

QAFQAZIN STRATEJİ TƏDQIQATLARI İNSTİTUTU

“QAFQAZIN MƏDƏNİ İRSİ” SERİYASI

ALEKSANDR DÜMA

Q A F Q A Z

**“Qafqaz”
Bakı - 2010**

Seriyanın məsul redaktoru:
Eldar M. İSMAYILOV

Ədəbi redaktor:
professor Qəzənfər PAŞAYEV

Ön sözün müəllifi:
akademik Bəkir NƏBİYEV

Fransız dilindən tərcümə edən:
filologiya elmləri namizədi Şamil ZAMANLI

Aleksandr Düma. “Qafqaz”.

Bakı, “Qafqaz”, 2010, 496 səh. + 56 səh. illüstrasiya.

ISBN 9952-432-41-0

Aleksandr Dümanın “Qafqaz” əsəri Qafqazın tarixi, coğrafiyası, onun qoynunu özünə məskən seçən çoxsaylı xalqların adət-ənənələri, mübarizəsi haqqında bədii-tarixi ensiklopediyadır. Əfsanəyə görə, “bəşəriyyətin beşiyi” adlandırılan Qafqazı Avropaya tanıtmmaq məqsədilə onu qarış-qarış gəzən yazıçı Bakıda, Şamaxıda, Şəkiddə olmuş və əsərin böyük hissəsini Azərbaycana həsr etmişdir.

© Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutu, Bakı, 2010

ƏLAMƏTDAR HADİSƏ

Aleksandr Düma (1802-1870) fransız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, dünya şöhrətli nasir və dramaturqdur. Müəyyən edilmişdir ki, hazırda Yer üzündə onun romanlarının tərcümə edilmədiyi, yaxud pyeslərinin tamaşaya qoyulmadığı, nəhayət, əsərlərinin tele-variantlarının nümayiş etdirilmədiyi sivil bir ölkə yoxdur (buradaca qeyd edək ki, Dümanın «Qanlı qala» pyesi ilk dəfə hələ keçən əsrin 20-ci illərində Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur).

Müxtəlif janrlarda yazdığı təqribən 300 əsəri arasında Dümanı ən çox məşhur edən «Üç muşketyor», «Kraliça Marqo», «Xanım Monsoro», «Qraf Monte Kristo» kimi macərə romanlarıdır. Onların əsasında müxtəlif ölkələrdə dönə-dönə mükəmməl bədii filmlər, teleseriallar çəkilmişdir. Bu macərə əsərlərinin qəhrəmanlarını indi dünyanın hər yerində tanıyırlar.

* * *

«Qafqaz» adlı bu səyahətnamənin Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu tərəfindən, «Qafqaz» nəşriyyatında, həm də regionda daşıyıcılarının sayı etibarilə ən böyük və aparıcı ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dilində nəşr edilməsi, zənnimizcə, bir ədəbi-mədəni hadisə kimi çox əlamətdardır. Fəaliyyət yönümü əsasən iqtisadiyyat, maliyyə, bank problemlərilə bağlı olan Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutunun Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrini yüksək səviyyədə geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək istiqamətində xidmətləri təqdirəlayiqdir. Məhəmməd Əsəd bəyin (Qurban Səidin) ayrı-ayrı əsərlərinin, xüsusilə, məşhur «Əli və Nino» romanının Azərbaycan və rus dillərində nəşri, ədib haqqında prof. Həsən Quliyevin dəyərli monoqrafiyasının ədəbi ictimaiyyətimizə çatdırılması, eyni zamanda, yazıçı-publisist Möhbəddin Səmədin dünya şöhrətli azərbaycanlı alim Lütfi Zadə haqqında “Dünya dahilərsiz yaşaya bilmir” adlı kitabının Azərbaycan və rus dillərində, Məmməd Səid Ordubadinin keçən əsrin əvvəllərində ermənilərin Qafqazda, özəlliklə Azərbaycanın bütün bölgələrində xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırım barədə yazdığı “Qanlı illər” əsərinin Azərbaycan, türk və rus dillərində, general-leytenant, dünya kosmonavtikası tarixində nüfuzlu yer tutan həmvətənimiz Kərim Kərimovun “Səmaya aparan yol” adlı memuar kitabının Azərbaycan və rus dillərində nəşri oxucularımızın ciddi maraq və rəğbətində səbəb olmuşdur.

Hələ XIX əsrdə avropalı oxucular A.Dümanın məhz bu səyahətnaməsi sayəsində öyrənib ki, Qafqaz, həqiqətən də Yer üzünün ecazkar gözəlliklərə malik bir guşəsidir və burada böyük ölkələrin xalqları ilə müqayisədə sayca az olmasına baxmayaraq, öz əxlaqı, mənəviyyəti, istedadı, orijinal mədəniyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən xalqlar yaşayırlar və onlardan biri də azərbaycanlılardır.

Eramızdan əvvəl yaşamış yunan alimi Herodotun «Tarix» əsərində Azərbaycan ərazilərindəki ən qədim dövlətlərdən Midiya haqqında, yenə mladdan öncəki yunan alimlərindən Strabonun «Coğrafiya» kitabında Atropatena barəsində mülahizələri uzaq keçmişlərdəki Azərbaycan torpaqları üzərinə müəyyən işıq saldığı kimi, orta əsr alim, səyyah və şairlərinin əsərləri də bizdən o qədər uzaq olmayan zamanların tarixinə, mədəniyyətinə, ictimai fikrinə dair maraqlı məlumatları qoruyub saxlayır. A.Dümadan təqribən 100 il öncə məşhur alman alimi, diplomati və səyyahı Adam Oleari özünün Rusiya və İran səyahətinə dair təəssüratlarından bəhs edən kitabının ayrıca bir fəslini Dərbəndə həsr etmiş, burada təkcə şəhərin gözəlliklərinin təsviri ilə kifayətlənməyib, onun tarixi abidələri haqqında da ətraflı məlumat vermişdir. Ən əhəmiyyətli isə odur ki, alman müəllif çox qiymətli mənəvi dəyərlərimizdən olan qədim «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanının yaradıcısı və əsas obrazlarından biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində önəmli yer almış Dədə Qorqudun (bu əsərdə «İmam Qorqud»un) qəbrini qədim Dərbənddə ziyarət etdiyini yazmışdır. Elə o çağların məşhur alimlərindən türk səyyahı Övliya Çələbinin «Səyahətnamə»sində Şamaxı (Şirvan) haqqında deyilənlər də Azərbaycanı, onun tarixinin müəyyən mərhələsini öyrənmək istəyənlər üçün mötəbər mənbələrdəndir.

A.Düma 1858-1859-cu illərdə vətəninədən Peterburqa gəlmiş, Moskvada olmuş, sonra isə Nijni-Novqorod, Qazan, Saratov, Həştərxan istiqamətində uzun bir məsafə qət edərək, qədim Azərbaycan ərazilərindən olub, soydaşlarımızın indi də toplum halında yaşadıkları Dərbəndi gəzmişdir. Oradan cənuba istiqamət götürən ədib Qubada, Bakıda, Şamaxıda və Nuxada, sonra isə yenə etnik azərbaycanlı icmasının çox geniş yayıldığı Gürcüstan ərazisində, Tiflisdə olmuşdur. Əlamətdar cəhətdir ki, Qafqaz səfərində onun keçirdiyi görüşlərin və bu görüşlərdən aldığı çox zəngin təəssüratların əsas hissəsi bilavasitə Azərbaycan torpağı və soydaşlarımızla bağlıdır.

Yazıcının Qafqaz səyahətində qarşılaşıb yaxından müşahidə etdiyi, ən müxtəlif müstəvilərdə əlaqə və münasibətlər qurduğu, ədəbi, elmi, ictimai, iqtisadi, siyasi mövzularda hesabı bilinməyən söhbətlər apardığı müdrik qocalar, ağbirçək qarılar, yüksək zümrədən olan əsilzadələr, yoxsul arabaçılar, az qala bütün çinlərdən olan hərbiçilər, nəhayət, qələm sahibləri arasında ruslar, azərbaycanlılar, türklər, gürcülər, farslar, ermənilər, ləzgilər, inquşlar, osetinlər, çərkəzlər, minqrellər, qabardinlər, svanətlər və başqaları vardır. Yazıçı bir çox hallarda onların xarakterinin səciyyəvi cəhətlərini tamamlayan zahiri görkəmlərini, portretlərini, libaslarını da təsvir edir və bu adamlar haqqında oxucuda tam aydın təəvvür yaratmağı bacarır. Mümkün olduqca öz zəngin obyektiv keyfiyyətlərilə təqdim edilən personajlar arasında Xurşudbanu Natəvan, Xasay xan Usmiyev, Əli bəy, Mahmud ağa, Əbdül Əzim kimi azərbaycanlıları yazıçı xüsusi rəğbətlə, yadda qalan xasiyyət, davranış və mədəniyyətləri ilə üzvi vəhdətdə canlandırmışdır.

* * *

Şamaxıdakı məşhur musiqi salonunun təşkilatçısı və sahibi Mahmud ağanın A.Dümanın gəlişindən xəbər tutan kimi ona xüsusi dəvətnamə göndərüb öz evinə şam yeməyinə və rəqqasələrin də iştirak edəcəyi məclisə çağırması və yazığının bu dəvəti qəbul edib həmin mədəniyyət ocağına gəlməsi XIX əsrin ortalarında qədim Şirvan torpağındakı mədəniyyətin, incəsənətin yüksək səviyyəsindən xəbər verməklə, həm də sözü gedən çağlarda mövcud olan Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin qiymətli faktlarından biridir.

Bir Azərbaycan rəqqasəsinin həyat tarixçəsi, abır-ismətini qoruyarkən faciəli surətdə həlak olması barədə Dümanın təqdim etdiyi süjet özlüyündə əla bir hekayə təsiri bağışlayır.

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, sözü gedən səyahətnamə əslində, Qafqazın müəyyən bir mərhələ üçün həm tarixi, həm coğrafiyası, həm təbiəti, nəhayət, həm də onun qoynunu özü üçün məskən seçmiş çoxsaylı xalqların adətləri, etnoqrafiyası, mübarizə ənənələri haqqında yaxşı bir ensiklopediyadır.

Əsərin demək olar ki, bütün fəsillərində Dümanın özünün də çox maraqlı obrazı canlanır. O, ədəbiyyat, mədəniyyət, mənəviyyat təmsilçisi, ən müxtəlif sahələrə dair zəngin biliklər sahibi, nəhayət, ehtiraslı səyahətlər təşnəsi, bir neçə dildə danışmağı bacaran fransız ziyalıdır. Yazıçı öz yaradıcılıq səfərinin əsas məqsədlərinə nail olmaq üçün dinclik nə olduğunu bilmir. Gecə yarısına qədər çəkən müxtəlif səviyyəli görüşlərdən sonra bəzən sübhə qədər oturub işləyən, yol qeydlərini, təzə təəssüratlarını «yanından yel ötməmiş» yazan, istedadlı, həmişə narahat, cəfəkeş qələm sahibi kimi canlanır. Onun qar örtmüş qayalardan adlayanda, gur sulu dağ çaylarından keçəndə, müxtəlif səviyyəli, müxtəlif səciyyəli yad adamlarla, bəzən hətta ölüm təhlükəsi ilə qarşılaşanda nümayiş etdirdiyi təmkin, dözümlük, işgüzarlıq oxucunu rıqqətə gətirir.

* * *

A.Dümanın, belə demək olarsa, yarı sənədli, yarı bədii səciyyə daşıyan əsərini diqqətlə oxuyanda aşkar görünür ki, yazıçı bu mövzunu qələmə alarkən təkcə müşahidə etdiyi, iştirakçısı olduğu hadisələrlə kifayətlənməyib. O, gəzib-dolaşdığı yerlərin tarixi, təbiəti, burada məskunlaşan millətlərin, tayfaların dilləri, adət-ənənələri, mənəvi dəyərləri haqqında çoxlu kitablar oxumuş, biliklərini zənginləşdirmiş, özəlliklə qədim yunan mifləri də buraya daxil olmaqla, bir sıra nadir folklor nümunələrindən faydalanmış, bütün bunlar əsərin daha oxunaqlı və cazibədar olmasını təmin etmişdir.

Səyahətnaməni oxuyanlar görəcəklər ki, Düma öz əsərində təmsilçiləri ilə görüşdüyü, isti-ılıq münasibətlər qurduğu, çox bəyəndiyi, yaxud, əksinə, bəyənmədiyini, narazı qaldığı millətlərin, tayfaların xarakter xüsusiyyətləri haqqında maraqlı ümumiləşdirmələr aparır. Yazıçı avropalı oxucu üçün bu təmsilçilərin

ədəbi portretlərini təsvir etməklə kifayətlənməyərək, onların mənsub olduqları etnik toplumların özündə oyatdıqları təəssürat və qənaətləri də müfəssəl şərh etmişdir. Bu baxımdan, onun çox böyük hüsn-rəğbətlə təsvir etdiyi azərbaycanlılar haqqında, eləcə də, bərk narazı qaldığı ermənilər haqqında qənaətləri 150 il bundan əvvəl yazıldığına baxmayaraq, bu gün də öz obyektivliyini və aktuallığını itirməmişdir. «Ümumiyyətlə, burada ermənilər o qədər də yaxşı ad-san qazanmayıblar. Yeri gəlmişkən, bu barədə mən öz fikrimi deyim: əgər azərbaycanlı sizə başı ilə razılıq işarəsi verirsə, ona etibar edin. Əgər fars sizə əl verirsə, ona bel bağlayın. Əgər hər hansı bir dağlı sizə söz verirsə, buna da şübhə etməyin. Ancaq əgər hansı bir erməni ilə sövdələşirsinizsə, mütləq bir kağıza qol çəkdirin və iki nəfər şahid tutun ki, sonra öz imzasını danmasın... Onlar (ermənilər) naşükür və nankordurlar». Əslində, bu cümlələrin heç bir izaha ehtiyacı yoxdur.

Bu da çox əlamətdar bir məqamdır ki, A.Düma ölkəmizdə görüşüb ünsiyyətdə olduğu insanların heç birindən sərf-nəzər etməmiş, rastlaşdığı heç bir təbiət gözəlliyinə, estetik dəyəərə biganə qalmamış, bazarlardan tutmuş, ov macərələrinə qədər hər şeyin fərfinə varmış, «kökünə getmiş», onları mənalandırmağa çalışmışdır. Azərbaycanlıların bir millət kimi dəyanəti, mənəvi ucalığı, «əhdə vəfa» prinsipinə sədaqəti haqqında Düma ağızdolusu danışıq.

* * *

Ədəbiyyatşünaslarımızın ayrı-ayrı məqalə və kitablarında A.Dümanın «Qafqaz» əsəri, özəlliklə də həmin əsərdə ədibin zərif ruhlu şairimiz Xurşudbanu Natəvanla görüşü barədə məlumat öz əksini tapsa da, uzun müddət ölkəmizin ədəbiyyat həvəskarlarının həmin məşhur yol qeydlərini bütöv halda doğma dilimizdə oxumaq imkanı olmamışdır. Bu ehtiyacı nəzərə alan tanınmış alim f.e.n. Q.Paşayev Dümanın sözü gedən əsərinin Azərbaycana dair hissələrini 1985-ci ildə Həmid Abbasovla birlikdə ana dilimizə tərcümə etmişdir. Qəzənfər müəllim kitaba yazdığı giriş sözündə onun məziyyətlərini açıqlamış, fransız ədibinin Azərbaycana və xalqımıza bəslədiyi nəcib, xeyirxah duyğulardan söz açmış, mətnə gedən və izaha ehtiyacı olan 40-a yaxın sözə şərhlər vermişdir. Bu müfəssəl elmi izahlarda Dümanın dediyi bir sıra mətləblərə aydınlıq gətirilir, yazıcının yol verdiyi və belə əsərlərdə qaçılmaz olan bəzi yanlışlıqlara təshihlər verilir, mətləblər dəqiqləşdirilir. Məşhur Gəncə qapılarının taleyi, Hacı Muradın qəbri, Qız qalası əfsanəsi, Xasay xan Usmiyevin milli mənsubiyyəti, Şeyx Şamilin arvadı Şuanet, Hirkaniya toponiminin yayılma arealı haqqında şərhlər bizə belə təsir bağışlayır.

Şair-tərcüməçi, f.e.n. Şamil Zaman «Qafqaz»ı fransızcadan tərcümə etmiş, məzmunca bizlərə əziz olan bu əsəri azərbaycanlı oxuculara daha da doğmalaşdırmaq üçün ciddi yaradıcılıq işi görmüşdür.

* * *

Biz buna yəqinlik hasil etdik ki, A.Dümanın «Qafqaz» əsərinin Azərbaycan dilində kamil tərcüməsinin işıq üzü görməsi ictimai həyatımızın vacib ədəbi, estetik hadisələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də və daha çox Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələri tarixində əlamətdar hadisə kimi qalacaqdır. İnanıram ki, müstəqil Azərbaycanımızın beynəlxalq ədəbi əlaqələrini daha da genişləndirmək bundan sonra da ölkəmizin təkə yazıçı, alim, tərcüməçi və nəşirlərinin deyil, həm də yaradıcılıq qurumlarımızın, araşdırma mərkəzlərimizin vacib vəzifələrindən olacaqdır.

akademik Bəkir NƏBİYEV

5 iyul 2010-cu il

QAFQAZ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

GİRİŞ

BİRİNCİ DÖVR

PROMETEYDƏN İSA PEYĞƏMBƏRƏ QƏDƏR

Biz oxucularımıza Qafqazın topoqrafiyası, tarixi haqqında mümkün qədər yığcam məlumat verəcəyik.

Şübhəsiz, bəzi oxucularımız danışacağımız məkan haqqında bizdən də yaxşı bilirlər, ancaq heç də bütün oxucuların Qafqaz haqqında geniş məlumata malik olduğunu söyləmək olmaz.

Qafqaz silsiləsi 40-45 dərəcə şimal enliyi, 35 və 47 dərəcə şərq uzunluğunda yerləşir və Xəzərdən Azov dənizinə, Anapadan Bakıya qədər uzanır.

Qafqaz dağlarında üç əsas, yəni hündür zirvə vardır: Elbrus – hündürlüyü 14600 fut, Kazbek (əvvəllər bunu gürcülər Mkinvari* adlandırırdılar) – hündürlüyü 14400 fut və Şat-Elbrus – hündürlüyü 12000 futdur.

İndiyə qədər Elbrusun zirvəsi fəth edilməmişdir. Dağlıların fikrincə, bunun üçün Allahın izni olmalıdır; Bibliyadakı əfsanəyə görə, Nuhun gəmisindən uçan göyərçin həmin bu zirvəyə qonubmuş.

Elbrusdan 200 fut alçaq olan Mkinvari, mifoloji əfsanələrdəki deyimlərə görə, Prometeyin zəncirləndiyi qayadır. Ruslar ona Kazbek deyirlər, çünki bu dağın ətəyində yerləşən Stefan-Ezmində kəndi qədim zamanlardan indiyə qədər dərənin sahibi və mühafizəçisi olan Qazı bəylərin iqamətgahıdır.

Dağıstan ərazisində yüksələn Şat-Elbrusa gəlincə, deməliyəm ki, onun zirvəsi Simurq quşunun yuvasını xatırladır; bu quşun yanında qartal milçəyə, kondor** isə kalibrə bənzəyir.

Qafqaz – bu nəhəng sədd, möhtəşəm qala, sıldırım zirvəsi daima qarla örtülü olan qranit divar şimala doğru meyl edən özülü üzərində uyuyur; təkcə Qafqaz yox, həmçinin Tavr, Dəməvənd və Tavrida dağları da vaxtilə hər tərəfdən nəhəng dənizin sularında qərq olmuş adalar kimi göyə baş qaldırmışdır. Həmin nəhəng dənizin bir parçası olan və bu yerin qədim sakinlərinin – xəzərlərin göl adlandırdıqları Xəzər bu gün ayrıca bir su hövzəsidir və ehtimal etmək olar ki, nə vaxtsa o, Ağ dəniz və Baltik dənizi ilə qovuşubmuş.

Kim bilir, tarixin hansı müqəddəs, və ya lənətlənmiş dövründə baş vermiş təbii fəlakət Pont-Evksini¹, Aral dənizini, İrəvanı, Urmiya və Van göllərini bir-birindən ayırmış, Yeniqala, Dardanel, Mesin və Cəbəllütariq boğazlarını yaratmışdır. Görən, bu, yəhudilərin Bibliyada təsvir etdikləri Nuh tufanı,

* Buzlu, qarla örtülü deməkdir.

** Kondor – Cənubi Amerikada yaşayan çox iri yırtıcı quş, kalibr isə dünyada ən kiçik quşdur.

xaldeylərin Ksiksytus, yoxsa yunanların Devkalion və Ogigiya dövründə baş vermişdir? Məsələ burasındadır ki, biz bu suallara cavab verə bilməyəcəyik; ancaq Xəzər dənizinin yeraltı kanallar vasitəsilə başqa dənizlərlə əlaqəsi olduğu artıq sübut edilmişdir; o, Ural, Volqa, Terek və Kürdən aldığı suları da elə həmin kanallarla itirir. Xəzərin dərinliyi haqqında müxtəlif mülahizələr vardır; belə ki, onun səviyyəsi aşağı enəndə fikrimizi təsdiqləyən yerlər açıq-aşkar görünür. Nəhayət, bunu isbatlayan çoxlu dəlillərdən biri də hər il qışqabağı nəhəng Xəzər gölünün dərinliklərində və sahillərində rast gəlinən ot və yarpaq qalıqlarının İran körfəzi sularında görünməsidir.

Qafqaz ilk baxışda bir-birinə paralel iki dağ silsiləsi ilə yadda qalır: onlardan ən hündürü şimalda, ən alçağı isə cənubda yerləşir. Birinci silsilə Ağ (qarlı) dağlar, onunla qarşı-qarşıya dayanmış dağlar isə Qara dağlar adlanır. Sonuncunun ən məşhur zirvələri – Keçəl, Oğrular, Qasırgalar, Qarameşə və Qılınca dağdır.

Bu nəhəng səddin yalnız iki təbii keçidi vardır: bu keçidlərdən biri – Qafqaz qapıları, Sarmat qapıları, Xəzər qapıları, Alban qapıları, Dəmir qapılar kimi tanınan Daryal dərəsi (Plini bunları “Caucasiae” adlandırmışdır), ikincisi isə Makedoniyalı İsgəndər qapıları adlanan Dərbənd dərəsidir.

Biz həmin iki keçidin ikisindən də keçdik və onlar haqda oxucularımızda təsəvvür yaratmağa çalışacağıq.

Dağların qarlı zirvəsi bazaltik porfirdən, qranitdən və sienitdən ibarətdir. Porfirin aşağıdakı növləri vardır: qırmızı, sarı ləkəli göy porfir, qırmızı şərq porfiri, nəhayət, yaşıl porfir.

Qranitin növləri aşağıdakılardır: bənövşəyi, boz, qara və göy.

Qaradağ adı ilə tanınan dağ silsiləsinə gəldikdə, o, əhəng daşından, merqel-qarışıq daşlaşmış qumdan, kvars və spat damarları olan şist laylarından ibarətdir.

Strabon “Coğrafiya” əsərində Kolxidadakı qızıl mədənlərindən geniş bəhs edir; bu mədənlərdən yağış və sel sularına qarışmış axan külçələr torpağı qızıl tozları ilə zənginləşdirirdi; Svanlar, yəni bugünkü minqrellər onları tüklü qoyun dərilərinə yığdırdılar və parlaq ovuntular belə dərilərdə ilişib qalırdı. “Qızıl yunlu qoyun dərisi” haqqında qədim yunan əfsanəsi də elə buradan yaranmışdır.

Osetiyada, Nuzala kilsəsinin üzərində gürcü dilində yazılmış kitabə də vaxtilə bu bölgədə qiymətli metalların adı toz qədər bol olduğunu təsdiqləyir. Bütün bu sərvətin, bolluğun həqiqətən olub-olmadığı bu gün də mübahisəlidir; ancaq təbiətin başqa bir nadir neməti – heç də az əhəmiyyətə malik olmayan neftin mövcudluğu göz qabağındadır. Onu Xəzər dənizinin qərb sahilində çıxarırlar.

Biz bu mövzuya Bakıya gedərkən, neftin yaratdığı xariqülədə, eşidilməmiş əhvalatlardan danışarkən qayıdacağıq.

Şimalda Kuban və Terek, cənubda Kür və Araz çayları Qafqaz bərzəxinin sərhədlərini təşkil edir.

Sirus – elə Kür çayıdır, Araks isə – bu günkü Aras, yəni Arazdır; bu, skiflərin Yelis, İsgəndərin döyüşçülərinin isə Tanais adlandırdıqları çaydır. Bu

gün bir çoxları Faz ilə Risni, yaxud Rioni adlandırılan çayı qarışdırdıqları kimi, bəzən də Tanaislə Don çayını qarışdırırlar.

Vergili² Rioni çayı haqqında demişdir: “Pontem indignatus Araxes” – yəni “hiddətli Araz dənizə tökülür”. Araz və Rioni çayları bir-birinə əks istiqamətdə axır. Birincisi öz ilanları ilə məşhur olan Moqan, yəni Muğan səhralarının başlanğıcında Kürlə qovuşur, ikincisi isə Poti və Redut-Qala arasında Qara dənizə tökülür.

Terek, Kür, Araz və Faz çaylarına çatanda bunlar haqqında daha ətraflı danışacağıq. Kubana gəldikdə isə, bu çay bizdən sağda yerləşir. O öz mənbəyini Elbrusdan alır, Kiçik Abxaziyanı keçir, bütün Çərkəzistanın belinə kəmərlər kimi dolanaraq Tamanın aşağısında Qara dənizə tökülür; bu, Herodotun və Strabonun “Hipanis”, Ptolomeyin “Vardanes” adlandırdığı çaydır. XIII əsrdə azərbaycanlılar Skifiyanı alanda bu çayı “Kuman”, yaxud “Kuban” adlandırmışlar; ruslar bu axırını, yəni ikinci adı qəbul etmişlər, ancaq bu gün heç kim onun etimologiyasını bu adla əlaqələndirməyə girişmir, daha doğrusu, cürət etmir. Kazaklar məhz bu çayın sağ sahilində məskən salmışlar.

“Qafqaz” sözünün mənşəyi isə məlumdur; bu ad Allahlardan birinin törətdiyi qətlə bağlıdır. Atasını şikəst edib eybəcər şəkllə salan və öz uşaqlarını diri-diri udan Saturn müharibədə oğlu Yupiter tərəfindən məğlub edilir və qaçıb gizlənir. Bu vaxt Qafqaz adlı bir çoban öz sürülərini Pifaq dağında otarırmış (Pifaq dağı Ermənistanı Assuriyadan ayırır; Strabona görə, Dəclə çayı öz mənbəyini bu dağın ətəyindən alır). Qafqaz döyüş meydanından qaçan Saturnun keçidi aşmasına mane olur və bununla da ehtiyatsızlıq edərək Saturnun qılıncına tuş gəlir. Yupiter bu cinayəti əbədləşdirmək üçün qurbanın adını bütün Qafqaz sıra dağlarına verir; beləliklə, Ermənistan, Kiçik Asiya, Krım və İran dağlarının Qafqaz dağları ilə çox şərti aidiyyəti vardır.

Eyni zamanda Yupiter Qafqazın ən yüksək zirvələrindən biri Kazbeki in-tiqam rəmzi kimi seçir.

Skiflərin From-Teulu, yunanların Prometeyi insanı yaratmaqla və göydən ona od oğurlayıb gətirməklə günah işlədir, boş qamışın içində gizlətdiyi odu insan-lara payladığına görə Vulkan onu almaz zəncirlə Kazbek qayalarına zəncirləyir.

Mövzumuzdan uzaqlaşmadan qeyd edək ki, skif dilində “From-Teul”, “xeyirxah Allah”, “Prometey” isə yunan dilində “gələcəyi əvvəlcədən görən Allah”, yəni “peyğəmbər” deməkdir.

Rəvayətə görə, Prometey məhz bu uzaqgörənliyi sayəsində insana dov-şan qorxaqlığı, tülkü hiyləgərliyi, ilan müdrikliyi, pələng qəddarlığı və şir gücü bəxş etmişdir. Hər səhər sübh şəfəqlərini zövqlə seyr edən insan bəşəriyyətin ilk xeyirxahı Prometeyin işgəncə çəkdiyi yeri mütləq xatırlamalıdır.

Bu dediyimiz əhvalatdan dörd min il sonra qayanı xaç əvəz edəcək, Kalver Mkinvarini taxtdan salacaqdı.

Qeyd edək ki, Mkinvari və Kazbek eyni mənada işlənir və Prometey ora-da otuz min il yaşamağa məhkum edilmişdi. Bu otuz min il ərzində çalağan –

Tifonun və Yexidnanın oğlu (belə bir uzunmüddətli intiqamı cəllad-allah özü seçmişdi) hər gün onun ciyərini dimdikləməliydi. Ancaq otuz ildən sonra Yupiterin oğlu Herkules çalağanı öldürür və Prometeyi azad edir.

Tarixin bu qaranlıq, adət-ənənələrin yenicə yarandığı bir dövründə Prometey vəhşi qüvvəni lənətləyir, daim bu nəhs ruha qarşı müqavimət göstərir, cəhalət çalağanına qarşı bihudə mübarizə aparır. Bu qartal onun təkə ciyərini deyil, ürəyini də gəmirirdi; əfsanəyə görə, o dövrdə, hələ Qafqazda insanın məskunlaşmadığından xeyli əvvəl, suların çəkildiyi bütün quru ərazilərdə Divlər adlanan məxluqlar yaşayırdılar.

Qədim asiyalıların dilində “div” həmçinin nəhəng ada deməkdir. Buradan da Maldives, Laguedives, Serendives yaranmışdır.

Doğrudan da dənizdən baş qaldıran bu adaların hər biri bir nəhəng, div deyilmi?

Yupiterlə müharibə aparan titanlar Egey dənizindəki nəhəng adalardan başqa nə ola bilərdi? Bu gün həmin adalar sönmüş vulkanlardır, ancaq keçmişdə onların alov püskürmədiyini kim deyə bilər?

Bu divlərdən Arjank adlı biri Qafqazın zirvələrindən birində saray tikdirmişdi və əfsanələrdə də deyilir ki, indiyə qədər orada həmin dövrün hökmdarlarının heykəlləri qalır.

Huşəng adlı bir yadelli onikiayaqlı dəniz atının türkdə üzə-üzə Divlərə hücum edir. Ancaq Dəməvəndin zirvəsindən qopan bir qaya Huşəngi və onun onikiavarlı gəmiyə oxşayan atını məhv edir.

Bu gün Qafqazın ən döyüşkən xalqlarından biri olan çərkəzlər özlərini adıgey adlandırırlar; bu sözün (“adıgey” sözünün) kökü “ada” deməkdir.

Belə ki, Azərbaycan dilində olan ada sözü fransızca “Île”dir.

“Ad”dan “adam”a gəldikdə, bu axırıncı da insan deməkdir. “Ada” ilə “adam” arasında təkə bir hərf fərqi vardır; şübhəsiz, bunun anlaşılmaz, dilin fonetik qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edən etimologiya olduğunu desək, yəqin ki, yanılmarıq.

Zərdüşt Elbrusun zirvəsində Arisman adlı bir əcinnə yerləşdirir, biz isə onu Arimank eləmişik.

“O, Elbrusun zirvəsindən sıçrayır, – Zərdüşt belə təsvir edir, – və onun uçurum üzərində gərilmiş bədəni iki dünyanı birləşdirən odlu körpüyə oxşayır”.

Son olaraq bunu da deyək ki, Şat-Elbrusda Simurq quşu yaşayırdı. O, qanadlarını açanda günəşin qabağını kəsir, dünyanı zülmətə qərq edirdi. Bu quş “Min bir gecə” nağıllarında təsvir olunan nəhəng quş – Rokdur.

İndi isə, söylənilən əfsanəni bir kənara qoyaq və getdikcə dumanlı keçmişə aydınlaşan Qafqazın tarixinə işıq salmağa çalışaq.

İntəhasız sularında nəhəng gəminin üzduyü bir dənizi təsəvvür edin. Bu dəniz Nuh əyyamında baş vermiş daşqın, gəmi isə Nuhun gəmisidir; İsa peyğəmbərin anadan olmasından iki min üç yüz qırx səkkiz il əvvəl həmin gəmi

Ağrı dağının zirvəsində lövbər salır. Bəşəriyyətin – insan nəslinin kökünün kəsilməsinin qarşısını alan ailə xilas olur.

Bundan iki əsr sonra Tarqamos Gürcüstan krallığını yaradır.

Bu tarixlər hələ də tam dəqiqləşdirilməyib, qeyri-müəyyəndir, ancaq tarixçilər sübut etməyə çalışırlar ki, Hayq və Tarqamos Nəmrud və Assurla eyni dövrdə yaşayıblar. Tarixin səhifələrindən kölgə kimi keçib gedən, demək olar ki, heç yerdə adı çəkilməyən Marpeziyə və onun amazonkalarına baxın! Bu cəngavər kraliça Termodonun sahillərini tərk edir və gedərkən öz adını Daryal qayalarından birinə verir. Yornand bu kraliçanı, Publi Vergili isə dağı vəsf edir.

Görürsünüz, əhvalat aydınlaşır. Göyərçinlər qızı Semiramida peyda olur. O, Artemizanın əsasını qoyur, sevgilisi kral Gözəl Azayın döyüş meydanında ölümünə şahid olur. Semiramida Ağrı dağının ətəyində onu dəfn edir və atasının qisasını alan antik qəhrəman Hamlet – öz doğma oğlu Ninyas tərəfindən öldürüləcəyini bilsə də, Babilə gəlir.

Xristianlıqdan 1219 il əvvəl – göstərilən rəqəmlər tarixi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır – Troya müharibələrindən otuz beş il əvvəl, Kolxidada indiyə kimi heç kəsin görmədiyi bir gəmi Fazisə varid olur və gəlib kral Etesin – Medeyanın atasının paytaxtının divarı yanında lövbər salır.

Bu, Yasonun komandanlığı altında Yolxosdan Fessaliyaya “qızıl yunlu dəri”nin ardınca gələn “Arqo” gəmisidi.

Bu məqamda Yasonla Medeyanın faciəli əhvalatını nəql etməyi yersiz sayırıq, çünki bu, hamıya məlumdur.

Yüstinə görə, İsa peyğəmbərin anadan olmasından səkkiz yüz il, Yevseyə görə isə, səkkiz yüz iyirmi il əvvəl Sardanapal tonqalının alovu Şərqi nura qərq edir. Sardanapalın oğlu Fulun ölümündən sonra dövlətdə çəkişmə, parçalanma başlayır və imperiya üç krallığa ayrılır.

Və çox çəkmir ki, mələklə müharibə zamanı bir gecədə ordusunun yüz səksən beş min döyüşçüsünü itirən arzepunlar – Sennaxeribin övladları Ermənistanı zəbt edirlər. Sonralar, Sennaxerib Nineviyada mehrabın qarşısında öz allahına ibadət edərkən iki oğlu tərəfindən öldürülür. İyirmi ildən sonra Salmanasarın əsir götürdüyü yəhudilər Gürcüstana və Lazistana sürgün edilir. Bu sonuncu əyaləti keçərkən Ratşa rayonunda bu gün də döyüşkən yəhudi tayfasına rast gəlmək olar. Bunlar İsrail çarlığını məhv edən Salmanasarın məğlub etdiyi yəhudilərin törəmələridir. Onların ulu babaları qoca Tovinin həmyaşdı olmuşlar. Tovinin oğlu mələk Rafaelin müşayiətilə atasından borc aldığı on talant pulu tələb etmək üçün Qabelin yanına getmişdi.

Bundan iyirmi il sonra Baqratidilər sülaləsi meydana gəlir, məhz həmin bu sülalədən Baqration şahzadələri törəmişlər ki, biz hələ səyahətimiz zamanı onlarla rastlaşacağıq.

Bundan altmış il sonra skiflər Daryal keçidini aşırırlar, Kiçik Asiyanı tutur və Misirə qədər gedib çıxırlar.

Biz bu tarixi hadisələrdə II Daranın oğlu Artarkserks (Artaxəş) Mnemon ilə də rastlaşacağıq. O, vaxtilə üsyan edib ona qarşı çıxan gənc Kiri Kunaks döyüşündə öz əlilə öldürür. Dehli döyüşlərində müəllimi Sokrat tərəfindən xilas edilən Ksenofont Gənc Kirin ordusunda xidmət etmişdir.

Bu hadisədən altmış il sonra İsgəndər Makedoniyadan yürüşə başlayır, Hellespontu³ (Dardanel boğazı) üzərək keçir, Qranik (Kiçik Asiyada çay) sahillərində Daranın ordusunu darmadağın edir. İssus və Arbeldə məğlub olmuş Daranın ordusunda qafqazlılar vuruşurdular.

Bu hadisələrdən sonra İran və Hindistan fatehinin şöhrəti elə bir həddə çatır ki, əfsanələr tarixi faktlara qarışır. Qafqaz rəvayətlərinə görə, İsgəndər hər iki Qafqaz keçidini tutmaq üçün öz yolundan geri dönür: həmin keçidlərdən birini – Dərbəndi dəmir qapılarla, o birini – Daryal keçidini isə məşhur daş hasarla bağlayır.

Bu rəvayət Məhəmməd peyğəmbərin Quranında da təsvir olunur; belə ki, bu əhvalat peyğəmbərin deyimlərindən olduğuna görə, elə həmin vaxtdan etibarən Qafqazın bütün müsəlman xalqları üçün təkzibolunmaz bir həqiqətə çevrilir. Yalnız Quranda Makedoniyalı İsgəndər Zül-Qərneyn, yəni “ikibuynuzlu” adlanır. İsgəndərin medallarına diqqət yetirin, Yupiterin oğlu Atton atasının buynuzlarını başına taxdığı kimi, onun da buynuzu olduğunu görə bilərsiniz və “zül-qərneyn” sözünün mənası sizə aydın olacaqdır.

Məhəmməd peyğəmbər bu barədə belə söyləyirdi:

“İki dağın ətəyinə gəlib çıxan Zül-Qərneyn orada onun yad dilini başa düşməyən yerli sakinlərlə rastlaşır.

Həmin adamlar tərcüməçi vasitəsi ilə ona üz tutub deyirlər:

– Ey Zül-Qərneyn, Yəcuclar və Məcuclar⁴ bizim torpaqları talan edirlər. Əgər bizimlə onlar arasında bir divar ucalda bilsən, sənə bac-xərac verərik.

O, cavab verir:

– Göylərin verdiyi hədiyyələr sizinkilərdən daha dəyərlidir. Sizin xahişinizi yerinə yetirərəm; ancaq mənə dəmir gətirin və gətirdiyiniz dəmiri dağ hündürlüyündə bir-birinin üstünə qalaqlayın.

Sonra o, əlavə etdi:

– Dəmir əriyənə qədər onun altını yandırın!

Sonra o, yenə əlavə edib dedi:

– İndi isə mənə ərinmiş mis gətirin ki, mən onu dəmirə qarışdırım.

Həmin vaxtdan etibarən Yəcuc və Məcuclar nə bu divarı aşsa, nə də dağda biliblər.

Bu, Allahın iradəsi ilə həyata keçmişdir; vaxtı çatanda, yəni Allah özü nə vaxt lazım bilsə, həmin bu divar uçub yerlə yeksan olacaqdır.

Allah heç bir şeyi nahaqdan, boş yerə xəbər vermir”.

Bir çox tarixçilər indicə sizə söylədiyimiz bu rəvayəti daha da şişirdirlər. Onlar bu divarın tikintisi barədə daha incə məqamlara diqqət yetirirlər: guya

bu divar ərıdılmıř mıslə dəmirin qarıřıđından hazırlanmıř kərpıcdən tikılmıřdir. İllər boyu divarın gözətçıləri mis qapılara var-güclərilə çəkic vurur və bununla Yəcuc və Məcuclara bildirmək istəyirlər ki, divar yaxşı qorunur, möhkəmdir.

İsgəndərin bura gəliřindən yarım əsr sonra Farnabaz Gürcüstanı İran əsarətindən azad edir və gürcü əlifbasını yaradır. Böyük Antioxun məğlubiyyəti və ölümü Hannibalı böyük dayaqdan məhrum edir; və tezliklə Trasimendə qələbə qazanan sərkərdə Zamda məğlub olur.

Ancaq bundan iki yüz il əvvəl Birinci Mirvan Gürcüstanda Nebrotilər sülaləsinin əsasını qoyur.

On il sonra Pompeyə məğlub olan Mitridat Qafqazı aşır, Donu keçərək Tavridada* məskən salır. O, himayəsində olan iyirmi dörd əzsaylı xalqın hamısının dilində danışmış. Bu vaxt romalılar Gürcüstanı, İmeretiyanı və bu gün Kaxetiya adlanan Qafqaz Albaniyasını tuturlar.⁵

Nəhayət, İsa peyğəmbər dünyaya gəlir. İsanın doğulması ilə zamanın gərđi dəyiřirsə də, Qafqazda hələ uzun müddət onun adı duyulmur. Yalnız İsanın ölümü ilə Edes kralı Avqar xaçpərəstliyi qəbul edir və yeddi il sonra müqəddəs Andrey və müqəddəs Simon xristianlığı vəz etmək, yaymaq üçün Mesxetə – bu gün Axalkalaki adlandırılan əraziyə gəlirlər.

Prometeyin təzahürü antik dünya üçün nə olmuşdusa, bu böyük qurbanın – İsanın da ilkin vəhyi müasir dünya üçün bir o qədər rol oynamışdır.

* Müasir Kırım.

İKİNCİ DÖVR

İSA PEYĞƏMBƏRDƏN MEHMETƏ* QƏDƏR

Roma imperatorları bir-birlərini əvəz etdilər: Avqust Tiberi, Kaligula, Klavdi, Neron... Neron artıq on iki ildir ki, taxtdadır. O, musiqiçi və şair kimi Yunanıstana səyahət edir və dalbadal qalibiyyət çələngləri ilə mükafatlandığı bir zamanda Vendeks qalliyahıları üsyana çağırır, Qalba isə İspaniyanı ayağa qaldırmaq arzusu ilə yaşayır.

Tale üzünə gülən, Neronun oğulluğa götürdüyü bir əsgər Roma imperiyasına, yəni dünyanın taxt-tacına yiyələnir. Qafqaz xalqları onun simasında İberiyanın və Kolxidanın fatehini görürlər. O, albanlara yeni çar təyin edir, özü isə hələ üç əsr sonra əsaslı şəkildə süquta uğrayacaq Arşakidlər imperiyasını kökündən sarsıtmaq üçün Fərat çayı istiqamətində yola düşür.

Kaligulanın, Klavdinin və Neronun hökmranlıqlarından sonra qısa bir zamanda mənəb sahibi olmuş bu adamın hakimiyyəti dövründə dünya bir anlığa rahat nəfəs alacaqdır. Bu, Trajaondur.

Yarım əsr sonra Sezarın kürənsaçlı adlandırdığı xalqların ilk dəstələri Qafqazda görünməyə başlayır. Bunlar – skandinavlara, kimblərə, venetlərə, burqundlara, lazlara və finlərə qalib gələn qotlar idilər. Onlar bizim keçəcəyimiz düzənliklərdən öz sürülərilə keçərək köçəri həyat sürən alanları qovurlar və Qara dəniz sahillərində məskən salırlar; burada hunlarla qarşılaşırlar və nəticədə hunlar qotları məhv edirlər.

Bu vaxt artıq İsgəndərdən qorxmayan xəzərlər Qafqazın qapılarını döyürlər. Onlar Volqanın aşağı ətəklərindən keçib gəlir və Dara keçidini (əfsanəyə görə, farsların bu çarı həmin keçidə öz adını vermişdir) aşırırlar, avarları Gümrü dərələrinə sıxışdırırlar; biz Kərəneyin zirvələrinə qalxanda xəzərlərin qalıqlarına – bugünkü nümayəndələrinə rast gələcəyik. Onlar Gürcüstan taxtında oturmuş İran Sasanilərinin törətdikləri hadisələrin şahididirlər.

Elə eyni dövrdə Tibrin sahillərində mürgüləyən aslan öz caynaqlarını yenidən Qafqaza doğru uzadır. Bu öz əcdadları arasında böyük tarixçi kimi tanınan, ömrünün yetmişinci ilində senat tərəfindən imperator seçilən Tasitdir. Tasit xeyirxah əməllərinə görə senatın rəğbətini qazanmışdı. Bununla belə o, hakimiyyətinin altıncı ayının sonunda qətlə yetirildi. Xeyirxah imperatorlar gücdən düşmüş xalqların işinə yaramırlar.

Tasit hakimiyyətdə olduğu altı ay ərzində qotları darmadağın etmiş və alanları Qafqaz keçidlərinə geri oturtmuşdu.

Gürcüstan çarı I Bakuri (əslində İberiya çarıdır, çünki Gürcüstan XII əsrdən mövcuddur) bir tərəfdən şimaldan hücum edən barbarlara, digər tərəfdən farslara qarşı müharibə aparır. Sonuncular Vahan Amatuni tərəfindən,

* II Mehmet (1432-1481) – 1450-ci ildən Osmanlı sultanı olmuşdur.

1827-ci ildə farsların ruslar tərəfindən məğlub edildiyi döyüş meydanında, yəni Vaqarşapadda geri oturdular.

Lakin farslar da öz növbəsində Qafqaz dağlarının ətəklərinə qədər irəliləyə bilirlər və bir əsrdən sonra çar Vaxtanqın Tiflis şəhərinin əsasını qoyacağı ərazidə qala tikirlər.

Arşakidlərin də sonu yetişir; Trayanın devirmək istədiyi bu sülaləni müsəlman xəlifələrinin sələfləri və Parfiya çarlarının varisləri sayılan Sasanilər əvəz edir. Bu sülalənin birinci hakimi taxta çıxanda Vaxtanq-Qurqaslan artıq Gürcüstanın hökmdarı idi. Vaxtanq Tiflisin əsasını qoyur, Minqreli və Abxaziyanı fəth edir, farsları ölkədən qovur, osetinləri və peçeneqləri özünə birləşdirir.

I Vaxtanq 499-cu ildə qərbə yürüş edən hunlarla bir ittifaqda olduğu və Mitridatın çarlığı dövründə yenidən fəaliyyətlərini gücləndirdikləri zaman ölmüşdür.

Məhz bu dövrdə, Qafqazın dərin dərələrində, yürüşə başladığı zaman dünyanın yarısını tapdaqdan keçirən, digər yarısını isə böyük qorxuya, vahiməyə salan bir xalqın ayaq səsləri eşidilir. Onlar Qobi səhrasının şimalında Tibetin yüksək yaylalarından aşib gəlir, Mancuriyanı işğal altına alır, çinliləri Böyük Sədd tikməyə məcbur edir və iki nəhəng orduya ayrılaraq, böyük bir daşqın kimi Xəzərin hər iki sahilinə yayılırlar. Bir hissəsi bugünkü Türkmənistanda, Sır-Dəryanın sahillərində məskən salır, orada Baktriya dövlətinin paytaxtını yaradır və iranlılara qarşı uzun müddət mübarizə apardıqdan sonra türklərlə qaynayıb-qarışırlar.

Bunlar ağ hunlar, yaxud efitalitlər idilər.

O birilər, qara hunlar, yaxud sidaritlər bir müddət Xəzər dənizinin qərb sahilində, Terek çayının mənsəbində və Dərbənddə məskən salacaqlar; sonra rəzələri artıq xəzərlər tərəfindən sındırılmış Daryal qapılarını aşıb qərbə doğru yayılacaqlar, Palüs-Meotidesi keçəcəklər, bir xallı maral onlara bələdçilik edəcək, bu ucsuz-bucaqsız bataqlıqlarda qərq olmamaq üçün onların maralın arxasınca getməkdən başqa çarələri olmayacaq. Onlar alanları özlərinə tabe etdikdən sonra qotların imperiyasını dağıdacaqlar, məhv olan Qalliyaya, yaranan Fransaya qarşı döyüşlərdə Şampani düzənliklərində darmadağın ediləcəklər.

Birdən-birə heç kimin əhəmiyyət vermədiyi, günlərin birində Qafqaz vilayətlərində peyda olacağı heç kəsin ağına gəlməyən düşmənlər Tiflisi ələ keçirir.

Bu yorulmaq bilməyən ilahiyatçı, Afrika canişininin oğlu İmperator İraklidir; o, Fokası devirmiş və 610-cu ildə özünü imperator elan etmişdir; ancaq onun 610-cu ildən 621-ci ilə qədər davam edən hakimiyyət dövrü başdan-ayağacan müsibət idi. Avarlar Kiçik Asiyanı, farslar isə Misiri onun əlindən aldılar. Göstərdiyi böyük ciddi-cəhdlər sayəsində onun tabeliyində olan ərazi Konstantinopol divarlarına qədər məhdudlaşdı. Nəhayət, o, qəti addım atmaq qərarına gəldi; öz ordusuna başçılıq edərək II Xosrovu məğlub etdi, Kiçik Asiyanı yenidən ələ keçirdi və Qafqazın ətəklərinə qədər irəliləyə bildi.

O, şimala doğru irəlilədiyi vaxtda xəlifə Əbu-Bəkrin sərkərdələri Dəməşqi ələ keçirirlər, Yerusəlim xəlifə Ömərə qaytarılır, Mesopotamiya, Suriya və Fələstin İraklinin nəzarətindən çıxır.

Lakin bu məğlubiyyətlərin əvəzində Allah ona həqiqi xaçı qoruyub saxlamaq şərəfini nəsb etdi. İrakli həmin xaçı Siroenin əlindən götürdü.

Bundan sonra ərəblərin dövrü gəlir. Bu xalqların böyük köçü dövrünə təsadüf edir. Elə bil ki, bütün xalqlar təbiətin onlara qismət etdiyi yuvadan qaçmaq və özlərinə başqa Allahlar və yeni məkanlar tapmaq həvəsinə düşmüşdülər.

Yenicə imperiya yaratmış ərəblər özlərilə Məhəmmədin qanununu və dinini gətirirdilər. Onlar Suriyanı, Misiri, İrani ələ keçirir, Afrika və İspaniyadan keçib Fransa üzərinə yürüş edirlər və əgər Allah həmin vaxt onların qarşısına Karl Marteli çıxarmasaydı, Sobeskin göstərdiyi müqavimətə baxmayaraq, günlərin birində Şərqdən gələn ilan başı və quyruğu Vyanaya qədər gəlib çıxacaqdı.

Ancaq üsyan etmiş təbəələr tərəfindən burnu kəsilmiş II Yüstinyan Taman adasında sığınacaq tapdığı bir zamanda Kar Mirvan Gürcüstana hərbi yürüş edir və 780-ci ildən – Pasxa bayramından gürcülər öz xronologiyalarının əsasını qoyurlar; bu vaxt Qafqazın o biri tərəfində yeni bir xalq formalaşırdı ki, həmin xalq özündən əvvəlki xalqlardan daha çox ərazi ələ keçirəcəkdi.

Romalılara demək olar ki, məlum olmayan bu xalq bütün xalqların sədlərini, istehkamlarını dağıtdıqdan sonra naməlum dünyanın qapılarını döymüş Rusiyanın gündoğan hissəsindən olan slavyanlardır ki, onlar Xəzər dənizindən Arxangelskə qədər, Buzlu dənizdən Odlu dənizə qədər uzanan böyük ərazini zəbt edirlər. Belə çıxır ki, qotlar, hunlar, bolqarlar – Volqadan Dneprə qədər olan bu torpaqlar üzərində hökmranlıqdan nahaq yerə çəkinmişlər və onların burada öz imperiyalarının müvəffəqiyyətli bərpası slavyanlar üçün müvəqqəti düşərgədən başqa bir şey olmamışdır. Bir anlığa dayanan bu qorxunc axın yenidən hərəkətə gəlir: xalqların bəziləri qərbə, bəziləri cənuba üz tuturlar və nəticədə axının mərkəzində Böyük Novqorod və Kiyev kimi möhtəşəm şəhərlər ucalır.

Nəhayət, 862-ci ildə slavyanlar üç varyaq şahzadəsini – Rurik, Sinaf və Truvor şahzadəsini öz imperiyalarının taxtına dəvət edirlər. Çox çəkmir ki, Rurik hakimiyyəti və dövləti idarə etməyi öz azyaşlı oğlu İqoron qəyyumu, qardaşı dahi Oleqə vəsiyyət edərək dünyasını dəyişir. Oleq Smolensk və Lyubiçi fəth edəndən sonra serbləri, radimiçləri, derevyanları töycü verməyə məcbur edir və qarşısına çıxan heç bir təhlükədən, maneədən qorxmamağı tələq etdiyi iki min nəfərlik ordu ilə Konstantinopola tərəf hərəkət edir.

Konstantinopol vəhşi adlandırdığı bir xalqın əlində qılıncla onun qapısına qədər gəlib, təslim olmağı tələb etdiyini gördükdə təşvişə düşdü: VI Leon qoyulan şərtlərlə razılaşıdı, onları imzaladı və ruslar çəkilib getdilər.

Ancaq ruslar geri qayıdarkən, yolüstü bu gün Yelizavetpol* qəzasının kəndlərindən olan Bərdə qalasını zəbt etdilər.

* Yelizavetpol – Gəncə şəhərinə sonra verilən ad. VII əsrdən Gəncə adlanan qədim Azərbaycan şəhəri 1804-cü ildən 1918-ci ilə qədər Yelizavetpol adlandırılmışdır.

Beləliklə, ruslar Gürcüstanın bir addımlığında kiçik bir əraziyə də sahib oldular.

On üç ildən sonra onlar neftlə zəngin olan Təbəristana yürüş təşkil etdilər.

Artıq yol açılmışdı. Böyük knyaz Svyatoslav bütün Kubanı keçir və Qafqazın ətəklərində osetinlərlə çərkəzləri darmadağın edir.

Rus qarnizonunun biri Tamanda qalır.

Bu zaman Abxaziya və Kartli çarı III Baqrat Kutaisidə kilsə tikdirir.

Onun divarlarına həkk olunmuş kitabələrin birində ərəb hərflərinin izlərini görürük. Yazılmış kitabədən aydın olur ki, Kutaisi kilsəsi 1003-cü ildə tikilmişdir.

Beləliklə, rusların 914-cü ildə Bərdə qalasını ələ keçirdiklərini və 943-cü ildə Təbəristana daxil olduqlarını, 967-ci ildə çərkəzləri və osetinləri darmadağın etdiklərini, Tamanda bir qarnizon yerləşdirdiklərini öyrəndiniz.

1064-cü ildə Rostislav Vladimiroviç Taman adasını öz knyazlığının ərazisi elan edir.

Ruslar şimaldan cənuba tərəf irəlilədikləri bir vaxtda türklər də cənubdan şimala doğru hərəkət edirdilər. Bunlar Türküstan düzənliklərindən çıxmış səlcuqlar idilər. Onlara Bağdadda özünü hökmdar elan edəndən az sonra dünyasını dəyişmiş Toğrul bəyin qardaşı oğlu Arslan sərkərdəlik edirdi. O, Kiçik Asiyayı və Gürcüstanı öz hakimiyyətinə tabe edə bilmişdi.

Qafqazın qranit sıra dağları onları (səlcuqları) ruslardan ayırır. Hər iki nəhəng, Herkules və Antey üz-üzə gəlib vuruşanda heç biri o birisinə güzəştə getmir. Yəqin ki, ruslar – Herkules, türklər isə – Anteydir.

Xoşbəxtlikdən, Gürcüstanda ən layiqli çarlardan biri – “Müdrük” ləqəbilə tanınan III David taxta çıxır. O, barbarları barbarlara qarşı qoyur – xəzərləri türklər əleyhinə silahlandırır və öz ölkəsini azad edəndən sonra hakimiyyəti Dərbəndi darmadağın edən, onun qapılarını çıxartdırıb Gelat monastırına saldıran I Demetriyə verir. Həmin qapıların bir tayı bu gün oradadır, o biri tayını isə türklər çıxarıb aparmışlar.⁶

1184-cü ildən 1212-ci ilə qədər Gürcüstanda kraliça Tamara hökmranlıq edir. Bu, Gürcüstan tarixində böyük bir dövrdür. Qafqaz dağlarının hər iki tərəfində adı dillərdə məşhur olan bu amazonka gözəli erməniləri, türkləri və farsları məğlub edir, ona qədər heç kimin istila edə bilmədiyini, yəqin ki, ondan sonra da istila edə bilməyəcəyi dağlıları fəth edir və fəaliyyətini rus şahzadəsi Andrey Boqolyubskinin oğluna ərə getməklə başa vurur.

Gürcü şairlərinin vəsf etdikləri Tamara şərəfli məzara təzəcə tapşırılmışdı ki, Şərqdən əzəmətli bir səs eşidildi. Bunlar Şimali Çini, İranın şərq hissəsini tutub Təbrizdə dayanan Çingiz xanın monqolları idilər. Bu güclü selin son dalğaları Gürcüstanı da çatır, ancaq onu batıra bilmir.

Ana xətti ilə Çingiz xanın varislərindən olan Teymurləng belə hərəkət etmir: Xəzər dənizinin şərqində bütün Asiyayı, İrani zəbt edərək Qırğızıstanın düzənliklərinə qalxır, Dağıstandan və Gürcüstandan keçir, barbarların hücumlarını dəf edən sualtı qaya kimi ucalan Qafqazın hər iki istehkamını ələ keçirir.

Lakin o, bir yerdə qərar tutmur, eləcə keçib gedir. Bu da bir həqiqətdir ki, keçdiyi yerlərdə hər şeyi viran edir: sanki onun ayağı dəyən yerlərdən qasırga keçmiş, yanğın baş vermişdir. O, Azov qalasını dağıdır. Sonra Hindistana yola düşür, Dehli yaxınlığındakı döyüşdə hindliləri məğlub edərək Hindistanı qan içində boğur, oranı xarabazara çevirəndən sonra Ansirdə Bəyazidi əsir alır, yenidən Çinə tərəf istiqamət götürür və iki yüz minlik bir ordu ilə Çini fəth etmək niyyətinə düşür; lakin yürüş zamanı yolda – Otarda, Siqonqe dağının zirvəsində dünyasını dəyişir.

Bu zaman I Aleksandr Gürcüstanı öz oğlanları arasında bölüşdürür və İmeretiyada çarlığın əsası qoyulur.

Bu dövrdə daha bir böyük hadisə baş verir. VII Severin hakimiyyəti zamanı dağıdılmış və viran edilmiş qocaman Bizans imperiyası Konstantinin hakimiyyəti zamanı bərpa edilir, Konstantin ona öz adını verir; o, Roma imperatorlarının dövründə dünyanın ikinci mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdısa, yunan imperatorlarını zamanında Şərqi yeganə mərkəzinə çevrilir. Konstantinopol avarlar, iranlılar və ərəblər tərəfindən diz çökdürülmüş, varyaqlardan icarəyə götürülmüş, səlib yürüşçüləri onu zəbt etmiş və orada Latın İmperiyası yaradılmışdı. Konstantinopol Mixail Paleoloq tərəfindən işğal edilir və orada yunan imperiyası bərpa olunur, bununla da şəhər yeni bir hakimin əlinə keçir.

1453-cü ildə II Mehmet Konstantinopolu zəbt edir və oranı Osmanlı imperiyasının mərkəzi elan edir.

ÜÇÜNCÜ DÖVR

II MEHMETDƏN ŞAMİLƏ QƏDƏR

Başda kolxidalılar olmaqla, bütün Qafqaz xalqları qalibi təbrik etmək üçün onun yanına diplomatik heyət göndərilir.

Ermənilər Konstantinopolda öz patriarxlarının taxtı olması üçün qalibin razılığını ala bilirlər.

Qafqaz xristianları da digər xristian dövlətləri ilə birləşməyə can atırdılar. Kaxetiya çarı Aleksandr Rusiyadan tatarları qovmağa başı qarışan III İvanın yanına nümayəndə heyətini göndərir.

Qafqazın xristian xalqları üçün təhlükə təkcə türklər tərəfdən deyildi, onların köhnə düşmənləri olan farslar da təhlükə törədirdilər.

Bu vaxt Səfəvilər sülaləsindən olan birinci İran şahı İsmayıl Səfəvi Şirvanı və Gürcüstanı fəth etdi.

Məhz bu hadisə Bektar dağının sakinlərini bir il əvvəl, yəni 1552-ci ildə Pyatiqorsk yaxınlığında Kazanı ələ keçirən İvan Qroznının təbəəliyinə keçməyə sövq edir. Üç ildən sonra İvan Qroznı çərkəz şahzadəsi Temrukun qızı ilə evlənir.

Həmin vaxtdan etibarən ruslar Xəzər dənizinin sahilində, Qafqaz dağlarının ətəyində Tarki qalasını tikirlər.

Qafqazın xristian xalqlarının gözlədiklərinin əksinə olaraq, farslar və türklər bir-birlərini qırıb tökmək əvəzinə, dağları və düzənlikləri bölüşdürürlər; farslar Şamaxını, Bakını, Dərbəndi tuturlar və beləliklə, bu şəhərlərin köməyi ilə Xəzərsahili torpaqlarla daimi əlaqələrini bərpa edirlər.

Türklər isə Tiflisi, İmeretiyanı, Kolxidanı tutur, Potinin və Redut-Qalanın əsasını qoyurlar.

Bu istilalardan qorxuya düşən Kaxetiya çarı II Aleksandr kömək üçün sonralar qəfil qızdırma xəstəliyinə tutulub qorxunc qəyyumu Boris Qodunovun əllərində canını tapşıran Fyodr İvanoviçə üz tutur.

Bu zaman İranda, Gürcüstanın taleyini alt-üst edən inqilabi hadisə baş verir. Xorasan əyalətində hökmranlıq edən Şah Abbas İran taxt-tacını ələ keçirir: öz atasını devirir, hər iki qardaşını öldürür, Qafqaza soxularaq türkləri Tiflisdən qovur, onların yerində öz hökmranlığını bərpa edir və son nəfəsində öz imperiyasının paytaxtı İsfahana qayıdır. Öz atasını taxtdan salan və hər iki qardaşını öldürən bu adam xüsusi titul qazanır – tarix onu Böyük Şah Abbas adlandırır.

Qafqazın o biri yamacında isə ruslar öz məqsədlərini həyata keçirirdilər. Buturlin və Pleşşeyev Şamxal mülklərinə soxulurlar, yəni Temirxan Şuradan Tarkiyə qədər uzanıb gedən torpaqlara həmlə edirlər. Kartli çarı Georgi Boris Qodunova xərac verməyə başlayır.

Elə həmin bu vaxtlar Şah Abbas özünün “Böyük” tituluunu daha da şöhrətləndirmək məqsədilə Kaxetiyanı elə viran edir ki, Kaxetiya çarı I Teymuraz Rusiya çarından – Romanovlar sülaləsinin ilk nümayəndəsi Mixail Fyodoroviçdən farslara qarşı kömək istəyir.

Belə bir köməyin hansı siyasi nəticələrə gətirib çıxaracağı məlumdur. Bu hadisədən iyirmi il sonra Kaxetiya öz hökmranlığının saxlanması şərti ilə Mixail Fyodoroviçin imperiyasının əyalətinə çevrilmişdi.

İmeretiya çarı III Georgi, Quriya çarı II Mamia və Minqrel hökmdarı Dadiani – üçü də Rusiya ilə eyni müqaviləni imzalayırlar.

Bu zaman Aleksey Mixayloviç başa düşür ki, bu yeri zəbt etməyə dəyər. O, Kutaisiyə gəlir və orada öz yeni təbəələrinin ona itaət edəcəkləri barədə razılığını əldə edir.

Kaxetiya çarı Teymuraz da öz növbəsində Rusiyaya səfər edir. Artıq Daryal keçidi böyük ticarət yoluna çevrilir. Ermənilər həmin bu böyük yolla farsların və özlərinin istehsal etdikləri ipək parçaları Rusiyaya aparmağa icazə alırlar.

Bu ənənəni Böyük Pyotr da davam etdirir və üstəlik hər iki dənizi – Azovu və Xəzəri də öz imperiyasına qatmaq istəyir. Musin-Puşkinə Dərbənd və Şamaxı ilə ticarət əlaqələri yaratmaq barədə göstəriş verilir. Bu tədbir özünü doğruldur. 1718-ci ildə Qumuq şamxalı Pyotrun himayəsini qəbul edir və Qarabağ hakimləri öz səfirlərini onun yanına göndərirlər.

Rusiya artıq Dərbənd qapılarına çatmışdır.

Üç il sonra, 1722-ci il avqustun 23-də bu qapılar rusların üzünə taybatay açılır. Biz Poltava fəthinin Aleksandr şəhərində (yəni Dərbənddə) kiçik bir evdə yaşadığının və Voronej zavodunda istehsal olunan topların oraya gətirildiyinin şahidi olacağıq.

Pyotr Dağıstandan qayıdır və öz əhdinə çatdığı üçün Allah-taalaya minnətdarlıq əlaməti olaraq, Aqraxan, Sulak və Köysu çayları arasında bir qala tikdirərək adını Müqəddəs Xaç qoyur.

Pyotr Xəzərsahili ərazilərin komandanını Dərbənddə saxlayır; növbəti il həmin komandan – general Matyuşkin Bakını ələ keçirir.

Birinci Pyotr cənub istiqamətində irəlilədiyi bir vaxtda türklər şimala tərəf hərəkət edirdilər. Onlar Böyük Şah Abbasın qoyub getdiyi Tiflis şəhərini yenidən işğal edirlər və gürcülərin çoxsaylı dəstəsilə müşayiət olunan IV Vaxtanq Rusiyada sığınacaq axtarır. Bu hərəkətdən nümunə götürən Qabardin şahzadəsi də imperatriçə Anna İvanovnanın himayəsini qəbul edir. Bu vaxt farsların xanədanında dahi bir şəxs peyda olur və bununla eyni vaxtda rus dövlətində başqa bir dahi siyasət səhnəsini tərk edir. Dəvə karvanının sarbanı özünü quldurların başçısı elan edir, Xorasan ordusunu ələ keçirir, yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək, 1722-ci ildə Hüseynin süqutundan sonra İsfahanı fəth edir. Qazandığı qələbələrlə məşhurlaşan bu şəxs özünə Təhməzqulu xan, yəni Təhməzin xidmətçilərinin ağası adını götürür; o, Təhməzi taxtdan salır, onun

yerinə səkkiz aylıq oğlunu qoyur və çox çəkmədən uşaq ölür; bundan sonra özünü Nadir şah adı ilə padşah elan edir, Bakını və Dərbəndi yenidən ələ keçirir, türkləri Kaxetiya və Kartlidən qovub çıxarır, İrəvanı və Tiflisi yenidən işğal edir, bir qalib kimi Dağıstandan keçib gedir, Dərbənddə ona qarşı qalxan üsyanı yatırır, Qəndəharı ələ keçirmək üçün geri dönür, Hindistandakı Böyük Moğol dövlətinə qarşı yürüş edir, Dehlini ələ keçirir, oradan fransız pulu ilə beş milyard dəyərində qənimətlə geri dönür. Nadir şah 1747-ci ilin iyun ayında qətlə yetirilir; elə bu vaxt Gürcüstan çarı İrakli İrəvan yaxınlığında iranlıları əzdiyi bir vaxtda Kartli çarı II Teymuraz sığınacaq tapdığı Həştərxanda ölür.

Nəhayət, Rusiyada II Yekaterina taxta çıxır, Qızlar vilayətinin əsasını qoyur, Volqa sahillərində yaşayan kazaklardan beş yüz on yeddi ailəni, Terek sahillərindəki Don kazaklarından ibarət yüz ailəni buraya köçürür və kazakların Mozdok alayını yaradır, hər bir əsgəri pul, qılınc və ad-sanla mükafatlandırır. Biz səyahətimiz boyu kazaklarla rastlaşacaq və onların evlərinə qonaq olacağıq.

Həmin vaxtdan etibarən Rusiya özünü Qafqaz xalqlarının hakimi kimi aparır. General Totleben Minqrelə yürüş edir və Kutaisi yaxınlığında türklər üzərində qələbə çalır.

Dörd il sonra, Kiçik Qaynarca müqaviləsinə əsasən, İmeretiya və Gürcüstan türklərdən azad olur, Azov və Mozdok arasında rusların döyüş xətti əmələ gəlir, kazak stanitsalarının əsası qoyulur və Qazı Qumuq sakinləri rus səyyahı Qmelini həbs etdiklərinə görə cəzalandırılırlar.

1781-ci ildə Türkiyə Krım və Kubanı birdəfəlik Rusiyaya güzəştə gedir.

1782-ci ildə İmeretiya çarı I Süleyman vəfat edir.

1788-ci ildə Suvorov Noqay tatarlarının ordusunu məğlub edir, II Yekaterina isə Kartli və Kaxetiyanın çarı İraklini öz himayəsinə alır.

1785-ci ildə Yekaterinoqrad, Qızlar, Mozdok, Aleksandrov və Stavropoldan ibarət Qafqaz canişinliyi yaradılır. Canişinliyin mərkəzi Yekaterinoqrad elan edilir. Xaricilərə Qafqaz canişinliyində tam sərbəst şəkildə məskunlaşmaq və işləmək imtiyazı verilir.

Nəhayət, 1801-ci ildə İmperator Pavel Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında əmr verir və onun varisi I Aleksandr başqa bir əmrlə general Knorinqi Gürcüstanın hakimi elan edir.

Elə bu vaxt – II Yekaterinanın oğlu Sankt-Peterburqda, Qırmızı Sarayda qətlə yetirilərkən, Gümrüdə avar xalqının himayəsində öz azadlığını qoruyub saxlamaq üçün Dağıstan dağlarına çəkilən ləzgi tayfalarının bir qolunda sonralar Şamil Əfəndi adı ilə şöhrət qazanan bir uşaq dünyaya gəlir.

Həmin bu uşaq gələcəkdə imam olan Şamil idi.

DÖRDÜNCÜ DÖVR

MÜASİR DÖVR

Qafqaza doğru boylananda, geniş dərələrində hansısa səbəb üzündən didərgin düşən millətlərə sığınacaq verən nəhəng dağ silsiləsini görmək olar. Barbarların – alanların, qotların, avarların, hunların, xəzərlərin, farsların, monqolların, türklərin axını zamanı insan seli Qafqaz dağlarının ətəklərinə üz tutur, hansısa dərəyə enir, orada dayanır, məskunlaşır və möhkəmlənir.

Bu millətlərin bir çoxundan hansı xalqdan törədiyini xəbər alsanız, cavab verə bilməzlər, onlar indi yaşadıkları dərələrdə nə vaxtdan kök saldıklarını heç özləri də xatırlamırlar.

Onlar yalnız bunu bilirlər ki, öz azadlıqlarını qoruyub saxlamaq üçün buranı məskən seçiblər və yaşadıkları yeri müdafiə etmək üçün ölümə hazırdırlar.

Əgər onlardan soruşsanız ki:

– Abşeron burnundan Taman yarımadasına qədər olan ərazidə neçə müxtəlif qəbilə vardır?

Onlar cavab verəcəklər:

– Nə qədər lazımsa o qədər; may şəfəqindən sonra çəmənlərimizdəki otların üzərində titrəyən şəh damlalarının, yaxud dekabr qasırğalarının havaya uçurduğu qum dənələrinin sayı qədər.

Onlar tamamilə haqlıdırlar. Bu dağların qırışığını seyr etdikcə insanın gözü yorulur, müxtəlif nəsiləri araşdırdıqca, onların hər dəfə ayrı-ayrı qollara ayrıldığını gördükcə ağıl çasır.

Bu xalqlardan bəziləri, məsələn udinlər, elə bir dildə danışırlar ki, onları nəinki heç kim başa düşmür, həm də bu dilin kökündə məlum dillərin heç birinin izinə rast gəlinmir.

Bu gün burada nə qədər müxtəlif tayfanın yaşadığını və onların sayının nə qədər olduğunu bilmək istəyirsinizsə, bu barədə sizə məlumat verməyə çalışacağıq.

Abxaz qəbiləsi on dörd tayfaya bölünür və 144 552 nəfərdir.

Svanetlər – üç tayfa, 1 639 nəfər.

Adıgeylər, çərkəzlər – on altı tayfa, 290 549 nəfər.

Übiklər – üç tayfa, 25 000 nəfər.

Noqaylar – beş tayfa, 44 989 nəfər.

Osetinlər – dörd tayfa, 27 339 nəfər.

Ləzgilər – otuz yeddi tayfa, 397 701 nəfər.

Tuşinlər – iki tayfa, 4 079 nəfər.

Pşavlar – on iki tayfa, 4 232 nəfər.

Çeçenlər – onlar iyirmi bir qəbiləyə ayrılırlar, sayları 117 080 nəfərdir.

Xevsurlar – dörd tayfa, 2 505 nəfər.

Cəmisi – on bir tayfa, 1 059 665 nəfər.

Abxazlar Qafqazın cənub yamacında, Minqreldən Qaqraya qədər Qara dənizin sahillərində məskən salmışlar; onların yaşadığı ərazi Elbrus dağına qədər çatır.

Svanetlər İnquri çayının yuxarı hissəsində məskunlaşmışlar, onlar Zx-enizqala çayının mənsəbinə qədər olan ərazidə yayılmışlar.

Adıgey və çərkəzlər Kuban dağından eyni adlı çayın mənsəbinə, daha sonra isə Xəzər dənizinə doğru ərazilərdə yayılmış, Böyük və Kiçik Qabardini tutmuşlar.

Ubiklər Abxaziya ilə Suepsa çayı arasında məskunlaşmışdır.

Noqaylar Stavropolla çərkəzlərin arasındakı ərazidə yerləşmişlər.

Osetinlər Böyük Qabardin və Kazbek dağı arasında məskunlaşmışlar. Bu ərazi şərqdən Daryal dərəsi, qərbdən isə Urutnıx dağı ilə əhatə olunmuşdur.

Çeçenlər Vladiqafqazdan Temirxan Şuraya və Barbulo dağından Terekə qədər olan sahədə yayılmışlar.

Tuşinlər Köysu bulaqları ilə Yora arasındadırlar.

Nəhayət, ləzgilər Ləzgistanı, yəni Samur ilə Köysu arasında olan bütün ərazini tutmuşlar.

Dilləri, adət-ənənələri, mənşələri kifayət qədər müxtəlif olan bu insanları siyasi cəhətdən bir-birinə bağlamaq çətindir.

Bunun üçün dini əlaqə lazım idi.

Odur ki, Qazı Molla müridizmin əsasını qoydu. Məhəmmədin dinində vəhabiliyə bir az yaxın olan müridizm xristianlıqdakı protestantizmə bənzəyir. Ancaq burada qanunlar daha sərtidir. Onun əshabələri – mürşidlər, tərəfdarları isə – müridlər adlanırlar.

Bu yeni dinin qanunlarına görə, mürid sədaqət, doğruluq, ibadət, seyr, tamaşa naminə bütün dünya nemətlərindən, hər şeydən imtina etməlidir.

Bir nəfərin hamı üçün, hamının isə bir nəfər üçün sədaqətli olması ən ali demokratiya deməkdir, ancaq bunun üçün əsas şərt başçının – yəni imamın əmrlərinə, göstərişlərinə sözsüz itaət etməkdir.

Mürid imama danışıqsız, şərtsiz itaət etməyə borcludur, bu halda imamın ona kimisə öldürməyi, və ya özünü öldürməyi əmr etməsinin heç bir fərqi yoxdur. Bu, bir riyakarın, qatilin öz məqsədinə çatmaq üçün öz generalına, dağların ağsaqqalına kor-koranə itaət üsuludur.

Dağlının ən vacib tələbatı, ehtiyacı papiros çəkməkdir. Günlərin bir günü Şamil hamıya papiros çəkməyi qadağan edir və tütünə sərf olunan pula barıt almağı əmr edir. O gündən heç kim bir daha papiros çəkmir.

Qazı Molla da iyirmi il belə üsullardan istifadə etməklə öz hökmranlığını möhkəmləndirir. Tanındığı ilk gündən Qazı Molla bu dağların sahibi-ixtiyarı idi.

Günlərin birində, 1831-ci il, noyabrın 1-də o, bir ildırım kimi çaxaraq özünü göstərdi: dəstəsilə bərabər dağlardan endi, Qızlar şəhərinə hücum etdi və altı min nəfərin boynunu vurdu. Bu müvəffəqiyyətdən ürəklənən Qazı Molla

Dərbəndi mühasirəyə aldı; ancaq bu dəfə bəxti gətirmədi və yenidən dağlardakı məskəninə qayıtdı.

Bu yürüşlərdə onun yanında Şamil əfəndi adında 26-28 yaşlarında cavan bir adam da vardı; Şamil oxuyub-yazmağı bilirdi və özü də olduqca dindar idi. Qazı Molla əvvəlcə onu özünə nöqər, daha sonra isə mürid təyin edir.

Şamil əfəndi nöqərçilikdən onun məsləkdaşına çevrilir. Qazı Mollanın mərhəmətlə baxdığı bu adam, deyilənlərə görə, Gümrüdə anadan olmuşdur. Bir çoxları onu bu kəndin meydanında və qəhvəxanasında mahnı oxuyarkən, rəqs edərkən gördüklərini söyləyirlər. Ancaq o, on beş yaşından iyirmi yaşına qədər heç kimin gözünə dəymir, birdəfəlik qeyb olur və həmin beş ili harada keçirdiyini heç kim bilmir.

Belə söyləyirlər ki, o, türklərin əlindən baş götürüb qaçmış və dağlara pənah apararaq tənha yaşamışdır.

Onun haqqında gəzən bu son söhbət az ağlabatandır və çox güman ki, bunu onun düşmənləri yaymışlar, çünki cavan olmasına baxmayaraq, Qazı Mollanın yanında hüsn-rəğbət qazandığından Şamili gözü götürməyənlərin sayı çox idi.

Ruslar iki yeni düşmənlə – farslarla və türklərlə müharibə apardığı zaman Qazı Molla dalbadal müvəffəqiyyət qazandı və qəhrəman kimi məşhurlaşdı.

1826-cı il sentyabrın 6-da Türkiyə İrana müharibə elan etdi, elə həmin il sentyabrın 13-də general Paskeviç Yelizavetpolda farslara qalib gəldi; 1827-ci il martın 6-da Paskeviç Qafqaz ordusunun ali komandanı təyin olundu; həmin il iyul ayının 5-də ruslar Cavanbulaq kəndi yaxınlığında Abbas Mirzəni məğlub etdilər; iyulun 7-də Abbasabad, sentyabrın 20-də Sərdarabad və oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını aldılar. Nəhayət, ruslar Araxı keçdilər və Ərdəbil, Urmiya və Marağa şəhərlərini də ələ keçirdilər. Fevralın 10-da Türkmənçayda tərəflər arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya verildi.

Tezliklə farslar türklərlə əvəz olundu. Həmin il aprelin 14-də ruslar türklərə qarşı müharibə elan elədilər, iyunun 14-də ruslar Anapa qalasını, 23-də Qarsı, iyulun 15-də Potini, iyulun 24-də Axalkalakini, 26-da Hertvisi, avqustun 15-də Axaltsixi, 28-də isə Bəyazidi aldılar.

Nəhayət, 1829-cu il iyunun 20-də general Paskeviç Kandi kəndi yaxınlığında türklər üzərində qəti qələbə çaldı, Andrianopolda sülh müqaviləsi imzalandı və bu müqaviləyə görə, Türkiyə müharibə ərzində tutduğu bütün qalaları Rusiyaya qaytardı.

İranla sülh müqaviləsi bağlayan, türkləri məğlub edən ruslar rahat nəfəs aldılar. General baron Rozenə Dağıstana yürüş etmək, Avariyanı və Çeçenistanı ələ keçirmək əmri verildi.

Rus ordusu Kərəney dağından enərək Gümrünü mühasirəyə aldı.

Bu dağ kəndlərindən heç olmasa birini görmək lazımdır ki, onların necə müdafiə edildiyi haqda təsəvvürün olsun. Burada hərəsi bir qalaya bənzəyən

evlərin hasarı hücumlardan yaxşı müdafiə olunmaq üçün üstü diş-diş daşdan tikilmişdir və belə evləri yalnız qanlı mühasirədən sonra tutmaq olar. Gümrü şərafətlə müdafiə olundu; Qazı Molla, onun naibi Həmzət bəy və Şamil əfəndi də orada idilər. Gümrü ələ keçirildi, Həmzət bəy qaçdı. Döyüş meydanında Qazı Mollanın meyiti və yüngül yaralanmış Şamil əfəndi qaldı.

Bəs yaralı Şamil əfəndi nə üçün meydanda qalmışdı?

Bunun iki səbəbi vardır: əvvəla, onun atı vurulmuşdu və atın yarasından Şamilin bütün bədəninə axıb tökülən qan rusları inandırırды ki, o, artıq ölmüşdür və bu da onu ölümdən qurtardı.

Əhvalat isə belə olmuşdu.

Onun qalmasının başqa səbəbi də vardı. Ruslar qaş qaralanda döyüş meydanını tərk edən kimi o, ayağa qalxır, ölən ağasının meyitini axtarıb tapır və onu elə vəziyyətdə qoyur ki, uzaqdan baxan onun Allaha sitayiş edərkən öldüyünü və ölümündən sonra da ibadət etdiyini fikirləşsin.

Doğrudur, bu döyüş Qazı Mollanın həyatı bahasına başa gəldi; ancaq eyni zamanda bu, müridizmin qələbəsi idi və Şamil əfəndi müridizmdən gələcəkdə özünün ucalması məqsədilə məharətlə istifadə etdi.

Həqiqətən, o öz yoldaşları ilə qaynayıb-qarışdı; Qazı Mollanı şəhid – günahsız qurban elan etdi, son nəfəsində ona sadıq qalacağına and içdiyini və varisi olduğunu bildirməklə, onun ən sadıq, sevimli şagirdlərindən biri kimi hörmət qazandı.

Ruslar çıxıb getdikdən sonra döyüş meydanına qayıdan dağlılar Qazı Mollanın meyitini həmin yerdə, Şamilin dediyi vəziyyətdə, yəni səcdə edərkən görürlər və bundan sonra Qazı Mollanın həqiqətən də son vəsiyyətini Şamilə söylədiyinə inanırlar. Lakin Şamilin imam rütbəsinə gəlməsinə hələ çox vardı.

Hələlik xoş tale Şamilin üzünə gülümsəmirdi. O, imamətlə özü arasında canlı və keçilməz bir maneənin olduğunu hiss edirdi.

Bu, Qazı Mollanın naibi Həmzət bəy idi.

Həmzət bəy ad-sanına baxmayaraq, ali dövlətin varisi olacağına o qədər əmin deyildi. O, məqsədinə çatmaq üçün yalnız öz işinə – fəaliyyətinə, hünərinə güvənirdi.

Elə ki Həmzət bəy Qazı Mollanın öldüyünə tam əmin oldu, bütün Dağıstan mollalarına xəbər göndərərək Qaradağ kəndində bir yerə yığışmalarını bildirdi. Özü də vacib xəbəri onlara elan etmək məqsədilə kəndə yola düşdü.

Dəvət olunanlar kəndə gəldilər.

Günorta, yəni müəzzinlər dindarları ibadətə səsləyəndə Həmzət bəy ən inanılmış və cəsur mürşidlərinin müşayiətilə kəndə daxil oldu.

O, qəti addımlarla məscidə tərəf addımlayaraq namaz qıldıqdan sonra üzünü xalqa çevirib uca və qəti səslə dedi:

– Ey təriqətin müdrik, mübariz silahdaşları, hörmətli mollalar və ləyaqətli icma başçıları! Qazı Molla öldürülüb və o, indi sizin üçün Allaha dua edir.

Müqəddəs amalımıza sadıq olduğu üçün ona minnətdarıq! Bir halda ki, onun igidliyi bizə kömək edə bilməyəcək, daha da cəsur olaq! O bizə döyüslərdə himayədarlıq etdi və bizdən öncə göylərə qalxdı, deməli, döyüslərdə vuruşaraq şəhid olan hər bir silahdaşımız üçün cənnət qapılarını öz əllərilə açacaqdır. Əqidəmiz, inamımız bizə buyurur ki, öz həmvətənlərimizi rusların zülmündən azad etmək naminə onlara qarşı mübarizə aparaq; bu o deməkdir ki, kafirləri – müqəddəs dinimizin düşmənlərini öldürən adam əbədi xoşbəxtliyə qovuşacaqdır, döyüşdə ölənləri isə ölüm mələyi öz əllərilə hər zaman pak və xürrəm hurilərin ağışına aparacaq. Hər biriniz öz aulunuzu qayıdın, camaatı bir yerə yığın, Qazı Mollanın nəsihətlərini, tapşırıqlarını camaata çatdırın, təlqin edin, onların hər birinə deyin ki, əgər xalq doğma Vətəni azad etmək üçün cəhd göstərməsə, məscidlərimiz xristian kilsəsinə dönəcək və kafirlər hamını öz iradələrinə tabe edəcəklər. Ancaq biz imamsız qala bilmərik. Bizim cəsur rəhbərimizin vəsiyyətini onun öz dilindən duyan, Allahın sevimlisi Şamil əfəndi son nəfəsində Qazı Mollanın məni öz varisi elan etdiyini sizə deyəcək. Mən ruslara qarşı müqəddəs savaş elan edirəm, elə bu saatdan etibarən sizin başçınız və imamınız sayılıram.

Həmin yığıncada iştirak edənlərin və bu nitqi eşidənlərin çoxu Həməzət bəyin ali hakimiyyətinə qarşı idilər. Hamı pıçılmağa başladı. Belə olan təqdirdə Həməzət bəy sakitliyi təmin etmək üçün əlilə işarə etdi. Hamı ona tabe olaraq susdu.

– Müsəlmanlar, – o dedi, – görürəm ki, sizin etiqaadınız zəifləməyə başlayır. İmamlıq vəzifəm sizi uzaqlaşdığınız yoldan doğru yola səsləməyi mənə hökm edir. Elə bu andan etibarən mənə sözsüz itaət edin. Həməzət bəyə tabe olun, yoxsa o sizi öz xəncəri ilə itaətə məcbur edər!

Natiqin zəhmli baxışı, sıyrılmış xəncəri, hər şeyə hazır olan müridləri camaat arasında sakitliyi bərpa etdi.

Heç kəsin etiraz etməyə cəsarəti qalmadı və özünü imam elan edən Həməzət bəy məsciddən çıxdı, atının üstünə sıçradı, müridlərinin müşayiətilə öz düşərgəsinə qayıtdı.

Həməzət bəyin dini hakimiyyəti bərpa edilmişdi, təkcə ali hakimiyyəti ələ keçirmək qalırdı.

Bu hakimiyyət avar xanlarının əlində idi. Həməzət bəy Qazı Mollanın naibi olduğu kimi, Şamil əfəndi də onun – Həməzət bəyin naibi oldu və Şamil əfəndi onu inandırdı ki, nəyin bahasına olursa-olsun ölkənin qanuni hakimlərindən yaxa qurtarmaq lazımdır.

Çoxları əksinə, iddia edirlər ki, guya bu məsləhəti Həməzət bəyə avar xanlarının barışmaz düşməni Aslan Qazı Qumuq xan vermişdir.

Bu qanuni xanlar kimlər idilər?

Bunlar atadan yetim qalmış, anaları Paxu Bikənin tərbiyəsini almış üç gənc qardaş – Əbu Nunzal, Umma xan və Bulac xan idilər.

Paxu Bikə onlarla bərabər Həməzət bəyi də böyüdüb boya-başa çatdırmış,

tərbiyə vermişdi və Həmzət bəy onların qan qardaşı sayılmasa da, ən azından süd qardaşı hesab olunurdu. Qardaşlar vaxtilə rusların hücumunun qarşısında geri çəkilməmiş və Xunzaxda sığınacaq tapmışdılar.

Həmzət bəy ruslara tez-tez hücum edir, gecə-gündüz onları təşvişə salır və elə qorxudur ki, onlar cəmi iki-üç kəndi dağıdıandan sonra Avariyanı tərk etməyə məcbur olurlar.

Həmzət bəy gedib Xunzax yaxınlığındakı düşərgəsində yerləşəndən sonra gənc avar xanları ilə görüşmək istədiyini bildirir.

Onlar da inamla, heç nədən şübhələnmədən onunla görüşə gəlirlər, belə hesab edirlər ki, dostlarının dəvətilə qonaq gedirlər.

Ancaq düşərgəyə çatmamış Həmzət bəyin naibləri qılınc və xəncərlə onlara həmlə edirlər.

Baxmayaraq ki, üçüncü qardaş hələ çox kiçik idi, bununla belə gənclər olduqca qoçaq idilər. Onlar sədaqətli naiblərlə əhatə olunmuşdular, bu naibləri öldürmək o qədər asan deyildi. Amansız döyüş oldu, nəticədə qardaşlardan ikisi öldürüldü, üçüncü qardaş isə əsir düşdü; qardaşlar özlərini müdafiə edərkən Həmzət bəyin adamlarından qırxını öldürdülər; onların arasında Həmzət bəyin qardaşı da vardı.

Bu, Şamil əfəndinin yolundan bir əngəlin də götürülməsi demək idi. Qanunlara görə, Həmzət bəyin qardaşının da varis olmaq hüququ vardı.

Qardaşların ən kiçiyi, yəni üçüncü qardaş Bulac xan sağ qalmışdı. Nə qədər ki o sağ idi, Həmzət bəy Avariyanın qanuni xanı sayıla bilməzdi.

Bununla belə, qatil əlində silahla müdafiə olunan iki qardaşı öldürməkdə tərəddüd etmədiyi halda, nədənsə əsirlikdə olan gənc qardaşın qətlinə fərman verməyə tələsmirdi.

Çox çəkmədən, 1834-cü ilin sonlarında Həmzət bəy də öldürülür.

Tarixçi Qafqazın bu dumanlı dərələrinə çox çətinliklə nəzər yetirə bilir. Bu dərələrdən, keçidlərdən yüksələn və hər tərəfə yayılan səs, bu və ya başqa yerin xüsusiyyətindən və uzaqlığından asılı olaraq dəyişən əks-sədadan başqa bir şey deyildir.

Bununla belə, görün Həmzət bəyin ölümü haqda nə söyləyirlər – biz camaatın dilindən eşitdiyimiz söz-söhbəti olduğu kimi çatdırırıq: oxucularımızı rusların öz düşmənlərinə qarşı söylədikləri mənfə, yanlış fikirlərə uymamağa çağırırıq; zira vaxtında qarşısı alınmayan iftira sonradan şayiəyə çevrilir.

Həmzət bəy gənc xanların qətlinəndən sonra onların Xunzaxdakı sarayına köçür. Təbələri öz xanlarını çox sevmirdilər və qatilin törətdiyi əməli həm amansız xəyanət, həm də böyük günah kimi qiymətləndirirdilər.

Xalq arasında Həmzət bəyin əleyhinə etirazlar duyulmaqda idi.

Biz elə buradaca sadaladığımız faktların doğruluğunu isbatlamaq niyyətindən əl çəkirik, nəticələr göz qabağındadır: onların təfsilatı isə qaranlıq sirr olaraq qalır.

Şamil əfəndi bu pıçıltıları, dedi-qoduları eşidir və bunlardan nə nəticə çıxaracağını da başa düşürdü.

İş bu yerə çatdıqda, onun təhrikilə Osman Sulhacıyev və onun hər iki nəvəsi və Hacı Murad (bu axırıncı adı yadda saxlayın, çünki bu adın sahibi bizim hekayəmizdə böyük rol oynayır) Həməzət bəyə qarşı sui-qəsd hazırlayırlar.

Sentyabrın 19-u yaxınlaşırdı; bu, müsəlmanlarda ən böyük bayram günüdür. Həməzət bəy, imam kimi Xunzax məscidində ibadət etməli – bayram namazı qılmalı idi.

Sui-qəsdçilər öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün məhz həmin yeri, həmin günü seçmişdilər.

Həməzət bəyə əvvəlcədən dəfələrlə ona qarşı sui-qəsdin olacağı barədə xəbərdarlıq etmişdilər; ancaq o bunların heç birinə əhəmiyyət verməmişdi. Nəhayət, onun müridlərindən biri başqalarından fərqli olaraq, bu məsələdə daha təkidlə ağasını ehtiyatlı olmağa çağırırdıqda Həməzət bəy:

– Allahın əmrilə sənin canını almağa gələn mələyi saxlaya bilərsənmi? – deyərək ondan soruşur.

– Xeyr, əsla! – mürid cavab verir.

– Onda evə get və yıxıl yat! – Həməzət bəy ona deyir. – Alın yazısından qaçmaq olmaz. Əgər Allah sabah üçün mənim ölümümə fərman veribsə, buna heç nə mane ola bilməz.

Və doğrudan da, tale sentyabrın 19-nu Həməzət bəyin ölüm günü kimi seçmişdi. O, məsciddə – sui-qəsdçilər tərəfindən təyin olunmuş yerdə və zamanda öldürüldü. Şamil əfəndinin yaxınları və düşmənləri əmin idilər ki, həmin qətl günü o, Xunzaxda olmasa da, sui-qəsdə uzaqdan idarə etmişdi.

Deyilənlərə görə, bu sui-qəsdə onun da əlinin olmasını təsdiqləyən yeganə sübut budur ki, Həməzət bəy öldürülən saatda qətl yerindən otuz lyö aralıda olan Şamil əfəndi, təlaşla dua etməyə başlamış və qəfil ayağa qalxaraq rəngi saralmış, alnını tər basmış halda eynən Musa və Süleyman peyğəmbər kimi sanki Allahla danışmış, yanındakılara imamın ölüm xəbərini vermişdi.

Görən yeni peyğəmbər öz məqsədinə çatmaq üçün hansı üsullardan istifadə etmişdi? Bunu heç kim bilmir və çox güman ki, o buna öz istedadı sayəsində nail olmuşdu.

Ancaq Həməzət bəyin ölümündən səkkiz gün sonra Şamili yekdilliklə imam elan edirlər. O bu titulu qəbul edərkən əfəndilikdən imtina etdi.

Öz qardaşı və babası ilə birgə Həməzət bəyə qarşı sui-qəsdin hazırlanmasında iştirak edən Hacı Murad Avariyanın hakimi-naibi elan olundu.

Təkcə Həməzət bəyin əsir götürdüyü gənc Bulac xan qalırdı. Mərhum imam ona əl qaldırmağa cəsarət etməmişdi.

Lakin hamıya aydın idi ki, nə vaxtsa gənc Bulac xan yeganə qanuni varis kimi Avariya xanlığına iddiaçı ola bilərdi.

Gənc xanın faciəli taleyi haqqında danışılanlar bundan ibarətdir. Lakin bir daha təkrar edirik ki, tarix bəzən əfsanələrlə qarışıq düşür, və buna görə də hekayətimizin səhihliyinə cavabdeh deyilik.

Həmzət bəyin tapşırığı ilə kiçik Bulac xan İmam Əlinin – Həmzət bəyin doğmaca dayısının himayəsinə verilmişdi.

Şamil imam olduqdan sonra Həmzət bəydən qalmış var-dövlətin və gənc xanın ona verilməsini tələb etdi. İmam Əli xəzinəni danışsız gətirib təhvil verdi, ancaq cavan oğlanı ona verməkdən boyun qaçırdı.

Deyilənlərə görə, onun bundan imtina etməsinin tutarlı səbəbi vardı.

Bulac xanın iki qardaşının öldürüldüyü döyüşdə İmam Əlinin Cavan bəy adlı oğlu da iştirak etmiş və ölümcül yaralanmışdı. Son nəfəsində o, atası İmam Əliyə öz əməlindən peşman olduğunu bildirmiş, Bulac xanı müdafiə etməyi və Avariya xanlığını ona qaytarmağı vəsiyyəət etmişdi.

İmam Əli Cavan bəyin vəsiyyəətini yerinə yetirmək istədiyinə görə, Bulac xanı Şamilə verməkdən imtina edirdi. O, ölən oğluna verdiyi əhd-peymanə son dərəcə sadıq qalırdı.

Ancaq camaatın dediyinə görə, Şamil öz müridlərilə birgə İmam Əlinin evini mühasirəyə alır və Bulac xanı ona qaytarmasa, özü də daxil olmaqla, bütün ailə üzvlərinin başını bədənindən ayırmaqla hədələyir.

İmam Əli qorxur və oğlanı ona təslim edir. Şamil cavan xanı daim Köysu kəndi üzərində ucalan dağın zirvəsinə gətirir. Burada Həmzət bəyin guya onun təhriki ilə öldürüldüyünü deyərək onu zirvədən düz aşağıya – sürətlə axan çaya tullayır.

Şamilin bu hərəkəti, səyahətimiz zamanı başımızın üstünü bir kabus, vahimə kimi alan, üç-dörd dəfə də şəxsən rastlaşdığımız Hacı Muradın qaçıb didərgin düşməsinə səbəb olur.

Şamil Bulac xanı öldürdükdən sonra dünyəvi və dini hakimiyyəti öz əlinə alır.

Bütün bu hadisələr 1834-cü ildə baş vermişdi.

Bu Qafqaz hakiminin simasında rusların necə sarsılmaz, mətin düşmən qazandıqları bütün dünyaya məlumdur.

Beləliklə, oxucular Qafqazı, orada yaşayan xalqları, onlar üzərində nüfuz sahibi olan qeyri-adi şəxsi artıq tanıdıqlarından, bu qısa tarixi girişi başa çatdıraraq; bununla belə, danışdığımız əhvalatlar Qafqazın beş min illik tarixi üçün kifayət qədər yığcamdır. Ümidvarıq ki, bundan sonra yolumuza daha rahatlıqla və həvəslə davam edərək və oxucular hər zaman gözəl, mənzərəli və bəzən də olduqca təhlükəli yollarda bizi məmnuniyyətlə izləyərlər.

Tiflis, 1 dekabr 1858-ci il.

I FƏSİL

QIZLAR

Biz Qızlara 1858-ci il noyabrın 7-də, günorta saat 2-də gəlib çatdıq.

Bu, Həştərxandan sonra rast gəldiyimiz birinci şəhər idi. Səhra ilə getdiyimiz altı yüz verstlik yol boyu at qoşulmuş arabalardan və nəzarətçi kazak postlarından başqa heç nə görmədik. Arabir kalmık və ya noqay tatarlarının bütün əmlakı vur-tut dörd dəvəyə yüklənmiş əşyadan ibarət olan kiçik köç karvanları yanımızdan keçib gedirdi.

Biz Qızlara yaxınlaşdıqca mənzərə dəyişir, ətrafda arı pətəkləri və qəsəbələr gözə dəyirdi.

Ancaq diqqətlə nəzər yetirdikdə pətəkdən çıxan bal arılarının qorxunc neştrərlərinin də olduğunu gördük.

Atlı və piyadaların hamısı silahlı idilər. Bizə rast gələn bir çobanın belində tapança, çiyində tüfəng, böyründə isə xəncər vardı. Əgər kimsə onu təsvir etmək fikrinə düşsəydi, lövhənin altından “Au bon pasteur” (xeyirxah çoban) yazmağa cürət eləməzdi. Bu adamların geyimləri də döyüşçü geyiminə oxşayırdı. Sadə rus kürkü və kalmıklara xas dəri gödəkcəni döşünün hər iki tərəfindən cərgə ilə patrondaşlar düzülmüş ağ, yaxud boz rəngli çərkəzi libası əvəz edirdi.

Bir də görürdün ki, boz, ağ, yaxud qara rəngli tüklü papağın altından təbəssümlə baxan gözlər şübhəli baxışa çevrilirdi.

Hiss olunurdu ki, hər kəsin daim düşmənlə rastlaşacağından ehtiyat etdiyi bir torpağa ayaq basırsan və burada heç kim nə dövlətin, nə də bir başqasının köməyinə bel bağlamadan özünü müdafiə etmək məcburiyyətindədir.

Biz yuxarıda dediyimiz kimi, doğrudan da 1831-ci ildə Şamilin müəllimi Qazı Molla tərəfindən alınan və yerlə-yeksan edilən həmin Qızlara yaxınlaşırdıq.

İndinin özündə də çoxları qohum-qardaşını, dostunu, evini, var-dövlətini, itirdiyini xatırladıqca bu dəhşətli hadisənin yenidən təkrarlanacağından qorxur.

Şəhərə yaxınlaşdıqca yol daha da pisləşirdi: belə bir yola Fransada, Almaniyada, yaxud İngiltərədə keçilməz yol kimi baxardılar, çünki bu yolda heç bir minik, fayton hərəkət edə bilmirdi.

Lakin tarantas* hər yerdən keçə bilirdi və xoşbəxtlikdən, biz də tarantasdaydıq. Beş gün idi ki, üst-başımızı toz-torpağa qərq edən qum dənizinin sahillərilə yol gedirdik. Şəhərin ətrafına çatanda atlarımız döşünə, arabalarımız isə yarısına qədər palçıq batmışdı.

– Sizi hara aparmaq lazımdır? – arabaçı soruşdu.

– Ən yaxşı karvansaraya.

O, başını buladı.

– Qızlarda karvansara yoxdur.

* Üstüörtülü minik arabası.

– Bəs onda Qızlarda qonaqlar harada qalır?

– Kimə ev lazım olsa, polis rəisinə müraciət edir və o da həmin adama mənzil ayırır.

Mühafizəçilərimizdən birini çağırdıq, yol vərəqəmizi və şəxsi vəsiqəmizi verdik ki, gedib bizim kimliyimizi təsdiq etdirdin və üstəlik tapşırıdın ki, mümkün qədər tez polismeysterin yanına getsin və cavabı da götürüb şəhər qapılarında bizi gözləsin.

O, atını dördnala çaparaq getdi və çəpərlərin arası ilə palçıqlı arxa oxşayan, əyri-üyrü, lehməli yolda gözdən itdi.

Bu çəpərlər üzüm bağlarını əhatə edirdi və üzümlüklərin çox səliqə ilə yetişdirildiyi uzaqdan nəzərə çarpırdı.

Biz arabaçımızdan bu bağlar haqqında xəbər aldığımızda, o bizə bunların ermənilərə məxsus olduğunu söylədi.

Ermənilərin bu üzüm bağları bol məhsul verir və burada əla Qızlar çaxır hazırlanır.

Mənim fikrimcə, Kaxetiya çaxır Qızlar çaxır kimi yaxşı tamlı, ləzzətli deyil; bu çaxır ölkədən hazırlanmış tuluqlarda daşındığından dərinin iyini götürür. Mincqəldəki odcaş və İrəvan çaxır da bunlar kimidir.

Qafqazda müsəlmanlar istisna olmaqla, əhali başqa yerlərdəkindən daha çox çaxır içir.

Bundan əlavə, Qızlarda artıq hər yerdə tanınan qızlarxa adlı araq da istehsal edirlər.

Arağı və çaxır çəkən əsasən ermənilərdir. Ümumiyyətlə, Qafqazda və ona bitişik əyalətlərin hamısında çaxır emalı bütövlükdə ermənilərin əlində cəmlənmişdir.

Hər xalqın öz sənəti vardır, fars öz ipəyini, ləzgi mahud parçaları, azərbaycanlı* silahını satır; erməninin isə peşəsi yoxdur, o, satılan, pula gedən və hətta pula getməyən hər şeyin alverini edir.

Ümumiyyətlə, burada ermənilər o qədər də yaxşı ad-san qazanmayıblar.

Yeri gəlmişkən, bu barədə mən də öz fikrimi deyim:

Əgər azərbaycanlı sizə başı ilə razılıq işarəsi verirsə, ona etibar edin.

Əgər fars sizə əl verirsə, ona bel bağlayın.

Əgər hər hansı bir dağlı sizə söz verirsə, buna şübhə etməyin.

Ancaq əgər bir ermənilə sövdələşirsinizsə, mütləq bir kağıza qol çəkdirin və iki nəfər də şahid tutun ki, sonra o öz imzasını danmasın.

Qızlarda yaşayan ermənilər əsasən çaxır və araq alveri edirlər.

Beş gün idi ki, biz bir dənə də olsun ağaca rast gəlməmişdik və bu vadiyə daxil olarkən ağacların yarpağının tökülməsinə baxmayaraq, az da olsa ürəyimiz açıldı.

Biz qışla Rusiyada vidalaşmışdıq, Qızlarda isə payız idi; ancaq bizi inandırdılar ki, əsl yayı Bakıda qarşılacaq.

* A.Düma bütün əsər boyu azərbaycanlıları XIX əsrdə işlənən terminə əsasən “tatar” adlandırır. Biz həmin termini “azərbaycanlı” ifadəsi ilə əvəz etmişik. Maraqlıdır ki, V.Veliçko XX əsrin əvvəlində yazırdı: “Azərbaycanlıları “tatar” adlandırırlar. Bu, tamamilə səhvdir”.

Burada ilin fəsilləri təbiətin əksinə olaraq, tamamilə başqa axarla davam edirdi.

Bizim kazak, dediyimiz yerdə dayanıb gözləyirdi.

Şəhərin polismeysteri poçtxananın yüz addımlığında bizə ev ayırmışdı. Arabamız kazakın müşayiətilə gəlib evin qapısında dayandı.

İndi biz doğrudan da Şərqdə idik, Şimalın Şərqində; ancaq Şimal-Şərq yalnız adamların geyimləri ilə Cənubdan fərqlənir, adət və ənənələr isə eynidir.

Moyne⁷ astanadan keçəndə başı bizim otağın qapısına dəydi; otaq sanki on yaşlı uşaq üçün hazırlanmışdı – qapısı, tavanı alçaq idi.

Əvvəlcə mən içəri daxil oldum və bir az narahatlıqla ətrafa göz gəzdirdim. Poçt dayanacaqlarında qaldığımız otaqlar az da olsa mebellə təchiz olunmuşdu – orada mebel adına taxta skamya, stol və iki taxta stul vardı.

Bizim üçün ayrılmış bu otaqda isə mebel kimi vur-tut divardan asılmış bir gitaradan başqa heç bir şey yox idi.

Sanki bizdən əvvəl bu otağı xəyalpərəst bir ispan kirayələmiş və pulunu ödəyə bilmədiyindən, bu qərribə çalğı alətini ev sahibinə mükafat kimi qoyub getmişdi. Ev sahibi isə onu gələcək Qızlar muzeyi üçün qoruyub saxlayırdı. Biz düşündən patrondaşı asılmış, kəməmindən xəncər sallanan, çərkəzi libaslı, on beş yaşlı xidmətçi oğlandan – görünür, bu qapı elə onun üçün nəzərdə tutulmuşdu; divardakı alətin nə olduğunu soruşduq; ancaq o, cavabında yalnız çiyini çəkməklə kifayətləndi, elə bil demək istəyirdi: “Sizin nəyinizə görə?”.

– Gitara ona görə ordadır ki, ora asıblar.

Sualımızı izah etmək üçün nə qədər cəhd eləsək də, maraqlandığımız hər şey yenə qaranlıq qaldı.

Bunu gördükdə biz ondan nəyin üstündə yeyəcəyimizi, nəyin üstündə oturacağımızı və harada yatacağımızı soruşduq.

O bizə döşəməni göstərdi və çıxıb getdi; yaqın ki, bizim zəhlətökən suallarımızdan bezdiyindən yanındakı qardaşına – yeddi-səkkiz yaşlarında bir oğlan uşağına acıqlandı; nəslin adət-ənənəsinə uyğun olaraq, bu uşağın da belindən özündən yekə xəncər asılmışdı, o, vəhşi baxışlarla adamın canına vəlvələ salan qara, uzun tüklü papağının altından bizi izləyirdi.

Oğlan ayağını çəkə-çəkə qardaşına nəsə deyirdi.

Onların belə çıxıb getməyi bizi aqibətimizin necə olacağı barədə düşünməyə vadar etdi. Çox təriflənən Şərq qonaqpərvərliyi bu idimi?

Bu vaxt biz kazakın qapının ağzında durduğunu gördük; ancaq bu dəfə o əyilmişdi ki, üzünü görə bilək.

– Qardaş, nə istəyirsən? – deyə Kalino (Moskva universitetinin mənə dil-manc kimi verdiyi gənc rus tələbəsi) ruslara məxsus incə nəzakətlə soruşdu.

– Generala demək istəyirəm ki, – kazak cavab verdi, – polismeyster ona otaq üçün avadanlıq – mebel göndərəcəkdir.

– Bu yaxşı oldu, – Kalino cavab verdi.

Kazak ayaqlarının ucunda geri döndü və çəkilib getdi.

Biz özümüzü sındırmayaraq bu xəbəri soyuqqanlıqla qarşılıdıq və polis-meysterin bizə göstərdiyi bu diqqəti sırf vəzifə borcu kimi qəbul etdik.

İndisə, hörmətli oxucular, yəqin ki, siz mənim ətrafıma boylanaraq generalı axtarırsınız, elə deyilmi?

General – mənəm.

Burada kiçik izahata ehtiyac var.

Rusiyada hər şey çinlə ölçülür – çin sözü “dərəcə”, “rütbə” deməkdir və ilk baxışda çin dilindən gəlmə, alınma sözdür. Çininizə görə sizə “nökər”, yaxud “ağa” kimi müraciət edə bilərlər.

Çinin xarici əlamətləri aşağıdakılardır: bafta, medal, xaç, orden. Ordeni Rusiyada yalnız generallar taxırlar.

Moskvadan yola düşəndə mənə demişdilər: “Siz Rusiyada səyahət edirsiniz, başqalarından fərqlənmək üçün yaxanıza bir nişan taxın – o nişan ya paltarınızın yaxasında, ya köynəyinizin boynunda, ya da döşünüzdə olsun; yoxsa nə karvansarada bir tikə çörək, nə poçt idarələrində bir at, nə də stanitsalarda kazak taparsınız”.

Mən əvvəlcə bu məsləhətə gülmüşdüm, ancaq çox çəkmədi ki, bunun nəinki faydalı, hətta zəruri olduğunu başa düşdüm.

Əynimdəki rus ordusuna məxsus paltarın yaxasına İspaniya kralı III Karlın ordenini taxdım və yalnız bundan sonra hər şey dəyişdi: hamı mənə can-başla xidmət edir, istəklərimin təmin olunmasında heç bir tərəddüd hiss olunmur, işlər yoluna düşürdü. Rusiyada əksər hallarda yalnız generallar bir orden taxdığından (yəqin ki, bunun hansı orden olduğunu özünüz bildiniz) mənə də “general” deyirdilər.

Mənim xüsusi formada hazırlanmış səyahət kağızım və knyaz Bar-yatinskinin imzaladığı sənədim bütün hərbi keçid məntəqələrində lazımi sayda mühafizə dəstəsi ilə təmin olunmağıma imkan verir, müraciət etdiyim adamların yanında dediklərim daşdan keçir və hər yerdə hərbi nüfuz sahibi kimi qarşılanırdım.

Ancaq burası vardı ki, məni fransız generalı kimi qəbul edirdilər və ruslar fransızlara xüsusi rəğbət bəslədiyindən demək olar ki, hər şey qaydasında idi.

Hər bir buraxılış məntəqəsində məntəqənin hərbi rəhbəri – bunlar əksər hallarda aşağı rütbəli zabitlər idilər – üst-başını qaydaya salaraq mənə yaxınlaşıp, fərəhat vəziyyətində əlini başına aparır və mənə deyirdi: “Cənab general, məntəqədə bütün işlər yolundadır”; yaxud “postda hər şey qaydasındadır!”. Buna mən çox qısaca, sadəcə olaraq “karoşo”, yəni “lap yaxşı” deyər cavab verirdim.

Və həmin kazak çox razı halda çəkilib gedirdi.

Hər dayanacaqda mənə silahlı mühafizəçilər, müşayiətçilər təyin olunanda tarantasa çıxır, yaxud üzəngiyə qalxıb hündürdən deyirdim:

– Zdravo, rebyata!

Yəni: “Salam, uşaqlar”.

Mühafizə dəstəsi xorla cavab verirdi:

– Zdravya jelaem Vaşe prevosxoditelstvo!

Yəni: “Salam, əlahəzrət”.

Bundan sonra heç bir ənam, mükafat ummadan, iyirmi-iyirmi beş verst yolu dördnala çaparaq gedən, sərf etdikləri barıtın müqabilində məmnuniyyətlə ya bir-iki rubl pula, ya da vodkaya qane olan kazaklar öz növbəsində onlardan razı qalmış “əlahəzrəti” tərک edirdilər.

Bax, elə bu səbəbdən, kazak polismeysterin mənzilimə mebel göndərəcəyini deyirdi.

Həqiqətən də, on dəqiqə sonra arabalarda bizim qalacağımız otaqların sayına uyğun mebel gətirdilər.

Buna qədər evin o qədər də nəzakətli olmayan cavan sahibi yuxarıda dediyimiz kimi, bizə təkçə divarından gitara asılmış otağı vermişdi.

Polismeyster tərəfindən göndərilən mebelləri görəndən və onun tapşırığını eşidəndən sonra cavan ev sahibinin bizə münasibəti bir andaca tamamilə dəyişdi.

Mebel – çarpayı kimi istifadə olunacaq üç skamyadan, döşəyi əvəz edən üç xalçadan, nəyə lazım olacağını deməyi artıq bildiyim üç stuldan və bir stoldan ibarət idi.

Bircə qalırdı stolun üstünü doldurmaq.

Biz gənc azərbaycanlıyı yumurta və toyuq almağa göndərdik.

O qayıdana qədər səyahət zamanı istifadə etdiyimiz səyyar mətbəximizi açdıq və oradan qazança, sapılca, çəngəl, qaşığı və bıçaqları çıxardıq. Çay dəsgahı isə stəkanlardan və hər kəsin ağzını və əlini sildiği dəsmallardan ibarət idi.

Üç süfrəmiz olduğundan özümüzü varlı hesab edirdik və sözsüz ki, onları yuyub təmizləmək fürsətini heç vaxt qaçırmırdıq.

Ev sahibimiz yumurta ilə qayıtdı; o, toyuq tapmamışdı və əvəzində bizə Qafqazda hamının çox xoşladığı əla qoyun əti təklif elədi.

Mən dərhal razılaşdım – bu həm də kababın dadına baxmaq üçün ələ düşən fürsət idi.

Hələ Həştərxanda olarkən bir kasıb erməni ailəsinə qonaq olduq; kasıb olmalarına baxmayaraq, onlar bizə bir stəkan çaxır və bir tikə əla kabab təklif etmişdilər.

Lakin mən həyatı öyrənmək, dərk etmək naminə səyahət etdiyimdən haradasa yaxşı, dadlı bir yemək görəndə – kabab kimi – o saat gələcəkdə nəşrini nəzərdə tutduğum yeməklər kitabını bu yeni yeməyin hazırlanma qaydası ilə zənginləşdirmək məqsədilə onun necə bişirildiyini soruşuram. Odur ki, kababın da necə hazırlandığını öyrənmişdim.

Paxıl adam sirri özündə saxlayar, deməz, ancaq bir halda ki mən generalam, demək, hamı mənim üçün eynidir; bu hissimi, münasibətimi qəbul edənlərin hamısına qarşı istəyim tükənməzdir, ona görə də, əziz oxucular, mən sizə kababın hazırlanma qaydasını öyrədirəm – istifadə edin, bunun üçün mənə təşəkkür edərsiniz.

Bir tikə qoyun əti götürün, əgər can əti tapsanız, daha yaxşı; onu qoz böyüklüyündə, xırda-xırda doğrayırsınız, üstünə çırılmış soğan, sirkə əlavə edirsiniz, duz və istiot səpirsiniz və on beş dəqiqə bir qabda saxlayırsınız.

On beş dəqiqədən sonra manqalı, yaxud kürəni qalayırırsınız.

Xırda-xırda doğradığınız qoyun əti tikələrini dəmir şişə, yaxud ağac çubuğuna keçirib manqalın üstünə düzürsünüz və tikələr bişənə qədər o üz-bu üzə çevirirsiniz.

Bu mənim bütün səyahətim boyu yediyim ən ləzzətli yemək idi.

Əgər ət tikələrini bir gecə əvvəldən sirkə və ədviyyədə saxlasanız, və bişəndən sonra onları şişdən çıxaranda üstünə sumax da səpsəniz, belə kababın dadından doymaq olmaz. Ancaq tələsirsinizsə və sumaxınız yoxdursa, bunsuz da keçinmək olar.

Yeri gəlmişkən deyim ki, əgər şiş olmasa, yaxud şişin, sünbə deyilən şeyin nə olduğunu heç kəsin bilmədiyi bir ölkəyə səyahət etsəniz, onun əvəzinə tufəngin süngüsündən istifadə etmək olar.

Səyahət zamanı həmişə süngüm şiş kimi mənim köməyimə çatmışdır və heç vaxt silahın əlavə bir hissəsi olan süngünün bu cür istifadəsinin onu hörmətdən saldığını görmədim.

Mənim başım kabab qızartmağa qarışarkən Moyne və Kalino mətbəx işlərini görür, süfrəni açır, boşqabları düzürdülər ki, gəlişimizdən təzəcə xəbər tutan şəhər bələdiyyə rəisi bizə yağ, iki çolpa və dörd şüşə köhnə çaxır göndərdi.

Mən bələdiyyə rəisinə təşəkkürümü çatdırmağı xahiş etdim və nahardan dərhal sonra ona baş çəkəcəyimi bildirdim.

Yağı və çolpaları sabahkı nahara saxladıq.

Ancaq köhnə çaxırla dolu şüşələr elə nahar zamanı ömürlərini bizə tapşırdılar.

Nahar başa çatdı, mən dilməncliyə etmək üçün Kalinonu özümlə götürdüm; Moyne isə yeddi yaşlı xəncərli oğlanın, daha dəqiq desək, yeddi yaşlı oğlanla onun xəncərinin şəklini çəkməklə məşğul olduğundan, onu evdə qoyub vədimə əməl etmək üçün dizə qədər palçıqlı küçə ilə cəsarətlə irəliləməyə başladım.

Bu, Qızların əsas küçəsi idi.

Heç on addım getməmişdim ki, kiminsə sürtüyümün ətəyindən dardığımı hiss etdim: əynimdəki paltar elə gündə idi ki, ona uyğun başqa ad tapa bilmirəm.

Geri çevrildim.

Bu bizim qaldığımız evin cavan sahibi idi, o, çox nəzakətlə yarı Azərbaycan, yarı rus ləhcəsində, sözlərin qol-qabırğasını qıra-qıra məni başa saldı ki, nahaq yerə küçəyə silahsız çıxmışam.

Kalino onun eyhamını mənə anlatdı.

Doğrudur, mən silahsız idim – gündüz saat dörd olardı, hava işıqlı idi və ehtiyatsızlıq etdiyim heç mənim ağıma da gəlmirdi.

Mən gənc azərbaycanlının sözünə məhəl qoymayaraq yenidən yoluma davam etmək istəyirdim, ancaq o elə inadkarlıqla təkid elədi ki, bizi ələ salmaq

niyyətində olmadığını görüb, razılaşdım və geri qayıtdım. Həştərxanda olarkən aldığım, on beş barmaq uzunluğunda olan Xorasan xəncərimi kəmərimə keçirdim; səyahət zamanı mən onu yanımda götürürdüm, ancaq şəhərdə gəzdirməyi yersiz sayırdım. Kalino isə atadanqalma, daha doğrusu, Monmiral döyüşündə atasının ələ keçirdiyi böyük fransız qılıncını götürdü. Bu dəfə cavan ev sahibinin təkidinə məhəl qoymadan (çünki onun fikrincə, gərək biz ikimiz də tüfəng götürəydik) işarə ilə Moyneyə ehtiyatlı olmağı, evdəkilərdən və xüsusilə özündən muğayat olmasını tapşırırdım.

II FƏSİL

QIZLAR ŞƏHƏRİNİN BƏLƏDİYYƏ RƏİSİNİN EVİNDƏ ZİYAFƏT

Şəhər bələdiyyə rəisi şəhərin o biri başında, elə bir yerdə yaşayırdı ki, onun evinə çatmaq üçün gərək bütün Qızları keçib gedəydik.

Bazar günü idi, buna görə də biz tacirlərin, atların, arabaların və dəvələrin arasından keçib getməli olduq.

Əvvəlcə hər şey yaxşı idi; biz yuxarısında hərbi istehkamlar yerləşən, iyirmi beş min adamın manevr edə biləcəyi böyük qala meydanını keçdik; ancaq bazar meydanına çatanda basabasa düşdük.

Təpədən-dırnağa qədər silahlanmış bu insan axınının arasında elə əlli addım getməmiş başa düşdüm ki, burada bir nəfər də silahsız adam yoxdur.

Şərqdə silah sizə təkcə özünü müdafiə etmək üçün yox, həm də həmləyə məruz qalmamaq üçün lazımdır.

Silahlı adam öz sakit görünüşü ilə sanki belə deyir: “Ya mənim həyatıma hörmət elə, ya da öz həyatını gözlə!”. Və bu hədə, Puşkinin dediyi kimi, bir insanın qətlinə bircə işarənin kifayət etdiyi ölkədə az məna daşımır.

Biz bazar meydanını keçdik və əsl şəhər küçələrinə çıxdıq. Gölməçələrində qazların və ördəklərin qaqqıldaşdığı, dəvələrin yol üçün ehtiyat su gətürdükləri, ağacların nizamsız şəkildə-harada gəldi əkildiyi bu küçələrdə mənzərəli heç nə yox idi.

Demək olar ki, hər küçədə yoldan üç-dörd fut hündürlükdə torpaq qalaqlanıb ki, bunlar piyadaların gediş-gəlişi üçün nəzərdə tutulmuş otuz-qırx santimetr enində səkilərdir.

Belə bir səkidə rastlaşanlar, əgər dostdurlarsa, aralanıb bir-birinə yol verir, sonra isə hər kəs öz yolunu davam edir.

Yox, əgər düşməndirlərsə, onda vəziyyət dəyişir; bunlardan biri mütləq palçığa girməyə məcburdur.

Gecələr isə, bu küçələr əsl quldur yuvasına, yəni Bualonun Parisinə yox, (Bualonun Parisi Qızların yanında təhlükəsiz yerdir) III Henrixin Parisinə oxşayır.

Biz şəhər bələdiyyəsinə gəlib çatdıq, gəlişimiz haqda rəisə xəbər göndərdik və o bizi qarşılamağa çıxdı.

O, fransızca bir kəlmə də bilmirdi. Ancaq Kalinonun sayəsində aramızdakı maneə götürüldü: elə birinci kəlməsi bu oldu ki, mənimlə danışmağı özünə şərəf sayır və onun arvadı – biz onunla üçüncü otaqda rastlaşdıq – bizim dildə, yəni fransızca yaxşı bilir.

Mən bələdiyyə rəisinin bu sözlərindən sonra öz-özlüyümdə yəqin etdim ki, ümumiyyətlə, Rusiyada, Qafqazda qadınlar ərlərindən daha çox üstünlüyə malikdirlər. Onların ərləri, əksər hallarda cavanlıqda fransızca az-çox bilsələr də, sonralar, elə ki özlərini hərbi məsələlərə həsr edirlər, bu dili tamamilə unudurlar.

Asudə vaxtları çox olan qadınlar isə, (xüsusilə Rusiyada) bu vaxtı nəyə sərf edəcəklərini bilmirlər, boş vaxtlarında bizim romanları oxumaqla məşğul olurlar və beləcə, özləri də hiss etmədən fransızca biliklərini artırırlar.

Həqiqətən, madam Polnobokova fransızca çox gözəl danışırdı.

Mən onların hüzuruna hərbi geyimdə gəldiyimə görə, xanımdan üzr istədim və gənc ev sahibimizin qorxaqlığını lağa qoyub zarafat etmək istədim. Ancaq sən demə, mənim zarafatım tamamilə yersiz imiş. Madam Polnobokova ciddi bir görkəm aldı və mənə dedi ki, qaldığımız evin gənc sahibi haqlıdır. Mənim hələ də şübhə etdiyimi görüb, fikrini təsdiqləmək üçün ərini çağırdı və o da xanımının sözünü təsdiqlədi.

Bələdiyyə rəisi bu barədə münasibətini izah edərkən məsələ doğrudan da ciddiləşdi.

Belə olduqda, mən onların nə üçün silahsız gəzməyi belə təhlükəli hesab etdiklərinin səbəbini təfsilatı ilə öyrənmək qərarına gəldim.

Bir neçə gün bundan əvvəl Qızlar küçələrindən birində, axşam saat doqquzda qətl hadisəsi baş vermişdi.

Lakin əslində, ölən qatillərin öldürmək istədikləri adam deyilmiş.

Dörd azərbaycanlı (Xəzərin cənub sahillərində hansı dağ kəndindən olursa-olsun, hər bir dağlıyı ləzgi adlandırdıqları kimi, əslən Qafqazın şimalından olan hər kəsə də azərbaycanlı deyirlər) körpünün altında gizlənərək, varlı-karlı bir erməninin gəlib buradan keçməsinə gözləyirmişlər. Ancaq təsadüfən, elə həmin vaxt körpüdən keçən bir zavallını həmin o varlı erməni taciri zənn edərək öldürürlər. Ölənün cibindən bir neçə qəpikdən savayı pul tapmadıqda səhv etdiklərini başa düşürlər, daha sonra meyiti bağların suvarılması üçün istifadə olunan kanala atırlar.

Qızlardakı ermənilərin üzüm bağları (ötəri də olsa, xatırladaq) Rusiyanı fransız şərəbi adı altında müxtəlif növ çaxırla təchiz edir.

Bir neçə ay bundan qabaq Kaskolt fəmilialı üç erməni qardaş, Bonjar adlı dostları ilə birlikdə Dərbənd bazarından qayıdarkən əsir götürülürlər. Quldurlar onların zəngin olduqlarını bildiklərindən öldürümlər, dağa aparırlar ki, əvəzində çoxlu pul alıb buraxsınlar. Onların paltarlarını soyundurub atların quyruğuna bağlayaraq on beş verst yol getməyə, Terekin buzlu sularını üzə-üzə keçməyə məcbur edirlər. Əsirlərdən ikisi sətəlcəmdən ölür, üçüncüsü isə tələb olunan on min rublu verəndən sonra azad edilsə də, faydası olmur – o da vərəmdən ölür.

Bir o qədər də varlı olmayan dördüncü əsir isə azərbaycanlılara casusluq edəcəyini vəd edərək işin içindən çıxıb çıxır; əgər bir varlı erməni səfərə çıxarsa, əvvəlcədən xəbər verəcəyini boynuna götürür. Ancaq Qızlardan qayıdandan sonra evinə gəlir, verdiyi sözə əməl etmir və bir daha çölə-bayıra çıxmağa cəsarəti çatmadığından hər dəqiqə ölümünü gözləyir.

Bir il bundan qabaq Xasavyurddan Qızlara gedən yolda polkovnik Menden və mühafizə dəstəsində olan üç nəfər kazak qətlə yetirilir; deyirlər ki, polkovnik və kazaklar aslan kimi döyüşmüş və azərbaycanlılardan beş-altı nəfərini öldürmüşdülər.

Belə çıxır ki, qadınlar təhlükəyə kişilərdən daha az məruz qalırlar. Bir dəfə azərbaycanlılar ələ keçirdikləri əsirlərlə birlikdə Terek çayını iki yerdən keçməli imişlər. Qadınlar Terekin buz kimi soyuq suyuna tab gətirməyib xəstələnirlər. Onlardan biri çayı keçərkən ölür. Girovlar üçün tələb olunan pul gəlib çatana qədər daha iki qadın da dünyasını dəyişir. Əsirlərin ailələri isə meyitlər üçün girov haqqı ödəməyi lüzumsuz hesab edib danışığa gəlmirlər.

İş belə olduqda bu cür alver üsulu sərfəli görünür və beləliklə, quldurlar qadınları oğurlamaq məsələsindən vaz keçirlər; ancaq Qafqazın cənub hissəsində əvvəllər olduğu kimi, indi də bu iş davam edir.

Söyləyəcəyim hekayət adam qaçıрмаğın başqa bir üsullunun olduğunu sübut edir.

M... adlı xanıma vurulan azərbaycanlı knyaz V... – (hər ikisinin adı gündəliyimdə açıq şəkildə yazılıbdır, lakin alicənablıq edib onların adını tam yazmıram; əgər kimsə bu barədə mənimlə mübahisə etmək istəsə, adları ona göstərə bilərəm) hə, deməli, azərbaycanlı knyaz M... adlı xanıma vurulur. Həmin xanım da knyazı sevirmiş. Hər ikisi belə sözləşirlər ki, knyaz xanıma qaçırsın.

Xanım Qızlarda yaşayırdı. Bir gün əri evdə olmayan vaxt, gündüz saat birdə o, polkovnikdən at istəyir. Bələdiyyə rəisi şübhələndiyindən onun xahişini yerinə yetirmək istəmir və razılıq vermir.

Xanım M... uşaqlarından birinin xəstə olduğunu bəhanə gətirərək təkid edir. Ananın uşağı üçün belə fədakarlıq etməsi bələdiyyə rəisini kövrəldir, ona yol vərəqəsi verir və M... yola çıxır.

Pyatiqorskidən bir neçə verst aralıda yolda onu gözləyən knyaz V... isə sözləşdikləri kimi, M... xanıma qaçırır, onu qayaların başında qartal yuvasını xatırladan aula aparır və orada üç ay saxlayır; bu zaman M... xanımın başına nə iş gəldiyindən, harada olduğundan ərinin xəbəri yox imiş. Üç aydan sonra yaraşıqlı knyaz V... deyilənlərə görə, o, çox göyçək imiş, cənab M...-ə xəbər göndərir ki, arvadının yerini bilir və oğrular xanıma geri qaytarmaq üçün pul tələb edirlər. Cənab M... razılaşıır. Bir ay keçəndən sonra knyaz xanımın ərinə xəbər göndərir ki, bu işi düzüb-qoşmaq üçün üç min rubl lazımdır. Cənab M... tələb olunan məbləği göndərir və bir həftədən sonra öz arvadını geri alır; özü də işin belə ucuz başa gəlməsi onu çox şad edir.

Bu, bədbəxt ərin düşündüyündən çox ucuz “sövda” idi; çünki o, təkcə arvadını deyil, həm də altı ay sonra onun doğacağı uşağı da geri almışdı.

Azərbaycanlı knyazlar arasında başqalarının arvadlarını da, elə öz həmyerlilərini də qaçırtmaq bir adət halını alıbdır; bəzən qaçırtdıqlarını özlərinə arvad edib saxlayırlar da. Bunu etmək nə qədər çox çətin olsa, onların həvəsi bir o qədər artır; bundan sonra qaçırtdıqları qızın atası ilə kürəkən arasında cehiz sövdələşməsi başlayır, adətən, ata bütün şərtlərlə razılaşıır və sonra heç nəyə qarışmır.

Ancaq hərdənbir ata inadkarlıq edir.

Belə inadkarlığa bir nümunə budur:

Hadisə Kislovodskda baş verir. Həmin oğurluqlardan biri, İmperatorun əmri ilə Qafqaza canişin təyin olunan general-leytenant Vorontsovun gəlişinə təsadüf edir; o, belə qərara gəlir ki, cinayət hadisələrinin sayını azaltsın və bu məqsədlə də azərbaycanlı knyazlara silah gəzdirməyi qadağan edir.

Gələcək kürəkəni ilə cehiz üstündə razılığa gələ bilməyən qaçırılmış qızın atası qrafın yanına şikayətə gəlir və qızını qaçıranın cəzalandırılmasını tələb edir.

Bədbəxtlikdən, “Marion Delorm”un qəhrəmanlarından Nançi* kimi, xahişə gələn adam özülə dörd nəfər də gətirir və həmin adamlar da tərədən-dırnağa qədər silahlı imişlər.

Qraf Vorontsov şikayətçini dinləmək əvəzinə, verdiyi əmri yerinə yetirmədiklərinə görə, onların həbs edilməsini tapşırır.

Əmri eşidən azərbaycanlı xəncərini siyirir və Vorontsovu öldürmək məqsədilə onun üstünə cumur.

Qraf özünü müdafiə edir və cangüdənlərini köməyə çağırır; mühafizə dəstəsi özünü yetirir; azərbaycanlı knyaz həbs edilir və onun adamlarından biri isə yerindəcə öldürülür.

Ancaq digər üç nəfər Beştau dağına qaçıb canlarını qurtarırlar və oradakı mağaraya sığınırlar. Onlara hücum edirlər; lakin qaçaqlar kazaklardan iyirmisini öldürürlər. Nəhayət, mağaradakılar oradan çıxmağa məcbur olurlar; kazaklar onlardan birini elə mağaranın ağzındaca qətlə yetirsələr də, o birisi tövləyə qaçaraq canını qurtarır; bu vaxt təsadüfən tövlədə olan faytonçu yabanı götürüb onun sinəsinə saplayır. Bu vaxt üçüncü qaçaq qaçıb pişik kimi yaxınlıqdakı restoran sahibinin eyvanına dırmaşır və bu eyvandan etibarlı sığınacaq kimi istifadə edərək on iki nəfəri də öldürür. Lakin qonşu pəncərələrdən atılan güllə ilə qətlə yetirilir, deşik-deşik olmuş bədəni yerə düşür.

Bu güllələrin divardakı yerləri və qan ləkələri indi də durur; düşdüyümüz mehmanxananın sahibi bu səhnəni qürurla evindəki kirayənişin səyyahlara danışır.

Mən ölmüş və sağ qalmış qəhrəmanların adlarını çəkərək belə hadisələrdən çox danışa bilərəm; ancaq bunu yolumuzun qalan hissəsinə saxlayaq. Allaha şükür ki, bu sarıdan korluğumuz olmayacaq!

Biz madam Polnobokova ilə düz bir saat söhbət etdik. Onun ayaqlarının altında indiyə qədər gördüyüm ən gözəl xalça vardı. Xanım bizi axşama çay süfrəsinə dəvət etdi. Ehtiyat üçün əri dalımızca iki nəfər kazak göndərəcəyini bildirdi.

Biz bu qulluğu qəbul etmək istəmədik.

– Əgər belədisə, – polkovnik dedi, – onda arvadımın dəvətini geri götürürəm; mən istəmirəm ki, bizə gələndə başınıza bir iş gəlsin.

* Burada Viktor Hüqonun eyni adlı dram əsərinin qəhrəmanı markiz de Nançiyə işarə olunur.

Bunu eşitdikdə biz iki kazakın müşayiətini qəbul etdik.

Çölə çıxanda şəhər bələdiyyəsinin drojkisi* tam hazır vəziyyətdə qapıda bizi gözləyirdi. Belə bir diqqət nişanəsinə yalnız Rusiyada rast gəlmək olar. İstənilən səyyah, müsyö de Kustan kimi, hər addımda belə bir diqqətlə qarşılaşır; üstəlik, əgər səyyah hər hansı bir mənəsb sahibidirsə, o, buradakı qonaqpərvərlikdən daha çox məmnun qalır.

Mənə gəldikdə isə, bütün bu iltifat nişanələrini hər an xatırlayacağam və bir halda ki, mənə qarşı diqqətli olanlara təşəkkür etmək fürsətim var, bundan istifadə etmək istəyirəm ki, borclu qalmayım.

Drojki bizi evə gətirdi. Uzunboğaz çəkmələrimi dəyişib polismeysterin yanına getmək istəyirdim; ancaq sən demə, o, qaldığımız evdə bizim yolumuzu gözləyirmiş.

Özümü itirərək ondan dönə-dönə üzr istədim və islanmış, palçıqlı ayaqqabılarımı göstərdim.

Yeri gəlmişkən deyim ki, mənim ehtiyat ayaqqabılarım da vardı; keçə-cəyimiz yollarda nələrlə rastlaşacağımızı vaxtında öyrəndiyimə görə, Kazanda uzunboğaz çəkmə almışdım, onlar mənim ombalarımından da yuxarı qalxırdı (sən demə, nağıllardakı cırtdanın div addımları ilə yeriyən uzunboğaz çəkmələri elə Rusiyada istehsal edilirmiş). Polismeyster bizim halımızı xəbər almağa gəlmişdi.

Biz onun etimadından sui-istifadə etmişdik, xahiş etməyə daha heç nə qalmamışdı, ona yalnız təşəkkürlərimizi bildirmək istəyirdik.

Pəncərənin qabağında yan-yana düzülmüş dörd-beş çaxır butulkası onun mənə olan diqqətindən bir daha xəbər verirdi.

O, axşam bələdiyyə rəisinin evində görüşmək diləyi ilə bizdən ayrıldı.

Mən artıq oxucularıma tanış olan küçə barədə Moyneyə danışdım; o, albonu qoltuğuna vurdu, Kalinonu da özü ilə götürdü, mənim təkidimlə kəmərinə xəncər keçirib evdən çıxmaq qərarına gəldi.

Qızlar şəhəri sənətkar, rəssam üçün gözəl, heyranedicə mənzərəyə malik bir yerdir. İlk olaraq müxtəlif geyim formaları bizi valeh etdi. Ermənilər, azərbaycanlılar, kalmıqlar, noqaylar, yəhudilər – hərəsi öz milli geyimində küçələrdə o tərəf-bu tərəfə şütüyürdülər. Şəhərin bütün əhalisi doqquz, yaxud on iki min nəfərdən ibarətdir; bazar günləri bu rəqəm iki dəfə arta bilər və xatırladaq ki, bizim gəlişimiz də bazar gününə təsadüf etmişdi. Burada ermənilərin emal etdikləri əla növ çaxır, distillə üsulu ilə çəkdikləri araq, bu yerlərin əhalisinin toxuduğu ipək məmulatlar, düyü, boyaqotu, küncüd, kəndlərdə becərilən zəfəran, bir sözlə, hər şey satılır.

Bir saatdan sonra Moyne qayıtdı; o, dizinə qədər palçıqın içindəydi, ancaq bu, onun Qızlara heyranlığına mane ola bilməmişdi.

Mənim gedib-gəldiyim küçə onu valeh etmiş və o, həmin küçənin gözəl eskizini çəkmişdi.

* Drojki – dördtəkərli minik arabasıdır.

Axşam tərəfi, saat səkkizin yarısında bələdiyyə rəisinin drojkisi artıq qapıda idi.

Əllərində fənər tutmuş iki xidmətçi arabanın qabağında dayanmışdı; onların kəmərlərindən asılan xəncərləri və tapançalarının dəstəyi fənər işığında uzaqdan parıldaırdı.

Böyründə şaşka, dizinin üstündə isə tufəng olan iki kazak hərəsi drojkinin bir tərəfində atlarını dördnala çapmağa hazır dayanmışdılar.

Biz yerimizə keçdik; drojki də, mühafizə dəstəsinin üzvləri və kazaklar da atlarını dördnala çaparaq suyu və palçığı ətrafa sıçrada-sıçrada götürüldülər.

Yolboyu sanki tək-tük güllə səsləri eşidilirdi.

Dəvət olunmuş qonaqlardan ilk olaraq biz gəlmişdik. Səhər bizi qəbul edən madam Polnobokova, əvvəlcə bizi tanımamışdı; əynimdəki geyimə görə, başqaları kimi o da məni fransız generalı hesab etmişdi və görünür, onun qonaqpərvərliyinin səbəbi də elə bu idi.

Ancaq mən yanılmışdım. O biləndə ki, mən bir az bundan qabaq iltifat göstərərək onu əyləndirən adamam, təşəkkür etmək üçün əlindən gələni etdi – xanımın dili ağzına sığmır, nə edəcəyini bilmirdi.

Digər beş-altı qonaq da gəlib çıxdılar; onlar hamısı, xüsusilə qadınlar, fransız dilində çox gözəl danışırdılar.

Mən gözlərimlə bələdiyyə rəisini axtarırdım. Madam Polnobokova mənə sualedici nəzərlərlə baxaraq bildirdi:

– Məgər bura gələndə siz güllə səsləri eşitmədiniz?

– Əlbəttə, eşitdim, – cavab verdim, – üç dəfə.

– Elədir ki, var. Terek tərəfdən atırdılar, o tərəfdə belə şey olanda ərimlə polismeyster həmişə ciddi yanaşırlar. Elə bilirəm ki, indi məlumat üçün ora – hadisə yerinə kazakları göndərmişlər.

– Deməli, tezliklə yeni xəbərlər eşidəcəyik, hə?

– Ola bilsin ki, bir azdan sonra.

Görünür, o biri qonaqları güllə səsləri maraqlandırmırdı; onlar söhbət edir, deyib-gülürdülər, elə bil Paris salonlarında idilər. Elə bu vaxt bələdiyyə rəisi və polismeyster gəldilər və dərhal da söhbətə qoşuldular; onların sifətlərində heç bir narahatçılıq ifadəsi yox idi.

Bizə çay verdilər; bir-birindən qəribə, qeyri-adi mürəbbələri də sıra ilə düzmüşdülər... Onların bəziləri meşə tutundan, yəni cır tutdan, bəziləri mələkotundan hazırlanmışdı; yanına səliqə ilə Şərq zövqünə uyğun, dadı kimi ətri də qəşəng konfetlər qoyulmuşdu.

Çərkəzi paltar geymiş ev qulluqçularından biri şəhərin bələdiyyə rəisinə yaxınlaşıb qulağına nəsə pıçıldadı, o isə öz növbəsində polismeysterə işarə etdi. Qulluqçu çıxdı, ardınca isə onlar salonu tərk etdilər.

– Dediğiniz cavab bu idi mi? – madam Polnobokovadan soruşdum.

– Bəlkə də, – madam mənə cavab verdi və əlavə etdi: – Yenə bir fincan çay içmək istəyirsiniz mi?

– Məmnuniyyətlə.

Mən çayımı şirin elədim, ona qaymaq qatdım və qurtum-qurtum içməyə başladım; başqalarının məni görməmiş hesab etməsini istəməirdim.

Bununla belə, yenə də gözlərim qapıdaydı.

Bələdiyyə rəisi tək qayıtdı.

O, fransızca danışmırdı. Buna görə də mənim bu qədər marağıma səbəb olan hadisə barədə madam Polnobokovanın nə zaman məlumat verəcəyini gözləməkdən başqa çarəm yox idi.

O mənim bu hövsələsizliyimi hiss etmişdi; bununla belə, ona elə gəlirdi ki, tələsməyə ehtiyac yoxdur.

– Hə, nə olubdur? – soruşdum.

– Bir nəfərin meyitini tapıblar, ona iki yerdən güllə dəyibmiş, – deyə madam Polnobokova cavab verdi, – düz sizin evin iki yüz addımlığında... Ancaq onu başdan-ayağa elə soyublar ki, kimliyini təyin etmək mümkün deyil. Çox güman ki, o, bu gün mal satmaq üçün şəhərə gələn və qayıdanbaş bir az yubanan tacirlərdəndir. Yeri gəlmişkən, nəbədə axşam yatanda mənzildə işığı yandırarsınız; pəncərələrinizi də bağlamağı unutmayın: hər an pəncərədən güllə ata bilərlər.

– Əgər qapı bağlıdırsa, onda mənə güllə atmağın nə əhəmiyyəti var ki?

– Elə-belə... kef üçün. Bu azərbaycanlılar çox qərribə adamlardır.

– Eşidirsiniz? – deyə madam Polnobokovanın şəklini çəkməklə məşğul olan Moyneyə tərəf döndüm.

– Eşidirsiniz nə deyirlər? – Moyne də Kalinodan soruşdu.

– Eşidirəm, – deyə Kalino özünəməxsus ciddiyyətlə cavab verdi.

Madam Polnobokova Moynenin onun şəklini necə çəkməsini seyr edərkən mən onun albomuna bir neçə misra şeir yazdım və bir daha meyit haqqında düşünmədim.

Qafqaza gəldiyim bu on beş gün ərzində əvvəllər məni çox təəccübləndirən etinasızlığı anlıyırdım.

Axşam saat on birdə hamı dağılışdı. Bu dəfə ziyafət həmişəki qayda-qanunlardan kənara çıxmışdı; bəlkə də bir il idi ki, buralarda heç bir ziyafət belə gec qurtarmamışdı.

Dəhliz hərbi düşərgəyə oxşayırdı. Ziyafətə təşrif gətirən hər kəs təpədən-dırnağa qədər silahlanmış bir, yaxud iki nökrələ bərabər gəlmişdi.

Drojki, iki fənərçi və iki kazak qapıda bizi gözləyirdi.

Bu, mənə üç rubla başa gəlmişdi: bir rubl sürücüyə, hərəsinə bir rubl iki fənərçiyə, və bir rubl da kazaklara vermişdim: bu qədər həyəcanlı, təhlükəli, qorxulu söz-söhbətlərdən sonra, xərclədiyim pula heyfsilənmədim.

Pəncərələrin tağlarını bağlamağa ehtiyac olmadı. Çox diqqətli olan cavan ev sahibi artıq bu işi görmüşdü.

Kürkümə bürünüb skamyanın üstündə uzandım, xurcunumu da balıq kimi başımın altına qoydum. Yelpatyevodan çıxdığım gündən bəri mən, demək olar ki, hər gecə belə edirdim.

III FƏSİL

QAVRİLOVİCLƏR

Axşam döşəyi və yorğanı əvəz edən kürkü soyunmadan taxt üzərində uzanıb yatanda səhəri gün yatağı tərk etmək asan olur.

Hava işıqlanmamış qalxdım, hələ Kazanda olarkən pul verib aldığıım, Rusiyada nadir ev avadanlıqlarından sayılan mis ləyəndə başımı və əllərimi yudum, yalnız bundan sonra yoldaşlarımı səsləyib oyatdım.

Gecə çox sakit, macərəsüz keçmişdi.

Əsas məsələ səhər yeməyini tez yeyib, yola düşməkdən ibarət idi; biz axşamacan gecələyəcəyimiz yerə – Şukovayaya çatmalı idik və ora gedən yol olduqca qorxulu, təhlükəli bir yerdən keçirdi.

Bu, dağlara doğru getdikcə daralan, dərəyə enən keçilməz meşə yolu idi.

Bizdən səkkiz-on gün qabaq bir zabit Şukovayaya getməyə tələsirmiş; Novouçrejdyonnaya stansiyasında heç bir kazaka rast gəlməyən bu yolçu, rastlaşacağı çətinliklərə baxmayaraq, yoluna davam etmək istəyir. O, kibitkada*, kabriolet** kimi üstü açılıb-örtülən bir arabada imiş.

O, artıq dediyimiz meşənin ortasına çatanda kolun arxasından bir atlı çəçenin sıçrayıb çıxdığını və düz ona tərəf gəldiyini görür.

Yolçu tapançasını götürür, ona çatmağa üç-dörd metr qalmış çəçeni vurmaq istəyir, ancaq güllə açılmır.

Çəçenin də əlində tapança varmış, ancaq o, zabiti vurmaq əvəzinə, silahını kibitkanın atlarından birinə boşaldır; güllə atın başından dəydiyindən heyvan dərhal yerə sərilir, araba dayanır.

Tapança səsinə kolların dalından on nəfərə yaxın piyada çəçen çıxır və onlar da öz növbələrində zabitin üstünə atılırlar; zabit onlardan bir-ikisini qılıncı ilə yaralayır, quldurlar bir göz qırpımında onu yerə yıxırlar, qarət edib boynuna ip keçirirlər və atın quyruğuna bağlayırlar.

Dağlılar belə işlərdə çox mahirdirlər; onların yanında həmişə ilgəkli kəndir olur; bununla əsiri atın quyruğuna bağlayırlar və zavallı macal tapıb kömək səsləyənə kimi at dördnala qaçır.

Ancaq sən demə, zabitin stansiyada tapa bilmədiyi kazaklar onun arxasınca gəlmişlər; onlar uzaqdan bu səhnəni görürlər və xoşagəlməz bir hadisə baş verdiyini anlayırlar; var-gücləri ilə atlarını çaparaq kibitkanın yanına çatırlar, nə baş verdiyini öyrənib çəçənləri təqib edirlər.

Piyada quldurlar üzüstə yerə uzanırlar, kazaklar onların yanından keçsələr də, görmürlər; atlı çəçen isə atını dəhmərləyir, əsiri qamçılıyır ki, tez aradan çıxsın, ancaq ata bağlanmış zabitin kəndiri dolaşdığından heyvana mane olur, atının qaçıb aradan çıxmasını ləngidirdi. Arxadan dördnala çaparaq gələn kazak

* Kibitka – üstüörtülü araba.

** Kabriolet – təkətli, ikitəkərli, birməfərlik yüngül minik arabası.

atlarının ayaq səsini eşidən çəçen xəncərini sıyırır, bu an zabit elə bilir ki, əcəli çatıb, onunku elə buracan imiş. Xoşbəxtlikdən, çəçen əsirin boynundakı kəndiri kəsib atının quyruğundan açmaqla kifayətlənir.

Zabit bihuş halda otluğa sərilir.

Çəçen isə mindiyi atla bərabər özünü Terekə vurur.

Kazaklar onun ardınca güllə atırlar, ancaq vura bilmirlər. Dağlı, sevinc nidaları çıxararaq, silahını havada silkələyə-silkələyə çayın o biri sahilinə keçir və oradan öz rəqiblərinə güllə atır, atılan güllə bu tərəfdəki kazaklardan birinin qoluna dəyib yaralayır.

Kazaklardan ikisi öz yoldaşlarına, qalanları isə zabitə kömək edirlər; quldur əsir zabiti tikanlı kolların arası ilə sürüyüb apardığından onun bədəni qan içində idi.

Kazaklardan biri öz atını və yapıncısını ona verir və o, yarımcan halda Şukovayaya gəlib çatır.

Madam Polnobokova bu əhvalatı bizə danışdı və hadisənin harada baş verdiyini də dəqiq təsvir etdi və biz ona söz verdik ki, həmin lənətə gəlmiş yeri mümkün qədər hava işıqkən keçəcəyik.

Lakin nahar etmədən yola çıxmaq istəmədik.

Elə təzəcə çolpalardan birini təmizlədib tavada qızartmaq istəyirdim ki, polismeyster içəri daxil oldu.

O bizi nahar üçün öz evinə dəvət etməyə gəlmişdi; eyni zamanda bildirdi ki, buraya arvadının tapşırığı ilə gəlib və özü də xanımı bərk-bərk tapşırıb ki, bizsiz evə qayıtmasın. O dedi ki, xanımı bizimlə tanış olmaq üçün dünən axşam bacısı madam Polnobokovanın evindəki ziyafətə gəlmək istəyirmiş, ancaq onu müşayiət etməyə kazaklar olmadığından fikrindən daşınıb. Dünən bütün kazaklar atışma olan səmtə getmişdilər. İndi də xanım məni öz evinə dəvət edərək tanış olmaq istəyir; qıssası, bu, xüsusilə onun xanımının xahişidir və indi də polismeyster məni aparmağa gəlib.

Kalino ərzaq ehtiyatımızı yerbəyer etmək üçün evdə qaldı: bizim doqquz şüşə əla çaxırımız vardı və əgər onları içmək istəyirdiksə – şübhəsiz ki, niyyətimiz belə idi – şüşələri mümkün qədər ehtiyatla aparmaq lazım idi.

Sonra o, tarantasla polismeysterin evinə gəlib bizə qoşulacaqdı.

Moyne və mən polismeysterlə getdik.

Biz orada bir yox, iki qadın gördük. Sən demə, ikinci qadın polismeysterin xanımının baldızı imiş və o da bu fürsəti əldən buraxmaq istəməmiş, “Qraf Monte-Kristo” və “Üç müşketyor”un müəllifini görmək niyyətilə lap obaşdan ora gəlibmiş.

Hər iki xanım fransızca yaxşı danışdı.

Onlardan biri – polismeysterin arvadı gözəl musiqiçi idi; o, pianonun arxasına keçdi və gözəl rus romanslarından bir neçəsini və əlavə olaraq, Lermontovun “Qornaya verşina”sını oxudu.

Bu vaxt Kalino tarantasla gəlib çıxdı və o, gələni kimi biz süfrə arxasına keçdik.

Söhbət əsasən azərbaycanlılar barədə idi.

Evin xanımı ərinin az əvvəl bizə söylədiklərini bir daha təsdiqlədi; belə ki, o məni görmək və tanış olmaq niyyətindəymiş, ancaq atışmaya görə əri evdən getdiyindən və mühafizə dəstəsi olmadığından o da qardaşılıqla gəlməyə cürət etməmişdi.

Bir gün bundan əvvəl madam Polnobokovanın bizə verdiyi məsləhətlər yenidən, böyük ısrarla təkrar olundu; yəni bütün deyilənlərdən belə çıxırdı ki, bizi çox saxlamayacaqlar, belə ki, onlar da bizim yubanmağımızı istəmirdilər.

Söhbət Şukovaya meşəsini hava işıqkən keçməkdən gedirdi.

Bu zəhrimar Şukovaya meşəsi hamı üçün bir bəla idi.

Başqaları kimi biz də narahat olmağa başladıq; nəhayət, bizi minik arabasına qədər yola salmaq istəyən füsunkar qadınlardan ayrılmaq zamanı gəldi.

Onlar bizi qapının kandarına qədər müşayiət etdilər.

Tarantasa qalxdıq. Polismeysterin xanımı narahatlıqla bizə baxırdı, altı kazakdan ibarət mühafizə dəstəsi bizim mənzilbaşına sağ-salamat çatacağımıza zəmanət vermirdi.

– Madam, deyəsən nədənsə narahatsınız?

– Bəli, – deyə o cavab verdi, – sizin xəncərdən başqa silahınız yoxdur?

Mən qabaq oturacağın üstünə atılmış pərdəni qaldırdım və onun altındakı iki qoşalülə tufəngi (onlardan birisi ov tufəngi idi) və bir ədəd tapançanı ona göstərdim.

– Oh! Nə yaxşı! – deyə o dilləndi və davam etdi: – Ancaq şəhərdən çıxanda silahlarınızı əlinizdə tutun, qoy görsünlər ki, silahlısınız; çünki sizə bu saat kənardan baxanların arasında (həqiqətən bizi əhatəyə almışdılar) iki, ya üç nəfəri azərbaycanlıların casusudur.

Biz dostcasına verilmiş bu məsləhətə əməl etdik və hərəməz bir tufəngin qundağını dizimizin üstünə qoyduq; xanımlarla sağollaşdıq, bizi əhatə edən səksən, bəlkə də yüz nəfərin sakit baxışları altında Qızlardan çıxdıq.

Şəhərdən çıxandan sonra silahları daha etibarlı yerə qoyduq.

Paris həyatına, Fransa yollarının təhlükəsizliyinə adət edənlər Qafqazda bizim necə təhlükəyə məruz qaldığımızı çətin ki, ağıllarına gətirə bilsinlər. İki gündə eşitdiyimiz güllə səsləri təhlükəli bir ölkədə olduğumuza dəlalət edirdi.

Qəlbimdə dolayan bu təhlükə hissini dəf etmək üçün elə bir güc, daxili həyəcan lazım idi ki, məni dünyanın ən ecazkar ölkələrindən birinə səyahət etdiyimə, dəfələrlə xəritədə dolaşdığım bu yerlərdə olduğuma inandırсын; doğrudan da inanım ki, Xəzər dənizi mənim bir neçə verstliyimdədir, Tatarıstanın və Kalmıkiyanın düzənliklərindən keçirəm, sahilində məcburən dayandığımız bu çay Lermontovun vəsf etdiyi Terekdir, o Terek ki, öz mənbəyini Prometeyin zəncirləndiyi qayanın ətkələrindən alır və bu gün əfsanəyə dönmüş Daranın vaxtilə hökmranlıq etdiyi bir torpaqdan keçib gedir.

Biz həqiqətən Terekin sahilində dayanmışdıq və dəvələri, atları, camışları bu taya keçirəndən sonra bizi götürüb aparacaq bərəni gözləyirdik.

Rusiyada keçib getdiyimiz bütün çaylardakı bərələr dövlət hesabına işləyir və onlarda gediş-gəliş pulsuzdur. Bu baxımdan Rusiya dünyada bərələrdən ən az mənfəət qazanan ölkədir.

Keçəcəyimiz yerdə Terek Senadan iki dəfə enlidir.

Biz tarantasdan düşdük və miniklərimizin yalnız biri ilə bərəyə yerləşdik, ikinci minik çayı bizimlə bir yerdə keçə bilmədi.

Terekin dərinliyini şüvüllə ölçdük: burada çayın dərinliyi yeddi-səkkiz fut idi. Buna baxmayaraq, çeçenlər ələ keçirdikləri əsirləri atlarının quyruğuna bağlayırlar və özləri də onların yanı ilə üzə-üzə çayı keçirlər; bu bədbəxtlərin həyatı başlarını suyun üzündə saxlamalarından asılıdır. Məhz buna görədir ki, Qızların bələdiyyə rəisinin xanımının dediyi kimi, qadınlara soyuq dəyir, onlar sətəlcəm olurlar.

Arabamızı gözləyə-gözləyə mühafizə dəstəsinin başçısına bizim silahların Asiya silahlarından üstün olmasını göstərmək üçün – bu, həqiqətən Devimin ən yaxşı silahlarından idi, – bizdən altı yüz addımlıq məsafədə olan iki qağayıya güllə atdım; güllə onların arasına, əvvəlcədən göstərdiyim və nişan aldığım yerə dəydi. Bu an Moyne göydə uçan cüllütə güllə atdı; bunu görən kazak mənim tüfəngimin istənilən məsafədən dəqiq vurmağına şübhə etmədi. Qafqazlılar da ərəblər kimi, hərəkətsiz hədəfi daha yaxşı vururlar. Dağlıların silahlarında süngü də olur.

Arabamız gəlib bizə çatdı. Biz hər tərəfdən Terekin sularına qər q olmuş, bataqlıq bir ərazi ilə irəliləyirdik. Bura bizə tanış idi və deyəsən, yenə eyni yerə gəlib çıxmışdıq; ancaq bu dəfə biz bərə üzərində bu tərəfə keçən atlarla, öküzlərlə və dəvələrlə bərabər çayın dayaz yerindən keçirdik.

Çayın dayaz yerindən keçmək özü də ən gözəl mənzərə və sənət əsəridir. Bizimlə birlikdə çayı keçərkən bəzən bizi arxada qoyan mühafizə dəstəimizin və yad, tanımadığımız bir karvanın düzülüşü əsl mənzərə idi; atlar və camışlar həvəslə özlərini suya vururdular, dəvələr isə sudan qorxurdular; onlar suyun axar yerinə girmək üçün min əzab-əziyyət çəkirdilər. Bu sakit heyvanlar gah irəliləyir, gah vəhşi heyvanlar kimi qışqırırdı; sulara ləngər vuran gəmi dəniz xəstəliyi yaratdığı kimi, şairlərin səhra gəməsi adlandırdıqları bu sakit heyvan da yırğalana-yırğalana gedirdi.

Çayı tez keçib o biri sahilə çatmağa tələssək də, bu işin nə vaxt başa çatacağını gözləməkdən başqa çarəmiz yox idi.

Nəhayət, çayı keçmək fürsətindən istifadə edən atlar su içir, bütün bədənini suya salıb yalnız başlarını çöldə saxlayan camışlar üzür, qıçları uzun olduğundan yalnız qarınlarına qədər suya batan, bələdçiləri daşıyan dəvələr o biri sahilə çıxır və yenidən yollarına davam edirdilər.

Biz onlardan qabağa keçmişdik. Növbəti dayanacağa qədər qarşımıza heç bir əngəl çıxmadı.

Orada bizə dörd nəfərdən artıq mühafizəçi-kazak verə bilmədilər; növbətçi məntəqəsində cəmi altı kazak var idi və onlardan ikisi məntəqədə keşik çəkmək üçün qaldı.

Biz hələ təhlükəli yerə gəlib çatmamışdıq, lakin burdan o tərəfə hər beş verstdən bir kazakların gözətçi qülləsinə oxşayan keçid nəzarət məntəqələrinə rast gəlirdik.

Hər məntəqədəki gözətçilərin yanında qatranlanmış küləş topası vardı. Bir hadisə baş verəndə qonşu məntəqəyə xəbər vermək üçün gecələr onu yandırardılar. İyirmi verstdən görünən alov nəzarət məntəqəsindəki kazakların kömək istədiklərini bildirərdi.

Beləliklə, biz dörd nəfər kazakla yola düşdük.

Bütün yolboyu tarantasdan düşmədən ov etmək fürsətini əldən vermir-dik və hər əlli addımdan bir yolun gah sağında, gah da solunda ot dimdikləyən cüllütlərə rast gəlirdik; ancaq araba daşlıqda silkələndiyindən bu quşları dəqiq nişan almaq çox çətin idi.

Bəzən təsadüfən tuşlayıb vurduğumuz quş, yaxud heyvan yerə düşəndə ka-zaklardan biri atını çaparaq gedib onu gətirirdi; görünür, bunların hamısı təcrübəli atminəndirlər; ovu gətirib bizə təhvil verirdilər, biz isə onları tarantasımızın qabaq tərəfindəki ərzaq anbarına qoyurduq (biz tarantasımızın yük yerini belə adlandırırıdıq).

Ancaq tezliklə bu əyləncədən məhrum olduq; səhərdən bəri tutqun, dumanlı hava getdikcə daha da tutuldu və düzənliyə elə qatı duman çökdü ki, beş addımdan o yan görmək mümkün deyildi.

Belə hava çeçənlərin ürəyindən idi. Mühafizə dəstəmizdə olan kazaklar ov tufənglərimizi güllə ilə doldurmağı məsləhət gördülər. Biz bu məsləhətin bir daha təkrarlanmasını gözləmədik, beş dəqiqə ərzində hər şey hazır idi və artıq biz elə bir vəziyyətə aldığımız ki, inanın, iyirmi nəfərin öhdəsindən asanlıqla gələrdik – yəni tufənglərimizi doldurmadan hərəməz on dəfə atəş açma bilərdik.

Keçdiyimiz hər məntəqədə kazaklara və arabaçılara xüsusi göstərişlər verilir, hər şeyə nəzarəti isə təkidlə mənə həvalə edirdilər.

Yolboyu hər dəfə çeçənlər görünəndə iki arabamız bir-birindən dörd addım aralı, eyni xətt üzrə dayanırdı; qabaqda gedən atlılar, əvvəlcədən şərtləşdikləri kimi, öz aralarındakı məsafəni elə gözləyirdilər ki, biz özümüz də canlı və cansız səddin arxasındakı mövqeyimizdən rahat atəş açma bilərdik, eyni zamanda kazak-lar da vəzifələrini yerinə yetirə bilərdilər.

Hər dəfə mühafizə dəstəsi dəyişiləndə mən kazakları silahlarımızın necə dəqiq vurduğuna inandırmağa çalışırdım və bu hərəkət adamlarda inam, arxayınçılıq yaradırdı; onsuz da biz onlara heç vaxt inanmırıdıq, xüsusilə də mühafizəçimiz qavriloviç kazaklarından olanda.

Bu son ifadə geniş izahat tələb edir.

Don kazaklarını nizami kazaklarla qarışdırmaq olmaz. Bu torpaqlarda doğulan nizami kazaklar lap uşaqlıqdan düşmənlə üz-üzə döyüşlərdə böyüyür, təhlükədən qorxmurlar. Onlar on iki yaşından əsgərliyə başlayırlar, ilin üç ayını stanitsada, yəni öz doğma düşərgəsində keçirir, əlli yaşına qədər at belində,

əlində silah əsl əsgərə, döyüşçüyə çevrilirlər. Bu kazaklar məharətlə vuruşur və təhlükədən zövq alırlar.

Nizami kazaklar, yuxarıda artıq dediyimiz kimi, qız qaçıran çeçenlərlə qaynayıb-qarıxmışlar; yəni həm döyüşkən, həm də deyib-gülən, mahnı oxumağı xoşlayan, şən, cəld, qızgın, davakar səbinlərlə qarışmış romalılara oxşayırlar. Bu adamların inanmaq belə çətin olan ağılasıgmaz igidliklərindən hər yerdə danışirlar.

Donun sakit, rəvan düzənliklərindən çıxan yerli kazaklar isə əksinə, əzəmətli, möhtəşəm və lal axan çayın sahillərindən hay-küylü Terekin və Kumanın çılpaq sahillərindən gətirilərək taxılçılıqla məşğul olan ailələrinin torpaqdan ayrılmış köklərinə bağlanmışlar; onlar üçün müdafiədən çox onlara əngəl olan nizələrinə sarıldıklarından əlləri silah işlətməyi, at sürməyi yadırgamışdır. Bununla belə, Don kazakları döyüş meydanında yaxşı əsgər kimi tanınırlar, yarğanlarda, kolluqlarda və dağlarda qurulan pusqularda isə bacarıqsızdırlar.

Qəfil hücum zamanı atışmada özünü əla qoşun hissəsi kimi göstərən nizami kazaklarla azərbaycanlı milisi isə Don kazaklarının həmişə şişirdib dağın başına qoyduğu qavriloviçləri ələ salır, şəbədəyə qoyurlar.

Səbəbi?

Səbəbi isə budur:

Günlərin bir günündə Don kazaklarından ibarət mühafizə dəstəsi nəyisə, kimisə apararkən çeçenlərin hücumuna məruz qalırlar, mühafizə dəstəsində olan kazaklar qaçıb canlarını qurtarırlar.

Yaxşı at sürən gənc kazaklardan biri isə nizəsini, tapançalarını, şaşkasını tullayaraq, gözləri kəlləsinə çıxmış halda atını dördnala çaparaq nəzarət məntəqəsinin həyatına girir və var gücü ilə qışqırır:

– Qavriloviç, bizi qoru, müdafiə et!

Bu isə – “Ey Cəbrayıl övladı, bizi xilas et!” – demək idi.

Belə bir dəhşətli gərginlikdən sonra o, bayılmış halda atdan yerə yığılır.

Həmin vaxtdan o biri kazaklar və azərbaycanlılar Don kazaklarını “qavriloviçlər” deyər çağırırlar.

Rusların əlinə keçən yoldaşlarını nəyin bahasına olursa-olsun geri alan dağlılar bir çeçenin, çərkəzin və ya ləzginin əvəzinə ya dörd nəfər Don kazakı, ya da iki azərbaycanlı milisi verirlərmiş; ancaq bir dağlıyı yalnız bir nizami kazakla dəyişirlər.

Dağlılar heç vaxt nizə ilə yaralanmış yoldaşlarını geri almazlar; əgər kimsə nizə yarası almışsa, demək onu Don kazakı yaralamışdır, dağlıların fikrincə, Don kazakı tərəfindən yaralananlar ən qorxaq adamlardır.

Onlar arxadan, kürəyindən yaralanan adamı da geri almazlar; bunun izahı çox sadədir – kürəyindən yaralanan adam düşmənin qabağından qaçarkən yara almışdır.

Bizi müşayiət edən mühafizə dəstəsi bütünlüklə Don kazaklarından ibarət idi, bu isə ətrafı bürüyən qatı dumanda bizə qətiyyətlə təskinlik vermirdi.

Beləliklə, biz dumanlı havada güllə doldurduğumuz silahlarımızı dizimizin üstünə qoyaraq növbəti məntəqəyə qədər on-on iki verst yol qət etdik və yolboyu möhkəmləndirilmiş və başdan-ayağa çəpərlənmiş iki kəndi – Karqalinskaya və Şerbakovskaya kəndlərini geridə qoyduq.

Hər an çeçenlərin hücumunu gözləyən bu kəndlərin əsas müdafiəsi dövrələmə qazılmış geniş, enli xəndəkdir. Tikanlı çəpərlər divarı əvəz edir və hücum zamanı çeçenlərə çətinlik törədir.

Bundan başqa, hərəsi bir qala olan evlər yeddi fut hündürlüyündə hasarla əhatə olunmuşdur ki, bir çoxları bunlardan əlavə, evinin ətrafına ucu şiş taxtadan divar da tikib. Kənddə hər qapının üstündə uçan qüllələrdəki gözətçi bütün ətrafa nəzarət edə bilir.

Hər iki saatdan bir dəyişən gözətçi gecə-gündüz bu keşikçi postunda dayanır.

Həmişə bütün silahlar dolu, atların çoxu isə yəhərlənmiş vəziyyətdə olur.

Beləliklə, kənddə on iki yaşından əlli yaşına qədər bütün kişilər əsl əsgərdir və onların da hər birinin Kuperin* bizə nəql etdiyi əhvalatlardan heç də geri qalmayan, özünəməxsus, qanlı-qadalı, qorxulu sərgüzəşti vardır.

Biz Suxoy post məntəqəsinə gəlib çıxdıq.

Buranın olduqca gözəl bir mənzərəsi vardı.

Nə vaxtdan bəri hər tərəfi ağışuna almış dumanla mübarizə aparan günəşin parlaq şüaları, nəhayət, onu dəlib keçə bildi. Dumanın enli zolaqları getdikcə parlaq, böyük topalara parçalandı və bu topaların arasından gözlərimizin önündə nəhəng fiqurlar canlandı.

Bu nəhəng fiqurların dağ, yoxsa bulud olduğunu dərhal anlamaq olmurdu; bunu ayırd etmək bir neçə dəqiqə çəkirdi. Nəhayət, günəş son dəfə cəhd göstərdi, qalın duman topa-topa parçalanıb dağıldı və Qafqazın bu nəhəng dağ karvanı Şat-Abruzdan başlamış Elbrusa qədər bütün əzəməti ilə görünməyə başladı.

Prometeyin şairanə eşafotu – zirvəsi daim qarla örtülü möhtəşəm Kazbek göylərə baş vururdu.

Biz bu qeyri-adi mənzərə qarşısında bir anlığa lal-dinməz dayandıq; bu nə Alp dağlarına, nə də Pireneyə bənzəyirdi; bu nə vaxtsa bütün möhtəşəmliyi ilə təsəvvürümüzdə canlandırıdığımız və xəyallarımızın təsvir etdiyi bir mənzərə də deyildi.

Bu Qafqaz idi – antik dövrün ilk şairinin öz faciə əsərini tamaşaya qoyduğu teatr səhnəsi idi. Əsərin qəhrəmanı azman, aktyorları isə Allahlar idi.

Mən Esxilin əsərinin yanımda olmadığına çox təəssüflənirdim. Bu anda Prometey haqqında yazılanı başdan-ayağacan bir daha oxuyardım, onun öldüyü yerə baş qoyub uyumaq, bir sözlə, onun yerində olmaq istərdim.

Anlaya bilmirəm ki, nə üçün yunanlar bəşəriyyəti bu təmtəraqlı, dəbdəbəli zirvələrdən enməyə məcbur etmişlər?

Bu, qədim, zəngin tarixə malik ölkələrin məşhur olmayan ölkələrdən üstün cəhətidir. Qafqaz – Allahların və insanların tarixidir.

* A.Düma Amerika yazıçısı Kuper Jeyms Fenimorun (1789-1851) qələmə aldığı hadisələrə işarə edir.

Himalay və Çimboraso – birinin hündürlüyü iyirmi yeddi min, o birininki isə iyirmi altı min futa bərabər iki dağdır. Qafqazın ən hündür zirvəsi isə cəmisi on altı min futdur; ancaq bu zirvə Esxilin abidəsinin dayaq mənbəyi olmuşdur.

Mən Moyneni gördüyümüz bu mənzərəni çəkmək üçün yola gətirə bildim. Tanrının yaratdığı ən möhtəşəm sənət əsərini barmaq boyda bir qələmlə kiçik vərəq parçasına necə yerləşdirmək olardı?

Lakin o, yenə də buna cəhd etdi.

Cəhd etmək özü də insan dühasının ilahi xarakterini sübut edir; buna müyəssər olmaq, uğur qazanmaq artıq sonranın işidir.

IV FƏSİL

RUS ZABİTLƏRİ QAFQAZDA

Elə ki atlar qoşuldu, Moyne də rəsmini başa çatdırdı, biz yola düşdük.

Artıq nə çeçenlər, nə də çərkəzlər bizi düşündürmürdü. Hətta yanımızda mühafizə dəstəsi olmasaydı da, yaqin vecimizə gəlməzdi – Qafqazın bu əzəmətli, möhtəşəm mənzərəsinə elə məftun olmuşduq ki, gəl görəsən.

Günəş duman üzərində zəfəri ilə öyünürmüş kimi var gücü ilə şafəq saçırdı. İndi Qızlardakı kimi daha payız deyildi; bu, bütün parlaqlığı və hərarəti ilə artıq yay idi.

Nəhəng qartallar göydə bir dəfə də olsun qanad çalmadan dövr edir, nəhəng dairələr cızırıldılar. Onlardan ikisi düzənlikdən havaya qalxdı və bir verst yol qət edərək keçən baharda yuva tikdikləri ağaca qondular.

Biz hər tərəfdən böyük bataqlıqla əhatə olunmuş dar və palçıqlı bir yolla gedirdik; bu bataqlıqda saysız-hesabsız su quşları vardı: qutan, dovdaq, bəzgak, qarabatdaq, çöl ördəyi... Qısa, orada hər növ quşdan nümunə vardı.

Yolda rast gəldiyimiz adamların hamısı tərədən dırnağa qədər silahlanmışdı. Öz müşayiətçilərinin əhatəsində orta əsrlər dövrünün şahzadəsinə oxşayan varlı bir azərbaycanlı on beş yaşlı oğlu və dörd nökrilə bərabər sürülərinə baş çəkib qayıdırdı.

Nadir hallarda piyada yolçulara rast gəlmək olurdu, onlar da xəncər gəzdirir, kəmərlərinə tapança taxır və çiyinlərinə aşırma tufəng salırdılar.

Yoldan keçənlərin hər birisi bizə elə məğrurluqla baxırdı ki, bu baxış hər bir insana cəsarət hissi aşılayırdı. Tverdən Həştərxana gedərkən rast gəldiyimiz sakit kəndlilərlə bu sərt azərbaycanlılar arasında böyük fərq vardı.

Keçib getdiyimiz məntəqələrin birində Kalino əlindəki qırmançı astagəl arabaçının üstünə qaldırılmışdı.

– Özünü yığışdır ha! – arabaçı əlini belindəki xəncərə apararaq demişdi: – Sən daha Rusiyada deyilsən!

Rus kəndlisi isə qamçı zərbəsi yesə də, içini çəkməz, cıncırını belə çıxarmazdı.

Bu cəsarət, daha doğrusu, azad insanın bu məğrurluğu bizim özümüzü cürətləndirirdi; bizə elə gəlirdi ki, məhz bunun sayəsində təhlükəyə qarşı mübarizədə, bu təhlükəni əvvəlcədən görərək, onunla üz-üzə gəlməkdə daha qətiyyətli oluruq.

Təhlükə adamda qəribə hisslər yaradır: adam əvvəlcə ondan qorxur, sonra ona nifrət edir, daha sonra onu qarşılayır və uzun müddət cəsarətlə ona qarşı mübarizə aparır, təhlükənin uzaqlaşdığını görəndə isə elə bil ki, sənə həmişə ehtiyatlı olmağı məsləhət görəndə, ayıq-sayıq, zəhmli bir dostdan ayrılırsan.

Qabaqda yolun daha təhlükəli olmasına baxmayaraq, Novo-Uçrejdyonnaya stanitsasında mühafizə üçün bizə yalnız beş kazak verə bildilər. Postun rəhbəri də bunun az olduğunu etiraf etdi və əgər əlavə mühafizəyə ehtiyac varsa, o biri kazakların qayıdıb gəlməsini gözləməyi təklif etdi. Mən ondan soruşdum:

– Əgər biz sizin adamlarınızın qayıtmasını gözləsək, gecəyə düşmərik ki?

O bizə cavab verdi ki, yox, gecəni postda yatarıq, sabahısı gün isə on beş-iyirmi adamla yola düşərik.

– Yolda bizə hücum eləsələr, sizin bu beş nəfəriniz yaxşı vuruşacaqlarmı?

– Onların əvəzinə mən cavabdehəm: bu adamlar həftədə üç dəfə dağlılarla atışirlar, heç biri qorxaqlıq edib bir addım geri çəkilməz, – dedi.

– Deməli, biz səkkiz nəfər olacağıq; vəssalam, artıq heç kim lazım deyil. Yolçu yolda gərək, – ayrılıanda dedim.

Yolda hücumə məruz qalsaq, necə hərəkət etmək lazım gəldiyini yoldaşlarıma bir daha başa saldım, müdafiə planını izah etdim və yalnız bundan sonra yorğa yerişlə yola düşdük.

Günəş tezliklə üfucə endi – Qafqaz onun ecazkar şəfəqlərilə işıqlandı. Nəhəng dağ silsiləsində qürub edən günəş şüalarının sirli ahəngini, son vida şəfəqlərinin dağlarda buraxdığı izləri Salvador Roza* belə, dahiliyinə baxmayaraq, fırçası ilə əks etdirə bilməzdi.

Dağların ətəklərində tünd mavi, zirvələrində çəhrayı, orta hissələrində isə bənövşəyidən yasəmən rənginə qədər bütün çalarlar öz əksini tapmışdı.

Səma qızılı rəngə boyanmışdı.

Rənglərin belə cəld dəyişilməsini nə fırça ilə çəkmək, nə də qələmlə təsvir etmək mümkün idi. Kağızda çəkmək istədiyin obyektə diqqətin hələ yönəlməmiş, bir də görürsən ki, həmin obyektin rəngi və forması dəyişdi.

Biz üç-dörd verst aralıda qara xətt kimi uzanan meşəni görürdük. Meşənin o biri tərəfindən iki yol keçirdi.

Bu iki yoldan biri – Mozdoka və Vladiqafqaza gedən yol Qafqazı yarıya bölür və Daryal dərəsini keçərək Tiflisə gedib çıxır.

Təhlükəli olmasına baxmayaraq, bu böyük poçt yoludur; ancaq poçt əlaqəsini kəsə biləcək qədər təhlükəli deyil.

Bir hissəsi Dağıstandan keçən o biri yol isə Şamilin iqamətgahından iyirmi verst aralıdır və hər addımda düşmən tayfalarla rastlaşmaq mümkündür, odur ki, burada poçt əlaqələri altmış, yaxud səksən verstdən bir kəsilir.

Bax, mən həmin bu yolla getməyi qərara almışdım: Tiflisdən keçib, qayıdanbaş Daryal dərələrini, Tereki görmək istəyirdim.

Deməli, heç kimin qorxudan cəsarət edib getmədiyi bu təhlükəli yol mənə Temirxan Şuradan – Dərbənddən ta Şamaxıya və Bakıya qədər aparacaqdı.

Doğrudan da bu yolda adam hər an təhlükə ilə üz-üzə gəlir; heç vaxt düşmənin hansı dəlikdən çıxacağını dəqiq bilmirsən – o hər an, hər yerdə peyda

* Salvador Roza – məşhur italyan rəssamı (1615-1673).

ola bilər. Bir ağaclıq gördünmü, düşməndir, dərə, yarğan, qaya – bunların hamısı düşməndir. Burada düşmənin dəqiq yeri bəlli deyil, bütün ətraf elə düşməndir.

Hər görünən yerin elə özünün adı onun haqqında çox şey deyir – bura Qanlı meşədir, bu isə Oğrular dərəsidir, buranın adı Qatil qayadır.

Əslində, Baryatinskiyin imzalayıb verdiyi kağız sayəsində bizim üçün bu adların təhlükəsi xeyli azalmışdı; həmin kağıza görə, biz, şərait tələb etdikdə mühafizə dəstəməzə nə qədər istəsək, adam götürə bilərdik.

Ancaq bədbəxtlikdən, bu icazə vəərəqi hər zaman özünü doğrultmurdu. Bizim dəstəməzə iyirmi nəfərlik mühafizə dəstəsi kifayət edirdi; ancaq nəzarət məntəqəsində cəmi yeddi nəfər gözətçi var idisə, biz iyirmi adamı haradan tapa bilərdik?

Biz sürətlə meşəyə yaxınlaşarkən yanımızdakı kazaklar tüfənglərini çıxardılar, onların içində güllə olub-olmadığını yoxladılar və bizə də ehtiyatlı olmağı tapşırdılar.

Şər qarışırdı.

Qalın meşəyə təzəcə girmişdik ki, bir kəklik havaya qalxıb iyirmi beş addım aralıdakı çəmənliyə qondu. Qeyri-iradi ovçuluq həvəsim baş qaldırdı. Dərhal Lefoşe güllələrindən ikisini silahımın sandığından çəkib çıxartdım və onların yerinə iki qurğuşun güllə qoydum, faytonu saxladım yerə tullandım.

Moyne və Kalino da əllərində tüfəng, tarantasın üstündə ayağa qalxdılar və hazır vəziyyətdə dayandılar ki, işdir, lazım gəlsə, mənə kömək etsinlər.

İki nəfər kazak – biri sağ, o birisi isə sol tərəfimdə irəliləyirdi.

Çəmənlikdə təzəcə iki addım atmışdım ki, kəkliklər pırıltı ilə havaya qalxdılar; onlardan biri dəstədən ayrıldı və bu onu vurmağımı daha da asanlaşdırdı. Mənim ikinci gülləmədən sonra kəklik yerə düşdü və tarantasımızda saxladığımız cüllütlərin arasına qarışdı.

Sonra mən asta addımlarla faytona qayıtdım və biz yorğa yerişlə yenidən yola düşdük.

– Hər halda indi, – kazaklardan biri dilləndi, – azərbaycanlılar istəsələr, bizə hücum edə bilərlər, çünki güllə səsləri onlar üçün xəbərdarlıq oldu.

Azərbaycanlılar haradasa başqa yerdə idilər; biz təhlükəli yolu keçdik və axşam düşməmiş sürətimizi artırıb sağ-salamat Şukovayaya çatdıq.

Kazaklardan birini özümüzdən on dəqiqə qabaq göndərdik ki, stansiya komandirinə bizim üçün mənzil hazırlatmağı bildirsin. Şukovayada hərbi post yerləşirdi və buna görə də biz burada Qızlardakı kimi, polismeysterə deyil, hərbi polkovnikə müraciət etməli idik.

Postdakı qarovulçular kəndə nəzarət edirdilər və orada tam bir batalyon, yəni minə yaxın kazak olmasına baxmayaraq, əvvəlki məntəqələrdə olduğu kimi, burada da ehtiyat tədbirlərinin görüldüyü nəzərə çarpırdı.

Bizə iki otaq ayırdılar; bu otaqlarda artıq iki cavan rus zabiti yerləşmişdi. Bunlardan biri Moskvadan – ata-anasının yanından ezamiyyətdən qayıtmışdı

və indi də xidmət etdiyi alay Dərbənddə olduğundan, ora gedirdi. O biri isə Nijni-Novqorod draqun alayının* leytenantı idi, xidmət etdiyi hərbi hissəyə at almağa gəlmişdi, indi isə xidmət etdiyi alaya vələmir gətirmək üçün yaxın kəndlərə gedən yoldaşlarını gözləyirdi.

Məzuniyyətdə olan cavan zabit Dərbəndə getməyə çox tələsirdi, ancaq tək-tənha yola çıxsaydı, iyirmi verst getməmiş, yaqın ki, qətlə yetiriləcəkdi. Əlavə müşayiət dəstəsi götürməyə imkanı olmadığından, hamının “fürsət” adlandırdığı xoş bir təsadüfə gözləyirdi.

“Təsadüf” isə onun gedəcəyi istiqamətdə böyük bir dəstənin yola düşməsi demək idi ki, belə bir dəstəyə yerli hərbi başçı xüsusi mühafizəçilər ayırır. Bu mühafizə dəstəsi əllyə qədər piyada silahlı əsgərdən və iyirmi-iyirmi beş süvaridən ibarət olur. Səyyahlar arasında piyadalar çox olduğundan “təsadüfün” işi çox ləng gedir və belə dəstə gündə beş, ya altı verst yolu ancaq qət edə bilir. Bu minvalla gənc zabit Şukovayadan Bakıya, demək olar ki, təxminən iki həftəyə gedə bilərdi. O, artıq hər şeydən əlini üzmüşdü, çünki xidmət etdiyi alaya qayıtmaq üçün ona verilən ezamiyyət vaxtı artıq başa çatmışdı.

Bizim gəlişimiz onun üçün çox uğurlu təsadüf, daha doğrusu, göydəndüşmə fürsət olmuşdu. O bizim mühafizə dəstəmizdən istifadə edəcəkdi; yəni öz üstüörtülü arabasını bizim tarantasımızla minik arabamızın arasında sürüb aparacaqdı.

O biri zabitə gəldikdə isə, bizim gəlişimiz onun üçün əsl toy-bayram idi; çünki Qızlar çaxırından doyunca içmişdi – deyilənlərə görə, bu çaxır insanın bütün xoş hisslərini daha da coşdurur.

Əgər bütün dünyadakı insanları Qızlar şərəbi ilə doyurmaq mümkün olsaydı, hamı bir-birilə qardaş olardı.

Qafqaz rus zabitlərinə necə təsir göstərsə, Atlas dağları da bizim Afrikada olan zabitlərimizə elə təsir edir: tənhalıq avaralığa səbəb olur, avaralıq – sıxıntıya, sıxıntı isə sərxoşluğa.

Bəs nə bilmişdiniz? Cəmiyyətdən kənar, qadınsız, kitabsız, beş nəfər ad-amlı gözətçi məntəqəsində xidmət edən zavallının əlindən nə gələr ki?

O da beləcə, içkiyə qurşanır.

Yalnız içki haqqında daha obrazlı düşünənlər bu işə yaradıcı yanaşırlar, həmişə eyni şeyi təkrarlamaqdan, yəni çaxır, yaxud arağı şüşədən stəkana, stəkandan isə boğaza ötürməkdən ibarət məşğuliyyəti az-çox şairanə əlavələrlə zənginləşdirirlər...

Səyahətimiz ərzində sərxoşluqla bağlı qeyri-adi, maraqlı ideyalarını bizə söyləyən bir kapitan və bir cərrahla tanış olduq.

Hər zabitin ona xidmət edən bir əsgəri olur; bu əsgərə “denşik” deyirlər. Bizim bu kapitan səhərlər xidməti vəzifələrini yerinə yetirəndən sonra qaldığı yerə qayıdar, açılıb-yığılan çarpayısında uzanır və denşikinə müraciət edərdi:

* Xüsusi atlı qoşun hissəsi.

– Bırsqalov, – deyərdi, (Bırsqalov əsgərin soyadıdır) – bilirsənmi ki, bir azdan biz yola düşəcəyik?

Öz işini yaxşı bilən Bırsqalov cavab verir:

– Bəli, kapitan, bilirəm.

– Eləsə, dostum, necə ola bilər ki, qarnımızı quru çörəklə doyurmamış, boğazımızı yaşlamamış yola düşək, hə?! Gəl bir dəfə vuraq, sonra gedib atları gətirib arabaya qoşarsan.

– Oldu, cənab kapitan, – Bırsqalov cavab verir.

Bundan sonra Bırsqalov bir tikə çörək, pendir və bir butulka araq gətirər, olduqca xeyirxah olan kapitan isə tanrının gözəl nemətlərindən özü halallıqla yesin deyər, Bırsqalova bir stəkan araq verir və gətirdiyi çörəyin quru yerindən bir tikə ona yedirdər, özü isə bir stəkan əvəzinə ikisini içər və sonra deyərdi:

– Hə, mənə indi gedib atları gətirməyin vaxtıdır... Yolumuz uzundur, dostum, bunu unutmayın!..

– Nə qədər uzun olur-olsun, həmin yolu sizinlə getmək mənim üçün xoşdur, kapitan, – mehriban dənşik cavab verərdi.

– Biz bu yolu birlikdə gedəcəyik, dostum, birlikdə... Məgər insanlar bir-birilə qardaş deyillər? Arağı və stəkanları mənim yanıma qoy ki, səni gözləyənə qədər darıxmayım... Özünsə get atları gətir... Get, Bırsqalov, get!

Bırsqalov çıxıb gedər, onun kapitanı fürsətdən istifadə edərək araqdan bir, yaxud iki stəkan da içərdi; az sonra Bırsqalov qayıdıb gələr, troykanın zınqırovlarından birini əlində tutaraq cingildədən və deyərdi:

– Baxın, atlar gəldi, kapitan.

– Yaxşı, arabaçıları tələsdir, qoy atları qoşsunlar!

– Onlar atları hazırlayınca darıxmayasınız deyər, bir stəkan da için, cənab kapitan.

– Sən haqlısan, Bırsqalov; ancaq burası var ki, mən tək içməyi sevmirəm; bunu içki düşkünləri edirlər. Sən də bir stəkan götür, iç, mənim balam. Siz isə, ey, sizinləyəm! – o, ətrafdakılara xitabən deyərdi: – Atları qoşun!

Hər iki stəkan boşalandan sonra Bırsqalov deyərdi:

– Hə, indi biz hazırıq!

– Eləsə, yola düşək!

Və kapitan öz çarpayısında uzanar, Bırsqalov isə onun ayaq tərəfində oturur, əlindəki zınqırovu sağa-sola yelləndərək səsləndirər, troykanın yol gedərkən çıxardığı səsləri yamsılayar, bununla onlar sanki troykada oturub yol gedərdilər.

Kapitan isə mürgüləyərdi.

Yarım saatdan:

– Kapitan, – Bırsqalov deyərdi, – stansiyaya çatmışıq.

– Hə?.. Nə deyirsən? – kapitan oyanaraq mızıldanardı.

– Deyirəm ki, stansiyaya çatmışıq, kapitan.

– Eləsə, bir qədəh də içək.

– Bir qədər də içək, kapitan.

Və hər iki yol yoldaşı qardaşcasına qədəhlərini bir-birinə vurub cingildədər və araq dolu stəkanlarını başlarına çəkərdilər.

– Gedək, gedək, – kapitan deyərdi, – mən tələsirəm.

– Gedək! – Brısqalov təkrarlayardı.

Onların ikisi də birlikdə növbəti stansiyaya çatar, orada adama bir stəkan da vurardılar... Dördüncü stansiyada şüşə boşalardı.

Brısqalov gedib ayrısını gətirərdi.

Onuncu stansiyada kapitan və dəşik Brısqalov leş kimi bir-birinin yanına yumbalanıb düşər, bununla da həmin günlük səyahət başa çatardı.

Baş cərrah isə başqa cür edirdi.

O, şərqsayağı, yəni divarında taxçaları olan bir evdə yaşayırdı. Hər səhər saat yeddidə evdən çıxıb hərbi xəstəxanaya gedərdi: onun bu ziyarətinin bitməsi xəstələrin az və ya çox olmasından asılı idi, yəni bəzən tez, bəzən isə xeyli gec qayıdardı.

O, evdə olmayanda dəşik hər taxçaya iki stəkan punş qoymağa adət etmişdi.

Həkim işdən qayıdan kimi otağının bütün künc-bucağını yoxlayardı.

– Hm!.. – deyə birinci taxçanın qarşısında dayanardı, – görün yenə bu gün külək hayandan əsir?!

– Lap cəhənnəm yeli kimidir, – öz-özünə cavab verərdi.

– Hə, belə küləkdə səhər tezdən acqarına evdən çıxmaq başdan-ayağa insanın sağlamlığına zərərdir...

– Haqlısınız, elədir ki var, bir şey içmək istərdinizmi?

– Məmnuniyyətlə bir stəkan punş içərdim.

– Vallah, mən də, mən də, Kaşenko! İki stəkan punş, dostum.

– Budur, buyurun, əlahəzrət.

Və beləcə, öz-özünə suallar verib səsinin tonunu dəyişər, verdiyi suallara özü cavab verərək hər əlinə bir stəkan punş alar, özünə bütün xoş duyğuları, diləkləri, əmin-amanlıqları arzulayar və punşla doldurulmuş hər iki stəkani içərdi.

İkinci taxçanın qarşısında dayananda söhbətin məzmunu, forması dəyişsə də, nəticə eyni olaraq qalırdı.

Sonuncu taxçada o, iyirminci stəkani boşaldardı, xoşbəxtlikdən, bu sonuncu taxça onun çarpayısının yanında idi.

Həkim sanki bütün xəstələrinə baş çəkmiş kimi, özündən razı halda çarpayısına uzanardı.

Biz Temirxan Şurada 1856-cı ilin hərbi yürüşündə türklərə qarşı vuruşan, böyründən aldığı güllə yarasına və qılıncla sifətində açılan şırıma görə qəlbində türklərə böyük nifrət hissi bəsləyən bir alay komandiri ilə tanış olduq.

Bu, əcaib-qəraib bir adam idi – son dərəcə cəsur, ancaq adamayovuşmaz və

tənha idi, yoldaşlarının heç biri ilə oturub-durmazdı. O, başqa evlərdən aralıda, demək olar ki, şəhərdən kənarda yerləşən balaca bir evdə iti və pişiyi ilə birgə yaşayırdı.

O, itə “Rus”, pişiyə isə “Türk” adı qoymuşdu.

İt çox acıqlı, ağ-qara rəngli, yəni ala-bula bir sandıq tulası idi; o, üç ayağı üstə qaçaraq dördüncüsünü havada saxlayır, qulağının birini sallayıb o birini isə ildırım keçiricisi kimi dik saxlayardı.

Pişik isə boz rəngdə, təmiz, adi ev pişiyi idi.

Nahara qədər Türk və Rus bir-birilə ən mehriban dost kimi yola gedirdilər: biri alay komandirinin sağında, o biri isə solunda öz payını yeyərdi.

Ancaq elə ki nahar qurtardı, alay komandiri demisini yandırar, Türkün və Rusun peysərindən yapışıb havaya qaldırar, denşikin qapının ağzına qoyduğu stulun üstündə oturardı. O, pişiyə deyərdi:

– Bilirsənmi, sən Türksən?

İtə deyərdi:

– Bilirsənmi ki, sən Russan?

Və sonra üzünü hər ikisinə tutub deyərdi:

– Bilirsinizmi ki, siz düşmənsiniz və biri-birinizi əzişdirməlisiniz?

Belə bir xəbərdarlıqdan sonra, bayaqdan bəri biri-biri ilə yaxın, xeyirxah dost olan Türklə Rusun ağzını bir-birinə sürtərək, nəhayət, onları qısqırdardı. Bu zaman mərəkə başlayardı. Bu boğuşma heyvanlardan biri o birinə güzəştə gedənə qədər sürərdi... Demək olar ki, həmişə dava Rusun üstünlüyü ilə başa çatardı.

Alay komandiri, onun iti və pişiyi ilə tanış olmaq xoşbəxtliyi bizə nəsisib olanda artıq Türkün burnu yox idi, Rusun burnu isə əzildiyindən yana əyilmişdi.

Günlərin bir günü bu cəsur zabit Türk və Rusundan məhrum olarsa, özünü necə bədbəxt hesab edəcəyini düşünərək təəssüflənirəm. İnanın, əgər bir az əvvəl haqqında danışdığımız baş cərrah və kapitan ona baş çəkməsələr, tapançanı gicgahına dayayıb beynini havaya sovurar. Sadə kazaklara gəldikdə isə, onların ən çox sevdikləri heyvanlar xoruz və keçidir.

Hər süvari eskadrilyanın öz keçisi, hər kazak nəzarət məntəqəsinin öz xoruzu var.

Keçi iki cəhətdən faydalıdır – birincisi, onun qoxusundan bütün zərərli həşəratlar – əqrəblər, böyələr və qırxayaqlar tövlədən qaçır. Bu həm də onun maddi keyridir.

İndisə onun məcazi faydasından danışaq. Guya o, gecələr tövləyə gəlib atların yallarını qarışdıran, quyuqlarının tükünü yolan, bellərinə minib gecəyarıya qədər dayandığı yerdəcə çapıb onları əldən salan cinləri tövlədən uzaqlaşdırır.

Keçi eskadrilyanın ağasıdır; bu yaramaz öz xeyrini bilir – əgər bir at ondan əvvəl yemək, yaxud su içmək istəsə, o, buynuzları ilə atı vurur, at isə səhvini başa düşüb özünü müdafiəyə belə cürət etmir.

Xoruzla gəlincə, onun da keçisi kimi... həm maddi və həm də məcazi xeyri vardır.

Maddi xeyri ondan ibarətdir ki, o, vaxtı xəbər verir. Don kazakının, yaxud nizami orduda xidmət edən adi əsgərin çox nadir hallarda qol saati olur; onların xidmət etdikləri yerdə divar saatının olması isə lap müşkül məsələdir – bundan heç danışmağa dəyməz. Onun mənəvi xeyrinə gəlincə isə, div yuxusuna getmiş kəndi yuxudan oyatmağını qeyd etmək, mənəcə, kifayətdir. Bir dəfə səsi batan xoruz yenidən banlamağa başlayanda kazak postunda hamının necə sevindiyyənin şahidi olduq. Kazaklar məşvərət üçün bir yerə toplaşmışdılar və bu səhər müjdəçisinin başına gələn müsibətin səbəbini müzakirə edirdilər. Ora yığışanlardan birinin təklifi daha maraqlı idi: “Bəlkə xoruz toyuqsuz darıxdığına görə banlamır, hə?!” Ertəsi gün səhər tezdən postun bütün kazakları təzəcə toyuq axtarmağa başlamışdılar ki, çapovulçular üç toyuq gətirdilər. Elə toyuqları yerə qoyan kimi xoruz qaqqıldamağa və banlamağa başladı. Bu onu sübut edir ki, xoruzlarla tenor səslilər arasında heç bir əlaqə yoxdur.

V FƏSİL

ABREKLƏR

Şukovayaya çatanda mənim birinci işim nəzarət məntəqəsinin komandirinin – polkovnikin yanına gedib adımlı və soyadımı qeyd etdirmək oldu.

Şukovaya palçığına görə Qızlardan heç də geri qalmır.

Sonra nahar üçün geri qayıtdım.

İşin ən çətini görülmüşdü. Dərbəndə qayıdan zabitlərimizdən biri özü ilə bərabər bacarıqlı bir erməni kababçı gətirmişdi. O, bizə təkcə qoyun kababı deyil, həmçinin kəklik və boz cüllüt kababı da hazırlayırdı. Çaxıra gəldikdə isə, bu barədə narahat olmağa dəyməzdi: özümüzə düz doqquz şüşə çaxır gətirmişdik. Gənc leytenantın meyxosluğu sübut edirdi ki, burada da çaxır sarıdan korluq çəkmirlər.

Naharı təzəcə bitirmişdik ki, polkovnik içəri daxil oldu. O mənə baş çəkməyə gəlmişdi.

Birinci sualımız yolumuza necə davam edəcəyimiz barədə oldu. Polkovnik bildirdi ki, yolda yüz əlli verstlik ərazidə poçt əlaqəsi yoxdur; səbəb isə heç bir gözətçi stansiyasının rəhbərinin buna baş qoşmamasıdır, çünki heç kəs hər gecə çeçenlərin gəlib atlarını oğurlamasını istəmir.

Polkovnik bizi inandırdı ki, on səkkiz, uzağı iyirmi rubla yerli arabaçılarla razılaşıb, bu işi yoluna qoya bilərik və o, söz verdi ki, elə bu gecə kirayə at verənlərlə danışa bilərik.

Dərbəndə gedən zabit də eyni təkliflə bizə ürək-dirək verdi. O, artıq danışıb on iki rubla razılaşaraq üstüörtülü arabası üçün üç at almışdı.

Doğrudan da, polkovnik gedəndən on beş dəqiqə sonra iki arabaçı gəlib çıxdı və biz onlarla on səkkiz rubla (yetmiş iki franka) sövdələşdik. Otuz mil məsafəlik yol üçün bu əməlli-başlı qiymət idi. Həmin arabaçılar bizim müşayiətçilərimizlə birgə qayıdacaqdılar və buna görə də yolda təhlükədən uzaq olacaqdılar.

Şukovayalı iki arabaçı ilə qəti razılığa gələndən sonra biz skamyalarımızın üstündə uzanıb elə şirin yuxuya getdik ki, baxan deyərdi ki, dünyanın ən yumşaq yorğan-döşəyində yatmışıq.

Yuxudan oyananda arabaçılara xəbər göndərdik ki, atları gətirsinlər. Ancaq atların əvəzinə arabaçılar özləri gəldilər. Sən demə, “bu vicdanlı adamlar” fikirlərini dəyişmişdilər – artıq on səkkiz rubl (yetmiş iki frank) yox, iyirmi beş rubl, yəni yüz frank istəyirdilər. Onlar gecədən yolların buz bağlayıb donduğunu bəhanə gətirirdilər.

Heç nə məni fırlıdaq qədər özümdən çıxara bilməz. Bu isə açıqdan-açığa, günün günorta çağı adam talamaq idi. Necə yola düşüb gedəcəyimizi fikirləşmədən öz-özümə: “Cəhənnəmə ki, nə olar, olar”, deyib, belə fəvqəladə

hadisələr üçün öyrəndiyim rus söyüşü ilə arabaçıların ikisini də qovdum. Bu yerdə fəxrlə deyirəm ki, bu söyüşü tez-tez təkrar etdiyimdən çox səlis tələffüz etməyi öyrənmişdim.

– Hə, indi nə edəcəyik? – arabaçılar çıxıb gedəndən sonra Moyne məndən soruşdu.

– Mənim əziz dostum, bizim Jironun “On saatlıq ezamiyyət”ini xatırlayırsanmı?

– Çox gözəl yadımdadır.

– Hə, indi qulaq as, deyim; Qafqazda bir kazak kəndi var, bu kəndin kişilərinin mətanəti, qadınlarının isə gözəlliyi dillər əzbəridir; Qafqazda elə bir cavan zabit tapılmaz ki, heç olmasa ömründə bircə dəfə tabe olduğu polkovnikindən o kəndə getmək üçün icazə istəməsin.

– D’Andrenin bizə haqqında danışdığı kəndi demirsən ki? Özü də yolüstü gedib oranı görməyi məsləhət görmüşdü.

– O kəndin adı nə idi?

– Çervelon.

– Buradan nə qədər məsafədə olar?

– Uzaq deyil, iki addımlıq yoldur.

– Hə, yenə olsun.

– Otuz beş verst olar.

– Ay hay! Deməli, doqquz mil hə?

– Doqquz mil getmək, doqquz mil də qayıtmaq, bu da eləyir on səkkiz mil.

– Bəs, o yolu necə gedəcəyik?

– Atla!

– Əla! Axı bizim heç atımız da yoxdur?!

– Qoşqu atları yoxdur, bu aydındır; ancaq yəhərli minik atları nə qədər desən tapmaq olar. Kalino, bizə ərzaq gətirən zabitə atla Çervelona getmək istədiyimizi başa salın, görərsiniz, onda bütün atlarını məmnuniyyətlə bizim ixtiyarımıza verər.

Kalino xahişimizi leytenantı çatdırdı.

– Mojno, eləmi? – xahişdən sonra soruşdum.

– Mojno, – Kalino cavab verdi, – ancaq onun bir şərti var.

– Nə şərt?

– Deyir ki, onu da özümüzlə aparacaq.

– Bunu elə özüm ona təklif edəcəkdim.

– Bəs sabaha qoşqu atlarını necə edəcəyik? – aramızda hamıdan uzaqgörən olan Moyne dilləndi.

– Sabaha qədər arabaçılar bir şey fikirləşərlər.

– Sabah artıq onlar bizdən otuz rubl tələb edəcəklər.

– Ola bilər.

– Bəs nə edək?

– Əgər elə olsa, demək, atlar üçün heç nə verməyəcəyik, müftə başa gələcək.
– Çox maraqlıdır.
– İstəyirsən mərcələşək.
– Deməli, Çervelona gedirik.
– Akvarel qutusunu da özünüzlə götürün.
– O nəyə lazımdır ki?
– Çünki siz orada rəsm çəkəcəksiniz.
– Nə rəsm? Kimin rəsmini?
– Güzəl Avdotya Doqadixanın.
– Siz onu haradan tanıyırsınız?
– Parisdən... orada onun haqqında çox eşitmişəm.
– Elədirsə, akvarel qutusunu da götürüm, nə deyirəm ki!..
– Məncə, müşayiət üçün özümüzlə on bir kazak, bir də qoşalülə tüfənglərimizi götürsək, pis olmaz. Kalino, dostum, gedin on bir kazak istəyin.

Yarım saatdan sonra beş yəhərli at, on bir nəfər kazak hazır oldu.

– İndi isə, – leytenantdan soruşdum, – növbətçi məntəqəsinə başçılıq edən polkovnikdən başqa, alay komandiri də var, özü də polkovnikdir, eləmi?

– Bəli.

– Onun adı nədir?

– Polkovnik Şatılov.

– O harada olur?

– Buradan on beş addımlıq məsafədə.

– Əziz Kalino, lütfən, mənim vizit kartoçkamı polkovnik Şatılova aparın və onun dəşikinə deyin ki, Çervelondan qayıdan kimi, yəni bu axşam, yaxud səhər ona baş çəkəcəyəm.

Kalino tez qayıdıb gəldi.

– Polkovniki gördünüzmü, əziz dostum?

– Xeyr, o hələ yatağından qalxmamışdı, dünən arvadı ilə toy mərasimində olub və onlar səhər saat üçdə qayıdıblar. Ancaq onların balaca oğlu toya getməmişdi və oyaq idi, sizin adınızı eşidən kimi dedi: “Mən müsyö Dümanı tanıyıram, “Monte Kristo”nu o yazıbdır!”.

– Güzəl bala! Onun dediyi bu on-on iki kəlmə səhər bizə altı at verəcəkdir, Moyne, eşidirsiniz?

– Allah eləsin! – Moyne dilləndi.

– Allah bunu edəcək, narahat olmayın; siz mənim şüarımı bilirsiniz – “Deus dedit, Deus dabit”.* Haydı, atlara!

Biz atlara mindik. Qeyd etməliyəm ki, atın belindən səkkiz barmaq hündür olan kazak yəhərində mən özümü çox pis, narahat hiss edirdim. Bundan əlavə, üzəngilər də altı barmaqdan çox qısa idi.

Biz saat yarım Şedrinskaya qalasına gəlib çıxdıq; atların bir az dincəlməsi və mühafizə dəstəsini dəyişmək üçün burada dayandıq.

* Tərcüməsi: (lat.) Allah verib, Allah yenə verər!

Sonra biz Terekin sahili ilə irəliləyərək yenidən yolumuza davam etdik. İndi biz cəmi on iki nəfər idik, yuxarıda dediyim kimi, iki nəfər qabaqda, ikisi arxada gedirdi, düz yeddi nəfər məni əhatəyə almışdı.

Yolun hər iki tərəfində üç fut hündürlüyündəki kol-kosların arasında, adda-budda müxtəlif ağaclar ucalırdı; bu mənzərə sol tərəfdə Terekə qədər, sağ tərəfdə isə göz işlədikcə uzanıb gedirdi.

Mənim atım nadinclik edib sol tərəflə getdiyindən, yoldan on beş addım aralıda bir dəstə kəklik ürkərək havaya qalxdı.

Dərhal qeyri-iradi tufəngimi çiyimdən aşırıb nişan aldım; ancaq onun kəklik ovu üçün deyil, adi güllə ilə doldurulduğunu xatırlayıb tətiyi çəkməyin mənasız olduğunu başa düşdüm.

Kəkliklər uçub əlli addım aralıda, kolların ortasında yerə endi. Tərsliyim tutdu, çiyimdən asdığıım patrondaşımdan iki ədəd doqquzluq hazır qırma götürüb patrondaşa qoydum və atdan endim.

– Məni də gözləyin, – Moyne də atdan düşüb mənə səsləndi.

– Tufənginə qırma qoyubsanmı?

– Hə.

– Onda bir-birimizdən əlli addım aralı gedək, quşları uçurdub əhatəyə alağ.

– Onlara deyin sonra! – Kalino dilləndi.

– Nə olub? – arxaya çevrilərək soruşdum.

– Mühafizə dəstəsinin başçısı deyir ki, ehtiyatsız hərəkət edirsiniz.

– Olsun! Kəkliklər əlli addım o tərəfdədirlər; nə qədər ki, ürkütməmişik, uzağa uçmazlar.

Kazaklardan beş-altısı arxadan bizi müşayiət edirdi. Dörd kazak isə dəstədən ayrı düşmüşdü və ön dəstəyə işarə edirdilər ki, onları gözləsinlər, arxa dəstənin kazakları gəlib bizə çatmağa çalışırdılar.

Biz kəkliklərin olduğu yerə, başqa sözlə, Terekə tərəf addımlayırdıq.

Kəkliklər məndən iyirmi addım aralıda havaya qalxıb uzaqlaşdı. Elə ilk atəşlə onlardan birini yaraladım; ancaq görəndə ki, güllə quşun buduna dəyib, ikinci gülləni də atıb onu vurdum. Kəklik yerə düşdü.

– Hara düşdüyünü gördünüz? – Moyneyə tərəf qışqırdım. – Gülləni atanda gözümə gün düşdü, bircə onun yerə düşdüyünü görə bildim, vəssalam.

– Gözləyin, gedib baxım! – Moyne mənə dedi.

Elə bu sözü demişdi ki, bizdən yüz addım aralıda tufəng atıldı və mən onun tüstüsünü gördüm; qurşağıımıza qədər qalxan kol-kosun başını biçə-biçə gedən güllə vıyıltı ilə üç addımlığımdan keçdi.

Bizimki elə buracan idi!

Dərhal yanımızdakı kazaklar bizi qorumaq üçün beş-altı addım irəli keçdilər. Təkcə biri lal-dinməz dayanıb yerdə uzanmış atına baxırdı.

Qulağımın dibində vıyıldayan güllə yazıq heyvanın buduna dəyib keçmiş, qabaq ayağını da yaralamışdı.

Bu vaxt ərzində mən yola çıxaraq tufəngimin boş qalmış sandığına iki güllə qoydum.

Kazaklardan biri mənim atımın cilovundan tutmuşdu: mən yenidən atın tərkinə sıçradım və üzəngilərin üstündə ayaq üstə durub yuxarı boylandım ki, uzağı daha yaxşı görə bilim.

Çeçənlərin xasiyyətini bildiyimə görə, onların belə ləng tərənəmləri məni təəccübləndirdi – adətən, onlar ilk güllədən dərhal sonra hücum keçirlər.

Elə bu an biz Terek tərəfdən yeddi-səkkiz nəfərin qaçdığını gördük.

– Ura! – deyə bizim kazaklar qışqıraraq onların ardınca götürüldülər.

Ancaq yeddi-səkkiz nəfər qabağa düşüb qaçdığı halda, kolluqdan çıxan bir çeçen onlara qoşulmaq əvəzinə, durduğu yerdən güllə atdı və tufəngini başının üstündə yelləyərkən qışqırdı:

– Abrek! Abrek!

– Abrek! – kazaklar da təkrar etdilər.

Və onlar dayandılar.

– “Abrek” nə deməkdir? – Kalinodan soruşdum.

– Abrek – and içərək bütün çətinliklərlə üz-üzə gələn və heç bir təhlükədən qorxmayan adama deyirlər.

– Bəs bu adam nə istəyir? Olmaya o bizə – on beş nəfərə təkbəşinə hücum etmək istəyir?

– Xeyr, yəqin ki, o, təkbətək döyüş təklif edir.

Və doğrudan da iki dəfə qışqıraraq söylədiyi “Abrek, abrek!” sözlərinin ardınca yenə bir neçə kəlmə dedi.

– Eşidirsiniz? – Kalino məndən soruşdu.

– Eşidirəm, ancaq başa düşmürəm.

– O bizim kazaklardan birini təkbətək döyüşə çağırır.

– Onlara de ki, bu şərti qəbul edənlə iyirmi rubl veriləcək!

Kalino mənim dediklərimi kazaklara başa saldı.

Onlar bir anlığa yerlərində səssiz-səmirsiz donub qaldılar. Bir-birlərinə baxaraq sanki aralarında ən cəsurunu seçmək istəyirdilər.

Elə bu vaxt yenə də çeçen, bizdən iki yüz addım aralıda, atın belində min hoqqadan çıxır, “abrek, abrek!” deyərək qışqırırdı.

– Lənət şeytana! Kalino, silahımı bura ver, – deyə qışqırdım, – bu gədəni vurub salacağam yerə!

– Sizin heç nəylə işiniz olmasın! Yoxsa bizi gözəl bir tamaşadan məhrum edərsiniz. Kazaklarımız kimin onunla təkbətək döyüşə çıxması haqda hələ məsləhətləşirlər. Onlar bu çeçeni tanıyırlar – görünür, çox məşhur abrekdir. Hə, baxın, artıq bizim adamlarımızdan da biri özünü təqdim edir.

Doğrudan da, atının ayağı qırılan və heyvanı bir daha ayağa qaldıra bilməyəcəyinə əmin olan kazak yanıma gəlib öz niyyətini bildirdi; sanki deputatlar palatasında şəxsi işi üçün danışmağa söz istəyirdi.

Kazaklar özlərini atla və silahla özləri təmin edirlər, yalnız nə vaxt ki, bir kazakın atını vurub öldürürlər, onda hökumət adından ona iyirmi iki rubl ödənilirdi. Burada o, səkkiz, yaxud on rubl itirirdi; ən yaxşı atı isə çox nadir hallarda otuz rubldan aşağı qiymətə satın almaq olardı.

Deməli, döyüşü qəbul edən adama təklif etdiyim iyirmi rubl, atın qiymətindən əlavə, ona on rubl gəlir gətirirdi. Atı yaralanan adamın təkbətək döyüşə çıxmaq istəyi mənə çox ədalətli göründü və buna görə də onu dəstəklədim.

Dağlı hələ də öz hoqqabazlığına davam edirdi – bizim həndəvərimizdə dövrə vurur, tədricən dairəni daraldır və getdikcə bizə yaxınlaşırdı.

Bizim kazakların gözlərindən od yağırdı, sanki hamısı bir-birindən ehtiyat edirdilər, axı təkbətək döyüş elan edəndən sonra heç kəs düşməyə güllə ata bilməzdi: buna əməl etməyən hər kəs qeyrətsiz hesab olunurdu.

– Hə, yaxşı, – mühafizə dəstəsinin başçısı dilləndi. – Get!

– Atım yoxdur, – kazak cavab verdi. – Kim öz atını mənə verər?

Kazaklardan heç birisi dinmədi. Heç kim öz atının ölümünü görmək istəmirdi, özü də başqasının altında... Belə bir vəziyyətdə dövlətin vəd etdiyi iyirmi rubl pulu ona ödəyəcəkdilərmidi?

Mən atımın üstündən yerə tullandım və onu kazaka verdim, o isə cəld yəhərə sıçradı.

Mühafizə dəstəsində mənə digərlərindən daha ağıllı görünən və yolboyu bir neçə dəfə Kalinonun vasitəsilə sualla müraciət etdiyim başqa birisi mənə yaxınlaşaraq nəsə dedi.

– O nə deyir? – Kalinodan soruşdum.

– Xahiş edir ki, əgər yoldaşına bir bədbəxtlik üz versə, onunla əvəz edəsiniz, yəni yoldaşının yerinə onu göndərəsiniz.

– Mənə elə gəlir ki, o bir az tələsib, ancaq hər halda ona deyin ki, razıyam.

Kazak öz yerinə qayıtdı və silahını yoxlamağa başladı, sanki artıq onun vaxtı çatmışdı.

Bu vaxt onun yoldaşı dağlısayaq nərə çəkdi və çaparaq çeçenin üstünə cumdu.

Kazak gedə-gedə atəş açdı.

Abrek atını şahə qaldırdı; güllə onun çiyindən dəymişdi. Dərhal dağlı da cavab atəşi açdı və rəqibinin papağını başından yerə saldı.

Hər ikisi silahını çəkib çiyindən saldı. Kazak şaşkasını, dağlı isə xəncərini çıxartdı.

Atın yaralanmasına və sinəsindən şırıltı ilə qan axmasına baxmayaraq, dağlı onu gərdisə gətirmişdi; o atını dizlərilə elə dəhəmləyir, əlindəki cilovla və söylədiyi sözlərlə onu elə oxşayıb cuşa gətirirdi ki, sanki at heç yaralanmamışdı və onda heç bir zəiflik hiss olunmurdu.

Bu vaxt dağlı ağzından söyüş yağdırmağa başladı. Rəqiblər əlbəyaxa oldular.

Bir anlığa mənə elə gəldi ki, bizim kazakın şaşkası rəqibinin qarnına girmişdir. Mən tiyənin onun kürəyində parıldadığını gördüm.

Ancaq o, dağlının əynindəki ağ çərkəzi paltarını deşmişdi.

Bu andan etibarən biz iki nəfərin süpürləşməsindən başqa heç nə görmədik. Bir dəqiqə sonra həmin o iki nəfərdən biri atından yıxıldı – əslində, yerə düşən onun bədəni idi, başı isə rəqibinin əlində qalmışdı. Bu rəqib dağlı idi. O, qələbə nişanəsi kimi vəhşi və dəhşətli bağırıtı qopardı və qanı damcılayan başı əlində silkələyərək onu atının yəhərindən asdı.

Sahibsiz qalmış at hələ də qaçmağa davam edirdi və o, son dəfə dövrə vuraraq yanımıza qayıtdı.

Meyit yerdə hərəkətsiz qalmışdı.

Dağlının zəfər nidalarından sonra ikinci bir çağırış eşidildi; bu, döyüşə çağırış idi.

Mən öz yoldaşımı əvəz edəcək kazaka tərəf çevrildim. O, sakit-sakit demisini tüstülədir. Başını tərpedərək:

– Ora gedirəm, – dedi.

Sonra o öz növbəsində, döyüşü qəbul etdiyini bildirən səs çıxartdı.

Meydanda at oynadan dağlı isə qarşısına çıxacaq yeni rəqibini dəyərləndirmək üçün dayandı.

– Hə, gözünə dönüm! – kazaka dedim. – Mükafatı on rubl da artırırım!

Bu dəfə o mənə göz vurmaqla cavab verdi. Baxan deyərki ki, o, deminin bütün tüstüsünü sümürüb ciyərinə çəkmək, sanki tüstüdə boğulmaq istəyirdi.

Kazak atını dördnala çaparaq götürüldü və abrek tufənginə güllə qoymağa macal tapmamış, atını onun qırx addımlığında saxladı, tufəngini çiyinə qoymağı ilə tətii çəkməyi bir oldu.

Onun sifətini bürüyən tüstünü görəndə bizə elə gəldi ki, yəqin piston xarab imiş, ona görə tüstüləyir.

Artıq rəqibinin silahında güllə olmadığını düşünən abrek əlində tapança ilə onun üstünə atıldı və on addımlıqdan atəş açdı.

Kazak atın belində çevik tərpendi və güllə boşa çıxdı, sonra ildırım sürəti ilə tufəngini çəkib atəş açdı – düzü, gülləni tufənginə nə vaxt, necə qoyduğundan heç xəbərimiz olmamışdı.

Dağlının etdiyi kəskin hərəkətə görə kazakın gülləsinin ona dəydiyini yəqin etdik. O, cilovu buraxdı və yıxılmamaq üçün ikiəlli atının yalından yapışdı.

Heyvan, artıq idarə olunmadığını hiss edərək aldığı yaradan qəzəblənmiş halda üstündəkini Terekə – kolluqlara tərəf apardı.

Kazak onu təqib edirdi. Biz də atlarımızın başını eyni istiqamətdə buraxdıq, çünki dağlının bədəninin yavaş-yavaş müvazinətinin itirdiyini və atın üstündən yerə düşdüyünü gördük. At abrekin yanında mıxlanıb qaldı.

Kazak bunun bir hiylə olduğunu, yoxsa dağlının özünü yalandan ölülyə vurduğunu düşündüyündən ona yaxınlaşmazdan əvvəl atla yerə sərilmiş dağlının ətrafına dolandı; o, doğrudan da düşməninin üzünə baxmaq istəyirdi – düşməni qəsdən, ya işin tərsliyindən yerə üzüstə düşmüşdü. Kazak yavaş-yavaş, ehtiyatla

ona yaxınlaşdı; dağlı yerindən qımıldanmırdı. Kazak dolu tapançanı əlində hazır tutmuşdu. O, çeçenə çatmağa on addım qalmış dayandı, diqqətlə nişan aldı və atəş açdı. Çeçen tərپənmirdi. Bu, hədər getmiş güllə idi; deməli, kazak gülləni ölü bədənə – meyitə vurmuşdu.

Kazak atından yerə sıçradı, xəncərini qınından çıxararaq irəlilədi, qarşısındakı ölünün üstünə çökdü və bir saniyə keçməmiş yenə qamətini düzəltdi: rəqibin başı onun əlində idi.

Mühafizə dəstəsində hamı “Ura!” deyə qışqırdı. O, otuz rubl qazanmış, üstəlik yoldaşının intiqamını alaraq alayın şərəfini qorumuşdu.

Kazak bir anın içində dağlını soyundurdu, bütün paltarlarını qoluna doladı, sonra onun yaralı atının cilovundan tutdu; at yerindəcə lal-dinməz dayanmışdı. Kazak ələ keçirdiyi qəniməti onun dalına atdı, öz atına minib bizim yanımıza gəldi. İlk olaraq soruşduğumuz şey bu oldu:

– Necə oldu ki, sənin tüfənginin pistonu tüstüləyəndən sonra açıldı?

Kazak güldü:

– Mənim tüfəngimin pistonu heç vaxt yana bilməz.

– Axı, biz tüstünü öz gözümüzlə gördük?! – onun yoldaşları çığırdılar.

– Siz gördüyünüz hələ də ağzımda saxladığım qəlyanımın tüstüsü olubdur,

– kazak dilləndi, – mənim tüfəngimdən çıxan tüstü yox.

– Al, bu da sənin otuz rublun, – ona dedim, – ancaq mənə elə gəlir ki, sən bizə kələk gəldin.

VI FƏSİL

XAIN

Bu yerlərin adətinə görə, kazaklar öləninin meyitini lüt halda vəhşi heyvanların və quşların ixtiyarına buraxmışdılar; ancaq kazakın meyitini ehmalca götürüb dağlının atının üstünə qoydular; öləninin başı yəhərin qaşından sallanırdı; kazaklardan biri atın cilovundan tutub onu bir saat bundan əvvəl çıxdığı qalaya gətirdi.

Qıçından yaralanan ata gəldikdə isə, o, üç ayağı üstə qalxıb səntirləyə-səntirləyə bizim yanımıza gəlmişdi.

Onu xilas etmək mümkün olmadığından, kazaklardan biri atı bir xəndəyin yanına gətirdi və xəncərlə boynunun şah damarına zərbə endirdi. Qan fəvvarə ilə ətrafa fışqırdı.

Heyvan ölümə məhkum olunduğunu dərk edərək dal ayaqları üstə şahə qalxdı, yerindəcə bir dəfə dövrə vurub qanını ətrafa çilədi, böyrü üstə düşdü və sonra hamımızı qınayan baxışla başını bir daha qaldırdı.

Mən üzümü yana çevirdim və mühafizə dəstəsinin başçısına yaxınlaşdım, mərdlikdən çox hiyləgərliyin qurbanı olan bu cəsur abrekin meyitinin qartal-lara və çaqqallara yem olmasının qəddar hərəkət olduğunu bir neçə kəlmə ilə çatdırdım və onu basdırmalarını təklif etdim.

Ancaq başçı mənə cavab verib bildirdi ki, ona qəbir qazıb basdırmağın qayğısına öz yoldaşları qalmalıdırlar; əgər onlar köksündə qorxubilməz bir ürək çarpan belə igidin ruhu qarşısında müqəddəs borclarını yerinə yetirmək istəsələr, gecəliklə meyiti oğurlayacaqlar.

Şübhəsiz ki, onun yoldaşları başçının dediyi kimi də edəcəkdilər, çünki Ter-ekin o biri sahilində, kiçik bir təpənin üstündə çeçenlərin yığışdığını və mənasını başa düşmədiyimiz, çətinliklə eşidə bildiyimiz sözlərlə bizi hədələdiklərini görürdük.

Yoldaşlarını tək qoyub getmək onlar üçün böyük bir rüsvayçılıq idisə, meyitin orada qalması ondan da böyük biabırçılıq idi; onlar kəndə əliboş qayıda bilməzdilər.

Onlar dəstə yoldaşlarının qanı əvəzinə heç olmasa bir düşmən meyiti ilə geri dönməli idilər!

Doğrudan da dağlıların adəti belədir: onlar bir əməliyyata gedərkən bir, yaxud bir neçə adam itirərlərsə, həlak olanların meyitlərini doğma kəndin sərhədinə qədər gətirər, döndüklərini qadınlara xəbər vermək üçün havaya bir neçə güllə atarlar; sonra elə ki qadınlar aulun kənarında göründülər, onlar meyitləri yerə qoyub gedər və o vaxt qayıdıb gələrlər ki, əllərində itirdikləri yoldaşlarının sayı qədər düşmən başı olsun.

Əgər dava kənddən uzaqda baş vermişsə, onda onlar meyiti dörd yerə bölür, xarab olmasın deyə duzlayır və hər kəs öz payına düşən hissəni öz evinə gətirir.

Pşavlar, tuşınlər və xevsurlar – Rusiyanın tabeliyində olan bu üç dağlı xristian tayfaları bu adət-ənənəni hələ də qoruyub saxlayırlar.

Onlar öz başçılarına xüsusi rəğbət bəsləyirlər və heç vaxt onun meytinin düşmən əlində qalmasına razı olmazlar. Bu isə bəzən olduqca qeyri-adi vəziyyətlərə səbəb olur.

...Tuşınlərin pristavı knyaz Çelokayev idi. Bu knyaz öldükdən sonra onun yerinə başqa bir pristav göndərdilər; ancaq bu təzə göndərilən pristav tuşınlərin sevdiyi Çelokayev deyildi, onlar yenə bir Çelokayevin gəlməsini istəyirdilər.

Onlar bunu elə inadla tələb edirdilər ki, hökumət böyük çətinliklə axtarıb, Çelokayev soyadlı bir nəfər tapdı; bəlkə də bu, Çelokayevlərin son nümayəndəsi idi.

Qocalıb əldən düşməsinə və səhhətinin pis olmasına baxmayaraq, onu pristav təyin etdilər. Tuşınlərin sevincinin həddi-hüdudu yox idi, axır ki, istədikləri adamı tapmışdılar.

Günlərin bir günü hərbi əməliyyata getmək lazım gəldi. Bu əməliyyatda əsasən tuşınlər iştirak edirdilər; şübhəsiz ki, dəstənin başında pristav gedirdi. Onsuz da güc-bəla ilə yeriyən bu qoca pristavın halına yolboyu yürüş iştirakçılarının üzləşdiyi çətinliklər öz təsirini göstərdi; belə ki, onda gürcülərin ilk baxışda diqqəti cəlb edən cəsarətindən, igidliyindən, mərdliyindən əsər-ələmət qalmamışdı. Tuşınlər qocanın artıq əldən getmiş, itirilmiş adam olduğuna əmin oldular və belə getsə, onun gec-tez yarı yolda qalacağını fikirləşdilər.

Tuşınlər yığışıb belə məsləhət gördülər ki, pristavın yanına seçmə nümayəndə heyəti göndərisin.

Nümayəndə heyətini öz çadırının qarşısında görən pristav onları qəbul etdi.

Nümayəndələr başçını lazımı qaydada, onun öz ləyaqətinə uyğun hörmətlə salamladılar və sonra aralarında ən dilavər olanı sözbə başladı:

– Sözü müzün canı budur ki, – o, knyaz Çelokayevə dedi, – Allah sənin əcəlini yaxınlaşdırıb, artıq bu vəziyyətdə çox uzağa gedə bilməzsən.

Knyaz qulaqlarını şəkklədi, natiq sözü nə davam etdi:

– Əgər sən iki-üç gündən sonra, yəni biz dağlarda olarkən ölsən, bizə ağır yük olacaqsan; bunu sən özün də yaxşı başa düşürsən, o zaman meytini ailənə təhvil vermək müşkül məsələyə çevriləcək; gəldiyimiz yolu necə geri qayıdacağımız da bəlli deyil; belə olan təqdirdə sənin meytini dörd yerə bölmək məcburiyyətində qalacağıq ki, sənin kimi hörmətli bir şəxs bir tikəsi də it-bat olmasın.

– Hə, sonra? – get-gedə gözləri kəlləsinə çıxan knyaz Çelokayev soruşdu.

– Sonrası budur; öləndən sonra bütün bu çətinliklərlə üzləşməmək üçün belə qərara gəlmişik ki, səni elə indi öldürək, qoy meytin də sağ-salamat öz ailənə çatsın.

Bu təklif nə qədər nəzakətli, iltifatlı tərzdə deyilsə də, knyaz onu rədd etdi; bu təklif elə bil ona dərman oldu, dərhal knyazın qızdırması yox oldu. Və o andan etibarən knyazın səhhəti yaxşılaşmağa doğru getdi.

O gündən bəri knyazın səhhəti elə düzəldi ki... O, əməliyyatı da müvəffəqiyyətlə başa çatdırdı və heç kimin burnu qanamadı. Ailəsinə sağ-salamat gedib çıxmağın qayğısına da özü qaldı. Ancaq bunu da qeyd edək ki, tuşınların təklifi ona elə toxunmuş və mütəəssir etmişdi ki, bu barədə söhbət düşəndə özü də kövrəlirdi.

İndi özünüz deyin, sayca bizdən az olan çeçenlər bizə necə hücum edə bilərdilər? Deməli, onlar tək özləri olsaydılar, ya cıncırlarını çıxarmaz, ya da hərəsi bir kolun dalına girib gizlənərdi.

Amma onların yanında abrek var idi və əgər o, təhlükədən çəkənsəydi, şərəf və ləyaqəti ləkələnmiş hesab edilərdi.

Abreklər, əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, nəinki heç bir təhlükədən çəkinməməyə, hətta bütün çətinliklərin düz üstünə getməyə and içirlər və geri çəkilmək haqqında düşünmürlər. Məhz buna görə də öz dəstəsini çox təhlükəli mübarizədən qurtarmaq məqsədilə onlar cəsərlə, qorxmadan təkbətək döyüşə girər və hər an ölümə hazır olurlar.

Mən nəyin bahasına olursa-olsun uzaqlaşmamaq və meyitə yaxından baxmaq qərarına gəldim.

Abrek üzüstə torpağa sərilmişdi. Güllə onun sol çiyinin aşağısından dəymiş, döşünün altından çıxmışdı və elə dəymişdi ki, baxan deyərdi ki, yaqın o qaçarkən vurulub. Bunun özü məndə təəssüf hissi yaratdı. Çox istərdim ki, bu igid abrek ölümündən sonra lənətlənməsin.

Tapança gülləsinə gəlincə isə, o, abrekin qolunu doğram-doğram etmişdi.

Kazak öz qənimətini diqqətlə nəzərdən keçirirdi.

Dağlının gözəl tufəngi, çox güman ki, qənimət kimi kazaklardan götürdüyü dəri dəstəkli şaşkası, alababat bir tapançası və köhnəlmiş xəncəri vardı. Puluna gəldikdə isə, görünür, abrekin arzularından biri də kasıblığın daşını atmaq imiş; çünki meyitin üstündə bir qəpik də olsun yox idi. Saydıqlarımızdan başqa, onun döşündə Şərəf nişanı – Şamil tərəfindən verilmiş, altı franklıq ekü formasında bir yumru orden var idi. Həmin nişan qara rənglə işlənmiş və aşağı tərəfində “Şamil əfəndi” sözləri vardı. Bu sözlər qılınc və təbərzin təsvirinin arasına yazılmışdı.

Mən kazaka otuz frank verib bu əşyaları aldım. Tərslikdən, tufənglə tapançanı Minqrəldə palçığa salıb itirdim, ancaq xəncər və orden indiyə qədər durur.

Dediyim kimi, mühafizə dəstəsinin kazakları çox bacarıqlı, misli-bərabəri olmayan əsgərlərdilər. Onlar bütün Qafqaz yollarında mülayim xasiyyətli azərbaycanlılarla bərabər axtarış əməliyyatlarında iştirak edirlər.

Doqquz briqadaya bölünmüş mühafizə kazakları əvvəldən təşkil olunmuş on səkkiz alayın tərkibində fəaliyyət göstərirlər.

Biz burada olduğumuz müddətdə iki əlavə briqada da formalaşmaq üzrə idi. Bu briqadalar aşağıdakı qaydada bölünmüşdülər:

Kuban və Malka – yəni sağ qanad, altı briqada;

Terek və Sunya – yəni sol qanad, üç briqada;

Yeni alaylar təşkil ediləndə altı stanitsanı diqqət mərkəzində saxlayırlar. Hər stanitsa tərkibində neçə əsgərin xidmət edəcəyini özü müəyyənləşdirir.

Zabitləri çıxmaqla yüz qırx üç nəfər, zabitlərlə birgə yüz qırx altı nəfərdən ibarət qruplaşma yüzlük adlanır.

Bu cür yeni dəstələr keçmiş kazak dəstələrinin üzvləri hesabına formalaşır; onları Terek, yaxud Kuban tərəfin əhalisindən yığırlar; beləliklə, yüz əlliyə yaxın ailə yeni iş yerilə təmin olunur. Buraya Don kazaklarından olan yüz ailəni, Rusiyanın içərilərindən olan əlli və ya yüz ailəni, xüsusilə Kiçik Rusiyadan olan ailələri əlavə edirlər.

Hər kazak iyirmi iki il xidmət etməlidir; ancaq xidməti dövrünün hər dörd ilindən ikisini qohumları onu əvəz edə bilirlər.

Kazak iyirmi yaşında hərbi xidmətə başlayır və qırx iki yaşında ordudan tərxis olunur; o bu yaşda həqiqi, fəal hərbi xidmətdən stanitsa xidmətinə keçir, yəni milli qvardiyanın əsgəri olur.

Kazak əlli beş yaşında öz xidmətini tamamilə başa vurur və bu vaxt onun kilsənin baş mühafizi, yaxud stanitsa hakimi seçilmək hüququ olur.

Seçkilərdə bütün əhali iştirak edir.

Hər bir kazakın torpaq mülkiyyəti olur: başçının min, zabitin iki yüz, hər bir sırayı kazakın isə altmış desyatin torpağı olur.

Beləliklə, stanitsalarda əhali həm təsərrüfatçılıqla məşğul olur, həm də orada hərbi hissələr yerləşdirilir.

Hər bir kazak ildə qırx beş rubl gümüş pul maaş alır və qalan hər şeylə özü özünü təmin edir; biz artıq dedik ki, kazak ölmüş, yaxud yaralanmış atına görə iyirmi iki rubl alır.

Əgər stanitsa hər hansı bir həmləyə, yaxud hücumla məruz qalarsa, onda qoşun hissəsindən yüz qırx üç nəfər döyüşə yollanır, stanitsanın qalan əsgərləri isə çəpərlə, yaxud qala divarı ilə əhatələnmiş istehkamı müdafiə edirlər.

Yanğın baş verərsə, hər qadın bir vedrə su gətirməlidir; elə ki top atəşi, yaxud zəng səsi ilə həyəcan signalı verildi, beş dəqiqə ərzində hər kəs öz yerini tutmalıdır.

Əvvəlki fəsildə Çervelon haqda danışdıqlarımızdan, gənc zabitlərin bu stanitsaya həvəslə gəlməsindən əminliklə demək olar ki, bu aulun qadınlarının, şair Parnunun,* yaxud cəngavər Bertənin** qeyd etdiyi kimi, təqdirəlayiq, gözəl əhvalatları vardır.

Ağlınıza başqa şey gəlməsin; yeri gəldikdə, bizim kazakların qadınları əsl amazonkalara dönürlər.

Günlərin bir günündə stanitsanın bütün kişiləri əməliyyatda olarkən, çeçenlər kənddə yalnız qadınların qaldığından xəbər tuturlar və Çervelona basqın edirlər.

* Parnu Evariste-Desive (1753-1814) fransız şairi.

** Bertin-Pierre (1751-1819) – tərcüməçi.

Qadınlar bir yerə yığışib hərbi şura çağırırlar və belə qərara gəlirlər ki, son damla qanları qalana qədər stanitsanı müdafiə etsinlər.

Onlar bütün hərbi sursatı – silahları, gülləni və barıtı bir yerə toplayırlar, un tədarükü görür, acından ölməmək üçün ev heyvanlarını axırınıcısına qədər yemiş olsalar belə, möhkəm dayanmaq və müdafiə olunmaq üçün and içirlər.

Mühasirə beş gün davam edir; otuz nəfərə qədər dağlının meyiti səngər arxasında yox, çəpərlərin dibində qalır.

Qadınlardan üçü yaralanır, ikisi həlak olur. Çeçenlər isə mühasirədən əl çəkib əlləri ətkələrindən uzun dağlara çəkilməyə məcbur olurlar, ovçuların dediyi kimi, hərə öz koğuşuna girib gizlənir.

Çervelon Qreben kazaklarının qoruduqları sərhədin ən qədim stanitsasıdır, yəni dağ silsiləsidir. Buranın nə vaxt rus müstəmləkəsinə çevrildiyinin tarixini heç kim doğru-dürüst bilmir; belə rəvayət edirlər ki, Yermak Sibiri fəth etmək üçün yola çıxanda onun silahdaşlarından biri öz adamları ilə Andrey kəndinin binasını qoyur, bu ad yəqin ki, Andrey adı ilə əlaqələndirilir. Ancaq əsası heç bir şübhə oyatmayan fakt budur ki, I Pyotr stanitsaların birinci sərhəd xəttini təşkil etmək istəyəndə qraf Apraksin burada bir sığınacaq salmaq tapşırığını alır; o burada bir neçə həmyerlisinə rast gəlir və onları Çervelonayda, artıq yuxarıda Çervelon dediyimiz yerdə yerləşdirir.

İndinin özündə də Çervelon stanitsasında maraqlı sənədlər və bayraqlar saxlanılır.

Kişilərə gəldikdə isə, onların hamısı qədim rus ənənələrinə sadıq qalan qatı raskolçular – fanatlardır.

Qadınlara qayıdaq. Çervelonlu qadınlar həm dağlı, həm də rus tipinin xüsusiyyətlərini mühafizə etmiş və formalaşdırmışlar; onların gözəlliyi yaşadıkları stanitsaya Qafqaz Kapsu şöhrətini qazandırmışdır; onların sifəti moskvalı qadınların sifəti kimi ovalşəkili-yumru, qədd-qamətləri isə ucadır. Şotlandiyadakı hündür dağ rayonlarında yaşayan qadınlara oxşayırlar. Ataları, ərləri, qardaşları, yaxud sevgililəri bir əməliyyata yollanarkən onlar əllərində bu yerlərdə hazırlanmış şərab şüşəsini hazır tutar və şərabi stəkanlara süzüb atın üstündəkilərə verərlər və atlılar da yol gedə-gedə həmin şərabi içərlər...

Əməliyyat başa çatdıqdan sonra qadınlar əməliyyatdan qayıdanların qabağına çıxar, necə yola salmışdılsa, eləcə də qarşılayarlar... Çervelonlu qadınların belə qayğıkeşliyi ciddi rus adətlərilə sərt şərqi adətlərinin qəribə ziddiyyətinin vəhdətindən yaranmışdır; onların arasında bir çoxu zabidlərə elə nəvaziş göstərirlər ki, aralarındakı isinişmə axırda onların evlənməsinə gətirib çıxarır; bəzən də bu, maraqlı lətifələrin yaranmasına səbəb olur.

Məsələn, bir nəfər çervelonlu qadın onu böyük məhəbbətlə sevən ərinin qısqançlığına zəmin yaradır. Əri sayı-hesabı bilinməyən rəqibləri arasında rahat nəfəs ala bilmədiyindən baş götürüb dağlara qaçır və orada rusların əleyhinə mübarizəyə başlayır. Döyüşlərin birində həmin adam ruslara əsir düşür, onu tanıyıb mühakimə edirlər və güllələyirlər.

Biz həmin güllələnən adamın dul arvadı ilə tanış olduq və o özü bu qəmli hekayəti bütün təfsilatı ilə bizə nəql elədi.

– Ən dəhşətlisi bu idi ki, – qadın bizə deyirdi, – istintaq zamanı o mənim adımın çəkməkdən utanmadı; yerdə qalan işlərin hamısında isə özünü “molo-dets” (dəliqanlı) kimi apardı. Mən onun edamında iştirak etdim, bu bədbəxt adam məni o qədər sevirdi ki, hətta ömrünün son anlarında özü arzu eləmişdi ki, edam günü mən orada olum və anladım ki, etiraz edib onu qəmləndirməyə mənəvi haqqım yoxdur. O, əsl kişi kimi öldü. Qətiyyəən əfv olunmasını diləmədi. Gözlərinin bağlanması razı olmadı və atəş əmrinin özü tərəfindən verilməsini son dərəcə təkidlə xahiş etdi. Atəş əmrini verməyilə atəşin açılması və onun mənə tərəf yıxılması bir oldu; onun yıxılmağı mənə elə təsir etdi ki, bir anlığa huşumu itirdim. Ancaq ayağa qalxan təkçə mən oldum, o isə yox. Mən özümə gələndə demək olar ki, onu basdırmışdılar; üstünü elə torpaqlamışdılar ki, yalnız ayaqlarının ucu görünürdü; ayağında təzə qırmızı tumac çəkmələri vardı və mən onları çəkib çıxartmağı unutmuşdum, çəkmələr də hayıf oldu.

Yaddan çıxıb qalmış o qırmızı çəkmələrə görə yazıq dul qadın elə peşman olmuşdu ki....

Biz stanitsaya çatanda adama elə gəlirdi ki, burada heç ins-cins yoxdur. Bütün camaat qəsəbənin o biri tərəfinə toplanmışdı. Orada həqiqətən elə ciddi bir hadisə baş verirdi ki, bizim sizə indicə danışdığımız əhvalat onun yanında toya getməli idi. Ancaq ardıcılığa riayət etsək, həmin hadisə indi oxuyacağımız hekayətin davamıdır. Odur ki, gəlin əvvəlcə hekayəmizlə tanış olaq, sonra nəticəyə baxaq.

Bu nəticə ölüm hökmünün icrası idi.

... Evli və iki uşaq atası olan çervelonlu bir kazak iki il əvvəl çeçenlər tərəfindən əsir götürülür. Onun həyatını gözəl bir dağlı qızının xahişi xilas edir. Dağlı qızının qardaşının verdiyi zəmanət sayəsində sözdə sərbəst olan əsir öz xilaskarına aşıq olur, həmçinin qız da bunun əvəzində borelu qalır. Günlərin bir günü kazak böyük təəssüflə öyrənir ki, dağlılarla ruslar arasındakı əldə olunan razılığa görə, yoldaşlarını və onu dəyişirlər. Bu xəbər o biri əsirləri nə qədər sevindirirsə, həmin kazakı bir o qədər kədərləndirir. O, stanitsaya qayıdan kimi öz evinə gəlir. Ancaq dağlarda qoyub gəldiyi gözəl sevgilisini xatırlayaraq, yenidən çölün ortasındakı stanitsa həyatına öyrəşə bilmir.

Günlərin birində o, Çervelonu tərək edir, dağlara çəkilir; müsəlmançılığı qəbul edir, gözəl çeçen qızı ilə evlənir, soyğunçuluqda və quldurluqda ad çıxarır.

Bir dəfə o, Çervelonu təzə silahdaşlarına təslim edəcəyinə söz verir. Peron qalası* kimi Çervelon da hələ heç vaxt yağı əlinə keçməyib. Elə bu niyyətlə də həmin xain Çervelonun giriş qapılarından birini yoldaşlarının üzünə açacağına söz verir və sonra hasarları, çəpərləri aşib stanitsaya daxil olur. Stanitsaya daxil olandan sonra öz evinə baş çəkmək istəyir və doğma ocağına tərəf irəliləyir,

* Fransanın şimal əyaləti Pikardidə, orta əsrlərə aid möhtəşəm qala.

uca divarın üstündən tullanıb öz həyətinə düşür. Evə yaxınlaşır, yataq otağının pəncərəsinə qalxır və arvadının diz çökərək Allaha yalvardığını görür. Bu səhnə ona elə təsir edir ki, özü də aşağı enib diz çökür və dua etməyə başlayır. Duanı qurtarandan sonra vicdanının ona əzab verdiyini hiss edir və içəri daxil olur.

Allahdan ərinin geri dönməsini diləyən arvadı, onu görən kimi sevincindən qışqıraraq boynuna sarılır.

O, arvadını qucaqlayıb köksünə sıxır və uşaqları ona göstərməyi xahiş edir. Uşaqlar qonşu otaqda yatmışdılar, ana onları oyadır və atalarının yanına gətirir.

– İndisə, – o, arvadına deyir, – məni uşaqlarla tək burax, özün də get sotskini çağır.

“Sotski” – yüzbaşı deməkdir.

Arvad onun dediklərinə əməl edir və çox çəkmir ki, ərinin sadıq dostlarından olan yüzbaşı ilə birgə qayıdıb gəlir.

Yüzbaşı çox təəccüblənir: kazak ona bu gecə stanitsaya hücum ediləcəyini xəbər verir və əvvəlcədən müdafiə tədbirləri görməyi tapşırır. Bundan sonra o, etdiyi əməldən peşman olduğunu bildirir və könüllü surətdə təslim olur.

İstintaq uzun çəkmir; o hər şeyi etiraf edir və özünə ölüm hökmü verilməsini tələb edir.

Hərbi şura onun güllələnməsinə hökm verir. Biz elə hökmün yerinə yetirildiyi gün Çervelona gəlib çıxmışdıq. Bax, məhz buna görə də stanitsada inscins yox idi; bütün əhali bizim daxil olduğumuz qapının əks tərəfinə, qalanın o biri başına yığılmışdı. Ölüm hökmü məhz burada icra edilməli idi.

Qapıdakı gözətçi öz postunu nəzarətsiz qoyub gedə bilmədiyinə görə dişi bağırsağını kəsirdi; o bizə əhvalatı bütün təfəsilatı ilə danışdı və tələsməyimizi, özümüzü vaxtında edam yerinə çatdırmağımızı məsləhət gördü.

Edam günortaya, yəni gündüz saat on ikiyə təyin edilmişdi, biz çatanda isə saat birə on beş dəqiqə işləmişdi. Bir halda ki, hələ güllə səsləri eşitməmişdik, demək, hökm yerinə yetirilməmişdi.

Biz atlarımızı löhrəm sürdük və stanitsanın ətrafına fırlanıb, başqa kazak kəndlərində görmədiyimiz, olduqca gözəl, səliqə ilə tikilmiş sadə müdafiə istehkamları olan çəpərləri, tor hasarları, qamışdan toxunmuş sədləri keçib gəldik.

Biz edam yerinə çatdıq: bura qəbiristanlığa bitişik, düzənlik kimi bir yer idi.

Otuz-qırx yaşlarında olan məhkum təzəcə qazılmış bir xəndəyin yaxınlığında diz üstə çökmüşdü, əlləri açıq idi, gözlərini də bağlamamışdılar; ona məxsus hərbi geyimdən əynində ancaq şalvarı qalmışdı. Qurşağa qədər çılpaq idi, çiyindəki aşırmalar dururdu.

Keşiş onun yanında dayanmışdı və günahlarının bağışlanması üçün tövbə etməsini dinləyirdi. Biz gəlib çatanda günahların etiraf mərasimi sona çatmaq üzrə idi, doqquz nəfərdən ibarət hərbi bölük ondan dörd addım aralı, əllərində silah, hazır vəziyyətdə dayanmışdı.

Biz dairəvi şəkildə toplanmış camaatdan bir az aralıda sıra ilə dayandıq; ancaq atlarımızın üstündə dikəlib baxdığımızdan bütün səhnəni görə bilir, başqalarından uzaqda olmağımıza baxmayaraq, kiçik bir təfəsilatı da nəzərdən qaçırmırdıq. Tövbəetmə mərasimi qurtardı, stanitsanın başçısı məhkuma yaxınlaşıb dedi:

– Qriqori Qriqoryeviç, sən kafir və quldur kimi ömür sürdün, indi isə xristian və igid kimi öl, Allah sənənin kafirliyini, qardaşların isə xəyanətini bağışlayarlar.

Kazak bu qısa “nitqi” itaətlə dinlədi, sonra başını dikəldərək dedi:

– Qardaşlar, mən Allahdan bağışlanmağımı xahiş etdim və Allah məni bağışladı, indisə üzümü sizə tuturam, siz də öz növbənizdə məni bağışlayın.

Və o, bayaq Allahın onu bağışlaması üçün necə diz sökmüşdüsə, ətrafındakı adamların onu bağışlamaları üçün yenə də diz çökdü.

Elə bu vaxt əzəmətli və həmçinin təsirli, unudulmaz bir səhnə baş verdi. Bütün bu ətrafda tamaşaya durmuş yaxınları növbə ilə tək-tək ona yaxınlaşdılar.

Əvvəlcə bir qoca kişi ona yaxınlaşdı və dedi:

– Qriqori Qriqoryeviç, sən mənim gözümün işığı, aman-zaman oğlumu öldürübsən, ancaq Allah səni bağışladı, mən də bağışlayıram. Rahat öl!

Qoca onu qucaqlayıb bağrına basdı.

Sonra cavan bir qadın yaxınlaşdı və dedi:

– Sən mənim ərimi öldürübsən, Qriqori Qriqoryeviç, məni dul, uşaqlarımı isə yetim qoyubsan; ancaq indi ki Allah səni bağışlayıb, mən də bağışlayıram. Rahat öl!

Sonra həmin qadın onun qarşısında baş əydi və uzaqlaşdı.

Bir nəfər kazak ona yaxınlaşdı və dedi:

– Sən mənim qardaşımı, atamı öldürübsən və evimə od vurub yandırırıbsan, ancaq Allah səni bağışladı, mən də bağışlayıram. Rahat öl, Qriqori Qriqoryeviç!

Bu minvalla, qatilin bəd əməlləri ilə ziyan vurduğu adamların hamısı bir-bir gəlib ona yaxınlaşdılar.

Sonra öz arvadı və iki uşağı ona yaxınlaşdılar və görüşüb vidalaşdılar. Təxminən iki yaşı olan kiçik oğlu xəndəyin yaxınlığında oturub cürbəcür daşlarla öz-özünə oynayırdı.

Nəhayət, hakim ona yaxınlaşıb dedi:

– Qriqori Qriqoryeviç, artıq vaxtdır.

Etiraf edirəm ki, bu mənim indiyə qədər gördüyüm ən dəhşətli səhnə idi. Mən quş ovlamaqda amansız, rəhmsiz ovçulardan biriyəm, ancaq bir toyuğun başının kəsilməsinə ürək eləyib baxa bilmirəm.

Cilovu çəkib atımın başını döndərdim və stanitsaya qayıtdım.

On dəqiqə sonra mən bir neçə dəfə güllə səsi eşitdim: Qriqori Qriqoryeviç artıq o dünyalıq olmuşdu və camaat səssiz-səmirsiz stanitsaya qayıdırdı.

Bir dəstə adam isə o birilərdən daha ləng və daha sıx, topa halında irəliləyirdi; bu, ədalət məhkəməsinin qərarı ilə dul qalmış qadını və yetim uşaqları müşayiət edən dəstə idi.

Eynim açılmasa da, gözəl Yevdokiya Doqadixanın evini soruşmaq qərarına gəldim. Hamı mənə Çindən gəlmiş bir adam kimi baxırdı. O, beş il bundan qabaq ölmüşdü. Ancaq Per-Ləşez qəbiristanlığındakı bir qəbrin üstündə: “Onun təsəlli tapmayan dul arvadı öz fəaliyyətini davam etdirir”, sözləri yazıldığı kimi, Yevdokiyanın da sinədaşına bu sözlər qeyd edilmişdi: “Cavan bacısı onu əvəz edir, özü də artıqlamasilə”.

– Bəs onların hörmətli atası? – deyə soruşdum.

– O indi də sağ-salamatdır, Allah ona kömək olsun.

Biz gedib İvan İvanoviç Doqadskiyə – Qruşanın və Yevdokiyanın hörmətli atasına qonaq olduq, onun bizə göstərdiyi qonaqpərvərlik yunan filosofu Antifonun Antenora göstərdiyi qonaqpərvərliyə oxşadı.

Qayıdıb gələndə heç bir hadisə baş vermədi. Mühafizə dəstəimizin başçısının əvvəlcədən dedikləri düz çıxdı – gecə abrekin meyitini oğurlamışdılar.

VII FƏSİL

RUSLAR VƏ DAĞLILAR

Çervelondan gəldiyimiz günün sabahı polkovnik Şatılovla görüşməzdən əvvəl arabaçıların dalınca adam göndərdim.

Moyne yanılmamışdı: şaxta şiddətləndiyindən onlar indi otuz rubl tələb edirdilər.

Papağımı götürdüm, yaman günün dostu olan xəncərimi belimə taxdım və polkovnik Şatılovun evinə yollandım.

Vizit kartımı göndərəndən bəri o məni gözləyirmiş. Mənim gələ biləcəyim ehtimalı ilə gecəyarısına yaxın yatmış və səhər tezdən də yerindən qalxmışdı.

Polkovnik fransızca zor-güclə danışırdı; ancaq onun xanımı əvvəlcədən mənim gəlişimdən xəbərdar olduğundan dərhal aramıza qatıldı və dilmanc vəzifəsini yerinə yetirdi. Bax, bu da Rusiyada qadınların təhsilinin kişilərinkindən yüksək olduğunu göstərən daha bir sübut.

Mənim ondan nəyisə xahiş edəcəyim sanki polkovnikin ürəyinə dammışdı və buna görə də o özü bəri başdan mənim qulluğumda hazır olduğunu bildirdi. Ona başa saldım ki, Xasavyurda getmək üçün mənə altı at lazımdır, Xasavyurdda isə mənə knyaz Mirskiyə tapşırıblar, mənə Çiryurta qədər yola salmağı öz boynuna götürmüşdür və orada özüm poçt atları tapa biləcəyəm.

Mən fikrimdə yanılmamışdım. Polkovnik tövləsindəki atların hamısını mənim ixtiyarıma verdi; ancaq təkidlə bildirdi ki, atları bir şərtlə verər – gərək mən nahara ona qonaq olam.

Razılaşdım, amma şərtə qarşı mən də öz şərtimi irəli sürdüm ki, gərək dəvəti “Monte Kristo”nu oxuyan, müsyo Dümanı qiyabi tanıyan onun gözəl oğlunun dilindən eşidəm.

Onun otağının qapısını açdılar – oğlan açar deşiyindən bizi gözləyirdi – biz içəri girdik. Qeyri-adi olan bu idi ki, bu uşaq fransızca bilmirdi, “Monte-Kristo”nu da rus dilində oxumuşdu.

Nahar zamanı söhbət silahdan düşdü. Polkovnik mənim böyük silah həvəskarı olduğumu görüb yerindən qalxdı, gedib dəstəyinin üstü gümüşlə işlənmiş bir çeçen tapançası gətirdi; onun maddi dəyərindən başqa, tarixi əhəmiyyəti də vardı. Bu silah bir vaxtlar knyaz Şamirov tərəfindən sərhəddə öldürülən ləzgi naibi Melkuma məxsus olmuşdur.

Biz nahar etdiyimiz vaxt polkovnik araba və tarantasımız üçün istədiyim altı atı göndərmiş, beş nəfər Don kazakı, on nəfər də sıravı kazakdan ibarət on beş nəfərlik mühafizə dəstəsinin təşkil olunmasını tapşırmışdı.

Minik və mühafizə dəstəsi qapıda bizi gözləyirdi.

Mən polkovniklə, onun xanımı və balaca oğlu ilə səmimi vidalaşdım. Görünür, Qafqaza yaxınlaşdıqca rus qonaqpərvərliyi nəinki azalır, hətta əksinə, daha geniş və incə xarakter alırdı.

Polkovnik bizim silahlı olub-olmadığımızla, silahlarımızın vəziyyəti ilə maraqlandı və sonra bizi mühafizə edən dəstəyə xeyir-dua verdi və yola düşdük. Qabaqda beş nəfər Don kazakı gedirdi, qalan on mühafizəçi isə arabalarımızın yanı ilə atlarını dördnala çapırdılar.

Bayaqdan yola gəlməyən arabaçılar sövdələşmədən razı qalmadıqları üçün çox dilxor idilər. Onlar artıq bizi on səkkiz və hətta on altı rubla aparmağı təklif edirdilər, ancaq mənim qol-qabırğasını qıraraq dediyim rusca sözləri Kalino onlara səlissə şəkildə başa saldı və onlar işin nə yerdə olduğunu anladılar.

Bu vaxt arabaçılar gənc dərbəndli zabiti hərifləmək qərarına gəldilər. Əvvəlcə onunla on iki rubla razılaşırsalar da, daha sonra on səkkiz rubl istədiklərini bildirdilər.

Axırı, gənc zabit öz kibitkasını bizim tarantas ilə arabamız arasında yerləşdirərək, qalxıb Kalino ilə yanaşı, tarantasın qabaq oturacağına oturdu və beləliklə, bizim mühafizə dəstəimizin sayı nəinki bir igid zabit, həm də gözəl bir yol yoldaşı hesabına artdı. Hələ əla kabab hazırlayan erməni aşpazını hesaba almıram.

Şikovyanın son evlərindən beş yüz addım aralıda biz bir daha Tereklə qarşılaşdıq, o, axırıncı dəfə yolumuzu kəsirdi; bu çay Rusiyaya boyun əyən müti ölkələrin sərhədi idi.

Çayın o biri tərəfi artıq Rusiyaya düşmən olan ölkə idi. Körpünü keçəndən sonra yolda qabağımıza çıxan istənilən adam çox rahatlıqla, heç bir vicdan əzabı çəkmədən, gözümüzün önündə gülləni alnımıza sıxa bilərdi.

Körpünün yaxınlığında, qraf Vorontsovun sıldırım qaya üzərində tikdirdiyi səddin yaxınlığında nəzarətçilər üçün balaca bir daxma ucalır. Heç bir yolçu, heç bir səyyah buradan tək keçmir, daha doğrusu, keçə bilməz. Əgər oradan keçən adam adlı-sanlı şəxsdirsə, onun mühafizə dəstəsi olmalıdır, yox, əgər adi adamdırsa, onda hər an əcəlinə hazır olmalıdır.

Elə ki körpünün o biri tərəfinə çatdın, sərhədi keçmiş hesab olunursan.

Bu xəyalı sərhəd demək olar ki, başlanğıclarını eyni yerdən götürərək Qafqazın şimalından aşağıya doğru axan iki böyük çay – Kuban və Terek vasitəsilə təyin olunmuşdur. Bunlar sonradan ayrılır – Terek Xəzərə, Kuban isə Qara dənizə tökülür. Dağ silsiləsi boyunca uzanan nəhəng bir nalı təsəvvürünüze gətirin; öz mənbəyini Kuban dağının ətəklərindən götürən bu “nalın” bir ucu şərqdə – Qızlarda, o biri ucu isə qərbdə – Tamanda sona çatır.

Ona paralel xətt boyunca hər dörd mil məsafədən bir qalalar tikilmişdir. İki böyük çayın ortada əmələ gətirdiyi çökəkdə Daryal keçidi yerləşir.

Sonra, qələbə əldə edildikcə, kiçik qalalar, əgər belə demək mümkünsə, böyük qalalardan ayrılmış və irəli getmişlər; nəzarət məntəqələri isə kiçik qalalardan ayrılıb irəli çıxmışdır; nəhayət, qarovulçular nəzarət məntəqələrindən ayrılır və rus hökumətinin mübahisəli sərhədini müəyyənləşdirirlər; bu sərhəd hər an dağlıların basqını nəticəsində qan gölünə çevrilə bilər.

1812-ci ildə ləzgilərin üç yüz nəfər taciri girov götürdüyü Şamaxıdan, 1831-ci ildə Qazı Mollanın yeddi min nəfərin başını kəsdiyi Qızlara qədər olan bu ucsuz-bucaqsız torpaqların hər qarışı qanla yuyulmuşdur.

Əgər getdiyiniz yollarda azərbaycanlılar məğlub olmuşlarsa, və deməli, siz də öz növbənizdə ölümlə üz-üzə gələ bilərsiniz; o zaman addımbaşı yolun yuxarı tərəfində ərəb əlifbası ilə yazılmış uzunsov, hamar qəbir daşlarını görə bilərsiniz, daşın üstündəki yazılar bir tərəfdən mərhumu mədh edir, digər tərəfdən isə bütün nəslini intiqama səsleyir. Yox, əgər ölənlər xristianlardırsa, onda qəbrin üstündə unutmə və bağışlama rəmzi olan xaç yüksəlir.

Yolboyu xristian xaçlarına və azərbaycanlıların qəbir daşlarına o qədər tez-tez rast gəlirsən ki, sanki Qızlardan Dərbəndə qədər ümumi qəbiristanlıqdan keçib gedirsən.

Ancaq o yerdə ki, xaç və qəbir daşları yoxdur, məsələn, Xasavyurddan Çiryurta qədər olan ərazi – oralar elə təhlükəlidir ki, heç kəs burada ölüsinə qəbir qazıb basdırmağa, yaxud qazdığı qəbrin üstünə başdaşı, və ya xaç qoymağa cəsərat eləmir.

Belə yerlərdə ölənlərin meyitlərini çaqqalların, qartalların, çalağanların ixtiyarına buraxaraq tərki edirlər; burada insan sümükləri dəvə və at skeletlərinin arasında ağarır; şüurlu məxluqa məxsus əlamət olan baş qatıl tərəfindən aparıldığından, yalnız ötəri nəzər salmaqla qarşısındakı sür-sümüyün kimə aid olduğunu müəyyən etmək olur.

Dağlıların girov götürmədiklərini düşünmək yanlışdır; əksinə, bu, onların əsas gəlir yeri, ticarət sahələridir; qabardın şaşkaları, çərkəz yapıncıları, çeçen xəncərləri və ləzgilərin mahud parçaları onların ikinci dərəcəli peşələri idi.

Onlar girovun ailəsindən pul alana qədər həmin adamı saxlayırdılar. Əgər girovlar qaçmağa cəhd göstərərdilərsə, onda dağlılar bunun qarşısını alır və bir daha təkrar olunmasına yol verməzdilər. Onlar qaçmağa cəhd edən girovun ayağının altını ülgüclə kəsir və həmin yerə balta ilə doğranmış at tükü doldururdular.

Girov götürülənlərin ailəsi pul verməkdən boyun qaçılanda, yaxud ailə kasıb olduqda və dağlıların tələbini ödəmək iqtidarında olmadıqda əsirləri Trabzon bazarına göndərərək orada qul kimi satırdılar. Bu səbəbdən də ölümcül, dəhşətli münəfişlərdə bu və ya digər tərəfdən vuruşanlar ağılasız qəhrəmanlıq nümunələri göstərirdilər.

Fransada Mazaqranın müdafiəsi ad çıxardığı kimi, Rusiyanın bütün nəzarət məntəqələrində burada şöhrət qazanmış bir döyüşdəki qəhrəmanlığa həsr olunmuş rəsmə rast gəlmək olurdu. Bu rəsmdə üst-üstə qalaqlanmış at cəsədlərini özünə səngər edən bir polkovnikin yüz əsgəri ilə bir yerdə min beş yüz dağlının hücumundan necə müdafiə olunduğu təsvir edilmişdir...

General Suslov hələ polkovnik-leytenant olarkən Çervelonda xidmət edirdi.

1846-cı il may ayının 24-də xəbər gəlir ki, min beş yüz silahlı çeçen dağlardan enərək Ağbulatıyurdu işğal etmişlər.

Sol cinahın komandanı general Freytaq general Yermolovun tikdirdiyi Qroznı qalasında idi. Dağlılar çoxsaylı dəstələrlə hücum etdikləri vaxt, təbii ki, kiçik kazak məntəqələri onlara cavab vermək iqtidarında olmadıqlarından, generala məlumat verilir və onun əmrini gözləyirlər. Qroznıdan polkovnik-leytenant Suslova çeçenlərə qarşı həmləyə keçmək əmri verilir və qısa müddətə iki topla bərabər iki piyada batalyonunun onlara köməyə göndəriləcəyi vəd edilir.

Bu əmr gələndə artıq yetmiş at yığılmışdı və kazaklar da hazır idilər. Polkovnik-leytenant yetmiş kazakla yola düşür. Ancaq otuz bir verstlik məsafəni dördnala çaparaq gələn dəstə Əmir-Adyurt keçidinə gəlib çatanda məlum olur ki, yetmiş süvari kazakdan yalnız otuzu qalıb; qalanlarının atı davam gətirmədiyindən yarı yolda qalıblar. Keçiddə onlar yeddi Don kazakına və qırx nəfər də nizami əsgərə rast gəlirlər. Bu qırx yeddi nəfər yığılıb qalan otuz nəfərlə birləşir və bir yerdə bərəni keçirlər. Bu zaman düşmənlər artıq ələ keçirdiyi əsirləri də götürüb Ağbulatyurd kəndini tərk etmişdilər. Onlar bərədən heç bir verst də aralanmamış Terek üzərindən beş ədəd iriçaplı silahdan atəşə tutulurlar.

Polkovnik yanındakı doxsan dörd əsgərlə bərəyə minib çayı keçir; onların arasında yeddi zabit, o cümlədən, adyutant Fedyuşkin və onun silahdaşı mayor Kamkov da var idi. Kurinski tərəfdən top səsi eşidiləndə polkovnik keçid üçün bütün işləri artıq tamamlamışdı və bu səsin ona kömək üçün göndərilən iki piyada batalyona və toplara aid olduğunu düşündü.

Top atəşinin kəsilməsinə baxmayaraq, polkovnik-leytenant Suslov himayəsində olan doxsan dörd kazakla min beş yüz çeçenin ardınca düşdü.

Elə ki top səsləri daha eşidilmədi və onların tüstüsü tamamilə dağılıb yox oldu, Suslov o biri məntəqədə nə baş verdiyini öyrənmək məqsədilə iyirmi beş nəfərdən ibarət bir dəstəni düzənlikdəki kiçik, yumru təpəyə göndərdi. Çeçenlər iyirmi beş nəfər kəşfiyyatçının kiçik təpəni ələ keçirdiyini görəndə kimi, həmlə ilə onları geri oturtmaq və əsas hissəyə komandanlıq edən zabitlə bərabər hamısını tutub gətirmək məqsədilə ora səksən adam göndərdilər. Rusları izləyən çeçenlər öz yoldaşlarına iyirmi beş nəfər kazakla, yəni kiçik bir qüvvə ilə vuruşacaqlarını xəbər verdilər. Çeçenlərin komandanı bu bir ovuc adamı darmadağın etmək məqsədilə qəfil hücumla düzənliyi azğın və burnunu hər yerə soxan qonaqlardan təmizləməyi əmr etdi.

Polkovnik Suslov böyük düşmən ordusunun onun üstünə gəldiyini gördü.

O, dərhal kiçik hərbi şura çağırdı. Qaçmaq haqda heç bir söhbət ola bilməzdi. Ancaq min beş yüz nəfərin üstünə gəldiyini görəndə doxsan dörd nəfər yalnız bir şey haqda düşünə bilərdi – görəsən necə öləcəklər? Mayor hərbi şuranın düşərgəni müdafiə etmək məqsədilə verdiyi qərarı elan etdi – əmrə görə əsgərlər atları dairəvi şəkildə düzüb özləri də heyvanların arxasında yerlərini tutmalı idilər. Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra polkovnik uca səslə qışqıraraq öz adamlarına dedi:

– Yalnız əlli addımlıqda atəş açın!

Çeçenlər qasırga kimi sürətlə gəlirdilər. Elə ki onlar əlli addımlığa çatdılar, polkovnik qışqırdı:

– Atəş!

Yaylın atəşi açıldı. Dəstə tüstüyə qərq oldu, az sonra tüstü yavaş-yavaş çəkildi.

Yalnız tüstü seyrələndən sonra məlum oldu ki, onlar üç tərəfdən mühasirəyə alınmışlar, təkcə bir tərəf açıq idi; bu, çeçenlərin adəti idi, həmişə düşmənin çıxılmaz vəziyyətdə qalmaması, qaçıb qurtarması üçün bir çıxış yeri saxlayırdılar, eyni zamanda onsuz da atlarının yaxşı olduğuna əmin idilər və bilirdilər ki, qaçanları tutub əl-qolunu bağlayacaq, ələ keçirdiklərini də dəyərdəməzinə satacaqlar.

Əsgərlərdən heç biri yerindən tərpənmədi. Bu açıq yol – ölüm tələsi idi.

Hər iki tərəfdən şiddətli atəş başladı. Ancaq atlardan canlı çəpər çəkildiyindən çeçenlərin atdığı güllələr az itkiyə səbəb olurdu.

Saatyarımlıq atışma nəticəsində ancaq iyirmi at salamat qalmışdı.

Dairə daha da daralmışdı və onun içərisindəkilər atəş açmaqda davam edirdilər. Belə olduqda çeçenlər kazakların iyirmi-iyirmi beş metrliyinə qədər sürünə-sürünə gəldilər və atların ayaqlarının arasından adamların ayaqlarını nişan aldılar.

Adyutant Fedyuşkin yaralandı – güllə onun ombasından dəymişdi. Suslov, adyutantın ah-ufundan, ağrıdan ikiqat olmasından yaralandığını başa düşmüşdü.

– Yaralamıbsan? – ondan soruşdu.

– Bəli, ombam qırılıb, – deyər adyutant cavab verdi.

– Eybi yoxdur, – polkovnik dilləndi. – Mənə söykən, öz atına söykən, kimə və nəyə bacarırsan söykən, ancaq yıxılma: səni hamıdan cəsür, qoçaq kimi tanıyıraq, əsgərlər sənin yığıldığını görsələr, öldüyünü düşünüb ruhdan düşəcəklər.

– Narahat olmayın, – yaralı cavab verdi. – Mən yıxılmayacağam!

Və doğrudan da o, ayaq üstə durdu, dayaq qüvvəsini isə özündə, öz mətanətində tapdı.

Hələ döyüşün əvvəlində polkovnik Suslovun tüfənginə düşmən gülləsi dəymişdi. Tüfəng qırıq-qırıq oldu və heç nəyə yaramadı.

İki saatlıq atışmadan sonra sağ qalan əsgərlərin hərəsində iki patron vardı, polkovnik özü isə birtəhər qənaət edərək qırx güllə saxlaya bilmişdi.

Sağ qalanlar ölənlərin və yaralıların patronlarını bir yerə topladılar və öz aralarında yenidən bölüşdürdülər.

Hansısa möcüzə sayəsində polkovnik Suslov və mayor Kamkovun heç burnu da qanamamışdı.

Çeçenlər bu bir ovuc adamın axırına çıxma bilmədiklərinə, güllələyib qurtara bilmədiklərinə görə cin atına minmişdilər.

Onlar ətdən çəkilmiş bu divara yaxınlaşır, atların cilovunu çəkir, rusların yaratdığı canlı zəncirin halqasını qırmağa cəhd edirdilər.

Vilkov adlı bir uryadnik* öz şaşkası ilə bir çeçenin qolunu vurub salmışdı.

Polkovnik Suslov əlində qalan yeganə silahı – şaşkası ilə özünü deyil, ən çox sevdiyi atını qoruyurdu; o özünü tamamilə unutmuşdu. Ata yeddi güllə dəymişdi. Polkovnik sol əl ilə heyvanın başını tutmuşdu, sağ əlindəki şaşka ilə də ona yaxınlaşanı vururdu. Şaşkanın tiyəsi həqiqətən əla tiyə idi – bu, XVI əsrdə venesiyalılar tərəfindən Qafqaza gətirilmiş tiyələrdən biri idi. General Suslov bu qeyri-adi şaşkanı mənə bağışladı; hansı məqsədlə, harada verdiyini deyəcəyəm; bu şaşkanın mənim üçün necə qiymətli olduğunu bilməyən silah həvəskarları onu əlimdə görsələr, iki yüz rubl qiymət qoyarlar. Polkovnikin sərəncamında olan doxsan dörd kazakdan beşi ölmüş, altmış dördü yaralanmışdı; yaralılar hamısı köynəklərini cırıb yaralarını bağlamış, ayağa qalxaraq axıra kimi atəşi davam etdirmişdilər.

İki saat səkkiz dəqiqə aramsız davam edən döyüşdən sonra polkovnik təzəcə qolundakı saata baxıb nə qədər gülləsi, nə qədər adamı və atı qaldığını dəqiqləşdirirdi ki, Kurinski istiqamətindən top səsi eşidildi. Elə bu vaxt bərənin o tərəfində və Əmir Hacıyurt bərəsində ləngiyən təxminən qırx nəfərə qədər adam güllə səslərini və inadlı müqaviməti görüb tənqəfəs özlərini döyüşçülərə çatdırdılar və bu polad həlqəyə, daha doğrusu, alovlu imtahana atıldılar.

Top səsi döyüşün istiqamətini, yerini dəqiq bilmədiyindən yanlış tərəfə gedən general Müdelin dəstəsindən gəlirdi.

– Vurun, uşaqlar, cəsarətli olun! Bizə iki tərəfdən kömək gəlir! – Suslov qışqıraraq öz döyüşçülərinə ürək-dirək verirdi.

Həqiqətən də kömək yaxınlaşırdı, həm də özünü vaxtında yetirmişdi: artıq doxsan dörd nəfərdən altmış doqquzu döyüşü davam etdirmək iqtidarında deyildi.

Çeçənlər general Müdelin dəstəsinin yaxınlaşdığını və topların lap yanlarında guruldadığını görəndə, son dəfə təzyiqi artırdılar və çalağan dəstəsi kimi çəkilib gəldikləri dağlara tərəf götürüldülər.

General Müdel polkovnik Suslovun kazaklarının al qan içində olduğunu gördü, o, kazakların barıtı və gülləsi tamamilə tükəndiyi bir vaxtda özünü yetirə bilmişdi. Axır ki, kazaklar rahat nəfəs aldılar; yalnız bir nəfər – adyutant Fedyuşkin sınımış ayağı üstündə düz qırx beş dəqiqə dik dayana bilmişdi; o yıxılmadı, sadəcə yerə çökdü.

Kazakların nizələrindən xərək düzəldilər, ağır yaralıları, atla gedə bilməyənləri xərəyə uzadıb Çervelona göndərdilər.

Polkovnikin canından artıq sevdiyi, on üç güllə yarası alan bəyaz atı yalnız bir neçə gündən sonra yarımcan halda tapılmışdı.

Ertəsi gün yaralılardan beşi ömürlərini tapşırtdılar.

At isə yalnız üç həftə sonra öldü.

Polkovnik Suslov bu parlaq qələbəyə görə Müqəddəs Georgi xaçı ilə təltif olundu.

* Çar ordusunda kiçik kazak zabiti.

Baxmayaraq ki, Rusiyada Müqəddəs Georgi xaçını hər adama vermirlər, hərbi rəhbərliyin minnətdarlığı bununla bitmədi. Qafqaz canişini qraf Vorontsov polkovnik Suslova bu məktubu yazmışdı:

“Əzizim Aleksandr Alekseyeviç!

İcazənizlə, Sizi Müqəddəs Georgi xaçı almağınız münasibətilə təbrik edirəm. Sizin ordeniniz Peterburqdan gələndə mənə mənə ordenimi qəbul etməyinizi xahiş edirəm. General Freytaqın komandanlıq etdiyiniz Qrebenski kazaklarıyla birgə Sizin göstərdiyiniz şücaətdən bəhs edən hesabatı bütün Tiflisdə hamının sevincinə və heyranlığına səbəb oldu. Müqəddəs Georgi ordeni kavalərləri adından rus hərbi tarixində çox hörmətli olan bu nişanı qəbul etməyinizi xahiş edirik.

Sizinlə birlikdə vuruşmuş bütün əsgərləri, xüsusilə də, hörmətli mayor Kamkovu mükafatlandırmaq üçün əlimdən gələni edəcəyəm.

Əzizim Aleksandr Alekseyeviç, hələlik bu qədər; elə indicə xanımım otağa daxil oldu və Sizə məktub yazdığımı biləndə, onun adından dərin hörmətlə Sizi salamlamağı xahiş etdi”.

...Mən bu faktları bütün təfəsilatı ilə yerində topladım və qələmə aldım; düzəlikdə yüksələn, dairədən otuz verst aralı yeganə məntəqə olan kiçik tərənin üstünə dırmaşdım; nəhayət, bu parlaq qələbə haqqında danışanda dilləri ağızlarına sığmayan kazaklar döyüşlərin getdiyi yeri, ikinci Mazaqranı mənə göstərdilər.

Sonra mən Abşeron burnunu keçib Bakıda oldum, Şamaxını və Sarskiye Kolodsını arxada qoyub sol cinahla Tiflisə gəldim; fransız səfiri, baron Fino ilə Tiflis küçələrinin birindən ötəndə bir nəfər zabit onunla salamladı. O gedəndən sonra səfir məndən soruşdu:

– Bilirsinizmi, indicə mənə salamlayıb görüşdüyüm kim idi?

– Xeyr, mən buraya srağagün gəlmişəm, kimi tanıya bilərəm ki?

– Oh! Əminəm ki, Siz onun heç olmasa, adını eşitmiş olarsınız. Bu, məşhur general Suslovdur.

– Necə? Şukovaya qəhrəmanı?

– Görürsünüz, Siz də onu tanıyırsınız!

– Bəs necə, onu mən lap yaxşı tanıyıram. Onun çəçənlərlə döyüşdə göstərdiyi qəhrəmanlığı qələmə almışam. Bir de görüm...

– Nəyi?

– Onunla görüşə bilərikmi? Onun haqqında yazdıqlarımı özünə oxuya bilərəmmi? Qoy mənə yazdığının hamısına diqqətlə qulaq assın, bəlkə hardasa gerçəklikdən kənara çıxmışam, hə?

– Əlbəttə! Qayıdanbaşa ona bildirərəm və görüşmək üçün gün və saat müəyyənləşdirməsini xahiş edərəm.

Elə həmin gün baron cavab aldı. General Suslov ertəsi gün günorta bizi qəbul edəcəkdə.

General qırx beş yaşlarında, balacaboy, ancaq enlikürək, sağlam, çox sadə, mülayim xasiyyətli bir adam idi; və onun həyata keçirdiyi bu əməliyyatla maraqlandığımı biləndə çox təəccübləndi.

Hekayə olduqca dəqiq yazılmışdı və general mənim yazdıqlarımın hamısı ilə razılaşdı, yalnız qraf Vorontsovun məktubunu da əlavə etməyimi istədi.

Ondan ayrılarkən diqqətimi axmaq adətım üzrə, qələbələrdə əldə edilmiş yadigar silahlar cəlb etdi. Bu yadigar dediyim şey beş qılınc idi.

General onları mənə göstərmək üçün divardan, asıldıqları yerdən götürdü.

– Şukovayada onların hansı ilə vuruşurdunuz, general? – ondan soruşdum.

General onların arasında ən sadəsini mənə göstərdi, mən onu sıyırıb qınından çıxardım – qının qədimliyi məni valeh etdi. Onun tiyəsinin hər tərəfində latınca bir ifadə yazılmışdı. Bir üzündə: “Fide sed sui vide” – “İnan, ancaq yox-la!”, o biri üzündə isə: “Pro fide et Patria” – “İnam və Vətən naminə” yazılmışdı.

Mənim arxeoloq təcrübəm latınca yazılmış bu səkkiz kəlməni izah etməyə, aydınlaşdırmağa kömək elədi.

– Çox yaxşı, bir halda ki mənim indiyə qədər oxuya bilmədiyimi siz izah etdiniz, deməli, bu silah sizindir!

Söhbət əsnasında mən belə bir hədiyyəyə layiq olmadığımı deyərək imtina etmək istədim.

– Siz onu atanızın qılıncı ilə bir yerdə asarsınız, – general mənə dedi, – mən sizdən ancaq bunu xahiş edirəm.

Nəhayət, qılıncı zorən qəbul etməli oldum.

Ruslar kimi dağlıların da şərəfli qəhrəmanlıq salnamələri olmuşdur. Bunlardan biri Axulqonun alınmasında Şamilin öz oğlu Cəmaləddindən ayrılmasıdır.

İti və dərin ağıl ilə seçilən Şamil yerdən tikilmiş, hər an topların nişangahına çevrilə bilən Asiya istehkamları ilə müqayisədə Avropa istehkamlarının üstünlüyünü başa düşürdü; o özünə iqamətgah olaraq hər tərəfdən baxanda başgicəlləndirən, göz qaraldan uçurumlarla əhatələnmiş, əlçatmaz zirvələrdə – tənha qaya başında yerləşən, gediş-gəliş mümkün olmayan Axulqo aulunu seçmişdi. Varşava müharibəsini davam etdirmək məqsədilə Qafqaza yollanan Polşa hərbi mühəndisləri auldan kənarda, tənha qayanın üstündə yerləşən bu qalaya baxaraq özlərinə elə bir müdafiə istehkamu qurmuşdular ki, buna irad tutmağı nə Fransız marşalı, mühəndis Vovan Sebestian, nə də məşhur fransız hərbi mühəndisi Nakso ağılına belə gətirməzdi. Bundan əlavə, Axulqoda böyük miqdarda ərzaq və hərbi sursat toplanmışdı.

1839-cu ildə general Qrabbe qərara alır ki, Şamilə onun bu qartal yuvasında hücum etsin.

Hamı bu fikrə mümkünsüz bir iş kimi baxırdı. Belə olduqda o, çıxılmaz vəziyyətə düşən cəsarətli həkimlər kimi hərəkət edir və bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürür. O öz adına and içib (“qrabbe” alman dilində tabut deməkdir), Şamili ölü ya da canlı ələ keçirəcəyinə söz verir.

Beləcə, general yürüşə başlayır.

Şamilin casusları ona rus ordusunun irəlilədiyini xəbər verirlər. O, çeçenlərə rusları yolboyu narahat etməyi, Arqvan komendantına onları öz divarları qarşısında mümkün qədər çox yubatmağı və ən çox ümid bəslədiyi avar başçalarına isə Koasi (Köysu) keçidində onları addımbaaddım izləməyi tapşır. Özü isə düşməni yəqin ki, heç vaxt gəlib çıxma bilməyəcəyi Axulqo qalasında gözləyəcəkdi.

Şamil yanırdı. Çeçenlər rus ordusunun qarşısını saxlaya bilmədilər, Arqvani komendantlığı onu təkcə iki gün yubandırdı və hamının basılmaz hesab etdiyi Koasi keçidi isə yalnız birinci həmlədən sonra alındı.

Beləliklə, Şamil qayanın başından rusların necə yaxınlaşdığını izləyirdi. General Qrabbe qalanı mühasirəyə aldı və belə güman etdi ki, Şamil aclığın əlində aciz qalacaq və nəhayət, təslim olacaqdır.

Mühasirə iki ay davam etdi və general Qrabbe öyrəndi ki, Şamilin ərzağı ona hələ altı ay da bəs edər.

Hücum edib qalanı almaq lazım idi.

Mühasirə zamanı general Qrabbe vaxtı hədəf yerə itirmədi: yeni yollar çəkdi, alınmaz qalalar tikdi, sıldırımlar üzərindən körpülər saldırdı. Bununla belə, rusların müdafiə istehkamlarının heç biri qalanı ələ keçirməyə kifayət etmədi. Nəhayət, general tutduqları sıldırım qayanın çıxıntısına diqqətlə nəzər saldıqdan sonra qərara gəldi ki, qayanı tamamilə ələ keçirtmək üçün onun o biri tərəfindəki dağı yarıb pilləkənlər düzəltmək lazımdır və oraya yalnız topçuların ağır artilleriyanı daşıdıqları buraz kəndirlərlə düşmək olar.

Bir səhər ruslar qalanı top atəşinə tutaraq orada olmalarını, platformanı ələ keçirdiklərini bildirdilər. Qalanın hücumla alınması barədə əmr verildi və rus istehkamçıları köhnə Axulqonun hasarları önündə dörd min nəfərlik tələfat verib onu tutdular. Ancaq yeni Axulqo, yəni qala özü hələ də qalırdı.

General Qrabbe bir daha hücum əmri verdi.

Əynində ağ çərkəzi arxalıq olan Şamil qala divarlarının üstündə, müdafiəçilərin arasında idi. Onlar hər ikisi öz həyatı ilə “oynayırdı” – bir yanda general, o biri yanda isə imam.

Həmin gün Qafqazın əlçatmaz zirvələrində cövlan edən çalağanların və qartalların heç vaxt şahidi olmadıqları qanlı döyüş günü idi.

Hər tərəf qan gölünə qərq olmuşdu; divarlara çıxmaq üçün üst-üstə yığılmış insan meyitlərindən pilləkən kimi istifadə olunurdu. Döyüşçüləri hücum əsərlən musiqinin səsi eşidilmirdi; həmin gün musiqi də lal olmuşdu; onun əvəzinə can verənlərin ah-naləsi, xırıltısı eşidilirdi.

Bütöv bir batalyon sıldırım cığırda sürünə-sürünə qalxırdı; birdən kimsə gördü ki, nəhəng bir qaya parçası cığırın başında öz qranit özülündən qoparaq, sanki dağlıqlarla bərabər ruslara qarşı vuruşmuş kimi ildırım sürətilə bir göz qırpımında batalyonun üçdə birini aşağı apardı.

Qaya çıxıntılarından, ağac köklərindən, budaqlardan yapışıb sallanaraq canını qurtaranlar başlarını qaldırıb dağın zirvəsinə baxanda qranit qayanın qo-pub düşdüyü yerdə ayaqyalın, saçları dağınıq qadınların əllərindəki qılnc və tapança ilə onları hədələdiklərini gördülər.

Həmin qadınlardan biri rusların üstünə dığırлатmaq üçün daş tapmadığından və onların hələ də yuxarı qalxmaqda davam etdiklərini gördükdə, qucağındakı uşağın başını qayaya çırpıb parçaladı və sonra uşağı onların üstünə tulladı; ardından isə lənət yağdıra-yağdıra son dəfə dərinədən nəfəs alaraq uçuruma atıldı.

Ruslar isə əvvəlki kimi yuxarı dırmanmaqda davam edirdilər; onlar qala divarlarının yuxarı hissəsinə çatdılar və yeni Axulqo da qədim Axulqo kimi alındı. Hamının kiçik qrafların polku adlandırdığı general Paskeviçin üç batalyonluq polkundan heç bir batalyon da yaratmaq mümkün olmazdı.

Rus bayrağı Axulqo üzərində dalğalanırdı, ancaq Şamil hələ tutulmamışdı.

Meyitlərin arasına baxdılar, Şamil ölməmişdi. Casuslar Şamilin qaçaraq onların göstərdikləri mağarada gizləndiyini iddia edirdilər; mağaranı ələk-vələk elədilər, Şamil orada da yox idi.

O hansı yolla qaçmışdı? Necə yoxa çıxmışdı? Hansı qartal onu qanadlarına alıb buludlara qaldırmışdı? Hansı cırdan ona yerin təkinə girmək üçün yol açmışdı? Bunu heç kim bilmədi, heç indi də bilmir; ancaq hansısa bir möcüzə sayəsində bir müddət sonra o, yenidən avarların sərkərdəsi kimi peyda oldu. Şamil yenidən ən sadıq naiblərini öz ətrafına toplamışdı və ruslar yenə hər tərəfdə camaatın tez-tez təkrar etdiyi – “Allahın yalnız iki peyğəmbəri vardır: birincisi Məhəmməd, ikincisi isə Şamildir,” sözlərini eşidirdilər.

Qafqaz xalqları hamısı misli-bərabəri olmayan igidlikləri ilə fərqlənirlər. Bu daimi həyat mübarizəsində dağlının yeganə xərci yalnız silaha sərf olunur. Üst-başı cır-cındır içində olan, yamaq üstündən çəksən min yamaq vurulmuş paltar geyən hər hansı bir çeçenin, çərkəzin, ləzginin üstündə iki-üç min rubl dəyərində tüfəng, qılnc, xəncər, yaxud tapança vardır, tüfəngin lüləsində, xəncərin tiyəsinə isə səliqə ilə onun sahibinin və ya istehsal edən ustanın adı yazılmışdır.

Mənə də bir neçə xəncər bağışlamışdılar, onların hər birinin dəmir tiyəsi iyirmi rubla bərabər olardı, gümüş dəstəyinin qiyməti isə dörd, ya beş rubl ancaq edərdi.

Mən Məhəmməd xana bir neçə tapança verib əvəzində bir qılnc almışdım; onun tiyəsinin qiyməti bu yerlərdə səksən rubla, yəni üç yüz fransız frankına bərabər idi.

Knyaz Tarxanov mənə bir tüfəng bağışlamışdı, onun qundağını nəzərə almasaq, təkcə lüləsinin qiyməti yüz rubl, yəni Bernarın istehsal etdiyi qoşalülədən iki dəfə baha idi.

Dağlıların çoxunun qılncının tiyəsi eynən səlib yürüşçülərinin qılncı kimi düzdür. Burada bəziləri hələ də dəbilqə, dəmir zireh geyir, qalxan götürür və

XIII əsrdə olduğu kimi, dəmir papaq da qoyurlar; bəziləri isə sinələrinin ortasına qırmızı xaç asırlar; həmin qırmızı xaçlarla onların ulu babaları Yerusəlimi və Konstantinopolu almışlar, bundan isə onların heç xəbərləri də yoxdur. Belə qılınclar çaxmaq kimi qılgılcım saçır və onlarla ülgüc əvəzi saqqal qırmaq olar.

Ancaq dağlının heç vaxt heç nə ilə əvəz olunmayan yeganə bir sərvəti var ki, bu da onun atıdır. Həqiqətən, at dağlı üçün ən vacib, ən dəyərli silahdır – həm müdafiə, həm də hücum zamanı.

Dağlının geyimi lap köhnə də olsa, yırtılıb görkəmini itirsə də, öz yaraşığı ilə seçilir. Bu geyim qara, yaxud ağ papaqdan, hər iki tərəfdən döşünə patrondaşı düzülən çərkəzi arxalıqdan, genbalaq şalvardan, parça, və ya tumacdan tikilib çəkmə boğazını əvəz edən qunclardan, rəngbərəng, ya da şalvar rəngində olan papışdan, onu həm yağışdan, həm də güllədən qoruyan kürkdən ibarətdir.

Bir çoxları ədəbazlıq edərək Lənkərandan qutan lələyi sifariş verir, və yapıncılarını bu lələklərlə bəzəyirlər. Bu onlara altmış, səksən və bəzən isə yüz rubla başa gəlir. Belə yapıncılardan biri də məndə var, onu mənə knyaz Baqration hədiyyə etmişdir.

Əynində təsvir etdiyim geyim olan hər hansı bir dağlı Saxara, yaxud Nedced səhralarında şütüyən, ərəb atı cinsindən olan, yorulmaq nədir bilməyən gödəkboylu atına minmişsə, həqiqətən gözoxşayan mənzərə yaranır və onu seyr etmək insana zövq verir.

Dəfələrlə elə olub ki, çərkəz dəstələri, bir gecədə yüz iyirmi-yüz otuz və hətta yüz əlli verst yol qət etmişlər. Onların atları hətta piyadalar üçün keçilməz görünən enişləri, yoxuşları, təpələri həmişə dördnala çaparaq getmişlər. Dağlı dördnala çapanda heç vaxt önünə baxmaz: yolda qarşısına xəndək çıxarsa, yaxud atın qorxacağı uçuruma rast gələrsə, onun ürkməməsi üçün əynindəki yapıncını çıxarıb atın başına salar, “La ilahə illəllah!” qışqıraraq özünü on beş-iyirmi metr dərinlikdə olan uçuruma atar, çox vaxt da heç bir zədə almadan belə yerlərdən sağ-salamat çıxar.

Gələcək fəsillərdə haqqında danışacağımız Hacı Murad belə təhlükəli vəziyyətlərdən birində yüz iyirmi fut hündürlükdən tullanaraq hər iki ayağını sındırmışdı.

Dağlı da ərəb kimi, son nəfəsinə qədər yoldaşının meyitini qoruyar; ancaq onların yoldaşını heç vaxt tək qoyub getmədiyini deyənlər yanılır. Biz Helli auluna çatmağa az qalmış bir çeçen naibinin və onun on dörd yoldaşının meyitinin bir xəndəkdə qaldığını gördük. Knyaz Baqration həmin naibin tufəngini mənə bağışlamışdı və mən hələ də o tufəngi saxlayıram.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCANLI QULAQLARI VƏ CANAVAR QUYRUQLARI

Qayıdaq öz körpümüzə.

Mühafizə dəstəsi sayəsində biz asanlıqla körpünü keçdik və yalnız Moyne onun şəklini çəkəndə məcburən dayanmalı olduq. Bu vaxt ərzində mühafizə dəstəmizdə olan kazaklar körpünün lap yuxarısında dayanıb bizi gözləyirdilər. Onlar Qafqazın qarlı zirvələri fonunda xüsusilə aydın seçilərək daha təsirli görünürdülər. Bu körpü özü də bir hünər, ağlasığmaz cəsarət rəmzi idi. O, təkcə çayın üzərində salınmamışdı, həm də çayın hər iki sahilində sudan on metr hündürdə idi. Bu körpünü inşa edərkən daşqın ehtimalı da nəzərə alınmışdı; may, iyun və avqust aylarında çaylar daşaraq məcrasından çıxır və düzənliklərdə nəhəng göllər əmələ gətirir. Belə daşqınlar zamanı dağlılar çox nadir hallarda düzənliklərə enirlər; bununla belə, igidlikləri ilə başqalarından seçilənlər basqınlarını həmin vaxtda da təxirə salmırlar.

Belə vaxtlarda onlar çayı atları ilə birlikdə, hava ilə doldurulmuş tuluqları yanlarına bağlayaraq keçirlər. Tuluğu ata bağlayır, qılıncları, tapançaları və xəncərləri də onun üstünə qoyurlar.

Tüfəngini heç vaxt özündən ayırmayan dağlı onu başının üzərinə qaldırıb üzə-üzə keçir. Belə vaxtlarda əsirlərin vəziyyəti daha təhlükəlidir: onları atın quyruğuna bağlayırlar. Çayı keçərkən əsir tamam yaddan çıxır, dağlı yalnız öz hayında olur, əsirlər isə çox vaxt, xüsusilə çayın eni bir verst olan yerləri keçərkən boğulurlar.

Bir dəfə körpünü keçərkən biz böyük bir düzənliyə rast gəldik, bura başdan-ayağa xam torpaq sahəsi idi. Heç kim bu torpağı əkib-becərməyə cürət etməmişdi, demək olar ki, düzənlik nə dağlıların idi, nə də rusların.

Bu dediyim sahə kəklik və cüllütlə dolu idi. Bütün günü otuz beş-qırx verst yol getdiyimizdən ov eləmək, əylənmək qərarına gəldik. Biz tarantasdan endik. Moyne bir səmtə getdi, mən isə başqa səmtə. Hərəmizi dörd piyada kazak müşayiət edirdi. Həmin gün biz nahar yeməyimizi halalca zəhmətimizlə qazandıq.

Yarım saat ərzində dörd-beş kəklik və beş-altı cüllüt vurmuşduq.

Düzənliyin o biri başında on-on iki nəfərdən ibarət silahlı bir dəstə görünməyə başladı. Onlar çox yavaş addımlarla irəlilədiklərindən düşməyə oxşamırdılar; bununla belə, biz yenidən tarantasa mindik və tüfənglərimizi güllə ilə doldurub bütün zəruri ehtiyatımızı tamamladıq. Əksər hallarda geyimləri yamaclarda yaşayan azərbaycanlıların geyimləri ilə eyni olan dağlılar pusqu qurub özlərinə əziyyət verməzlər; onlar yollarına davam edər, vəziyyətdən asılı olaraq hücum edər və ya heç kimə toxunmadan sakitcə ötüb keçərlər.

Bizə yaxınlaşan dəstə bir nəfər azərbaycanlı knyazı və onun əyanlarından ibarət idi. Knyazın otuz yaşı olardı. Onu müşayiət edən hər iki nökrin qolunda bir şahin vardı.

Bir az aralıda bizə doğru gələn ikinci bir dəstə də gördük. Bu dəstə arabalardan və piyadalardan təşkil olunduğundan və asta-asta gəldiklərindən, biz cəld tərpendik və onlara qoşulduq. Sən demə, bunlar qala tikmək üçün Temirxan Şuraya gedən mühəndislərin mühafizə dəstəsi imiş.

Şamili əhatəyə alır, sıxışdırırdılar, yəqin ki, onu dar dərələrin birində tutub boğacaqdılar.

Xasavyurda çatanda biz onun qarşdakı qarovul məntəqələrindən yarım mil, iqamətgahından isə beş mil aralıda idik.

Qızlardan başlayaraq yol da, ətrafdakı mənzərə də öz görkəmini tamamilə dəyişmişdi: bu yol Həştərxandan Qızlara gəldiyimiz düz, hamar yola oxşamırdı; o, addımbaşı eniş-yoxuşlardan, dağların ətəklərində tez-tez rast gəldiyimiz qayalıqlardan və təpəliklərdən ibarət əyri-üyrü bir yol idi. Ancaq enişlər və yoxuşlar elə sərt, elə sıldırım və daş-kəsəkli idi ki, avropalı arabaçı bu yolu keçilməz zənn edər və geri qayıdardı. Bizim arabaçı isə arabanın oxlarının və qabırğalarının sınıb-sınmayacağını heç vecinə almadan elə sürətlə gedirdi ki, araba bir təpədən o birinə quş kimi uçurdu.

Eniş sərtləşdikcə, arabaçımız səsinə başına alıb hündürdən qışqırır, qamçını havada yellədirək saqqıldadır və atları dəhmərləyib sürətlə qovurdu.

Bu silkələnməyə dözmək, tab gətirmək üçün adamın əsəbləri dəmirdən, tarantasın mexanizmi isə poladdan olmalı idi.

Günortadan keçmiş, saat ikiyə yaxın biz Xasavyurdu gördük. Arabaçımız sürəti ikiqat artırdı; biz Qarasu çayının dayaz yerindən keçdik və demək olar ki, şəhərə çatdıq.

Xasavyurda dörd-beş verst qalmış kazaklarımızdan birini əvvəldən göndərərək mənzil işini həll etməyi tapşırırmışdıq. Biz şəhərə daxil olanda onunla rastlaşdıq. O bizi qabardin alayının iki zabitlə birlikdə gözləyirdi; onlar biləndə ki, kazak mənzili mənim üçün axtarır, onu öz yanlarında saxlamış və demişlər ki, bizim üçün onların evindən yaxşı mənzil olmayacaq.

Belə son dərəcə iltifatlı təklifi rədd etmək insafdan deyildi. Onlar özləri başqa yerə daşınmış, iki ən gözəl otaqlarını isə bizə vermişdilər.

Otaqlardan birində mən, o birində isə Moyne ilə Kalino yerləşdilər.

Zabitlər knyaz Mirskinin Xasavyurdda olmadığına çox təəssüflənirdilər. Ancaq onlar əmin idilər ki, əgər knyaz özü burada olsaydı, o da elə bunu edəcəkdə. Əsas məsələ Çiryurta getmək üçün at tapmaq idi. Mən ədəbli, nəzakətli knyaz Dondukov-Korsakovu tapmalıydım. Vaxtilə mən Florensiyada onun sonralar Krimdə vəfat edən qardaşı ilə duələ çıxmışdım; knyazın cəngavər təbiəti məni ona qarşı daha inamlı olmağa sövq edirdi.

Mən saçımı darayıb özümü səliqəyə salarkən, arabaçılarımızdan biri

paltarımı və çəkmələrimi təmizləməklə məşğul idi. Dostum Kalinonun müşayiəti ilə polkovnikin görüşünə getdim.

Polkovnik harasa getmişdi. Vizit kartımı evin adamlarına verdim. Mən polkovnikin evinin qabağında olduqca gözəl bir bağ gördüm. Qu quşlarının, hacileyləklərin və ördəklərin özlərinə daimi məskən etdikləri bu bağ mənə “Təbiət bağı”nı xatırladırdı. Dirəklərə bərkidilmiş tor qapı bağlı deyildi, mən onu yavaşca itələyib bağa girdim.

Elə ayağımı təzəcə içəri qoymuşdum ki, iyirmi üç-iyirmi dörd yaşlarında bir cavan oğlan mənə yaxınlaşdı.

– Deyəsən, siz müsyo Dümasıңыз, deyilmi? – o məndən soruşdu.

– Bəli, müsyo.

– Mən general Qrabbenin oğluyam.

– Axulqonu alan generalın? Mənim ona böyük rəğbətım vardır.

– Sizin atanız haqqında çox eşitmişəm... Atanızın Tirol^{*}da etdiyi qəhrəmanlığı mənim atam Qafqazda etmişdir; elə təkcə bu bizim özümüzü öyməyimizə imkan vermirmi?

Mən ona əl uzatdım.

– Mən sizi axtarırdım – dedi, – gəlişinizdən elə təzəcə xəbər tutmuşam. Knyaz Mirski sizi burada görmədiyindən çox mütəəssir olacaqdır. Ancaq bir halda ki, o burada deyil, icazə verin, biz sizin qulluğunuzda duraq.

Mən başıma gələnləri ona danışdım – özümə necə mənzil tapdığımı, polkovniki görməyə gedib əliboş qayıtdığımı, yəni onu görə bilmədiyimi dedim.

– Bəs, siz öz ev sahibənizi görməmişiniz? – cavan oğlan gülümsəyərək məndən soruşdu.

– Məgər mənim ev sahibəm də var ki?

– Bəli. Siz onu görmədiniz? Mən Vladiqafqazdan olan balaca, gözəl çərkəz qızını deyirəm.

– Eşidirsiniz, Kalino?

– Əgər görsəniz, – müsyo Qrabbe sözünə davam etdi, – çalışın ona ləzgin-ka oynadasınız. O həmin rəqsi çox gözəl ifa edir.

– Heç şübhəsiz ki, burada sizin nüfuzunuz mənimkindən qat-qat artıqdır, – dedim, – belə bir nüfuzdan istifadə etməyi sizdən xahiş eləsəm, nəzakətsizlik olmaz ki?

– Qətiyyəən yox. İndi siz piyada hara gedirsiniz?

– Evə qayıdıram.

– Sizi müşayiət etməyə icazə verərsinizmi?

– Çox şad olaram.

Biz qayıtdıq.

* General Aleksandr Düma (1762-1806), yəni müəllifin atası Klauzen şəhəri yaxınlığındakı Briksu körpüsünün çıxışında düşmən eskadronunun qabağını kəsmişdir. Bu şücaətinə görə onu “Qara şeytan” adlandırmışlar.

Beş dəqiqə sonra polkovnik-leytenant Konyarın gəldiyini bizə xəbər verdilər. Bu ad mənə xoş əlamət kimi göründü.

Bu xoş əlamət məni yanıltmırdı; əgər knyaz Mirskinin burada olduğuna görə kimsə mənə ürək-dirək verirdisə, deməli, həmin adam özü onu əvəz edəcəkdi. O məni sabaha planlaşdırdığım səfərim barədə narahat olmamağa çağırırdı. Hər şeyi öz öhdəsinə götürdü – atları da, müşayiət dəstəsini də.

Qabardin alayı ilk növbədə knyaz Mirskiyə tabedir, baş rəis odur, ondan sonra ikinci adam, yəni Mirskinin müavini isə polkovnik-leytenant Konyardır; bu adam düşmən ərazisində yerləşən ön məntəqənin rəisidir.

Hətta inadçı, ipə-sapa yatmayan dağlılar özləri də öküzlərini, qoyunlarını Xasavyurdda satmaq üçün tez-tez onun yanına xahiş-minnətə gəlirlər. Belə bir icazə, yəni malı satmaq üçün icazə həmişə verilir, ancaq onlara bir şey alıb aparmaq qəti qadağandır.

Gəldiyimiz gün, iki nəfər polkovnikin icazəsi olan buraxılış vərəqəsilə gəlib otuz baş öküz satmışdı. Bu adamlar xüsusilə çay almaq üçün çox cəhd etmişdilər; ancaq onlara çay almağa ciddi qadağa qoyulmuşdur.

Onlar əsirləri dəyişdirərkən qabaqcadan şərt qoyurlar; alacaqları puldan əlavə, on-on beş, bəzən iyirmi girvənkə çay istəyirlər. Qalan vaxtlarda dağlılar hətta şəhərdə də həmlə edirlər; çox nadir hallarda onlar şəhərdən hər gecə heç olmasa bir nəfər oğurlamamış çıxıb gedirlər.

Yayın axırlarında əsgərlərlə bərabər uşaqlar da Qarasu çayında çimirdilər. Günortadan sonra, saat üç radələrində polkovnik qala divarının üstündə gəzinirmiş. On beş nəfərə yaxın atlı çaya enir və atlarını çimənlərin yanında suvarırlar. Birdən onlardan dördü əlini uzadıb iki balaca oğlanı və iki qız uşağını götürüb atın tərkinə atır və dördnala çaparaq aradan çıxırlar.

Oğurlanan uşaqların səsini eşidən polkovnik dərhal nə baş verdiyini anlayır və nişançılara azərbaycanlıları təqib etməyi tapşırır. Nişançı alayının əsgərləri divarın üstündən tullanaraq, atlara sıçrayıb uşaq oğrularının dalınca çapırlar.

Ancaq uşaqlardan biri oğrunun əlini elə möhkəm dişləyir ki, azərbaycanlı uşağı buraxır. Uşaq yerdən bir neçə daş götürür və özünü müdafiə edir. Azərbaycanlı mindiyi atı onun üstünə sürür, lakin uşaq ilan kimi sivişib atın ayaqları arasından o biri tərəfə keçir.

Azərbaycanlı tapança ilə ona atəş açır, ancaq güllə boşa çıxır. Daha cəld olan uşaq əlindəki daşı var gücü ilə azərbaycanlının sifətinə çırpır. Nişançılar isə yaxınlaşırdılar. Azərbaycanlı görür ki, əgər ləngisə, onun üçün yaxşı olmayacaq. Cilovu dartaraq atın başını çevirir, uşaqdan əl çəkib aradan çıxır.

Uşaqların üçü hələ də girov saxlanılırdı; dağlılar onların üçünə bir yerdə min rubl tələb edirlər; bunlar əsgər uşaqları idilər; onları azad etmək üçün min rubl tapmaq müşkül məsələyə çevrilmişdi və heç bir çıxış yolu yox idi. Əsgərlərə dövlət vəsaiti ilə uşaqları girovluqdan geri almaq qadağan edilmişdi. Xasavyurdun qadınları ianə yığdılar. Yığılan ianə yüz əlli rubl idi. Beləliklə, min rubldan

üç yüzə enən dağlılara yüz əlli rubl verildi. Polkovnik əmin idi ki, onlar razılaşıb bu məbləği qəbul edəcəklər. Belə bir alverə yerli azərbaycanlılardan bir nəfər vasitəçi olur. Bunlardan biri də polkovnik Konyarın Salavat adlı azərbaycanlı casusu idi. Hər tərəfin öz casusları olur: həm bu, həm də o biri tərəfin; elə ki casus ələ keçdi və ya tanındı, yerindəcə güllələnin. Axırınıcı dəfə polkovnikin casuslarından biri tutulmuşdu; tutan tərəf onu rus casusu adı ilə kiçik bir tərənin üstünə aparmış və elə oradaca tapança ilə tərəsinə bir güllə sıxıb işini bitirmişdilər. Həmin o casusun çaqqalların didib-dağıtdığı meyiti iki gündən sonra tapılmışdı.

Bu həmin Xasavyurddur ki, cərrah-mayor Pyotrovskini Şamilin yanına göndərmişdilər; Xasavyurddan yarım mil məsafədə knyaginyalar – Orbeliani və Çavçavadze pulla girovluqdan azad olunmuşdular.

Polkovnik bütün bunları tərərüatı ilə bizə danışarkən bir nəfər gəlib onun qulağına nəsə dedi.

O gülməyə başladı.

– İcazə verirsinizmi, – o məndən soruşdu, – burada mənimlə işi olan bir nəfəri qəbul edirəm? Siz bir adət-ənənənin şahidi olacaqsınız və bu sizin üçün də maraqlı olar.

– İcazəyə nə gərək? – cavab verdim. – Qoyun gəlsin!

Bir nəfər azərbaycanlı qadın – o elə bükülmüşdü ki, təkəcə gözləri görünürdü – küçə qapısında atdan düşdü və o saat da mənzilin qapısının ağzında dayandı.

Geydiyi formadan polkovniki tanıyan qadın birbaşa onun yanına gəldi.

Polkovnik stolun arxasında oturmuşdu.

Azərbaycanlı qadın stolun o biri tərəfində – polkovniklə üzbəüz dayandı, kəməmindən asdığı balaca torbanı açdı və oradan iki qulaq çıxartdı. Əlindəki əsanın ucu ilə həmin qulaqları o tərəf-bu tərəfə çevirən polkovnik bunların ikisinin də sağ qulaq olduğuna əmin oldu. O, qələm-kağız və mürəkkəb götürüb iyirmi rublluq bir qəbz yazdı. Sonra isə azərbaycanca:

– Xəzinədarın yanına gedin, – dedi və hər iki qulağı əsanın ucu ilə kənara itələdi.

Amazonka qadın qulaqları yerdən götürüb verilmiş qəbz ilə bərabər torbasına qoydu, yenidən atın üstünə qalxdı və dördnalə çaparaq xəzinədarın iyirmi rubl pulu almaq üçün yollandı.

Hər bir kəsilməş dağlı başı üçün on rubl pul mükafatı təyin edilmişdi. Belə qanlı qənimətləri görməyi xoşlamayan knyaz Mirski belə qərara gəlmişdi ki, mükafat üçün dağlının təkəcə sağ qulağını gətirmək kifayətdir. Ancaq o öz ovçularını bu yeni qaydaya uyğunlaşdırma bilməmişdi. Azərbaycanlılarla mübarizə apardıqları gündən bəri adətən, başları kəsərdilər, bunu da sağ və sol qulağı bir-birindən ayıra bilmədikləri ilə izah edirdilər.

Dağlının hər qulağı üçün ayrılmış on rubl pul mükafatı mənə Moskvada eşitdiyim bir əhvalatı xatırlatdı.

Rusiyanın bəzi bölgələrində artıb çoxalan və hər yerə ziyan vuran canavarların öldürülməsi üçün beş rubl mükafat təsis edilmişdi. Mükafat canavarın quyruğu təqdim edildiyi zaman verilirdi.

1857-ci ildə aparılan yoxlama göstərdi ki, belə mükafatlandırmaya yüz iyirmi beş min pul xərclənmişdir. Bu, beş yüz min frank edir. Belə çıxırdı ki, Rusiyada canavarların sayı-hesabı yox imiş. Yoxlama başlanır və məlum olur ki, Moskvada qondarma canavar quyruğu istehsal edən bir fabrikin var və özü də canavar quyruğunu elə gözəl istehsal etirmiş ki, baxanda heç kim onu əsl canavar quyruğundan ayıra bilmirmiş və beləliklə də, hər canavar quyruğu göstərgənə mükafat verilirmiş.

Bu gün həmin mükafat üç rubla endirilmişdir və quyruqla bərabər canavarın başını da gətirməyi tələb edirlər. Kim bilir, bəlkə gün gələcək, Qızlarda, Dərbənddə, yaxud Tiflisin özündə də saxta çeçen qulaqları istehsal edən fabrikin aşkar ediləcək?

Polkovnik bizi saat beşdə nahara dəvət etdi və kapitan Qrabbe yerindən qalxaraq öz otağına keçdi.

O bizə öz çəkdiyi şəkilləri göstərəcəkdə və bunun bizim üçün maraqlı olacağını inamla bildirdi.

IX FƏSİL

BAŞKƏSƏNLƏR

Polkovnik Konyarla söhbət etdiyimiz vaxt, iki cəhəti ilə – dil bildiyinə və cavan olduğuna görə bizdən çox üstünlüyə malik olan Kalino çərkəz qızını – ev sahibəsini axtarıb tapmış və onu dilə tutub salona gəlməyə razı sala bilmişdi.

Bu, olduqca gözəl, iyirmi-iyirmi iki yaşlarında, Vladiqafqaz dəbi ilə geyinmiş bir qız idi. Mənə qalsa, o çox gözəl anlaşırdı ki, başı kəsməkdənsə, onu gicəlləndirmək yaxşıdır.

Kalino polkovnikin evinə dəvət olunduğumuzdan bixəbər idi, buna görə də çərkəz gözəlini bizə nahara dəvət etmişdi.

Biz buna çox təəssüfləndik, ancaq artıq söz ağızdan çıxmışdı. Xoşbəxtlikdən, Kalino və bizim gənc dərbəndli zabit heç kəsə söz verməmişdilər; və evdə qalıb mətbəxin əsl sahibi kimi bizi əvəz etmək şərəfinə malik idilər.

Biz gözəl Leyladan üzr istəməli olduq. Leyla bizim ev sahibəsinin adı idi. Ona dedik ki, naharı qurtaran kimi bir şərtlə qayıdaraq ki, o bizim üçün rəqs edəcəyinə söz versin. Hər şey razılaşıdırıldı və biz kapitan Qrabbe ilə yola düşdük.

Qrabbe pəncərələri “Təbiət bağı”na açılan gözəl, kiçik bir evdə yaşayırdı. O, çəkdiyi rəsmləri bizə göstərdi. Əsərləri çox gözəl idi, o, xüsusilə portret janrında istedadlı həvəskar-rəssam idi. Bu şəkillər arasında üç-dördü vardı ki, onları xüsusilə canla-başla işlədiyini görmək olurdu. Portretlərdəki surətlər bədən yuxarı təsvir olunmuşdu. Xüsusi ifadə ilə işlənmiş, on su, yəni sikkə pul böyüklüyündə olan başlar daha çox diqqəti cəlb edirdi. Geyimlər isə bir-birindən fərqlənmirdi.

– Bax, əsl gözəl saqqal və çöhrə buna deyərəm! – ona dedim. – Bunlar kimdir belə?

– Yer üzünün ən xeyirxah övladları, – o mənə cavab verdi. – Ancaq bunların bir mərzəzi vardır.

– Nə mərzəz?

– Onlar hər gecə ən azı bir çeçenin başını kəsməyə and içiblər və dağlı abreklər kimi öz andlarına sadıqdirlər.

– Hə!.. Hə!.. Bax, bu maraqlıdır! On rubla bir baş, bu ildə üç min altı yüz əlli rubl edər.

– Oh! Bu başkəsənlik pul üçün yox, əyləncə xatirədir. Bizim ümumi daxılımız vardır. Nə vaxt girovları qaytarmaq, dəyişdirmək lazım gəlsə, vəd etdikləri pulu birinci onlar gətirib ortaya qoyurlar.

– Bəs dağlılar bu barədə nə düşünürlər?

– Onlar da əllərinə fürsət düşdükcə bunun əvəzini çıxırlar. Bax, buna görədir ki, bizim kişilərin gözəl saç-saqqalları var. Bu bir də ona görədir ki, özlərinin dedikləri kimi, çeçənlər baş kəsərkən yapışmağa bir şey tapsınlar.

– Belələrindən bütöv bir alayınız var?

– Yox, canım! Bütün rus ordusunu dolaşsan, rusların arasından belələrini tapıb ancaq bir alay düzəltmək olar. Knyaz Baryatinski qabardin alayının polkovniki olarkən belə bir alay yaratmışdı. Onları silahla özü təchiz edirdi. Özünüz görəcəksiniz, bunlar Tula istehsalı olan gözəl, əla silahlardır, hamısı da qoşalülədir, ehtiyat patronları və altmış santimetr uzunluğunda süngüləri də vardır.

– Süngü mahir nişançı üçün çox böyük maneə – əngəl törədə bilər. Məsələ burasındadır ki, nişan alarkən göz qeyri-ixtiyari süngüyə zillənir, güllənin istiqaməti hədəfdən yayınır.

– Bu silahların süngüsü lülənin altına yığılır və istənilən vaxt yayla açılır.

– Çox gözəl! Bəs, bu şəkillər?

– Bunlar Bajenyukun, İqnatyevin və Mixalyukun rəsmləridir.

– Mənə belə gəlir ki, siz onlardan ən yaxşılarını seçibsiniz, elə deyilmi?

– Xeyr, sizi inandırırım ki, təsadüfən əlimə keçəni gətirmişəm.

– Bəs biz onların özləri ilə tanış ola bilərikmi?

– Deyəsən, polkovnik Sizin şərəfinizə bu axşam bir balaca ziyafət vermək istəyir. Bir halda ki, ziyafət bizim ovçularsız keçməyəcək, deməli, siz onları orada görəcəksiniz.

– Belə çıxır ki, onlar bu gecə əməliyyata gedə bilməyəcəklər?

– Oh, onlar əməliyyata gedəcəklər, ancaq bir az gec, vəssalam.

Bu andan etibarən içimdə bir arzu baş qaldırdı; bu da həmin bu gecə başkəsənlərlə birgə əməliyyata getmək istəyi idi.

Mənə elə gəldi ki, belə bir fikir Moynenin də ürəyindən keçdi, çünki biz bir-birimizə baxdıq və hər ikimiz qımışdıq. Ancaq nə o, nə də mən bu barədə bir kəlmə də kəsmədik.

Bu vaxt saatın zəngi beşi vurdu.

– Mən böyük məmnuniyyətlə bu şəkillərin bir nüsxəsini çıxarmaq istərdim, – Moyne dedi.

– Sabah saat neçədə yola düşürsünüz? – Kapitan soruşdu.

– Hara tələsirik ki, – cəld cavab verdim. – Buradan Çiryurta cəmi-cüm-lətanı otuz-otuz beş verst yolumuz qalıb.

– Hə, yaxşı, – kapitan Qrabbe bildirdi, – bizim igidləri bu axşam görəcəksiniz, xoşunuza gələnləri göstərərsiniz, mən də sabah səhər onları sizin yanınıza göndərəm. İnandırırım, bəlkə də ömrünüzdə bunlar kimi sözəbaxan, dözümlü, tərbiyəli adama rast gəlməmişsiniz – düz bir saat göz qırpmadan qarşınızda oturlarlar.

Bu vəddən sonra rahat nəfəs alan Moyne podpolkovnikin dəvətini qəbul etdi.

Nahar süfrəsində əvvəldən axıra qədər yerli adət-ənənələrdən və rəvayətlərdən söhbət saldıq. Soyadından məlum olduğu kimi, mənşəcə fransız olan polkovnik-leytenant Konyar çox düşüncəli insan, gözəl müşahidəçi idi; fransızca elə danışdı ki, görən deyirdi ki, bütün ömrünü Parisdə keçirib.

Bu nahar Skarronun arvadının ağzı söhbətə qızışib qızartmanı yaddan çıxardığı məşhur nahar kimi çox tez başa çatdı.

Biz saat səkkizdə qabardin alayı zabitlərinin klubunda olmalı idik. Nahar saat yeddiyə iyirmi dəqiqə işləmiş qurtarmışdı. Verdiyimiz sözü yerinə yetirmək üçün polkovnikdən icazə istədik, belə ki, biz ev sahibəmizə bir saat onunla birlikdə olmağı vəd etmişdik və o isə bizi çərkəz və ləzgi rəqslərilə tanış edəcəkdə.

Xahişimiz nəzərə alındı və biz bir an belə itirmədən ev sahibəsinin yanına qayıtdıq. Bizimlə naharda olmayanların üçü də çərəz yeyirdi. Cazibədar Leyla olduqca gözəl geyimdəydi. Başında qızılı naxışlı araçqın, boynuna qədər uzanan tül örpək, əynində qızıl pulcuqlarla bəzədilmiş uzun, qara atlas paltar, onun üstündən isə əllərini tamamilə örtən, qolçaqları, qollarının ağzı açıq, çəhrayı rəngli uzun köynək vardı. Əynindəki don dizlərinə qədər düşərək əllərini, bədənini elə möhkəm, kip sıxmışdı ki, elə bil qarşımızda dayanan qız yox, şəkil idi. Belinə taxdığı gümüş kəmərini üstündən fil sümüyündən hazırlanmış, qızıl qınlı kiçik bir xəncər asılmışdı. Bir sözlə, bu bər-bəzəyin çərkəzdən çox gürcülərə məxsus olması qənaətinə gəlmək olardı; ayağında üstü qızıl pulcuqlarla naxışlanmış əyriburun, gilənar rəngli incə, məxmər başmaqları vardı, onsuz da gözəl ayaqları qara, uzun donunun aşağı sallanmış qatlarının arasından daha da gözəl görünürdü.

Deyilənə görə, çərkəzlər yaranışdan ən gözəl xalqdır. Kişilər barədə bu fikir doğrudur, ancaq qadınlara gəldikdə, məsələ bir az mübahisəlidir. Mənim fikrimcə, gürcülər gözəllikdə çərkəzləri geridə qoyurlar. Mən noqay düzənliklərində rast gəldiyimiz ilk gürcünün xarici görünüşünün məndə yaratdığı təəssüratı həmişə xatırlayıram.

Üç həftə, yaxud bir ay bundan əvvəl səyahət zamanı torpaqlarından keçib getdiyimiz kalmıqların və monqolların görünüşü bu gün də biz qərblilər üçün müqayisə edilməyəcək dərəcədə çirkin, kobud bir bəşəri varlığı xatırladır. Sarı çöhrəsi, yağlı dərisi, ensiz, qıyıq gözləri, yastı, demək olar ki, nəzərə çarpmayan burnu, tükləri orda-burda bitmiş seyrək saqqalı, kobud saçları və pintiliyi zərb-məsələ çevrilmiş bu iki millətin görkəmi səhərdən axşama kimi gözümüzün qabağından çəkilmirdi.

Stansiyalardan birinə gəlib çıxanda biz birdən-birə, qapının çərçivəsinə söykənib şəstlə dayanmış boy-buxunlu, iyirmi beş-otuz yaşlarında, başında fars papağı olan – yaraşığı bir gəncə rast gəldik.

Sanki çərçivəyə salınmış tutqun sifəti, gözəl, parlaq, ipək kimi yumşaq saçları, qara, bir az da qırmızıya çalan saqqalı vardı. Qaşlarını elə bir rəssam fırçası ilə çəkmişdilər. Qeyri-müəyyən baxışlı qara, parlaq gözləri məxmər kimi yumşaq, sıx kirpiklərlə əhatəyə alınmışdı. Onun burnu, yunan əsətlərindən tanıdığımız Apollonun burnuna oxşayırdı. Qara saqqalı ilə dövrələnmiş dodaqları al mərcanı xatırladır, sədəf kimi dişlərinə xüsusi görkəm verirdi. Bu görünüşü ilə

o, sanki Olimpə qalxmağı unudan və əyninə cır-cındır çuxa və arxalıq geymiş, ləzgi mahudundan tikilmiş uzunbalaq, gen şalvarından yalın ayaqları çıxmış halda Yer üzünə enən yunan Allahı – Dyoskuru xatırladırdı.

Mədəni xalqlarda insan gözəlliyi yüksək qiymətləndirilir, bu gözəlliyi inkar etmək mənasızdır. Belə bir gözəllik qarşısında Moyne və mən özümüzdən asılı olmayaraq içimizi çəkdik. Bu gözəlliyin kişiyyə yaxud qadına aid olması onu danmağa və ya etiraf etməməyə əsas vermir. Mən tərcüməçi vasitəsilə qarşımızdakı bu cavan adamdan hansı millətdən olduğunu soruşdum. O, gürcü olduğunu bildirdi.

Bizim fikrimizcə, çərkəzin gürcülərdən yeganə üstünlüyü onun gözəlliyidir; dağ camaatı həmişə şəhər adamlarına nisbətən belə bir üstünlüyə malik olacaqdır; yəni bu gözəlliyin mükəmməl şəklinin onun ilkin mərhələsindən nəzərə çarpan üstünlüyünə bənzəyir.

Qolunun üstündəki şahin, çiyində yapıncı, başında çalma olan, kəmərinə xəncər, böyrünə qılınc, çiyinə tufəng asan çərkəz öz görünüşü ilə XIX əsrin ortalarında XV əsri – orta əsrlərin intibah dövrünü təmsil edir.

Gürcü özünün xalis məxmər və ipək geyimində XVII əsrin ali mədəniyyətini xatırladır; bu, Venesiya, Siciliya, Yunanıstandır.

Çərkəz isə... məsələ burasındadır ki, hamı onun kimi olmaq istərdi.

Bəlkə də çərkəz qızlarının şişirdilmiş gözəlliyi haqda söz-söhbətlər əslində, onlara ziyan gətirir. Doğrudur, biz dağda yox, aranda yaşayan çərkəz qızlarını gördük. Bu da ola bilər ki, qadınların ibtidai, ilkin gözəlliyi dağdan arana enərkən cırlaşır. Bu haqda əlavə fikir söyləmək, qiymət vermək, təsdiqləmək üçün Çərkəzistan qadınlarının gözəlliyini bəzi səyyahlar, məsələn, Yan Streys kimi öyrənməyi bacarmaq lazımdır. Bu mənada adını çəkdiyim səyyaha istinad etmək olar. Onun özü də soyuqqanlı, tez qızıışmayan bir millətin nümayəndəsidir.

Adından məlum olduğu kimi, Yan Streys hollandiyalıdır. Onun çərkəz qadınları haqqında dediklərini olduğu kimi yazırıq. Bu yerdə qeyd edək ki, bəzən başqasından sitat gətirmək, onun haqqında yazmaqdan daha çətin, usandırıcıdır.

“Qafqaz qadınlarının hamısında – Yan Streys deyir, – gözəlliyin elə xüsusiyyəti vardır ki, bu, istər-istəməz onlara qarşı sevgi yaradır. Onlar gözəl və ağbənizdirlər və bu ağılıq elə gözəl çalarlarla qarışmışdır ki, bu cür mükəmməl gözəlliyi təsəvvür etmək üçün zənbaqla qızılgülü birləşdirmək lazım gəlir. Onların alnı enli və hamardır; və bütün süni müdaxilədən uzaq olan qaşları elə incədir ki, sanki əyilmiş ipək sapa bənzəyir; gözləri iri, cəlbedici və ehtiraslıdır; burnu düz, dodaqları al qırmızı, ağı balaca və gülümsər, çənəsi isə bitkin gözəlliyi tamamlayacaq qədər yumrudur. Boynu və boğazı elə ağ və ətlidir ki, bunu yalnız kamil gözəllik biliciləri anlaya bilərlər; və qar kimi ağ, yumru çiyinlərinə düşən qapqara, uzun, gah açıq, gah da hörülmüş saçları onsuz da həmişə gözəl görünən sifətin gözəlliyini daha da artırır. Sinəsindən danışarkən, bir çoxlarının adı hesab etdikləri və bununla belə, mənim olduqca qeyri-adi,

təkrarsız, diqqəti daha çox cəlb edən sinə-döş barədə öləri deyəcəklərim bunlardır: orada qabarıq, ağlagəlməz dərəcədə bərk və gözəl bir cüt yumru kürə yerləşmişdir; mübaligəsiz deyə bilərəm ki, dünyada bunlar qədər təmiz və pak heç nə ola bilməz. Özlərinin dediyi kimi, ən böyük qayğılarından biri, onları hər gün yumaqdır; bunu ona görə edirlər ki, göylərin onlara bəxş etdiyi gözəlliyə layiq olmaq üçün etinasız qalmasınlar. Onların qamətləri yaraşılıq, əzəmətli və cəzbedicidir və bütün hərəkətlərində sərbəstlik və təbiilik hiss olunur. Onlar çox gözəl xarici görünüşə malik olmaqla yanaşı, amansız, qəddar deyillər və bəzi ölkələrdə olduğu kimi, kişilərin onlara yanaşmasından çəkinib qorxmazlar; və əgər kimsə onlara yaxınlaşır, və yaxud toxunursa, həmin adamı özlərindən itələyərək uzaqlaşdırmırlar, əksinə, ona gül dəstəsi üçün istədiyi qədər bənövşə və qızılgül dərməyə mane olacaqlarından ehtiyat edirlər. Ancaq qadınlar nə qədər sərbəstdirlərsə, onların ərləri də bir o qədər xeyirxahdır; belə ki, kişilər öz qadınlarına qarşı çox soyuqqanlıdırlar, onları qısqanmaz və özlərindən çıxmaz, qadınlara çiçək, gül kimi baxırlar; yəni əgər onları gözlə görüb, əllə toxunmasan, gözəlliklərinin nə mənası var ki?”.

XIV Luinin hakimiyyətinin ilk illərində, 1681-ci ildə Yan Streysin Amsterdamda yazdıqları bundan ibarətdir, həm də elə bir üslubda yazıbdır ki, göründüyü kimi, qadın pərəstişkarı Centil Bernardın tərzinə bənzəyir.

Çeçen qadınları haqqında Yan Streysin apardığı tədqiqatlar, araşdırmalar mənimkilərdən daha dərin və məzmunlu olduğundan, onunla kifayətlənəcəyəm və oxucularımı da onun fikirlərilə razılaşmağa çağırıram.

Bununla belə, çərkəz qadınlarının gözəlliyi o qədər şöhrət qazanmışdır ki, Trabzon və Konstantinopol bazarlarında onların qiyməti ilk baxışda daha da gözəl olan digər qadınlardan ikiqat, hətta üçqat bahadır.

Mövzudan bu qədər yayınmaq bizi ev sahibəsindən uzaqlaşdırmaq əvəzinə, ona daha da çox yaxınlaşdırır. O, rəqs edəcəyinə söz vermişdi və sözünün üstündə də durdu; yalnız bunu deyim ki, biz çalğıçı tapıb gətirməyə baş qoşmadığımızdan o öz çaldığı akkordeonun müşayiətilə oynayırdı, bu işə bizi onun əllərinin zərif, gözəl hərəkətinə baxmaqdan məhrum edirdi.

Ancaq biz onun ifasında rəqsin olduqca gözəl, ürəyəyatan olduğunu gördükdə, özümüzə söz verdik ki, bir nəfər musiqiçi tapıb gətirək ki, Leyla öz qabiliyyətini bütün ustalığı və bacarığı ilə bir daha bizə nümayiş etdirə bilsin.

Saat səkkizdə kapitan Qrabbe bizi aparmağa gəldi. Hamı klubə yığılmışdı və bizi gözləyirdi.

Bizə əvvəlcədən xəbər vermişdilər ki, klub bir baqqal dükənində yerləşir. Dükənün uzun piştaxtasının üstündə və arxasında cürbəcür növdən olan pendir, təzə meyvə və demək olar ki, bütün ölkələrdən gətirilmiş mürəbbə çeşidləri vardı. Ancaq adamı ən çox rıqqətə gətirən piştaxtanın bu başından o biri başına kimi rus səliqəsi ilə düzölmüş iki cərgə şampan şüşələri idi. Onlar bir-birinin yanına elə cərgə ilə düzölmüşdü ki, azacıq da olsa biri o birindən qabağa çıxmamışdı

və bir-birlərinə dəymirdilər. Mən onları saymadım; təxminən altmış, yaxud səksən şüşə olardı. Bu hesabla hər qonağa iki, yaxud üç şüşə şampan düşürdü ki, bu da o deməkdir ki, heç kim əlavə şampan dalınca zirzəmiyə getməyə məcbur olmayacaqdı.

Gürcüstandan başqa heç yerdə Rusiyadakı qədər içməli. Rus və gürcü içki düşkünlərinin bir-birilə bəhsə girib içməsinə baxmaq maraqlı olardı; mənçə gəlirəm ki, onların hərəsi on şüşədən çox içərdi; ancaq hansının qalib gələcəyini əvvəlcədən deyə bilmərəm. Mən belə bəhslərdə möhkəmlənmişəm. Adi halda yalnız rəngli su içirəm. Su yaxşı olanda onu təmiz içirəm. Şərabın keyfiyyətini isə heç vaxt qiymətləndirə bilmirəm və Bordo çaxırını Burqon çaxırı ilə qarışdırıb səhv salıram, demək istəyirəm ki, mənim yalnız suya qarşı olduqca incə zövqüm var.

Sen-Jermendə yaşayarkən su içməyə ərinib yerimdən qalxmadığım vaxtlarda, bağbandan mənə su gətirməsini xahiş edərdim və o da tənbellikdən gedib hovuzdan su gətirərdi. Mən dərhal bu suyun haradan gətirildiyini bilirdim. Ancaq nə qədər ziddiyyətli olsa da, az içki içən bütün adamlar kimi mən çox gec sərxoş oluram. Çox içən adamlar ona görə tez keflənirlər ki, onlarda hələ keçən günün məst-xumarlığı qalır. Bir sözlə, mən şərafimə verilən ziyafət üçün ayrılmış səksən şüşə şampan şərabının əvəzini geninə-boluna ödədim.

Bu vaxt qonşu otaqda ləzgi neyi və azərbaycanlı qavalı səslənirdi; bunlar bizim başkəsənlər, yəni qabardin alayının ovçuları idilər, musiqiçilik qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək üçün gəlmişdilər. Qapı açılan kimi biz tamaşaçı qismində içəri daxil olduq və mən həmin anda şəkillərdə gördüyüm Mixaylyuku, İqnatyevi və Bajenyuku tanıdım. Mənim onları adbaad tanıdığıma çox təəccübləndilər və bu dəqiqəlikim onlarla tez bir vaxtda yaxınlaşmağıma səbəb oldu. On dəqiqə sonra biz dünyanın ən səmimi dostlarına çevrilmişdik və onlar bizi uşaq kimi əzizləyirdilər.

Hər kəs bacardığı kimi rəqs edirdi; qabardin ovçuları “çərkəzi” və “ləzgi” rəqslərini ifa etdilər. Amma mənim fikrimcə, rəqs edənlər arasında ən bacarıqlısı yorulmaq bilməyən Kalino idi – o, rus rəqsi “Trepak”la onların cavabını verdi. Bəlkə də şənlik bir az da uzansaydı, elə özüm də gəncliyimi yada salar, öz doğma, milli rəqslərimizdən birini onlara nümayiş etdirərdim.

Qonaqlıq saat onda qurtardı; ertəsi gün səhər saat on birdə yola düşməyimizi müəyyənləşdirən polkovniklə vidalaşdıq ki, səhər görüşəcəyimiz bir azərbaycanlı knyazla nahara yetişək. Sonra biz gənc zabitlərlə vidalaşdıq; fikir verdim ki, onların üçü, ya da gərəkdir ki, dördü hələ də əsgər şinellərində idilər; onlar yerli sakinlər idilər və desəm ki, bu yerlərin sahibi idilər, ədalətsizlik olar. Əsgərin heç nəyi, hətta şineli də yoxdur; yerli sakinlər isə özlərini nə şən, nə də sərbəst apara bilirdilər, bu onların xarici görünüşündən sezilirdi.

Bunlar əslində gənc zabitlər idilər, ancaq siyasi cinayətlərinə görə sırası əsgərə çevrilmişdilər; onlar belə alçaldıqlarına görə, qətiyyənlə öz yoldaşlarının

gözündə dəyişmələr, əksinə, burada da Sankt-Peterburqda və Moskvada sahib olduqları ictimai mövqelərinə uyğun davranırdılar və elə bilirəm ki, daxilən yenilməz, dözümlü olduqlarına görə Qafqazda da hamının rəğbətini qazanmışdılar və bununla fəxr edirdilər.

Biz qayıdıb gedərkən Bajenyuku, İqnatyevi və Mixalyuku da özümüzə aparmaq üçün polkovnikdən icazə istədik; o bizimlə şərt kəsdi ki, gecə saat on ikidən, yəni gecə yarısından sonra onları buraxaq.

Gecə hansısa gizli əməliyyatın yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu. Uşaq, qadın və kişiləri oğurlayanlara qarşı həyata keçirilən əməliyyatı belə adlandırırdılar.

Biz qabardin yoldaşlarımızın hər üçünü istədikləri vaxt buraxmağa söz verdik; onlar yoldaşları ilə öz aralarında nəsə danışdılar və hamımız birlikdə öz rəqsləri ilə təkcə bizi yox, bütün seyrçiləri edənləri heyran edən, oturub yolumuzu gözləyən ev sahibəsinin yanına – öz mənzilimizə qayıtdıq.

X FƏSİL

SİRR

Özümüzlə gətirdiyimiz üç qabardinin arasında tək-cə gözəl rəqqas kimi yox, həmçinin musiqiçi kimi də məşhur olan bir nəfər vardı. Bu, İqnatyev idi.

Kök, tösmərək, Herkules kimi tökmə bədənli, enlikürək, başına qıvrım tükləri gözlərinə qədər düşən motal papaq qoymuş, sarı saqqalı qurşağına qədər sallanan İqnatyev indiyə qədər gördüklərim içərisində ən məzəli və ən heybətli tiplərdən biri idi. Gödək və güclü əllərilə skripkada qəribə çalırdı; belə ki, skripkanı sağ, milini isə sol əlində tuturdu. Skripkanın milini simlərin üstündə elə sərt gəzdirirdi ki, onun çıxardığı səs, dəmir parçasını kəsən mişarın səsini xatırladırdı.

Olduğumuz evin sahibəsi rəqs edərkən tək-cə ayaqlarını deyil, əllərini də oynadırdı.

Əvvəlcə biz elə düşünürdük ki, o özümüzlə gətirdiyimiz bu üç adamı görəndə bir az qorxacaq, ancaq belə olmadı, şübhəsiz ki, o bu adamları tanıdığından onları xoş təbəssümlə qarşıladı. Bajenyuka əl verdi, İqnatyev və Mixaylyuk ilə bir neçə kəlmə kəsdi.

İqnatyev əynindəki çərkəzi geyiminin altından skripkasını çıxartdı və onu dinqıldatmağa başladı. Və elə həmin anda Leyla heç kimin xahişini gözləmədən Bajenyukla üz-üzə dayanıb rəqs etməyə başladı.

Rus rəqsinin mənə dərin kədər doğurduğu haqda artıq danışmışam. Bu rəqslərin musiqisi yunanların dəfn mərasimində ifa etdikləri matəm musiqisini xatırladır. Qərbi Hindistandakı rəqqasələrin – bayaderkaların rəqsləri istisna olmaqla, şərq rəqsləri də bir o qədər şən deyildir, lakin təsirlidir. Bununla belə, rus rəqsləri açıq-saçıq, hətta abırsız olsa da, heç vaxt şən deyil. Əslinə qalsa, bunlara heç rəqs də demək olmaz, sadəcə, irəliyə və geriyə doğru asta addımlardan başqa bir şey deyildir; ayaqlar demək olar ki, yerdən heç üzülmür; belə rəqslərdə əllər ayaqlardan daha çox işləyir; bəzən cəzbedici, bəzən isə ikrah doğuran hərəkətlər edilir, rəqsin havası – melodiyası da elə əvvəldən axıra kimi dəyişmir və qurtarmaq bilmir; musiqiçi, rəqqaslar və rəqqasələr də belə hərəkətləri heç bir yorğunluq hiss etmədən gecədən səhərə kimi davam etdirə bilirlər.

Çal-çağır gecəyarısına kimi sürdü. Eyni rəqqasə Bajenyuk, Mixalyuk və Kalino ilə rəqs edir, dincini almadığından nə oynadığını da unudaraq, ləzgi rəqsi əvəzinə qabardin, yaxud rus rəqsi ifa edirdi.

Hamıdan daha çox yorulan İqnatyevə gəldikdə isə, o, hamıdan daha çox hərəkət etməyə çalışır, özünü elə göstərirdi ki, guya yorulmayıb.

Gecəyarısı həyətdə, daha sonra dəhlizdə səs-küy eşidildi. Bunlar bizim ovçuların yoldaşları idilər, onların dalınca gəlmişdilər. Gələnlər adi kəndli paltarında idilər, yəni bizi qəbul etdikləri vaxt əyinlərində olan çərkəzi geyimin

əvəzinə, indi cır-cındır, yamaq üstündən çəksən yamaq vurulan çərkəzi paltarında idilər. Onların əyinlərindəki bu geyim əslində onların döyüş geyimi idi; belə paltarları əməliyyat zamanı kol-koslar və tikanlar bu günə salır. Elə bir çərkəzi geyimi yox idi ki, üstündə güllə, yaxud qılınc yeri, qan ləkəsi olmamış olsun.

Əgər bu çərkəzilərin dili olub danışa bilsəydilər, qanlı döyüşlərdən, əlbəyaxa vuruşlardan və ölənlərin son iniltilərindən, fəryadlarından bəhs edərdilər. Çərkəzi paltarların hər b tarixi, qaranlıq gecələrin qanlı-qadalı hekayətləri bu insanların həyatının məqsədi idi.

Hər ovçunun çiyində qoşalülə tüfəng, kəmərinə isə xəncər vardır. Bu qabardinlər arasında eləsinə tapa bilməzsən ki, silahından çıxan güllə kimisə öldürməsin; bu xəncərlərin içində eləsi yoxdur ki, bir deyil, onlarla başı bədənindən ayırmasın. Başqa cür ola bilməz. Bajenyukun, Mixalyukun və İqnatyevin dostları onların əməliyyat zamanı geydikləri çərkəzi paltarlarını və silahlarını gətirmişdilər.

Onların xəncərlərinə gəldikdə isə, həmişə yanlarından asılı olur; patrondaşları da həmişə güllə ilə doludur.

Bizim hər iki rəqqas və musiqiçi döyüş paltarlarını geyindilər. Bu vaxt Moyne, Kalino və mən də – hamımız silahlandıq.

Biz də onlarla eyni vaxtda hazır olduq.

– Poydyom! – rusca dedim.

Bu, “getdik” demək idi.

Ovçular çox təəccüblə bizə baxdılar.

– Onlara başa sal ki, – Kalinoya dedim, – biz də onlarla gedirik və əməliyyatda iştirak etmək istəyirik.

Kalino mənim sözlərimi onlara tərcümə elədi və Moyne də başı ilə təsdiqlədi.

Bajenyuk çavuş olduğuna və belə əməliyyatlarda həmişə özü göstəriş verdiyinə görə komandan kimi çox ciddi bir görkəm aldı.

O, Kalinodan soruşdu:

– Fransız generalının və onun adyutantının dedikləri doğrudurmu?

Mənim doğrudan da fransız generalı, Moynenin isə mənim adyutantım olması fikrinə hamı inanırdı.

– Tamamilə doğrudur! – Kalino cavab verdi.

– Onda, – Bajenyuk sözünə davam etdi, – hər iki fransız bizim qaydalarımızı bilməlidirlər. Onlar bizim dəstənin üzvü olmadıqlarından, sərbəstdirlər, bu qaydalara əməl etməyə də bilirlər.

– Qaydalar? – soruşdum. – Deyin görək, bunlar nədən ibarətdir?

– Heç vaxt iki döyüşçü bir çeçənə hücum eləmir; bir nəfər bir nəfərə qarşı vuruşur – təkbətək. Deməli, kişi kişi ilə vuruşur. Əgər iki döyüşçüdən biri kimisə köməyə çağırırsa, onda bir adama qarşı iki nəfər vuruşa bilər; ancaq heç vaxt heç kəs başqasını köməyə çağırmır. Əgər bir nəfər ovçuya iki, üç, yaxud dörd

nəfər dağlı hücum etmişsə, onda onun da köməyinə bir o qədər adam gəlir; nə bir nəfər artıq, nə də bir nəfər əksik. Əgər birini uzaqdan vurub öldürə bilərsənsə, daha yaxşı; silahın varsa, deməli, o elə bunun üçün istifadə olunmalıdır. İndi deyın görək, fransızlar necə hərəkət edirlər?

Kalino verilən sualı bizə tərcümə etdi.

– Siz üçünüz ayrıca pusquda duracaqsınız, yoxsa bizimlə birlikdə hərəkət edəcəksiniz?

Mən cavab verdim ki, mənim yoldaşlarım istəyir ki, hərəmiz onlardan birinin yanında olaq.

– Qoy belə olsun; general mənimlə qalsın, İqnatyev onun adyutantı ilə getsin; siz isə russunuz, necə məsləhət bilsəniz, eləcə də hərəkət edin.

Kalino harada çox təhlükə varsa, hökmən orada olmaq istəyirdi. Əsl həvəskar üçün bir çərkəzə qalib gəlib onu öldürmək Müqəddəs Georgi xaçına, yəni rusların ən yaxşı ordeninə sahib olmaq demək idi.

Gecə saat on ikini vurdu. Biz artıq hazır idik və yola düşdük.

Əvvəlcə gecə bizə elə qaranlıq gəldi ki, heç dörd addım irəlini görmək olmurdu, ancaq yüz addım getdikdən sonra gözüümüz qaranlığa alışdı. Bayırda nə bir kişi, nə də bir qadın – heç kəs yox idi. Keçdiyimiz küçələrdə qapı ağzında yatmış itlər bizi görəndə ayağa qalxır, bəzən də qaçıb yolun o biri tərəfinə keçirdilər. Onlar fəhmlə bizim dost olduğumuzu, onlarla işimiz olmadığını bildiklərindən heç biri hümrüdü.

Biz qəsəbədən çıxdıq və Yaraksu çayının sağ sahilinə çatdıq. Çayın dığırladığırlada apardığı çınqılların şaqqıltısı bizim ayaq səslərimizi batırmışdı.

Qarşımda nəhəng, qara kütləyə oxşayan bir dağ görünürdü.

Füsunkar gecə idi; göy başdan-başa sanki almazla bəzənmişdi. Bu mənzərəni heç kəs Korney kimi gözəl ifadə edə bilməzdi: “Cette obscure clarte qui tombe des etoiles” – “Uzaq ulduzların məhzun parıltısı”.

Biz təxminən on beş mil yol getmişdik ki, Bajenyuk işarə edib dayanmağımızı bildirdi. İtaət etməməyin yeri deyildi və biz hamımız tabe olduq.

O, yerə uzandı, qulağını torpağa dayayıb dinləməyə başladı. Sonra ayağa qalxaraq:

– Bunlar bu həndəvərdə yaşayan azərbaycanlılardır, – dedi.

Kalino mənə onun bu cümləsini tərcümə etdikdə:

– O bunu necə təyin edə bilər? – deyə mən Kalinodan soruşdum:

– Onların atları yorğa gedir, – Bajenyuk dilləndi, – dağlıların atları isə qayaların arasında adi addımlarla güclə yeriyir.

Doğrudan da beş-altı dəqiqədən sonra biz yeddi-səkkiz nəfərlik atlı dəstənin qaranlıqda keçib getdiyini gördük. Onlar bizi görmədilər, çünki Bajenyuk bizə Yaraksuyun sağ sahilindəki təpənin arxasında gizlənməyi tapşırırmışdı.

Mən belə ehtiyatlı davranmağımızın səbəbini soruşdum.

Əksər hallarda düzənliklərdə ora-bura gedənlərin arasında dağlıların

casusları olur; yaxınlığımızdan keçənlərdən biri bizi görsəydi, dəstədən ayrılıb dağlılara xəbər verə bilərdi.

Biz axıra qədər gözlədik ki, onlar tamamilə uzaqlaşib getsinlər, sonra yolu-muza davam etdik. Yarım saat gedəndən sonra sol tərəfdə bir binanın ağardığını gördük. Bu, rus qalası Vnezapnaya, yəni rusların ön xətti idi.

Dağ enişi bu divarların dibində qurtarır. Biz bu divarların o tərəfindən gözetçinin – “Sluşi!”, yəni “Qulaq as!” deyə qışqırdığını eşidirdik.

Ancaq bu səs ikinci, daha sonra üçüncü gözetçi tərəfindən təkrar edilir, dördüncü gözetçi olmadığından ruhların səsi kimi havada əriyib yox olurdu.

Biz təxminən on dəqiqə də yol getdik. Sonra heç ayaqlarımızı da islatmadan Yaraksu çayını keçdik, tikanlı kol-kosların arası ilə dağın ətəyinə, birinci çay kimi suyu qurumuş ikinci çaya çatdıq; həmin çayı da asanlıqla keçdik və gəlib çobanların tapdaqdan keçirdiyi üçüncü çaya aparən cığırda yolumuza davam etdik – buna yol da demək olmazdı; bu çay əvvəlkilərdən daha enli və şübhəsiz, daha dərin idi.

Bu, Terekin qollarından biri olan Aksay çayı idi!

Elə indicə mənəyindən keçib gəldiyimiz o biri çay isə Yamansu idi. Elə bu çayı necə keçəcəyimizi fikirləşirdim ki, Bajenyuk mənə işarə etdi ki, qıçlarımı aşırıb onun çiyində oturum. Belə bir təklif Mixaylyuk və İqnatyev tərəfindən mənim yoldaşlarıma da edildi. Artıq təvazökarlığın yeri deyildi və biz qıçlarımızı onların çiyinlərindən aşırıb oturduk.

Su gecə ovçularının dizindən yuxarı qalxırdı. Onlar bizi o biri sahildə yerə qoydular.

Sonra Bajenyuk, həmişəki kimi səssizcə çayın axarı boyu aşağı enməyə başladı. Bu dəfə o, Aksay çayının sol sahili ilə gedirdi. Mən onun bu məqsədyönlü hərəkətinin nə demək olduğunu başa düşə bilmirdim, ancaq dinməz-söyləməz sakitliyin zəruri olduğunu anlayır, bunun izahını öyrənməyi sonraya saxlayırdım.

Biz aşağı endikcə Aksay çayının daha dar və yəqin ki, daha dərin yerlərindən keçirdik.

Bizim adamlardan biri işarə ilə Bajenyuka nəşə dedi və o dayandı. Ondən yüz addım aralıda gələn ikinci adam da ayaq saxladı. Onun yüz addımlığında olan üçüncü isə öz yerində mıxlanıb qaldı.

Mən başa düşdüm ki, onlar keşik çəkmək üçün yerlərini rahatlayırlar.

Bütün dağ boyu qıvrıla-qıvrıla axan çayın dayaz yerindən piyada keçmək olurdu. Lakin çeçenlər gecə əməliyyatlarından qayıdarkən dayaz yer axtarmır, atlarını haradan gəldi vurub keçirdilər. Bax, buna görədir ki, gecə ovçuları çay uzununu yüz addımdan bir düzölmüşdülər.

Hamı bir-birinin ardınca cərgə ilə dayandı. Şübhəsiz ki, qabaqda gedən Bajenyuk bu dəfə axırıncı oldu. Mən də onun yanında idim. O, yerə uzandı və mənə işarə verdi ki, onun kimi edim. O fransızca, mən isə rusca danışa bilmədiyimizə görə bir-birimizi yalnız işarələrlə başa düşürdük. Mən onun etdiklərini təkrarlayırdım; beləliklə, bir kolluğun arxasında özümə sığınacaq tapdım.

Dərədən ağlayan uşaq səsinə oxşar çaqqal ulaşması eşidilirdi.

Gecənin sükutunu yalnız çaqqalların səsi və çayın şırıltısı pozurdu.

Qüllə saatının səsinə eşitmək üçün Xasavyurddan, gözətçilərin səsinə eşitmək üçün isə Vnezapnayadan xeyli uzaqda idik. Olduğumuz yerdə eşitdiyimiz bütün səslər düşməyə – ya heyvanlara, ya da insanlara aid idi.

Yoldaşlarımın qəlbindən nə keçdiyini bilmirəm, ancaq mənə heyrətə gətirən bu idi ki, qısa bir vaxt ərzində həyatda çox böyük dəyişiklər baş verə bilirdi.

Təqribən iki saat bundan əvvəl biz şəhərin mərkəzində, çox isti, işıqlı bir otaqda, dostların əhatəsində idik. Leyla əzilib-büzülərək, əllərini oynadıb, gözlərini süzərək rəqs edirdi. İqnatyev skripka çalır. Bajenyuk və Mixalyuk onunla üz-büz oynayırdılar. Biz əllərimizi bir-birinə vurub çəpik çalır, ayaqlarımızı yerə döyürdük, şən və xoşbəxt olmaqdan savayı niyyətimiz yox idi.

Bunun üstündən iki saat keçmişdi. İndi isə biz qaranlıq və soyuq gecənin qoynunda, naməlum bir çayın sahilində, düşmənin torpağında, əlimizdə silah, böyrümüzdə xəncər uzanmışdıq; ancaq bu dəfə bəlkə indiyə qədər iyirmi dəfə vəhşi heyvanı güddüyüm pusqudakı kimi yox, tələdə uzanıb gözləyirdim, ya kimisə öldürməliydim, ya da bizim kimi Allahın yaratdığı bəndələr tərəfindən öldürülməliydim. Və biz hamımız həvəslə, sevinə-sevinə belə bir təşəbbüsə qoşulmuşduq: guya öz qanını, ya da başqasının qanını axıtmağın bizim üçün heç bir fərqi yox idi.

Doğrudur, bizim gözətlədiyimiz adamlar quldur idilər, talançılıqla, adam öldürməklə ömür-gün keçirirdilər, özlərindən sonra hər ailədə müsibət və göz yaşları qoyub gedirdilər. Ancaq onlar bizdən min beş yüz mil uzaqda doğulmuşdular, adət-ənənələri də bizim adət-ənənələrimizə bənzəmirdi. Onlar indi nə edirdilərsə, ataları onlardan, babaları atalarından, ulu babaları isə babalarından qabaq belə eləmişdilər.

Görəsən belə bir mənasız, düşüncəsiz şəkildə qoynuna atıldığım təhlükədə Allahdan öz köməyini əsirgəməməyi xahiş edə bilərdimmə?

Artıq iş işdən keçmişdi; həqiqət bu idi ki, mən hal-hazırda Aksayın sahilində, bir kolun arxasında uzanıb çeçenləri gözləyirdim və bu saat mənim həyatım gözlərimin itiliyindən, qollarımın gücündən asılı idi.

Bu minvalla iki saat keçdi.

Gecə işıqlaşmışdı, yoxsa mənim gözlərim qaranlığa alışmışdı, deyə bilmərəm, təkcə bu yadımdadır ki, çayın o biri sahilini açıq-aydın seçə bilirdim. Gözlərimi üz-büz sahilə zilləyib durmuşdum ki, bu zaman sağ tərəfimdə zəif bir səs eşitdim; bu, heyvan səsi idimi, insan səsi idimi, ayırd edə bilmirdim.

Yoldaşıma göz yetirdim; o ya eşitmirdi, ya da ki, əhəmiyyət vermirdi; ümumiyyətlə, yoldaşım buna diqqət yetirənə oxşamırdı. Səs hiss ediləcək qədər yaxından gəlirdi. Mənə elə gəlirdi ki, bu bir yox, bir neçə adamın ayaq səsləri idi.

Çox ehtiyatla Bajenyuka yaxınlaşdım, əlimin birini onun qolunun üstünə qoydum, o biri əlimi isə səs gələn tərəfə uzatdım; səsi bu dəfə çox aydın şəkildə eşidirdim.

– Niçeqo, – deyə məni sakitləşdirdi.

Mən “niçeqo” sözünün nə demək olduğunu başa düşəcək qədər rus dilini bilirdim. Bununla Bajenyuk mənə “boş şeydir!” demək istəyirdi. Ancaq yenə də mən gözümlü bir an da olsun səs gələn tərəfdən çəkmədim və düz iyirmi addımlığımda haçabuynuz, böyük bir maralın irəlilədiyini gördüm. O, yanında iki balası olan dişi maralı müşayiət edirdi.

Heyvan heç bir şeydən ehtiyat etmədən çayın axarına yaxınlaşdı və su içməyə başladı.

“Boş şeydir”. Bir az bundan əvvəl Bajenyukun dediyi sözlər yadıma düşdü. Doğrudan da, bu bizim gözlədiyimiz ov deyildi.

Mən silahı üzümə tutub nişan almağa macal tapmamışdım ki... Oh, əgər tətiiyi çəkib gülləni atsaydım, o maral yəqin ki, mənim olardı.

Ancaq birdən maral başını yuxarı qaldırdı, boynunu qarşı sahilə tərəf uzatdı, həyəcan sığınalı vermiş kimi böyürdü və dağa tərəf götürüldü.

Vəhşi heyvanların vərdişlərini, xasiyyətlərini yaxşı bildiyimdən, şübhə etmirdim ki, maralın bu hərəkəti çayın o biri sahilində qeyri-adi bir hadisənin baş verdiyini bildirirdi.

Mən Bajenyuka tərəf döndükdə, o:

– Smirno! – dedi.

Mən deyilən sözü başa düşmədim, ancaq onun etdiyi hərəkəti anladım. O mənə yerimdən tərpənməməyi və özümü yerə mümkün qədər daha bərk, möhkəm sıxmağı işarə edirdi.

Mən ona tabe oldum.

Bajenyuk çayın sahili ilə ilan kimi süründü və nəticədə məndən uzaqlaşaraq aşağı enməyə başladı.

Mən onu bacardığım qədər gözlərimlə izlədim. Bajenyuk mənim gözümdən itəndə təbii ki, artıq çayın o biri tərəfində idi.

Elə bu vaxt mənə elə gəldi ki, dördnala çapan at ayaqlarının səsinə eşidirəm. Qaranlıqda bunun təkcə bir süvari deyil, daha çox – bir dəstə atlı olduğunu gördüm.

Atlı dəstəsi düz bizə yaxınlaşdı.

Gözümlə gördüyümdən daha çox, ürəyimin döyüntüsündən düşmənin artıq qarşımızda olduğunu başa düşdüm.

Mən İqnatyevin dayandığı tərəfə baxdım: heç kim yerindən tərpənmirdi. Bu mənzərəyə baxan çayın sahilində heç kəsin olmadığını zənn edərdi.

Bu dəfə dönüb Bajenyuka nəzər yetirdim: o da çoxdan yerli-dibli yoxa çıxmışdı.

Mən çayın o biri tərəfinə diqqət yetirdim və sakitcə dayanıb gözlədim.

Atın üstündəki adam Aksay çayının sahilinə gəlib çıxmışdı. O, kəsə yolla mənə tərəf gəlirdi və atının quyruğuna bağladığı adamı da sürüyə-sürüyə gətirdiyini görürdüm.

Bu, girov götürülmüş kişi, və ya qadın idi. Atlı suya girəndə atın quyruğuna

bağlanan girov da istər-istəmər onun ardınca suya girməli oldu; və onda həmin adam tükürpərdən yalvarışla bağırdı. Bu, qadın səsi idi.

Bütün dəstə məndən iki yüz addım aşağıda, çayın içindəydi.

Nə etməli?

Mən bu sualı özümə verərkən gözlənilmədən çayın sahili işıqlandı; güllə səsi eşidildi. At qeyri-iradi suda batmağa başladı və ayaqlarını qaldıraraq çapaladı, bütün sudakılar çayda əmələ gələn burulğanda yox oldu.

İkinci dəfə qışqırıq səsi eşidildi; bu dəfəki qəmli, ürəkparçalayan səs idi – eynən birinci eşitdiyim səs kimi!

Mən faciənin baş verdiyi yerə tərəf qaçdım. Çayı təlatümə gətirən burulğanın ortasında alov parladı, ikinci güllə səsləndi.

Sonra sahilədən üçüncü güllə atıldı, mən kiminsə şappıltı ilə suya atıldığını eşitdim; bir kölgənin, qaraltının çayın ortasına tərəf üzə-üzə irəlilədiyini gördüm, ah-nalə səsləri eşitdim; sonra qışqırıq və canlanma elə bil heç əvvəldən yoxmuş kimi birdən kəsildi.

Ətrafıma nəzər saldım; lap yaxında olan yoldaşlarım da yaxınlaşdılar və mənim kimi yerlərindəcə donub seyr etməyə başladılar.

Bu vaxt nəyinsə bizə tərəf gəldiyini gördük, qaranlıqda bunun nə olduğunu təyin etmək qeyri-mümkün idi; lakin o, yaxına gəldikcə daha aydın görünməyə başlayırdı.

Bütün dəstə gəlib bizim on addımlığımıza çatanda hər şeyi gördük və nələr olduğunu başa düşdük.

Qabaqda gələn Bajenyuk idi, xəncəri dişlərinin arasında tutmuşdu, huşunu itirmiş bir qadını da sağ çiyinə almışdı; qadın özündən getsə də, uşağını əlindən buraxmamışdı və qollarının arasında hələ də bərk-bərk tutub saxlamışdı; Bajenyuk sol əli ilə saçlarından yapışdığı, yarısı hələ də suyun içində qalan çeçen başından tutmuşdu.

O, əlində tutduğu başı sahilə tulladı, uşağı və qadını yerə qoydu və həyəcanını hiss etdirmədən rusca dedi:

– İndisə, mənim dostlarım, hansınızda bir qurtum araq olar?

Yox, elə düşünməyin ki, o, arağı özü üçün istəyirdi. O bunu uşaq və qadıandan ötrü istəyirdi.

İki saatdan sonra biz təntənə ilə Xasavyurda qayıdırdıq; qadın və onun uşağı isə tamamilə özlərinə gəlmişdilər.

Ancaq mən yenə də öz-özümə sual verirəm: insanın qaban və maralı ovladığı kimi, insanı da ovlamağa ixtiyarı çatırmı?

XI FƏSİL

KNYAZ ƏLİ

Əvvəlcədən şərtləşdiyimiz kimi, səhəri gün saat 11-də polkovnik-leytenant Konyar bizi aparmağa gəldi.

Moyne sabahdan bəri qarşısında heykəl kimi dayanmış Bajenyukun şəklini çəkməklə məşğul idi; ancaq birdən-birə Bajenyuk titrəməyə başladı və bildirdi ki, şəklini çəkdirməyi çox istəsə də, ayaq üstə durmağa taqəti yoxdur.

Ona soyuq dəymişdi.

Biz ona bir stəkan araq içirtdik, son dəfə əlini sıxdıq və yatmağa göndərdik.

Moyne şəkil çəkməklə məşğul olduğu müddətdə mən Kalinonun köməyi ilə Bajenyuku suala tutub hər şeyin necə baş verdiyini təfsilatı ilə danışmağı xahiş etdim.

Həqiqətən, mən məsələni düzgün, yaxşı anlamışdım.

Əslində əhvalat belə olmuşdur:

Dediyinə görə, Bajenyuk çeçeni görən kimi qaçaraq, çeçenin çayı keçəcəyi yerə yaxınlaşıb dayanmışdı. Bajenyuk çeçenin gəldiyini, arxasınca da bir nəfər qadını noxta ilə atın quyruğuna bağlayıb sürüyə-sürüyə gətirdiyini açıq-aydın görübmüş.

O, əvvəlcə düşünür ki, əgər qabaqdakını, yəni çeçeni güllə ilə vurub öldürsə, at onun əlindən çıxıb qaçacaq və qadını da ora-bura çırpıb öldürəcəkdir.

Ona görə də belə qərara gəlir ki, əvvəlcə atı öldürsün. Belə də edir. Onun birinci gülləsi heyvanın düz döşünün ortasından dəyir; belə ki, biz onun necə suya yığıldığını və qabaq ayaqlarını havaya qaldıraraq çapaladığını görmüşdük. At can verəndə çeçen də öz növbəsində silahını tuşlayıb atmış, Bajenyukun papağını başından salmışdı, ancaq xoşbəxtlikdən güllə onun başına dəyməmişdi.

Bajenyuk elə həmin anda ikinci dəfə atəş açmış və çeçeni öldürmüş, ya da ölümcül yaralamışdı, sonra dərhal özünü suya vurmuşdu. Əsas məsələ, qadını boğulmamış yaxud ölməmiş xilas etmək idi. Çayın ortasına çatanda atın çapalayaraq can verdiyini görən Bajenyuk xəncərini sıyırıb qınından çıxarır, noxtanı kəsir və qadını dartıb sudan çıxarır. Və yalnız bu vaxt o, qadının qollarının arasında bərk-bərk döşünə sıxdığı uşağı görür.

Bu vaxt o, baldırında kəskin ağrı hiss edir, dönüb baxanda can verən çeçenin onun ayağını dişlədiyini görür. Belə olduqda o, çeçenin başını bədənindən ayırır. Bax, belə, sonra necə ki, biz görmüşdük, xəncərini dişində tutmuş, qadını və uşağı çiyinə almış, dağlı çeçenin də başını əlinə götürmüşdü. Bütün bunlar, gördüyümüz kimi, olduqca sadə bir tərzdə baş vermişdi və Bajenyuk da bizə adi, sadə bir əhvalat kimi danışdı.

Biz öz ev sahibəmizdən yalnız göstərdiyi qonaqpərvərliyinin xoş təəssüratlarını deyil, həm də bir şəklini yadigar apardıq. Moynenin çəkdiyi bu şəkildə o, skripkanın müşayiətilə Bajenyukla birlikdə ləzgi rəqsini ifa edirdi.

Azərbaycanlı knyazın aulunda nahar etmək üçün ya çox uzun bir dövrə vurub dolayı yolla getməli, ya da Şamilə məxsus torpaqlardan keçməliydik. Polkovnik-leytenant Konyar heç nəyi bizdən gizlətməyərək açıq söylədi ki, bu saat on yerdən üstümüzə hücum edə bilərlər və heç birimiz də canımızı qurtara bilmərik. O, hörmət, nəzakət əlaməti kimi yanımıza əlli nəfərdən ibarət müşayiət dəstəsi verdi, hamısı da dünən bizim şərəfimizə təntənəli ziyafət verən gənc zabitlər idilər.

Xasavyurddan çıxıb heç kimin biçmədiyi otu atların döşünə çatan, göz oxşayan qumuq düzənliyinə daxil oluruq.

Sağ tərəfdən bu düzənlik dağların ətəyinə qədər uzanıb gedir, dağın o biri tərəfi isə Şamilin məskənidir. Lap zirvədə onun gözətçiləri keşik çəkirlər və yəqin ki, bir an da olsun bizi gözdən qoymurlar. Keçdiyimiz bu düzənlik ənginliklərə qədər uzanır və mənə elə gəldi ki, Xəzər dənizində qurtarır.

Heç kimin əkib-becərmədiyi, küləklərin cövlan etdiyi bu düzənlik ov heyvanları ilə doludur. Uzaqdan cüyürlərin tullana-tullana, böyük maralların məğrur addımlarla getdiklərini, kəklik dəstələrinin bizim atlarımızın ayağı altından, tarantasımızın və minik arabalarımızın qarşısından pırıltı ilə uçduğunu və dovşanların sürü ilə qaçdığını görürdük.

Hərdənbir knyaz Mirski yüz nəfərlik dəstə ilə bu düzənlikdə ova çıxar və iki yüzə qədər ov ovlayardı.

Xasavyurddan iki mil aralı bir məsafədə, yolun döngəsində altmışa yaxın atlının bizə tərəf gəldiyini gördük.

Mən bir anlığa əlbəyaxa vuruşa girişəcəyimizi düşündüm. Ancaq yanılırdım.

Polkovnik Konyar dəstəkli eynəyini sakit tərzdə gözüne apardı və dedi:

– Bu, Əli Sultandır.

Həqiqətən, azərbaycanlı knyaz bizim kəsə yolla getdiyimizi təxmin etdiyindən və hücumu məruz qala biləcəyimizi düşündüyündən öz mühafizəçiləri və bir neçə nəfər də əlavə adamla kömək üçün qarşımıza gəlirdi.

Mən bu silahlı dəstədən gözəl heç nə görməmişəm.

Knyaz on iki-on dörd yaşlarında olan oğlu ilə bərabər atını dördnala çapırdı; hər ikisi zəngin geyimdəydilər, üst-başlarındakı silahlar günün altında par-par parıldayırdı.

Onların yanında, bir az arxada ləyaqətli zadəgan nəslinə mənsub, Kuban adlı bir azərbaycanlı da gəlirdi. O, hələ on iki yaşında ikən çərkəzlər qalaya hücum etmişdilər, Kuban isə ölən kapitanın yerinə keçərək onu əvəz etmiş və düşməni geri oturtmuşdu.

İmperator bundan xəbər tutmuş, onu yanına çağırtdırılmış və Müqəddəs Georgi xaçı ilə təltif etmişdi... On iki yaşında!

Onların arxasınca hərəsi qolunda bir şahin tutmuş dörd atlı və bundan başqa altı nəfər də xidmətçi gəlirdi.

Daldan əlli-altmış süvari azərbaycanlı gözəl hərbi geyimdə, silahlarını başlarının üstündə fırlada-fırlada atlarını mahmızlayaraq “ura!” deyər qışqırırdılar.

Hər iki dəstə bir-birinə qarışdı və bizim müşayiət dəstəmizin sayı yüz əlli nəfərə çatdı.

Etiraf edirəm ki, mən bu mənzərədən nəinki çox məmnun qaldım, hətta özümü çox məğrur hiss etdim.

Deməli, zehni iş heç də mənasız, səmərəsiz əmək, şöhrət isə boş həy-küey deyilmiş! Otuz il incəsənət yolunda can qoymaq, axırda öz şahənə mükafatına layiq olur. Burada mənə edilən xidməti, hörməti heç inanmıram ki, haradasa bir krala göstərmiş olsunlar.

Qardaşlar! Mübarizə aparın! Vuruşun! Cəsarətli olun, ruhdan düşməyin! Bir gün gələr, Fransadan min beş yüz mil aralıda yad bir xalqın nümayəndələri sizin əsərlərinizi özünüdə də məlum olmayan bir dildə oxuyar, qartal yuvası kimi zirvələrdə tikdikləri aullarını tərək edib, əllərində silahla öz fiziki güclərini zəkannın, ağıln qarşısında diz çökdürərlər.

Mən həyatımda çox əzab-əziyyəət çəkmişəm, ancaq xeyirxah, böyüək Allah bəzən bir annın içərisində düşmənlərimin, hətta dostlarımmın da mənə etdikləri pislikdən daha təsirli olan parlaq sevinclər bəxş etmişdir.

Biz beləcə atlarımızı çaparaq iki-üç mil yol getdik. Arabalar qalın, sıx otların – sanki mamırdan döşənmiş xalçaların üzərilə irəliləyərək sağda və solda insan və at skeletlərini arxada buraxıb irəli şütüyürdü.

Nəhayət, biz elə bir yerə çatdıq ki, burada torpaq sanki ayaqlarımızın altında qurtarırdı – qarşımızda çox nəhəng bir dərə vardı... Dərənin dibində Aktaş çayı axır, dağın zirvəsində – bizimlə üzbəüzdə isə knyazın aulu yerləşirdi. Sağda göz işlədikcə uzanan mavi, yaşılımtıl vadinin qurtaracağında düşmən kəndinin ağ hasarları görünürdü.

Səkkiz gün bundan əvvəl çeçenlər həmin bu kəndə hücum etməyə cəhd göstərmiş, ancaq geri oturdulmuşdular.

Bizim indi dayandığımız səmtədə ucalan qalanı polkovnik Kuban on iki yaşında müdafiə etmişdir; həmin qalanı Birinci Pyotr Qafqaza yürüşü zamanı saldırmış, adını da Müqəddəs Xaç qalası qoymuşdu.

Biz dikinə, sıldırım qaya ilə irəliləyərək sərt bir enişlə aşağı enməyə başladıq. Bir dağdan o biri dağa baxarkən görünən mənzərə çox gözəl bir lövhəni xatırladırdı.

Bir anlığa dayandıq ki, Moyne eskiz edə bilsin. Bu vaxt müşayiət dəstəmiz daha fəal, canlı görünürdü. Atlılar iki-iki, o birilər də dəstə ilə aşağı enirdilər; qalanları isə çayın dayaz yerindən keçir, atlarını suvarırdılar. Qabaqda gedənlər o biri sahilədə – bizimlə üzbəüzdə yavaş-yavaş yoxuşu qalxırdılar.

Şəkil-eskiz qurtardı və biz yenidən yola düşdük; bir də çayı keçdik və haqqında danışdığım aula gedən sərt cığırla irəlilədik.

Kəndin girişində qalanın rəisi bizi gözləyirdi. Bu bizim daxil olduğumuz ilk

əsl azərbaycanlı aulu idi. Dağlarda yaşayan bu xalqlardan gözəl heç nə ola bilməz. Monqol əsilli, yəni əzəldən çirkin olan xalqlar bu yerlərə pənah gətirərək Qafqaza yerləşmiş, yerli əhali ilə qaynayıb qarışmış və onların qadınları ilə bərabər, cehiz kimi gözəlliklərini də qazanmışdılar.

Qadınların xüsusilə gözləri çox gözəldir; onların çox zaman yalnız gözləri görünür, bu gözlər iki parlaq nöqtəyə – iki ulduza, iki qara almaza oxşayır. Bəlkə də sifətin qalan yerləri də görünsəydi, gözlər öz cazibədarlığını itirərdi; ancaq alnın aşağı, burnun yuxarı hissəsində görünən gözlər, təkrar edirəm, olduqca gözəldir. Onların uşaqları da addım atdıqları, yeriməyə başladıkları ilk gündən yanlarına asdıqları böyük xəncərləri və başlarına örtükləri, gözlərinin üstünə düşən papaqları ilə çox gözəldirlər.

Biz çox vaxt yeddi-on iki yaşlarında, dəstə ilə aşıq-aşıq və ya başqa oyun oynayan uşaqların qarşısında ayaq saxlayır və onlara həqiqətən heyranlıqla tamaşa edirdik.

Bunların çöllərdə yaşayan azərbaycanlılardan fərqi nədədir?!

Bu da bir həqiqətdir ki, çöllərdə yaşayan azərbaycanlılar xalis monqol, Qafqaz dağlarının ətəklərində yaşayan azərbaycanlılar isə türkmən mənşəlidirlər.

Mən bu məsələni araşdırmağı tədqiqatçı alimlərin öhdəsinə buraxıram; alimlər isə bədbəxtlikdən belə məsələləri öz kabinetlərinə qapılaraq mühakimə edir, elmi mübahisələrə qoşulurlar, ancaq məsələni qoyulduğu yerdə, yəni gözlərilə görüb həll etməyə çalışanlara isə çox nadir hallarda rast gəlirik.

Biz knyaz Əli Sultanın auluna daxil olduq. Hər yerdə olduğu kimi, orada da təbiətin və insanların gözəlliyi məni valeh etdi. Bizi həmçinin heyrətə salan itlərin dəstəməzə qarşı quduz münasibəti oldu. Elə bil ki, bu lənətə gəlmiş qara dördayaqlılar bizim xristian olduğumuzu bildirdilər.

Başqa bir şey də bizi təəccübləndirdi: bu, quşları qorxutmaq üçün at kəllələrinin çəpərlərin başındakı şüvüllərə keçirilməsi idi.

Biz knyazın sarayına gəlib çatdıq. Bu, qala kimi möhkəmləndirilmiş bir ev idi. Ev sahibi bizi hamıdan qabaqda, evin səkisində dayanıb gözləyirdi. O özü üstümüzdəki silahların hamısını götürdü; bu o demək idi ki, bu andan etibarən siz mənim evimdəsiniz, təhlükəsizliyinizə cavabdeh mənim!

Daxil olduğumuz qonaq otağının uzunluğu enindən xeyli böyük idi. Sol tərəfdə, divarlardakı yük yerlərində qatlanıb bir-birinin üstünə qoyulmuş altı dəst yataq var idi: döşəklər, pərqu yastıqlar və yorğanlar – bütün bunlar bizim çoxdan görmədiyimiz məişət əşyaları idi! Divardan müxtəlif silahlar asılmışdı. Və ən axırda, giriş qapısı ilə üzübüz hər iki tərəfdə iki böyük güzgü asılmış, yanındakı rəflərə isə çini qab-qacaq yığılmışdı. Hər iki güzgünün arasına qızılı naxışlı mahud parça çəkilmişdi.

Aulun avropasayaq bir adı var idi – Andrey. Bu Çervelondan danışarkən adını çəkdiyimiz həmin auldur.

Knyaz nahar hazır olana qədər vaxtdan istifadə edib aula baxmağı təklif etdi. Biz bu təklifi qəbul etdik.

Beləliklə, knyaz və onun oğlunun müşayiətilə aulu gəzməyə çıxdıq.

Knyazın evindən başqa bütün evlər hamısı birmərtəbəli, kürsülü, qabağında eyvanı olan evlərdir; belə eyvanlar da küçə kimi gediş-gəlişlidir; əslində, eyvan da mülkün bir hissəsidir və xüsusilə qadınların gəzinti yeridir. Onlar dördbucaq, böyük və uzun çadralarına bürünərək balaca bir deşikdən küçədən keçənlərə baxırlar və mazğal bacalarından boylanan sayaq, hər yeri yalnız gözlərilə uzaqdan seyr edirlər.

Eyvandan başqa məqsədlərlə də istifadə olunur.

Həmin bu eyvanların damına əksər hallarda mal-qara üçün saman-küləş yığırlar; eyvanda qarğıdalını döyürlər; bəzən qarğıdalının bir neçəsini salxım-salxım düzüb şaquli şüvüllərdən və tarım çəkilməmiş üfüqi iplərdən asırlar. Qarğıdalının qızılı rəngə çalan gövdəsi çox yaxşı görünür.

Andrey aulu özünün silah ustaları ilə xüsusilə məşhurdur. Onlar xəncər hazırlayırlar və xəncərlərin tiyəsinə elə xüsusi nişanə qoyurlar ki, bütün Qafqazda tanınır. Bu xəncərlərin ucu ilə mis pula zərbə endirəndə dərin yarıq açılır və tiyəni qaldıranda mis pulu da özülə qaldırır.

Qafqazlı sənətkarların dükanlarında həmişə yalnız yerli ustaların istehsal etdikləri mallar satılır.

Beləliklə, bir də görürsən, silah ustalarında qılıncın tiyəsi var, ancaq dəstəyi yoxdur; tufəngin qundağı var; ancaq qılıncın tiyəsi tapılmaz.

Qılıncın tiyəsinə birindən alırlar, dəstəyini başqa birinə saldıırırlar və qın düzəltməyə üçün isə üçüncü bir ustanın yanına gedirlər.

Bizim ustaların bu arzusu 1848-ci ildə həyata keçmişdir. Burada isə bu məsələ çoxdan öz həllini tapmışdır.

Bunun nəticəsidir ki, əcnəbilər, yəni gəlmələr burada heç vaxt bir şey almağa vaxt çatdıra bilmirlər. Onlar gərək qabaqcadan sifariş verib gözləsinlər ki, sifariş etdikləri şey hazır olsun. Hələ başqa şeylər də var: əgər sifariş edilən şeyin hazır olması üçün vəsait tələb olunursa, onda sifarişçi özü bu xərci əvvəlcədən ödəməlidir. Belə çıxır ki, azərbaycanlı ustanın heç bir qəpiyi də olmur.

Biz dörd-beş nəfər silah ustasının yanında olduq, təkcə birində xəncər tapdıq, o da mavi və qızılı rənglə naxışlanmışdı. Mən Ustadan bu xəncərin qiymətini soruşdum, əslində isə xəncəri almaq fikrim yox idi, ancaq usta mənə artıq xəncərin satıldığını bildirdi.

Bizə naharın hazır olması barədə xəbər verilənəcən gəzintimizə davam etdik.

Evə qayıtdıq.

Süfrəyə dörd nəfərlik yemək qoyulmuşdu – polkovnik-leytenant Konyar və bizim adamlar üçün. Nökərlər, qulluqçular əl-ayaq edib xidmət etdikləri vaxt Əli Sultan, onun oğlu və sarayının adamları süfrənin ətrafında ayaq üstə dayanıb nəzarət edirdilər.

Nə yediyimizi demək çətindir. Azərbaycanlı mətbəxində yemək üçün nəzərdə tutulan təbii ərzaqlar elə əməliyyatlardan keçirilir ki, ən yaxşısı, əgər

acsınızsa, yediyinizin nə olduğu barədə heç bir narahatçılıq keçirmədən rahatca yeyin. Bununla belə, tam əmin olmasam da, güman edirəm ki, yumurtası ilə birlikdə hazırlanmış toyuq şorbası yedik. Sonra süfrəyə ballı kotletlər gəldi. Sonra süfrəyə moruq mürəbbəsi, alma, armud, üzüm, qatıq, pendir və bir yemək də gəldi; deyəsən, balıqdan hazırlanmışdı, çünki az qalmışdı ki, qılçıq boğazıma ilişib boğulam.

Nahar qurtardı, saat ikidə yerimizdən qalxdıq və knyazla vidalaşmaq istədik; o isə öz növbəsində çox nəzakətlə bildirdi ki, bizim getməyimizi qətiyyən arzulamır; belə ki, həmişə bizi belə qarşılamağa və öz evinə qonaq etməyə hazırdır.

Ancaq onun bizi yola salmaqdan başqa çarəsi qalmadı.

Doğrudan da, atlar yəhərlənmişdi. Knyaz, onun oğlu, polkovnik Kuban, xidmətçilər, şahinlə ov ovlayanlar arabanın ətrafına düzülmüşdülər və bütün karvan necə gəlmişdisə, eləcə də – yəni dördnala çaparaq yola düşdü.

Auldan çıxıb beş-altı verst yol gedəndən sonra biz dayandıq. Ayrılmaq məqamı çatmışdı. Əlli nəfərdən ibarət bir müşayiət dəstəsi yəqin ki, Xasavyurddan gəlib bizi burada gözləyirdi.

Ayrılıq hər zaman ən kədərli hisslər doğurur. Hamı ilə bərabər keçirdiyimiz bu qədər xoş anlardan, səmimi qonaqpərvərlikdən sonra ayrılıq zamanı insan qeyri-ixtiyari öz-özünə sual verməli olur – bu qədər bir-birimizdən razı qaldığımız halda nə üçün ayrılmalıyıq ki?

Vidalaşmazdan əvvəl gənc knyaz mənə yaxınlaşdı və dükandakı usta ilə alverə girişdiyim həmin xəncəri atasının adından mənə təqdim etdi. Sən demə, usta bunu knyaza satmış, o da mənim üçün almışdı.

Biz böyük səmimiyyətlə qucaqlaşdıq, polkovniklə bir-birimizin əlini sıxdıq və bundan sonra Parisdə, Sankt-Peterburqda görüşəcəyimizə söz verdik: daha sonra onun ətrafındakıqlarla, yəqin ki, bir daha görməyəcəyimiz insanlarla görüşüb ayrıldıq.

Polkovnik öz qalasına, knyaz isə auluna qayıdıb gedəndən sonra biz Çiryurta tərəf istiqamət götürüb yolumuza davam etdik. Yalnız axşama yaxın Çiryurtun binalarını görə bildik. Bizdən yarım verst, bəlkə də bir az yaxın məsafədə, dağın başında bir çeçen gözetçisi gördük. O, ağacın üstünə qonan və ovunun üstünə şığımaq üçün əlverişli məqam gözləyən çalağana bənzəyirdi. Ancaq bizim əlli nəfərlik müşayiət dəstəsinə malik karvanımız barədə belə bir fikrə düşmək olduqca müşkül məsələ idi.

Həm gözetçi, həm də teleqraf vəzifəsini yerinə yetirən həmin çeçen, görünür, silahdaşları yaxınlığında olduğundan əllərini yerə qoyub dördayaq yeriməyə başladı; bu isə, şübhəsiz, o demək idi ki, bizim süvari dəstəmiz vardır... və o, əllərini beş dəfə havaya qaldırdı, bunu isə, “bu süvari dəstədə əlli nəfər var” kimi başa düşmək olardı.

Biz him-cimlə danışan çeçeni dağın başında qoyub, arabaçımızı tələsdirdik, o da öz növbəsində atları dəhmərlədi.

Çiryurta daxil olanda axşam saat yeddi idi.

XII FƏSİL

TATARLAR VƏ MONQOLLAR

Bundan əvvəlki fəsildə biz böyük bir səhvə yol vermişik. Tatarlar və monqollar barəsində danışırdıq və bu iki irq tipi arasında olan fərqdən söhbət salanda dedik ki, bunların ikisi də, ola bilsin ki, eyni kökdən gəlir; ancaq tatarlar, çox güman ki, Qafqazda olan tayfalarla yaxınlıq etdiyindən dəyişikliyə uğramışlar; bununla belə, şübhəsiz, Qafqaz tatarları özləri nə türkmənlərdən, nə də monqollardan törəmişlər.

Sonra romantizmin təsiri altında söylədiklərimizin məsuliyyətindən yaxamızı qurtarmaq xatirinə, saymazyana deyirik ki, haqqında söhbət gedən məsələni həll etməyi biz alimlərin öhdəsinə buraxırıq.

Bizim əsas qəbahətimiz budur ki, bu və ya digər məsələni həll etməyi alimlərin öhdəsinə buraxırıq. Bu doğru deyil, ona görə ki, onlar heç nəyi həll etmirlər.

Əgər Edip Sfinksin sirrini açmağı Beotiya alimlərinə həvalə etsəydi, Sfinks hələ bu gün də Avalisdən Fivə gedən yolun üstündə dayanıb yoldan keçən səyyahları diri-diri udardı; əgər İsgəndər Qordi düyününü çözməyi Yunanıstanın yeddi müdrikinin öhdəsinə buraxsaydı, hələ bu gün də həmin düyün çar Qordiyusun işğalçı cəng arabalarını birləşdirərdi və İsgəndər də Asiyanı fəth edə bilməzdi.

Beləliklə, tatarlar və monqollar haqqında öz fikirlərimizi söyləyək.

İlk dəfə olaraq, hələ VIII əsrdə çinlilər tatarlar haqqında danışarkən onları ağzında dili dolaşa-dolaşa, kəkələyərək öz adını düzgün tələffüz edə bilməyən uşaq kimi qələmə vermiş və “tata” adlandırmışlar.

Çinlilərə görə, tatarlar böyük monqol ailəsinin bir qolu, budağıdır.

Menkunq... Əziz oxucu, yəqin ki, siz Menkunqu tanımırınsınız, elə deyilmi? Narahat olmayın, buna görə sizi qınamayacağam. Elə mən özüm də onu tanımaq məcburiyyəti qarşısında qalmasaydım, bu barədə sizdən artıq bilməzdim. Menkunq da Ksenofon və Sezar kimi tarixçi və sərkərdədir; o, 1246-cı ildə ölmüşdür və kinslərlə vuruşan monqollara kömək kimi göndərilmiş Çin qoşun bölüyünə komandanlıq edirdi.

Onun dediklərinə görə, bir vaxtlar Çinin Lyaho çayı və onun qolları ilə suvarılan son dərəcə məhsuldar Tsi-Li və Şinq-Şinq əyalətlərinin şimalında yaşayan kitanlar Çin ordasının bir hissəsini özlərinə tabe edirlər. Menkunqa görə, bu pərəkəndə ordanın bir hissəsi Pekin körfəzinin qərb hissəsinə tökülən Sarıçayın şimal qolu boyunca uzanıb gedən İn-Şan sıra dağlarını tərk edir və öz həmvətənləri ilə – ağ, qara və vəhşi tatarlarla birləşmək fikrinə gəlirlər.

Bir o qədər də aydın olmadı, elə deyilmi? Bəs günahkar kimdir? Günahkar çinli tarixçi və sərkərdə Menkunqdur.

İndisə, Jan Düplan de Karpenə – San-Fransuanın kiçik qardaşı olan Antivari yepiskopuna müraciət edək. Bu, daha doğru olar. O, Roma papası IV Müqəddəs tərəfindən 1245-ci ildə, yəni Menkunqun öldüyü ildə tatar xanının yanına göndərilir ki, Qırçaq çöllərində xristianlara qarşı təqibi dayandırsın.

Onun monqollar, yaxud daha doğrusu, monqallar haqqında dedikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

“Şərqi bu hissəsində Monqal deyilən bir yer vardır. Bu torpaqda dörd xalq yaşayır: Birincisi, “Yekə Monqal” adlanır, yəni bu “böyük monqallar” deməkdir. İkincisi, “Su Monqal”, yəni “bataqlıq monqalları”dır; bunlar özlərini öz torpaqlarından axan çayın adı ilə “tatarlar” adlandırırdılar.

Görürsünüz mü, hər şey yavaş-yavaş aydınlaşmağa başlayır.

Üçüncü xalq – Jan Düplan sözünə davam edir, – “Merkit”, dördüncü xalq isə “Mekrit” adlanır. Müəllif əlavə edərək bildirir ki, bu xalqlar başqa-başqa hakimlər tərəfindən idarə olunmalarına, müxtəlif əyalətlərdə yaşamalarına baxmayaraq, eyni dildə danışır dılar”.

Bunu da bilin ki, Düplan de Karpen Çingiz xanın ölümündən iyirmi il sonra qırçaqların yaşadıkları yerə gəlir. O, indi bizə xalqların bu böyük, qoçaq, müdrik övladı barədə məlumat verəcəkdir.

“Böyük monqalların yaşadıkları torpaqda hamının Çingiz adlandırdığı bir uşaq dünyaya gəlir. O, Allahın köməyi ilə ən mahir, güclü adam olur, insanlardan qənimət götürməyin yollarını öyrənir. Yad torpaqlara həmlə edərək ələ keçirmək mümkün olan hər şeyi alır və heç vaxt geri qaytarmır, bütün həmvətənlərini öz ətrafında cəmləşdirir; hamı həvəslə onun ardınca gedir. Çox çəkmir ki, o, Su Monqallara, yəni tatarlara qarşı vuruşmağa başlayır və nəticədə onlardan çoxunu öz tərəfinə çəkir. Çingiz onların başçısını öldürür və beləliklə, bütün tatarları öz hakimiyyətinə tabe edir. O, merkitlər və mekritlərlə də belə edir.”

Bax, müasir elm isə bunu aşağıdakı kimi izah edir:

– Yekə Monqallar, yəni Böyük Monqallar, daha sonra isə, sadəcə monqollar adlandırılan tayfada sonralar “Çingiz xan” deyər çağırılacaq Çingiz adlı bir uşaq dünyaya gəlir. Bu tayfanın nümayəndələri qara tatarlar idilər. Su Monqallar isə ağ tatarlar idilər.

Digər maraqlı cəhət budur ki, Yekə Monqallar ağ tatarları tamamilə məhv edəndən sonra onlar özlərinə məğlubun adını götürürlər və “tatar” adlanırlar – daha doğrusu, məğlub xalqın adını həmişə rədd etmələrinə baxmayaraq, onun adı ilə çağırılırlar.

X əsr ərəb müəlliflərinin tatarlar barədə məlumatı yox idi.

950-ci ildə “Dünyanın üç tərəfində mövcud olan ən məşhur dövlətlərin ümumi tarixi”nin müəllifi Məsudi nə tatarlar, nə də monqollar haqqında bir kəlmə də olsun danışmır.

Məsudinin müasiri olan İbn-Haukal – (Əbu-əl-Qasim-ibn Navqəl ən Nisibi), “Kıtaab Messaalek” (“Kitab-l-masalik va-l-mamalik”, yəni “Yollar və məmləkətlər”) adlı coğrafiya kitabının müəllifi onların yalnız adını çəkməklə kifayətlənir.

D'Oson, özünün "Monqolların tarixi" adlı əsərində farsların ümumi tarixi haqqında yığcam, qısa şəkildə danışmaqla tatarları dünyanın ən şöhrətli xalqı adlandırmışdır. Bəs tatarlar və monqollar arasındakı ümumi, oxşar cəhətlər hansılardır?

Düplan de Karpen özünün "Monqolların tarixi" əsərində məhz bunu tək bir cümlə ilə, həm də çox sadə şəkildə belə ifadə edir: "Incipit Historia Monqolorum, quos nos Tartaros appellamus". Yəni "...bizim "tatar" adlandırdığımız monqolların tarixi belə başlayır...". Bu cümlə isbat edir ki, XIII əsrin ortalarında, yəni əsərin yazıldığı vaxtda monqollar elə tatar adlanmış və həmişə eyni xalqı təmsil etmişlər və ya başqa cür demiş olsa, Düplan de Karpenin də hesab etdiyi kimi, onlar bir xalqın iki qolu olmuşlar; belə ki, iki müxtəlif xalq kimi formalaşmalarına baxmayaraq, qalib xalq həmişəlik məğlub xalqın adını qəbul etmişdir.

Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dediyimiz iki xalqdan biri, yəni monqollar – Asiyada, ikincisi, yəni tatarlar isə Avropada yayılmağa başlamışlar. Buna baxmayaraq, Su Monqallarının və ya ağ tatarların Yekə Monqallar tərəfindən məğlubiyyətə uğradıqları gündən etibarən hər iki xalq bir adla tanınmış və vahid xalq olmuşdur.

Şərqdən Qərbə, Çindən İrana yürüş edən Çingiz xan, heç şübhəsiz, Xəzər dənizinin şərq sahillərində qarşılaşdığı Türküstan xalqlarını da özü ilə çəkib aparmışdır. Bu xalqlar, bir sel kimi Qafqaz adlandırılan nəhəng qayanın özülünə çırpılaraq parçalanmış, onun dalğaları axın zamanı bir tərəfdən Həştərxan və Kazanı, o biri tərəfdən Bakı və Lənkəranı basmış, iki böyük axın da Ermənistan və Krıma tərəf istiqamət götürmüşdür.

Təbii ki, yaxın ərazilərdən gələn türkmənlər birinci olaraq dayanmalı, məskunlaşmalı olmuşlar. Ancaq işğala məruz qalan xalqlar qaliblərə heç bir fərq qoymurdular: onlar üçün hamı ya tatar, ya da monqollar idilər; belə ki, tatar adı Qərbdə monqol adını üstələnmiş və hamısı tatar kimi tanınmışlar.

Bunlar Dnestr və Emba çayları arasında Qıpçaq dövlətini yaradan tatarlar olmuşlar; biz də bunu Qızıl Orda adlandırmışıq; "orda" sözü "çadır" deməkdir ki, biz də bunu təhrif edərək "Qızıl Orda" adlandırmışıq.

Bax, buna görə də türk dili bütün qıpçaqlarda, başqırdlarda, çuvaşlarda hakim dil kimi qalır, monqol dili itir və fətehlərin varisləri öz ulu babalarının dilində nə danışa, nə də yaza bilirlər.

1463-cü ildə III İvanın vaxtında Rusiya iki əsrdən bəri ona hökm edən tatarların basqınlarına qarşı əks həmləyə başlayanda, Qıpçaq çarlığı, yaxud Qızıl Orda beş ayrı xanlığa parçalanır:

- Don və Dnestr çaylarının arasında Noqay tatarlarının xanlığı;
- Qafqaz, Don və Volqa arasında Həştərxan xanlığı;
- Ural və Volqa çayları arasında Qıpçaq xanlığı;
- Samara və Byatka arasında Kazan xanlığı;

– və nəhayət, Krım xanlığı.

III İvanın hakimiyyəti dövründə – 1474-cü ildə Krım xanlığı Rusiyaya xərac verirdi. 1481-ci ildə Qıpçaq xanlığı da həmin çar tərəfindən dağıdılmışdır.

1552-ci ildə IV İvan Kazan xanlığını işğal etmiş və Rusiyaya birləşdirmişdir.

1554-cü ildə Həştərxan xanlığı da həmin çara tabe edilmişdir.

Nəhayət, Noqay tatarlarının xanlığı XVIII əsrdə III Yekaterina tərəfindən fəth edilmişdir.

Bizim verdiyimiz izahlarla kifayətlənməyən oxucularımız aşağıdakı mənbələrə müraciət edə bilərlər:

1. “L’Asia Polyglotta de Klaproth”;
2. “L’Histoire de la Russie, de Leveque”;
3. “L’Histoire des Cosaques, de Lesur”;
4. “L’Histoire des Mongols, de D’Ohhson”.

Və yuxarıda dediklərimizin hamısından əlavə, qoy oxucularımız bizim həmvətənimiz Hommer dö Hellin “Les Steppes” əsərini də oxusunlar.

XIII FƏSİL

NIJNİ NOVQOROD SÜVARİLƏRİ

Knyaz Dondukov-Korsakovun evini xəbər alanda bizə şəhərin yuxarı hissəsini, yəni Çiryurta daxil olduğumuz yerin əks tərəfini nişan verdilər.

Şukovayadan bu yana knyaz Dondukov-Korsakovun adını tez-tez eşidirdik. Hər dəfə də ondan söhbət düşəndə ağız dolusu danışır və tərifləyirdilər.

Elə çay, şəhər və adam adları var ki, onları görmədən, rastlaşmadan haqqında çox şey eşidirsən.

Knyaz Dondukov-Korsakov belələrindəndir.

Artıq bu dəfə harada qalacağımızı soruşmaq üçün onun yanına heç kəsi göndərməmişdik. Ən təmtəraqlı, ən zəngin qonaqpərvərlik ənənələrinə sahib olan rus qonaqpərvərliyinə bələd olduğumuzdan birbaşa onun evinə yollandıq.

Nijni-Novqorod süvari alayının yerləşdiyi kazarmaların arasında gözəl işıqlandırılmış böyük bir bina görünürdü; biz bu binanın knyaza məxsus olduğunu anladıq və ora tərəf yollandıq.

Xidmətçilər elə bil bizi gözləyirmişlər kimi tez qarşılamağa gəldilər və biz də sanki qabaqcadan dəvət edilmiş qonaqlar kimi atdan düşdük.

Birinci salonun ortasında bir nəfər yüksək rütbəli zabit bizə yaxınlaşdı. Knyazı tanımadığımızdan mən bu adamı ona oxşatdım və iltifatlı, xoş sözlərlə ona müraciət etməyə başladım.

O, dərhal mənim sözümü kəsdi; sən demə, o, Dondukov-Korsakov yox, onun yerində işləyən qraf Nostits imiş.

Knyaz elə bu yaxınlarda general rütbəsi almışdı və qraf Nostits də Nijni-Novqorod süvarilərinin polkovniki kimi onu əvəz edirdi. Deməli, bizə qonaqpərvərlik göstərən qraf imiş.

Gəlişimiz knyaza xəbər verildi və çox çəkmədi ki, o da gəlib bizə qoşuldu.

Qraf Nostits sözünü deyib qurtarmamışdı ki, knyaz əlini mənə uzadaraq üstümü zə gəldi.

Onun o biri əli sarıqlı idi. Knyaz çəçenlərə qarşı keçirilən son əməliyyatda yaralanmışdı və əlini işlədə bilmirdi.

O mənim təsəvvür etdiyim kimi idi: məğrur baxışlı, güləruz, açıq sifətli.

Biz qraf Nostitsin Tiflisdən gətirdiyi İran xalçaları ilə döşənmiş salona daxil olduq.

Xasavyurdda əməliyyatda olan qulluqçulardan biri bizim gəlişimizi knyaza xəbər vermişdi.

Böyük salonda diqqətimizi ilk olaraq cəlb edən şey bir dağın zirvəsində öz adamları ilə dörd tərəfdən müdafiə olunan çərkəz başçısının təsvir edildiyi tablo oldu.

Mən tablodakı qəhrəmanın kim olduğunu soruşdum.

Bu, Hacı Murad idi. O Hacı Murad ki, əziz oxucular, Həmzət bəyin ölümü haqda yazılmış böyük faciənin iştirakçılardan biri idi.

Həqiqətən, Hacı Muradın adı Qafqazda çox məşhurdur; illər keçdikcə onun şöhrəti daha da artacaqdır. Şamil imamlığı qəbul etdikdən sonra o, Rusiyaya xidmət etmək məqsədilə özünü elə göstərmişdi ki, guya Şamillə əlaqəni kəşib; 1835-1836-cı illərdə o, milis zabiti idi.

Ancaq Xunzax qalasının rəisi polkovnik Lazarev Hacı Muradın Şamillə gizli əlaqəsi olduğunu hiss edir. O, Hacı Muradı həbs edir və güclü silahlı dəstənin nəzarəti altında Tiflisə göndərir.

Nəzarətçilər bir anlığa nəfəslərini dərmək üçün dağın zirvəsində dayananda o, yəhərinin sağ və sol tərəfindən bir-birinə bağlanmış silahlar sallanan bir ata yaxınlaşır, bu silah bağlamalarının birindən bir tüfəng götürür, əsgərlərdən isə bir patrondaş ələ keçirib sıldırım qayadan özünü atır və yerə düşərkən hər iki qıçını sındırır. Əsgərlərə onu təqib etmək əmri verilir. Dörd əsgər isə onun ardınca yarığandan tullanır.

Hacı Murad dörd dəfə atəş açır, əsgərlərin dördünü də öldürəndən sonra qaçıb Şamillə qoşulur. Şamil məhz onun təşəbbüsü ilə Xunzaxı yenidən tutur və 1843-cü ildə ruslar üçün böyük itkilərə səbəb olan bir sıra hərbi əməliyyatları həyata keçirir.

Ancaq 1852-ci ilin axırına yaxın əməliyyatlardan birinin baş tutmamasında Şamil onu günahlandırdığından, yenə də onunla Hacı Muradın arası dəyir. Bundan sonra Hacı Murad Tiflisə gedir və qraf Vorontsovun himayəsinə sığınır. Ancaq Xunzaxda olduğu kimi, burada da ona qarşı şübhələr baş qaldırır. Əslində onun bu yerləri hərtərəfli öyrənmək məqsədilə gəldiyini hiss edən qraf Vorontsov ona hörmət əlaməti kimi xüsusi mühafizə dəstəsi təyin edir. Həqiqətdə isə, bu dəstə ona nəzarət edir. Hər şey tam yəqinləşəndən sonra məlum olur ki, ləzgilərlə gizli əlaqəsi olan Hacı Murad Kaxetiya sərhədinə qədər torpaqları xəlvəti ələ keçirmək, Şamildən və ruslardan tamamilə ayrı, özünün müstəqil hakimiyyətini qurmaq istəyir.

1852-ci il aprel ayının əvvəllərinə yaxın o, Nuxaya gəlir. Şəhər qarnizonunun rəisi knyaz Tarxanova bu barədə xəbərdarlıq edilir və buna görə də onun üzərində son dərəcə ciddi nəzarət qoyulur.

Aprel ayının 29-da Hacı Murad bir sırayı əsgər, bir zabit və üç kazakın müşayiəti ilə şəhərdən çıxır. O, şəhərdən çıxan kimi tapançadan atəş açaraq əsgəri öldürür, zabitə iki xəncər zərbəsi endirir və eyni silahla kazaklardan birini də ölümcül yaralayır. Qalan ikisi isə qaçıb qurtarır və gəlib vəziyyəti knyaz Tarxanova xəbər verirlər. Knyaz elə həmin dəqiqə tabeliyində olan əsgərləri başına toplayır və Hacı Muradın izini düşür. Ertəsi gün Tarxanov Qax və Balakən arasında onu haqlayır. Bu vaxt Hacı Murad öz nökrilə meşədə dayanmışdı. Knyaz və adamları meşəni mühasirəyə alıb atəşə tuturlar. Elə birinci güllədən sonra nökr ölür. Hacı Murad tək qalır. O, Tarxanovun adamlarından dördünü

öldürür, on altısını yaralayır, xəncərini yanındakı ağaclardan birinə vurub sındırır və özü də altı yerdən yaralanandan sonra yıxılır.⁸ Elə həmin yerdəcə onun başını kəsirlər; kəsilmiş başı mumiyalayıb Tiflisə gətirirlər. Bu başın naturadan çəkilmiş şəkli məndə vardır.

Qraf Nostitsin salonunda asılan şəkil isə aşağıda nəql edəcəyimiz hadisə ilə əlaqədar çəkilmişdir.

Rus ordusu tərəfindən qarabaqara izlənən Hacı Murad özünün səkkiz yüz nəfərlik dəstəsi ilə Xəzər dənizi sahillərində yerləşən Kartma-Talada möhkəmlənir. Müxtəlif tədbirlərə əl atılır, Kartma-Talaya rus qoşun birləşməsi göndərilir və əlavə olaraq, Nijni-Novqorod süvari dəstəsi də buna qoşulur. İki eskadron da köməyə gəlir və piyadaları gözləmədən mayor Zolotuxinin komandanlığı altında istehkama hücum edirlər. Hələ dağlılarla əlbəyaxa vuruşdan əvvəl yüz qırx əsgərdən səksəni tələf olur, yeddi zabitdən altısı ölür.

Mayor özü Hacı Muradın bayrağını ələ keçirir. Hacı Murad onun üstünə atılır və tapançadan atəş açmaqla onu öldürür; ancaq ölərkən mayor bayrağı arxadan gələn adamlarına verməyə macal tapır.

Piyada qoşun gəlib çıxır. Bu qoşundan yalnız əlli nəfər salamat qalır; ancaq bayrağı əllərində saxlaya bilirlər. Həmin bu bayrağın kiçik bir hissəsi məndə vardır; onu mənə knyaz Dondukov-Korsakov və Nostits vermişlər.

Şamil ən sadıq naiblərinə verdiyi döş nişanından birini də Hacı Murada vermişdi. Həmin orden onun başı ilə birlikdə Tiflisə göndərilmişdir.

Baş indi Sankt-Peterburqdadır; Tiflisdə saxlanılan nişanı isə knyaz Baryatinski mənə bağışladı.

Qraf Nostitsin salonunda asılmış şəkildə Hacı Muradın Kartma-Taladakı istehkamını Nijni-Novqorod süvarilərinə qarşı müdafiə etməsi təsvir olunmuşdur.

Salnamələrində parlaq səhifələr olan, səkkiz dəfə yenidən qurulan və səkkiz dəfə döyüş əməliyyatlarında iştirak edən, komandiri, bütün əsgərləri, zabitləri həlak olan bu məşhur alay Böyük Pyotrun vaxtından təşkil olunmuşdur.

1704-cü ildə I Pyotr Ukraynada süvari polku yaratmaq barədə boyar Şeynə göstəriş verir. 1708-ci ildə – rus ordusunun formalaşdığı bir vaxtda bu polk Nijni-Novqorodda yaranmışdı və öz adını da buradan götürmüşdü. O, sonralar, yəni 1709-cu ildən 1856-cı ilə qədər yaradılmış altı rus süvari qoşununun bünövrəsi rolunu oynamışdır. Artıq qırx altı ildir ki, bu polk Qafqazda yerləşir. Knyazın salonunun divarları həmin süvari alayının qazandığı şərəf nişanı ordenlərilə bəzədilmişdir.

Onun bayrağı, daha dəqiq desək, onun bayraqlarının hamısı Müqəddəs Georgi bayraqlarıdır. Onlar bu süvari alaya 1827, 1828 və 1829-cu illərdə Türkiyəyə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlara görə verilmişdir.

Bayraqlardan sonra dəbilqələr gəlir.

Hər bir əsgərin dəbilqəsinin üstündə yazı vardır: “Fərqləndiyinə görə”. Daha sonra, 1858-ci ildə göstərilən şücaətə görə isə süvari alayına üzərində Müqəddəs Georgi xaçı nişanı olan fəxri gümüş kəməy verilmişdir.

Nəhayət, 1854-cü ildə İmperator Nikolay alayı bir daha mükafatlandırmaq üçün hər bir əsgərin geyiminin yaxalığında xüsusi naxış olması barədə göstəriş verir.

Knyaz Dondukov və qraf Nostits doğma ata qayğısı ilə bütün bu nişanları bizə göstərdilər. Onlardan birincisi belə cəsur alayın komandanlığını tərk etməyə məcbur qalıb daha böyük vəzifəyə təyin olunduğuna təəssüflənir, ikincisi isə ləyaqətli varis kimi həmin vəzifəyə təyin olunduğuna görə fəxr edirdi.

Biz bu şərəfli muzeyə baxış keçirdiyimiz zaman salon ağzına kimi zabitlərlə dolmuşdu. Hər axşam saat səkkizdə knyaz Dondukov-Korsakovun şam yeməyi verməsi adət halını almışdı; alayın bütün zabitləri də bu ziyafətə dəvət olunurdular; ürəyi istəyən gələ bilirdi.

Qraf Nostits də bu ənənəni davam etdirirdi. Süfrənin, yəni şam yeməyinin hazır olduğunu xəbər verdilər və biz iyirmi beş-otuz nəfər üçün hazırlanmış masanın ətrafına keçib yerlərimizi tutduq.

Şam qurtarana qədər alay-hərbi musiqisi səsləndi.

Sonra, elə ki musiqiçilər də şam yeməyini qurtardılar, rəqs başlandı. Bu, yalnız bizim şərəfimizə təşkil olunmuşdu.

Alayın ən gözəl, məşhur rəqqasları dəvət olunmuşdular və bütün millətlərin: dağlıların, aranda yaşayanların, qabardinlərin, ləzgilərin, rusların rəqsləri bir-bir, növbə ilə ifa olunurdu.

Rəqslər davam edərkən qraf Nostits şəxsən özünün hazırladığı ən gözəl şəkillərdən ibarət fotoalbomu – Qafqazın mənzərələrini Moyneyə göstərdi. Qraf Nostits Çiryurta gəlməzdən qabaq yaşadığı Tiflisin gözəl xanımlarının şəkilləri ilə albomunu zənginləşdirmişdi. Gürcüstanın mərkəzinə gəlməmişdən əvvəlki üç həftə ərzində elə bir gürcü gözəli qalmadı ki, tanış olmayaq.

Mən Rusiyada xidmət edən rus əsgərlə Qafqazdakı rus əsgəri arasındakı fərqi məhz burada gördüm və hiss etdim.

Rusiyadakı rus əsgəri daim qəm dəryasına qərq olub, sir-sifətindən kədər yağır, düşdüyü vəziyyət onda özünə nifrət yaradır, rəhbərlərindən ayıran rütbə fərqi onu alçaldır, ayaqlar altına salır.

Qafqazda olan rus əsgəri isə şəndir, deyib-güləndir, hətta zarafatçıdır və bu xüsusiyyətlərinə görə bizim əsgərlərə oxşayır. Geydiyi hərbi forma onun üçün şərəf rəmzidir, rütbəcə qalxmaq, irəli getmək, fərqlənmək şansı və nəhayət, təhlükə duyğusu vardır. Bu təhlükə onu öz komandirlərinə yaxınlaşdırır, nəcibləşdirir, zabitlərilə arasındakı məsafəni “yumşaldır”, nəhayət, təhlükə ona qol-qanad verir, həyatını dəyərləndirməyi öyrədir.

Əgər fransız oxucuları dağlarda aparılan bir əməliyyatı bütün təfəsilatı ilə gözlərinin qabağına gətirsələr, onlar rus əsgərlərinin daxilən nələr keçirdiyini, nə cür məhrumiyətlərə sinə gərdiyini bilsələr, heyretə gələrlər; görərlər ki, rus əsgəri qara, yavan çörək payını yeyir, qarın üstündə yatır, kürəyindəki yükünü, ağır topları elə yerlərdən çəkib aparır ki, oraya heç vaxt insan ayağı dəyməyib,

ovçular belə ora gedə bilməyib; elə sal qayaları aşır ki, onların daim qarla örtülü qranit zirvəsində yalnız qartallar pərvaz edir.

Və bütün bunlar hansı müharibə naminədir? Bu amansız müharibə – əsirin, girovun insan sayılmadığı, hər bir yaralının hər an ölə biləcəyi, düşmən tərəfin ən vəhşilərinin baş, xeyirxahlarının isə əl-qol kəsdikləri bir müharibə naminədir.

Biz özümüz də Afrikada iki-üç il ərzində belə bir vəziyyətlə qarşılaşmışıq; ancaq ora ilə buranın yeri, məkanı və təbii şəraiti fərqlidir – orada bizim əsgərlər yüksək maaş alır, keyfiyyətli qidalanır və yaxşı geyimlə təmin olunurlar. Xidmət etdikləri müddətdə rütbəyə yüksəlmək üçün heç bir məhdudiyət yoxdur. Ancaq təkrar edirəm, belə bir vəziyyət bizdə iki-üç il çəkir, rusalarda isə qırx ildir ki, belə davam edir.

Bizdə də əsgərdən oğurlamaq mümkün deyil, demək olar ki, mümkün deyildir, çünki onlar kasıbdırlar. Rusiyada isə öləndə onların meyitlərini ləzzətlə didib-tökən çaqqalları, qartalları və qırğıları nəzərə almasaq, bədbəxtlərin vücudu tamamilə dəyərsizdir.

Beləliklə, dövlət hər ay bir əsgər üçün otuz iki funt* un və yeddi funt yarma verir. Yüzbaşı bu ərzaqların hamısını bazardan və hərbi ərzaq anbarından alır, onları kəndliyə qaytarır və o da yemək hazırlayıb əsgəri yedizdirir.

Hər ay yüzbaşı kənd camaatı ilə haqq-hesab kəsəndə öz aralarında “mir”, yəni ümumi icmanın razılığı əldə olunur. Bu razılaşma mərasiminə hər yerdə məşhur olan araqla dolu bardaqlar gətirilir və rus kəndlisi də ki, belə şeyin bərk düşkünüdür.

İçirlər.

İçməyi sevməyən yüzbaşı adətən, arağı badələrə süzməklə kifayətlənir. Elə ki kənd icmasının üzvləri sərxoş olub özlərini bilmirlər, yüzbaşı özünə sərf eləyən qəbzi alır.

Beləliklə, yarma ilə un bir neçə bardaq araqla əvəz olunur. Sabahı gün yüzbaşı qəbzləri polkovnikə təqdim edir. Əslində pis qidalanan əsgər əlindən çıxan ərzağı geri ala bilməyəcəyini qabaqcadan bilir, ancaq adambaşına otuz iki funt unun və yeddi funt yarmanın qəbzini polkovnikə göstərən yüzbaşı əsgərin yağ içində böyrək kimi saxlandığını sübut etməyi bacarır. Yürüşdə, əməliyyatda iştirak edən əsgərə borş, funtyarımliq bir tikə ət verilir. Borş bir neçə gün əvvəldən hazırlanır, özü də bizim konservlərə oxşayır.

Günlərin birində bir nəfər işbaz belə fikrə düşür ki, öküz, yaxud inək ətilə hazırlanan və ən qidalı əsgər yeməyi olan şorbanı qarğa ətindən bişən şorba ilə əvəz etsin. Rusiyada qarğa boldur – minlərlə, milyonlarla, milyardlardır. Hara baxsan, qarğalar uçur; onlar demək olar ki, göyərçin kimi ev quşuna dönüblər, ətini isə heç kim yemir. Onlar küçələrdə dəstə-dəstə gəzişirlər, çörək yeyən uşaqların üstünə hücum edib onların çörəklərini əllərindən qapırlar. Kiçik Rusiyanın bəzi rayonlarında onların yuvasındakı yumurtaları götürüb əvəzinə

* Funt – burada 453,6 qrama bərabər çəki vahidi nəzərdə tutulur.

toyuq yumurtası qoyurlar və kürt kimi üstündə yatızdırırlar. Hamının müqəddəs quş kimi baxdığı göyərçinin tamam əksinə olaraq, qarğaya murdar heyvan kimi baxır və onun ətinə yemirlər.

Hər bir ovçu bilir ki, qarğa ətindən əla şorba çıxır. Bu üsulla hazırlanan şorba bəlkə də inək, yaxud öküz ətindən hazırlanmış şorbadan daha dadlı olur.

Ancaq ordu işbazının məkrli niyyəti baş tutmur. Əsgərlər şorbanın qarğa ətindən bişirildiyini başa düşür, onu yeməyib çölə tullayırlar.

Yürüş zamanı əsgərə hər gün verilməli olan funtyarım öküz ətinə gəldikdə isə... Vaxtilə Krım müharibəsində döyüşmüş bir gənc zabit belə danışır:

– Bir öküz dörd yüz-beş yüz adamın bir günlük yeməyidir. Kaluqa quberniyasında bir yüzbaşı öküz alır. Hərbi yürüş hara getsə, yüzbaşı da öküzü ora dartıb aparır. O, polkovniklə rastlaşanda:

– Bu nə öküzdür belə? – deyə polkovnik yüzbaşidan soruşur.

– Bu mənim əsgərlərimin bu günkü yeməyidir, – yüzbaşı cavab verir.

Həmin bu öküz iki ay yarım müddətdə Kaluqa quberniyasından Xerson quberniyasına qədər yol qət edibmiş. Elə bilirsiniz Xerson quberniyasına gəlib çatanda bu öküzü yedilər? Qətiyyəən yox. Yüzbaşı onu satdı; əsgərlərdən fərqli olaraq, bütün yolboyu yaxşıca yeyib kökələn öküzə görə yüzbaşı özü qazandı.

Hər bir yürüşün önündə təxminən iki, yaxud üç düşərgə qabaqda bir zabit gedir. Polkovnik həmin bu zabitə odun və un alıb çörək bişirtirmək üçün pul verir. Bu zabitə “xlebopek”, yəni “çörəkbişirən” deyirlər. Bir dəfə mənim gənc zabitimə bir günlüyə bu xidməti yerinə yetirmək tapşırılır. “Sans péché” sözü Rusiyada vicdanla iş görən birinin qazanc əldə etməsi kimi başa düşülür; bizim zabit isə təyin olunduğu gün yüz rubl (dörd yüz frank) qazanır.

Dövlət ordusunun hərbi-təsərrüfat işlərinə baxan işbaz Sibirdən xeyli miqdar da yağ alır; bu yağ Qafqaz ordusuna verilir və bunun hər qırx funtu üçün altmış frank ödənilir. Tacirin əlində bu böyük vəsaitdir; yağı alıb gətirən adam bunu yaxşı bilir, odur ki, o bu keyfiyyətli yağı Taqanroqda az-az, baha qiymətə satır və bəzən də həmin yağı keyfiyyətsiz yağla dəyişir. Əsgərin Taqanroqda aldığı yağ onun özünə tam keyfiyyətlə, əsl yağ kimi çatmır. Bax, rus əsgəri belə yaşayır.

Knyaz Dondukov-Korsakov və qraf Nostitsin komandanlığı altında xidmət edən alaylardakı əsgərlərin sevincini və şən əhval-ruhiyyəsini özünüz təsəvvür edin.

Həmin gecə mən çarpayıda yatdım; iki ay olardı ki, çarpayıda yatmaq mənə nəsib olmamışdı.

XIV FƏSİL

QUM DAĞI

Ertəsi gün belə mehriban, səmimi ev sahiblərindən məcburən ayrılmaq heç kimin ürəyindən deyildi.

Bir daha təkrar edirəm ki, Rusiyadakı qonaqpərvərlik heç bir yerdə yoxdur.

Moyne özü ilə beş-altı fotosəkil aparırdı. Mən isə Hacı Muradın özünün portretini götürmüşdüm, onun kəsilmiş başını isə Tiflisdə görəcəyimə əmin idim.*

Bundan əlavə, bizim hər iki polkovnikimiz Nijni-Novqorod süvari alaylarının adından Şamilin çox sevimli naibinin əlindən aldıkları bayrağın bir parçasını da yadigar olaraq mənə hədiyyə etmişdilər. Üstəlik, biz şahənə bəzədilmiş atlara minib yola düşürdük; poçt idarəsi yalnız Unter-Kaleyə, yəni Ciryurtdan qırx verstlik məsafəyə qədər fəaliyyət göstərirdi.

Müşayiət dəstəməzdə iyirmi beş nəfər vardı, ancaq bunlar əlli adama bərabər idilər. Onlar sərhəd qoşunlarında xidmət edən kazaklar idilər.

Atlarımız yeldən qanad taxmışdılar; bir saatdan sonra biz artıq qalada idik.

Bu qalaya daxil olan azərbaycanlılar silahlarını qapının yanında qoyurdular.

Qaladakı əsgərlər arasında nəsə bir narahatlıq hökm sürürdü.

Sərhəd qoşunlarından qalada nə qədər kazak vardısıa, hamısı əməliyyata hazır vəziyyətdə idilər; belə ki, artıq biz Çeçenistan və Ləzqistan sərhədində idik və casuslar səhər ertədən gəlib altmış nəfərə yaxın ləzginin əməliyyat keçirmək məqsədilə Burtunaydan çıxdıklarını xəbər vermişdilər.

Məsələ burasında idi ki, soyğunçuların hansı tərəfdən hərəkətə keçəcəyini heç kim bilmirdi. Təkcə bu məlum idi ki, onlar artıq dağları aşmışdılar.

Bizə altı nəfər Don kazakı verildilər; sırası kazakların yüngül silahları ilə müqayisədə, sərhəd qoşunlarında xidmət edən uzun nizəli əsgərlərin çox heybətli, miskin görkəmləri vardı.

Silahlarımızı yenidən yoxladıq, hər şey qaydasında idi. Yola düşdük.

Biz Əli Sultana qonaq olanda atlarımız dincəldiyindən və doyunca vələmir yediklərindən dağların ətəyi ilə uzanıb gedən geniş düzənliklərdə quş kimi süzürdülər; şübhəsiz, onların yerişi kazakların atlarınınkindən daha sürətli idi, çünki əvvəlcə onlardan biri dala qaldı, sonra iki başqa at da ona baxıb nümunə götürdü, yəni onlar da dala qaldı, nəhayət, bu üç at bizdən ayrıldı. Biz yüksəkdən baxanda, ayaqlarını zorla sürüyən bu atlar qalaya qayıdırdılar, onlar öz tövlələrinə dödrdnala çaparaq uçurdular.

Ümidimizi Allaha bağlamışdıq, əmin idik ki, Unter-Kale kəndində at və kazak nəzarət məntəqəsi tapacağıq. Biz bu atlardan və kazaklardan savayı, yolun sağ tərəfində qeyri-adi bir fenomenlə rastlaşacağımıza əmin idik.

Heç bir yerində bir dənə də olsun qum olmayan həmin bu düzənlikdə altı-

* Hacı Muradın başı indi Sankt-Peterburqda saxlanılır.

yeddi yüz metr hündürlüyündə bir qum dağı vardır. Biz boz fonda onun sarı-qızılı rəngə çalan zirvəsini seçirdik; yaxınlaşdıqca, sanki o, yerin təkindən qalxıb ucalır, yer isə alçalırdı; gözlərimizin qarşısında getdikcə böyüyən, balaca zəncir kimi uzanan, təxminən iki verst uzunluqda bir məsafədə sanki Qafqazın sonuncu səddi, dayaqları öz vəzifəsini yerinə yetirirdi. Onun üç-dörd zirvəsi vardı ki, bunlardan biri o birilərdən daha hündür idi. Ən uca zirvənin hündürlüyü altı-yeddi yüz metr ancaq olardı. Bununla belə, onun hündürlüyünü tam təsəvvür etmək üçün lap yaxınlığına getmək lazımdır. Yaxınlaşdıqca, bu dağ Qafqazı öz arxasında gizlədə bilmədiyindən, köstəbəyə oxşayırdı.

Mən onun qumuna əl vurub yoxlamaq məqsədilə arabadan düşdüm. Bu ən narın, ən gözəl qum idi; hətta bu qumu aparıb böyük komandirinin stolunun üstünə də qoymaq olardı. Hər dəfə güclü tufandan, qasırgadan sonra bu qum hərəkət edir, dağ öz formasını dəyişir. Ancaq tufan nə qədər güclü əsirsə əssin, bu qumu düzənliyə səpələyib yaya bilmir və dağın zirvəsi əvvəlki hündürlüyünü saxlaya bilər.

Eli de Bomonun vulkanik nəzəriyyələri ilə tanış olmayan, təbiətin bu möcüzəsini izah edə bilməyən azərbaycanlılar özləri bu qum dağının əmələgəlmə səbəbi haqda əfsanələr tapıb söyləməklə kifayətlənirlər. Biz fransızlarda olduğu kimi, onlarda da şairlik elmi üstələyir.

Deyilənlərə görə, iki qardaş gözəl şahzadə qıza aşiq olurlar. Bu qızın gölün ortasında bir qəsri varmış və o, burada yaşayırmış. Qız darıxdığı vaxtlar qayıqla öz qəsridən çıxırmış; çünki şahinlə ov etməyi və at sürməyi çox sevərmiş. Şahzadə qız qardaşlara şərt qoyur ki, hər kəs bu gölü qurutsa, ona ərə gedəcək.

Ayrı-ayrılıqda hər iki qardaşın öz planı olur, ancaq ikisinin də məqsədi bir imiş. Qardaşlardan biri Kubaçiyə gedir, elə bir qılınc sifariş verir ki, vuranda qayaları çapsın. O biri qardaş isə dənizə tərəf yollanır və özü ilə elə bir böyük kisə götürür ki, onu qumla doldurub gətirsin və töküb bu gölü qurutsun.

İstədiyi qılıncı tapıb əldə etmək xoşbəxtliyi böyük qardaşa nəsib olur və şahzadə qızın qalasına qədər olan məsafə dənizə qədər məsafədən az, qısa olduğundan o, Kubaçidən qayıdanda, qum dalınca dənizə gedən kiçik qardaş yolu hələ yarı eləməmişdi.

Kisənin altında əyilib ikiqat olan kiçik qardaş tənənfəs, qan-tərin içində qəsrə gəldikcə ucaldacağı dağın hündürlüyünü gözəyarı ölçürmüş və birdən-birə o, dəhşətli bir səs-küy eşidir; sanki minlərlə at birdən sürətlə, dördnala çaparaq özünü dənizə vururdu. Bu onun qardaşı idi, qayaları çapırdı, səs-küy isə ordan gölə tökülən daşların şappıltısı idi.

Bundan sarsılan kiçik qardaşın – qum daşıyanın dərdi o qədər artır ki, özünü itirir, yıxılıb kürəyindəki qumla dolu kisənin altında qalır, kisə yerə düşərkən yırtılır, qum da onun üstünə tökülür və o, titan Ensəl kimisi dağın altında qalır.

Alimin izahı daha məntiqi olardı. Burası var ki, alimin dediyi bu eşitdiyimizdən gözəl olacaqdımı? Alimlər – “bəli”, deyə öz fikirlərini təsdiqləyər, şairlər isə – “yox”, deyə inkar edərlər.

Ruslara təslim olmuş azərbaycanlı aulu Unter-Kale, dağın arxasında yerləşirdi və biz dağdan aralandıqca aul gözlərimizin önündə getdikcə böyüyür və ucalırdı. Bu aul eynilə Konstantin şəhərinə oxşayırdı – nəhəng bir qayanın üstündə salınmışdı.

Bu nəhəng istehkamın aşağısında kiçik, ancaq demək olar ki, tamamilə qurumuş, dağların zirvəsindəki qarlar əriyəndə daşan və Sulakçayın qoluna çevrilən, qıvrıla-qıvrıla axıb, göz yaşı kimi şəffaf və parlaq suyu ilə könül oxşayan bu çay bizim Ozen çayına oxşayırdı.

Biz çayın ortasında, çınqıllı bir adada ayaq saxladığımız. Aulu dövrələyən, özü də bir verstlik məsafədə uzanıb gedən yolla nəzarət məntəqəsinə gedib çıxmaq mənasız idi.

Atları tapıb bura gətirməli, yalnız bundan sonra yolumuza davam etməli və gecəni Helli kəndində, yaxud mümkün olarsa, Temirxan Şurada keçirməli idik.

Bizi buraya gətirən arabaçılar qoşqu atlarını da arabalardan açaraq müşayiət dəstəsi olmadan Xasavyurda qayıtmalı idilər; xatırladaq ki, kazaklarımız artıq çoxdan onlara çatacaq çaypulunu, nə bilim, araq pulunu alıb bizi tərk etmişdilər...

Görünür, ləzgilərin haqqında söz-söhbət gedən əməliyyatı onları çox narahat edirdi.

Beləliklə, biz – Moyne, Viktor İvanoviç adlı gənc zabit, leytenant Troyski, Xasavyurdda tanış olduğumuz, Temirxan Şuradan olan mühəndis, Kalino və mən çayın yatağında qaldıq. Bizim ətrafımıza şübhəli görkəmli çoxlu azərbaycanlı yığılmışdı; onlar tamahkarlıqla bizim yüklərimizə baxırdılar; və bu baxış heç də xoş niyyət güdmürdü. Belə qərara gəldik ki, Kalino və mühəndis məntəqəyə qalxsinlər və atları düşürüb gətirsinlər. Moyne, Viktor İvanoviç və mən qalib yükləri qoruyaq.

Sıldırım, qayalı cığırla çaya enib su doldurmağa gələn və kürəklərində və başlarında daşdıqları böyük səhəngləri çətinliklə aparən azərbaycanlı qadınları və qızları seyr edərək bir qədər əyləndik.

Nə Kalino qayıdıb gəlmək bilirdi, nə də mühəndis.

Vaxtı öldürmək, fikrimi dağıtmaq üçün qum dağının rəsmiini çəkməyə başladım; ancaq mən heç vaxt təsvirçilik qabiliyyətimlə öyünmədiyimdən albomu yenidən örtüb tarantasdakı balışın altında gizlətdim və aula tərəf yola düşdüm.

– Tüfənginizi və xəncərinizi qoyun qalsın, – Moyne mənə dedi, – siz lap Marko Spadaya oxşayırsınız!

– Əziz dostum, – ona cavab verdim, – mən özümü həmkarım Skribin qəhrəmanına oxşatmaq fikrindən çox-çox uzağam; ancaq madam Polnobokovanın söylədikləri hər zaman xatirimdədir: “Heç vaxt bayıra silahsız çıxmayın; o həmişə sizi müdafiə etməsə də, hər halda başqalarını sizə hörmətlə yanaşmağa məcbur edər”. Odur ki, mən tüfəngimi və xəncərimi özümlə götürürəm.

– Mən isə, – Moyne dilləndi, – albom və karandaşımlla kifayətlənirəm, bunlar mənə bəs edər.

Mən artıq qabaqda idim; ümumiyyətlə, mən hər kəsə nəinki fikir azadlığı, hətta hərəkət sərbəstliyi də verməyin tərəfdarıyam.

Moyne tüfəngini və xəncərini bir kənara qoydu, qoltuğunun altından albomunu, albomun arasından isə karandaşını çıxartdı və mənim ardımca yola düşdü.

O, aulun ilk evlərinin yaxınlığında mənə çatdı.

Biz dərəyə oxşayan bir küçə ilə irəlilədik və gəlib bir həyəətə çıxdıq. Baxdım ki, yolu səhv salmışam və gəldiyim yolla da geriyyə döndüm. Biz küçəyə oxşayan başqa bir yola çıxdıq, həmin bu yol da ayrı bir həyətdə qurtarırdı.

İlk dəfə olaraq itlər mırıldana-mırıldana bizi arxadan müşayiət edirdilər. Azərbaycanlıların itləri qeyri-adi bir fəhmlə xristianları dərhal seçirlər; sonra ikinci həyətin itləri də onlara qoşuldular, ancaq bu dəfə itlər mırıldanmaqla kifayətlənməyib hüzməyə başladılar.

İtlərin hürüşməsinə ev ziyəsi çölə çıxdı. Biz yenə səhv gəlmişdik, hər şey göz qabağında idi – azmışdıq.

Mən fikirləşib rusca “Poçt idarəsi”ni necə deməyi yadıma saldım və tez dedim:

– Poçtovaya stansiya?

Mənim qarşımdakı azərbaycanlı ya rus dilini bilmirdi, ya da özünü bilməməzliyə vururdu. O, mızıldana-mızıldana nəsə dedi.

O mənim nə soruşduğumu başa düşmədiyi kimi, mən də onun cavabından heç nə anlamadım, ancaq hərəkətdən başa düşdüm ki, bizə həyətdən çıxıb getmək üçün yol göstərir.

Mən göstərilən istiqamətdən istifadə etdim, ancaq itlər mənim geri döndüyümü görüb elə bildilər ki, qaçıram və ona görə də mənim dalımca cumdular. Addımlarımızı yavaşıtıdıq və azərbaycanlının göstərdiyi istiqamətdə getdik. Həqiqətən, düşdüyümüz keçid küçəyə çıxırdı, ancaq azərbaycanlı aulunun küçələri elə girintili-çixıntılıdır ki, oradan çıxmaq üçün Aryan ipi lazımdır. Bizim də ki, ipimiz yox idi, mən isə Tezey deyildim və Minotavrla vuruşmaq əvəzinə, bütöv bir it sürüsü ilə əlbəyaxa olmalı idik.

Etiraf edirəm ki, bu yerdə Yezabelin ağlamalı vəziyyəti yadıma düşdü.

Moyne məndən dörd addım arxada qalmışdı.

– Oh! Lənət şeytana! Atəş aç, əzizim, atəş aç görək! – mənə dedi.

Mən irəli bir addım atdım, itlər dişlərini qıcıdaraq gerilədilər.

– Qulaq asın! – Moyneyə dedim, – elə indicə ciblərimi eşələdim, cəmi iki patronum var; ikisi də tüfəngimdədir, bu da eləyir dörd. Söhbət dörd adamı, ya da ki, dörd iti öldürməkdən gedir. Elə bilirəm ki, itdənsə, dörd adam öldürmək daha yaxşıdır. Al, mənim xəncərimi götür, sənə toxunan birinci itin qarnına sox, bağırsaqlarını tök yerə. Mən isə deyirəm ki, buna görə sizə bir azərbaycanlı çirtmə vursa, elə burdaca onu gəbərdərəm.

Moyne xəncəri götürdü və itlərlə üz-üzə durub hazır vəziyyətdə dayandı. İndi o özü Marko Spadaya oxşamaq istəyərdi, özü də necə!

Mübarizə apardığımız bir vaxtda dönük taleyimiz bizi şıdırğı alver gedən bir qəssab dükənina gətirib çıxartdı.

Azərbaycanlı qəssablar öz mallarını ağac budaqlarından asırlar; itlər isə tamahkar nəzərlərlə ətə baxa-baxa ətrafında dövrə vurub şöngüyürlər.

Qəssab dükəninin həndəvərindəki itlərin sayı on olardı; onlar da bura qədər bizi mühafizə dəstəsi kimi müşayiət edən on-on iki itə qoşuldular. Vəziyyət çox ciddiləşmişdi. Təbii ki, itlərin tərəfini saxlayan qəssab oturduğu yerdən qalxdı, yumruqlarını düyünləyib ombalarına qoydu və istehza ilə bizə baxdı.

İtlərin hürməsindən çox, qəssabın görkəmi, duruşu məni əsəbiləşdirir, özümdən çıxarırdı.

Başə düşdüm ki, daha geriyə yol yoxdur, geriləsəydik, işimiz bitmişdi.

– Oturaq! – mən Moyneyə dedim.

– Elə bilirəm, sən haqlısan, – o mənə cavab verdi.

Biz qapının ağzında, skamyada oturduq.

Bu vəziyyətdə düşmənlərinin ocağının başında oturmuş Femistokla oxşayırdıq.

Ev sahibi bir nəfər azərbaycanlı bayıra çıxdı. Mən ona əl uzatdım:

– Kunak! – dedim.

Mən bu sözün “dost”, “qonaq” olduğunu bildirdim.

O bir anlığa tərəddüd etdi, sonra da öz növbəsində əlini uzatdı, dediyim sözü təkrar edərək:

– Kunak! – dedi.

Bir-birimizi belə nəzakətlə salamladıqdan sonra daha qorxmaq üçün heç bir əsas qalmırdı. Artıq onun himayəsi altındaydıq.

– Poçtovaya stansiya?

– Karaşo! – dedi və bundan sonra itləri qovdu, özü də bizim qabağımıza düşüb irəlilədi. Bu andan etibarən nə azərbaycanlılar, nə də itlər bizə toxunmadılar.

Biz poçtxanaya gəlib çatdıq. Öyrəndik ki, Kalino və leytenant bizdən qabaq bura gəlmiş və nəzarətçi ilə çıxıb getmişlər.

Poçtxana bu geniş yolun üstündə idi; Yaxşı ki, biz atlardan düşmüş və onları bura qalxmağa vadar etməmişdik. Yolu tapdığımızı baxmayaraq, mən yenə də azərbaycanlıya işarə elədim ki, ardımızca gəlsin.

O bizim dalımızca gəldi.

Döngənin başına gəlib çatanda yoldaşlarımızın hamısının dərənin dibində bir yerə yığıldığını gördük, üstəlik poçtxananın müdiri də orada idi. Biz də gedib onlara qoşulduq. Göstərdiyi xidmətə görə öz kunakımıza nəsə bir hədiyyə vermək istəyirdim; Kalinoya dedim ki, onun ürəyindən nə keçirsə, soruşub öyrənsin. O, qətiyyətlə tərəddüd etmədən şərqilərin yunanlı uşağı kimi cavab verdi:

– Güllə və barıt!

Mən barıt qabımdakı barıtın çoxunu onun papağının içinə boşaldanda Moyne də ehtiyat torbasını eşələyib oradakı güllələrdən bir sıxım götürüb ona verdi.

Mənim kunağım razı qaldı, belə ki, o, əlini sinəsinin üstünə qoyub bizim kimi iki nəfər dövlətli və ürəyiaçıq, xeyirxah dostu bir daha görə bilməyəcəyinə təəssüflənirmiş kimi iki-üç dəfə bizə tərəf çevrilərək, təşəkkürünü bildirdi – çünki biz ona yarımfuntluq barıt və iki-üç funtluq güllə vermişdik – və bizə uğurlu yol arzuladıqdan sonra vidalaşib öz evinə getdi.

Bizim qayğımız təkcə bununla qurtarmırdı.

Smotritel gəlib bizə dedi ki, onun tövləsində vur-tut bircə üçatlı araba vardır; bizə isə doqquz at lazım idi.

Ləzgilərin basqınının sədasi bütün aula yayılmışdı: milislər də atlarına minib yürüşdə vuruşmaq üçün getmişdilər; onların nə vaxt qayıdıb gələcəklərini isə heç kim bilmirdi.

Mən təklif etdim ki, çadır quraq, böyük bir tonqal yandıraq və atların nə vaxt gələcəyini gözləyək.

Moyne yolumuza davam etməyə tələsdiyindən, müsyo Troyski nədənsə Temirxan Şuraya tez çatmaq istədiyindən, Kalino mənasını əxlaqdan kənar hesab edib oxucularıma açmaq istəmədiyim səbəbdən, həmişə hansısa bir şəhərə tələsik çatmaq niyyətində olduğuna görə, mənim təklifim yekdilliklə rədd edildi.

Təkcə Viktor İvanoviç susub bir kənarda dayanmışdı və deyirdi ki, çoxluq nə qərara gəlsə, o onu da edəcəkdir.

Çoxluq belə qərara gəldi ki, smotritelin üçatlı arabası mənim tarantasıma qoşulsun, Moyne, Troyski, Kalino və mən tarantada gedək. Viktor İvanoviçə və onun çox dadlı kabab hazırlayan erməni nökrinə gəldikdə isə, onlar ikisi də bizim yüklərin yanında qalıb atların geri qayıtmasını gözləyəcəkdilər, yalnız atlar gələndən sonra öz minik arabaları ilə yola düşəcəkdilər. Onlar gəlib Temirxan Şurada bizə qoşulacaqdılar və dörd nəfər kazakdan ibarət dəstə bizi müşayiət edəcəkdilər.

Güzəştə getmək lazım gəldi; atları qoşdular, biz tarantasa minib yola düşdük.

Gecə vaxtı biz kazak nəzarət məntəqəsinə gəlib çatdıq. Unter-Kaledən bura qədər bizi müşayiət edənlər, adəti üzrə, dərhal atlarını dördnala çaparaq geri qayıtdılar və Kalino kiçik qalanın həyətinə daxil oldu ki, kazakların zabitinə bizim tələbimizi bildirsən.

Həmin adam, yəni zabit, Kalino ilə bərabər çıxdı ki, fransız generalı ilə şəxsən özü danışsın.

Onun əli hər yerdən üzülmüşdü, belə ki, bizə yalnız dörd nəfərdən ibarət müşayiətçi verə biləcəyini bildirdi. Bütün kazaklar çöldə idilər, onun yanında yalnız altı nəfər qalmışdı; onlardan ikisini isə nəzarət məntəqəsinə qorumaq üçün saxlayırdı. Bu, ləzgilərin hücumu hazırladıkları bir vaxtda o qədər də böyük qüvvə deyildi.

Biz üz-gözünü turşudaraq atlarına minən bu dörd nəfəri qəbul etdik və yola düşdük.

Hələ bizim yarım gün vaxtımız vardı. Narın yağış səpələməyə başlamışdı. Kazak nəzarət məntəqəsindən çıxıb təxminən yolun dördüdə bir hissəsini getmişdik ki, yolun sağ tərəfində balaca bir meşəyə rast gəldik, ondan bir az aşağıda isə iyirmi beş xaç görünürdü.

Biz buraya qədər xristian xaçlarını yox, azərbaycanlıların qəbir daşlarını görməyə alışmışdıq. Bu xaçlar yağışda və alatoranlıqda daha da hüznü görünürdü və sanki yolumuzu kəsmək istəyirdi.

– Bu xaçların tarixçəsini soruşub öyrənin! – Kalinoya dedim.

Kalino kazakı çağırdı və mənim sualımı ona tərcümə etdi.

– Eh! Bu xaçların tarixçəsi olduqca sadədir. İyirmi beş rus əsgəri, – həmin adam danışmağa başladı, – bir hadisə ilə bağlı əməliyyatdan geri qayırdılar. Günortanın qızmar vaxtı idi. Şimalda Qafqaz günəşinin istiliyi otuz dərəcə olanda, cənubda bu istilik əlli dərəcəyə çatır. Əsgərlərin və onları gətirən serjantın başına gün elə vurur ki, onlar bu balaca meşədə dayanıb daldalanmalı olurlar: hamının fikri bir olur və mürgüləmək, gözlərinin acısını almaq qərarına gəlirlər. Onlardan biri keşik çəkir və serjant da daxil olmaqla iyirmi dörd əsgər kölgəlikdə uzanıb yuxuya gedirlər.

Sonra hadisənin necə baş verdiyini heç kim bilmir. Bir əhvalat ki, günün günorta çağı, nəzarət məntəqəsindən yarım verst aralı bir yerdə ola... heç kim də, heç nədən xəbər tutmaya... Günortadan sonra saat dördə yaxın gəlib iyirmi beş başsız meyit tapırlar. Görünür, bədbəxt əsgərlər qəflətən çeçenlər tərəfindən yaxalanırlar və... bunun nəticəsidir ki, indi buraya iyirmi beş xaç düzülmüşdür. Onlara abidə kimi iyirmi beş xaç qoyulmuşdur – iyirmi beş başsız meyit!

Biz Temirxan Şuraya tərəf təxminən yüz addım getdik, ancaq kazakın bütün təfsilatı ilə danışdığı bu kədərli əhvalat hələ də onun və bizi aparən arabaçının başında dolanırdı; çünki arabaçı bizə bir şey demədən tarantası saxladı və kazaklarla öz aralarında nəsə danışdılar.

Danışığın nəticəsi bu oldu ki, bu yalnız dörd nəfər müşayiətçisi olan səyyahlar üçün yol çox təhlükəlidir, xüsusilə gecə vaxtı, həm də qaranlıqda.

Şübhəsiz ki, bizim başımıza bir hadisə gəlmiş olsaydı, kazaklar canlarını qurban verərdilər. Əlbəttə, öz silahımız da vardı, uzun müddət müdafiə oluna bilərdik. Ancaq burası vardı ki, əgər belə bir şey baş versəydi, bizim üçün daha dəhşətli olardı; belə ki, biz də amansız düşmənlə çarpışmalı olacaqdıq. Adi vaxtda hər hansı bir kazak və bütün buyruqları dinləyən arabaçı mənə – əlahəzrətə belə bir irad tuta bilməzdilər, buna heç özləri də cəsarət etməzdilər, ancaq orası vardı ki, mən ləzgilərin qəfil həmlə edəcəklərini eşitmişdim. Odur ki, qətiyyənlə heç nəyə etiraz etmədim və boynuma alıram ki, müşayiət dəstəsinin üzvlərinin hamısının dediklərini çox sakitliklə, təmkinlə qəbul etdim.

– Sən bütün gecəni qaranlıqda dayandığın yerdəcə gözləyəcəksən, heç yana tərənməyəcəksən və biz sübh tezdən yola düşə bilərik, elə deyilmi? – arabaçıdan soruşdum.

– Arxayın olun, – o cavab verdi.

Bu zəmanətə cavab olaraq mən göstəriş verdim ki, cilovları dartıb atların başını döndərsinlər və biz kazak nəzarət postuna gedən yola çıxdıq.

On dəqiqə sonra hər tərəfdən möhkəm hasara alınmış, qarşısında bir nəfər gözətçinin dayandığı sahəyə daxil olduq.

XV FƏSİL

ŞAMXAL TARKOVSKİNİN AULU

Artıq təhlükəsiz yerdəyik, buna şübhə ola bilməzdi, sadə bir kazak gözətçi məntəqəsində sığınacaq tapmışdıq; Qafqazda kazak gözətçi məntəqəsinin nə demək olduğunu gərək mədəni adamlara izah edək.

Bu, torpaqdan tikilmiş, əhənglə ağardılmış, yay vaxtı çatlarının arasında iri, zəhərli hörümçəklərin və əqrəblərin olduğu bir evdir. Bu barədə ətraflı danışmaq üçün hələ yenə fürsətimiz olacaq.

Qış aylarında, havaların sərt keçdiyi vaxtda bu ağıllı həşəratlar özlərini belə bir binada çox narahat hiss etdiklərindən yalnız özlərinə məlum yerlərə çəkilir, qışı orada sakit, rahat keçirir, bir də yalnız baharda görünürlər.

Qışda burada yalnız birələr və taxtabitilər olur; bu bədbəxt həşəratlar dörd ay nəzarət məntəqələrində olan kazakların cod, qaşınmaqdan qaysaq bağlamış dərisini, bəzən isə Don kazaklarının azacıq codlaşmış dərisini sorurlar.

Gündüzlər, yaxud gecələr, elə ki bu həşəratlar Don kazakının üstünə düşürlər, onlar üçün bayramdır. Əgər onlar təsadüfən bir nəfər avropalını ələ keçirsələr, bu ikiqat toy-bayram, əsl təntənəli ziyafətdir.

Biz də öz gəlişimizlə onlar üçün belə bir təntənəli bayram hazırlayırdıq. Gözətçi bizi məntəqədəki ən gözəl otaqlardan birinə apardı. Burada ağzıaçıq bir divar sobası, bir də adi odun sobası var idi.

Otağın mebeli bir stoldan, iki kətildən, divara yapışdırılmış səyyar çarpayuya oxşar bir taxtdan ibarət idi.

İndi qalırdı yemək məsələsi. Hellidə, yaxud Temirxan Şurada gecələyəcəyimizi nəzərdə tutduğumuzdan özümüzə heç bir ərzaq götürməmişdik. Kazaklardan birini aula göndərə bilərdik; ancaq şam yeməyi üçün bizə on-on iki yumurta və dörd kotlet gətirəcək adam başını da itirə bilərdi.

İki stəkan çay olsaydı, Kalino əsl rus kimi bəxtindən razı qalardı. Rusiyada yalnız qadınlar fincanda çay içirlər, kişilər isə çayı adi stəkanlarda içirlər – çay fransızın qarnında, hətta mədəsində həzmetməni nizama salır, aclıq hissini azaldır, sakitləşdirir. Leytenant Troyski də bu fikirdəydi. Çünki yol azuqəmiz çay, samovar və qənddən ibarət idi.

Bizim bir tavadan, süzgəcdən, manqaldan, ət suyu hazırlamaq üçün bir qazançadan, dörd ədəd qalaylı mis boşqabdan, elə o qədər də çəngəl və bıçaqdan ibarət mətbəximiz də vardı.

Ancaq mətbəx o vaxt yaxşıdır ki, bişirməyə, yaxud qızartmağa bir şey olsun; bizim isə manqala və qazançaya qoymağa heç nəyimiz yox idi.

Aramızda yerli dildə yaxşı danışan Kalinonu yeməyə bir şey almaq üçün ərzaq dalınca göndərdik. Onun bir manatdan on manata qədər krediti – müəyyən xərclər üçün ayrılmış pulu vardı.

Lakin bütün bu cəhdlər heç bir nəticə vermədi.

O, nə qızılın, nə gümüşün köməyilə heç olmasa, on-on iki yumurta, bir kiloqram kartof belə tapa bilməmişdi. Bir az qara çörək almış, haradansa bir butulka da babat çıxır əldə etmişdi və butulkanı əlində fırlada-fırlada gətirirdi. Moyne və mən bir-birimizə baxdıq və hər şeyi başa düşdük.

Belə bir alatoranlıqda, yağışın belə tökdüyü bir vaxtda bizə elə gəldi ki, samanlığa qalxan pilləkəndə xoruz var. Moyne çıxdı və on dəqiqə sonra geri qayıtdı.

– Xoruzu satmaq istəmirlər, – Moyne dedi, – çünki xoruz bu gözətçi məntəqəsində saati əvəz edir.

– Gözətçi məntəqəsinin saati! Çox gözəl, ancaq mənim mədəmdə başqa bir saat vardır, o saat çox vaxt açılığın gəlib çatdığını xəbər verir. III Riçard* at əvəzinə başındakı tacı təklif edirdi, Kalino, sən də xoruza görə mənim saatımı təklif et.

Mən cibimdən saatımı çıxartmaq istədim.

– Zəhmət çəkmə, – Moyne dedi, – budur, bax!

– Nə?

– Xoruz, daha nə olacaq?!

Və o, paltosunun altından bir xoruz çıxartdı. Xoruz başını qanadının altına qoymuşdu, heç tərpnənmirdi də.

– Onu yatırtmışam ki, qışqırmasın, – Moyne dedi, – indisə biz öz evimizdəyik və indi təkcə onun boynunu burmaq qalır.

– Lənət şeytana! Nə iyrənc hərəkət! Mən tufəngimlə istədiyiniz adamı vurub öldürərdim və yaxud əllərimlə boğardım... ancaq belə bir işi edə bilmərəm, xeyr!

– Elə mən də sizin kimi, belə işi bacarmaram, – Moyne dedi. – Bax, bu xoruz, bu da sən, gəl nə istəyirsən elə. Məndən xoruz istəmərdiniz? Bu da sizin istədiyiniz xoruz...

Və o, xoruzu yerə atdı.

– Hə, deməli belə? – ona dedim. – Sizin xoruzunuz hipnoz edilmişdir.

Kalino ayağı ilə xoruza toxunub itələdi, xoruzun qanadları açıldı, boynu qabağa uzandı, ancaq bütün bu hərəkətlər yalnız təkildən sonra peyda olurdu.

– Oh! Oh! Bu hipnozdan da betərdir, bu ki keyimişdir! Onun bu süstlüyündən istifadə edib tüklərini yolmaq lazımdır, o, qızaranda ayılacaqdır; onda şikayət eləsə də, çox gec olacaqdır.

Xoruzun ayaqlarından yapışib qaldırdım. O, nə yatmış, nə hipnoz edilmiş, nə də keyimişdi – o ölmüşdü.

Moyne xoruzun boynunu vurub başını qanadlarının altına soxanda yaman “canfəşanlıq eləmişdi”. Bir dəfə əl gəzdirməklə onun tükləri yolundu, içəlatı təmizləndi, odda ütüldü. Onu qızartmaq üçün tavaya qoya bilmirdik: yağımız

* Şekspirin “III Riçard” faciəsinin qəhrəmanı kral III Riçarda işarədir.

yoxdu, nə də... onu manqalda da bişirə bilmirdik, odunumuz vardı, kömürümüz yox idi. Biz sobanın ortasına bir mismar çaldıq, xoruzun hər iki ayağından məftillə bağladığımız və onu mismardan asdıq, altına da bir mis qab tutduq ki, yağın – şirəsini yığaq... onun bədəninin bütün əzaları indi odun-közün üstündəydi; on beş dəqiqə çəkmədi ki, xoruzu qızardıb hazır elədik.

Çay dəsgahındakı qablarımızın birinin dibində Həştərxanda aldığımız zeytun yağından bir az qalmışdı, kərə yağımız olmadığından xoruzun hər yerinə həmin yağdan sürtdük.

Bədbəxt heyvan lap əla bişmişdi. O, toyuqlardan məhrum olduğundan xeyli kökəlmişdi. Bu mənə Briyya-Savarenin haqqında bəhs etdiyi bakirə xoruzu xatırlatdı.

Bax, şöhrət budur! Əsl dahilik budur! Biz Qafqaz dağlarının ətəyində, Fransadan min dörd yüz mil aralı bir yerdə elə indicə ləyaqətli bir münsifin adını yada saldıq; bu adı hamı tanıyır, hətta Kalino da.

Rusiyada əsl qastronom yoxdur; ancaq ruslar savadlı, dünyagörüşlü olduqlarından əcnəbi qastronomları tanıyırlar, Allah onların ruhuna qastronom olmaq fikrini təlqin edir, yeridir və çox çəkməz ki, onların qonaqpərvərliyi daha mükəmməl, daha kamil olar!

Xoruz son sümüyünəcən yeyildi, sonra şam yeməyindən daha vacib bir məsələnin həlli üçün hamı mübahisəyə başladı.

Bu, yatmaq məsələsi idi. Bizlərdən üç nəfəri – əlbəttə, bu üç adam ən incə, nərmə-naziklər olmalı idi – sobanın üstündə yata bilərdi. Dördüncü, əlbəttə ki, dediyimiz səyyar çarpayının sahibi olmaq hüququna malik idi.

Sözsüz-söhbətsiz, səyyar çarpayı mənim payıma düşürdü, bunu yekdilliklə hamı qərara aldı, çünki əks halda, yəni sobanın üstündə uzanıb yatmalı olsaydım, oradakı yerin yarısını tutacaqdım.

Birinci iki nəfər bir-birinə kömək ed-ədə sobanın üstünə dırmandılar və sonra üçüncünü dartıb ora qaldırdılar. Bu, asan şey deyildi; evin tavanı ilə sobanın yuxarısı arasında on səkkiz düym* məsafə ancaq olardı. Mən bir dəstə küləşi yoldaşlarımla başımın altına qoydum... sonra kürkümə bürünüb özümü skamyanın üstünə yıxdım.

Həç bir saat keçmədi ki, otaq yoldaşlarımla üçü də bir-birindən bəxtəxor xoruldamağa başladılar. Onlar yəqin o qədər yuxarıda idilər ki, birələr bu qədər sıçramalarına baxmayaraq, tullanıb ora çıxıb bilmirdilər və həm də havanın belə yüksək hərərətindən taxtabitilərin beynində nəmişlik əmələ gəlmişdi.

Lakin mən mülayim “qurşağda” olduğumdan gözümü yuma bilmədim. Bütün varlığımla hiss edirdim ki, kürkümün tükləri otağımızı bürüyən hər növ həşəratların həmləsindən “titrəyir”. Səyyar çarpayımdan atılıb döşəməyə düşdüm, şamı yandırdım, yazmağa başladım. Bir əlimlə yazırdım, o birilə bədənimi qaşıyırdım.

* Düym – 2,54 cm.- ə bərabər ölçü vahidi.

Bütün gecəni saatın neçə olduğunu bilmədim, saatım dayanmış, xoruz isə ölmüşdü. Ancaq gecə nə qədər uzun olursa-olsun, adama nə qədər uzun görünürsə görünsün, nəhayət, sonu gələcəkdir.

Hava işıqlaşdı, mən yoldaşlarımı səslədim. Birinci oyananın başı tavana dəydiyindən, o biri yoldaşlarına ehtiyatlı olmağı məsləhət gördü.

Onlar üçü də çox ehtiyatla, qarınları üstündə sürüşərək heç bir macərəsiz yerə düşdülər.

Lazımı şeylərin içərisindən paltar şotkalarını tapdılar, hər kəs öz əynindəki paltarının əlçatan yerlərini silib təmizlədi və onların əsl rəngi üzə çıxdı.

Kazakları və arabaçıları oyatdılar, atları qoşdular və biz yola düşdük. Heç kim nəinki keçən gecə xoruzun başına gələn bədbəxt hadisəni anlamadı, hətta gecə qüllə saatının da vurmadığını hiss etmədilər.

Hava həmişəki kimi dumanlı idi: qar yağacağından xəbər verən çiskin yağış tökülürdü; mən başlığımı örtüm və tapşırıdım ki, qarşdakı nəzarət məntəqəsinə qədər yalnız çeçenlər yolda bizə hücum etsələr, məni oyatsınlar.

Məni çağıranda təxminən iki saat idi ki yatmışdım, tarantas dayandığından elə bildim nəzarət məntəqəsinə gəlib çatmışıq.

– Hə, yaxşı, – dedim, – yediyimiz xoruzun əvəzinə bir xoruz və dörd anaş toyuq alıb bu adamlara vermək lazımdır.

– Ah! Bəli də... – Moyne dilləndi, – heç xoruzun, toyuqların yeridir?!

– Ah! Ah! Yoxsa ləzgilərdir?

– Təkcə ləzgilər olsaydı nə vardı ki?!

– Axı nə olubdur?

– Məgər özünüz görmürsünüz? Palçığa batmışıq.

Doğrudan da, tarantasımız təkərin milinə qədər gilli palçığa batmışdı.

İndi isə artıq şıdırğı yağış yağırdı.

Ləzgilərin adı gələndə heç tükü tərپənməyən Moyne yağışdan dəhşətli dərəcədə qorxurdu. O, iki dəfə, özü də bir-birinin ardınca qızdırma keçirtmişdi. Bir dəfə Sankt-Peterburqda, bir dəfə də Moskvada. Xəstəlikdən qorunmaq və qızdırmaya qarşı müalicə olunmaq məqsədilə bütün dərmanları özümüzlə götürsək də, bütün tədbirləri vaxtında görsək də, o, yenidən qızdırmaya tutulmaqdan qorxurdu.

Ətrafıma göz gəzdirdim. Nədənsə, mənə elə gəldi ki, ən mənzərəli bir yerdəyik; ancaq bu saat Moyne ilə mənzərə barədə söhbət etməyin yeri deyildi. Biz, özümüz kimi palçığa batıb qalmış, bir-birinin dalına düzölmüş səkkiz-doqquz araba karvanının düz ortasında idik. Əksəriyyətinə öküz qoşulmuş ən azı iyirmi beş arabanın hamısı bizim kimi dayanmışdı. Görünür, mən div yuxusuna getmişdim, yoxsa hər yanıma bürüyən vəhşi qışqırtılar məni oyada bilməyəcəkdə. Qışqıranlar azərbaycanlılar idilər. Mən Çingiz xanın dilini bilmədiyimə burada təəssüfləndim. Onların ehtirasla dedikləri belə “gözəl” ifadələrlə mən yəqin ki, fransızca söyüş lüğətimi zənginləşdirə bilərdim.

Ən pisi bu idi ki, biz bir dağın ətəyindəydik və bu dağ sanki özülündən zirvəsinə qədər elə bu saat əriyib töküləcəkdə və düşünürdüm ki, əgər belə olardısı, ayağımdakı böyük, uzunboğaz çəkmələrlə çətin ki, vəziyyətdən çıxıb bilərdim.

Kalino bu hala özünəməxsus bir filosofsayacağı təmkinlə yanaşdı.

– Moskvada qar əriyən vaxt belə şeyləri çox görmüşəm.

– Yaxşı, de görək Moskvada qar əriyən vaxt belə vəziyyətdən necə çıxırlar, nə edirlər? – Moyne soruşdu.

– Belə vəziyyətdən çıxmırlar, – Kalino çox sakitcə cavab verdi.

Bu vaxt ərzində yağış yavaş-yavaş qara çevrilirdi və özü də elə yağırı ki, əgər şəhərə qədər belə töksəydi, inanın ki, qalınlığı altı fut olardı.

– Bunun yalnız bir əlacı var, – Kalinoya eşitdirdim, – bu qoçaqlara bir-iki rubl verək, istəyirlərsə, tarantasa dörd öküz qoşsunlar... dördü çəkib çıxara bilməsə, altısını, altısı kifayət etməsə, səkkizini qoşarlar.

Təklif o saat da qəbul olundu. Əvvəlcə dörd, sonra altı, daha sonra isə səkkiz öküz qoşuldu – heç bir nəticə hasil olmadı, bütün zəhmət hədəf getdi.

Bu cütdırnaqlı zavallı heyvanların ayaqları dərin palçıqda sürüşür, onlar qəmli iniltilər çıxarıb və bütün güc dizlərinə düşürdü. Yarım saat əlləşəndən sonra heç bir nəticə hasil olmadı və bu üsuldan əl çəkməli olduq.

Tufan getdikcə güclənir və çovğuna çevrilirdi. Havanın belə dəhşətli olmasına baxmayaraq düzənliyin o biri tərəfində ucalan auldan gözümlü çəke bilmirdim. Mənə elə gəlirdi ki, gözlərimin qarşısındakı qar pərdəsinin arxasında nəsə fəvqəladə bir şey vardı. Bu heyranlığımı Moyne ilə bölüşmək istəyirdim, ancaq yeri deyildi. O titrəyirdi; soyuq yenə onu yaxalamış, iliyinə qədər işləmişdi.

Nə etməli? Öküzləri arabalardan açıb buraxdılar; onların bütün cəhdi tarantası bir addım da olsun irəli apara bilmədi.

Başıma bir fikir gəldi və Kalinodan soruşdum:

– Temirxan Şura ilə bizim dayandığımız bu yer arasındakı məsafə nə qədər olar?

– İki verst! – arabaçı cavab verdi.

– Hə, lap yaxşı! Elə isə, kazaklardan biri bizim “podorojni” ilə tez Temirxan Şuraya çaparaq getsin və beş at götürüb tez də qayıtsın.

Fikir elə sadə idi ki, bunun nədən bayaqdan bəri ağılımıza gəlmədiyinə hamı təəccübləndi.

Həmişə, hər yerdə Xristofor Kolumbun yumurta məsələsilə rastlaşırsan!

Bizim kazak atını çaparaq getdi. İstər-istəməz onu gözləməli olduq.

Hava ayazıyanda, yəni duman çəkilib gedən vaxt Moyneyə ilan dili çıxarıb yalvardım ki, bu füsunkar, valehedici aula bir daha diqqətlə baxsın.

– Yoxsa siz istəyirsiniz ki, bu aulun şəklini çəkim? – o məndən soruşdu. – Əlimdə barmaqlarımı hiss etmirəm. Siz dəniz xərçəngini qısqacını qaldırmağa məcbur edə bilərsiniz, ancaq mənim barmaqlarımı karandaşı tutmağa məcbur edə bilməzsiniz.

Onun bu fikrinə etiraz etməyə daha heç bir sözümlə olmadı. Müqayisə elə yerinə düşmüşdü ki, deyilən fikirlə razılaşmaqdan savayı çarə qalmadı.

Bununla belə, bir az fikirləşəndən sonra o, əlavə etdi:

– Bilirəm, yaxşı başa düşürəm, amma çox heyif!.. Lənət şeytana! Hava ayazıyanda mənzərə gözəl olmalıdır! Qafqaz, gözəl ölkədir, hava belə soyuq, yollar belə bərbad olmasaydı... Onda görərdin nələr yaradardım... Brrr!

Soyuqdan onun dişləri bir-birinə dəyib şaqqıldayırdı...

Həqiqətən, aulun saysız-hesabsız evlərinin hamısını dənizə, hər bir evi dalğaya bənzətsək, onun ən uca nöqtəsində nəhəng, əlçatmaz bir qaya vardı və bu qayanın da zirvəsində bir ev-qala tikilmişdi; həmin evin sahibi öz “qalasının” qabağında – astanada dayanıb çəkdiyimiz bu cəhənnəm əzabına sakitcə tamaşa edirdi.

– Soruşun görək, – Kalinoya dedim, – o yuxarıda məskən salmaq fikrinə düşən bu qoçaq kimdir elə?

Kalino mənim sualımı arabaçıya çatdırdı.

– Bu, Şamxal Tarkovskidir! – o mənə cavab verdi.

– Ey, Moyne! Şah Abbasın xələflərindən bu günə qədər gəlib çıxmış bir nümayəndəsi! Eşidirsən?

– Nə Şah Abbas, nə də onun xələfləri haqda heç nə eşitmək istəmirəm. Görək elə qudurasan ki, bu havada belə məsələlərlə məşğul olasan!

– Moyne, bax, atlar gəlir!

O, arxaya çevrildi. Beş at dördnala çaparaq bizə yaxınlaşırdı.

– Oh! Əsl xoşbəxtlik budur, bax! – o dedi.

– Ey, atlar! Ey! Tələsin! – deyə qışqırdım.

Atlar gəlirdi; qoşqudakı atları açıb onların yerinə yeniləri bağladılar. Onlar tarantası elə ilk andaca bir lələk kimi çəkib çıxartdılar. Tarantasın içinə girdik. On beş dəqiqə sonra biz artıq Temirxan Şuradaydıq. Bizi bura qədər müşayiət edən dəstə isə yediyimiz xoruzun əvəzinə dörd toyuq və bir xoruzla gəldiyimiz yerə – geriyyə döndülər.

Burada böyük bir tonqal qalayıb bizi gözləyirdilər. Leytenant Troyski Temirxan Şurada bir dostu ilə yaşayırdı. Onun bu dostu at dalınca gələn kazak vasitəsilə bizim gəlişimizi leytenantı xəbər vermiş, eyni zamanda buxarını və odun sobasını da qalayıb yandırmışdı.

Moyne qızındı. O qızındıqca özünə gəlir, rəssamlığı və sənətkarlığı artıq özünü büruzə verirdi.

– Sizin aul doğrudan da gözəldir!

– Elə deyilmi?

– Evinin astanasında dayanıb bizə baxan bu müsyönün adı nədir?

– Şamxal Tarkovski!

– Gözəl evi vardır. Kalino, qutunu mənə ver.

Kalino qutunu ona ötürdü.

– Qızdırma məni yaxalamamış gərək onun göyərçin yuvasının şəklini çəkəm. Və o, rəsm çəkməyə girişdi.

Moyne rəsm çəkə-çəkə deyirdi: “Mən onu hiss edirəm, lənətə gəlmiş qızdırma! Yenə gəlir... Heç olmasa, bu şekli çəkib qurtarmağa imkan verəydi kaş!”.

Şəkil, sanki möcüzə kimi kağız üzərində daha aydın, daha böyük, daha əzəmətli görünürdü, sanki gerçəklik özü kağıza köçmüşdü. Hərdənbir rəssam dayanıb nəbzinin necə vurduğunu yoxlayırdı.

– Fərqi yoxdur, – o deyirdi, – deyəsən çəkib qurtara biləcəyəm; ancaq vaxt gələr, sizə bu haqda cavab verərəm! Bu şəhərdə həkim var, ya yox?

– Həkimin dalınca adam gedib.

– Ah, kaş kinə arabada qalmayırdı.

– Narahat olmayın, kinə tarantasda idi.

– Vallah, baxın, hər nə olsa da, qurtardım və özü də o biri işlərimdən pis çıxmayıbdır.

Və o, şəklin altında imzasını qoydu: “Moyne”.

– İndisə, leytenant, əgər çarpayınız varsa... dişlərim yenə şaqqıldayır...

Moyneyə paltarını soyunmağa və çarpayıya uzanmağa kömək etdilər.

Onun çarpayıya uzanması ilə həkimin daxil olması bir oldu.

– Xəstə haradadır? – həkim soruşdu.

– Əvvəlcə ona rəsmi göstərin, – Moyne dedi, – baxaq görək, tanıyacaq?

– Gördüyünüz bu mənzərəni tanıyırsınız, müsyö? – mən həkimdən soruşdum. O, gözlərini yuxarıya tərəf zillədi.

– Elə bilirəm ki, bu, Şamxal Tarkovskinin auludur.

– Hə, yaxşı, indi işimdən razı qaldım, – Moyne dilləndi. – İndi isə, həkim, mənim nəbzimi yoxlayın!

– Lənət şeytana! Gözəl vurur, dəqiqədə yüz iyirmi dəfə!

Nəbzinin yüz iyirmi dəfə vurmasına baxmayaraq və bəlkə də elə məhz buna görə, Moyne bütün səyahət ərzində çəkdiyi ən gözəl, ən kamil işini elə indicə tamamlamışdı. İncəsənət nə gözəl şeymiş!

XVI FƏSİL

LƏZGİLƏR

Moyne normadan artıq kinə qəbul etdiyindən onun qızdırması sanki bir sehr kimi yoxa çıxdı. Nə axşam, nə gecə, nə də ki ertəsi gün səhər titrətmə özünü göstərmədi.

Temirxan Şurada görməli bir yer olub-olmadığını soruşdum; mənə dedilər ki, yoxdur.

Həqiqətən, Temirxan Şura, qısaldılmış şəkildə desək, Şura bu yaxınlarda salınmış məntəqədir. Bu, Abşeron alayının nəzarət stansiyasıdır.

Knyaz Arqutinski-Dolqoruki bu nəzarət stansiyasının ipə-sapa yatmayan, davakar xalqların əhatəsində yerləşdiyini görərək buranı Dağıstanın baş qərargahına çevirmişdir.

Bizim bu yerlərdən keçib getdiyimiz vaxt, bu ümumi qərargaha baron Vrangel komandanlıq edirdi. Və çox təəssüf ki, indi baron Vrangel Tiflisdə idi. Şura Şamil tərəfindən mühasirəyə alınmışdı, lakin general Skrolov köməyə gəlmiş və Şamil mühasirədən əl çəkib geri oturmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Gecələrin birində Hacı Murad aulun küçələrinə soxulmuşdu, lakin həyəcan siqnalı vaxtında verildiyindən Hacı Murad geri oturdulmuş və dağlara çəkilmişdi.

Yerli camaatın dediyinə görə, bu gün Şuranın yerləşdiyi həmin bu yer vaxtilə göl olmuşdur.

Bura gəlişimizin səhəri gün deyilənlərin həqiqiliyinin şahidi olduq, bütün şəhər suyun içində idi, böyük bir gölə oxşayırdı.

Və elə həmin dəqiqədən Şurada görməli, gəzməli bir yerimiz olmadığından və Moynenin titrəməsi də keçib getdiyindən düşdüyümüz evin sahibi ilə vidalaşmaq, həkimə təşəkkür etmək, kinəni növbəti təsadüfə saxlamaq və yola düşməkdən başqa əlacımız qalmırdı.

Biz at və müşayiət dəstəsi istədik və səhər saat doqquza yaxın yola düşdük. Az qalmışdı ki, deməyi unudum: həmin günün axşamı Viktor İvanoviç bütün yüklə bərabər gəlib bizə çatdı.

Səhər saat onda duman çəkildi və gözəl hava əhvalımızı yüksəltdi. Moynədə qızdırma yaradan qar da elə titrətmənin özü kimi qeybə çəkildi. Günəş var gücü ilə parladı və biz oktyabrın axırında, Qafqazın şimal yamacında olmağımıza baxmayaraq, havada ruhoşayan bir istilik, hərarət hiss edirdik.

Günortaya yaxın biz Paraula – sadə poçt məntəqəsinə gəlib çatdıq; özümüzlə buraya təkə bir şeyi gətirməmişdik – atları. Bu barədə smotritellə danışib razılaşmamışdıq; əvvəlcə gedib tövlələrə baxdıq, ancaq tövlələr boş idi.

Bu halda deməyə söz yox idi. Ancaq gündə iyirmi verst yol getmək çox da ürəkaçan hal deyildi. Əşyaların arasından çələmləri, kağızı və mürəkkəbqabını götürdük, karandaşları, qalın parlaq kağızları çəkib çıxartdıq və işə başladıq.

Çətin vaxtlarda, qanımız qaralanda bu bizim üçün bir əyləncə idi. Axşama atlar qayıtdılar, ancaq bu yalnız bir cüt üçlü qoşqu idi. Bizim biçərə Viktor İvanoviç yenə geridə qalmalı oldu.

Biz yalnız səhər saat onda yola çıxdıq: gecə həyəcan signalı verilmiş, bizim isə bundan xəbərimiz olmamışdı. Kəndin girəcəyində iki nəfər naməlum adam peyda olmuş və ləzgilərin əlindən qaçdıqlarını söyləmişlər. Ancaq burası da var ki, ləzgilər kimi çoxları aula girmək üçün belə bicliklərdən, fırladaqlardan istifadə edirlər; gözətçilər silahı onların üstünə çəkmiş, vurmaqla hədələmiş və onlar da uzaqlaşmış yox olmuşdular. Bizə on nəfərdən ibarət bir müşayiətçi dəstəsi verildilər; ümumi yoxlama nəzarətindən keçdikdən sonra yola düşdük. Saat yarım yol gedəndən sonra, seyrəlməkdə olan qalın dumanın arasından görünən Helli kəndindən on beş dəqiqəlik bir məsafədə dayanmalı olduq.

Bu da eynilə Şamxal Tarkovskinin auluna oxşayırdı. Dayandığımız yer gözəl ağacları olan balaca bir meşə sahəsi idi. Ağacların arasından sakit bir çay axırdı, bu, yazıq Ejezippa Moronun* Vulsiya çayına oxşayırdı.

İsti yay günlərində təbiətin bu gözəl mənzərəsi valehedici bir aləm olardı.

Daha uzaqda, hələ də tam dağılmamış iki nəhəng buludun arasından süzülüb gələn günəş şüaları altında bir-birindən heyrətamiz dərəcədə mənzərəli vadi ilə ayrılan iki böyük dağın arasındakı hündür təpədə yerləşən füsunkar azərbaycanlı kəndi Helli görünürdü.

Bütün gözəlliyilə gözümüzün önündə canlanan bu kənddə böyük həyəcan vardı.

Auldan yuxarıda olan məscid minarəsinin meydançası, ondan da hündürdə dayanıb minarəyə meydan oxuyan dağın zirvəsi, dəstə-dəstə adamlarla dolu idi və bu adamlar bir-birinə nəsə işarə edirdi, və hamının gözü elə bir nöqtəyə zillənmişdi.

Moynenin eskiz cızması üçün on dəqiqəliyə ayaq saxladığımız. Eskiz qurtardı və biz Helliyə gedən yolda atların başını buraxdıq; aydın məsələ idi ki, burada qeyri-adi bir hadisə baş vermişdi və tezliklə biz də bunun səbəbini öyrəndik.

Doğrudan da, baş vermiş hadisə ciddi idi.

Xəbər tutduq ki, söhbət üç gün bundan əvvəl ucundan-qulağından eşitdiyimiz, ləzgilərin bir o qədər aydın olmayan qorxulu hücumundan gedir. Hal-hazırda isə, Hellinin milis işçiləri onlarla məsələni çürütməli idilər.

Bizim bildiklərimiz bunlar idi, yerdə qalanı isə o qədər də aydın deyildi.

Hələ dan yeri ağararkən, yəni səhərin gözü açılmamış iki nəfər çoban əlləri bağlı halda Helliyə gəlir və kənd əhalisinə bunları söyləyir:

Əlli nəfərə yaxın ləzgi Qobdenin bu yerlərdə Taymaz Qumiş Burum adı ilə məşhur olan abrekinin başçılığı altında gecədən xeyli keçmiş, şəhərə yaxın bir kutandan otlaq qoyunları və hər iki çobanı qabağına qatıb aparmış, dumanda yolu azmış, hətta bizim gecələdiyimiz Paraulun yaxınlığından keçmiş, Qiyye

* Morean Hegesippe (1810-1838), fransız şairi, elegiya müəllifi kimi tanınır.

kəndinə gedib çıxmışlar. Belə olan halda dağlılar öz vəziyyətlərinin təhlükəli olacağını başa düşərək, qoyunları və adamları buraxaraq, meşə ilə əhatə olunmuş Helli aulunu Karabadakəndlə birləşdirən yolla dağlara tərəf qaçmışlar.

Səhər açılarda iki-üç min əhalisi olan Helligə hamı bu çobanların söhbətinə qulaq asırdı. Bu söhbəti eşidən kimi kəndin yasavulu Məhəmməd İman Qazalyev Helligədən təxminən iki yüzə qədər azərbaycanlı milisi toplayıb bir yerə yığmış və üstəlik, yüz nəfər də könüllü toplamaq istədiyini bildirmişdi; dərhal yüz nəfər hazır olmuş və gəlib özlərini təqdim etmişdilər.

Artıq üç saat olardı ki, dəstə yola düşmüşdü; biz Karabadakəndə gedən yolun sağ tərəfində yerləşən Zilli-Kaka dərəsinin yaxınlığında burula-burula havaya qalxan qatı tüstü buludunu görəndə gündüz saat on iki radələri olardı.

Bu bizim yol idi – Karabadakəndə gedən yol!

Biz mümkün qədər cəldliklə atları dəyişdik. Heç özümüz tələb etməyə məcal tapmamış, bizim üçün ayrılmış on iki nəfərlik müşayiət dəstəsi artıq hazır idi; istəsək, bizə arvad-uşaq da daxil olmaqla, əlli nəfərlik müşayiət dəstəsi də verərdilər.

Qadınlar xüsusilə həyəcanlı idilər. Onların vəhşi adamlar kimi etdikləri hərəkətləri, çığır-bağırılarını təsəvvür etmək çətin idi.

Biz tərəflərdə uşaqların əlinə bıçaq götürməsinə heç kim icazə verməz ki, özlərini yaralayalar, burada isə uşaqlar qınından sıyrılmış xəncərləri əllərində tutmuş, sanki elə bu saat kiməsə zərbə endirməyə hazır vəziyyətdə dayanmışdılar.

Biz goreşənlərin ulamasını xatırladan bu hay-küyün altında atlarımızı dördnala çaparaq keçib getdik.

Helligədən çıxarkən hadisələrlə zəngin dağlar silsiləsinə, gözəl düzənliklərə gözdolusu tamaşa etdik. Yolda bizə elə gəlirdi ki, ətrafımızda nəsə canlı varlıqlar böyük sürətlə hərəkətdədirlər. Ancaq biz onlardan xeyli aralı olduğumuzdan bu cəld, sürətlə hərəkət edən varlıqların insanımı, süvari dəstəsimi, qoyun sürüsümü, yaxud öküzlər olduğunu müəyyənləşdirə bilmirdik.

Gözlərimizin qabağında yalnız qara nöqtələr oynayırdı.

Bir millik məsafədə tamamilə çılpaq düzənlikdə dağların ətəyinə dolanan yolla hərəkət edirdik. Yol yoldaşlarımızın razılığı ilə arabaçılara göstəriş verdim ki, arabaları bu düzənliklə düz Zilli-Kaka dərəsinə sürsünlər.

Müşayiət dəstəsinin bütün üzvləri mənim bu qərarımı alqışla qarşıladılar. Dəstədə olanların qardaşları, dostları ləzgilərə qarşı aparılan əməliyyatlarda iştirak etdiyindən, onların taleyi ilə maraqlanırdılar.

Tarantas və araba yoldan çıxdı və düzənliklə irəliyə doğru sürət götürdü. Təbii qanunlara görə, biz irəlilədikcə, qarşımızdakı dağ getdikcə böyüyür, o birisi isə onun arxasında kiçilir, görünməz olurdu. Məni təəccübləndirən bu idi ki, biz nə bir güllə səsi eşitdik, nə də tüstü gördük. Azərbaycanlılar bunu belə izah etdilər ki, dağlılar və milislər yalnız qabaq-qabağa gələndə bir-birinə tapançalardan və tüfənglərdən atəş açırlar; sonra onlar xəncərlərini və qılınclarını işə salırlar və əlbəyaxa döyüş başlayır.

Güllə səsləri eşidildi; tüstü göründü; sonra qılıncların və xəncərlərin növbəsi gəldi. Hər iki minik dağın ətəyində dayanmışdı, heç biri yoluna davam edə bilməzdi.

Azərbaycanlılara təklif etdik ki, bizə üç at versinlər, doqquz nəfər atlı da bizimlə bərabər dağa yollansın, üç milis isə burada qalıb arabaları qorusunlar.

Mübarizə uzanacağı halda, doqquz adamdan ibarət kömək – təvazökarlıq edib özümüzü saymırdıq – milislərə gərəkli ola bilərdi.

Təklif qəbul olundu. Üç nəfər atdan düşdü və atlarını bizə verdilər. General kimi şəxsi səlahiyyətimdən istifadə edərək, hamıdan ağıllı olanı komandır təyin etdim və biz tufənglərimizi hazır saxlayıb yola düşdük.

Birinci yaylaya gəlib çıxanda yuxarıdan bizə tərəf gələn süvarilərin papaqlarını gördük: bizimkilər o saat öz adamlarını tanıdılar və hay-harayla atlarının başını buraxıb dördnala çaparaq onlara tərəf getdilər. Yanımızdakılar da onların dalınca hərəkətə gəldilər. Biz hara getdiyimizi bilmirdik və qarşımızdakı adamların da düşmən, yaxud dost olduğundan xəbərimiz yoxdu.

Ancaq papaqlı adamlar da bizi, başqa cür demiş olsaq, öz adamlarını tanımışdılar. Onlar – “Ural!” – deyə qışqırır və bəziləri əllərini yuxarı qaldırırdı, onların əlindəkilər artıq bizə tanış idi.

– Qolovı! Qolovı! – səsləri eşidilirdi. Yəni – “Başlar! Başlar!” – deyə qışqırırdılar.

Papaqlı adamların öz yoldaşlarına göstərdiklərinin nə olduğunu soruşmağa lüzum yox idi. Onlar bizə elə sürətlə yaxınlaşırdılar ki, izaha da heç bir hacət qalmırdı. Hər iki dəstə bir-birinə qarışdı, üçüncü dəstə isə yavaş-yavaş arxadan gəlirdi. Bu, məlum dəstə idi – önlənləri və yaralıları daşıyırdı.

İlk anlarda onların öz aralarında nə danışdıqlarını başa düşmək olmurdu; onlar azərbaycanca danışdılar və bizim rus tərcüməçimiz Kalino da heç nə anlamırdı. Ancaq aydın olan təkcə bu idi ki, dörd-beş kəsilməmiş və qanı axan, qulaqları isə şallaq əvəzinə qamçılardan ucuna keçirilən başlara baxanda hələ də onların ürəyinin soyumadığını hiss etmək olurdu. Dəstənin arxa hissəsi də gəlib keçdi; burada isə üç ölü və beş yaralı aparırdılar; yaralılarından üçü atlarına söykənmiş və yavaş-yavaş addımlayırdılar.

Ləzgilərdən on beşi öldürülmüşdü, meyitləri buradan yarım millik məsafədə, Zilli-Kaka dərəsində qalmışdı.

– Yüzbaşından xahiş edin, bizə bir nəfər adam versin. O adam bizi döyüş meydanına aparsın və tapşırı ki, hadisəni bütün təfsilatı ilə danışsın, – mən Kalinoya dedim.

Yüzbaşı bildirdi ki, özü bizi həmin yerə aparar; onun döşündə Müqəddəs Georgi nişanı vardı və dediyinə görə, əlbəyaxa vuruşda iki ləzgi öldürmüşdü, döyüşün qızgın çağında onların başlarını kəsmiş və kəsdiyi başları özü ilə gətirmişdi.

Qan su yerinə axırmış. Dağlıni öldürən hər bir kəs, onun başını və

qulaqlarını kəsməkdən savayı düşməninə tamamilə soymaq ixtiyarına da malik idi. Bir nəfər dağlının gözəl bir silahına sahib olmuşdu; mən ondan silahı satıb-satmadığını soruşmağa cürət etmədim; ürəyimdən keçdi ki, kaş o silah mənim olaydı (İndi o silah mənimdir, onu mənə necə verildiyini sonra deyəcəyəm).

Dəstə aula tərəf yola düşdü. Yüzbaşıya təklif etdim ki, əgər ehtiyac varsa, hər iki arabamızdan yaralıların, hətta ölülərin də aparılması üçün istifadə etsin. O, dediklərimi öz adamlarına çatdırdı.

Sonra döyüşçülər kəndə, biz isə geri qayıdıb döyüşün baş verdiyi yerə yollandıq.

Məhəmməd İman Qazalyev bizə bunları danışdı: o, yüz nəfər adamı bir yerə yığandan sonra bələdçi çobanların köməyi ilə Helli yoluna çıxır. Hellinin yaxınlığında dağlıların qoyub getdikləri qoyun sürülərini tapırlar. O, çobanlara qoyunları bir yerə yığıb toplamalarını tapşırır, özü dağlıların izinə düşür və çox keçmir ki, onları tapır.

Onlar iz tapmaqda xüsusi təcrübəsi olan iki nəfər adamın bələdçiliyi ilə üç verst yol gedirlər, beləliklə, gəlib Zilli-Kaka dərəsinə çıxırlar; bu vaxt oranı qalın duman bürüyübmüş.

Birdən onlar dərənin dibində adamların qaynaşdığını görürlər və elə bu zaman milislərin üstünə güllələr dolu kimi yağır. Bu ilk atəşdən bir milis və iki at ölür.

Belə olduqda İman Qazalyev qışqıraraq əmr edir:

– Tüfəngləri kənara qoyun! Qılınca və xəncərə sarılın!

Dağlılar dərədən çıxıb atlara minməyə macal tapmamış milislər onların üstünə atılırlar və əlbəyaxa döyüş başlayır.

Həmin andan etibarən var gücü ilə vuruşan İman Qazalyev ətrafında nə baş verdiyini görmür. O, təkbaşına iki nəfər dağlı ilə vuruşur və onların ikisini də öldürür. Ancaq döyüş dəhşətli idi; o, dörd tərəfinə baxanda on üç meyit sayır, özünün öldürdüyü iki nəfərlə bərabər, ölənlərin sayı on beşə çatır. Qalanlar isə qaçırırlar.

Hər şey onun əmr etdiyi kimi olur, milislər soyuq silahla vuruşur, bir dəfə də olsun tüfənglərdən atəş açmırlar.

Qazalyev bütün bu əhvalatı rusca bizə danışır, Kalino isə onun danışdıqlarını bacardığı qədər fransızcaya tərcümə edirdi. Bu hekayət qurtaranda biz yolu artıq başa vurmuşduq. Böyük qan gölməçəsi döyüşün baş verdiyi yerə gəlib çatdığımızdan xəbər verirdi.

Bizdən sağ tərəfdə, təpəlik bir yerdə çılpaq meyitlər görünürdü. Beşinin başı kəsilmişdi, başları kəsilməyənlərin isə sağ qulaqları yox idi.

Güllə deşir və öldürür; onun açdığı yerə çeçələ barmaq girir, ya girməz; açdığı deşiyin ətrafı göyərir və bununla da iş bitir. Ancaq xəncər yaraları doğrudan da dəhşətlidir – kəllələr yarılıb açılır, qollar, demək olar ki, kəsilib bədəndən yerə salınır, sinələri elə oyurlar ki, ürəyi gözünlə görürsən.

Görən nəyə görə təhlükəli olan hər şey bu qədər qəribə cəzətmə gücünə malik olur? Ona bir dəfə baxmaqla insanın hər şeyi görmək istədiyi üçün mü?

İman Qazalyev öldürdüyü iki adamın meyitini bizə göstərdi, o bunları vurduğu yaralardan tanıyırdı. Mən ondan istifadə etdiyi silahını bizə göstərməsini xahiş etdim. Bu sadəcə bir xəncər idi, dəstəyi də sümükəndi; ancaq tiyəsinə yaxşı bir ustadan almış və həmin usta da xəncəri olduqca gözəl düzəltdi. Hamısı, yəni dəstəsinin sümüyü və tiyəsinin hazırlanması ona səkkiz rubla başa gəlmişdi.

Ondan soruşdum ki, bu silahı mənə satarmı, əgər satarsa neçə rubla satar.

– Sadəcə mənim özümə neçə rubla başa gəlibsə, elə o qiymətə sataram, – mənə cavab verdi. – Mənim indi üç xəncərim var, ikisi o öldürdüyüm ləzgilərin xəncərləridir, deməli, mənim artıq bu xəncərə ehtiyacım yoxdur.

Mən ona on rubl kağız pul, o isə mənə xəncəri verdi. Həmin xəncər Qafqazda topladığım tarixi kolleksiyaya daxil oldu.

Moynenin meyitlərin tökülüb qaldığı dərənin eskizini çəkib qurtarmasını gözləyirdik; beş-altı qartal da səbirsizliklə bizim çıxıb getməyimizi gözləyirdi ki, meyitlərə cumsunlar. Sonra biz düzənliyə tərəf, aşağı endik.

Dağın aşağısında arabalarımız bizi gözləyirdi; onlardan istifadə etmək lazım gəlməmişdi.

Biz İman Qazalyevlə sağollaşdıq ayrıldıq və görəndə ki, azərbaycanlı mühafizəçilərimiz də onunla birlikdə Helliyə qayıtmaq niyyətindədirlər, onlara mane olmadıq.

Yəqin ki, dağlılar təzəcə aldıkları ibrət dərindən sonra bir daha Helli aulunun həndəvərinə görünməzdilər.

Biz heç bir macərəsiz Karabadakəndə gəlib çatdıq.

Orada dedilər ki, elə indicə knyaz Baqraton kənddən keçib və bizi xəbər alıb. Biz onun ardınca yollandıq.

Buynaka gəlib çatanda, səkidə otuz-otuz beş yaşlarında, yaraşlıq, çərkəzi geyimli bir kişi gördük. Bu, knyaz Baqraton idi.

XVII FƏSİL

KƏRƏNEY

Həqiqətən də, o bizi axtarırdı.

Mən knyazın rus ordusunun ən cəsur zabitlərindən biri olduğunu eşitmişdim. İndi o, yerli dağlılardan təşkil olunmuş alaya komandanlıq edirdi.

Gürcü, yəni daima təbiətin qoynunda, bu düzənliklərdə yaşamış adam komandanı olduğu ən cəsur əsgərlərindən də cəsarətli olmalı idi.

Əsl-nəcabətinə görə o, 882-ci ildən 1079-cu ilə qədər hakimiyyətdə olmuş keçmiş gürcü hökmdarlarının nəslindəndir. Qafqazda olan nəsil şəcərəsinə görə, onun soykökü eramızdan əvvələ, daha dəqiq desək, xristianlıqdan yeddi yüz il qabağa gedib çıxır. Elə buradan da görünür ki, onun kökü Hersoq Levinin nəsil şəcərəsinin tarixindən də uzağa gedib çıxır.*

Beləliklə, artıq dedim ki, Baqraton bizi axtarırdı. O, söylədi ki, mənə məzəmmət etməyə haqqı var.

Belə ki, mən Şuradan keçib getmiş, ancaq bu haqda onu əvvəlcədən xəbərdar etməmişdim.

Şuraya gəlişim barədə qabaqcadan xəbər göndərmədiyimə görə, o məndən inciməkdə tamamilə haqlı idi. Ancaq burada mən də haqlıyam, axı onun Şurada olduğunu bilmirdim... Sonra ona hər şeyi danışdım – alacarp^{**} əhvalatını, gölə çevrilmiş şəhəri, nəhayət, Moynenin xəstəliyini və nəbzinin dəqiqədə yüz iyirmi dəfə vurduğu yeri tərk etməyə necə can atdığını, bir sözlə, hər şeyi yerli-yataqlı danışdım.

– Bu dedikləriniz kədərlidir, – knyaz bildirdi, – ancaq siz ora bir də qayıdacaqsınız.

– Hara? Şuraya? – soruşdum.

– Xeyr, xeyr! – Moyne etirazını bildirdi. – Sağ olun! Mən orada gördüyümü gördüm.

– Siz orada nə görübsünüzsə, öz işinizdir, müsyö Moyne, – knyaz dedi, – ancaq siz hələ Kərəneynin mənzərəsini görməyibsiz.

– Kərəney nədir? – knyazdan soruşdum.

– Bütün səyahətiniz boyunca rastlaşdığınız ən gözəl şey!

– Baho...o...o! Moyne, hələ bir qulaq as!

– Bir dağı gözünüzün qabağına gətirin... Əşi, yox ey, heç gətirməyin, mən sizi ora apararam, özünüz görərsiniz.

Moyne başını yellətdi.

– Müsyö Moyne, siz məcburi səyahətə görə mənə təşəkkür edəcəksiniz.

– O yer buradan çox uzaqdır, knyaz? – soruşdum.

* Hersoq Levinin nəsil ağacının kökləri Müqəddəs Məryəmə qədər gedib çıxır.

** Borana düşmə.

– Qırx verstlik yoldur, yəni on mil. Arabanızı və tarantasınızı burada qoyarsınız, xidmətçim dayanıb onlara keşik çəkər. Mənim arabama minərik. İki saat yarımından sonra ordayıq. Orada şam edərik. Şam yeməyi artıq sifariş edilib, yeməkdən sonra dərhal yatarsınız, saat beşdə sizi oyadacaqlar. Ən yaxşı atlara minib iki min metr yuxarı qalxarıq... Möcüzəni onda görəcəksiniz.

– Deməli, biz heç vaxt Tiflisə getməyəcəyik! – Moyne dərindən ah çəkərək dilləndi.

– Dostum, buradan ora – Tiflisə bir sutkalıq yoldur, burası var ki, ömrümüzdə görmədiyimiz ən gözəl yerləri görəcəyik! Üstəlik, knyaz özü bizi Dərbəndə qədər müşayiət edəcək. Daha nə istəyirsən?

– Hə, vallah düz deyirsən, razıyam. Madam ki, siz mənimlə buraya qayıdırsınız və sabah mənimlə birlikdə olacaqsınız, söz verirəm ki, sabah gecə sizi Karabadakəndə çatdıraram...

– Axı özünüz bilirsiniz, knyaz, axşam saat altıdan sonra bizə at vermirlər.

– Mən yanınızdayamsa, sizə gecəyarıya qədər at verərlər.

– Demək, sabah axşam Karabadakənddə gecələyəcəyik? – Moyne soruşdu.

– Sabah axşam siz Karabadakənddə qalacaqsınız, – knyaz cavab verdi.

– Getdik, Moyne, getdik!

– Hə, knyaz, eləsə, vaxt itirməyə dəyməz. Siz şam yeməyindən danışırırsınız, indinin özündə biz acıq.

– Belədirsə, vaxtı boşuna itirməyək. Mənim tarantasıma beş at qoşaq və yolçu yolunda gərək!

Xidmətçilər atları tarantasa qoşunca mən vaxt tapıb knyazın silahlarına baxdım.

– Knyaz, kəmərinizdəki xəncər necə qəşəngdir.

Heç vaxt gürcüyə belə şey deməyin, yoxsa o, həmin dəqiqə Baqrationun elədiyini edər.

O, xəncəri kəməmindən çəkib çıxartdı.

– Ah! Mən çox şadam ki, bu sizin xoşunuza gəlib, götürün! Bu Qafqazın ən yaxşı silah ustası Murtazadın əl işidir; o özü bunu mənim üçün düzəltdir. Baxın, burada azərbaycan dilində yazı da var: “Bu xəncəri Murtazad, knyaz Baqration üçün düzəltdi”.

– Knyaz, axı...

– Götürün, götürün, o mənə ayrısını düzəldər.

Mən öz xəncərimə baxdım. Bu da Dağıstanın çox gözəl silahlarından, ancaq yaşıl fil sümüyündən olan, qızılla naxışlanmış dəstəsi knyazın əynindəki geyimə qətiyyəən uyğun gəlmirdi. Bundan əlavə, bağışlanan xəncərin əvəzinə xəncər vermək gülünc olardı. Mən yivli karabinimi xəyalımdan keçirtdim. Həmin tufəngi məşhur silah ustası kimi tanınan Devim biz hələ Parisdən çıxmamış tapənça ilə birlikdə mənə hədiyyə gətirmişdi.*

* Devim Lui Fransua (1806-1873) – məşhur silah ustası və istehsalçısı.

– Qafqaza gedirsiniz? – deyə o soruşmuşdu.

Mən təsdiqləmişdim.

– Ora elə bir yerdir ki, güllə atmamış geri qayıtmaq olmaz. Siz gözəl silahları xoşlayırsınız, bunları məndən yadigar götürün.

Mən həmin karabini götürdüm və knyaza təqdim etdim, hələ deyəsən, onun mexanizmini də başa saldım. O bu yeni kəşf haqqında çox eşitmişdi, ancaq istifadə qaydasını bilmirdi.

– Yaxşı, – o, silaha diqqətlə nəzər salaraq dedi, – Qafqazda deyildiyi kimi, biz indi kunak olduq. Siz daha bundan sonra heç nədə mənə etiraz edə bilməzsınız, indi artıq mən sizə borclu qaldım və icazə verin əvəz-əvəz olaq...

Atların qoşulduğunu xəbər verdilər. Knyazın arabaçısı şeyləri qorumaq üçün orada qaldı, əvvəldən şərtimiz beləydi.

Biz tarantasa oturduq və atlar dördnala çaparaq irəli şütüdü.

– Aha! Knyaz, görünür, burada hamı sizi tanıyır!

– Mən də elə fikirləşirəm. Həmişə Şuradan Dərbəndə gedib-gəlirəm, bu yolla işləyirəm.

Doğrudan da, knyazı hamı, hətta kiçik uşaqlar da tanıyırdı. Karabada-kənddə atları arabalara yenidən qoşanda o, iki-üç uşağdan azərbaycanca nəsə soruşdu, yola düşəndə isə cibindən bir ovuc abbası çıxarıb onlara tulladı.

Yolda mən ona səhər başımıza nə iş gəldiyini, bir saat əvvəl isə necə haray-həşirdə olduğumuzu danışdım. İman Qazalyevdən aldığım xəncəri ona göstərdim və ləzgilərin başçılarından müsadirə olunan silahı satıb-satmadığımı soruşmadığıma görə isə çox təəssüf hissi keçirdiyimi də ondan gizlətmədim.

– Həmin silah artıq alınıb.

– Kim alıb?

– Mən. Belə hesab edin ki, o tufəng verdiyim xəncərə əlavə olundu.

– Yəqin indi uzaqdadır?

– Ola bilər ki, uzaqda olsun, ancaq qaçıb gətirərlər. Ancaq deyirəm, elə hesab edin ki, o artıq sizindir. Lənət şeytana! Knyaz Baqraton boş yerə danışmır. Görürsünüzmü, – o, gülərək əlavə etdi: – Silahı əldə etmək üçün biz daha sürətlə gedirik.

– Mən də elə düşünürəm, yoxsa gülləyə tuş gələrdik!

Biz səhər saat səkkizdə tərک etdiyimiz Şuraya axşam saat səkkizdə qayıdırdıq. Üç saat yarıma, bəlkə də dörd saata qət etdiyimiz yola gün yarım vaxt sərf etmişdik. Gəlişimizdən on dəqiqə sonra şam yeməyi verildi. Fransızsayacağı şam yeməyi! Elə bu da bizim söhbəti istər-istəməz Parisə gətirib çıxardı. Knyaz iki il əvvəl oranı tərک etmişdi. Orada hamını tanıyırdı. Əgər haqqında danışdığımız fransız xanımlarına desəydilər ki, elə bu saat Xəzər dənizi sahillərində, Kərəneyin ətəyində, Dərbəndlə Qızlar arasındakı yerdə söhbət onlardan gedir, çox təəccüblənərdilər.

Biz əsl yorğan-döşəkdə yadıq. Yelpativodan sonra ikinci dəfə idi ki, belə rahat yataqda yatırdıq. Birinci dəfə belə şəraiti biz Çiryurtda knyaz Dondukov-Korsakovun evində görmüşdük.

Səhər saat beşdə bizi oyatdılar. Hələ gecə idi, göydə ulduzlar sayrışırdı. Qapıda atların kişnərtisi və ayaq səsləri eşidilirdi. Knyaz bizim yadığımız otağa daxil oldu.

– Qalxın! – o dedi, – nə istəsəniz – bir stəkan çay, və ya qəhvə içək. Biz günəşin Xəzərdən çıxmasını görəcəyik. İşkarti qalasında iştaha ilə səhər yeməyi yeyərik və sonrasını... özünüz görərsiniz; sizi xəyalınıza gətirmədiyiniz sürprizdən mərhum etmək istəmirəm.

Hərəyə bir fincan çay içib çıxdıq. Knyaz Baqrationsun alayından yüz nəfər bizi qapıda gözləyirdi.

Biz artıq dedik ki, bu alay yerli dağlılardan təşkil olunmuşdur. Elə fikirləşəcəksiniz ki, bu yerli dağlılar təbəəliyi qəbul etmiş ləzgilər, çeçenlər, yaxud çərkəzlərdir. Əgər belə düşünsəniz, səhv edərsiniz. Yerli dağlılar, Korsikada deyildiyi kimi, şeytana papaq tikənlərdir (yəni şeytana papaq tikib, yuxarisından da deşik qoyanlardır).

O vaxt ki, dağlının könlünə intiqam almaq düşür, yaşadığı yeri tərk edir və könüllü olaraq gəlib Baqrationsun alayına qoşulur. Belə igidlərin necə vuruşduqlarını özünüz təsəvvürünüə gətirin. Hələ indiyə kimi elə hal olmayıb ki, onlardan biri əsir düşsün. Bu cəhənnəmdən qaçanları yalnız öz gözlərimlə gördüyüm qabardin atıcıları ilə müqayisə etmək olar.

Təxminən yarım saata qədər meşəli təpələrlə yol getdik. Hava yavaş-yavaş işıqlaşırdı. Temirxan Şuradan üç verstlik məsafədə olan Xəzəri görməyə qarşımızdakı dağın yalnız bir hissəsi mane olurdu; o, nəhəng mavi güzgüyə bənzəyirdi. O biri tərəfdə isə günəşin ilk şəfəqləri İşkartıdakı hərbi hissələrin yerləşdiyi binaları işıqlandırır; onlar ağ mərmərdən tikilmiş saraylara oxşayırdı.

Biz atların ayağı altından pırıltı ilə uçub gedən kəkliklərə və qırqovullara baxa-baxa kiçik bir vadini keçib getdik.

İşkartıya çatanda səhər saat səkkizin yarısı idi; on beş verst yol gəlmişdik. Baqrationsun əvvəlcədən xəbərdar etdiyi qala komendantı, yəni rəisi olan polkovnik artıq bizi gözləyirdi. Səhər yeməyi hazır idi. Bizi müşayiət edəcək beş yüz nəfərin hamısı silahlı idi.

Tələsik nahar etdik, ancaq bu heç də doyunca yeməyimizə mane olmadı, sonra yola düşdük. Saat doqquz idi.

Günortaya qədər biz elə hey yuxarı qalxdıq. Piyadalar dincəlmək üçün üç dəfə on dəqiqəliyə dayandılar; hər dəfə knyazın göstərişilə onlara bir stəkan araq verildi. Bunun üçün araqla dolu bir çəlləyi ata yükləmişdilər və ekspedisyanın dalınca gətirirdilər.

Səkkiz-on verstlik məsafədə meşə görünmədi, onları ardı-arası kəsilməyən ucsuz-bucaqsız çəmənlik təpələr əvəz edirdi. Onların hər birinin zirvəsinə

qalxdıqca elə bilirdik ki, daha axırıncı zirvədəyik, ancaq yanılırdıq; qarşıya yenə bir tərəp çıxır və biz bunu da o birilər kimi addım-addım qalxırdıq.

1842-ci ildə ruslar tərəfindən dağıdılmış böyük bir kəndin xarabalıqlarına qədər demək olar ki, tapdaqdan çıxmış bir cığırla getdik. Hər evin bir və ya yalnız iki divarı sağlam qalmışdı; yarisına qədər dağıdılmış minarə daha mənzərəli görkəm almışdı. Oradan o tərəfə heç bir cığır yox idi, ancaq bir-birinin ardınca düzülmüş tərəplərdən başqa heç nə görünmürdü.

Nəhayət, biz axırıncı tərəpə çatdıq. Orada hamımız qeyri-iradi atın yüyənini geri çəkirdik. Sanki ayaqlarımızın altında torpaq yox idi. Ucu şiş qaya yeddi min fut hündürlükdə idi.

Mən sıçrayıb atdan düşdüm. Açıq-aşkar başım gicəllənirdi, ayaqlarımın altında torpağın olduğunu hiss etməyə ehtiyac duydum. Bu da kifayət etmədi. Mən qarnı üstə yerə uzandım və əllərimi gözlərimin üstünə qoydum. İzah oluna bilməyən bu sarsaq başgicəllənməni gərək özün yaşayasan ki, başqası bu vəziyyətdə olanda keçirdiyi əzab-əziyyət haqda bir fikrin, təsəvvürün olsun. Əsəb gərginliyinin əmələ gətirdiyi titrəmə məni həyəcanlandırır elə hala saldı ki, sanki torpağa bağlanmışdım. Sanki torpaq canlı idi, hərəkət edir, tərپəşir, mənim altımda döyünürdü; əslində isə döyünən mənim ürəyim idi.

Nəhayət, başımı qaldırdım, uçuruma baxmaq üçün mənə möhkəm iradə, hünər lazım idi.

Əvvəlcə hər şey gözümün qabağından qaçdı; yalnız göz işlədikcə uzanan vadini, onun dərinliyində isə ilan kimi qıvrılan iki gümüşü ipi gördüm.

Bu vadi başdan-başa Avariya idi; bu iki gümüşü ipin biri Andi Köysu çayı, o biri isə Avariyanın Köysu çayı idi; bunlar ikisi birləşərək Sulakçayı əmələ gətirir.

Ayağımızın altında Avariyanın Köysu çayının sağ sahilində Şamilin doğulduğu, rusların cəmi bircə dəfə meyvəsindən daddığı gözəl bağları ilə məşhur olan Gümrü kəndi bir nöqtə kimi görünürdü. Bu əhvalatı hamı xatırlayır – Qazı Molla həmin kəndi müdafiə edərkən öldürülmüş və Şamil ilk dəfə bu döyüş meydanında ortaya çıxmışdır.

Avariyanın Köysu çayının o biri tərəfində isə çox hündür, elə bizim dayandığımız yerlə eyni səviyyədə yerləşən Unzukul kəndi yerləşir; bu kəndin hər bir evi möhkəmləndirilmiş və daş divarla əhatəyə alınmışdır.

Üfüqdə isə bütün əhalisi köçüb getmiş, tamamilə bomboş qalan Axulqo kəndinin xarabalıqları görünür. Həmin bu kənddə İmam Şamilin oğlu gənc Cəmaləddin əsir götürülüb. Biz gürcü knyaginyalarının oğurlanması ilə əlaqədar bu əhvalatı hekayətimizin gələcək səhifələrində olduğu kimi danışacağıq.

Sol tərəfdə Xunzax kəndi görünür. Orada, vadinin lap qurtaracağında Avariyanın Köysu çayının mənbəyində bir nöqtə gözə dəyir. Bu, Kabada kəndidir; əgər Şamil Vedəndə sıxışdırılarsa, çox güman ki, bura onun sığınacağı yer olacaq.

Kabdanın sağında, Andinin Köysü çayı boyunca dar bir keçiddə göyümtül bir dərə görünür. Qatı dumanda burada heç nəyi ayırd etmək olmur, hər şey bir-birinə qarışır. Bura tuşinlərin məskənidir; xristian qəbiləsi olan tuşinlər ruslarla ittifaq qurmuş və həmişə Şamilə qarşı vuruşurlar.

Ordan-burdan qalxan tüstü yəqin ki, buradan baxanda görünməyən kəndlərdir. Soruşsam da, bu kəndlərin adlarını heç kim mənə deyə bilmədi.

Qafqaz sıra dağlarındakı bu dəhşətli xarabalığı Kərəneyin zirvəsindən başqa heç yerdən görmək mümkün deyildir. Dünyanın heç bir ölkəsi vulkanik püskürmələrə Dağıstan qədər çox məruz qalmamışdır. Buraların dağları da insanları kimi aramsız və amansız mübarizənin əlindən cana doymuş, əziyyət çəkmişdir.

Qədim bir əfsanəyə görə, Şeytan həmişə Allahın sevdiyi bir nəfər zahid, guşənişin, təmizqəlblə bəndəyə əzab verirmiş və bu adam da Qafqaz dağlarının ən uca zirvəsində yaşayırmış. Bu elə bir zaman imiş ki, Qafqaz çox məhsuldar, yaşıl dağ örtüyü imiş. Günlərin birində həmin bu zahid Allahdan xahiş edir ki, ona Şeytanın bəd əməllərindən birdəfəlik əl çəkməsi üçün tədbir görməyə riza versin. Allah zahidə icazə verir və məqsədinə hansı yolla nail olmaq istədiyini də soruşmur.

Zahid maqqaşı qızdırır və Şeytan həmişəki kimi başını qapıdan içəri soxanda bu müqəddəs adam Allahın adını çəkir və maqqaşın pul kimi qızarmış ucu ilə onun burnunu sıxır.

Dözülməz ağrı hiss edən Şeytan özünü tamamilə itirir və dağın üstündə çırpınmağa başlayır, quyruğu ilə Anapadan Bakıya qədər bütün Qafqazı döyəcləyir.

Şeytan hər dəfə quyruğu ilə bu yerləri qırmanclayanda vadiləri, dərələri, dağları o qədər çox və necə gəldi, yəni səliqə-sahmansız şəkildə çarpazlaşdırır ki, nəticədə yaranan gördüyümüz mənzərəyə baxanda istər-istəməz əfsanədə deyilənlərlə razılaşırsan, əlavə izahata ehtiyac qalmır.

Biz təxminən bir saata qədər Kərəneyin zirvəsində qaldıq. Mən yavaş-yavaş təbiətin bu qorxunc əzəmətinə alışdım. Baqrationun dedikləri ilə razılaşıaraq etiraf edirəm ki, nə Vollorna yüksəkliyi, nə Riçin, nə Etna zirvəsi, nə Qavarninin şiş zirvəsi bu qədər gözəl görünüşə malik deyil.

Boynuma alıram ki, bu olduqca gözəl, mənzərəli uçurumdan geri dönərkən ağlasığmaz dərəcədə məmnun qalmışdım.

Ancaq bizim üçün gözləmədiyimiz başqa bir sürpriz də hazırlamışdılar. Geri qayıdarkən beş yüz piyada rus dəqiqliylə, hamısı eyni vaxtda beş yüz tufəngdən yaylım atəşi açdılar. Nə tufan, nə ildırım, nə vulkan göylərin bu sonsuz ənginliklərində heç vaxt belə qulaqbatırıcı gurultu qoparmamışdı. İstəyimin ziddinə olaraq, məni uçurumun lap yaxınlığına gətirdilər və yeddi min fut aşağıda yerləşən Gümrünün əhalisini, yəni kənd camaatını görə bildim. Bəşəri varlıqların yaradıcıları – yəni qarışqalar öz yuvalarından çıxdığı kimi, gümrülülər də öz

evlərindən bayıra tökülüşdülər. Bu səhnəni görənlər belə hesab edərdi ki, sanki Kərəney onların üstünə uçurdu.

Bu yaylın atəşi bizim yola düşməyimiz, qayıtmağımız üçün bir işarə idi. Biz aşağı enməyə başladıq. Xoşbəxtlikdən, aşağı enmək əvvəldən axıra kimi zövqverici idi.

Bu həzz, ləzzət ondan yaranırdı ki, atımın hər bir addımı məni Kərəneyin zirvəsindən bir metr uzaqlaşdırırdı. Mən “atımın hər bir addımı” deyəndə yanılıram, ona görə ki, xarabaya çevrilmiş kəndə qədər piyada enərkən atlarımızın yüyənindən tutmuşduq, çünki yalnız kəndə çatanda münasib yer, imkan tapıb yenidən yəhərə oturdun.

İşkarti qalasında nahar etdik. Rahat gecələmək üçün Buynakiyə getməli idik, ancaq elə yorulmuşduq ki, özümüz gecəni burada keçirməyi, sabah səhər yola düşməyi knyaz Baqratiyondan xahiş etdik.

Çay içərkən məni yan otağa dəvət etdilər, deyilənlərə görə, orada məni görmək istəyən bir nəfər vardı.

Bu adam alayın dərzisi idi; o zabıt geyimi tikmək üçün mənim ölçümü götürməyə gəlmişdi. Komandirin təklifi ilə əsgərlər yekdilliklə məni yerli dağlılardan təşkil olunmuş alayın fəxri üzvü seçmişdilər.

Mənim alaya qəbul olunmağımın şərəfinə bütün gecə musiqi səsləndi.

XVIII FƏSİL

DƏRBƏND

Səhər açılarda biz yola düşdük; hava olduqca gözəl idi; qar və sırsıra qeybə çəkilməmişdi və bizi əvvəlcədən xəbərdar etmişdilər ki, Dərbənd yolunda əsl yayla qarşılaşacağıq.

Yenə Hellidən keçib getdik. Knyaz milislərin başçısı İman Qazalyevlə azərbaycanca bir neçə kəlmə danışdı və görünür, onun cavabından razı qaldı. Söhbətin mənim tufəngimdən getdiyinə şübhə etmirdim, ona görə də bir kəlmə də kəsmədim.

Karabadakənddə nahar etmək üçün dayandıq. Tarantas ərzaqla dolu idi. Moyne üç şəkil işlədi. Elə bir mənzərəli yerdəydik ki, hər addımda ayaq saxlayıb, ətrafı seyr etməli olurduq.

Buynakidə biz minik arabalarımızı və knyazın nökrini tapdıq. Mən Baqrationla onun tarantasında qaldım. Moyne və Kalino isə mənim yerimə keçdilər. Beş dəqiqə çəkmədi ki, atlar qoşuldu, biz yola düşdük. Auldan iki yüz addım aralıda bir dəstə kəkliyi yenə havaya qaldırdıq və həmin dəstə havada dövrə vurub bizdən əlli addım o tərəfdə yerə endi.

Tarantasları saxlayıb quşları izlədik. Onlardan birini vurdum. Dəstə gözümüzdən qabağındaca təpənin üstündən uçub keçdi. Mən quşları təqib etdim.

Təpənin lap yuxarisına qalxanda vurduğum kəkliyi unuttum, mən indi Xəzər dənizi ilə üz-üzə dayanmışdım.

O, göy yaquta bənzəyirdi, üzündə heç bir ləpə, dalğa yox idi.

Dəniz intəhasız düzənlik kimi göz işlədikcə uzanıb gedirdi. Qədim tarixçilərin Hirkanı adlandırdıqları bu dəniz kimi heç nə mənə belə əzəmətli, qəmgin görünməmişdi; bu dəniz Herodota qədər bir əfsanə olmuşdur; ilk dəfə onun sahəsini və sərhədlərini Herodot təyin etmişdir; elə indi də bu dəniz əvvəlki vaxtlardan o qədər də çox məşhur deyildir.

Şimaldan, qərbdən və cənubdan bütün çaylar bu sirli dənizə axıb tökülür; şərqdən isə ona yalnız küləklərin sovurduğu qum gəlir. O heç nəyi geri qaytarmır, bütün aldığılarının hamısını udur və elə bir axına malikdir ki, hansı yeraltı yolla bu aldığılarını itirdiyindən heç kim baş açmır; bu dəniz yavaş-yavaş dolur, zibillənir və günlərin bir günü çox güman ki, böyük bir qum gölünə, yaxud qırğız və noqay düzənliklərində rast gəldiyimiz duzlu bataqlıqlardan birinə çevriləcəkdir.

Yola baxanda aydın olurdu ki, biz ta Dərbəndə qədər Xəzəri görəcəyik.

Biz təpədən endik, tarantaslarımıza minib axıncı təpəliyi aşdıq və düzənliyə çıxdıq. Burada keçilməsi çətin yoxuşlar və enişlər qurtarır; qafqazlı arabaçılar bunları heç veclərinə almırlar; elə ki onlar atlarına qalxdılar, çayın axmasına belə məhəl qoymadan, bu dediyim eniş-yoxuşların arasından atlarını dördnala çaparaq keçib gedirlər.

Doğrudur, bu çay ilin altı ayı “yoxa çıxır”, ancaq yerində çayın “təmsilçiləri”, yəni çınqılları qalır. Arabalar bu çınqılların üstündən hoppa-na-hoppa, dingildəyə-dingildəyə keçib gedəndə adam fransız olduğunu unudur, axı bizdə belə şeylər yoxdur... və bir də ki, belə yerlərdən keçməzdən qabaq tarantasların möhkəm, davamlı olmasına əvvəldən fikir verməlisən... Bu, insanın namümkünlə mübarizəsidir. Bəli, insan yerə yıxılır, qalxır, ancaq yenə də məqsədinə çatır! Burası da doğrudur ki, çox vaxt insan əzilir, tarantas isə qırılır, sınır; ancaq yol ki başa çatdı, məsafə qət edildi, məqsədə çatdınsa, bunun nə əhəmiyyəti var ki!.. Bu dəfə bizim məqsədimiz Karabadakəndə gəlmək idi.

Biz oraya günortadan sonra saat dördə gəlib çatdıq; ərzağı tarantasdan çıxartdıq və nahar etdik. Səyahətdə, xüsusilə belə səyahətlərdə nahar ən böyük, vacib məsələlərdən birinə çevrilir. Doğrusunu desək, əksər hallarda adamın belə fürsəti olmur. Mən gələcəkdə səfər etdiyim yollardan keçmək istəyən adamlara – həmçinin bütün millətlərin nümayəndələrinə – dönə-dönə məsləhət görürəm ki, təsadüfən Həştərxandan Qızlara səyahət etməli olsanız, yolunuz hansı şəhərdən, yaxud auldan keçsə, mütləq ərzaq tədarükü görün.

İtaliyada adam pis yeyir, İspaniyada az yeyir, bozqır düzənliklərdə isə ümumiyyətlə heç nə yemirsən. Yeri gəlmişkən, ruslar yeməyə cüzi də olsa ehtiyac hiss etmirlər; əksər hallarda görürsən ki, onlar nə yediklərinə bir o qədər də əhəmiyyət vermirlər, yəni yemək işinə bir incəsənət, hətta ənənə kimi baxmırlar. Onlar üçün bunun bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur, bircə samovar qaynasın və stəkanlarda çay buğlansın... Bunun Çin imperatorlarının sarı çayı və ya knyaz Tümenin Kalmık çayı olmasının o qədər də əhəmiyyəti yoxdur; ərəblər kimi onlar da səhər bir xurma, axşam bir xurma yeyirlər.

Lakin Fransada yaşamış, Fransanı, onun bitki və heyvanat aləmini sevən, ikiyaxlıqlarını, dördyaxlıqlarını layiqincə qiymətləndirən knyaz Baqrationla bir yerdə olanda qətiyyətləndirən acılıqdan qorxmağa dəyməz. Hələ də özüm-özümdən soruşuram – görən Baqration Karabadakənddən Dərbəndə qədər yolboyu yediyimiz ciyər paşetini haradan tapmışdı? Həm də Strasburqdan azı min iki yüz mil məsafədə. Bu da həqiqətdir ki, biz Çindən çox uzaqda olduğumuz halda, əla Çin çayı içirdik.

Rus yataqlarının – yorğan-döşəklərinin üstünlüyü ondadır idi ki, adamı tənbelliyə alışdırmır. Dünyada az məsti-xumar tapılar ki, küknar ağacından hazırlanmış və üstündə pərqü yorğan-döşək olmayan taxtalarda nazlanmaq istəsin. Elə ki gün doğdu, onun ilk şəfəqləri heç bir maneəsiz içəri düşür, nə pəncərə tağları ilə qarşılaşır, nə pərdə ilə; şairlər demiş, günəş birbaşa kirpiklərinizə toxunur. Gözlərinizi açırsınız, kobud, və ya bədbin xarakter sahibi olmanızdan asılı olaraq, hələ üstəlik söyüş də söyürsünüz; nəhayət, üstündə yatdığımız taxtadan hoppanıb aşağı düşürsünüz və əgər tənbellik etməsəniz, su tapıb yuyunursunuz da.

Mən Kazanda olanda üç mis ləyən almışdım. Biz onları tarantasdan çıxaranda smotritellər çox təəccübləndilər və biz yuyunana qədər onlar bu ləyənlərin nəyə lazım olacağını biri-birilərindən soruşurdular.

Ancaq knyazın özünün mətbəxi, çay dəsgahı və geyinib-kecinmək üçün bütün ləvazimatı vardı. Fransada səyahət etmək o deməkdir ki, hər dayanacaqda su ilə dolu böyük bardaq, səhəng və ləyənlər səni gözləyir.

Hava işıqlananda yerimizdən qalxdıq. Səhər obaşdan sıx dumana bürünən Karabadakənd əvvəlcə parlaq işığa qərq oldu, bir az keçmiş gah çəhrayı, gah bənövşəyi rəngə çalan və nəhayət, kəndin ucqarlarında göyümtül rəng alan görüntü silinib yox oldu və adamı valeh edən elə gözəl mənzərə yarandı ki, Moyne bunu nəinki karandaşla, hətta akvarellə kağıza köçürdü.

Hələ vaxtımız vardı; Dərbənd bizdən əlli verst aralıdaydı və əmindik ki, yolda heç bir gözlənilməz əngəl çıxmasa, axşama qədər ora çatarıq.

Yolda, xüsusilə Qafqazda gərək həmişə nəsə bir hadisənin, yaxud macəranın baş vermə ehtimalını nəzərə alasan. Belə bir bədbəxt hadisə, doğrudan da baş verdi – Dərbəndə on səkkiz verst qalmış, Xan Məmməd Kalinskayada at tapılmadı.

Ancaq yanında Baqrations varsa, bu bir o qədər də böyük faciə sayılmaz. O, yolun ortasında dayandı, keçən arabalardan altısını, ya səkkizini saxladı, gah yarızarafat, yarıhədələyici tərzdə, gah da pul təklif edərək azərbaycanca arabaçılara müraciət edir, poçt arabalarını dartıb apararıqların içərisindən heç olmasa, yabıqların verilməsini xahiş edirdi.

Beləliklə, biz yenidən yola düşdük. Yolboyu Dərbənd tərəfdən qayıdan atlara rast gəldikcə, arabaları sürən azərbaycanlıları düşürdü, onun troykasına minir və daha böyük sürətlə yolumuza davam edirdik.

Günortadan sonra, saat ikiyə yaxın dağların arxasında gizlənmiş Dərbəndin yaxında olduğunu xəbər verən azərbaycanlı qəbiristanlığı göründü. Yüksəklikdə, bir verstlik məsafədə uzanıb gedən bütöv bir təpədə amfiteatr şəklində salınmış qəbiristanlıqda dimdik dayanmış uca başdaşlarının hamısı günçixana – şərqlə baxır, sanki Xəzər dənizinə meydan oxuyurdu.

Qəbir daşları “meşəsinin” ortasında Baqrations mənim diqqətimi naşı bir adamın çəhrayı və göy rəngə boyadığı kiçik bir abidəyə yönəltdi və:

– Bax, Səltənətin qəbri budur, – dedi.

– Məlumatsızlığım görə üzr istəyirəm, – dedim, – ancaq deyin görək, bu Səltənət kimdir?

– Şamxal Tarkovskinin məşuqəsimi deyim, arvadımı deyim, bilmi-rəm, necə istəyirsiniz, elə də başa düşün. O qayanın başında bir ev vardı ha, yadıңызdadırımı?

– Lap yaxşı yadıızdadır. Moyne də xatırlayır, elə deyilmi, Moyne?

– Nəyi? – Moyne o biri arabadan cavab verdi.

– Heç nəyi, – dedim və sonra üzümü Baqrationsa tərəf tutaraq:

– Deyəsən, bir əfsanə, rəvayət də gəzdidiyini söylədiniz, eləmi?

– Daha da yaxşısı – bu, tam bir tarixdir; onu sizə Dərbənddə danışarlar. Bu, dünyada ən romantik hekayələrdən biridir.

– Yaxşı, mən bu haqda bir kitab yazaram.*

– Dördünü, altısını, səkkizini – nə qədər istəyirsiniz yazın; ancaq doğrudanmı belə hesab edirsiniz ki, sizin oxucular fars xəlifələrinin nəslindən olan bir azərbaycanlı bəylə bir avar xanımının sevgi dastanı ilə maraqlanarlar?

– Niyə də olmasın? Dünyanın hər yerində ürək ürəkdir.

– Bəli, ancaq hisslər müxtəlif formalarda özünü büruzə verir. Orosmana görə bütün asiyalıları məhşər ayağına çəkməyin, Orosman istəməzdi ki, səxavətdə, əliaçıqlıqda Nerestan** onu ötüb keçsin. Amalat bəy – o, Səltənətin sevgilisidir – onu dar ağacından qurtaran polkovnik Verkovskini qətlə yetirərək, onun başını bədənindən ayırmaq üçün torpağı eşib meyitini qəbirdən çıxarmış və başı Əhməd xana aparmışdır. O isə bunun əvəzində öz qızını ona vermişdir. Bəlkə də bu əhvalat Breda küçəsinin şahzadə xanımları, Mon-Blan küçəsinin bankirləri, necə deyim, Sen-Jermenin qrafinyaları üçün bir o qədər də maraqlı olmaz, hə?

– Bu onlar üçün yenidir, mənim sevimli knyazım, və mən də bu yeniliyə böyük ümid bəsləyirəm. Hə, mənim orada, o uzaqda gördüyüm nədir?

– Hə, bu Dərbənddir.

Doğrudan da, bu, Dərbənd idi, yəni dağın zirvəsindən dənizə qədər uzanaraq yolumuzu kəsən ən qədim, nəhəng divar idi.

Bizim qarşımızda əsrlərin gərdisindən qorxmayaraq məğrur dayanan, möhtəşəm cizgilərinə və formasına görə Şərqi memarlığı nümunəsi olan nəhəng bir darvaza dayanmışdı. Sanki darvaza indicə dərindən nəfəs alacaq, bizi gəldiyimiz yolla bərabər ağışına alacaqdı. Bu darvazanın yaxınlığında çox güman ki, pelazkilərin tikdikləri bir çarhovuz vardı və uzun və parlaq rəngli dördkənc çadralı azərbaycanlı qadınlar gəlib həmin bu çarhovuzdan su doldururdular.

Tərəpədən dırnağa qədər silahlanmış kişilər divara söykənərək heykəl kimi dayanmışdılar. Onlar bir-birləri ilə danışmır, yanlarından ötüb keçən qadınlara məhəl qoymur, haradasa xəyallar aləmində uçurdular.

Yolun o biri tərəfində bu divarlar kimi uçulub-dağılmış başqa bir divar vardı. Adətən, belə divarlar Şərqi şəhərlərinin qapılarının və çarhovuzlarının yaxınlığında tikilir və müəyyən bir məqsəd daşıyır. Divarın arxa tərəfində isə, əvvəllər, şübhəsiz ki, ev varmış və onun da qarşısında nəhəng pələd və qoz ağacları göyə baş vururmuş.

Arabaları saxlatdırdıq.

Dünyada çətin elə bir şəhər tapılar ki, onun başına gələn hadisələr, yaranması onun adının mənası ilə tam uyğun gəlsin. Ancaq Dərbənd məhz belə bir şəhərdir; təkcə “dəmir qapı” adını daşdığı dəmir darvazalarına görə deyil, doğrudan da, Asiyayı Avropadan ayıran, qraniti və misi ilə skiflərin dəhşətli

* A.Düma Fransaya qayıdıandan sonra A.Bestujev-Marlinskiyin “Səltənət” adlı povestini ayrıca kitab kimi dərc etdirmişdi.

** Volterin “Zair” faciəsinin personajları.

yürüşlərinin qarşısını alan böyük səddir. Qədim dünyanı lərzəyə salan skiflər əsl barbarlıq mücəssəməsi idilər, onların adı oxlarının vıyılısından götürülmüşdür.

Nəhayət, biz şəhərə daxil olduq.

Bu doğrudan da Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən və eyni zamanda həm asiyasayağı, həm də avropasayağı üslubda inşa edilmiş bir sərhəd şəhəri idi. Şəhərin yuxarı tərəfində məscid, bazarlar, alçaq damlı evlər, qalaya qalxan məhəccərli dairəvi pilləkənlər, aşağı tərəfində isə yaşıl örtüklü evlər, kazarmalar, dördtəkərli minik arabaları və ikitəkərli arabalar ilk baxışdan diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycanlı, gürcü, erməni, çərkəz, fars geyimində olan adamlar küçələrdə qarışqa kimi qaynaşırdılar. Və bütün bunların arasında, qədim kahinələr kimi ağ uzun örtük geymiş erməni qadınları ruh kimi yavaş, donmuş, soyuq hərəkətlə irəliləyirdilər.

Ah! Bu mənzərə nə qədər də gözəl idi!

Mənim yazıq Lui Bulanjem, sevimli Jiom*, haradasınız? Moynə də, mən də Sizi bura çağırıraq.

Arabalar qubernatorun – general Aseyevin evinin qarşısında dayandı. O, Tiflisdə idi, ancaq qulluqçular səkidə dayanıb bizi gözləyirdilər; nahar hazır idi. Baqration sehrlı çubuğunu Temirxan Şuradan Dərbəndə qədər uzatmış və hər şeyi yoluna qoymuşdu.

Biz yeməyimizi mümkün qədər tez-tələsik yedik ki, günəş sonuncu şüalarını yığıb çəkməmiş, fürsətdən istifadə edib aşağı enək və bizdən iki-üç yüz metr aralıda olan dənizə baxaq.

Baqration bizə bələdçilik etməyi öz öhdəsinə götürdü. Dərbənd onun şəhəri idi, yaxud da, başqa cür desək, onun padşahlığı idi. Hamı onu tanıyırdı, onunla salamlaşır, baş əyir, gülümsəyirdilər. O saat bilinirdi ki, səxavətli, xeyirxah olduğuna görə bütün əhali onu həqiqi məhəbbətlə sevir – suyunu heç kimdən əsirgəməyən fəvvarəni necə sevirlərsə, meyvəsini hamıya eyni səxavətlə paylamağa hazır olan ağacı necə sevirlərsə, onu da elə sevirlər.

Güclü olasan, özü də bu qədər xeyirxah olasan, inanılası deyildi.

Bizi valeh edən birinci şey torpağın üstündə kiçik bir tikili oldu; o, iki topa müdafiə olunurdu, zəncirlə dövrələnmişdi və iki daş dirəyin üstündə tarix qeyd olunmuşdu: 1722 və 1848. Rəqəmlərin aşağısında isə rus dilində belə bir yazı vardı:

“Böyük Pyotrın ilk istirahət yeri”.

Pyotr 1722-ci ildə Dərbənddə olmuşdu; 1848-ci ildə isə onun qaldığı bu komanın ətrafına hasar çəkilmişdi.

Üçüncü top isə komanı dəniz tərəfdən qoruyur. Topları buraya çar özü gətirmişdi; onlar Don üzərindəki Voronej şəhərində istehsal olunmuş və üstündə “1715-ci il” tarixi yazılmışdı. Bu balaca daxmanın arxasında qoyulmuş top elə o vaxtdan hazırlanmış xüsusi lafetin üstündə durur.

* A.Dümanın dostları: Bulanje Lui – rəssam; Jiro Şarl – dövlət xadimi.

Bu dahi insanın olduğu yerlərdən birinin xalqların minnətdarlıq rəmzi kimi əbədiləşdirildiği daha bir nümunədir.

Pyotrın ölümündən yüz əlli il keçməsinə baxmayaraq, rusların onun xatirəsini həmişə əziz tutması təqdirəlayiqdir. O, dənizi və dənizsahili ölkəni tapdı, ancaq əslində liman axtarırdı. Dərbənddə isə o vaxtlar gəmilərin dayanması üçün külək tutmayan yer yox idi; gəmilər on beş fut enində olan dar bir boğazda lövbər salırdılar. Təkcə bu dar boğazdan başqa sahil hər tərəfdən qayalarla əhatə olunmuşdu.

Fırtına başlayanda adamlar böyük, yelkənli gəmilərini bu dar boğaza dartıb çəkmək üçün özlərini suya atırlar; burada su adamın qurşağından yuxarı qalxmır.

Dalğaların cüzi hərəkətindən qabarıb qalxan dənizin içərilərinə doğru əlli addıma qədər məsafədə qum təpələri vardır. Bu qum təpələri gəmilərin sualtı qayalardan kənarda sahilə yan alıb lövbər salmasına xidmət edir. Şəhəri cənubdan qoruyan divar bu qum təpələri boyunca uzanıb gedir; divarın himində dalğalara kiçik müqavimət məqsədilə qoyulmuş böyük deşiklər vardır. Əksər hallarda dalğalar həmin bu deşiklər vasitəsilə daxil olduğu kimi, yenidən çəkilib uzaqlaşır; biz qabarmadan və çəkilmədən danışırıq; Xəzər dənizində bunların heç birisi olmur.

Dənizin sahilindən yuxarıya doğru amfiteatr şəklində uzanıb gedən şəhər çox gözəl görünür. Bu təpələrdən ibarət zəncirin ta yuxarisından sahilə qədər uzanıb gələn təbii evlər silsiləsinə bənzəyir; sahilə yaxınlaşdıqca evlərin görünüşü dəyişir, yəni Asiya evlərindən çox, Avropa evlərinə oxşayır. Şəhərin yuxarisında adam özünü azərbaycanlı aulunda, aşağısında isə rus kazarmalarındakı kimi hiss edir.

Sahildən baxanda şəhər uzun dördbucaq formalı, ortası qabarıq, qatı açılmış xalçaya bənzəyir; cənub tərəfdən isə divar elə əyilmişdir ki, sanki şəhər ona söykənmiş, o isə qeyri-ixtiyari şəhərin bu müqavimətinə tabe olmuşdur.

Divarın zədələnmədiyi, salamat qaldığı yerlərində pelazkilərin izləri aydın hiss olunur, dağılmış yerləri isə müasir memarlıq qaydalarına uyğun, adi daşlarla yenidən hörülüb bərpa edilmişdir.

Bununla belə, mən divarların pelazkilər dövründə tikilməsinə şübhə edirəm; əgər mən bu cür mübahisəli divarlar haqda fikrimi söyləməyə cürət etmiş olsam, deyərəm ki, pelazkilərdən qalmış rəvayətə görə, onu Xosrov 562-ci ildə Yüstinyana qarşı apardığı müharibə zamanı tikdirmişdir. Mənim fikrimin doğruluğunu cənub qapısı təsdiqləyə bilər; həmin bu qapı üzərində Qubadın rəmzi olan məşhur fars şirinin təsviri görünür. Heykəltəraşların yaratdıqları bütün şir obrazları arasında fars şirinin səciyyəvi cəhəti onun başının zıncırov şəklində olmasıdır. Heykəlin altında isə müasir farsların heç birinin oxuya bilmədikləri qədim fars dilində yazılar – kitabələr vardır. Baqratın bu kitabənin mətnini olduğu kimi çıxarıb mənə verəcəyinə söz verdi, mən də ona söz verdim ki, həmin yazıları alim dostum Solsiyə tərcümə elədirəcəyəm.

Gecənin düşməsi bizi evimizə, başqa cür desək, sarayımıza qayıtmağa məcbur etdi və biz gecəyə yalvardıq ki, bir yay gecəsi kimi tez bitsin (axı onlar uzun olmur).

Gecənin alatoranlıqında bizə möcüzə kimi görünən Dərbəndə bir daha baxmağı, onu tədqiq etməyi çox istəyirdik və əlbəttə, adamın ilk dəfə gördüyü şey sonra gördüklərindən daha maraqlı olur.

XIX FƏSİL

OLQA NESTERSOVA

Səhər açılan kimi biz ayağa qalxdıq. Dərbənd qubernatorunun yataqlarından – yorğan-döşəyindən narazılıq etməyəcəyik və qeyd edək ki, yola çıxandan bəri üçüncü dəfə idi ki, biz Dərbənddə döşəyə oxşayan bir şeyin üstündə yatırdıq, yorğana oxşayan bir şeyi də üstümüzə örtürdük.

Hələ biz oyanmamış rus qonaqpərvərliyi öz işini görmüşdü: bəlkə də atları axşamdan qoşulan fayton bizi qapıda gözləyirdi.

Nə qədər təkrarlasaq, yenə də azdır, odur ki, təkrarən demək lazımdır ki, heç bir xalq qonaqpərvərliyi ruslar kimi bütün incəliklərinə qədər bilməz.

Dərbənd şəhərini də latın kilsələri kimi iki böyük, xaçşəkilli küçə kəsir: biri uzununa, o birisi isə eninə.

Uzununa gedən əsas, baş küçə dəniz tərəfdən başlayaraq şəhərin farslar və azərbaycanlılar yaşayan hissəsinə doğru gedir; bazara çatanda isə qurtarır – onun yuxarıya qalxmasına ərazinin coğrafi quruluşu mane olur. Köndələn küçə isə cənub qapısından şimal qapısına, yaxud, başqa cür desək, Şir qapısından Fəvvarə qapısına tərəf gedir.

Aşağı enən küçənin hər iki tərəfində bir-birinin ardınca qalayçı və dəmirçi dükənləri düzülüb; bu dükənlərin hamısının ortasında bir yuva qazılıb ki, bu yuvada da öz cinsinin xasiyyətinə uyğun şəkildə hərəkətsiz və məğrur görkəmli şahin durur.

İstirahət və bayram günlərində qalayçı və dəmirçilər böyük əyanlar kimi zövq almaq xatirinə həmin bu şahinlə kəklik və başqa kiçik quşları ovlamağa çıxırlar. Bazara baş çəkəndən sonra məscidə getdik. Molla bizi qəbul etmək üçün hazır dayanmışdı. İçəri girəndə istədim ki, Şərq adətinə uyğun olaraq ayaqqabılarımı çıxardım, ancaq molla buna qətiyyənlə razı olmadı; o, müqəddəs xalçaların qırağını qaldıraraq qatlamaqla kifayətləndi və bizi torpaq döşəmə ilə irəliləməyə, məscidə girməyə dəvət etdi.

Məsciddən çıxarkən, baş daşlarını xatırladan sütunun üzərində kitabələrə oxşar bir yazı diqqətimi cəlb etdi və bunun nə demək olduğunu soruşdum; mənə elə gəlirdi ki, bu nəsə bir əfsanə ilə bağlı idi.

Səhv etməmişdim, yaxud düzünə qalsa, səhv etmişdim, bu, əfsanə yox, həqiqətən həyatda olmuş bir əhvalatla bağlı idi.

Yüz otuz il bundan əvvəl, Nadir şahın hakimiyyəti zamanı İran şəhəri kimi tanınan Dərbənddə şəhərin əhalisi çox mülayim və sakit olan hakimə qarşı üsyan edir və onu şəhərdən qovub çıxarırlar.

Nadir şah – Asiyanın hakimi öz qapılarını Avropanın üzünə bağlayacaq adam deyildi; o bu sakit, rəhmli hakimin yerinə yaxın adamlarından ən qəddar, ən zalım olan birini göndərir və nəyin bahasına olursa-olsun, şəhəri ələ keçirməyi və üsyan edənləri cəzalandırmağı onun öhdəsinə buraxır.

Yeni təyin olunmuş xan Dərbəndə yola düşür, qapıları qırıb şəhəri yenidən ələ keçirir.

Hakimiyyətə başladığı günün sabahısı xan bütün möminlərə, dindarlara məscidə gəlməyi əmr edir. Xoşniyyətli, xeyirxah müsəlmanlar hamısı oraya gəlirlər, qara fikirlilər isə evlərindən bayıra çıxmırlar. Xan əmr edir ki, onun əmrilə məscidə gələnlərin hamısının bir gözü, evlərində qalıb məscidə gəlməyənlərin isə hər iki gözü çıxarılsın.

Bütün korların və taygözlərin gözlərini bir yerə yığıb çəkirlər – İran çəki vahidi ilə bu çıxarılmış gözlərin ağırlığı yeddi batman,** rus çəki vahidilə üç pud yarım, fransız çəki vahidi ilə yüz on funt olur.

Bütün bu gözlər qapının girəcəyində, iki çinarın arasındakı sütunun altına basdırılır.

Mən Şəhrizad nağıllarına oxşayan bu əhvalatı maraqla dinlədiyim bir vaxtda, iyirmi nəfər farsın dəstə ilə mənə tərəf gəldiyini gördüm. Bir nəfər də onların qabağında gəlirdi və görünür, o bunların başçısı idi. Heç vaxt ağılıma gəlməzdi ki, onların axtardıqları adam mən olaram; ancaq bir an keçməmiş bu haqda bütün şübhələrim alt-üst oldu.

Onların axtardıqları elə mən özüm idim.

– Bu nə deməkdir, hörmətli knyaz? – mən Baqratıondan soruşdum.

– Deyəsən, – o mənə cavab verdi, – bunlar xüsusi nümayəndələrdir.

– Əminsizmi ki, onlar mənim gözümü çıxarmayacaqlar? Mən korlar ölkəsinin padşahı olmaq istəmirəm.

– Mən belə şeylərdən qorxmanız üçün bir səbəb görmürəm, ancaq yenə də burada sizi müdafiə etməyə hazırıq. Yerli dağlılar alayının fəxri üzvünün gözlərini elə-belə, heç bir günahı olmadan çıxartmazlar. Hər halda, mən bu nümayəndələrin başçısını tanıyıram. O, çox igid adamdır, vaxtilə şəhər qapılarının açarını Rusiya İmperatoruna təqdim edən adamın oğludur. Adı da Kavus bəy Əli Bendir. Mən ondan bu saat nə istədiyini soruşaram.

O, Kavus bəy Əli Benin qarşısına çıxaraq nə istədiyini soruşdu.

– Çox sadə bir şeydir, – qayıdaraq mənə dedi, – rus dilində yaxşı danışan bu qoçaq sizin rus dilinə tərcümə olunmuş əsərlərinizi oxumuş və onları öz yoldaşlarına danışmışdır; özün yaxşı bilirsən ki, farsların çoxu nağılbazdırlar və sizin gördüyünüz bu adamlar “Muşketyorlar”ın, “Kraliça Marqo”nun və “Monte-Kristo”nun pərəstişkarlarıdır.

– Qulaq asın, əziz knyaz, – dedim, – mən Parisdən Dərbəndə bu adamlara özümü göstərmək üçün mü gəlmişəm?!

– Mən sizə dediyimi dedim, doğru sözümdür! Buna şübhəniz olmasın; siz onları çətin vəziyyətdə qoya bilərsiniz. Bax, gəlib çatdılar. Ciddi görkəm alın və qulaq asın.

Həqiqətən, nümayəndə heyətinin başçısı mənə yaxınlaşdı, əlini ürəyinin üstünə qoydu və rusca sözə başladı:

* Batman – 20 girvənkə ağırlığında çəki vahididir, bir girvənkə 409 51 qr.-dir.

“Məşhur səyyah!”...

Bu başlanğıc sözlərini mənə tərcümə etdilər; mən çox ciddi bir görkəmlə, bacardığım qədər hörmətlə başımı aşağı əydim.

Kavus bəy sözünə davam etdi:

“Məşhur səyyah! Rus dilinə tərcümə edilən əsərlərinizə görə adınız bizə yaxşı məlumdur. Çoxdandır qəzetlər bizim şəhərə təşrif gətirəcəyinizi xəbər verirdilər, nə vaxtdır ki, bunu gözləyirdik; indi isə sizi görürük və bunun üçün çox xoşbəxtik. Əlahəzrət, icazə verin, Dərbəndin fars əhalisinin sizə qarşı sevgi və minnətdarlığını çatdırmaq və bu şəhərin heç bir sakini sizin gəlişinizi unutmayacağı kimi, sizin də şəhərimizi unutmayaçağınıza ümid edək”.

Mən təzim etdim.

– Bütün ömrü boyu, – həmin natiqə dedim, – Sədinin sənət yoldaşı olmaq arzusunda olan, heç vaxt ona rəqib olmaq niyyətində olmayan bir adamın çox səmimi arzularını lütfən qəbul edin!

Knyaz onun sözlərini mənə tərcümə etdiyi kimi, mənim də dediklərimi ona tərcümə etdi. O, bunların hamısını bütün yoldaşlarına təkrar bildirdi və görünür, onlar da deyilənlərdən razı qaldılar.

– İndisə, – knyaz mənə dedi, – sizin həmin o natiqi nahara dəvət etməyiniz pis olmazdı.

– Bu zarafatın bu qədər uzun çəkməsi sizcə bəs olmaz?

– İnandırıram ki, bu heç də zarafat deyildir.

– Bəs siz onu hara dəvət etməyimi istəyirsiniz, Paris kafesinə?

– Xeyr, öz evinizə.

– Axı mən öz evimdə deyiləm, hal-hazırda Dərbənd qubernatoru general Aseyevin evindəyəm.

– Siz öz evinizdəsiniz. Qulaq asın və dediklərimi yadınızda saxlayın: Qafqazda və Qafqazın hər bir yerində, hara olursa olsun, qarşınıza çıxan hər hansı bir evə daxil olub desəniz ki, “əcnəbiyəm və məni qonaq kimi qəbul etməyinizi xahiş edirəm”, bu iltifatı göstərdiyiniz adam evindən çıxıb evini sizə verər, özü isə arvad-uşağını götürüb ən kiçik otaqlardan birinə çəkilər; həm də nəyiniz çatmırsa, yerin dibindən də olsa tapıb gətirər, qulluğunuzda durar, sizi heç nədən korluq çəkməyə qoymaz. Bir həftə, on beş gün, bir ay onun evində qalandan sonra və nə vaxt getmək istəsəniz, yəni onun evini tərk edəndə astanaya çıxıb sizi gözləyəcək və deyəcəkdir: “Mənə göstərdiyiniz bu şərəfi, heç olmazsa, birçə gün də uzadın, sabah gedərsiniz!”.

– Elədirsə, onu mənim adımdan siz dəvət edin, ancaq bir şərtlə.

– Hansı şərtlə?

– Bir şərtlə ki, o, fars dilində edəcəyi nitqin mətnini mənə versin, mən onu çərçivələtmək istəyirəm.

– Bu onun üçün böyük şərəfdir! O, nahara gələndə istədiyinizi də gətirər.

Və knyaz mənim dəvətimi Kavus bəy Əli Benə çatdırdı və o da mənə söz verdi ki, nahara gələndə öz nitqinin mətnini gətirəcəkdir.

Bu söhbət əsnasında dörd at gətirdilər.

– Bu nə deməkdir? – Baqrationdan soruşdum, – yoxsa bu atlar da müstəsna olaraq dahi atlardır, yoxsa onlar da mənim əsərlərimi oxuyublar?

– Xeyr! Bu dörd atla biz qalaya qalxacağıq, oraya arabada qalxmaq olmaz.

– Məgər biz qalaya piyada qalxa bilmərik?

– Əgər ayaqqabılarınızı və üstəlik də corablarınızı palçığa batırmaq fikriniz varsa, bəli. Yox, əgər siz özünüzü nəzakət qaydaları çərçivəsində, bu saat nahar etmək üçün səbirsizliklə yolunuzu gözləyən qala qubernatoruna, onun xanımına və qızına təqdim etmək istəyirsinizsə, zəhmət olmasa, atın belinə qalxın.

– Necə? Qubernator məni nahara gözləyir?

– Bəli, o mənə bu barədə bir neçə dəfə eşitdirib. Yox, əgər belə şeylər sizi darıxdırsa, öz işinizdir, təklifi rədd edə bilərsiniz.

– Mən belə düşünməzdim!.. Əminsinizmi ki, orada məni, deyilənlərə görə, bu şəhərin əsasını qoymuş Böyük İsgəndərin varisi kimi qəbul etməyəcəklər?

– Bundan da artıq! Onlar sizi Böyük İsgəndərin özü – Arbelin* qalibi hesab edəcəklər! Bu da Busefal**, minin!

Mən “Busefal”ın tərkinə qalxdım və Baqrationdan dəstənin qabağına düşməyi xahiş etdim, özüm isə onun ardınca gedirdim.

Biz qalaya çatdıq.

Düşünmək olardı ki, ləyaqətli polkovnik bizim hərəkətlərimizi binoklla izləyirmiş. O öz adyutantı ilə birlikdə qapının ağzında məni gözləyirdi. İlk olaraq xoş sözlərlə bir-birimizi salamladıqdan sonra mən geri, şəhərə qayıtmaq üçün ondan icazə istədim. Buradan – belə bir hündürlükdən baxanda şəhər tamam başqa cür görünür, mən isə ona bir gün əvvəl başqa nöqtədən baxmışdım.

Sən demə, Dərbənd dağın zirvəsinə doğru uzanmış, bir kilometr eninə və üç kilometr uzununa məsafədə dənizə tərəf enirmiş, biz isə ona aşağıdan durub baxmış, kəsilmiş küçələri və evlərin örtüklərini görmüşdük; daha sonra isə şəhərə bütövlükdə baxanda yalnız iki yaşılıq zolağına diqqət yetirmişdik.

Bu iki yaşılıq zolağından biri, camaatın istirahət yeri olan ictimai bağ, o biri isə kölgəsində Dərbənd əhalisinin gözləri basdırılmış qoşa çinar ağacları idi.

Moyne şəhərin çox kiçik bir eskizini çəkmişdi və fikrində tutmuşdu ki, onu sonra on dəfə böyütsün.

Mən gözlərim qarşısındakı canlanan bu mənzərədən daha əzəmətli, daha təsirli bir şey çox az-az hallarda görmüşəm.

Baqration işarə ilə başa saldı ki, nahar üçün qoyulmuş xörəklər soyuya bilər və onun fikrincə, içəri keçmək yerinə düşərdi.

Biz gözləmə otağında çox gözəl bir ailə gördük; hamı intizarla bizi gözləyirdi: komendantın arvadı, qızı, bacısı, bir sözlə, hamı fransızca danışırdı.

Xəzər dənizinin sahilində bunun nə demək olduğunu başa düşürsünüzmü? Bu, möcüzə idi!

* Makedoniyalı İsgəndərin Arbel döyüşündə III Dara üzərində qələbəsinə işarədir.

** Busefal – İsgəndərin əfsanəvi atının adıdır.

Yemək vaxtı şəhərin komendantı söylədi ki, Bestujev-Marlinski Sibir sürgünündən qayıdandan sonra həmin bu qalada yatmışdır.

– Bəs bilirsinizmi, – qubernatorun arvadı əlavə etdi, – Olqa Nestersova buradan beş yüz addım aralıda basdırılmışdır?

– Xeyr, – cavab verdim, – xəbərim yoxdur. Ancaq Bestujevin kim olduğunu çox gözəl bilirəm.

Bestujev-Marlinski Peterburq qalasında Pestel, Kakovski, Rılyev və Mura-yovla birlikdə 14 dekabr sui-qəsdində asılmış Bestujevin qardaşdır.

Qardaşı kimi dekabrist olan Bestujev-Marlinski də ölümə məhkum edilmişdi. Ancaq İmperator Nikolay onu əfv etmiş, Sibir mədənlərinə göndərmişdi.

İki il sonra ona İran müharibəsində əsgər kimi vuruşmağa icazə verilmiş və o bu qalada xidmət etmişdi.

Mən Nijni Novqorodda olarkən Annekov və xanımı ilə onun haqqında söhbət eləmişdim. Mənim “Qılıncoynatma ustası” romanımın hər iki qəhrəmanı, dekabr sui-qəsdindən sonra Sibirə sürgün olunurlar və sonradan yenidən Rusiyaya qayıdırlar. Qrafın arvadı, bizim həmvətənimiz Polqaa Ksavye Bestujevanın ərinin öz qandallarından döyüb hazırladığı qolbağı və xaçı mənə göstərmişdi.

Mahir, bacarıqlı ustanın əlində iki əsl inciye çevrilən adi zəncir halqası – bu iki inci əsl poeziya nümunəsi idi.

Deməli, mən Bestujev-Marlinskini dekabrist, sürgün olunmuş adam, zərgər, şair və romançı kimi tanıyırdım.

Ancaq bir daha xatırladıram, bütün bu məlumatlardan əlavə, mən Olqa Nestersovanın kim olduğu barədə heç nə bilmirdim.

Mən bu əhvalatı təfəsilatı ilə danışmağı rica etdim.

– Biz əvvəlcə sizə qəbri göstərək, – qubernatorun arvadı mənə dedi, – sonra isə onun tarixçəsini, başına gələn hadisəni danışarıq.

Bu sözlərdən sonra mən tələsirdim ki, nahar tez qurtarsın.

Mən dadlı yeməkləri xoşlayıram, ancaq yaxşı əhvalatları daha çox sevirəm; və əgər Skarronun* vaxtında yaşasaydım, onun verdiyi naharlarda can-başla iştirak edərdim. Ən çox sevdiyim yemək isə qubernatorun xanımının gətirdiyi qızartma olardı.

Nahar qurtardı, xanımlar bizi xristian qəbiristanlığına qədər müşayiət etmək istədilər.

Qaladan çıxmaq üçün təxminən yüz addıma qədər yol getdik və bir tərəfi çox böyük uçurum olan, o biri tərəfi isə dağın döşünə söykənən bir düzəliyə çıxdıq.

Qalanın divarları ikinci tərəfdən güllələrdən deşik-deşik olmuşdu; 1831-ci ildə Qazı Mollanın mühasirəyə aldığı qala müqavimət göstərərək dayanmış, ancaq qonşu qülləni ələ keçirən dağlılar tərəfindən güclü dağıntıya məruz qalmışdı.

Hazırda qüllə dağıdılmış, yerlə yeksan edilmişdir. Ona görə belə etmişlər ki, buna bənzər hadisə bir daha təkrarlanmasın.

* Skarron Pol (1610-1660) – fransız yazıçısı.

Ancaq məni maraqlandıran Olqa Nesterovanın qəbri idi. Biz dağlılara tərəf açılan qapıdan çıxıb sola döndəndən sonra haqqında söhbət gedən qəbirə tərəf yolumuzu davam etdik.

Bu qala özündən sonrakı qalanı üçüncü bir qala ilə birləşdirən müdafiə sisteminin bir hissəsini təşkil edirdi və bundan əlavə, onun özü də nəhəng divara bitişik idi; bu nəhəng divarı Çin səddinin rəqibi hesab etmək olardı və tarixçilərin dediklərinə görə, Dərbənddən Tamana qədər bütün Qafqazı keçib gedir, Avropa ilə Asiyanı bir-birindən ayırırdı.

Xəzərin sahili boyunca salınmış kiçik qəbiristanlıqdan bir az aralıda çox sadə formalı bir qəbir ucalır.

Qəbir daşının bir tərəfində belə bir yazı vardır: “Olqa Nesterova burada uyuyur, o, 1814-cü ildə anadan olmuş, 1833-cü ildə vəfat etmişdir”.

Başdaşının o biri üzündə isə bir qızılıgül təsviri həkk edilmişdi; sanki ildırım bu qızılıgülü qırıb dağıtmış, yarpaqlarını tökmüşdü. Aşağıda isə rus dilində “sud-ba”, yəni “tale” sözü yazılmışdı.

Bu bədbəxt qızın macərəsi, yaxud başqa cür demiş olsaq, camaatın danışdığı əhvalat isə belədir:

Olqa Bestujevin evində qulluqçu işləyirdi və onun sevgilisi idi. Onlar bir ilə yaxın idi ki, xoşbəxt yaşayırdılar, heç kim onların arasını vura bilmirdi. Günlərin bir günü, Bestujevlə ona qonaq olan üç dostu yeyib-içəndən sonra gecədən xeyli keçənə qədər söhbət edirlər və nəhayət, söhbət gəlib bədbəxt Olqaya çıxır.

– Mən ona çox inanıram, – deyə Bestujev onun sədaqətli olmasından ağızdolusu danışır.

Qonaqlardan biri mərc gəlir ki, Bestujevin haqqında belə fəxrlə danışdığı cavan qızın sədaqətini gözdən salar, yəni qızı yoldan çıxara bilər. Bestujev mərci qəbul edir.

Deyənlərə görə, Olqa ram olur, bu vəfasızlıq barədə isə Bestujevə dəlillər təqdim edirlər. Ertəsi gün gənc qız şairin otağına daxil olur. Orada nə söhbət getdiyini heç kim bilmir.

Əvvəlcə güllə, sonra isə qışqırıq səsi eşidilir, daha sonra isə Bestujevin rəngi-ruhu qaçmış, özünü itirmiş halda otaqdan çıxdığını görürlər.

Camaat onun otağına girir. Olqa qanına qəltan olmuş, son nəfəsində döşəməyə uzanmışdı; güllə onun sinəsini dəlib keçmişdi. Gülləsi boşalmış tapança qızın yanında idi.

Ölməkdə olan qız hələ danışa bilirmiş; o, bir nəfəri keşişin dalınca göndərir.

İki saatdan sonra o keçir.

Keşiş and içib təsdiq edir ki, Olqa Nesterova ona demişdir ki, Bestujevin əlindən tapançanı almaq istəyərkən təsadüfən güllə açılmış və bu bədbəxt hadisə baş vermişdir. O bu təsadüfi qətlə görə Bestujevi bağışlamışdır. Bestujevə qarşı cinayət işi qaldırılır, lakin keşişin şahidliyi ilə o, bəraət qazanır.

Olqanın qəbrini Bestujev özü hazırladır, onun üzərindəki yazını, bu bədbəxt qızın rəmzinə çevrilmiş gülü ildırım vurmuş kimi həkk elətdirir.

Ancaq həmin andan etibarən Bestujev əvvəlki adam olmur, bədbinliyə qapılır, daim təhlükə və ölümə can atır. O, bütün döyüşlərdə könüllü iştirak edir və çox qəribədir ki, həmişə ön sıralarda vuruşur, od-alovun içindən hamıdan axırda çıxır və heç bir yara almadan, burnu belə qanamadan sağ-salamat qayıdıb gəlir.

Nəhayət, 1838-ci ildə ruslar abazxlərə qarşı hərbi əməliyyat keçirirlər və Adler şəhəri üzərinə yürüş edirlər. Meşəyə daxil olarkən oranın dağlılar tərəfindən tutulduğu və dağlıların ruslardan sayca üç dəfədən də artıq olduğu barədə əvvəlcədən məlumat alırlar. Bundan əlavə, dağlılar mövqe üstünlüyünə də malik idilər, çünki onlar meşədə səngərlər qazmışdılar.

Komandanlıq geri çəkilmək üçün şeypurun səsəndirilməsini əmr edir. Şeypur çalınır.

Bestujev Albrand adlı başqa bir yüzbaşı ilə atıcı briqadasına komandanlıq edirdi. Hər ikisi şeypurun səsini eşidib əmrə tabe olmaq əvəzinə dağlıların ardınca meşəyə soxulurlar. Yüzbaşı qayıdır, ancaq Bestujev görünür ki, görünür.

Mənə bu məlumatları dəqiqliylə verən knyaz Tarxanov yüzbaşı Albrandla birlikdə əlli nəfər minqrelli nişançını Bestujevi axtarıb tapmaq üçün meşəyə göndərir.

Yüzbaşı Albrand və yanındakı əlli nişançı Bestujevi axtardıqları vaxt general Espexoya bir saat verirlər. Saatı hamı tanıyır; bu, məşhur romançının saatı idi. Tapılan elə bu olur; özü isə necə ölür, nə təhər olur... heç kim bir xəbər-ətər tuta bilmir.

Mən Baqrationsa dörd misralıq bir şeir verdim və özüm də xahiş etdim ki, mənim Dərbəndə gəlişimin xatirəsi kimi bədbəxt Olqa Nestersovanın qəbrinin sinə daşının aşağısında həkk elətdirsin. Həmin şeir bax, belədir:

O, iyirmi yaşlı sevən gözəli,
Budaqdan qoparmaq çox asan idi.
İnsan udan torpaq, sıxma o gülü,
O, zərif, çox qəşəng bir insan idi.

XX FƏSİL

QAFQAZIN NƏHƏNG QALA DİVARLARI

Mən bizim bu qranit divar boyunca davam edən səyahətimizi qələmə almaq istəyirdim ki, birdən Nuxada knyaz Tarxanovun evində olarkən onun mənə Bestujevin öz dəst-xətilə yazdığı bir əsərini verdiyini və həmin o əsərdə mənim gəlişimdən düz iyirmi il əvvəl Bestujevin etdiyi səyahətin bütün təfəsilatı ilə yazıldığını xatırladım.

Bundan əvvəlki fəsildə romançı şair, sui-qəsdçi, sürgün olunan – yəni oxucuların onu yaxından tanıması üçün söylədiyim hər şey yəqin ki, ona qarşı oxucularda maraq yaradıb. Buna görə də mən öz yazdığımın əvəzinə onun hekayətini olduğu kimi təqdim edirəm; bu insan Qafqazda mənim kimi üç ay yox, beş il yaşamışdır.

Bu cəsur zabitin yazdıqları budur, oxuyun:

Dağıstan

“Mənim əziz polkovnikim.

Bax, elə bu saat Dərbənd qalasını gəzib təzəcə qayıtmışam və hələ çəkmələrimi çıxarmamış, elə at belindəcə Sizə məktub yazıram. Mən indicə qədim dünyanı görməyən bir dünyadan, yəni Avropadan ayıran bu böyük divarın qalıqlarını gördüm.

O, farslar, bəlkə də, midiyalılar tərəfindən onları biz barbarların basqınından qorumaq məqsədilə inşa edilmişdir.

Barbarlar – biz idik, mənim əziz polkovnikim. Üzr istəyirəm, bağışlayın; sizin ulu babalarınız – gürcü knyazları, mədəni dünyanın əsas hissəsini təşkil edirdilər.

Düşüncələr və hadisələr nə qədər dəyişilmiş və bir-birini əvəz etmişdir!

Əgər köhnə əlyazmaların toz-torpağını ciyərlərinizə çəkməyə, bir yığın atılmış kitabla əlləşməyə həvəsiniz varsa – bunu etməyin. Mən sizə Azərbaycan dilini öyrənməyi məsləhət görürəm! Lap yadımdan çıxmışdı. Axı siz o dildə öz ana dilinizdəki kimi gözəl danışırsınız! O halda sizdən “Dərbəndnamə”ni oxumağı, qədim latın dilini xatırlamağı xahiş edirəm, Siseronun istifadə etdiyi latın dilini yox, o lazım deyil; başqa sözlə desək, Siserondan sonra işlənən latın dilini deyirəm, o dil qədim latın dili deyirlər. Həmin bu latın dili müttəhim Verresin və müdafiəçi Milonun dilidir; bu dil həmişə cavan və təmizdir və siz öz qədim latın dilinizi xatırlasanız, Bayerin “De Muro Caucaseo” əsərini oxumağı, Qmelini bir az vərəqləməyi məsləhət görürəm. Corcu yox, onu qətiyyənlə bura qarışdırmayın – ancaq onun qardaşı oğlu Samuel Teofili. Hə, bu adam qırğız xanı tərəfindən həbs ediləndən sonra Qafqaza sanki ölməyə gəlmişdi. Onun xəstəliyi bir nəfər prussiyalının Fransanın Şampan əyalətinə gəlib həddindən artıq üzüm yeyib tutulduğu xəstəlikdən idi. Mən sizə həmişə məsləhət görürəm ki, Klaprotun

Qafqaz və bu divarlar haqqında heç nə yazmadığına təəssüflənəsiniz, cəngavər Qamba isə bu barədə boş-boş, mənasız şeylər yazmışdır. Nəhayət, on-on ikiyə qədər, necə deyərlər, bir düjün müəllifin yazdığını bir-biri ilə müqayisə eləyin, tutuşdurun... Hə, mən onların çoxlarını unutmuşam, bəlkə də heç tanımıram, yadımdan çıxıb; amma onlar Qafqaz divarlarını görmüşlər və ondan bəhs etmişlər. Sonra siz daha etibarlı dəlillərə, mənbələrə istinad edərək aşağıdakıları etiraf edəcəksiniz:

1. Bu divarın tikildiyi dövr sizə qətiyyən məlum deyildir.

2. Bu divarı ya İsfəndiyar, yaxud İsgəndər – hər ikisi Makedoniyalı Böyük İsgəndər deməkdir, ya Xosrov, ya da Nuşirəvan tikdirmişdir.

Və bütün bu yerli-yataqlı dediklərimizə bildiklərinizi də əlavə etsək, hər şey tutulmuş günəş kimi aydın olar.

Ancaq sübuta ehtiyacı olmayan yalnız bir şey qalır, o da bu həqiqətdir ki, bu divar Xəzər dənizindən başlayır və Pont-Evksində qurtarır.

Məsələ belədir, mənim əziz polkovnikim, ancaq qorxuram ki, bu məsələ mənim, sizin və arxeoloqların, bütün alimlərin və sabaha ümidini itirənlərin günahı ucbatından elə belə də qalsın.

Dəqiq, göz qabağında olan və şübhə doğurmayan həqiqət bundan ibarətdir ki, bu divar var, mövcuddur, ancaq bu divarın bünövrəsini qoyanlar, onun layihəsini çəkənlər, tikənlər bu gün başdaşısı yerlə yeksan olan qəbirlərdə yatırlar, hətta heç kimi narahat etmirlər və onları heç düşünən də yoxdur. Mən nə onların ruhunu, nə də sizin istirahətinizi pozmaq arzusunda deyiləm, yəni sizi boş bardaq dalınca antik, əlçatmaz-ünyetməz bir aləmə də göndərməyəcəyəm. Xeyr, mən yalnız sizi iyun ayının gözəl bir səhər çağında Qafqazın çox müqəddəs, pak divarının qalıqlarını görmək, onlara diqqətlə baxmaq məqsədilə gəzintiyə dəvət edirəm.

Qılıncınızı qurşağınıza taxın, böyük azərbaycanlı tufənginizi çiyəninizə atın, bir dəfə “hım!” eləyin, atın yəhərinə qalxın, qamçınızı göyə qaldıraraq dağlara tərəf yollanın!

Bu gün Dərbəndin tənəkədən olan dəmir qapıları günorta üstü bizə və dənizə sarı açılır və şəhərdən çıxırıq. Bu gözəl səyahətdə sizdən başqa, Dərbəndin komendantı, mənim əziz polkovnikim mayor Kristnikov da bizimlədir. Bir yoldaşımız da Kurinski alayının kapitanıdır.

Heç bilirsiniz, Böyük Pyotrdan bəri ruslar dünyanın səkkizinci möcüzəsi adlandırılan Qafqaz divarlarını neçə dəfə gəzib dolaşıblar?

Cəmisi üç dəfə! Birinci dəfə gəzən Böyük Pyotr özü olub: 1722-ci il.

İkinci dəfə polkovnik Verxovski olmuşdur; o, Amalat bəyin əlilə xaincəsinə qətlə yetirilmişdir: 1819-cu il.

Üçüncüsü isə bizik: 1832-ci il.

Bəlkə fikirləşəcəksiniz ki, səyahət çətinidir, uzaqdır, təhlükəlidir, hə? Heç də belə deyildir, mənim əziz polkovnikim. Dincələcəyinizə zəmanət verə bilirik; söhbət

ondan gedir ki, on nəfərə qədər silahlı azərbaycanlı götürün, ayağınızı sol tərəfdən atın üzəngisinə qoyun, sağ ayağınızı yəhərin üstündən aşırın – siz bu dediklərimi kalmıqlar kimi, sağdan sola da eləyə bilərsiniz – və bizim kimi yola düşün.

Duman tül duvaq kimi hər tərəfi bürüməsinə baxmayaraq, səhər hava çox gözəl idi; bununla belə, hiss olunurdu ki, tezliklə bu duman çəkiləcək, çünki günəşin ılıq şüası artıq üzümüzü isidirdi. Yol yenə öz tərsliyindən qalmırdı: gah dağa dırmanır, gah da torpağın dərin, çala-çuxur qatlarına baş vurur və beləliklə, Qafqazın qayalı köksündə dərin qırıqlar açırdı. Başlarındakı böyük, gözlərinin üstünə qədər düşən yekə papaqları, qızıl və gümüş kimi par-par parıldayan silahları, yaraşlıq dağ atları azərbaycanlılara xüsusi gözəllik verirdi. Başımızın üstündəki qayalar, ayaqlarımızın altındakı dəniz – bütün bunlar o qədər yeni, təbii, gözəl və qəlboxşayan idi ki, gördüklərinə heyran olmaq, yaxud təəccüblə seyr etmək üçün hər addımda ayaq saxlamaq lazım gəlirdi. Komendant külli-ixtiyar sahibi kimi, hər şeydən əvvəl ətrafındakı görməli yerlərə baş çəkmək istəyirdi. Biz isə öz axtarışlarımıza Dərbənddən beş verst aralıdan, Koqe-Kaf adlı bir uçurumun dibindən, yəni Ruhların yaşadığı bir aləmdən, başqa cür desək, divlərin, nəhənglərin mağarasından başladıq.

Daşkəsən kəndinin yaxınlığında dağlardan axan sular birləşmiş, özlərinə istədikləri kimi yol açmışlar. Suların açdığı bu yolun lap dibində kiçik bir çay var ki, yerli dağlıların təsəvvürlərinə görə divlərin, Bibliyada təsvir olunan varlıqların, mələklərin, insanların yaşadıkları bir mağaraya axıb tökülür.

Yadınızda qalsın, mən qadınlar yox, mələklər dedim.

Şərqdə Allahların mənşəyindən bəhs edən ilahiyyat elmində mələklərin yaşadıkları bu dövrü – zaman kimi qələmə vermişlər; məhz buna görə, həmin yerdəyişməni kəşf edən şairlər demişlər ki, əvvəllər qadınlar elə mələklər olmuşlar.

Məhəmməd peyğəmbər bu etiqadı rədd etmiş və bununla yanaşı, özü də oxşar fikir kəşf etmişdir. O öz cənnətində həmişə bakirə, təmiz, toxunulmamış, çəhrayı, mavi və göy rəngli hurilər təsvir etmiş və onların rəngi və zövqü barədə mübahisənin qadağan olunduğunu da zərb-məsəl kimi bu həqiqətin işığında söyləmişdir. Bu əfsanələr toplusundan, anlaşılmaz fikirlərdən hind və fars poeziyası neçə-neçə mələklər sarayı qurub yaratmışdır!

Reallığın vurub əzdiyi, əfsanələr sarıdan yoxsul, insanın sabahına heç bir ümid yeri qoymayan şərq poeziyası ağlasığmayan, dibsiz bir uçuruma yuvarlanmışdır; bir qanadının ucu cəhənnəmdə olan, o biri qanadı isə göyə dəyən Miltonun Şeytani* kimi, cəhənnəmi və cənnəti Yer üzündə birləşdirmiş və öz gözəl, insanı heyretə gətirən varlıqlarını ilahi, səmavi mənşələrinə görə bu məkanda yerləşdirmiş və bir-birinə təslim etmişdir. Biz, şimal və qərb adamları ərəb poeziyasının bu gözəlliyinə qiymət verə bilmərik, bu şeirlərdə sadəlik uşaq sadəliyi səviyyəsinə enir, məhəbbət nifrətə çevrilir, kin, hikkə vəhşilik həddinə

* Miltonun “İtirilmiş cənnət”ində təsvir olunan Şeytan nəzərdə tutulur.

çatır. Və bütün bunlar məsələnin taleyini həll edir! Buna baxmayaraq, hər şey pak bir hava ilə nəfəs alır. Bunun səbəbi nədir? Ah! Məsələ burasındadır ki, biz Ter-ekin çınqıl daşları kimi əsrlərin, qərinələrin axarında aşınmış və hamarlanmış; Şərq şeirinin nə formasında, nə də ruhunda belə bir aşınma yoxdur. Biz vurğunu olduğumuz məntiqpərəstlik, riyazi dəqiqlik sayəsində fars və hind şeirinin ecazkar aləmini dərk edə bilmərik. Şimalda cadugərlər, pərilər, küpəgirən qarılar, cəngavərlər, divlər müasir nağılçıların əlilə bəşəri varlıqlar kimi maraqlı karikaturlara çevrilmişlər. Bizdə möcüzələrə inam qalmayıb. Sehrli nağıllarda başqa bir dövrün, zamanın, nə bilim, qərinənin ölü meyitindən savayı bir şey görmürük. Onun gözəlliklərinin təhlili bizim üçün anatomiyanın təhlilindən ibarətdir. Bütün bu dediklərimizə onu əlavə etmək olar ki, bizim hələ tam məhv olmamış təsəvvürlərimiz özünü aldatmağa cəhd edir və bütün sarayın nöqsanını onun xarabalıqlarında axtarır.

Bütün bunlar mənim də başıma gəlib və buna görə sizə danışiram: yoldaşlarımdan geri qalanda mən atdan düşür, atın yedəyindən yapışib sıldırım qayalıqlardan enirdim; Şərq şairlərinin ilham mənbəyi olan bütün gözəlliklərin ətrafımda olduğuna inana bilmirdim, mən onların Sankt-Peterburq baletlərində gördüyüm parlaq, lələkli, ipək paltarlı rəqqasələrdən ilham aldıklarını güman edirdim.

Bu zaman bir qartal başımın üstündə böyük bir dövrə vuraraq fırlanır, dağ çayı ayaqlarımın altında zümzümə edir və şərq tərəfdəki yarığa baxanda Xəzər dənizini görürdüm; nəhayət, Qafqaz dağlarının başı qarlı örtülmüş yaşıl çəmənlikləri və həmin bu çəmənliklərdəki alov rəngli nar çiçəkləri göz oxşayırdı. Bu, təxəyyülün çərçivəyə salınmış ən gözəl şəkli idi.

Bələdçimiz yolu azmışdı. Bu azərbaycanlılar əcdadlarının göz qabağında olan mirasına qarşı nə qədər etinasızdırlar?!

Nəhayət, at belində kol-kosların ətrafına fırlanmaqdan təngə gəldik – paltarlarımızın ətəklərini tikanlar cırıq-cırıq etmişdi, ləzgi böyütkənlərinin tikanlarına yalnız ləzgi mahudu tab gətirirdi. Biz atları buraxdıq və enişi piyada düşdük.

Bu minvalla tezliklə uçurumun lap dibindəki kiçik çayın yatağına gəldik. Bu, divlərin mağarasına gedən yeganə yol idi, başqa cür desək, vaxtilə, yəni keçmişdə farsların yürüşü zamanı burada öldürülən vəzirin qəbrinin üstünə gəlib çıxmışdıq.

Əyilmiş ağac budaqlarının altında yosun basmış daşların üstü ilə adımlayırdıq ki, birdən mağaraya rast gəldik.

Mağaranın qabağında çay enlənmişdi və dağın zirvəsindən düşən böyük bir qaya parçası gözətçi kimi sanki mağaranın girəcəyini qoruyurdu. Eni on beş-on yeddi, hündürlüyü isə on səkkiz addım olan mağaranın bu girişi tüstüdən qapqara qaralmışdı.

Mağaranın içərisi geniş idi. Bayır tərəfindən atlar üçün bir daldalanacaq qazıb düzəltmişdilər.

Mağaranın döşəməsi sür-sümüklə dolu idi, görünür, bura quldurların və yırtıcı heyvanların sığınacağına çevrilmişdi. Müşayiət dəstəməzdə olan azərbaycanlılardan biri keçən il burada bir kaftarı vurub öldürdüyünü danışdı.

Əslində, Divlər mağarası bizim təsəvvürümüzü alt-üst etdi; burada cılız fənilər nəfəs almaqda çətinlik çəkirdilər, hava çatışmır, adamın nəfəsi darılırdı. Mağaranın yeganə girişi ağaclardan sallanan üzüm kolu ilə örtülmüşdü ki, təbiətin bütün vəhşi gözəlliklərini özündə cəmləşdirən bu kol hələ uzaqdan səyyahların diqqətini cəlb edirdi.

Beləliklə, biz yolumuza davam etdik.

Həmin bu divlər mağarasının və Calqanı kəndinin yaxınlığında Pir-Əmcəklər, yerli camaatın Müqəddəs Məmələr adlandırdığı başqa bir mağara da vardır.

Ancaq həmin mağaraya getmək üçün atlarımızdan düşməli, kollardan yapışa-yapışa piyada aşağı enməli olduq; dərənin dibində bizə diametri beş-altı fut hündürlüyündə olan bir günbəz göstərdilər. Günbəzin tavanında qadın döşünə oxşar əhəngli, ərp bağlamış gilələr sallanırdı; bu gilələrin hər birinin ucundan su damlaları süzülürdü. Ətraf kəndlərin qadınları bu suyun şəfaverici gücünə inanır və onu çox müqəddəs sayırlar. Uşaq əmizdirən ananın döşünün südü quruyanda, bir qoyunu qurban kəsb bu müqəddəs gilələrdən damcılayan suyu bir az torpaqla qarışdırıb hörrə halına salır və niyyət edib böyük inamla içir. Pirə inam o qədər güclüdür ki, uşağa süd verən ana tamamilə sağalmasa da, özünü bir az yüngülləşmiş hiss edir. Məgər bu az şeydir? Biz özümüz də bu sudan içdik, ancaq torpaq qatılmamış təmiz sudan. Sonra qayanın lap başına qalxıb qərb tərəfdə bir az bundan əvvəl gördüyümüz bulağa tamaşa etməyə getdik. Bu bulaq yerdən qaynayırdı, mağaradakı kimi tavandan tökülüb axmırdı.

– Baxın, bu urus bulağıdır! – deyə, bələdçimiz üzəngilərin üstündə qəddini düzəltdi və papağını başından götürdü: – Bu bulaq həm böyük sərkərdə, həm qüdrətli padşahlardan biri, heç kimə nəsib olmayan dediyim iki keyfiyyəti özündə birləşdirən bir adamın – Pyotrın susuzluğunu yatırır. Rus padşahi Dərbəndi alanda həmin bu bulaqdan su içmişdir!

Atlardan sıçrayıb düşdük və dərin hörmətlə çay kimi axıb gedən bu müqəddəs sudan qoşa ovucla içdik. Su aramsız olaraq bir yarıqdan çıxıb eyni yarığa da tökülürdü, ancaq bu yüz illər boyunca ondan içən bir nəfər də olsa əyilib onun aşağı axarına baxmamışdı və onun harada itib-batdığını, haraya axıb töküldüyünü bilən yox idi.

Biz yenidən bulaq qaynayan qayanın söykəndiyi Qafqaz dağlarına yaxınlaşdıq: təbiətin bir zamanlar yaratdığı bu sənət əsərini, abidəni insanın yaratdığı bir işlə, əməllə müqayisə etmək özü çox qəribə idi.

Təbiətin dağıdılmasına, məhv edilməsinə qarşı mübarizə göz qabağındadır və bəzən bu, ilk baxışda ağıllı görünür. Fıstıq ağacının toxumu nə vaxtsa bir divarın çatına düşmüş, orada azacıq torpağa rast gəlmiş, cücərmiş, böyüyüb bir

ağac olmuş, kökü ilə çıxdığı yeri parçalamış və divarı dağıtmış, açılmış yarıqları külək sovurmuş, yağış yumuşdur. Təkcə ürəyiyumşaq sarmaşıqlar nəgmə kimi keçmişin bütün sınaqlarına dözərək dərdi-səri içinə alıb saxlamışlar. Bəli, təkcə sarmaşıqlar daş divarın yanındakı xarabalıqlara düşən daşlara sarmaşılıb qalmış, onlardan ayrılmamışlar.

Qafqaz divarları sağda Narınqalanın cənubundan başlayır, uçurum qayaların, dalğaların üstü ilə arası kəsilmədən şərqdən qərbə doğru göz işlədikcə uzanır. Divar cinahlardan, yəni yanlardan bir-birindən qeyri-bərabər məsafədə yerləşən kiçik qalalarla qorunur; bu kiçik qalalar ölçüsünə görə də bir-birlərindən fərqlənir. Bunlar əsas nəzarət məntəqələri vəzifəsini yerinə yetirirlər; burada silah sursatı və ərzaq saxlanılır, komandirlər bu qalalarda yaşayırlar və müharibə təhlükəsi yarandıqda məlumatı divarın üstündə yerləşən o biri qalaya çatdırırlar. Qoşunu yığıb hazır vəziyyətdə olurlar.

Divarın Dərbənddən başlamasına baxmayaraq, Dərbəndin ərazisində eyni səviyyəsini, formasını saxlayır. Onun hündürlüyü ərazinin xüsusiyyətindən asılı olaraq dəyişir – dik yerlərdə qalxır, çökək yerlərdə isə enir və hətta sərt enişlərdə adi pilləkən səviyyəsinə qədər aşağı enir. İçəridən, yəni üz çəkilmiş daşlarının arxa tərəfindən divar, əgər belə demək mümkünsə, hörrə şəkilli sementlə qarışdırılmış saxsı parçaları, kiçik daşlarla doldurulmuşdur. Qalalar divarlardan təxminən bir arşın aralı tikilmişdir. Əslində, bu, Asiya üslubu ilə tikilən qalaların əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir; bunu Qərbin qotik üslubda tikilmiş qalaları ilə müqayisə etsək, həmin qalaların divarlardan daha hündür olduğunu görürük. Qüllələr tamamilə boşdur və demək olar ki, hamısı nişançılar tərəfindən xaincəsinə uçurulmuşdur. Bu divarın tarixinin qədimliyini sübut edən digər maraqlı cəhət də vaxtilə fironların piramidalarında Deponun* diqqətini çəkən xüsusiyyətidir; bu isə divarda qübbələrin tam şəkildə olmamasıdır.

Mən atdan düşüb həmin qalaların hamısının altından keçən bulaqlara və su anbarlarına aparan yollara baxdım: heç bir yerdə yeraltı qübbə görmədim, mənim qənaətimə görə, bu nəhəng əsəri yaradanlar qübbəli qəsir barədə xəbərsiz imişlər.

Doğrudur, Dərbənd qapılarında qübbələrə rast gəlirik, ancaq ehtimala görə, Dərbənd qapıları Xosrova məxsusdur. Buna baxmayaraq, mənə elə gəlir ki, divar daha qədim dövrün – VI əsrin məhsuludur.

İslamla bərabər yayılan ərəb memarlığı qaydalarının əksinə olaraq, ta qədimdən qotik qübbənin şişüclü olması hamıya bəllidir. Bununla belə, Dərbənd qapılarındakı qübbələr hamısı kürə şəkillidir.

Dəhlizlərə daş lövhələr döşənmişdir. Bunlar hamısı hamar daşlardır və evlərin damlarına qoyulmuş kirəmitlər kimi düzülüşdür.

Güman etmək olar ki, burada işlənmiş daşları, yeri bu günə qədər heç kimə bəlli olmayan, unudulub yaddan çıxmış, yaxınlıqdakı daş karxanasından gətirmişlər.

* Depon Dominik Vivan. Napoleon dövründə Fransa muzeylərinin baş mühafizi.

Ancaq bu daşların dəniz sahilindən gətirildiyini deyənlər vardır; mən bu faktı təkzib edirəm və buna inanmıram; sahil daşlarında rast gəlinən ilbiz qabığının, balıqqulağının bu daşların heç birində olmaması nəqliyyat vasitələrinin olmadığı bir vaxtda keçilməz dağ yolları ilə sahildən daş gətirməyin ağılabatan olmadığına daha yaxşı isbatdır.

Biz Dərbənddən iyirmi verstlik məsafədə yerləşən Keçəlqalaya baş çəkdikdən sonra divarın o biri tərəfinə keçdik. Keçən il Dərbənddən qovulan, indiki dağlıların peyğəmbəri sayılan Qazı Molla həmin bu Keçəlqalaya sığınmaq istəmişdi, ancaq özünə qüvvə toplaya bilmədiyindən, qala isə yaxşı müdafiə olunmadığından, burada dayanmamış və yoluna davam edərək çıxıb getmişdi.

Biz dağın yuxarisında yerləşən Mstaqi adlı bir kənddə nahar etdik və yenidən Dərbəndə yola düşdük; yolda yalnız Dərbənd yaxınlığındakı yüksək qayalıqlarda yerləşən qədim Kamak şəhərinin qalıqlarına baxmaq üçün ayaq saxladım.

Hal-hazırda bu şəhər artıq yoxdur; əsrlər ötdükcə şəhər yolçuların ayağı altında toza dönüb harasa qeyb olmuşdur. Onun keçmiş şan-şöhrəti bu gün tamamilə başqa mənə ilə əvəz olunmuşdur. Bu yerlərin əhalisinin dilində kamaklı, yəni Kamak sakini anlamında olan bu söz, bu gün “dəli” sözünün sinonimi kimi başa düşülür. Və belə söyləyirlər ki, qədim abderitlilər kimi, kamaklıların arasında da bir nəfər olsun ağıllı adam tapmaq mümkün deyilmiş.

İndi görək, bu divar necə uzanır, hansı tərəfə gedir, hara qədər davam edir? Bu gün hələ də rast gəldiyimiz xarabalıqlar, uçuq-sökük yerlər lap uzaqlara qədər gedib çıxırmı? Bax, belə suallar, çox güman ki, həmişə cavabsız, müəmmal, qaranlıq qalacaqdır. Vaxtilə bütün xəbərlər bir dənizdən o biri dənizə iki namaz arasındakı vaxt ərzində, yəni altı saata çatdırılırmış, bunu bizim müşayiət dəstəmizdəki kazaklardan biri mənə deyirdi.

Bəlkə o vaxtlar bizim indi bilmədiyimiz hansısa bir əlaqə vasitəsi olubmuş?!

Hər halda, vaxtilə belə bir vasitə olmuşdur, bu fakt qədim xalqların, başqa cür demiş olsaq, qədim hökmdarların qüdrətindən xəbər verir və belə bir fikrin mümkünlüyü və icrası bu gün bizi heyrətə gətirir.

Bəs bir zamanlar qoca Qafqaz dağlarında nə qədər əhali yaşayırmış? Mən bunu sizdən soruşuram. Əgər Skandinaviyanın yoxsul qranitləri “millətlər fabriki” adlandırılırsa, onda Qafqaz da “bəşəri varlığın ilkin beşiyi” adlanmağa layiqdir. Dərələrə enib gələn sakinlər bu dağların qoynunda kürreyi-ərzin ilk övladlarını görmüşlər, vaxtilə dağlardan vadilərə enmiş, bu mağaralarda məskunlaşmışlar və dünya dənizinin suyu çəkildikcə, axırncı dalğalar yox olduqca, onlar, yəni bu sakinlər məhsuldar torpağın üstünə qədəm qoymuşlar.

O zamana qədər Qafqaz sıra dağları adalar qrupu şəklində mövcud olmuş, onun zirvələri isə ada kimi ilkin okeanın sularından baş qaldırılmışdır. Məhz buna görədir ki, Qafqaz dağlılarının ən qədim ailələrindən – xalqlarından olan qabardinlərə bu gün hələ də adıgeylər deyirlər, bu isə onların doğma dilində “adaların sakinləri” (xatırladırmı ki, biz eyni fikri bu kitabın ilk səhifələrində demişik, – A.Düma) deməkdir.

Mənim əziz polkovnikim, indisə bu uzun məktubda Qafqaz divarı haqqında sizə lazım olan son sözü demək istəyirəm. Bu divarın İran və Midiyanın keçmiş padşahları tərəfindən tikildiyi fikrilə razılaşıırıq. Ancaq bu, vaxtilə hökmran olan, hökmü keçən bir dövlətin əlilə tikilmişdir, daha doğrusu, bu işi yerinə yetirə biləcək bir qüvvə gərək imiş. Bu işçi qüvvəsi yalnız xalq, yaxud başqa cür desək, ordu olmuşdur.

Əgər bu ordu olmuşdursa, bu ordunu yedirtmək, ərzaqla təchiz etmək lazımmış və heç cür ola bilməz ki, ordu bu uzunluqda divarı yalnız İrandan gətirilmiş ərzaq hesabına tiksın. Bu divar tikilən dövrdə Qafqazda olduqca çox miqdarda xalq məskunlaşmışdı və bu nəhəng tikili, əsər, əslində, yerli əhaliyə məxsusdur; bunu hansısa bir xarici qüvvənin istəyi, arzusu ilə pul əldə edib tikməmişlər. Sadəcə olaraq, bu dediyimiz daha düzgün deyilmi?

Təsadüfən dediyim bu fikir, mənə görə, həqiqətə oxşayır. Ancaq həqiqətə oxşayan bir şeyin həqiqətin özü olduğunu dəqiq bilmiriksə, bəs görəsən həqiqətə oxşayan nədir?

Bununla da fikrimə son verdim”.

Buralara sürgün olunmuş məşhur şəxsiyyət Bestujev-Marlinskidən iyirmi il sonra onun keçdiyi yolu biz də keçdik, ancaq burası var ki, biz ondan yeddi verst daha uzağa getdik. Onun kimi biz də Divlərin zağasında, Müqəddəs Məmələr mağarasında olduq, qalalarda yerləşən qoşun hissələrinin su götürdükləri yeraltı su anbarlarına baş çəkdik.

Nəhayət, onun təsvirini yenidən, dönə-dönə oxuyaraq dəqiqliyinə elə inandım ki, onu olduğu kimi tərcümə edib verdik və əminik ki, oxucu bundan heç nə itirmir. Hal-hazırda onun ruhu gedib İsgəndərin, Xosrovun və Nuşirəvanın ruhu ilə birləşib, görəsən, indi o bu nəhəng divar haqqında sağlığında bildiyindən artıq nəse bilirmi? Bəlkə də indi onun ruhu Tanrının qarşısında dayanıb belə bir suala cavab verməklə məşğuldur: “Bacın Olqa Nestersovaya nə etdin?”.

Ümid edək ki, yerdə olduğu kimi, göydə də həmin zərif məxluq onun üçün dua edir.

XXI FƏSİL

ŞAH ABBAS KARVANSARASI

Ayrılıq vədəsi gəldi; bu, səyahətlərin ən hüznü, kədərli anıdır. Dörd gün idi ki, biz Baqrationsla birlikdə səyahət edirdik; elə gün olmamışdı ki, bir-birimizdən heç olmazsa bir saatlığa ayrı düşək. O bizim üçün hər şey idi – bələdçi, dilmanc, rəhbər. O hər şeyin adını, qiymətini bilirdi. Bir şahinin yanından keçəndə onun hansı cinsdən olduğu haqda mühakimə yürüdü, bir xəncər görəndə onun tiyəsinin hansı növ poladdan olduğunu deyər və o saat da qiymətini verərdi. Hər addımda bir şey soruşmaq istəsən, ürəyindən nəsə keçirsən, o cavab verərdi: “Lap yaxşı, yerinə yetirərlər!”. Beləliklə, onun yanında olanda nə lazım olduğunu ikinci dəfə deməyə heç cürət də etmədik, hər şeyi sanki adamın üzündən oxuyurdu. Qıssası, bu adam əsl gürcü knyazı – igid, qonaqpərvər, səxavətli, şairanə və gözəl bir insan idi.

Ayrılib yola düşməzdən əvvəl adətım üzrə, bəzi ərzaq ləvazimatları almaq istədim, ancaq Baqrations o saat dedi:

– Tarantasınızda bir toyuq, bir neçə qırqovul, bişmiş yumurta, çörək, çaxır, duz və bibər vardır və bundan əlavə, ta Bakıya qədər yolboyu sizin günorta və axşam yeməyiniz əvvəlcədən sifariş edilib və haqqı ödənilib.

– Bəs Bakıda? – knyazın uzaqgörənliyinin Bakıdan o tərəfə gedə biləcəyini nəzərə almadan gülürək soruşdum.

– Bakıda siz qəza başçısı Piqulevskinin evində qalacaqsınız, o özü çox gözəl insandır, arvadı olduqca iltifatlı, qızı isə heyranedicidir.

– Daha sonrası barədə sizdən nəsə soruşmağa cəsarət etmirəm.

– Daha sonra siz Şamaxıda gözəl bir hökumət evində qalacaqsınız və şəhərin komendantı – əla bir insan qulluğunuzda duracaqdır. Nuxada isə sizi knyaz Tarxanov gözləyir; beləsinə siz Fransada, səhv etmirəmsə, hər şeyə qadir insan deyirsiniz. O sizə şəxsən İmperatorun ona bağışladığı almaz üzüyünü göstərər; knyaz bu şərəfə iyirmi iki quldurun başını aparıb İmperatora təqdim etmək sayəsində nail olmuşdur. Bundan gözəl nə ola bilər?

Mənim əvəzimdən onun fransızca sizin kimi danışan on iki yaşlı oğlunu bağırınıza basıb üzündən öpün; o uşağın necə ağıllı olduğunu özünüz görə bilərsiniz.

Sarskie Kolodsıda sizi knyaz Melikov və qraf Tol gözləyir; onlar sizə at verəcək, siz gedib kraliçə Tamara dövrünə aid yüzlərlə saraydan heç olmasa, birinin xarabalıqlarına baxacaqsınız. Nəhayət, elə ki Tiflisə çatdıq, orada öz səfiriniz baron Finonun iqamətgahına düşəcəksiniz. Onun Fransanın Tiflisdəki ilk səfiri olub-olmadığını deyə bilmərəm, ancaq yeganə səfiri olduğunu dəqiq bilirəm. Siz orada özünüzü Kent bulvarındakı kimi hiss edəcəksiniz. Elə ki Tiflisi keçdiniz, daha sizin necə qarşılanacağınızın mənə aidiyyəti yoxdur, dalısı... başqalarının işidir.

– Bax, bütün bu sadaladığınız adamlar ki var, onlara xəbər verilibmi?

– Diplomatik tapşırıqları yerinə yetirən çapar üç gün bundan əvvəl yola düşüb. Bundan başqa, Bakıya qədər sizə bir nökrər də ayrılıb ki, yolda bütün ehtiyaclarınıza o özü nəzarət etsin və hər şeyi qaydaya salsın. Bakıdan Şamaxıya gedəndə nökrəriniz dəyişiləcək, yenisi, yəni ayrı biri, Şamaxıdan Nuxaya gedəndə isə bir başqası veriləcəkdir.

Həqiqətən, belə bir qayğının əvəzini heç bir şeylə qaytarmaq olmazdı.

Nəhayət, biz yola düşdük. Papaqlarımız öz aralarında hələ uzun müddət vidalaşırdı, səsimiz isə artıq bir-birimizə yetişmirdi.

Görən biz bir də bir-birimizi görəcəyikmi? Bundan sonra nə vaxtsa rastlaşacağıqmi? Bunu təkcə Allah bilir.

Nəhayət, biz küçənin tinini döndük və mən özümüzə, küçələrə, çox güman ki, Böyük Xosrov tərəfindən tikilmiş gözəl Dərbənd qapılarına bir daha nəzər saldım.

Asiyanın qapıları!

Biz dünyanın ikinci hissəsinə qədəm qoyurduq. Kalino bizim bu poetik keçidimizdən xəbərsiz kimi, heç nəyə fikir vermədən, arabanın atılıb-düşməyinə məhəl qoymadan böyük diqqətlə hansısa əsəri oxuyurdu. Səyahətin tam və səmərəli olması üçün hər an axtarışda olduğumdan yolboyu elmi, tarixi və yaxud ədəbi məlumatları topladığımdan ondan nə oxuduğunu soruşmağı özümə borc bildim.

– Heç nə, – deyə o mənə cavab verdi.

– Necə yəni, heç nə?

– Bir əfsanədir.

– Əfsanə nə barədədir?

– Məşhur bir qaçaq haqqındadır.

– Necə, məşhur bir qaçaq haqqında əfsanəni sən heç nə adlandırırısan?

– Hə, belələrdən bu yerlərdə o qədərdir ki... Sayı yox, hesabı yox!

– Əfsanələrin?

– Yox, quldurların.

– Əslinə qalsa, mənim əzizim, quldurların sayının çox, əfsanələrin isə az olduğuna görə mən əfsanələrin sorağına düşmüşəm. Quldurlara gəldikdə isə, bu barədə narahat olmuram. Çünki əminəm ki, onlarla hər zaman rastlaşa bilərəm. Hə, indi de görək, oxuduğun əfsanənin adı nədir?

– “Şahdağın qarı”.

– Bəs bu “Şahdağın qarı” nə deməkdir?

– Siz əvvəlcə məndən Şahdağın nə olduğunu soruşmalıydınız.

– Haqlısınız. Deyin görək, Şahdağ nə deməkdir, nə olan şeydir?

– Şahdağ – Qafqaz sıra dağlarının bir hissəsidir. Çox da böyük olmadığına görə diqqəti çəkməyən bu dağ sizin Monblandan bir az ucadır. Biz onu Qubaya gedəndə görəcəyik. O, bir səhər Qusar ilə Qudyalçay arasında peyda olubdur, hündürlüyü 13,950 futdur.

– Bəs onu örtən qar necə?

– Bu, tamamilə başqa məsələdir, azərbaycanlılar buna çox böyük məna verirlər. Yay çox quraqlıq olanda, uzun müddət yağış yağmayanda, bütün əyalətdən ən cəsur, qorxmaz bir igid seçilir və onu əlində mis səhənglə quldurların məskəni olan uçurum qayalıqlara göndərilər ki, bir-iki girvənkə qar gətirsin. O bu qarı Dərbəndə gətirir, mollalar məscidə yığılır və adamlar həmin qarı onların duaları altında böyük təmtəraqla oradan aparıb Xəzər dənizinə tökürlər.

– Bəs sonra nə olur?

– Ondan sonra yağış yağmağa başlayır.

– Səfehlər! Bu müqəddəs Cenevyevanın meyiti kimi mənasız bir şeydir, mənim əzizim, – deyə Moyne dilləndi.

– Əslində, bu həqiqətdir. Bəs oxuduğunuz kitab dağ haqqındadır, yoxsa onun qarı haqqında?

– Xeyr, bu, dağdan qar gətirməyə gedən cavan oğlan haqqında, onun qarşılaşdığı təhlükələr və sairə haqda hekayədir...

– Bu kitabı sizə kim veribdir?

– Knyaz özü! O, kitabı mənə verəndə dedi: “Alın, bunu Düma üçün tərcümə edərsiniz; inanıram ki, o, buradan özü üçün maraqlı bir şey tapacaq”.

– Sevimli knyaz! O bizi yedirib-içirdərək tək cə cismimizi qidalandırmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda əqlin, mənəviyyatın da qidalanmasının qayğısına qalmışdır... Kalino, oxuyun! Gördüyüm hər şeyi danışacağam, yazacağam. Mənim balam, tez tərcümə edin, əgər Baqraton deyibsə ki, bu, yaxşı əsərdir, deməli, həqiqətən, yaxşıdır.

– Bəli, pis deyildir.

– Sizin xoşunuza gəlir?

– Bəli.

– Əsas lazım olan da elə budur. Hə, arabaçı! Haydı, haydı! – azərbaycanca bu söz rusca “Skorey! Skorey!” deməkdir, fransız isə buna “Vit! Vit!” deyir.

Bizim arabaçının yatması bağışlanacaq səhv deyildi, çünki yolun sol tərəfi düzənlik, sağ tərəfi dağların ətəyi idi – gözəl bir mənzərə! Böyük bir qutan dəstəsi öz cinsinə xas hayqırtı ilə Xəzərdə oynayırdı.

Birdən-birə bu azadlıqsevər quşlar arasında nəsə bir həyəcan baş qaldırdı; onlar cəld havaya qalxdılar və bir-birilərinə qarışdılar, adətləri üzrə, suyu yara-yara göyə qalxaraq bərk qışqırıq qopardılar. Onların bu hərəkəti diqqəti cəlb edirdi. Mən bir ovçu gözü ilə onları çox diqqətlə izlədim və arxalarınca iki-üç qara nöqtə sezdim və belə başa düşdüm ki, quşların belə təlaşla uçmalarının, haray-qışqırıqlarının səbəbi elə həmin qara nöqtələrdir.

O dediyim qara nöqtələr şahinlər idi; onlar iki-üç yüzə qədər qutan quşunu qabaqlarına qatıb qovur, dəstənin ağzını şər qə tərəf yönəltmək istəyirdilər.

Təzliklə qara nöqtələr tamamilə yox oldu və quşlar dənizlə səmanın kəsişdiyi nöqtədə ağ ləkə kimi göründü. Qutanlar yenə bir müddət uçub ağ qar dənəcikləri kimi getdikcə kiçildilər və nəhayət, dəstə gözdən itdi.

Bizim müşayiət dəstəmiz də qutan quşları kimi hərəkət edirdi.

Dərbənddən çıxanda dəstəmizdə əlli milis və nizami sərhad qoşunundan ayrılmış altı kazak vardı. Bu milislərdən bir neçəsi adi forma deyil, olduqca qeyri-adi libas geyinmişdilər və çox qəşəng görünürdülər. Azərbaycanlıların bu gözəlliyi onların silahları ilə nəzəri cəlb edir. Belələri bizim mühafizə dəstəmizdə də vardı; onlar cır-cındırın içindəydilər, ancaq bellərində əlli rubl dəyərində kəmərləri, dörd yüz rublluq xəncərləri və qılıncları, iyirmi beş rublluq patrondaşları vardı.

İkinci dayanacaqda, yəni Kulazda bizim dəstədə on beş milis və üç kazak qalmışdı.

Yerdə qalan, yəni birinci müşayiət dəstəsi sırf və sadəcə fəxri müşayiət dəstəsi idi. Dərbənddən Bakıya qədər olan yol ləzgi torpaqları olmadığından, səyyahlara heç bir maneçilik yaratmır və heç bir gözlənilməz hadisə ilə rastlaşmırsan.

Üçüncü dayanacaqdan sonra biz Samur çayının sahilinə gəlib çatdıq.

Bu təhlükəli çayın ən gur axan vaxtı may ayıdır və bu vaxt yarım verstlik sahədə onun dərinliyi səkkiz-on futa çatır; qalan vaxtlar isə su çəkilir və o, adi çay kimi axır. Burası var ki, yenə də əvvəlki kimi gurultulu, səs-küylə axsa da, keçib-gedənlər üçün heç bir maneə törətmir. Biz iki dəfə onu tarantas və arabamızla keçdik. O kükrədi, gurladı, miniklərimizi aşırmaq istədi, ancaq istəyinə çata bilmədi. Atları üç dəfə möhkəm qamçıladiq, onları dördnala sürüb iyirmi-iyirmi beş fut aralıdakı ən hündür sahilə – yamaca gedib çıxdıq.

Biz Qafqaz yollarındakı əngəllərin necə keçildiyini artıq demişik. Əgər atlar yoxuşu enəndə yığılırsa, adam ölə bilər, atlar diki qalxanda dal-dala bürdreyərlərsə də, yenə faciə baş verə bilər.

Ancaq atlar nə ilişib yıxılır, nə də bürdreyir, atlı isə sağ-salamat qalır.

İşdir, əgər belə bir şey baş versə də, faciə sayılmaz, çünki Şərqdə insan həyatı olduqca aşağı qiymətləndirilir.

Gecə biz Qubaya gəlib çatdıq.

Şəhərin ətrafında qəsəbə kimi salınan bir yəhudi kəndinə daxil olanda artıq hər tərəf qaranlıq idi.

Çox təqdirəlayiq haldır ki, yəhudilər burada ticarətdən çox əkinçiliklə məşğul olurlar. Onlar Lazıstanın cəngavər, döyüşkən yəhudiləri kimi Sennaxerib* əsirlərindən törəyib burada məskunlaşmışlar. Onların qəsəbəsi Qudyalçay üzərində salınmış körpüyə qədər uzanır ki, həmin bu çayın üzərində Quba şəhəri özü yüz fut məsafədən artıq ərazi tutur. Qaranlıq gecənin əsrarəngiz görkəm verdiyi bu çəpərsiz, hasarsız yoxuş çox dəhşətli idi.

Biz ensiz bir darvazadan keçib Qubaya daxil olduq. Adama elə gəlirdi ki, bir gölə girmişik, evlər isə onun adalarıdır; küçələr azacıq da olsa, Venesiyanın kanallarına oxşayırdı.

* Sennaxerib – e.ə. 705-680-ci illərdə Assuriya kralı olub. Midiyalılara qarşı müharibə aparıb.

Tarantasımız təkərlərin oxuna qədər suya batdı. Mənə qalsa, qəzəbli və səs-küylü Samurda olmaq burada olmaqdan üstün idi; heç olmasa onun büllur kimi təmiz, saf suyunda çınqılların necə diyirləndiyini görürdük.

Mühafizə dəstəminin başçısı bizi birbaşa şam yeməyinin hazırlandığı mənzilə apardı.

Quba xanlığı vaxtilə Dağıstanda ən əhəmiyyətli yerlərdən biri sayılmışdır. Orada təxminən on minə qədər ailə yaşayır və bu isə altmış beş min əhali deməkdir. Şəhərin özündə min ailə, yəni təqribən beş min əhali yaşayır.

Bununla belə, hal-hazırda Quba iqliminə, təbiətinə görə dünyada pis şöhrət qazanmışdır. Bura Xəzər dənizinin Terraçinosudur.* Rus əsgərləri Quba qarnizonunda üçillik hərbi xidməti ölümə məhkum olunmaq kimi qiymətləndirirlər; ölənlərin demək olar ki, hamısının meyitini yaranda məlum olur ki, əksəriyyət qara və ağ ciyərlərin qanqren xəstəliyinə tutulmuşdur. Bu isə sübut edir ki, ölənlərin hamısı bataqlıqlardan qalxan zəhərli buxarla məhv olur.

Çox qərəbdir ki, dağ arasındakı çökəklikdə yaşayan yəhudilər nəticə etibarilə daha pis hava şəraitində yaşamalarına baxmayaraq, qızdırma xəstəliyinin nə olduğunu bilmirlər. Bunun əksinə olaraq, onların Qudyalçayın sağ sahilində, dağ şəraitində yaşayan qonşuları – qubalılar isə əsasən qızdırmadan tələf olurlar, bunun elmi cəhətdən izahı yoxdur.

Qubada ticarətin əsas hissəsini qadınların toxuduğu xalçalar və mahir silah ustalarının hazırladıqları xəncərlər təşkil edir. Bu xəncərlərdən bir-ikisini almaq istəyirdim, ancaq Əli Sultanın və Baqratonun səxavəti bunu imkansız etdi; gördüklərim arasında kolleksiyama daxil etmək üçün daha yaxşısını, daha qədim dəblə hazırlananını tapa bilmədim.

Qubadan baxanda Qafqaz dağlarının bir neçə ən uca zirvəsi, həmçinin ilk dəfə knyaz Baqratonun haqqında söz açdığı, başı qarlı, əzəmətli Şahdağ zirvəsi açıq-aydın görünür.

Səhər saat səkkizdə atlar qoşulmuşdu, müşayiət dəstəsi hazır idi. Qəza başçısı müsyö Kotsiyevski bizim üçün gözəl, rahat mənzil ayırmışdı və hamımız tarantasa oturmayınca diqqətini üstümüzdən çəkmədi. Nəzərə çarpmamaq üçün gizlənməmiş, balaca bir qız uşağı Virgilinin Qalateyası kimi, bir damın üstündən o birinə tullanaraq qaça-qaça bizi əlli addımdan artıq bir məsafədə müşayiət etdi.

Qubada dam örtükləri digər şəhərlərdəki küçələri əvəz edir, burada təkə damların üstündə gəzərkən ayaqların islanmır.

Qubadan çıxarkən biz yenə də dağlarla rastlaşdıq, yenə də qamçı zərbələrinin və qışqırıqların müşayiəti altında həmin bu dağları aşıb keçməliydik.

Bu eniş və yoxuşların arasında üç çay vardı: Qaraçay, Ağçay və Vəlvələçay – yəni səs-küylü çay.

Biz irəlilədikcə, nəhəng Abşeron burnu sağ tərəfimizdə uzanıb gedirdi. Yolun hər verstini arxada qoyduqca, elə bilirdik ki, onun axırını – ucunu

* Roma yaxınlığında ab-havası, şəraiti dözülməz olan bir şəhər.

görəcəyik və həmişə də biz nə qədər gedirdiksə, o da bir o qədər uzanır və daha da irəliləyirdi. Gözəl bir yay havası var idi.

İrəli getdikcə sanki ağaclar çiçəkləyirdi. Gecə ikən Sumqayıt stansiyasına çatdıq. Bizdən beş yüz addım aralıda, uzun müddətdən bəri gözümdən yayınan Xəzər dənizinin şikayətli naləsi eşidildi. Mən ulduzların işığında onu görmək üçün qayanı xatırladan bir qum təpəsinin üstünə çıxdım. Gözlərim güzgü kimi sakit dənizdən keçərək Abşeronun son nöqtəsinə qədər uzanıb gedən düzənliyə zilləndi. Bizdən iki-üç verst aralıda görünən beş-altı tonqal yaxınlıqda azərbaycanlı düşərgəsinin olduğundan xəbər verirdi.

Mən cəld qayanın üstündən düşüb dayanacağa qaçdım. Atlar hələ açılmamışdı. Moyne və Kalinoya təklif etdim ki, iki verst və ya bir az da artıq gedək, bu gözəl gecədən istifadə edərək bir gecə də çadırımızda yataq, belə ki, duzlu Qırğız göllərindən bu yana bir dəfə də olsun çadır bizə gərək olmamışdı və həm də azərbaycanlı düşərgəsinə yaxından, istədiyimiz kimi baxmaq pis olmazdı.

Təklif qəbul olundu. Arabaçılara bir rubl çaypulu təklif etdik; ikinci təklif birincidən daha böyük ruh yüksəkliylə qəbul olundu. Biz dərhal şam yeməyini arabaya qoyduq, hamımız yenidən tarantasa qalxdıq və tanış olacağımız yeni adamlarla aramızda dilmanlıq edəcək bir azərbaycanlının müşayiətilə yola düzəldik.

Bu, heç bir şeyi diqqətdən qaçırmamaq, gördüyümüz hər bir şeyi izah etmək üçün Dərbənddə bizə təhkim edilən azərbaycanlı idi. Tapşırıq olduqca ciddi idi və o da bunu inamla, vicdanla yerinə yetirirdi. O, bütün günü atını mühafizə dəstəsinin qabağında dördnala çapırdı. Dayanacağımız yerə hələ üç verst qalmış o, atının sürətini daha da artırır və gözdən itir, sonra dayanacağın qarşısında yenidən görünür, bizə yeməyin hazır olduğunu xəbər verir və yenə yoxa çıxırdı. Biz onu yalnız səhəri gün həmişəki kimi at belində, mühafizə dəstəsinin önündə görürdük. Harada və necə yeyib-içirdi, yatıb-dururdu, bu bizim üçün sirr olaraq qalırdı, əslində, bu bizi heç maraqlandırmırdı da. Biz tarantasın pəncərəsini qaldıran anda o peyda olurdu.

Biz yola düşdük və on dəqiqə sonra sağ tərəfdə azərbaycanlı düşərgəsi göründü. Bu düşərgə böyük bir binanın xarabalıqlarının ətrafında yerləşirdi. Düzənliyin, boş səhranın ortasındakı xarabalıqlar ay işığında daha da aydın görünürdü.

Hər şeydən əvvəl, bunun nə binası olduğunu soruşduq və bizə bildirdilər ki, Şah Abbasın buralarda qələbə çaldığı vaxta aid karvansaralardan birinin xarabalıqlarıdır.

Xarabalıq hər küncdə bir qüllə ucalan böyük bir divardan və bir-birinin üstünə uçub tökülmüş, yerlə yeksan olan başqa divarların qalıqlarından ibarət idi. Düşərgələrdəki tonqalların titrək işığında, böyük divarın üzərindəki daşlarda həkk olunmuş anlaşılmaz heroqlifləri seçmək olurdu, bunlar yəqin ki, karvan-sara memarlığının naxışları kimi istifadə olunmuşdu.

Böyük divardan və qüllələrdən əlavə üç qövsvarı qübbə də vardı ki, onlar da yer səviyyəsində idilər; oraya zir-zibillə dolu bir enişlə düşürdülər. Azərbaycanlılar ev kimi istifadə etdikləri bu yeri çır-çırını, ağac budaqlarını tonqalda yandırmaqla işıqlandırırtdılar.

İtlərin hürüşməsi çoxdan bizim gəlişimizi düşərgədəkilərə xəbər vermişdi. Unter-Kale macərasından sonra Moyne insanın dostu adlandırılan bu dördayaqlılara qətiyyənlə bel bağlamırdı. Buna görə də azərbaycanlılar itləri sakitləşdirib, öz həmyerliləri kimi bizim azərbaycanlıyı öz yanlarına çağırtdılar və o da dəvətin baş tutduğunu işarə ilə başa salandan sonra biz tarantasdan düşdük.

Onu da deyim ki, biz yola çıxarkən möhkəm silahlanmışdıq, hər kəs öz tufəngini və xəncərini götürmüşdü. Ancaq sonra aydın oldu ki, bunlara heç ehtiyac yox imiş. Biz azərbaycanlılardan iki şeyi xahiş etdik – birincisi, onların yaxınlığında düşərgə sala bilərikmi? Bunun cavabında bildirdilər ki, biz ixtiyar sahibiyik və harada istəsək, orada da yerləşə bilərik, bir də ki, bu düzənlik hamıya məxsusdur, kim istəsə istifadə edə bilər. İkinci xahişimiz də bu oldu ki, onların düşərgəsinə baş çəkək.

Buna da cavab verdilər ki, xoş gəlibsiniz və onların düşərgəsinə gedib baxmağımız onlar üçün çox xoş olar.

Kazaklardan dördü çadırımızı arabanın üstündən endirdilər və yolun o biri tərəfində, daşları karvansara divarlarında gördüyümüz daşlar kimi bəzəkli olan qurumuş su quyusunun yanında qurmağa başladılar. Bu müddətdə isə biz ən yaxın olan bir köç yerinə tərəf irəlilədik. Bu, böyük divarın qalıqlarına söykənmiş düşərgə idi. Sən demə, bu, ətrafımızdakı düşərgələrin ən əsası, mühümü imiş. Orada yaşayanlar Bakıdan gətirdikləri, Qafqaz ordusuna məxsus un taylarının üstündə oturmuşdular və şam yeməyi üçün çörək bişirirdilər.

Bu əməliyyat çox cəld icra olunurdu: xəmərdən yumruq boyda bir tikə qoparıb onu təbilə oxşayan, altında yanan kömürlə qızdırdıqları dəmir tənəkənin (yəni sacın) üstünə qoyub ağac oxlovla yayır – bizlərdə kökə və qoğal bişirdikləri kimi, sonra da çevirirdilər ki, o biri üzü də bişsin və bundan sonra götürüb ististi bir-birinin üstünə yığırdılar. Belə isti lavaşları yeyəndə ağızda xırçıldayır və bir növ biz tərəflərin kənd şənliklərində bişirilən kökələrə oxşayır.

Bizim yaxınlaşdığımızı görənlər kimi dövrə vurub oturanların arasından, ilk baxışda başçıya oxşayan biri yerindən qalxdı – biz elə bu adama doğru irəliləyirdik. O, qonaqpərvərlik əlaməti kimi əlində duz-çörəklə bizə tərəf gəldi.

Biz duz-çörəyi qəbul etdik və onlar kimi ocağın ətrafında dövrə vurub un taylarının üstündə oturduq.

Qonaqpərvərliyi nümayiş etdirmək üçün duzla çörəyin kifayət etmədiyini düşündüklərindən, onlardan biri divardan asılmış at ətindən* bir parça kəsib xırda-

* Yazıçı burada səhvə yol verib. Bəzi türkdilli xalqlardan fərqli olaraq azərbaycanlılar heç vaxt at əti yeməmişlər.

xırda tikələrə böldü və çörək bişirdikləri sacın üstünə düzdü; ət tüstülənməyə, cızıldamağa və qıvrılıb yumrulanmağa başladı, beş dəqiqədən sonra o, artıq bişmişdi və işarə ilə başa saldı ki, bunu bizim üçün hazırlayıblar. Silah ustalarının xəncər qınına əlavə etdikləri kiçik dəri qınlardan balaca bıçaqlarımızı çıxartdıq və ət tikələrinə batırdıq, üstünə duz səpib çörəklə yedik. Biz, adətən, yemək-içməklə dolu süfrələrdə çox az hallarda belə böyük iştaha ilə yeyirdik.

Açıq havada salınmış düşərgənin xüsusi, tamamilə başqa şairanə mənzərəsi vardı. Şah Abbasın tikdirdiyi karvansaranın xarabalıqları yanında, Xəzər dənizi yaxınlığındakı düzənliklərdə, Topal Teymurun və Çingiz xanın törəmələri ilə birlikdə şam etmək, bir tərəfdən üfüqü, digər tərəfdən Dağıstan dağlarını seyr etmək və oradan hər an gələ biləcək quldur dəstələrinə qarşı azadlıq və həyat naminə mübarizə aparmaq, başqa bir tərəfdən çox az adamın görə bildiyi, vaxtilə Yunanıstanda yaşamış Klaprotun və Herodotun bütün söylərinə baxmayaraq, bu günə qədər də Avropada çox az tanınan bu böyük gölə tamaşa etmək, lap qulağının dibində əllyə qədər dəvənin boynundan asılmış zıncırovların səsini eşitmək, həmin dəvələrin quru otları necə yeməsinə, yaxud başını qumun üstünə qoyaraq uzanıb yatmasına baxmaq, Avropaya düşmənlə bir ölkədə, demək olar ki, tənha qalmaq, belə bir ölkədə ucsuz-bucaqsız səhrada tənha çadırın qara bir nöqtə kimi yırğalandığını, bəlkə də ömründə ilk dəfə onun üstündəki üçrəngli bayrağın gecə küləyində dalğalandığını görmək – bütün bunlar adama hər gün qismət olmur – heç bilirsiniz bu nə deməkdir? Bəli, bütün bunlar həyat boyu yaddan çıxmayan dərin xatirələrdir... Məsələn burasındadır ki, bunları bir daha görmək üçün gərək gözlərini yumub xəyallar aləminə dalasan – burada tablolar nə qədər nəhəng, nə qədər şairanə, uzaq, lövhələr nə qədər əlçatmaz, mənzərələr gözəl və ziddiyyətlidir.

Biz qonağı olduğumuz ev sahiblərinin əlini sıxaraq onlardan ayrıldıq, gəlişimiz münasibətilə bizə duz-çörək verən başçı yola düşməyimiz münasibətilə bizə ikinci dəfə çörək təklif etdi; çünki tərəkəmələrin adətinə görə, qonağa təkcə şam yeməyi vermək kifayət deyil, onlar qonağı sabahkı günün naharı üçün də hər şeylə təchiz edirlər.

Mən çörək və duz verən adamın adını soruşdum, onun adı Əbdül Əzim idi.
Allah saxlasın Əbdül Əzimi!

XXII FƏSİL

BAKI

Səhər açılan kimi biz oyandıq, azərbaycanlıları və onların dövələrini görmək ümidilə ətrafımıza göz gəzdirdik; hamısı gecəyəkən çıxıb getmişdi, səhra da dəniz kimi boş idi.

Mən gəmisiz dəniz qədər kədərli heç nə görməmişəm.

Biz hələ yorğan-döşəkdəyəkən yanımıza təhkim olunmuş azərbaycanlı atlarımızı gətirmişdi, təkcə onları qoşub yola düşmək qalırdı.

Dalğa-dalğa yerə çökən duman bizə günün yaxşı, günəşli keçəcəyini əvvəlcədən xəbər verirdi; ha çalışırıdım, bu dumanın ortasından keçib-gedən narahat, qorxaq, ürəkək vəhşi dağ keçilərinin dəstəsindən heç birinə bir güllə məsafəsində yaxınlaşa bilmirdim. Onlar elə sürətlə gedirdilər ki, sanki ayaqları yerə dəymirdi. Dağlar zirvələrinə qədər çəhrayı, yamaclar açıq-lacivərdə çalan bənövşəyi, düzənlik sarı-qızıllı, dəniz isə sürməyi rəngə çalırdı.

Biz tezliklə bədbəxt, kimsəsiz, diqqətdən kənar, unudulmuş, çoxlarının tanımadığı və çox güman ki, lənətlənmiş Xəzər dənizilə vidalaşmalı və onunla bir də Bakıda görüşməli idik.

Həqiqətən, biz Abşeron burnunun elə yerinə gəlib çıxmışdıq ki, orada yol dənizin sahililə davam edir və Qızıl Burundan başlayaraq, birdən-birə düzənlikdə sağa burulub yarımadanı tərk edir sonra isə nizə kimi Xəzər dənizinə tərəf dönür.

Ancaq sürətlə getdiyimiz beş-altı verst yol hamar və düzənlik sahədən keçirdi; sonra biz çala-çuxur yerlərə çatdıq, bu isə bizim dağlıq-təpəlik yerlərə gedib çıxacağımızdan xəbər verirdi. Nəhayət, eniş və yoxuşlarda hərəkət etməyimiz daha çox hiss edilməyə başladı; bu o demək idi ki, biz Qafqaz sıra dağlarının son aşırımlarını arxada qoyuruq.

Bizim Burqon mənzərələrinə oxşayan bu yaylalarda, bu vadilərin dərinliyində balaca kəndlər ucalırdı; oradakı evlərin buxarıları aramla tüstüləyir və sürülər sakit-sakit otlayırdı.

Payızlıq buğda torpaqdan baş qaldırmışdı və bir də görürdün ki, dağın bozumtul mənzərəsinə qətiyyənlə uyğun gəlməyən, üstü biçilmiş yaşıl xalça əlavə olunurdu.

Onu belə biçən şiltaqlıqmıydı? Yoxsa ona bu formanı qonşunun mərci qazandırmışdı?

Hər halda, bu öz mövcudluğunu isbat edən mədəniyyət mücəssəməsi idi.

Dərindən nəfəs aldım; çoxdan idi ki, onun varlığı barədə eşitməmişdim və bu mənzərə mənim olduqca xoşuma gəldi!

Görəsən biz bununla səyahətimizin ən gözəl, mənzərəli və yaxud qorxulu hissəsini başa vurduqmu? Bizim suala tutduğumuz azərbaycanlı uzaqdakı axırıncı nöqtəni göstərərək dedi: “Qafqaz dağlarının o biri döşündə, Şamaxı

ilə Nuxa arasında siz hər iki cəhətdən – gözəl mənzərələr və təhlükəli yerlər baxımından məmnun qalacaqsınız”.

Yol demək olar ki, elə indiyə kimi gəldiyimiz yola oxşayırdı, çala-çuxur yerlərin arasında atılıb-düşürdük; bu hal o vaxta qədər davam etdi ki, qabağımıza daha sərt yoxuş və eniş çıxdı və bu eniş-yoxuşlar bir-birini tez-tez əvəz edirdi. Biz tarantasdan düşdük ki, həm atlar arabaları daha rahat çəkib aparsınlar, həm də Bakını bizdən ayıran bu axırncı təpəni daha tez aşıb gedək və təpəni addım-addım piyada qalxdıq.

Təpənin lap son nöqtəsinə gəlib çıxanda Xəzər dənizini yenidən gördük; bizimlə sahil arasında – sahildən bir az aralıda Bakı şəhəri uzanıb gedir, torpağın qırışlarının arasında itib batırdı.

Şəhər qısa bir zamanda gözlənilməz bir bəxşiş kimi bütün gözəlliyilə göründü: sanki biz göydən düşmüşdük.

İlk baxışda adama elə gəlir ki, sanki iki Bakı var: Ağ Bakı, Qara Bakı. Qəsəbəyə oxşayan Ağ Bakı demək olar ki, başdan-ayağa Bakının ruslara təslim edilməsindən sonra tikilmişdir.

Qara Bakı – köhnə Bakıdır, bu İran şəhəri, xanların yaşadığı yerdir; qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Dərbəndin qala divarları bu divarların yanında daha mənzərəli, daha gözəldir və bununla belə, bu divarların da özünəməxsus gözəlliyi vardır.

Şübhəsiz ki, bu divarlar yüngül silahdan müdafiə olunmaq üçün tikilmişdir, artilleriyaya qarşı nəzərdə tutulmamışdır.

Divarlarla əhatə olunmuş şəhərin ortasında o biri evlərdən fərqlənən xanların sarayı, minarəsi uçub-dağılmış məscid, “ayaqlarını” dənizdə yuyan Qız qalası diqqəti cəlb edir.

Bu qala ilə əlaqədar bir əfsanə vardır və bu biçimdə, bu kamillikdə tikiliyə qəribə bir ad qoyublar – Qız qalası. Belə deyirlər ki, Bakı xanlarından birinin çox gözəl bir qızı varmış; atasına aşiq olan antik Mirranın tamamilə əksinə olaraq, burada ata öz qızına aşiq olubmuş.⁹ Qız atası ilə evlənməkdən yaxa qurtarmaq üçün onun qarşısına belə bir şərt qoyur: ona olan məhəbbəti naminə, şəhərdə olan bütün qalalardan daha möhkəm və daha uca bir qala tikdirərsə, ona təslim olar.

Xan həmin andaca bənnaları çağırtdırır və qalanın tikintisinə başlayır.

Qala tez bir zamanda ucalır, xan nə insanlara rəhm edir, nə daşa heyfslənir. Ancaq qala nə qədər yüksəlsə də, qızın istəyi ilə onun yenə ucaldılması tələb olunur.

Xan hər dəfə işin qurtardığını bəyan edəndə qız deyərmiş:

– Bir mərtəbə də əlavə edin!

Və beləliklə, mərtəbələr bir-birinin üstündə qalxır; qala dəniz sahilində, yəni şəhərin aşağı hissəsində olmasına baxmayaraq, şəhərin yuxarı hissəsindəki minarənin hündürlüyünə qədər ucaldılır.

Elə bir vaxt gəlib çatır ki, qalanın tikilib qurtardığını etiraf etməli olurlar. Onu ən bahalı İran parçaları və xalçalarıyla bəzəyirlər.

Elə ki axırınca xalçanı qalanın içərisinə döşəyirlər, xanın qızı saray xanımlarının müşayiətilə ilk dəfə olaraq qalanın ən yuxarı mərtəbəsinə qalxır.

Qalanın yuxarı mərtəbəsinin səkinə gəlib çıxan qız dua edir, ruhunu Al-laha tapşırır və qala divarının diş-diş mazğallarının üstündən özünü dənizə atır.

İsmət və bəkarət rəmzi olan bu qalanın yaxınlığında başqa bir abidə də vardır ki, hamı onu xəyanət abidəsi kimi xatırlayır. Bu, rus generalı Sisiyanovun dəfn olduğu yerdir. Gürcüstanın hakimi general Sisiyanov Bakını mühasirəyə almışdı. Xan şəhəri ruslara təslim etməzdən əvvəl general Sisiyanovla öz aralarında görüş təyin olunmasını xahiş edir.

Rusların dostu olan ermənilər xanın bu görüşdə generalı qətlə yetirəcəyini qabaqcadan xəbər verirlər. General bu xəbərdarlığa Sezar kimi cavab verir: “Onlar buna cürət etməzlər!” – deyir, görüşə gəlir və qətlə yetirilir.

Bakı sakinləri belə bir hadisədən sonra şəhərin dağılıb yerlə yeksan ediləcəyindən qorxuya düşür və xanı ruslara təhvil vermək istəyir.

Ancaq Hüseyinqulu xan qaçır və İranda sığınacaq tapır. Bakı ruslara təslim olur.

İlk divarları II Şah Abbas tərəfindən tikilən Bakı ta qədim zamanlardan gebrlər* üçün həmişə müqəddəs yer sayılmışdır. Əvvəllər müstəqil olmuş xanlıq sonradan İranın vassalına çevrilir. 1723-cü ildə isə İran buranı ruslara təhvil verməli olur. 1735-ci ildə İran yenidən Bakını geri qaytarır və sonuncu xanın xəyanəti nəticəsində onu birdəfəlik itirir.

General Sisiyanovun abidəsi qala ilə şəhər arasında, boş, açıqlıq bir yerin ortasında, bir tərəfin üstündə ucalır. O, generalın qətlə yetirildiyi yerdəce tikilmişdir. Sisiyanovnun qəbri isə Tiflisdədir.

Bakının girişi orta əsrlərdə tikilmiş güclü mühafizə qalalarının girişinə oxşayır. Üçqat tikilmiş divarlardakı darvazalar elə dardır ki, içəri girmək üçün troykanın sağ və sol tərəfindən bir at açmağa məcbur olursan. Şimal darvazasını keçəndən dərhal sonra Avropa üslubunda işlənmiş evlərlə rastlaşırsan.

Xristian kilsəsi meydanın sağ tərəfində ucalır. Bizi əyalət komendantı müsyo Piqulevskinin evinə müşayiət etdilər, o, qapının ağzında bizi qarşıladı və elə həmin gün ikinci nahara dəvət etdi.

Biz yenicə başa çatmış birinci naharda təbii ki, iştirak edə bilməzdik, çünki bura çatanda nahar təzəcə qurtarırdı və Piqulevskinin arvadının qonağı olan iki azərbaycanlı bəyzadə xanım – ana və qız hələ də süfrənin arxasında öz yerlərində idilər. Məhəmməd dininin qanununa görə, müsəlman qadınlar naməhrəm kişilər qarşısında duvaqlarını qaldıra bilməzdilər. Hətta müsyo Piqulevski özü arvadının və qızının iştirak etdiyi nahara buraxılmamışdı.

Bizə təyin edilmiş bir nəfər yasavul tarantasımızın qabağına düşüb addımladı və bizi əvvəlcədən hazırlanmış geniş mənzilə gətirib çıxartdı.

* Atəşpərəstliyə sitayiş edənlər.

Katolik kilsəsinin yaxınlığında yerləşən bu mənzil əslində klub salonlarından ibarət idi – yəni bu şəhərin ən gözəl mənzili idi və klub üzvləri onu mənim ixtiyarına vermişdilər.

Təşəkkür etmək üçün daha söz tapa bilmirdim, yalnız bunu qeyd edirəm ki, bütün səyahət zamanı biz hələ belə qonaqpərvərlik görməmişdik.

Piqulevskinin yuyunmaq üçün bizə vaxt verməsindən razı qalmışdıq. Üst-başımızın toz-torpağını, palçığını təzəcə təmizləyib özümüzü qaydaya salmışdıq ki, Piqulevski özü arxamızca gəldi.

Hər iki azərbaycanlı xanım mənə görə milli və dini ənənələrini pozurdular. Onlar hökmən məni görmək istəyirdilər. Aşpaz dayanmadan, təcili olaraq işə başladı; ikinci nahar hazırlanırdı və on beş dəqiqə sonra süfrəyə veriləcəkdi.

Piqulevskinin hər iki miniyi qapının ağzında hazır dayanmışdı, o özü isə səbirsizliklə bizi gözləyirdi.

Cənab Piqulevski barədə bir neçə kəlmə qeyd etməyi özümə borc bilirəm. O, həqiqətən buna layiqdir.

Şəhərin polis rəisi, əyalət valisi cənab Piqulevski qırx yaşlarında, mü-tənəşib bədən quruluşuna malik, əynində rus ordusuna məxsus hərbi geyim, başında azərbaycanlı papağı olan bir kişi idi.

Başındakı azərbaycanlı papağının sallanan qıvrım tükləri arasından onun gözəl, ifadəli, ağıllı və parlaq gözlərini nadir hallarda görmək olardı.

Onun sifətinin qalan hissəsi – yumru yanaqları, ağ dişləri, ehtiraslı dodaqları, gözlərilə bərabər ona çox yaraşlıq verirdi.

Cənab Piqulevski fransızca bir kəlmə də olsun bilmirdi, ancaq o, rus dilində dediyi hər bir sözü elə açıq-aydın bir ifadə, elə vurğu ilə deyirdi ki, onun nə dediyini, nə istədiyini başa düşmək olurdu. Ürəyiaçıqlığına və xoş xasiyyətinə görə, elə sanırdın ki, Babil qülləsi dağılandı bəri alimlərimizin tədqiq etdikləri ümumdünya dili öz əlifbasının ilk elementlərini onun nitqində tapmışdı.

Biz faytonlara mindik və onun evinə yola düşdük. Mən içəri girən kimi Piqulevskinin həmişə gülərüzlü olmasının səbəbini anladım. Bu səbəb onun on altı yaşında bir qızı, otuz iki, ya da otuz dörd yaşlarında, daha çox öz qızı ilə həmyaşlı görünən arvadı – hər ikisi xoşagəlimli, heyranedicisi idi – həyatda ilk addımlarını atan iki, ya da üç başqa uşaq idi. Onun ailəsi, görünür, bundan ibarət idi; böyüklər bizi qarşılamağa çıxdılar və hər iki əllərini bizə uzatdılar.

Bizimlə görüşmək arzusunda olan azərbaycanlı xanımların hər ikisi və onlardan yaşca kiçik olanın əri də bizi qarşılayanlar arasında idi və deməliyəm ki, onların hamısı səbirsizliklə bizi gözləyirdilər.

İki azərbaycanlı qadından biri Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın arvadı, o birisi isə qızı* idi. Anaya qırx, qızına iyirmi yaşdan artıq vermək olmazdı. Hər ikisi milli geyimdə idilər.

Qız zəngin olan milli geyimdə füsunkar görünürdü.

* Xurşudbanu Natəvan nəzərdə tutulur.

Üç-dörd yaşlı, eynilə anası kimi geyinmiş balaca qız uşağı iri, qara göz-lərini təəccüblə bizə zilləyərkən, beş-altı yaşında bir oğlan uşağı nənəsinin qucağına sığınmışdı və təsadüfən, yaxud qeyri-iradi olaraq, əli ilə xəncərinin dəstəyindən tutmuşdu.

Tiyəsinin dalı-qabağı – hər iki tərəfi kəsən, ülgüc kimi iti, həqiqi bir xəncəri fransız qadını heç vəchlə öz uşağının əlinə verməzdi, ancaq bu azərbaycanlı qadının öz uşağına verdiyi ilk oyuncaq idi.

Uşaqların atası – Xasay Usmiyev¹⁰ bizim mehriban və şən qarşılandığımız Andrey kəndində anadan olmuşdu. O, otuz beş yaşında, yaraşlıq, ciddi, fransızca əsl parisli kimi danışan, əyninə qara kostyum geymiş bir kişi idi. Başında qızılı sapla işlənmiş, ucu gürcü papağı kimi şiş papaq vardı və böyründən qını qızıl suyuna çəkilmiş, dəstəyi isə fil sümüyündən olan xəncər asılmışdı.

Etiraf edirəm ki, fransız dilinin belə gözəl və belə təmiz tələffüzünü eşidəndə diksindim. Mənə elə gəlir ki, knyaz Sankt-Peterzburqda mənim xey-irxah dostum Marmye* ilə tanış olmuşdu, çünki o, həmin dəqiqə onun heç vaxt yadından çıxmayan gözəl keyfiyyətlərindən danışmağa başladı və məndən xahiş etdi ki, Parisə qayıdan kimi onun haqqında səyyah alimə xatırladım.

Mən indi Marmyenin Tanjezdə, Tombuktuda, Meksikada, yaxud Dəməşqdə olduğunu bilmirəm; yəqin ki, bir yerdə oturmağı xoşlamayan bu adam hal-hazırda təhsil nazirliyinin kitabxanasında da deyildir. Buna görə də mənə tapşırılan vəzifəni yerinə yetirmək üçün elə bu səhifələrdə dostumu bir daha xatırlamağı özümə borc bilirəm.

Xanımlar yeyib qurtarmış və yenə də yerlərində oturmuşdular. Cənab Piqulevskinin qızı, yaşıl geyimli huri – əminəm ki, Məhəmməd peyğəmbər də onu belə adlandırardı, bu lacivərdi mələk – xeyirxah Allahın özü bunu bir gün belə çağıracaqdı, bütün yemək boyunca bizim dilmancımız oldu.

Yemək qurtaranda atlar artıq qoşulmuşdu.

Söhbət Bakının məşhur odlarına baxmaqdan gedirdi.

Bakının odları dünya xalqları arasında təbii ki, ən az səyahət edən fransızlardan başqa hamıya məlumdur; odun əbədi yandığı yer – Atəşgah məbədi Bakıdan iyirmi altı verstlik məsafədədir.

Bu əbədi məşəl neftin hesabına yanır.

Neft – xam neft təmizləndikdən sonra alınan şəffaf rəngli, tez alışan daş kömür yağıdır, hətta təmizləndikdən sonra da yananda qalın, sıx tüstü – duman qalxıb ətrafa xoşagəlməz iy yayır; bu xoşagəlməz iy Lənkərandan tutmuş Dərbəndə qədər hiss olunur. Bu iy neftin məişətdə istifadəsinə mane olmur. Lənkəranda və Dərbənddə onunla çaxır daşınan tuluqları yağlayırlar ki, bu da çaxıra xüsusi tam verir; bu həvəskarlar tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilir; mən isə bu dada heç vaxt öyrəşə bilmədim. Həmin bu yağla arabaların təkərlərini yağlayırlar ki, bu da arabaçıların yaxasını donuz piyinə toxunmaqdan qurtarır – axı müsəlmanlar donuz piyini xoşlamırlar.

* Ksavye Marmye. Fransız yazıçısı və səyyahı.

Nəhayət, burada Roma sementinin ulu babası sayılan, Babil və Nineviyanın tikintisində istifadə edilən sement istehsal olunur.

Neft yeraltı bərk qatran qatları, süxurları ilə odun birləşməsindən əmələ gəlir. Yer kürəsinin bir çox yerində neft istehsal olunur; lakin onun ən çox, ən bol çıxarıldığı istehsal nöqtəsi Bakı və onun ətrafıdır. Şəhərin bütün ətrafında, Xəzər dənizinin sahili boyunca dərinliyi üç metrədən iyirmi metrə qədər olan quyular qazılır; nefti canına çəkmiş gil və əhəngdən ibarət çöküntü süxurundan ağ və qara neft ayrılır.

Burada ildə təxminən yüz min sentnerə qədər neft istehsal edilir. İstehsal olunmuş neft Həştərxana, Tiflisə və İrana göndərilir.

Xəzər dənizinin xəritəsinə nəzər yetirdikdə, sağ tərəfdən Bakıya paralel düz xətt boyunca köçəri türkmən tayfalarının yaşadığı sahilin lap yaxınlığında Çələkən, yaxud Neft adası adlı bir ada görürsünüz. Onunla üzəüz tərəfdə, həmin o çəkdiyiniz düz xətt istiqamətində Abşeron yarımadası dənizin içərisində doğru uzanır ki, burada çoxlu neft və qaz mənbələri vardır. Abşeronun lap qurtaracağında Svyatoy, yəni Müqəddəs ada bərzəx əmələ gətirmişdir; yerli adamlar və farslar buranı ona görə belə adlandırırlar ki, burada da neft və qaz vardır.

Deməli, nəhəng neft qatı Xəzər dənizinin altı ilə Türkmən ölkəsinə qədər gedib çıxır.

Hal-hazırda neftdən şam hazırlamaq üçün xüsusi şirkət yaradılmışdır. Ən təmiz şamlar bizim ulduz şamlarımızla müqayisə edilə bilər və Moskvada altmış santimə, Tiflisdə iki franka satılan bu şamın qiyməti burada yetmiş beş funta gəlib çıxacaqdır.

Odur ki, atəşpərəstlərin, iranlıların, mədcuların* Bakını müqəddəs məskən kimi seçmələri heç də təəccüb doğurmur.

Hər hansı bir dinin bütün təriqətlərinə itaət edən, bu ən fağır və ən əzabkeş xeyirxah insanlar haqqında bir neçə kəlmə deməyimizi istəyirsinizmi?

Gebr – türk sözü olan “gavur” sözündən əmələ gəlmiş, “kafir”, “əhdə vəfa etməyən”, “mürtəd” deməkdir.

Mədcu – “maq” sözündəndir, zərdüşt dininin kahinlərinə belə deyirlər.

Farsi – “fars”, “Farsistan”, yaxud qədim “farsid” sözündəndir.

Gördüyünüz kimi, sözlərin mənşəyini araşdıran bir çox etimologiya mütəxəssislərindən fərqli olaraq, biz olduqca yığcam və aydın izahat veririk.

“Zaroastr”, pəhləvi dilində “Zaradoh”, sind dilində “Zaretoştro” fars dilində “Zərdüşt”, yəni “öz dininin rəhbəri, yaradıcısı” deməkdir.

O, yəni Zərdüşt Midiyada, yaxud başqa cür desək, Azərbaycanda, bütün ehtimallara görə, Hiştaspın, I Daranın atasının hakimiyyəti illərində yaşamışdır.

Zərdüşt midiyalıların dininin kortəbiiliyini, xurafata yuvarlandığını görərək, bu dini təkmilləşdirmək qərarına gəlir. O öz dövrünün ən məşhur alimlərilə söhbət aparmaq, məsləhətləşmək məqsədilə iyirmi il səyahət edir,

* Zərdüşt dininin kahinləri.

danışıqlar, məsləhətlər aparıb səyahətdən qayıtdıqdan sonra bir mağaraya çəkilir, Musa peyğəmbər kimi göyə merac edir, Allahla üzbəsurət, yəni üz-üzə dayanıb onu görür və İranda yeni bir dini yaratmaq üçün ondan əmr, göstəriş alır.

Onun birinci möcüzəsi öz dini haqqında çar Hiştaspa, onun oğlu İsfəndiyara və onlarla birlikdə bütün Qərbi İrana müraciət etməsi olmuşdur.

Bu müraciət Şərqi İrani güclü təşvişə salır. Etibarlı mənbələrə görə, brahmanlardan təşkil olunmuş səksən min nəfərlik ordu Zərdüştə qarşı yürüşə başlayır. Zərdüşt onların axırına çıxır və brahman ordusu tamamilə darmadağın olduqdan sonra bütün Sind əhli* onun yeni dini nəzəriyyəsini qəbul edir.

Zərdüşt çox ixtiyar yaşlarında Adorji dağında ölmüşdür. Ölümündən sonra ondan “Nüsxə” adlı iyirmi bir bölmədən ibarət əsər qalmışdır ki, onun əsasında “Zend-avesta”, yəni “Canlı söz” təşkil olunmuşdur.

İsgəndər İrani fəth edənə qədər burada oda sitayiş davam etmişdir, ancaq onun sələflərinin, yəni selevkilərin, parfiyalıların – Arşakilərin hakimiyyəti dövründə isə haqqında danışdığımız din – zərdüşt dini rədd edilmişdir. Bundan iki yüz iyirmi beş il sonra** İranda Sasanilər sülaləsinin yaradıcısı Ərdəşir-Babuxan tərəfindən bu din yenidən bərpa edilmişdir. Ancaq 623-cü ildə ərəblərin ölkəyə basqını zamanı Zərdüşt dininin islamla əvəz olunması ilə əlaqədar atəşpərəstlik ləğv edilir və oda sitayiş edənlər dünyanın müxtəlif bölgələrinə səpələnirlər. Onlardan bir qismi Qucaratda, Hind sahillərində, qalanları isə Xəzər sahillərində məskunlaşırlar.

Bu gün bu bədbəxt iranlıların iki əsas vətəni var – bir qismi ingilislərin himayəsi altında olan Bombeydə, o biri qismi isə rusların himayəsi altında olan Bakıda yaşayırlar.

Onlar Zərdüştün təkmilləşdirdiyi, müqəddəsləşdirdiyi Mitraya həqiqi etiqadı, ona sitayiş ənənəsini özlərində saxlandıqlarını, bununla da, əsl Zend-Avestaya sahib olduqlarını iddia edirlər. Bu Zend-Avesta onun banisi Zərdüştün öz əlilə yazılıbdır və onlar indi də Zərdüştün qızındığı odla qızınırlar.

Görürsünüzmü, iranlı dini kimi təmiz, sadə din az tapılar. İranlılar qədər müti və mülayim insanlar varmı? Bax, biz bu yazıq, bədbəxt insanları onların müqəddəs yerlərində, öz məbədlərində, müqəddəs Atəşgahda ziyarət edəcəkdik.

Təxminən iki saat yol gedəndən sonra – bir saat Xəzər dənizinin sahili ilə getdik – kiçik bir təpənin üstünə çatdıq və oradan alov dənizini bütün möhtəşəmliyi ilə gördük.

Təxminən bir kvadrat mil sahəsi olan dördbucaq şəkilli düzənliyi təsəvvürünüzə gətirin, orada yüzə qədər qeyri-bərabər deşikdən alovun dilləri havaya yüksəlir, külək bu alov dillərini əyir, yellədir, bükür, yenidən düzəldir, yerə sərir və yenə alov qətiyyənlər sönmədən göyə qalxır.

Onların ortasında alovun dilləri ilə işıqlanan, divarlarında işığın bərq vurduğu, ağ əhəng daşlarından tikilmiş, divarlarının üstü diş-diş olan böyük bir

* Hindistan əhli.

** Xristianlıqdan sonrakı dövr nəzərdə tutulur.

tikili vardır. Divarın üstünə qoyulmuş daşlar nəhəng qaz borusu kimi yanır və onların arxasında dördbucaq bir günbəz ucalır ki, onun da hər küncündən alov püskürür; həm də şərq tərəfə açılan qapıdan qalxan alov o biri künclərdən qalxan alovdan daha yüksəyə qalxır.

Biz qərb tərəfdən gəldiyimizdən yeganə girəcəyi şərqə baxan bu məbədin ətrafına dolanmalı olduq.

İndiyə qədər görmədiyimiz olduqca gözəl bir mənzərə ilə rastlaşdıq. Məbədin belə bayramsayağı işıqlandırıldığını yalnız təntənəli bayram günlərində görmək olar. Cənab Piqulevski bizim gəlişimizi əvvəlcədən xəbər vermişdi və bu xəbər də iki min ildən bəri təqibə məruz qalan bədbəxt insanlar üçün əsl bayrama çevrilmişdi, buna görə də onlar özlərinin dayağı hesab etdikləri hökumət nümayəndəsinə itaət etmək üçün tələsir, əldən-ayaqdan gedirdilər.

Heyf! Atəşpərəstləri, farsları və mədcuları mənim yanımda görmək istəyənlər tələsməlidirlər: bu məbəddə yalnız atəşpərəstlik dininə xidmət edən üç nəfər yaşayır – biri qoca, digər ikisi isə otuz-otuz beş yaşlarında cavan adamlardı. Bu iki nəfərdən biri Hindistandan yalnız beş-altı ay bundan əvvəl gəlmişdi. O gələndə qədər isə günəşə sitayiş edən cəmi iki nəfər imiş.

Biz Şərq qapısına tərəf – aşağıya endik və içəri girdik. İçəri dördkünc geniş bir həyətdən ibarətdi, onun ortasında isə üstündə günbəz olan mehrab ucalırdı.

Mehrabın ortasında əbədi alov yanır. Günbəzin dörd küncündə üçayaq üzərində dayanmış, odunu yeraltı mənbədən alan dörd nəhəng ocaq püskürürdü.

Mehraba qalxmaq üçün beş, ya da altı pilləkən vardı. İyirmiyə qədər təkadamlıq hücrə vardır ki, bu hücrələrin arxası binanın içəri divarına söykənmişdir və qapıları içəridən açılır. Bunlar Zərdüşt tərəfdarları üçün tikilmişdir.

Bu hücrələrdən birinin divarında kiçik bir taxça vardı və oraya iki balaca hindli bütü qoyulmuşdu.

İrənlilərdən biri kahin paltarını geyindi, o birisi tamamilə lüt soyunaraq bir parça cırığını köynək kimi üstünə atdı və beləliklə, Tanrıya hindlisayaq sitayiş mərasimi başlandı.

Bu mərasim bir musiqi avazından başqa bir avaza keçən, təxminən sol və mi arasında ifa edilən və Brahmanın adının tez-tez, demək olar ki, hər dəqiqə təkrarlandığı bir mahnıdan ibarət idi.

Bəzən həmin bu kahin yerə uzanıb üzünü torpağa sürtür və bundan sonra əllərində tutduğu siniləri bir-birinə vururdu; sinilərdən çıxan səs titrək və olduqca cingiltili, tükürpərdici idi.

Mərasim qurtardı və kahin bizim hər birimizə kiçik bir şəkər parçası verdi; bunun əvəzində hərəməz ona bir rubl pul verdik.

Bu mərasim tamamilə başa çatandan sonra biz ətrafdakı quyulara baxmağa getdik. Ən böyük quyunun dərinliyi altmış fut olardı; əvvəllər bu quyudan su çəkirmişlər. Su acı-duzlu imiş, bu, doğrudan da belədir, ancaq günlərin birində

quyunun suyu tamamilə quruyur. Orada suyun olub-olmadığını öyrənmək məqsədilə bir parça kətanı yandırıb quyuya atırlar. Quyu həmin dəqiqə alovlanıb yanmağa başlayır və hələ indiyə qədər də yanır.

Təkcə əyilib bu quyunun dibinə baxmaq özü çox qorxulu idi, inan ki, odun haləsi adamın başını gicəlləndirər, huşunu itirərsən, ayaqların yerdən üzülər və torpağın dərinliyindən qalxan alovun içərisində bir əşya kimi yanıb külə dönərsən.

Məhz buna görədir ki, quyunun hər tərəfinə çəpər çəkilib.

O biri quyular yer səviyyəsindədir. Həmin quyuların ağzına dəmir şəbəkələr, bu şəbəkələrin üstünə isə iri daşlar qoyurlar ki, bunlar da on iki saat ərzində gipsləşir.

Biz daşların gipsləşməsi əməliyyatına baxanda həmin bu məbəddən bir verstlik məsafədə yerləşən Suraxanı kəndinin komendantı gəlib bizi öz evinə çaya dəvət etdi. Biz təklifi qəbul etdik və onun dalınca getdik.

Çay əslində bəhanə idi. O, məxsusi bizim üçün gözəl bir yataq otağı kimi hazırlanmış bərli-bəzəkli otaqda azərbaycanlı adət ilə şam yeməyi verdi. Burada plov, kabab, bibər, üzüm və qarpız – hər şey öz yerində idi.

Orada saat on birə kimi qaldıq. Mənim sabaha qədər qalmaq niyyətim vardı, ancaq cənab Piqulevskini Bakıya tək göndərmək üçün heç bir səbəb tapa bilmirdim.

Biz Solfaterradan* keçərək qayıtdıq; belə bir Solfaterra Neapoldan yuxarıda da vardır və bunun Neapoldakından üstünlüyü heç vaxt sönməməyidir.

* Uzun müddət fəaliyyətsiz olan, yalnız qaz püskürən Solfaterra vulkanı.

XXIII FƏSİL

ŞƏHƏR, BAZARLAR, MƏSCİD, SU VƏ OD

İranlıların yanına getdiyimiz günün sabahısı, səhər saat doqquza yaxın bizə xəbər verdilər ki, knyaz Xasay xan Usmiyev avropalılardan artıq bir dəqiqliklə bizə baş çəkməyə və qulluğumuzda durmağa gəlibdir.

Parisililərlə azərbaycanlı haqqında danışmaq onlara bir, yaxud iki qoyun dərisinə bürünmüş, bu qoyun dərilərindən biri onun papağını, o birisi isə yapıncısını əvəz edən, danışığı sərt, anlaşılmaz səsləri boğazında quruldadaraq çıxaran, hara getsə qılınclarını, xəncərlərini və tapançalarını özü ilə aparən, bizim siyasətimiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz barədə heç bir məlumatı olmayan bir vəhşidən bəhs etmək deməkdir.

Hamının Xasay xan Usmiyev deyər çağırdığı bu knyaz qətiyyətlə belələrindən deyildir.

Xarici görkəmi haqda artıq danışmışam – o, olduqca yaraşığı, otuz-otuz beş yaşında bir kişidir; oynaq, ağıllı, ifadəli gözləri vardır; həmin bu gözlərin dərinliyində gizli bir həyəcan və narahatlığın şüası parıldayır; dişləri ağappaqdır, adətən azərbaycanlıların və farsların saqqallarını boyadıqları tünd-qırmızıya çalan xına rəngi onun da saqqalında vardır; başında qara, qıvrım tüklü quzu dərisindən çox incə və qəşəng tikilmiş, ucu gürcü papağı kimi şiş papaq, əynində bütün bəzəyi yalnız qızılı tordan ibarət olan qara çərkəzi çuxa, sinəsində içinə gümüşü patronlar qoyulmuş qızılı baftalı vəznə, belində qızılı rəngli güləbətin kəmərdədir – Şərqi dünyanın elə bir yeridir ki, qızılı torun ən yaxşısını elə burada toxuyurlar və belə bir kəmərdən dəstəyi fil sümüyündən olan əla xəncər asırlar; xəncərin qınının və Dəməşq poladından olan tiyəsinin üstündə qızılı naxışlar olur. Knyaz fars mahudundan tikilmiş şalvarını dizinin aşağısında – baldırında kip sıxmışdı; quncun qurtaracağına isə dar və incə xrom çəkmələr onun cəngavər ayaqlarını sıxıb gizlətməmişdi; ilk baxışdan adama elə gəlirdi ki, bu ayaqlar ömründə heç vaxt yerə dəyməyib; elə bil ki, bu, uşaq ayaqlarıdır – bütün bunlar onun geyiminə, bu formaya xüsusi yaraşığı verirdi.

Knyaz Usmiyev də bütün şərqli kişilər kimi yaman silah həvəskarıdır. Təkcə ilk baxışdan diqqəti cəlb edən gözəl dəstəklə, qaralmış tiyəsi və qını olan yerli silahları deyil, həmçinin sadə, möhkəm, hədəfi düz nişan alan Avropa silahlarını da xoşlayır. Söhbət əsnasında məlum oldu ki, təsadüfən onların şirkətinə gəlib çıxan Devim silahlarını da çox bəyənir; və hətta sözarası soruşdu ki, Bakıya, yəni ona bizim silah ustalarının hazırladıqları tapançalardan birini göndərə bilərəmmi?

Parisdən səfərə hazırladığım ərəfədə Devim məni görməyə gəlmişdi – mən bunu artıq demişəm – mənə bir yivli tufəng və bir tapança gətirmişdi, təbii ki, bunların hamısı onun öz məhsulu idi. Mən həmin tufəngi Baqratona

vermişdim və düşündüm ki, artıq tapançanı da bağışlamağın vaxtı çatmışdır. Mən onu axtarıb tapdım və knyaza təqdim etdim.

Bir saat sonra ondan kiçik məktub aldım; fransızca mükəmməl tərtib olunmuş bu kiçik məktubda aşağıdakı sözlər yazılmışdı:

“Müsyö, Sizin çox gözəl silahlarınız vardır, odur ki, bu kolleksiyınıza nəşə əlavə etməyə cəsarətim çatmadı; ancaq xanımım bir pul kisəsini və iki arxalığı qəbul etmənizi xahiş edir. Pul kisəsinin naxışlarını xanım öz əlləri ilə işləmişdir.

İmza: knyaz Xasay Usmiyev”.

Mən bu gözəl hədiyyəni qapıdan çıxhaçıxdam, madam Freyqanqın yanına getdiyim zaman aldım.

Knyaz Tumenin yay istirahət sarayında mənə verdiyi ziyafətlərdən qabaq Həştərxandan onun yay sarayına yola düşərkən, gəminin göyertəsində Petreyenkova və Davidova familiarlı iki gözəl, füsunkar xanımla və Vrubel familiarlı bir madmazellə tanış olmuşdum.

Dəniz donanması zabitinin arvadı madam Petreyenkova iki il İranda, Astarabadda yaşamış, beş-altı ay isə hazırda rus şəhəri olan Bakıda yaşamışdır, lakin Astarabad kimi Bakı da İran görünüşünü eynilə qoruyub saxlamışdı.

O, haqqında çox söz açdığı madam Freyqanqla Bakıda tanış olmuşdu və mən də madam Piqulevskayanın yanında madam Freyqanqı görəndə onunla köhnə tanış kimi görüşdüm. O, fransızca çox yaxşı danışdı.

Həmin bu ziyafətdə razılaşdıq ki, səhəri gün müsyö Freyqanq gəlib öz faytonu ilə mənə götürsün və birlikdə bazara gedək; şərtimizə uyğun olaraq, madam Freyqanq bizi orada gözləyəcəkdi.

Bakı əhalisi, əsasən, azərbaycanlılardan, farslardan və ermənilərdən ibarətdir.

Gərək elə buradaca bizə icazə verəsiniz ki, bu üç tipi bir neçə kəlmə ilə xarakterizə edək; təsəvvür edin ki, bunların hərəsi bir xalqdır, yəni bunların hər biri ayrıca bir xalqı təmsil edir, qıssası, bir şəxs xalqın bütün fərdlərini ifadə edir.

Gəlin əvvəlcə elə farslardan başlayaq. Ancaq oxucular bizi düz başa düşsünlər, söhbət İranda yaşayan farslardan getmir. Biz onlardan hamının görə biləcəyi yalnız bir gözəl nümunəsini tanıyıyıq, yəni mən Tiflisdəki İran səfirini demək istəyirəm. Biz rusların zəbt etdikləri əyalətlərdə yaşayan farslardan danışacağıq.

Fars qarabuğdayı, ucaboy, qıvrımsaçlı, hündür papağının altında daha da uzun görünən sivri sifətli, çənəsində zil qara rənglənmiş saqqalı olan – təbiət özü heç vaxt belə rəng yaratmaz – yerisi canlı olmaqdan daha çox sərbəstdir; o, bəzən cəld yerislə gedir, vacib, zəruri olduqda bəzən qaçır; mən bu xüsusiyyəti türklərdə heç vaxt görməmişəm.

Bir əsrdən çoxdur ki, Qafqazda yaşayan iranlı öz ölkəsini növbə ilə türkmənlərin, azərbaycanlıların və rusların işğalı altında görməyə artıq adət etmiş, nəticədə taleyini Məhəmməd dininin “alın yazısı” ideyasına bağlamış

və özünə quldarlığa sadıq qurban və təhqir olunmuş insan kimi baxmışdır. Tarixi əsərlərin olmaması onun yaddaşından qədim xatirələrin əbədilik silinib yox olmasına səbəb olmuşdur. Yeni xatirələr isə utandırıcıdır; müqavimət göstərmək indi mənasız və qeyri-mümkün görünür və onun hər bir müqaviməti öz cəzasını almışdır. O, şəhərlərinin talan olunmasını, var-dövlətinin dağılmasını, həmvətənlərinin qanına qəltan olmasını öz gözlərilə görmüşdür; indi yalnız həyatını qorumaq, var-dövlətini müdafiə etməli, bütün vasitələrə əl atmalı, bunun üçün heç nədən çəkinməməlidir.

Buradan belə nəticə hasil olur ki, Həştərxandan Bakıya gələn yolda rastlaşdığınız İran şəhərlərinin ən birincisi və əsası olan Dərbənd şəhərində deyildiyi kimi, yəni bu şəhərə şimal qapısından girib cənub qapısından çıxarkən sizə deyilən ilk söz bu olur: “Farsa inanmayın, onun sözünə, içdiyi anda da inanmayın; verdiyi sözü həmişə öz mənafeyi xatirinə dəyişə bilər, içdiyi anda baxmayaraq, həmişə xəyanət etməyə hazırdır; əgər niyyətində tutduğu yol onun siyasi, yaxud ticari vəziyyətinin yaxşılaşmasına aparıb çıxarsa, onda onun andı dəmir kimi möhkəmdir, yox, əgər qarşısına bir xəndək çıxıbsa, onun üstündən hoppanıb keçmək lazımdırsa, onun andı saman çöpü kimi kövrək olacaqdır; güclü qarşısında o, müti qul, zəif qarşısında isə qəddar və amansızdır. Bütün işlərdə farsla ehtiyatlı olun, ehtiyatı əldən qoymayın.

Onun sənədə atdığı imza sizə zəmanət yox, hər hansı bir işin icra ehtimalından xəbər verə bilər”.

Erməni boyda elə təxminən fars kimidir; ancaq o, tez piylənir, fars isə heç vaxt kökəlmir, onun da fars kimi ilk baxışda insanı valeh edən düzgün cizgiləri vardır: gözləri gözəl, ancaq özünəməxsus baxışı eyni zamanda ildırım kimi hara gəldi saçılan, həm də ciddi, kədərli və mütidir; bəlkə də onun gözlərinin biri o birinə tabedir. O öz patriarxlarının – ilk qəbilə başçılarının adət-ənənələrini qoruyub saxlamışdır. Onun üçün İbrahim peyğəmbər dünən ölmüşdür, Yaqub isə hələ də sağdır, həmişə yaşayır, ata evin mütləq sahibidir, ondan sonra isə evin ağası – ailədə birinci doğulandır; qardaşları onun xidmətçiləri, bacıları isə qulluqçularıdır; ailədə ilk doğulan övlad, qardaşlar və bacılar hamısı atanın sərt və müzakirəsiz qərarlarına daim itaətdədirlər; nadir hallarda onlar bir süfrə arxasında yemək yeyir, ata ilə üz-üzə oturlar; bunun üçün onlara təkə atanın dəvəti kifayət etməz, üstəlik amiranə səslə çağırması gərəkdir.

Əgər evə bir qonaq dəvət olunubsa, yaxud ləyaqətli müsafir gəlmişsə, bunun erməni üçün fərqi yoxdur, evdə bayramdır; onlar daha iri, kök dananı kəsməzlər – dana Ermənistanda nadir heyvandır – qoyun kəsirlər, qazanda su qızdırırlar və bütün dostları yeməyə dəvət edirlər, yalnız bir balaca xəyal gücünü işə salsanız, adama elə gələr ki, elə bu saat Yaqubla Rahilə də gəlib süfrədə oturacaq və öz nişan günlərini təntənəli surətdə qeyd edəcəklər. Ermənilərin məişətinin görünən, zahiri tərəfi bax, belədir – ciddi qənaətcillik, əmrə, qaydaya meyllilik ruhu, ticarət işlərində böyük ağıl onların əsas xüsusiyyətidir.

İndisə kölgədə qalan başqa bir sifətə baxaq: bu ikinci sifət onlarla yalnız uzun zaman ünsiyyətdə olarkən üzə çıxıb görünür. Dərindən öyrəndikdə görürsən ki, bu cəhət erməni millətini yəhudi millətinə yaxınlaşdırır.

Ermənilər yəhudilər kimi bütün dünyaya yox, yalnız bütün Asiyaya yayılmışlar. Onlar bu yerlərdə hər cür hökmanlığı, zalımlığı, müxtəlif dinləri, təriqətləri, vəhşilikləri görmüş və yaşamışlar; buralarda hökm sürən qaydalar da onlar üçün qanun olmuşdur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ermənilər var-dövlətlərinin əllərindən alındığını gördükdə, hər şeylərini gizlətməmişlər; biləndə ki, doğru söz başa bələdir və ehtiyatsız deyilmiş söz onların axırına çıxma bilər, onlar lal-dinməz və yalançı olmuşlar. Vaxtilə onlara arxa olan birisi bu gün bədbəxtliyə düşər olsa, ermənilər ona kömək əli uzatmazlar, onlar naşükür və nankordurlar, nəhayət, ticarətdən savayı heç nə ilə məşğul ola bilmədiklərindən, zahiri hörmətə, şöhrətə çatmağa layiq olmadıqlarından, bütün biclikləri, hiylə-gərlikləri ilə mövcud vəziyyətin bütün xırdalıqları ilə hesablaşaraq, özlərini ticarətə həsr etmişlər. Lakin ticarətdə erməninin sözü, demək olar ki, doğrudur; ticarət işlərində onun atdığı imza müqəddəsdir, dəyişilməzdir.

Azərbaycanlıya gəldikdə isə, biz bu tip haqda artıq danışmışıq; digər Qafqaz xalqlarıyla qaynayıb-qarışmaq onun ilkin, primitiv formasını, qabalığını gözəlləşdirmişdir. O, həmişə qalib olmuşdur, indi də cəngavər olaraq qalır; tərəkmənə həyat tərzini sürmüşdür, indi də səyahət etmək, irəli hərəkət etmək, yer dəyişmək həvəsini yaşadır. O, ilxılarda ilxıçı olmağı, çobanlıq etməyi, heyvan bəsləməyi böyük məmnuniyyətlə qəbul edir; dağları, böyük, ucsuz-bucaqsız yolu, səhraları, qisası, azadlığı sevir. Elə ki bahar başladı, azərbaycanlı kənd-kəsəyi tərk edər, oraya bir də yalnız payızda qayıdacaq; qadınlar kişilərin otardığı qoyunların yununu əyirib xalça toxuyurlar. Onların toxuduqları Quba, Şamaxı, Nuxa xalçaları sadəcə naxışlarına, əlvan rənglərinə, möhkəmliyinə və davamlılığına görə İran xalçalarından heç də geri qalmır və onlardan fərqli olaraq yarı qiymətə satılır. Bundan əlavə, onlar incə tiyəli xəncərlər istehsal edir, qınıni gözəl naxışlarla bəzəyirlər, dağlı əyanlar onların düzəltdiyi və qundağını fil sümüyü ilə işlədikləri tüfənglərin hərəsinə dörd at və iki arvad verir.

Azərbaycanlı ilə alver edəndə hansısa bir kağıza imza atmağa ehtiyac yoxdur, onun bir sözü kifayətdir.

Biz əvvəllər Dərbənddə bu xalqların üçü ilə də ünsiyyətdə olmuşuq. Bunların hər birini yaxşıca öyrənmək, tanımaq üçün imkanımız olubdur.

Mən gürcü xalqından heç bəhs etmədim. Onlara Gürcüstandan kənar da rast gəlməzsən, bununla belə, gürcülər haqqında da bir-iki kəlmə demək lazımdır – onlar çox gözəl, ləyaqətli, sadıq, igid, döyüşkən və bədxərəcərlər.

Bakıda ticarətin əsasını ipək, xalça, şəkər, zəfəran, İran parçaları və neft alveri tutur. Neft haqda biz artıq danışmışıq.

Burada ipək alveri əhəmiyyətlidir, ancaq yenə də Bakı ipəyi Nuxa ipəyi ilə müqayisə edilə bilməz, Bakıda ildə beş-altı yüz funtluq ipək istehsal olunur

ki, bu da keyfiyyətindən asılı olaraq, girvənkəsinin qiyməti on frankla iyirmi frank arasında dəyişir.

Bir rus funtu on iki unsiyadır.

Bundan sonra zəfəran gəlir; il ərzində on altı-on səkkiz min funt zəfəran istehsal olunur ki, bu da girvənkəsi səkkiz, on iki, hətta on dörd franka da satılır. Onu küncüd yağı ilə qarışdırır, hamar, yastı kökələr hazırlayırlar, səfərə çıxanda bunları götürmək faydalıdır.

Bakıda iki növ qənd satırlar: biri Avropadan gətirilən keyfiyyətli qənddir, digəri isə Mazandaranda istehsal olunur, bizim qənd kimi balaca kəllə qənd şəklində olur.

Bütün bu mallar arasında mənim ən çox maraqlandığım xalçalar, İran parçaları və silahlar idi.

Ancaq madam Freyqanq həqiqətən də Həvvanın qızı olduğunu sübut elədi – mənə öz zərgərinin yanına apardı. Bu bacarıqlı zərgər Yusif adlı bir iranlı idi.

Xoşbəxtliyə bax ki, mən səyahətimə Stettendən və Sankt-Peterburqdan başlamışam, Potidən və Tiflisdən başlamamışam. Belə olsaydı, mən Dərbənddən o yana gedə bilməzdim.

Bəs necə qayıdacaqdım? Sənətkar təxəyyülünün məhsulu olan bu qiymətli daş-qaşlar, parçalar, xalılar, Şərqi bu silahları əsl möcüzə idi!

Nəfsimi saxlaya bilmədim, bir mərca təsbəh və azərbaycanlıların dəmir pullarından hazırlanmış bir boyunbağı aldım. Özümü qızıl üzüyün tilsimindən qurtardım və madam Freyqanqın ardımca gəlib-gəlmədiyinə məhəl qoymadan tez dükandan çıxdım. Qərībədir, bu almaz, mirvari, daş-qaş sahibləri – başına şiş papaq qoyan bu Benvenuto Çellinilər* öz daxmalarına sınıq-salxaq pilləkənlərlə qalxır, küçədə vıyıldayan küləyin pəncərələrinin qırıq şüşələrindən keçdiyi emalatxanalarında alətlərini “körükləyirdilər”.

Madam Freyqanq gəlib mənə çatdı; o elə bilmişdi ki, mənə böcək dişləyib.

– Bazara gedək, bazara! – ona dedim, – yoxsa sən bu zərgərindən heç vaxt qaçıb yaxamızı qurtara bilməyəcəyik.

Həqiqətən, Yusif bizə elə kasalar, elə badələr göstərmişdi ki, onları yalnız “Min bir gecə”də görmək olar: pərilərin kəmərləri, sultan xanımlarının baş geyimləri... Bütün bunlar sadə alətlərin – çəkicin, bizim, qayçının köməyi ilə son dərəcə ustalıqla düzəldilmişdi.

Şübhəsiz ki, bu zərif məhsullar Lemonyenin və Janisenin mağazalarında müqayisə edilməz, ancaq onların da öz təkrarsızlığı vardır!

Bu çirkin-pasın, o tərəf – bu tərəfə qaçan mətbəx böcəklərinin, bir-birini gəmirən siçovulların, orda-burda eşələnən uşaqların arasında mis qazanlar buğlanır və siz özünüzü Şardenin** zəmanəsində hiss edirsiniz.

Şərqdə belədir: yeməklərin xoş qoxusu, qiymətli daş-qaş, silahlar, palçıq və toz.

Biz bazara doğru gedirdik.

* Benvenuto Çellini – italyan heykəltarası və zərgər.

** Jan Şarden – fransız səyyahı.

Burada adam nəfsinə hakim ola bilmir: İran ipəyi, Türkiyə məxməri, Qarabağ xalçaları, Lənkəran balıqları, gürcü işləmələri, ləzgi yapıncıları, Tiflis güləbətənləri, nə bilim daha nələr! Bütün bunlar sizi ovsunlayır, nəsə almaq istəyirsiniz, hər şey adamı yoldan eləyir, heyran qoyur.

Ah! Mənim əziz parisli dostlarım, Allahın sizə bəxş etdiyi gözlərinizin nuru ilə Şərqi bir parçasını görsəydiniz, tablolarınızı yarı qiymətə satdığınıza sevinərdiniz. Əgər varlı olsaydım, emalatxanalarınızın divarını bu ləl-cavahiratla elə bəzəyərdim, ayaqlarınızın altına o qədər gözəl xalılar döşəyərdim ki...

Nahara qədər madam Piqulevskayanın evinə çatdım. Səhərdən amansız, bərk külək əsirdi, dəniz təlatümə gəlmişdi; indisə külək səngimiş, dəniz sakitləşmişdi, buna görə də cənab Freyqanq yalnız Bakıda seyr edilən, misli-bərabəri olmayan əfsanəvi bir mənzərəni bizə göstərmək ümidilə əldən-ayaqdan gəldirdi.

Bu, dənizdəki məşəllər idi. Bundan başqa biz Fatimə məscidinə də getməli idik.

Saat beşdə xəbər verdilər ki, gəmi bizi gözləyir. Biz tələsirdik, çünki bu iki möcüzədən birini gündüz və o birini isə gecə vaxtı görmək lazım idi.

Gündüz suyun altında qalmış karvansaranın xarabalıqlarına və sakit havada dənizdən bir fut hündürlüyə qədər baş qaldıran qüllələrə baxmalıydıq.* Bu qüllələri bir-birinə bu günəcən salamat qalan divar birləşdirir.

Bu dağılmış karvansara on iki-on beş fut suyun altındadır və hələ də tədqiq olunmalı bir abidə kimi qalır.

Alimlər iddia edirlər ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi ildən-ilə azalır; belə ki, 1821-ci ildə dənizin suyu on səkkiz-iyirmi fut aşağı enmişdir, bu il isə həmin göstərici on iki-on beş futdur.

Ehtimal etmək olar ki, karvansara dənizin dibində tikilmişdir; ancaq bu gün dalgaları bir verstlik məsafədə uzanıb gedən qala divarına çırpılan dənizə baxanda əmin olursan ki, nə vaxtsa Xəzər Bakı şəhərindən xeyli aralı olmuşdur. Bəlkə dənizin səviyyəsi küləyin gətirdiyi qumların, Terek, Ural və Kür çayından diyirlənə-diyirlənə gələn sal qayaların hesabına qalxmışdır?

Əgər belədirsə, onda Xəzəri İran körfəzi və Qara dənizlə birləşdirən yeraltı dəhlizin olması fikri də şübhə doğurur.

Şəxsən mənim üçün bunun fərqi yoxdur, ancaq yazıq alimlər! Onların bu məsələdə bacarıqsız olduqlarını etiraf etməkdən başqa çarələri yoxdur.

Neftə batırılmış kətan parçasından düzəldilmiş fişəng ağırlaşsın deyə ona qurğuşun bağlayıb yandırdıq və qüllələrdən birinin dibinə atdıq; balıqlar rahat sığınacaqlarında qorxuya düşüb o tərəf-bu tərəfə çırpınaraq burunlarını divarlara çırpır, çıxmağa yer axtarırdılar. Bu yunan məşəlini azərbaycanlılar hazırlamışdılar. Mən Juanvilin** belə məsələlər haqqında danışdığı hekayəti xatırladım. Türklər Nil sularında bu məşəlləri yandıraraq səlib yürüşçülərinin canına vəlvələ salırdılar.

* Söhbət Səbəyelin qalıqlarından gedir.

** Juanvill Jan – fransız tarixçisi.

Qeyd edək ki, matroslarımız buradan keçib gedərkən qarmaqlarla qala divarlarından heç olmasa bir parça qoparmağa can atsalar da, bir şey çıxmadı.

Biz kapitan Freyqanqın ikidorlu qayığını gəminin sağ göyörtəsindən suya salıb açıq dənizə çıxdıq. Qayıq Aboda istehsal olunmuşdu. Bizimkilərin istehsal etdiyi qayıqlarla Finlandiya məhsulunun qiymətindəki fərq bundan ibarətdir ki, bunlar ikiqat mis çüylərlə başdan-ayağa kimi suvanıb, özlərini də dənizə salarkən yelkənin ikisindən də istifadə olunur, qiyməti isə üç min rubldur, yəni min iki yüz frank.

On dəqiqə sonra biz Bayıl burnunu keçdik və Şıx burnunun yaxınlığında sahilə yan aldığımızı.

Keçib gedərkən kapitan diqqətimizi qayığın ardınca suyun qaynamasına yönəltdi. Güzgü kimi hamar, sakit dənizdə bu, yerin altında qaynayan cəhənnəm oduna bənzəyirdi.

Ayağımızı torpağa qoyanda məsciddən yüz addımlıq məsafədəydik. Biz onu müəzzinin möminləri ibadətə səslədiyi minarəsindən tanıdıq.

Axşam saat altı olmasına, qaranlıq düşməsinə baxmayaraq, məscidin qapılarını üzümüzdə açdılar.

Bir neçə abazin qədim neft çıraqlarını yandırdılar, iki molla isə qabağımızca gedirdi.

Qapının ağzında çəkmələrimizi çıxartmaq istədik, Ancaq Dərbənddə olduğu kimi, burada da icazə vermədilər, yalnız xalçaların ucundan tutub qatılmaqla kifayətləndilər ki, biz kafirlərin ayağı müqəddəs xalçalara toxunmasın.

Bizi fatimələrə, başqa cür demiş olsa, fatimələrə öz adını vermiş, Yezidin təqibindən qaçıb, Bakı yaxınlığında dünyasını dəyişmiş Fatmanın qəbrinə apardılar.

Bu hadisə ilə bağlı hər il ən maraqlı bir mərasim keçirilir və hekayətimizin növbəti səhifələrində mütləq bu barədə danışacağıq.

Bu məscid sonsuz, uşağı olmayan qadınların pənah yeridir. Onlar bura piyada gəlir, bir ildən sonra uşağa qalırlar, bizdə buna “noven” deyirlər.

Bir gün bundan əvvəl bizimlə birlikdə nahar edən Xasay xan Usmiyevin arvadı da vaxtilə belə bir niyyət edərək bu müqəddəs məscidə ziyarətə gəlmiş və elə həmin il onun bir oğlu olmuşdu. Knyaz Allahın ona oğlan uşağı bəxş etdiyinə görə, öz vəsaiti ilə Bakıdan məscidə qədər yol çəkdirmişdi.

Bu qədər qüdrətə və şan-şöhrətə baxmayaraq, Fatimə məscidi o qədər də zəngin görünmürdü. Görünür, Bakı və ətraf kəndlərlə yaşayan azərbaycanlı qadınlar ona çox nadir hallarda möhtac olurlar.

Yenidən bizi gözləyən qayığa mindik və Bayıl burnuna tərəf yola düşdük.

Gecə sakit və qaranlıq idi. Havanın durğun olmasına baxmayaraq, bütün sahilboyu xırda ləpələr oynayırdı və bu, bir azdan küləyin qalxacağını və bizi yolda haqlayacağını xəbər verirdi. Bu isə ətrafdakı mənzərənin xüsusi gözəlliyini daha da artırır; ancaq biz tələsməliydik, çünki fırtına gözlənildiyindən qabaq başlasaydı, yəqin ki, bizi bütün bu tamaşadan məhrum edəcəkdə.

Biz suyun qaynayıb burulduğu yeri tapmaq istəyirdik. Neftin iyinə görə oranı tapmaq asan idi. Çox çəkmədi ki, matroslardan biri müsyö Freyqanqa dedi:

– Müsyö kapitan, baxın, biz həmin yerdəyik.

– Hə, elədirsə, – Freyqanq bizə elə indicə gözlənilməz bir hədiyyə verəcəkmış kimi dilləndi: – Məharətinizi göstərin!

Matros iki ovuc kətan cırığı götürdü, yoldaşının gətirdiyi fənərlə əlindəkiləri yandırdı və onları sağ və sol göyərtədən dənizə tulladı.

Elə həmin andaca böyük bir ərazidə dənizin səthi alova büründü. Əgər nabeləd adamın yolu bura düşsə, papirosunu kağızla yandırıb yanan kağızı da suya atsa, dənizin zəbanə çəkib yandığını görəndə dəhşətdən yerindəcə donardı!

Mindiyimiz qayıq Haronun* cəhənnəmdəki çaydan keçən qayığına oxşayırdı, dəniz isə əsl Fleqetona dönmüşdü.

Biz sözün tam mənasında od-alovun arası ilə üzürdük.

Xoşbəxtlikdən, qızılı rəngə çalan bu alov dilləri, spirt yananda yaranan alova oxşayırdı və biz onun xoş təsir bağışlayan zəif, isti haləsini çətinliklə hiss edirdik.

Artıq əvvəlki narahatlığımız keçmişdi, buna görə də gözümüzün önündə canlanan bu füsunkar mənzərəyə daha diqqətlə baxa bildik.

Dənizin yanan hissəsi odlu adaları xatırladırdı; bu yanan adaların bəziləri on iki nəfərlik dəyirmi masaya, bəziləri isə böyüklüyünə görə Tüilri sarayının çarhovuzuna oxşayırdı. Biz bərzəxlərlə irəliləyirdik və hərdənbir avarçılarımız kapitanın göstərişi ilə bizi bu yanan, alovlu adalardan keçirirdilər. Şübhəsiz ki, bu xəyal edə biləcəyimiz ən maraqlı və ən möcüzəli bir mənzərə idi; mənəcə dünyanın heç yerində buna oxşar bir şey görmək mümkün deyil.

Ləpələrin getdikcə daha şiddətlə çırpındığını və küləyin ilk nəfəsini hiss etməsəydik, bütün gecəni burada keçirərdik. Əvvəlcə kiçik, sonra orta, daha sonra isə böyük adalar söndü. Ancaq bircəciyi hələ də yanır, müqavimət göstərirdi.

– Gedək! – kapitan dedi, – Bakıya, şəhərə qayıtmaq vaxtıdır, yoxsa dənizin üstündə baş verən müəmmalı hadisələrin səbəblərini suyun dibində araşdırmalı olacağıq.

Biz ordan aralandıq. Güclənən şimal küləyi bizi Fatimə məscidindən uzaqlaşdırırdı. Ancaq bizim səkkiz avarçının qolları yanan adalarda alovu söndürən küləyə güc gəlirdi.

Marlinski deyir: “Sıçra, kişnə, mənim köhlən atım! Sən tərkində özündən də vəhşi bir məxluqu daşıyırsan, o səni ram edir!”.

Eyni sözləri külək haqqında da demək olar. O, alovu ram etdi, hətta axırıncı adanı da söndürdü. Biz onun alovla uzun müddət mübarizə apardığını, nəhayət, bu mavi səhrada odun yoxa çıxdığını, dalğaların zirvəsinə qalxıb yenidən peyda olduğunu, daha sonra isə göylərə qalxan ruh kimi dənizin köksündən qopub havada əridiyini gördük.

Biz də öz növbəmizdə küləyi ram etdik.

* Yunan mifologiyasında təsvir olunan Fleqeton adlı yeraltı odlu çayda ölüləri qayıqla daşıyan adam.

Doğrudan da, Marlinskinin dediyi kimi, insan bütün canlıların ən yırtıcısıdır, hətta mən deyərdim ki, bütün təbii qüvvələrin ən vəhşisidir.

Limana yaxınlaşanda matroslardan biri məşəl yandırdı.

Bu işarə nəticəsində kapitan Freyqanqın ikidorlu qayığı işıqlandı. Bu, Bakı limanında lövbər salan bütün gəmilər üçün bir işarə idi; onlar da eyni qayda ilə işıqlandılar və biz məşəllərin arasından keçdik.

Madam Piqulevskaya fars mürəbbələrindən ibarət qəlyanaltı hazırlamış və bizi gözləyirdi.

Şübhəsiz ki, II Aleksandr istisna olmaqla, hətta dünyanın ən varlı hökmdarları da öz ölkələrində bizə – adi sənət xadimlərinə belə təntənəli qəbul təşkil edə bilməzdilər. Məsələ burasında idi ki, incəsənət bütün imperatorların şahı və şahların imperatorudur.

XXIV FƏSİL

PƏLƏNGLƏR, BƏBİRLƏR, ÇAQQALLAR, İLANLAR, BÖYƏLƏR, QQRƏBLƏR, AĞCAQANADLAR, ÇƏYİRTKƏLƏR

Adının mənası “küləklər məskəni” olan Bakı şəhəri əbəs yerə Avropa şəhərləri sırasına qoşulmağa can atırdı: o, torpağı, dənizi, tikililəri, istehsal etdiyi məhsulları, çaylarındakı balıqları, meşələrində nərə çəkib nərildəyən heyvanları, səhralarında, düzənliklərindəki sürünənləri, qayalarının altında məskən salıb yaşayan həşəratları, atmosferindəki atomları ilə bir yerdə Asiya və xüsusilə də İran şəhəridir.

Məsəl var, deyərlər, hər yerin öz ağası var, odur ki, biz də söhbətimizə pələngdən başlayaq. Pələng olan yerə şir gəlməz, çox nadir hallarda bir ölkənin iki hökmdarı olar. Görünür ki, qədimdə insanların “Kirus” adlandırdıqları Kür çayını pələng özünə sərhəd təyin edib. Mənbəyini Axalçik dağlarından götürən, Tiflisdən, Aksabardan keçib Muğan səhralarının şimalında Arazla birləşən və üç qola ayrılıb Qızılağac körfəzində Xəzər dənizinə tökülən Kürün sol sahilində pələngə çox nadir hallarda rast gəlmək olar.

Kürün dördüncü qolu Salyanda ayrılır və ayrıca gedib dənizə tökülür.**

Tez-tez Lənkəran və ona yaxın meşələrdə görünən pələng Arazı keçib Qarabağa gedir, bəzən isə öz macərələrini Gürcüstana qədər davam etdirir; ancaq yenə də deyirəm ki, o, çox nadir hallarda Kür çayını keçir.

Bununla belə, pələngi Qafqazda da görənlər, onlardan iki-üçünü Avariya yada vurub öldürüblər.

Beş-altı il bundan qabaq Lənkəranda peyda olan bir pələng yoldan keçənləri “soymaqla” çox məşhurlaşmış. Adətən, o, Lənkəranla Astarada arasındakı yolda dayanarmış. Bu yol Gilan dağlarının ətəyində, dəniz sahili boyunca uzanıb gedir.

Günlərin birində bir kazak həmin yolla gedirmiş və birdən yolun üstündə bir heyvanın uzanıb yatdığını görür. O, əvvəlcə bunun hansı heyvan olduğunu bilmir və yaxına gəlir. Heyvan başını qaldırıb nərildəyir və dişlərini qıcırtdanda artıq kazakın bütün şübhələri dağılır – bu, pələng idi.

Kazakın əlində çörək varmış. O, çörəyi pələngə atır, pələng də pəncəsini uzadıb çörəyi özünə tərəf çəkir və yeyir.

Beləcə, kazak yolu keçir. Astaraya çatanda yoldaşlarını xəbərdar edib tapşırır ki, işdir, birdən Lənkəran yolunu keçsələr və təsadüfən bu yolun “ağasına” rast gəlsələr, əllərində mütləq ona atmaq üçün bir şey götürsünlər.

Səhəri gün pələng yenə həmin yolda bir erməni tacirinin qabağını kəsir. Lakin pələng əvvəlcə onun özünün yox, itin üstünə atıldığından tacir qaçıb canını qurtara bilir.

Həmin vaxtdan etibarən nə Lənkərana, nə də Astaraya gedən yolçular

* Müəllif Bala Kürə (Akuşaçaya) işarə edir.

əllərinə bir şey götürməmiş yola çıxmazlarmış; bu eynilə cəhənnəmə düşəndə yoldakı gözətçiyə bir şey atan Eneyin əhvalatına bənzəyir.*

Əvvəlcə hamı özü ilə çörək götürür.

Ancaq çox keçmir ki, pələng artıq çörəklə kifayətlənmiş. O, donquldanmaqla, nə bilim, mırıldanmaqla yoldan keçənlərə açıq-aydın narazılığını bildirir və çörəyin yanında nəsə bir şey də istədiyini başa salır.

Bu “nəsə bir şey” ət idi.

O vaxtdan yolçular bu insafılı şahzadəyə çolpa, hind toyuğu, bir parça çiy ət atarmışlar, pələng də bu məcburi vergini alandan sonra onları salamat buraxarmış.

Nəhayət, bu əhvalatın sorağı axırı gedib hökumətin qulağına çatır.

Hansı hökumət olursa-olsun, əlində ədliyyə nazirinin möhürlü sənədi, vəsiqəsi olmayan vergiyığana icazə verməz ki, böyük bir yolu kəsib, gələngedəndən xərəcə alsın.

“Quldur” pələng də Qafqaz canişinindən belə bir sənəd almamışdı.

Hökumət tərəfindən göndərilən ovçular pələngi mühasirəyə alırlar, o, əvvəlcə bu mühasirənin nə demək olduğunu, ondan nə istədiklərini başa düşmür, ancaq elə ki, böyrünə güllə dəyir, gələnglərin onun sərbəst məşğuliyətinə mane olduqlarını anlayır, sıçrayıb ovçulardan ikisini öldürür, üçüncüsü isə yaralı halda birtəhər qaçıb canını qurtarır.

Nə Qazı Mollaya, nə Şamilə güzəştə getməyən rus hökuməti bir pələngin qarşısında aciz qala bilməzdi.

Hökumət adamları ikinci dəfə pələngi mühasirəyə alırlar; bu dəfə həvəskar ovçular deyil, bütöv bir silahlı dəstə işə girişir.

Pələng doqquz güllə yarası alandan sonra ağaca çıxıb ona doqquzuncu gülləni sıxan kazakın üstünə – on beş fut hündürə tullandır ki, onu tutsun; kazak, pələngin başının üstündəki budaqdan yapışıb daha yuxarı qalxmaq istəyir – lakin bacarmır və pələng caynaqlarını onun qarnına keçirib bağırcaqlarını yerə tökür.

Pələng ölür; ancaq bu, İmperator Nikolayın beş əsgərinin həyatı bahasına başa gəlir.

Həmin əhvalatdan təxminən dörd il sonra əvvəlcə on iki-on beş ovçunun, sonra isə bütöv bir alayın çətinliklə öhdəsindən gəldiyi işi tək bir qadın, özü də bircə zərbəyə görmüşdü.

Bu əhvalat Cəmçamiran kəndində, meşənin lap ortasında baş vermişdi.

Rus nə qədər kasıb olsa da, iki şeysiz keçinə bilməz: gündə iki dəfə çay içməli, həftədə bir dəfə hamama getməlidir.

Bir ər-arvad kənddən aralıdakı evlərində ümumi hamam işlədirlərmiş.

Bu ev meşənin ortasında, tamamilə gözdən kənar bir yerdə idi.

Bir şənbə günü – camaatın hamama gələcəyi gün arvadla kişi hamamxananı qızdırmaq üçün həyətdə odun yarırdılar.

* Qədim Roma şairi Vergilinin “Eneida” poemasının baş qəhrəmanı.

Bu vaxt onlar öz gücünə güvənən bir pələngin asta-asta, heç nəyi, heç kimi vecinə almadan, arxayınlıqla hamama girdiyini görürlər.

O gedib yuxarı taxçada, ən isti yerdə uzanır.

Hələ hamamı yaxşı qızdırmayan hamamçı elə bil pişik qovurmuş kimi qaçaraq içəri girir ki, pələngi çıxarsın.

Pələngsə dediyimiz yerdə uzanıb istidən keflə xumarlanmış.

Hamamçı vedrəni qaynar su ilə doldurub pələngin başına çırpır.

Pələnglər istini sevirlər, ancaq qaynar suyu xoşlamırlar. Bu pələng də qəzəblə hamamçının üstünə atılır. Ancaq xoşbəxtlikdən, arvad da əlində odun baltası, ərinin dalınca hamama girir və pələngin kişinin üstünə atıldığını görəndə var gücü ilə baltanı onun başına çırpır. Zərbə heyvanın düz alnının ortasına dəyir və başını qarpız kimi ortadan ikiye bölür.

Pələng aldığı yaradan arxası üstə yıxılır və yerindəcə ölür; kişiylə arvad isə səndələyib yığılıqlarından heç nə olmur.

Həmin vaxtlar Qafqaz canişini olan qraf Vorontsov pələngi öldürən arvadı Tiflisə gətirir. Əvvəlcə qrafınya qadını qəbul edir. Qrafınya guya qəzəbliymiş kimi onun üstünə qışqıraraq deyir:

– Ay bədbəxt, sən nə cürətlə İmperatorun pələngini öldürübsən?

Qrafınyanın sözlərindən özünü itirən arvad həyəcanla deyir:

– And içirəm ki, mən onun çarın pələngi olduğunu bilməmişəm.

Qrafınya Vorontsova şaqqanaq çəkib gülür, bundan sonra arvad özünə gəlir.

Bu vaxt qraf özü də içəri girir və arvadı sakitləşdirir.

İş bununla qurtarmır: qraf ona min rubl mükafat, üstəlik, əsgərlərin döşlərində gəzdirdikləri Şərəf Nişanı verir.

Bizə bu əhvalatı həmin xeyirxah qadın özü danışdı. Bu hadisədən sonra o, camaatın diqqətindən, ətrafındakı çaşqın baxışlardan özünə gələ bilmirdi. Dediynə görə, əri pələngin başına qaynar su ilə dolu vedrəni tökəndə, özü də balta ilə pələngin kəlləsini ikiye böləndə bu qədər həyəcanlanmamışdı.

Pələnglər bu əhvalatı xəbərdarlıq kimi qəbul etmiş və bundan sonra bir daha rus hamamlarına girməmişdilər.

Şanaka kəndində başqa bir pələng isə özünü lap qəribə aparmışdı.

Bir qadın yaşadığı evin yüz addımlığındakı quyunun başında paltar yuyurmuş; on dörd-on beş aylıq uşağı da yanında yuyurmuş.

Qadının sabunu qurtarır və o, sabun götürmək üçün evə gedir, uşağı isə özü ilə götürmür, elə quyunun yanına, çəmənliyə qoyur ki, oynasın. Evdə sabun axtararkən uşağından nigaran qaldığından pəncərədən baxır ki, görsün uşaq neyləyir. Ancaq bir pələngin meşədən çıxıb yolu keçərək düz uşağın yanına getdiyini, iri pəncəsini uşağın sinəsinə qoyduğunu görəndə dəhşətə gəlir.

Qadın yerindəcə donub qalır, qorxudan rəngi-ruhu saralır.

Ancaq uşaq pələngi böyük it zənn edib totuq əllərilə onun qulaqlarından yapışır və pələnglə oynamağa başlayır.

Pələng də uşaqdan geri qalmır: bu şən əhval-ruhiyyədən xoşallanan pələng özü də uşaqla oynamağa başlayır.

Bu qorxunc oyun on dəqiqə davam edir; sonra pələng uşağı buraxıb yolu keçir və meşəyə qayıdır.

Özünü itirmiş qadın uşağın üstünə atılır və onun sağ-salamat olduğunu, heç bir yerinin cızılmadığını görür.

Qədim Romada şirlə Androklun¹¹ macərəsi məşhur olduğu kimi, indicə danışdığımız bu üç əhvalat da Qafqazda dillər əzbəridir.

Bəbirlər də pələnglər kimi Kür çayının sağ sahilində məskən salıblar və sayca çoxdurlar. Onlar qamışlıqlarda, talalarda, kiçik meşəliklərdə, kolluqlarda yaşayır və çaya su içməyə gələn qoyunlara, dağ keçilərinə və hətta öküzlərə də hücum edirlər.

İnsanlar indi şahinləri əhliləşdikləri kimi, əvvəllər bəbirləri də əhliləşdirər, qırqovul əvəzinə ceyran ovuna çıxar; bəbirləri isə şahin kimi əllərinin üstündə yox, yəhərin qaşında özləri ilə apararmışlar.

Gürcüstanın cənubunda İran hakimiyyətinin ləğv olunması, ayrı-ayrı xanlıqların Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra, əsasən xanların əyləncəsi sayılan bu ov növü sıradan çıxmışdır. Tiflis gömrükxanasının rəhbəri müsyö Çeləyev hələ cavanlıqda Qarabağ xanlarından birilə belə bir ovda iştirak etdiyini bizə danışdı. Sonra o, iki-üç dəfə bəbir ovunda olmuşdu; belə ki, onun lap yaxınlığında ovçunun bəbirə necə güllə atıb yaralandığını, vəhşi heyvanın ovçunun üzərinə necə sıçradığını və ovçu macal tapıb ona ikinci gülləni atana qədər bəbirin onun başını bədənindən ayırdığını öz gözlərilə görmüşdü.

Çaqqallara gəlincə isə, onlar dağlara yaxın kəndlərdə o qədərdir ki, onların ulaşmasına öyrəşməyən adamların yuxusunu qaçırlar. Bu heyvan əslində zişansız və qorxaqdır. Lakin doğrusu, qorxaq olmasına baxmayaraq, nədənsə səsi adamın tükünü ürpədir.

Burada istər-istəməz Olearinin danışdığı əhvalatı xatırlamalısınız olursanız:

Holşteynin hersoqu tərəfindən İran şahının yanına göndərilən ləyaqətli bir alman Dağıstan sahillərində gəmi qəzasına uğrayır. Onun herbari toplayan katibi meşədə azır və vəhşi heyvanlara yem olmaqdan qorxduğundan gecəni keçirmək məqsədilə ağaclardan birinin üstünə dırmaşır. Ertəsi gün yoldaşları onu axtarmağa başlayırlar və bir ağacın üstündə tapırlar.

O, qorxudan özünə gələ bilmirdi, dili tutulmuşdu. Anlaşılmaz cavablarından yanındakılar başa düşürlər ki, çaqqallardan qorxubmuş. Zavallı andaman edərək deyirmiş ki, çıxdığı ağacın altına yüzə qədər çaqqal yığışbmış və öz aralarında çox ciddi şəkildə şüurlu insan kimi almanca şəxsi işlərindən danışmışlar.

İlanlara gəldikdə isə, Bakı ətrafında onlara lap çox rast gəlinir, ancaq elə ki, Muğan düzünə qədəm basdın, ya gərək sən birini ayaqlayasan, ya da gərək onlar-

dan biri səni sanca, bu isə heç də xoşagələn hal deyil, başqa cür oranı keçib-getmək mümkün deyildir. Mənim gözəl, xeyirxah dostlarımdan biri – Tiflis konsulu baron Fino kazaklardan ibarət müşayiət dəstəsilə düzlərdən birindən keçərkən yüzlərlə ilan görmüş, onu müşayiət edən kazaklardan biri onlardan birini nizəsinin ucuna keçirmişdi; bu, sarı-qırmızı rəngli olduqca gözəl ilan imiş; adətən, onlar qara və yaşıl olurlar.

1800-cü illərdə səhradan Kür çayı ilə ayrılan Salyanı mühasirəyə almış qraf Zubov qışı Muğanda keçirmək qərarına gəlir. Onun əsgərləri çadır qurmaq üçün yer qazarkən, torpağın üst qatlarında minlərlə keyləşmiş, soyuqdan donmuş ilana rast gəlirlər.

Qədim mənbələr də bu faktı təsdiqləyir.

Plutarxın dediklərinə diqqət yetirək:

“Bu axırıncı döyüşdən sonra (həmin döyüş Abas – müasir Araz çayının yaxınlığında baş vermişdi) Pompey Hirkan ölkəsini¹² zəbt etmək və Xəzər dənizinə getmək məqsədilə irəliləyir, ancaq üç günlük səfər zamanı minlərlə zəhərli və öldürücü ilana rast gəldiyindən planını dəyişir, yarı qoldan qayıdır.

Bu ilanların sancması ölümcül olsa da, zəhər qana işləmişsə, həmin yerə bitki yağı töksən və ya yaranın üstünü yağlı bir şeylə silsən, təhlükə sovuşar.

Yeri gəlmişkən, ilanlarla bağlı daha maraqlı fakt budur ki, yaz gələndə İrandan gələn dəstə-dəstə ilan Arazı keçib Muğana gedirlər. Onları buraya gətirən nədir? Məhəbbət, yoxsa nifrət?

İlanların məhəbbəti daha çox nifrətə oxşayır. Bir-iki ay ərzində ilanların fiti səhranı başına götürür, sanki Evmenidlərin səsini eşidirsən. Bir də görürsən ki, ayrı-ayrı yerlərdə sarı-qızılı, yaxud yaşıl-zümrüdü rəngli ilanlar dağ kimi üst-üstə topalaşaraq quyruqları üstündə dikəlir – bəziləri qara, bəziləri isə alov rəngli üçhaça dilləri ilə bir-birini oxşayırlar. Belə vaxt Muğan səhralarına ayaq basmaq hər igidin hünəri deyil, çünki bu ilanların çaldığı adamın sağalması qeyri-mümkündür.

İndi mənim dediklərimin doğruluğuna şübhə edən oxucular üçün bir sirr açmaq istəyirəm.

Bəzi ailələrdə, xüsusilə də Gürcüstan knyazları ilə qohumluğu olanlarda, Bakı, Quba, Qarabağ və s. xanlarının nəslindən olan ailələrdə hind bezoar daşına bənzəyən möcüzəli şəfaverici daş vardır. Bu daşı dədə-babadan qalan qiymətli miras kimi mürcülərdə saxlayır və nəsildən nəslə ötürürlər. Deyilənə görə, kimisə əqrəb, zəhərli cücü, gürzə, hər hansı bir zəhərli ilan sancarsa, bu daşı yaranın üstünə qoyduqda maqnit dəmiri özünə çəkən kimi, o da zəhəri canına çəkir və bununla da hər şey sovuşub gedir. Fransa Hersoqinyası Qrammonun qohumu, Tiflisdə knyaginya Orbeliani ilə evlənən polkovnik Davidovda da bu daşdan vardır.

Bu daş qaratomyq yumurtası boyda olur, dəşikli, göyümtül, dadsızdır, qovurulmuş paxla kimi bəzi yerlərində qaramtıl ləkə vardır. Kimisə zəhərli heyvan dişləsə, dərhal həmin daşı yaranın üstünə qoyurlar, o, zəhəri sorub canına çəkir və rəngini dəyişərək boz-göyümtül bir rəng alır.

Bundan sonra onu südə salırlar, daş özündə olan zəhəri buraxır və əvvəlki rəngi bərpa olunur.

Mən polkovnik Davidova məsləhət gördüm ki, əgər yolu Parisə düşərsə, həmin daşı özü ilə gətirsin və alimlər onu tədqiq etsinlər.

Mənə qalsa, həmin daşın təbiiliyinə inanmıram və zənnimcə, bu, keçmiş İran təbiblərinin hazırladığı padzəhərdir, yəni zəhərin təsirini yox edən maddədir.

Dediyimiz kimi, həmin daş təkcə ilan sancarkən kömək etmir, həmçinin böyələrin və əqrəblərin də zəhərini təsirsiz hala salır.

İndisə bu iki qorxunc həşərat haqqında bir az müfəssəl danışaq.

Böyə Bakı və onun ətrafında çox yayılmışdır.

Onun xarici görünüşü çox qəribədir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu həşərat yaradılmışların ən məzlumudur. Baş barmaq böyüklüyündə olan bədəni çox qısa ayaqlarının üstündə dayanmışdır; ancaq ayaqlarının sıx olmasına baxmayaraq, o, çox cəld qaçır. Boynu uzundur, ağızda kəlbətin kimi dişləri var və böyə öz ovunu elə bu dişləri ilə amansızcasına tutur. Şübhəsiz, şər əməlləri onu bütün aləmdə bədnam etmişdir, belə ki, bu mənim tanıdığım ən eybəcər həşəratdır. Şüşə qaba salınmış iki böyə dərhal bir-birinin üstünə atılır və onlardan biri o birisini öldürüb tikə-tikə etməyincə əl çəkmir.

Əqrəblə böyəni də bağlı qaba salanda eyni hadisə baş verir. Əqrəb müqavimət göstərir, ancaq demək olar ki, həmişə axırda məğlub olur.

Əqrəbi hamı yaxşı tanıyır, o, Avropada necədirsə, Qafqazda da elədir. Ancaq burası var ki, qırmızı əqrəblər sarılardan, qara əqrəblər isə qırmızılardan daha təhlükəlidir.

Bakıya gəlişimiz noyabr ayına təsadüf etmişdi, ancaq havaların soyumasına baxmayaraq, şəhərin cənub divarlarının dibindəki daşların demək olar ki, hansını qaldırısan bir, yaxud iki əqrəb görmək olardı. Səyyahlar üçün əqrəb, böyə, hətta ilanlardan qorunmağın yeganə əlacı – açıq havada, yaxud çadırdə qoyun dərisinin üstündə uzanıb yatmaqdır.

Məsələ burasındadır ki, qoyun bu həşəratların ən qatı düşmənidir. Belə ki, qoyun əqrəbi və böyəni həvəslə məhv edir; bu həşəratlardan qoyunun rastına nə qədəri çıxsə, bir o qədər iştaha ilə həzm-rəbedən keçirir... Yay vaxtı otlaqlarda bu həşəratlar qoyunlardan qaçırılar; bunlar elə çoxdurlar ki, qaçarkən otları da xışıdadırlar.

Haqqında danışacağım başqa bir həşərat yalnız təhlükəli deyil, o həm də zəhlətökəndir və ilanlardan, böyələrdən və əqrəblərdən betər adamı cana gətirən bu dözülməz həşərat ağcaqanaddır.

Düz beş ay – may ayından sentyabrın axırına kimi, Kazandan ta Astarabada qədər hər tərəf ağcaqanadlarla dolu olur, elə bil ki, hava onların ixtiyarına verilib.

Ağcaqanad adı gözlə zorla seçilən, əllə çətin tutulan, düzünə açılmış qanadları ilə uçub, ən sıx tikilmiş parçadan neştərini adamın dərisinə sancan, sancdığı yeri yanıq kimi qaşındıran həşəratdır, dəridə yaranan suçiçəyinə bənzər yaraları üç-dörd aya sağalır.

İrannın Miyana adlı qədim kəndi var ki, orada heç bir səyyah gecələmir. Yalnız bu kənddə haradan və necə əmələ gəlmiş məlum olmayan bapbalaca taxtabitilər vardır ki, onun dişləməsi əcnəbilərin ölümünə səbəb olur.

Təəccüblü burasıdır ki, bu həşəratın sancması yerli sakinlərə heç təsir etmir, onlar heç bir ağrı hiss etmirlər və buna adi bir şey kimi əhəmiyyət vermirlər.

İndi də bir neçə kəlmə Misirin yeddinci və sonuncu bəlası olan çayırtkə haqda danışaq.

Çayırtkələr İrana və Gürcüstana sözün əsl mənasında yürüş edirlər. Bir də görürsən ki, açıq-aydın havanı qara bulud örtür. Adama elə gəlir ki, bu qasırgadır. Ancaq bu qara bulud elə sürətlə hərəkət edir ki, heç qasırga belə gələ bilməz, sanki külək bu buludun dalına düşüb onu qovalayır. Göyümtül rəngli bu bulud milyardlarla çayırtkədir. Bu qoşun hara hücum etsə, əkin-biçindən əsər-ələmət qalmır, taxıl zəmisinə düşsə, orada bir dən sünbül, meşəyə düşsə, ağaclarda bir yarpaq saxlamaz.

Xoşbəxtlikdən, bu çayırtkə buludu nə qədər sıx olsa da, tezliklə əriyib yox olur; dəstə-dəstə quşlar onları arxadan izləyir; hollandiyalılar hacıyləkləri, misirlilər qaraleyləkləri əzizlədikləri kimi, iranlılar və gürcülər də həmin bu quşları hörmətlə qarşılayırlar. Çayırtkələrin qənimisi olan bu quşları yerli camaat “tarbu” adlandırır; bu, bizim muzeylərdəki “paradisea tristisi”dir.

İnsanlar kimi heyvanlar da bədbəxt hallarla üzləşirlər və bu bədbəxtlik iki dəniz arasındakı hövzələrdə bitən Qara dəniz yovşanından yeyib ölənlərin başına gəlir.

Çox vaxt qırx, əlli, bəzən yüz atlı ilxı bu bitkinin bitdiyi otlığa düşsə, bir at da salamat qurtarmır, bütün ilxı tələf olur. Fəciəli ölümündən söz açdığımız general Sisiyanov da bir dəfə bütün artilleriya atlarının hamısını beləcə itiribmiş.

Qoyunlar və öküzlər bu otu yeyəndə onlara heç nə olmur. Qanalma, qatıq və yağ bu zəhərlənməyə qarşı ən yaxşı vasitələrdir, ancaq bu üsul heç də həmişə istənilən nəticəni vermir.

Bizim kimi, yəni bizim keçdiyimiz yollardan keçərək səyahət etmək niyyətində olan səyyahlara məsləhət görürük ki, özlərilə Peterburqdan, yaxud Moskvadan bir kisə İran birəotu kirşanı götürsünlər. Bu kirşanın faydası ondan ibarətdir ki, kim ondan bir az öz ətrafına səpsə, haqqında danışdığımız həşəratların əksəriyyəti ondan kənarlaşar və həndəvərinə gəlməzlər.

Onu da deyim ki, mən bu kirşandan analiz üçün bir torba Fransaya aparıram. Ancaq nəbəbət elmi haqqında zəif biliyimə əsaslanaraq, təxmin edirəm ki, bu kirşan çobanyastığının ləçəklərindən hazırlanır.

XXV FƏSİL

ŞAH HÜSEYN

Biz Fatimə məscidində olarkən Əli və Fatimənin (ziyarət etdiyimiz məscid də elə həmin bu Fatimənin adınadır) oğlu Hüseyinin ölümü ilə bağlı Bakıda, Şamaxıda və Dərbənddə verilən təziyə haqqında bir neçə söz demişdik.

Hüseyinin ölümü noyabr ayının 10-a təsadüf etdiyindən iş elə gətirdi ki, biz də həmin təziyədə iştirak etdik.

Bu təziyə haqda hər şeyi doğru-düzgün ifadə edəcəyimə söz verə bilmirəm; qüsurum dili bilməməyimdir.** Mən ətrafımdakıların əl-qol hərəkətlərilə ifadə etdiyini, fransızca sözlərin qol-qabırğasını sındıra-sındıra dediklərini yazmaqdan başqa çarəm olmadığından, çox vaxt gördüklərimi öz anladığım kimi vermişəm.*** Kalinoya gəldikdə isə, rus universitetlərində aldığı yarı-yarımçıq təhsil sayəsində o, gözümüzün qabağında yaşanan bu faciənin – müsibətin mənasını məndən də az başa düşürdü.

Necə olsa da, cürət edib hər şeyi xırdalılıqlarına qədər aydınlaşdırmağa çalışacağam. Hörmətli oxucu, bilmirəm məlumatınız var, ya yox, ancaq yenə də nəzərinizə çatdırım ki, Məhəmmədin dini iki böyük təriqətə ayrılır: Əbu Bəkr və Ömər in tərəfdarları sünni, Əlinin tərəfdarları isə şiə təriqətinə məxsusdurlar.

Türklərin əksəriyyəti birinciyə aiddirlər – yəni sünnidirlər; iranlılar isə ikinci təriqətə, yəni şiəliyə mənsubdurlar.

Bu iki məzhəb ayrılığına görə, etiraf edək ki, hələ XVI əsrdə bir-birinə nifrət edən hugenotlar və katoliklər kimi, sünni və şiələrin də bir-birini görməyə gözləri yoxdur.

Şiələr xüsusilə kinli olmaqları ilə fərqlənilir, onların xristianlara qarşı nifrəti o dərəcədə qatıdır ki, şiə məzhəbli hər hansı bir şəxs acından ölsə belə, xristianlarla bir süfrədə oturub yemək yeməz və əgər xristian, sözün həqiqi mənasında susuzluqdan ölsə də, fincanı murdarlanır deyə, ona bir stəkan su verməz.

Şiələr İslamın əsl davamçıları və ən mömin bəndələr sayılırlar, bu təriqət müsəlmançılıqda ortodoksal cərəyandır.

Dərbənddə, Bakıda və Şamaxıda yaşayan azərbaycanlılar bu təriqətə mənsubdurlar və hər il islamda matəm günü hesab edilən Fatimənin oğlunun qətl gününü bu qədər çılğınlıq və qızğınlıqla qeyd edirlər.

Dediklərimizə daha da aydınlıq gətirmək üçün Hüseyin haqqında da bir neçə kəlmə qeyd edək.

* A.Düma Azərbaycan dilinə işarə edir.

** Dümanın Aşura ilə bağlı verdikləri həqiqətdən uzaqdır. Odur ki, yazığının uydurmalarını ixtisar etməyi lazım bildik.

Məhəmmədin əmisi oğlu Əli onun qızı ilə evlənir və həmin vaxtdan təkcə peyğəmbərin əmioğlu yox, həm də kürəkəni olur. Əlinin Hüseyin və Həsən adlı iki oğlu olur. Böyük qardaş Həsən xristianlığın 660-cı ilində öləndən sonra Hüseyin – İmam, yaxud islamın yeni qanuni rəhbəri elan olunur. O, Məkkədə on bir il əmin-amanlıqda yaşadığından sonra Müaviyənin ölümündən sonra Kufə əhlinin dəvəti ilə xəlifə elan olunmaq üçün oraya yola düşür, ancaq ehtiyatsızlıq edərək özü ilə cəmi yüz nəfərlik müşayiət dəstəsi götürür. Bunun nəticəsində Muaviyənin oğlu Yezid haqlı, ya da haqsız, atasının ölümündə Hüseyinin əli olduğundan şübhələndiyindən, qana qan almaq məqsədilə ondan qisas almaq qərarına gəlir. O, Bağdadın bir neçə kilometrliyində*, Kərbəla düzündə Hüseyinə hücum edir; indi həmin bu yer Məşhədi Hüseyin, yaxud Hüseyinin məzarı adı ilə məşhurdur.

Bax, heç bir bəzək-düzəksiz tarixi fakt bundan ibarətdir; indi gəlin azərbaycanlının təsəvvüründə bu fakta necə don geyindirildiyinə baxaq.

Bu mərasimin başlanmasına bir neçə gün qalmış (Biz buna “mərasim” deyirik, çünki mərasim “Monte-Kristo” kimi iki gün, “Vallenşteyn” kimi üç gün yox, düz on gün çəkir!) bir daha xatırladaq ki, bu mərasimin başlanmasından bir neçə gün qabaq şəhərin baş küçəsində səhnə hazırlayırlar; bu səhnə elə qurulur ki, küçələr, evlərin eyvanları, astanaları, dəhlizləri, pəncərələri tamaşa salonunun parterini oynayır.

Bu müddət ərzində məscidlərə qara bayraqlar asılır, içərisi şəhərin ən zəngin evlərindən gətirilmiş güzgülərlə, bahalı xalçalarla, qızılı və gümüşü naxışlı ipək parçalarla bəzədilir.

Aşura on gün davam edir. On gün camaatı iş-gücdən eyləyən bu qəribə, qeyri-adi faciə sona çatır; qeyd edək ki, kişilər, arvadlar, uşaqlar, qocalar bütün gecəni bu mənzərəyə baxmaqla keçirirlər, səhər açılanda isə yatmağa gedirlər.

Bu on gün ərzində hər səhər saat on birə, on ikiyə qədər bütün şəhər yatmış gözələ oxşayırdı. Bunu da deməliyik ki, bu on gündə Hüseyinin və onun oğlunun uğrunda qılınc və güllədən nə qədər insan tələfatı oldu. Bu bədbəxt hadisənin qurbanları şəhid sayılırlar və deyilənə görə, onlar bu fani dünyadan elə birbaşa Məhəmməd peyğəmbərin sözlə təsvir edilməsi çətin olan cənnətinə düşürlər.

Kaş elə belə olaydı!

* Kərbəla Bağdadın təxminən 100 km.-dədir.

XXVI FƏSİL

ƏLVİDA, XƏZƏR DƏNİZİ!

Bakı və onun ətrafında tanış olacağımız iki yer qalmışdı.

Söhbət İran şahı II Şah Abbas tərəfindən tikilmiş Bakı xanlarının sarayından və Bakının girəcəyindəki Qurd qapısından gedir.

Dövrün ən gözəl nümunəsi olan ərəb memarlığı üslubunda tikilən Xan sarayı 1650-ci ildə Şah Abbas tərəfindən inşa olunmuşdur.* Qəndəharı fəth edən və Şardeni, Tavernyeni – biz Şah Abbası onların sayəsində tanımışıq – öz sarayında böyük hörmətlə qarşılayan Şah Abbas ömrünün otuz altıncı ilində dünyasını dəyişmişdir.

İndi bu sarayda heç kim yaşamır; təmtəraqlı naxışları və çox gözəl günbəzi olan dəhliz və qərribə bir salon hələ də qalmışdır; bura divanxana adlanır. Həmin bu salonun düz ortasında yeraltı zindana gizli keçid var. Deyilənlərə görə, bu keçidin diametri on səkkiz futdur və ağzı da böyük sal daşla örtülürmüş. Əgər ölüm hökmü gizli icra edilərdisə, məhkumu bu divanxana salonuna gətirər, sal daşı yerindən götürüb kənara qoyular, cəllad diz üstə çökmüş məhkumun başını bir qılinc zərbəsilə bədənindən ayırar, baş qopub birbaşa həmin bu xəndəyə – yeraltı həbsxanaya düşərmiş. Ölənin meyitini götürüb yenə də sal daşla xəndəyin ağzını örtərlərmiş, bununla da hər şey qurtarmış.

Deyilənlərə görə, bu yeraltı həbsxanadan Fatimə məscidinə gizli yol varmış.

Qurd qapısına gəldikdə isə, bu, başqa məsələdir. Bakıdan beş verst aralıdakı qayada əmələ gələn bu qərribə keçid Etna vulkanının xarabalığa çevirdiyi Siciliyanın bir guşəsinə oxşayan dərəyə açılır. Nə qədər yersiz də olsa, bu kədərli mənzərə təkcə Etnanın hər tərəfə yayılan lavalalarının yaratdığı görüntü ilə müqayisə edilə bilər – durğun su gölməçələri, dərə, iki hündür dağın arasında ortası oyulmuş sıldırım qaya, heç bir bitki izinə rast gəlinməyən yerlər... Qurd qapısından görünən mənzərə bundan ibarətdir.

Biz bu gəzinti üçün üç at aparmışdıq: atların biri ağ, ikisi sarı-kürən idi. Ağ atın gözəlliyi məni valeh etdi; mən onu seçdim, ancaq təzəcə belinə qalxmışdım ki, ağırlığıma tab gətirməyəcəyini hiss etdim. Mən ağ atdan düşüb onu Piqulevskinin yasavulunun atı ilə dəyişdim.

Yaxşı ki, belə etdim! Qurd qapısından aşağı enərkən ağ at büdrədi və üstündəki adamı on addım qabağa tulladı. Xoşbəxtlikdən, azərbaycanlılar elə gözəl atminəndirlər ki, hətta yıxılanda da onlara heç nə olmur.

Biz qayıdanda artıq bütün əşyalarımızı yüklənmiş, arabalarımız cənab Piqulevskinin qapısında hazır vəziyyətdə bizi gözləyirdi. Səhər yeməyini yedikdən sonra üç gün ərzində tanış olduqlarımızın hamısı ilə vidalaşıb yola düşdük.

* Düma səhvə yol verib. Xan sarayı, daha doğrusu Şirvanşahlar saray kompleksi 1420-1460-cı illər arasında inşa olunub.

Bakıdan çıxarkən Xəzər dənizinə arxamızı çevirmişdik. Strabon, Ptolomey, Marko Polo, Jankinson, Şarden, Ştreys kimi müəlliflərin və Xəzərin təsvirini onların hamısından dəqiq verən Herodotun əsərlərini oxuyarkən nə vaxtsa onu görəcəyimi heç ağılıma belə gətirmirdim. Artıq Xəzər dənizi arxada qalmışdı və mən onu bir daha görə bilməyəcəyimə təəssüflənirdim, çünki dəniz mənim üçün əvəzedilməz, füsunkar bir gözəllikdir, dalğalarının təbəssümü məni özünə çəkir; o mənə qarşı çox vaxt qəzəbli, hirsli olub, mən onun qəzəbli, təlatümlü anlarını da görmüşəm; bəlkə də elə həmin vaxt o mənə daha gözəl görünüb və məhz belə anlarda sevdiyim qadın qəzəblənəndə ona baxıb güldüyüm kimi, dənizə baxıb gülümsəmişəm.

Ancaq ömrümdə heç vaxt dənizi lənətləməmişəm və əgər hökmdar olsaydım və o mənim bütöv bir donanmamı məhv etsəydi də, onun dalğalarını cəzalandırmaq fikrinə düşməzdim.

Mən ona elə dəlicəsinə vurulmuşam ki, sanki dünya dağılsa da, o mənə xəyanət etməz. Axı bütün zevyathanlar* başını onun dizləri üstünə qoyub yatan sevgililərinin saçını kəsmir. Onun şiltaq sularında macərə axtaranlardan fərqli olaraq, Aryon önünə gələn ilk delfinin belinə atıldığı kimi, mən də özümü onun dalğalarının ağışına atmışam. Dəfələrlə dənizlə mənim aramda ayaqlarımı dayadığım bir taxta lövhədən savayı heç nə olmayıb və nadir hallarda məni göz işlədikcə uzanan üfüqlərə aparən qayığın üstündən əyilib onun dalğalarının qıvrım tellərini oxşamamışam.

Mənim Siciliya, Kalabriya, Afrika, Elba, Pyanoza, Monte-Kristo, Korsika adalarına, Toskaniya arxipelaqına, bütün Liparyot arxipelaqına qayıqla yan aldığımı görənlər bu qayığı hansısa gəminin böyük qayığı hesab etmiş və sonra bomboş üfəqə təəccüblə baxmış, sual vermişlər: “Sən hansı gəmi ilə gəlib çıxıbsan?”. Mən onlara dalğaların qoynunda zəif dəniz quşu kimi yırğalanan qayığımı göstərəndə hamı deyib: “Bu nəinki ehtiyatsızlıq, hətta dəlilikdir!”

Ancaq mənə belə deyənlər unudurlar ki, təbiətdə tam ağılsızlıq mövcud deyildir. İlahələrin köməyi ilə Hilas oğurlayıb qaçırdan və Febi hər gecə Amfitridanın sədəf sarayına düşürən romantik yunan şairləri bunu çox yaxşı bilirdilər.

Mən Xəzər dənizinin simasında yeni bir dost əldə etdim. Onunla bərabər bir ayı birlikdə başa vurmuşduq; mənə elə hey onun qopardığı qasırgalardan danışmışdılar; o isə bütün bunlara təbəssümlə gülümsəmişdi; yalnız bircə dəfə, mən Dərbənddə olarkən ərköyün qız kimi qaşlarını çatmış, geniş köksündə dalğalarını şahə qaldırmış, köpüklərini tül kimi üzünə çəkmişdi, ancaq sabahısı gün o daha gözəl, daha mülayim, daha sakit, daha təmiz və parlaq görünürdü.

Ey Hirkani dənizi,** səni görmək az şairə nəсіб olmuşdur! Orfey Kolxidada dayanmış, Homer sənənin sahillərinə gəlib çıxa bilməmişdir. Rodoslu Apollon Lesboslu keçə bilməyib, Esxil öz Prometeyini Qafqaz dağlarında zəncirləyib, Ver-

* Bibliyada adı çəkilən qorxunc varlıq.

** Xəzər dənizinin qədim adı.

gili Dardanelin girişində ilişib qalmışdır, Horatsi qalxanını ataraq Mesenatı və Avqustu mədh etmək naminə ən qısa yolla Romaya qayıtmışdır, Ovidi sürgündə olarkən Pont Evksini görmüşdür, Dantenin, Ariostonun, Tassenin, Ronsarın, Kornelin sənin haqqında heç bir anlayışı olmayıbdır; Rasin öz İfigeniyasının mehrabını Avliddə ucaltmış, Qimon dö le Tuş isə Tavriddə öz İfigeniyasına məqbərə tikdirmişdir, Bayron Konstantinopolda lövbər salmış, Şatobriyan sonuncu varis Müqəddəs Lüdovikin alnını sərinlətmək üçün Jordan çayından su gətirib, Lamartin öz ziyarətini Asiyanın sahillərində, bir xaçın dibində – ancaq bu xaç İsa peyğəmbərin xaçı deyildi – başa vurub, qaya kimi sərt, əzəmətli və təmkinli Hüqo qarşısına çıxan ilk adada məskən salıb! Yalnız sürgünə edilən şair Marlinski səni görmüş və sənə aşiq olmuşdur; sən onun üçün Baykal gölünün buzlaqlarından qopan alovsa, o da mənim kimi səni tərk edərkən, ayrılarkən təəssüflənib və göz yaşı axıdıb, çünki sahillərin böyük qonaqpərvərliklə ona qucaq açmışdı, o bu sahillərdə sevmiş və iztirab çəkmişdi, burdan ayrılacağını düşünəndə qəm dəryasına batmışdı; yaş dolu gözlərilə Olqa Nestersovanın qəbrinə baxmışdı, mənim kimi o da əbədi olaraq səninlə vidalaşmışdı, kim bilir, bəlkə o, ölümə getmişdi?! Bəlkə də o, heç kimin axtarmadığı Adler meşələrində günahlarından təmizlənməyə, saflaşmağa yollanmışdı?

Ey Atillanın, Çingiz xanın, Teymurləngin, Böyük Pyotrın və Nadir şahın dənizi, onların vida kəlmələrindən birini xatirə saxlayıbsanmı? Mən öz vida nitqimi çox nadir hallarda eşitdiyim bir dildə söyləyəcəyəm. Bu dediklərim bizlərdə az tanınan bir şairin sözləridir, onları təkrar edən isə mənəm – həmin o şairin qardaşı!

“Salam, ey xəyal! Bu sözlərlə sənə müraciət edən, eyni vaxtda əlində həm qələm və həm də qılınc tutan şəxs böyük rus nəslindəndir və özü də döyüşlərdə və gizli işlərdə əməlini, niyyətini həmişə gizli saxlayan böyük bir rus nəslindən! O nəslin nümayəndəsi bu gün də mövcud olanları tərənnüm etmişdi, ancaq o, məndən otuz il əvvəl bura gəlmişdi.

Mən atımın şiltaqlıqlarını unudaraq sahilboyu yel kimi sürətlə çapırdım.

Yol verin! Yol verin! Gözlərimin önündə qığılcımlar parlayır, tozlar qasırga kimi havanı bürüyür, ətraf görünməz olur.

Quşlar kimi qanad açıb xəyallar aləmində pərvazlanmaq nə gözəldir! Zamanı qabaqlamaq, qarşıdakı əngəlləri aşaraq keçmək insanın qəlbini necə də yüngülləşdirir! Sürətin necə təsirli gücü varmış?! Hər şey gözlərimizin önündə əriyib axır! Məhəbbətdən vəcdə gələndə qəm-qüssənin bizi tərk etməsi necə xoşdur!

Sürət – gücdür, bizim mənəvi sərvətimiz – bütün əsrlərin mexaniki gücüdür.

İrəli, ancaq irəli, mənim gözəl Qarabağ atım!.. Ah! Sən qaçıb yaxanı məndən qurtarmaq istəyirsən! Ah! Məni özünə aparırsan! Şahə qalx, cilovu dişlərində möhkəm saxla, sıçra, nə qədər vəhşi olsan da, səndən vəhşisi tapılar və səni istədiyi kimi ram edər.

Və mən külək üzümə çırpıla-çırpıla, parlaq, od tutub yanan gözlərimlə, möhkəm sıxdığım dodaqlarımla köhlənimi dənizə doğru sürdüm.

Nə vaxtsa dalğaların qoynuna ildırım düşdüyünü görübsünüzmü? Mənim köhlənim də ildırım dalğaların qoynunda söndüyü kimi dayandı, dənizin qopardığı səs-küydən qorxdı; dalğalar dəniz atı ilxısı kimi onun üstünə həmlə edirdi. Küləkdə bu atların yalından ləpələrin köpüyü süzülür, ləpələr qorxaraq geri çəkilir, mənim köhlənim isə ürkək, təəccüblü, qırgıncım kimi parlaq, iri, qara gözlərilə küləkdən qanad taxan dəniz atlarını seyr edirdi; o, buğlanan, buğlandıqca körüklənən burun pərlərini geniş açır, bu naməlum dəniz madyanlarının qorxusu ilə nəfəs alırdı. Hər dəfə dalğa köksünə çırpılıb parçalananda o, yalını və qulaqlarını yuyan köpüklü dalğalardan yaxasını qurtarmaq üçün başını silkələyər, nallı ayağını qumun üstünə döyər, dişlərini qıcıyar və əllə tutulmayan bu təcavüzkarları dişləməyə hazırlaşardı, mən isə onun yaraşığıl boynunu sığallayar, onu yavaş-yavaş sakitləşdirərdim, ancaq yenə də o bu islaq düşmənin hər zərbəsindən titrəyərdi.

Durna qatarının dalınca düşən qartal kimi güclü şimal küləyi də dalğaları qabağına qatıb sahilə qovurdu; göy üzünü buludlar örtmüşdü; arabir külək onları dağıtdıqca günəşin şüaları parlayır və bəzi yerlərdə təpələnmiş nəm torpağı yel göyə sovururdu; üzümü yağışa tutub doğma vətənimdən gələn bu küləyin qoxusunu var gücümlə ciyərlərimə çəkirdim. Mənə elə gəlirdi ki, onun ahəngdar uğultusunda çoxdan görmədiyim, qəlbən sevdiiyim insanların, doğma ailəmin səsinə eşidirəm. Bu səsdə hər şey var idi – kilsə zənglərinin yanıqlı, şikayətli cingiltisi, Volqa sahillərindəki bülbüllərin şaqraq nəğmələri... Mənə elə gəlirdi ki, sevdiiyim gözəlin ılıq nəfəsi, Şimal qarının paklığı, çiskinli Rusiyanın gül-çiçəklərinin füsunkar rayihəsi məni qoynuna almış, o yerlərdə dolaşırdı. Gənclik xatirələri məni çulğalayır, ürəyim keçmişin xəyalına dalmışdı: bütün arzular, xəyallar məhv olmuş, kədərli kölgə kimi dodaqlarımda təbəssümə, xoşbəxt günlərimin nişanəsi kimi gözlərimdə yaşa çevrilmişdi; bütün bu xatirələr baharın müjdəçisi olan qaranquşlar kimi gəlir, göydə ildırım kimi parlayır, gül kimi açılırdı. Ey mənim çilgin hissələrim, parlaq xəyallarım, varlığımın sönən parçaları, nə vaxtsa, haçansa bir anlığa əyləndiyim və həmişəlik itirdiyim keçmişimin müqəddəs işıltıları, doğrudanmı bu sizsiniz? Mən nə qədər çilginliqlə, hərarətlə sizi arzulamış və uzun müddət yolunuzu gözləmişəm. Budur, indi yanımdasınız! Bir anlığa mənim yanımda, ətrafımda dayanın, ey gecələr qeyb olan ruhlar, gəldiyiniz yerə dönməyə tələsməyin. Baxın, qollarımı necə açmışam, siz ey əlçatmaz xəyallarım! Oh! Hələ məndən qaçmayın! Bir az dayanın və doyunca vidalaşmaq üçün mənə fürsət verin!

Hər şey qeybə çəkilir, dalğalar gurlayır, qasırğa güclənir.

Bəs mənim xatirələrim niyə əl çəkmir, yoxsa külək xəyalımda canlanan dalğaları qovur, hə? Xoşbəxt o kəsdir ki, uçan xatirələrin bir hissəsini tutub saxlayır və ötən günlərdən gələn Simurq quşundan heç olmasa bir lələk qopara bilir!

Hal-hazırda xəyalın, xatirələrin məni belə keçmişə aparması ruhum,

duyğularım üçün toy-bayramdır. Kədərli qayğıların arasında baş qaldıran bu xoş hiss qayalarda bitən boynubükük bənövşəyə bənzəyir.

Xəzər dənizini tərk edərkən ona son dəfə vurulmuşdum; sabah isə ona əlvida deyəcəyəm.

Ey qonaqsevmez, sakit və qəmgin dəniz, mən səndən ayrıldığıma təəssüflənirəm. Sən mənim fikirlərimin həmdəmi, hisslərimin sirdaşısan. Dəli dalğaların göz yaşlarımı uzaqlara aparırdı, mən hamıdan, xüsusilə özümdən bezəndə sənə üz tuturdum, içimdəki qasırğanı yalnız sənın tufanın batıra bilirdi. İnsan hər zaman möhtəşəm təbiətin doğma və eyni zamanda anlaşılmaz səsi qarşısında susur.

Xeyr, bu yerdə mən küfr danışdım, nadanlıq etdim. Hərdən bir mən dənizi başa düşürəm, qəlbim sirlı bir yuxuya dalıb onun dərinliyinə baş vurur: dəniz mənə qədim əfsanələrindən, rəvayətlərindən pıçıldaıır, baxışım, gözlərim isə onun sularının dərinliyində ən gizli möcüzələrini axtarır, ucsuz-bucaqsız sular onun möcüzəsinə çevrilir, dalğaların sahil qayalıqlarına, yaxud qumların üstünə həkk etdiyi heroqlıfları çox aydın, sərbəst şəkildə oxuyurdum.

Könülaçan, ancaq mənasız qürurumun gözəli! Yox, başqaları kimi sənın sırrının, müəmmının səbəbini öyrənməmiş sahillərini tərk etməyəcəyəm, ey Xəzər! Ürəyini kimə açsan, onun üçün kitab deyil, qəbir olubsan. Kainat kimi sən də qapılarını elmin üzünə açmırsan; onun kimi sən də demək olar ki, bizi həmişə yanıldan, bəzən xəyanət edən fikir, düşüncə qədər əlçatmazsan. İnsan gözlərini teleskopla silahlandıraraq Yerın atmosfer qatını dəldi və Súd yolunu kəşf etdi, nəhəng Saturnun parlaq həlqəsinə qədər nüfuz etdi. Ey dəniz, hansı göz sənın uçurumlarının dibini görə bilib? Kim sənın nəmli rübəndini üzündən qaldırmağa cürət edib? Ey bədbəxt, yazıq insan, zavallı məxluq, sənın əlindən yalnız onun qumlu sahillərindən balıqqulağı yığmaq gələr və bir də ümidin yerdən-göydən üzülənə qədər fikirləşəcəksən ki, görəsən, kəhrəbanın ən kiçik hissələri, mirvarilərin mənbəyi haradadır? Ey dəniz, sən intəhasız və əbədi varlıqsan! Ölümdən qorxmayıb ağuşuna atılanı elə həmin andaca kamına çəkirsən və yalnız Allah əbədiyyət astanasından keçən həmin şəxsın dilindən sənın tapmacanın cavabını eşidir.

Neyləməli?! Mən hər yerdə və daim dənizi sevirəm; onun ulduzlu kəhkəşanı güzgü kimi əks etdirən hamar dalğalarının sakit və lal-dinməz qoynunu, küləyinin hərəkətini, zümrüd sularında gedən həyat mübarizəsini, hər şeyə can verməsini və çirkəbları yuyub arındırmasını sevirəm. Onun təlatümünü, köksündə qopan qasırğaları, tufanları, günəşin qara buludları dəlib aşağı süzülən şüalarını və nəmli, ucsuz-bucaqsız sahilə qaçısan dalğaların alovlu, hərərətlə kükrəyən səsini sevirəm; bəzən adama elə gəlir ki, günəş buludlarla döyüşdən yorulmuş halda şəfəqlərini bir yerə toplayır, həyəcanlanır, qəzəbdən, yaxud qorxudan nəre çəkir və od tutub yanan saçlarını söndürmək üçün dənizin dərinliklərinə baş vurur. Dalğalar bəzən eybəcər su inəkləri kimi qaranquş qanadlı delfinlərə hü-

cum edirlər. Bəzənsə qısqanlıqdan qığılıcı topası kimi təzəcə torpağı tərk edib gözüünün qabağında sinəsində şırım açan gəmilərə ikrah hissilə baxır, onlarla nəhəng divlər kimi cəsərlə döyüşə atılır, gəmilərsə etinasızlıqla dalğaları yarıb, dağıdırılar; görən deyir ki, o, dalğalara yox, dalğalar ona hücum çəkir; nəhayət, dəniz yorulub əldən düşür, dodaqlarında təbəssüm oynayır və qarşısındakı qalibin ayaqları altında toz kimi dağılıb yox olur.

Mən qasırganı sevirəm, gecələr Ay ölü kimi saralmış bənizini çevirib Yer üzünə boylanır, səmadan səssizcə axıb ağ kəfəninə bürünmüş halda dənizin səthində sürünür. Bu vaxt bir də görürsən ki, Osyanın* ağ atlı igidləri kimi ağ saçlı dalğalar qara çərçivələrindən şahə qalxır, dənizin altında qara mirvaridən düzəldilmiş əklil kimi bərq vurur. Dalğalar amansızcasına döyüşə atılır, bir-birlərini təqib edir, toqquşur, bir-birini hədələyir, parlayaraq başqa dalğaların həmləsindən parçalanır və yox olur. O biri dalğalar da öz növbələrində bunlara qarışıb gözdən itir. Birdən onların ortasında qəbirlər peyda olur, qabarır; səma qara buludlarla örtülür, dəniz qəzəblə çırpınır və köpüklənir. Sanki bir az keçsə, bu nəhəng dalğa gəmini parça-parça edəcəkdir. Ancaq bu vaxt buludların arasında qığılıcı parlayır, ildırım gurlayır və nəhəng dalğa iki yerə bölünərək sakitləşir, sanki nə vaxtsa çıxdığı uçuruma qayıdır.

Mən öz sahilinə hücum edib onu zəbt etməyə çalışan dənizin dalğalarını qayalara çırparaq qeyzlənməsini çox xoşlayıram; bəzən o, qayaların üstünə ilan kimi fısıldayaraq dikəlir, ancaq yenə it kimi qayanın ətəyini yalaya-yalaya geri çəkilir; az keçməmiş daha qeyzlə şahə qalxır, yenidən həmin qayanın üstünə cumur və pələng kimi nəərə çəkərək onu gəmirir. Sonra hiyləgər adam kimi üstün gələ bilmədiyi daşların içini oymağa çalışır; suları ilə onu gəmirir, mişarlayır, zamanın onun vücudunda əmələ gətirdiyi yaraların qaysağını qoparır, sanki yorulmaq bilməyən qoç kimi tərli başı ilə ona kəllə vurur. O, Nuh əyyamında daşıb, torpağı başdan-başa köksünə aldığı kimi, yenə kükrəyib hər yeri udmaq istəyir. Ey Saturn, geri çək! Yoxsa sən öz doğma övladını parçalayıb məhv etmək istəyirsən?! Unutma, sən ona yalnız cisim veribsənsə, Allah ona ruh və şüur vermişdir. Bundan sonra o sənənin ovuna çevrilərmi, hə?

Bəli, mən çox dənizlər görmüşəm və onların hamısını sevmişəm. Ancaq, ey çılğın Xəzər, səni başqa dənizlərin hamısından daha çox sevəcəyəm; pis günəmdə sən mənim yeganə sevgili rəfiqim oldun, mənim canımı ölümdən, taleyimi isə qəzavü-qədər qismətindən xilas etdin; mən fırtınaya düşən gəminin bir parçası, yolunu azmış bədbəxt bir bəndə kimi təbiətin kimsəsiz, ins-cins gözə dəyməyən bir guşəsinə atılmışdım, hamının üz döndərdiyi bir adam kimi yerdəngöydən əlimi üzmüşdü, bundan belə nə tarlalara biçinə gedəcəyəm, nə meşəyə ova çıxacağıma ümidim qalmamışdı. Mən sənənin qoynunda mirvari və mərcan axtarmaq üçün gəlməmişdim, ey dəniz! Sahillərini nə var-dövlət, nə də əyləncə həvəsi ilə gəzirdim, əsla, hisslərimi sakitləşdirmək, qəlbimi rahatlamaq, həyatı

* Osyan – II əsrdə yaşamış şotlandiyalı ozan, kral oğlu.

öyrənmək üçün məsləhət istəyir, bəşəriyyətin əsasını təşkil edən dörd ünsürə – suya, oda, torpağa və havaya yaxınlaşmağa can atırdım, təslim olmaq məqsədilə deyil, düşüncələri ilə göylərin qızı, Yer in isə oğlu olan qəlbimi ovutmaq xatirinə. Sənin sahilində heç nə o böyük yaradanı məndən ayıra bilmədi, nə varlıq, nə də insan axını əbədiyyətə qovuşmağıma mane ola bilmədi; o, mənim qəlbimdə aydınlanır, onun geniş həlqəsində yolumu itirir, aramızdakı məsafə, sədd yox olurdu; doğma, şirin həyatın bəşəri bir sevinci qarşısında özümü unutmağım ikimizi birləşdirir və zaman damla-damla əbədiyyət ümmanında əriyirdi.

Məncə, talelərimiz biri-birinə bənzədiyindən biz sənənlə belə yaxınlıq, sənin suların başqa dəryaların suyundan daha acı və daha çılğındır. Sən amansız sahillərin qapalı həbsxanasına məhkum olunduğuna, dalğalarının başqa okeanların dalğalarına qovuşa bilmədiyinə görə xiffət edirsən, qabarma-çəkilmənin nə olduğunu bilmirsən, əsrlər keçsə də, nə qədər qəzəbli olsan da, buzqıran ləpələrinə, köpüklərinə sualtı qayalara söykənən sərhədlərindən kənara atmağa gücün çatmır; sinənə tökülən böyüklü-küçüklü bu qədər çayın suyunu hara elədiyini təkcə Allah bilir və elə edirsən ki, onların heç biri gedib sənin palçıq və od-alov püskürən yeraltı vulkanlarına çata bilmir. Elm indi bizə deyə bilərmə, adları unudulub tarixə qovuşan nə qədər xalq vaxtilə sahillərində yurduyuva salmışdır? Girdablarında nə qədər naməlum qurban hiyf edirsən? Sən bu qurbanların heç birindən iz-soraq saxlamayıbsan. Bəzən dalğaların sahilə atdığı tullantılar qoynunda nə qədər xəzinə gizlətdiyindən xəbər verir.

Ey dəniz, alınıdakı qırışlar heç də zamanın buraxdığı izlər deyildir! Onlar ilahi hissələrin tüğyanıdır; elə ki duyğuların kükrəyir, sən daha dəhşətli, daha narahat görünürsən, bəzənsə dumduru və mülayim olursan. Onda günəşin şüalarına və insana qoynunda səyahət etməyə icazə verirən, bəşər övladı balıqqulağuların xışılıtsı altında ana laylasının ahəngilə beşikdə uyuyan körpə kimi sahillərində yuxuya gedir.

Bəli, ey sirli dəniz! Mənim düşüncələrimin çoxu səninkilərə oxşayır; elə özün də mənə çox bənzəyirsən, ancaq sənin nə hökm vermək, nə də qavrayış sərbəstliyin vardır. Sən başqa cür ola da bilməzsən, necə yaranıbsansa, elə də qalırsan; mənə başqa cür ola bilərdim, ancaq bunu bacarmamışam. Bayronun dililə desək: “Yığdığım böyürtkənləri öz əllərimlə yetişdirmişəm. Ancaq onun tikanları əlimi yaralayır və qanadır, onsuz mən bu kolun necə bar verdiyini bilirdim.

Ulduzlardan düzəldilmiş tac parlaq və möhtəşəmdir, dəfnə çələngi şərəf, palıd çələngi hörmət, gül-çiçək çələngi xoş rayihə rəmzidir; böyürtkən çələnginin nə olduğunu isə yalnız mən bilərəm”.

Ey Xəzər dənizi, əlvida! Təkrar-təkrar əlvida! Səni görməyi çox arzulaırdım və öz əməllərim sayəsində arzuma çatdım. Ayrıldığımızı təəssüflənirəm, ancaq bununla belə, bir daha görüşməyi arzulamıram; kaş dalğaların genişlənərək mənim vətənimə yol açaydı!

Son dəfə sənin dəhşətli və əzəmətli qəzəbinin mənzərəsini heyranlıqla seyr edirəm. Dalğaların intəhasız sulara baş qaldırıb yuvarlana-yuvarlana sahilə cumur, qayalara çırpılaraq burulğanlarda ilişir, onların üstündən aşıb çimərlik qumlarını yalayır; küləyin sovurduğu kiçik damlalar dənizin üstündə parlaq duman əmələ gətirirdi, bu parlaq duman isə buqələmun kimi göz önündəcə rəngini dəyişirdi – əvvəlcə göy, sonra maviyə çevrilir, sonra parlayaraq tutqunlaşırdı.

Ey dəniz, səni tərk etməyə, səndən ayrılmağa gücüm çatacaqmı? Deyəsən, sənin pıçıltınla küləyin səsi bir yerə cəm olub şikayətlərini ifadə edirlər; dalğalarsa kiçik qardaşlar kimi onları da tərkimə almağı xahiş edirlər, ancaq köhlənim cilovunu buraxan kimi azad olduğunu hiss etdi, bir sıçrayışla məni sahilədən apardı.

İsgəndərin və Xosrovun şəhərinə qayıdanda yanaqlarım islanmışdı, ancaq bu sənin sularının günahı deyildi!”

Bu səhifələrin Bayron tərəfindən yazılmadığına kim inanar? Ancaq bu sətirlərin müəllifinin adı biz tərəflərdə tanınmır, heç kimə bəlli deyil...

Nə qədər ki, bu səhifələr mənimlədir, mən bu unutqanlığı bərpa etməyə, onun adını yaddaşlara yazmağa çalışacağam.

XXVII FƏSİL

ŞAMAXI

Rus təqvimi ilə noyabr ayının 11-də¹³ (bizim təqvimlə 23 noyabr) Bakıdan təxminən səkkiz verst aralandıqdan sonra geriyyə baxaraq axırıncı dəfə minik arabasından Xəzərə əlvida dedim.

Biz qəti qərara almışdıq ki, gündə yüz iyirmi verst yol gedək – Qafqaz yollarında bir gündə otuz lyö yol qət etmək çox böyük məsafədir və beləliklə, Şamaxıda, keçmiş Şumaxıda gecələyəcəkdik.

Yolu yarılایandan sonra bir zabitə rast gəldik; Şamaxı qubernatorunun müavini olan bu zabit – qubernator özü Tiflisdəydi – onun göstərişi üzrə xüsusi müşayiət dəstəsilə bizi qarşılamağa gəlmişdi.

Artıq bir neçə gün idi ki, ləzgilər yenə dağlardan enməyə başlamışdılar. Biz yenidən Qızlarda, Çiryurtda və Xasavyurddakı gözəl günlərimizə qayırdıq. Gecəyarısı olmasına baxmayaraq, gözətçi məntəqələrinə nəzarət edən bu zabit atlarımızı dəyişdirdi. O olmasaydı, yəqin ki, biz axşamtərəfi, saat altıda dayanmalı olacaqdıq, ancaq belə olmadı, yolumuza davam etdik və gecəyarısı Şamaxıya çatdıq. Burada bizi isti sobası, yandırılmış çiraqların işığında göz oxşayan xalıları, gözəl divanları olan və süfrəsində yemək buğlanan bir mənzilə qonaq etdilər.

Şam yeməyindən sonra məni bir otağa apardılar. Burada yazı masası, üstündə isə kağız, təzə qələmlər və qələm biçmək üçün iti cib bıçağı vardı.

İyirmi il məni tanıyanlar belə bundan artığını, daha doğrusu, hər şeyi belə yerli-yataqlı təşkil edə bilməzdilər.

Mənim otağımın divarlarını üç lövhə bəzəyirdi: “Fontenbloda vidalaşma”, “Yaffada vəbalılar”, “Montoro döyüşü”*

Mən Dondukovun və Baqrationsun evindəki kimi çarpayıda yox, gözəl bir xalçanın üstündə yatdım.

Sabahı gün, səhər tezdən şəhərin polis rəisi bizə təşrif gətirdi, qulluğumuzda hazır olduğunu bildirdi. Mən şəhərdə görməli yerlərin çox olduğunu əvvəlcədən bilirdim, odur ki, Şamaxını gəzmək istədiyimizi bildirdim və biz birlikdə çıxdıq.

Təəccübümə səbəb olan ilk şey qoyunların bir evin damında otlaması oldu. Evin damına torpaq tökmüşdülər və bura çəmənliyə oxşayırdı; orada bitən otlar nə az, nə çox, Versal küçələrindəki otlar qədər idi. Qoyunlar bu çəmənlikdə otlayırdılar. Onların bura haradan qalxdıqlarını, necə gəldiklərini heç cür anlaya bilmirəm.

Şəhər iki hissəyə – yuxarı və aşağı tərəfə ayrılır.

Çox az şəhər Şamaxı qədər fəlakətə məruz qalır. Şəhərin aşağı hissəsində ilin üç ayı qızdırma xəstəliyi baş alıb gedir, camaat qızdırmadan qırılır. Yuxarıya,

* Söhbət fransalı rəssam Qro Antua Janın əsərlərindən gedir.

dağa tərəf qalxdıqca xəstəlik azalır. Ancaq burada da əhali zəlzələlərdən yaxasını qurtara bilmir. Şamaxı hər gün sabahından nagüman oyanır. Qızdırma ilə zəlzələ arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, qızdırma hərdən bir ara verir, zəlzələnin isə demək olar ki, ardı-arası kəsilir.

Şamaxının əsas düşməni yalnız qızdırma və zəlzələ deyil, burada bu iki bələdan da qorxulu adamlar vardır.

Vaxtilə Şamaxı zəngin Şirvan xanlığının paytaxtı olub. Bu xanlıq hər il milyonlarla gəlir gətirirmiş. Hazırda şəhərin əhalisi on min nəfərdir, əvvəllər isə burada yüz minə qədər əhali yaşayırdı.*

Əlcəzair şəhəri ətrafında məskunlaşmış tayfalar arasında hamının alim, bilici kimi tanıdığı Əl-Mokranidən bir gün xəbər aldım:

– Qranitdən və tuncdan tikilmiş qədim, məşhur şəhərlər olan Suz, Persepolis, Babil, Memfis, Balbek və Palmir haqda heç eşitmişəmni?

– Çadırımı dartıb saxlayan bu ip, adi kəndirdən başqa bir şey deyildir, – o mənə cavab verdi, – amma bu ip o dediyin şəhərlərdən daha uzunömürlüdür; mənim onlar haqda bildiyim bundan ibarətdir.

Mənim sualıma bundan yaxşı cavab vermək qeyri-mümkündür; bu, at üstündə keçən köçəri həyatının dili ilə oturaq həyatın təsviri idi.

Volter özünün “Böyük Pyotrun tarixi” əsərində ortabab bir tarixçinin məlumatlarına əsaslanaraq iddia edir ki, Şamaxı Midiyanın qədim paytaxtı, midiyalılara qalib gəlib İrani müstəqilliyə çıxaran Kirin – Mandana ilə Kambizin oğlunun iqamətgahı olmuşdur. Kir midiyalıları məcbur etmişdir ki, onu şah elan etsinlər; Kimbredə Krezin qoşununu darmadağın etmiş, Sardi və bütün Kiçik Asiyanı ələ keçirmiş, Fərata qayıdarkən Babili işğal etmişdir və doğma dayısı Kiaksarın varisi elan olunduqdan sonra elə qüdrətli olmuşdur ki, əshabələri onu “şahənşah” adlandırdılar. Məhz həmin vaxtlar o, Babili, Suriyanı, Midiyanı, Kiçik Asiyanı və İrani öz imperiyasına tabe etmişdi.

Bəs bu fatehin aqibəti necə öldü? Bu nəhəng necə qeybə çəkildi?

Ksenofont deyir ki, o lap ahıl yaşlarında öz övladlarının qollarında dünyasını dəyişdi. Herodotsa bunun əksini deyir; tarixin atası, təmsilin banisi deyir ki, Kir massagətlərin kraliçası Tomrisin torpaqlarına hücum edib onun oğlunu öldürür və onun tabeliyində olan dövlətləri zəbt etmək üçün yürüşə başlayır; lakin bu vaxt o, Tomrisə əsir düşür və nəticədə, oğlunu itirmiş ananın qəzəbinə düçar olur – Tomris antik əfsanələrdəki Nemezida kimi, Kirin başını kəsdirib qanla dolu bir ləyənə ataraq deyir:

– Ömrün boyu axıtdığın qandan istədiyini qədər iç, qoy gözün doysun!

Əgər qədim tarixçilərin adını Kür çayına verdikləri Kir haqqında həqiqət doğrudan da budursa, onda bu tarixi fakt Volterin əsərinin xeyrinədir.

* Düma doğru deyir. 31 may 1858-ci ildə baş verən, Şamaxını viran qoyan zəlzələdən əvvəl şəhərin əhalisi 100 min nəfərdən artıq olub. Təəssüf ki, yazıçı şəhərin gəlmiş-gələn vaxtını görməyib.

“Fəlsəfə lüğəti”nin müəllifindən daha çox alim kimi şöhrət qazanan Danvil məsələyə Herodotdan daha subyektiv yanaşaraq qeyd edir ki, yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə və yerli azərbaycanlıların tələffüzündə Şamaxı kimi səslənən yeri Şumakan kimi qəbul etsək, bura elə Ptolomeyin qədim Mamaşiya adlandırdığı yerdir.

Oleari 1645-ci ildə məşhur Holşteyn səfirliyinin nümayəndəsi kimi burada olmuşdur; həmin bu səfirliyin katibi bütün gecəni çaqqalların qorxusundan bir ağacın üstündə keçirdiyindən dəli olmuşdu. O vaxtlar Şamaxı çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Ticarət yollarının kəsişdiyi bu şəhər şərq, qərbi, cənubu birləşdirən bir nöqtə idi.

Ancaq əfsus ki, günlərin birində toqquşma zamanı şamaxılılar rus tacirlərini qətlə yetirirlər. Bu isə Rusiya ilə İran arasında müharibə üçün bir bəhanə olur; Böyük Pyotr Şamaxıya hücum edib ələ keçirir, şəhəri və onun ətrafını xarabazara çevirir.

Sonra çəkişmələr davam edir və buna İran özü bais olur. Vətəndaş müharibələri, taun xəstəliyi, süquta uğrayan imperiya vətəndaşlarının dağıdılmış şəhərlərdə öz hüquqları uğrunda apardığı mübarizələr nəticəsində 1815-1816-cı illərdə bu çiçəklənən və qədim diyarda təxminən iyirmi beş-otuz min əhali qalmışdı.

Tez-tez baş verən zəlzələlərdən, amansız xəstəlikdən əhalinin sürətlə azaldığını görən sonuncu Şamaxı xanı şəhərin yerdə qalan iyirmi beş-otuz min əhalisini yaşadığı xarabalıqları tərk etməyə və onunla birlikdə Fit qalasına köçməyə məcbur etdi; xanın fikrincə, qartal yuvasına bənzəyən bu qalada artıq heç bir xəstəlik, ya da yuxarıda qeyd etdiyimiz düşmənlər onlara zərər yetirə bilməz.

Şəhər tamamilə boşaldı, küçələrdə həyatdan əsər-ələmət qalmadı. 1817-ci ildə cəngavər Qamba bura gələndə Böyük Pyotrın hücumuna şahid olan yüz min nəfər şəhər əhlindən biri də qalmamışdı: bütün camaatın boş, kimsəsiz qalmış ev-əşiyində çaqqallar ulaşırdı. Qamba burada dörd franka bir qoç alıb kəsib yemişdi; bu qoçu da şəhərdən səkkiz verst məsafədə bir kənddən birtəhər tapıb gətirmişdilər.

Ancaq Şamaxı xanı hətta Fit qalasına çəkildikdən sonra da Rusiyanı narahat etdiyindən, 1819-cu ilin sonlarında Rusiyaya qarşı gizli ittifaqda günahlandırılır və general Yermolov tərəfindən Tiflisə çağırılır. Bunun xan adına hörmətsizlik kimi qiymətləndirdiyindənmi, yaxud həqiqətən vicdanının o qədər də təmiz olmadığını bildiyindənmi, Şamaxı xanı xanlığı, qalasını və təbəələrini ruslara qoyaraq İrana mühacirət edir.

General Yermolov qalan otuz-otuz beş min nəfər Şamaxı əhalisinin kimsəsiz şəhərdə yenidən məskunlaşmasına icazə verir. Köçkün karvanı yenidən öz doğma yurd-yuvasına geri döner. Salamət qalmış evlər yenidən sakinlər tərəfindən tutulur. Dağılmış evlər isə elə olduğu kimi də qalır.

Şəhər çaxnaşmalardan nə qədər çox dağıntıya məruz qalmışdısa, onun ətrafındakı məhsuldar düzənliklər daha artıq zərər çəkmişdi. Alman Güldenştatin sözlərinə görə, həmin bu düzənliklərdə salxımla dolu üzüm bağlarını və barlı tut ağaclarını öz gözlərilə görmüşdü.

Artıq üzüm kollarının söykənib boy atması üçün bir ağac da yox idi və Şamaxının bu gün demək olar ki, yeganə sərvəti olan barama qurdlarının bəslənməsi üçün bir dənə də olsun tut ağacı qalmamışdı.

Bazara baş çəkdik; o, bütöv bir küçəni tutmuşdu. Burada gözəl xalçalar və sadə, ancaq zövq oxşayan ipək parçalar satılırdı.

Yadımdan çıxdı deyəm ki, biz səhər şəhərin aşağı hissəsindən yuxarıya qalxarkən uçulub dağılmış çarhovuza rast gəldik və Moyne onun şəklini çəkdi. Bu çarhovuzun yanında gəlişimizdən xəbər tutan şəhər bələdiyyə rəisini gördük və o bizi evinə dəvət etdi.

Onun xanımı və bacısı bizi gözləyirdilər; xanımı gənc və gözəl, bacısı isə fransızca çox gözəl danışan orta yaşlı qadın idi.

Qərībədir, elə deyilmi, Parisdən min beş yüz mil aralıda, divarlarını Monteronun, Caffanın, Fontenblonun lövhələri bəzəyən bir evdə, həm də fransızca danışan rus ailəsində olasan... Onların təkidi ilə vəd etdik ki, qayıdanbaş yenə mütləq onlara qonaq olaq. Həqiqətən də, sözüməzə sadıq qalıb saat üçdə ora qayıtdıq. Şəhərin bələdiyyə rəisi cənab Osinskiyə gəldikdə isə, altmış yaş olmasına baxmayaraq, bu şən, deyib-gülən, gümrah şəxs hara getsək, bizdən ayrılmırdı.

Bazarda gəzərkən bizə bir dəvətnamə təqdim etdilər, Şamaxının ən dövlətli bəylərindən sayılan azərbaycanlı Mahmud ağa bizi şam yeməyinə və rəqqasələrin iştirak edəcəyi ziyafətə dəvət edirdi. Şamaxı rəqqasələri təkə Şirvanda deyil, həm də Qafqazın bütün əyalətlərində tanınmış, ad-san qazanmışdılar. İki məzhəbə qulluq edən bu gözəl sənətkarlar haqqında biz çox eşitmişdik. “Şamaxıda rəqqasələrə baxmaq yadınızdən çıxmasın!” – knyaz Dondukov bizə demişdi. “Şamaxıda rəqqasələrlə görüşmək fürsətini əldən verməyin!” – Baqration bərk-bərk tapşırırmışdı. “Şamaxıda rəqqasələri görməmiş getməyin!” – bu sözləri Bakıda da dəfələrlə demişdilər.

Rəqqasələr xanların dövründən qalıb. Onlar saray rəqqasələridir. Bədbəxtlikdən, iranlılar kimi onların da sayı azalmış, bütün Şamaxıda cəmi üç rəqqasə qalmışdı: iki qadın və bir balaca oğlan.

Olduqca gözəl olan dördüncü qız isə Şamaxıda böyük söz-söhbətə səbəb olan bir hadisədən sonra məmləkəti tərk etmişdi.

Onun adı Sona idi.

Martın birindən ikisinə keçən gecə ləzgilər oğurluq məqsədilə gözəl Sonanın evinə soxulurlar. Sənətini çox sevən və yorulmaq nə olduğunu bilməyən bu qız yatmaq əvəzinə, ona şöhrət gətirən ritmik hərəkətləri gecə yarısına qədər təkrarən məşq edərdi.

Həmin gecə onun rəqs müəllimi və əmisi oğlu Nəcəf İsmayıloğlu da ordaymış. Hər ikisinin başı rəqsə bərk qarışsa da, qəflətən qonşu otaqdan səs-küy eşidirlər. Heç nədən qorxub-çəkinməyən Nəcəf xəncəri çıxarıb ora atılır; Sona içəridəki səs-küydən orada əlbəyaxa döyüş getdiyini anlayır; eşidilən fəryad can verən insanın iniltisinə oxşayırdı. Qız özünü dava gedən otağa atır, ayağı Nəcəfin meyitinə ilişib büdrəyir və dörd ləzginin əlinə keçir; ləzgilərdən biri ağır yaralı idi.

Ləzgilər qızın təkə var-dövlətini, daş-qaşlarını, ev avadanlıqlarını oğurlamaqla kifayətlənmirlər, onun əynindəki paltarlarını da soyundururlar, onu yalnız bir alt köynəkdə və dizlikdə qoyub, bu da azmış kimi, əl-ayağını bağlayıb ağzına dəsmal tıxayırlar və çarpayısına uzadıb qaçırlar...

Ertəsi gün rəqqasənin qapısı açılmır. Qonşular gecə gözəl Sonanın mənzilindən gələn səs-küyü, qışqırıqları açıq-aydın eşitmişdilər; lakin onlar bəzən bütün gecə rəqs edən rəqqasənin evindən gələn səslərə o qədər də əhəmiyyət verməmişdilər. Ancaq yenə də qapının səhər saat on birə qədər açılmaması onları narahat edir. Onlar polisə xəbər verir, qapını sındırıb içəri girirlər. Bir otaqda Nəcəfin meyitini görürlər, onun bədənində üç xəncər yarası varmış, Sona isə o biri otaqda idi; onun da əl-ayağını bağlayıb, ağzına dəsmal tıxamışdılar.

Nəcəfin sağ əlinin kəsilməyindən qatillərin ləzgi olduğunu dərhal başa düşürlər. Ləzgilərdə çeçenlər və çərkəzlər kimi baş kəsmək adəti yoxdur; onlar ciblərinə rahat qoysunlar deyə, adətən, qurbanlarının əlini kəsirlər.

Ləzgilərdə və Qafqazın cənub ətkələrində yaşayan tayfalarda, məsələn, rusların tabeliyində olan tuşinlərdə – qeyd edək ki, tuşinlər də xristiandırlar – adət halını almış bu üsul haqda bir daha danışacağıq.

Sona baş vermiş hadisə haqqında polisə yenicə məlumat verib sözünü qurtarmışdı ki, küçədən qışqırıq səsi eşidildi: “Ləzgilər, ləzgilər!”. Azərbaycanlı milislər dərhal ayağa qalxdılar. Ruslarla türklər kimi, onlar da ləzgilərlə it-pişik kimi yola gedirlər; artıq dedik ki, Qafqazda xidmətdə olan rus zabiti boş vaxtlarında itlə pişiyi bir-birinin üstünə qaldırıb döyüşdürər, sonra da onların amansız mübarizəsinə tamaşa edib həzz almış.

Azərbaycanlılar dərhal atlarına sıçrayırlar, tufənglərini, qılınclarını, xəncərlərini götürür və ac köpəklər yaralı düşmənlərinin izinə düşən kimi şəhərdən bir verstlik məsafədə, Dağkəsən dağındakı bir mağarada gizlənən düşmənlərini tapırlar.

Onlardan biri – Nəcəfin yaraladığı adam özünü mağaraya çətdirə bil-məmişdi; azərbaycanlı milislər elə həmin bu yaralı ləzginin izilə onun yoldaşlarını tapırlar. Quldurlar fədakarlıqla müdafiə olunurlar, hətta hücumə keçib mühasirəni yarırırlar, ancaq mühasirə sıxlaşanda şəhərdən üç verst aralıdakı Qızqala adlı başqa bir mağaraya çəkilirlər.

Burada başlanan əsl mühasirə altı saat davam edir, ölən və yaralanan milislərin sayı on-on iki nəfərə çatır, nəhayət, ləzgilərin patronları bitir və onlar son nəfəslərinə qədər əlbəyaxa döyüşmək məqsədilə irəli atılırlar və nəticədə yaxalanırlar. Onların oğurladıqları qiymətli əşyalar üst-başlarından və birinci mağaradan tapılır.

Bu əhvalat dildən-dilə dolaşıb gözəl Sonanın adının ləkələnməsinə səbəb olur. Onun şəhərdə çoxlu şagirdləri vardı, onların hər biri elə bilirdi ki, Sona yalnız onunla məşq edir. Ancaq əmisi oğlu bədbəxt Nəcəfin gecəyarısı mənzilində öldürülməsi Sonanın onunla xüsusi münasibətinin olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.

Şöhrətinə kölgə düşən Sona baş götürüb şəhərdən getməyə məcbur olur. Gözəl günlərin birində onun qapısı birinci dəfə olduğu kimi, yenə də uzun müddət açılmaz; polis gəlib qapını itələyərək açır... Bu dəfə ev bomboş idi; o gündən Sonanın başına nə iş gəldiyindən heç kim xəbər tuta bilmir.

Amma üç qadından ibarət rəqs qrupu dağılmır – üç rəqəmi iranlılarda sirli və müqəddəs sayıldığından, gözəl Sonanı qız paltarları geyinmiş oğlanla əvəz edirlər. Rəqqasələr dəstəsi yenə əvvəlki kimi işinə davam edir və maraqlıdır ki, bu yerdəyişmə rəqsin məzmununa nəinki xələl gətirmir, hətta onu daha da canlandırır.

Bəli, azərbaycanlılar belə məzəli adamlardır!

Ziyafət axşam saat səkkizə təyin olunmuşdu. Cənab Osinskigildə ev sahiblərinin təkidi ilə söz vermişdik ki, məclis gecə nə vaxt qurtarsa, biz qalaya qayıdacağıq. Orada bizim şərəfimizə fransızsayacağı təntənəli bir ziyafət təşkil olunacaqdı. Gənc qızlar məktəbinin fəxri müdirəsi madam Osinskaya bizim gəlişimiz münasibətilə bütün pansionat üzvlərini ora dəvət etmişdi və mənim yaddaşımda xüsusi iz buraxan on beş yaşlı mehriban qızların hamısı təntənəli ziyafətdə iştirak edirdilər.

Görürsünüzmü, böyük şəxsiyyətlər üçün nəzərdə tutulan bütün dəvətlər mənə də aid edilirdi, hətta pansionatlarda məzunların şərəfinə verilən ziyafət şənliklərində iştirak etmək də.

Biz Mahmud ağanın evinə gəlib çatdıq. Şərq üslubunda tikilmiş bu mülk Dərbənddən Tiflisə qədər gördüyüm evlərin arasında ən yaraşığı idi. Axırınıcı olduğumuz şəhərdə Xəzərin balıq ticarətinin sahibi olan cənab Arşakuninin təmtəraqlı evinin tikilişinə iki milyon rubl xərclənməsinə baxmayaraq, hələ tikinti tam başa çatmamışdı.

Biz tamamilə Şərq zövqü ilə bəzədilmiş bir salona daxil olduq; bu salo- nun sadə, eyni zamanda zəngin gözəlliyini təsvir etməkdə qələm də acizdir. Qonaqlar qızılı rəngli güllərlə naxışlanmış tül üzrlüklü ipək döşəkçələrə söykənilər oturmüşdular; tül üzrlüklər döşəkçələri daha yaraşığı və incə göstərirdi; salo- nun aydın görünməyən o biri tərəfində şəbəkəli, böyük pəncərənin qabağında üç rəqqasə qız və beş musiqiçi oturmüşdu. Təbii ki, yerli rəqsi ifa etmək üçün xüsusi musiqi dəsgahı lazım idi.

Bu iki qadımdan birinin gözəlliyi o qədər də tərifəlayiq deyildi; o birisi isə, görünür, cavanlıqda çox gözəl olmuşdu. Onun gözəlliyini payız gülləri ilə müqayisə etmək olardı; o mənə daha çox 1826, ya da 1827-ci ildə tanış olduğum madmazel Jorju xatırlatdı*.

Bəlkə də bu müqayisə yerinə düşmür, madmazel Jorj olduqca cəlbədicisi idi, məhz bu xüsusiyyətinə görə, o, bir neçə kralın və iki İmperatorun qəlbini ovsunlamışdı. Bundan əlavə, madmazel Jorj çox səyahət etmiş, çox şey görüb götürmüşdü, gözəl Nisə isə əksinə, bütün ömrü boyu Şamaxıda yaşamış və oradan kənara çıxmamışdı.

Nisənin gözəlliyi ilahinin bütün şərq qadınlarına bəxş etdiyi xüsusiyyətlərə malik idi: qoşa tağ kimi birləşmiş qapqara və kədərli qaşlarının altından məftunedici gözlər parlayırdı; son dərəcə zərif sifətini tən bölən, yaraşıqlı, incə burnu vardı və mərcan rəngli al qırmızı, şəhvetli dodaqlarının arasından muncuq kimi cərgələnmiş ağappaq dişləri görünürdü.

Qara, gur, gözəl hörükləri məxmər araqçının altından ilan kimi qıvrılırdı.

Nisə oynadıqca araqçının qıraqlarından asılmış pullar hərəkət edərək cingildəyir, şalalə kimi saçlarına tökülürdü; sanki müasir Danayanın sinəsinə və çiynlərinə qızıl yağış yağırdı.

Əynindəki arxalığı qırmızı məxmərdən idi, ətrafına qızılı naxışlar tikilmişdi; başında uzun, tül örpək vardı, ağ atlasdan tikilmiş uzun donunun altından ayaqları görünürdü.

İkinci rəqqasə gözəlliyinə, bəzək-düzəyinə və geyiminə görə birincidən bir az geri qalırdı.

Yaxşı ki, mənə əvvəlcədən üçüncü rəqqasənin oğlan olduğunu demişdilər, yoxsa gözəlliyinə görə, onun da qız olduğunu zənn edərdim.

Musiqinin başlanması üçün işarə verildi.

Musiqi dəsgahı ikiye bölünmüş nəhəng yumurtaya oxşayan, dəmir ayaqlar üzərinə qoyulmuş bir təbildən, eynən bizimki kimi qavaldan, qədim tibisinə oxşayan neydən, mizrabla çalınan, mis simli mandolinadan** və nəhayət, bir dəmir ayağı olan, dəstəyi musiqiçinin sol əlində fırlanan kamançadan ibarət idi; kamança çalınanda adama elə gəlirdi ki, yay simləri yox, simlər yayı axtarıb tapırdı.

Bütün bu təsvir etdiyim musiqi alətləri bir yerdə gur, azacıq oynaq, ancaq bununla belə, orijinal bir səs çıxarırdı.

Əvvəlcə oğlan ayağa qalxdı və əlindəki şaxsaxları tərpedə-tərpedə rəqs etməyə başladı. Onun belə oynamağı azərbaycanlıların və iranlıların – məclisin əksəriyyətinin gurultulu alqışlarına səbəb oldu.

Sonra ikinci rəqqasə gəldi.

Və ən nəhayət, Nisə ortaya düşdü.

Şərq rəqsi hər yerdə eynidir. Mən Əlcəzairdə, İstanbulda, Tunisdə, Tripolidə bu rəqsi çox görmüşəm. İndi isə Şamaxıda.

* Jorj Marqarita (1786-1867) – məşhur fransız aktrisası.

** Söhbət tardan gedir.

Fərq yalnız rəqqasənin ayağını yerə cəld, yaxud asta vurmasında, bütöv, yaxud yarım dairə cızmasında olur. Bu baxımdan gözəl Nisənin xüsusi rıqqətlə ifa etdiyi rəqs hərəkətləri onun mükəmməl rəqqasə olduğuna şübhə yeri qoymurdu.

Mən utancaqlığı bir tərəfə qoydum və “Arı rəqsi”nin ifa olunmasını xahiş etdim, ancaq mənə izah etdilər ki, dediyim rəqs yalnız məhrəm adamların məclisində ifa olunur. Mən Nisəni qətiyyənlə təhqir etmək niyyətində olmadığını bildirdim və dərhal təklifimi geri götürdüm.

Şam yeməyinin gəlməsi ilə rəqs başa çatdı; onu da deyim ki, yemək çox qeyri-adi idi – cücə-plov, yanında da nar, şəkər və yağ. Fransız mətbəxindən başqa bütün mətbəxlərin pis cəhəti ondadır ki, burada yeməklər təsadüfən hazırlanır. Təkcə fransız mətbəxində xörəklər bir-birinə uyğunlaşdırılmış, düşünülmüş, nizamlı şəkildə hazırlanır. Mətbəxin özünün də ümumi qanunları vardır. Yalnız barbar xalqlar bizim musiqi qanunlarımızı bilmir və onlardan istifadə etmirlər. Mənim fikrimcə, ən qaba musiqi kalmık musiqisidir. Ancaq dünyada ən dəhşətli mətbəx ruslarınkıdır; çünki ilk baxışdan olduqca mədəni görünərsə də, bünövrəsi barbarsayağıdır. Rus mətbəxi nəinki yeməyin görünüşünü korlayır, eyni zamanda, hər şeyi ört-basdır edərək daha da eybəcərləşdirir. Sizə elə gəlir ki, ət yeyirsiniz, ancaq, əslində, yediyiniz balıqdır, yaxud elə güman edirsiniz ki, balıq yeyirsiniz, ancaq yediyiniz, əslində, sıyıq, yaxud xamadır.

Alim Qreç ona qədər heç bir qrammatik qanunları olmayan rus dili üçün qrammatika tərtib etmişdir. Mən arzu edirəm ki, dadlı yeməkləri xoşlayan və Qreç kimi bacarıqlı olan bir şəxs də rus mətbəxinin lüğətini hazırlasın.

Müxtəlif növ şərəblərlə bəzədilmiş şam süfrəsindən sonra (ev sahibi və Məhəmməd qanunlarının qatı tərəfdarları yalnız su içirdilər) rəqs yenidən başladı.

Ancaq onu da deməliyəm ki, məclis ədəb qaydalarından kənara çıxmırdı. Mən Parisdə gecə saat üçdə, camaat şam yeməyini başa çatdırdandan sonra başlayan təntənəli ziyafətlərin Şamaxıdakı rəqqasə məclisindən daha canlı olduğunu görmüşəm. Orası da doğrudur ki, Parisdə hamı, hətta huri-mələklər də şərəb içirlər. Burada isə, hətta əksər kişilər şərəbi dillərinə də vurmurlar.

Biz oradan çıxıb qarnizon rəisinin evinə qayıtdıq; artıq ziyafətin qızgın, hamının yorulub əldən düşdüyü bir vaxtı idi və bal bir qədər cansıxıcı keçirdi. İki nəfər biğ yeri təzəcə tərləmiş cavan oğlanı nəzərə almasaq, içəridə bir nəfər də olsun kişi xeylağı yox idi və madmazellər bir-birilə rəqs edirdilər.

Bizimlə beş-altı nəfər gənc də gəlmişdi, onlardan biri gürcü knyazı, hazırda şəhərdə olmayan qubernatorun qardaşı idi.

Gürcülər dünyanın ən gözəl adamları olmaqla yanaşı, həm də onların geyimi heyranedicidir.

Bu geyim qara quzu dərisindən tikilmiş, ucu içəriyə qatlanan şiş papaqdan; bu, iranlı papağına oxşasa da, onun yarısı hündürlükdədir; qollarının ağzı sallanan, bilək hissədə düymələnən, uzunluğu dizəcən olan arxalıqdan, onun açıq

qollarının altından çıxan qızılı naxışlı atlas köynəkdən, aşağısı quncdan tikilmiş çəkmələrinin içərisinə qoyulmuş, paltarının rənginə uyğun qızılı və məxmər işləməli gen qalife şalvardan ibarətdir.

Yanımdakı gürcü knyazının arxalığı nar rəngində idi, astarı isə açıq mavi rəngli taftadan tikilmişdi; qızılı baftalı ağ atlas köynəyi vardı, şalvarının rəngini təyin etmək mümkün deyildi; daha doğrusu, xəzəl və göyümtül rəngə çalırdı; belinə bağladığı qızıl pulcuqlu kəmərindən asılan gümüş qının içində başdan-başa qızılla işlənmiş, dəstəyi fil sümüyündən olan, üstü pulcuqlu xəncər vardı.

Bütün bunlara qatran rəngli zil qara qaş-gözünü, saçını, süd rəngli dişlərini əlavə edəndə, o, gözəlliyi ilə qadından geri qalmırdı.

Knyaz Nuxada yaşayan dayısı və əmisi oğlu ilə görüşməyimizi məsləhət gördü. Lakin biz onsuz da elə həmin adamlarla görüşəcəkdik.

Onun dayısı Nuxa quberniyasının rəisi, ləzgilərin qənimi knyaz Tarxanov idi.

Əmisi oğlu isə knyaz İvan Tarxanov idi. Yadımıza salaq ki, hər ikisi barədə artıq Baqraton bizə danışmışdı.

Səhər saat üçdə mən salondan dəhlizə, dəhlizdən isə həyəətə çıxdım. Mənim üçün ayrılmış mənzilə tərəf qaçmağa başladım, elə bil məni tutub, tərک etdiyim məclisə geri qaytaracaqdılar. Yəqin Şamaxı ilk dəfə idi ki, baldan bu qədər gec qayıdan avropalını görürdü.

XXVIII FƏSİL

ŞAMIL, ARVADLARI VƏ UŞAQLARI

Elə fikirləşməyin ki, belə qaçaraq dönməklə böyük hörmətlə qəbul edildiyim evdən, yaxud ev sahiblərindən canımı qurtarmaq istəyirdim; yox, səyahət heyətinin rəhbəri olduğum üçün sabahkı işlər haqda düşünməliydim. Səhər lap sübhədən yola çıxıb, yolda atları qanbağır edərək arabaçıların bütün məharətindən istifadə etsək belə, yenə də Nuxaya gecədən xeyli keçmiş çatacaqdıq.

Necə deyərlər, sən saydığını say, gör fələk nə sayır.

Otağa təzəcə girmişdim ki, qapı döyüldü. Nədənsə, o saat yadıma gözəl Sonanı qarət edən ləzgilər düşdü, düşündüm ki, gecənin bu vaxtında mənə baş çəkməyə gələn elə yalnız onlar olar.

Xəncərimi götürdüm, cəld tufəngimə göz yetirdim və gözləməyə başladım.

Ancaq sən demə, bu gələn bizim komendant imiş, məni salonda görməyincə, mənzilimə baxmağa gəlmişdi.

O, arvadının, bacısının adından təvəqqe edirdi ki, səhər yeməyinə onlara qonaq olmamış Nuxaya yola düşməyim. Mənim bütün xəyalım səhəri gün axşam Nuxada olmaq idi, ancaq o mənə elə bir şey dedi ki, dərhal fikrimi dəyişdim: o məni vaxtilə dağlılara əsir düşmüş və Şamil haqqında dəqiq, təkzibedilməz məlumatlar verə biləcək bir zabitlə tanış edəcəyini bildirdi. Belə bir təklif məni yolumdan elədi.

Bundan əlavə, başqa bir məsələ də ortaya çıxmışdı; şahinlə ov etmək arzusunda olduğumu söylədiyim Mahmud ağa bələdiyyə rəisinə əvvəlcədən demişdi ki, sabah özünün ən yaxşı iki quşağasını və şahinlərini mənim ixtiyarıma verəcək. Biz Şamaxıdan iyirmi verst aralıda kəklik və dovşanla dolu bir ərazidə dayanıb iki saat ov edə biləcəkdik.

Ləyaqətli, xeyirxah komendant bizi burada bircə gün də olsa artıq saxlamaq xatirinə, Allah bilir, daha nələr fikirləşirdi.

Etiraf edirəm ki, komendantın təklifi ürəyimdən olsa da, Moynenin Tiflisə tez çatmaq üçün tələsdiyini bəhanə gətirdim. Ancaq komendant bildirirdi ki, bu barədə artıq Moyne ilə razılaşıbmışdır.

Bundan sonra daha etiraz etməyə heç bir səbəb qalmadı. Belə şərtləşdik ki, saat doqquzda səhər yeməyini yeyib, on birdə yola düşərik, saat birdən üç qədər də ov edərik.

Qərara gəldik ki, axşamacan Türyançaya çataq və orada gecələyək.

Beləliklə, səhəri gün saat doqquzda biz komendantın evindəydik. Orada tanış olmaq istədiyimiz rus zabiti ilə görüşdük. O, qırx-qırx beş yaşlarında, fransızca çox gözəl danışan bir kişi idi.

Vaxtilə o, Quba tərəflərdə ləzgilərə əsir düşmüş, əvvəlcə dağlara, daha sonra isə Şamilin yanına aparılıbmış. Ləzgilər əvvəlcə onun azad edilməsi üçün on iki min rubl tələb etmiş, sonra həmin məbləği yeddi minə qədər endirmişdilər.

Zabitin ailəsi və dostları üç min beş yüz rubl toplaya bilmiş, pulun qalanını isə o vaxt Qafqaz canişini olan qraf Vorontsov ödəmişdi.

Bu rus zabiti əsirlikdə olduğu beş ay ərzində demək olar ki, Şamili həftədə iki dəfə görürmüş.

O bizə bunları söylədi:

“Hal-hazırda Şamilin əlli altı-əlli səkkiz yaşı olar. Dövlət qeydiyyatından keçməyən, doğum haqqında şəhadətnaməsi olmayan, yaşını yaddaqalan hadisələrə əsasən təxmini təyin edən bütün müsəlmanlar kimi, Şamil də dəqiq yaşını doğru-dürüst bilmir. Görünüşünə görə, ona ancaq qırx yaş vermək olar.

O, ucaboy, xoşxasiyyət, sakit, ciddi, ancaq bir az qəmgin görünüşlü insandır. Üzünün cizgiləri onun qətiyyətli adam olduğunu bürüzə verir. Solğun sifətində qara qaşları diqqəti cəlb edir, qara-qonur gözlərini dincini alan şirin gözləri kimi həmişə şərqlisayağı yarıyumulu saxlayır; səliqəli kürən saqqalı, al-çəhrayı dodaqlarının arasından muncuq kimi düzülmiş ağ və xırda, iti dişləri var, çox fikir verdiyi əlləri balaca və ağ, yerişi asta və ötkəmdir.

İlk baxışdan o, ləyaqətli, yalnız əmr etmək üçün doğulmuş bir adam təsiri bağışlayır.

Əynindəki sadə geyimi ləzgi mahudundan tikilmiş ağ, yaxud yaşıl çərkəzi çuxadan, qar kimi ağappaq tüklü qoyun dərisindən olan papaqdan ibarətdir. Papağın arxasından ağ ipək çalma sallanır. Papağın ortası yuxarıda qara qotazi olan qırmızı mahuddan tikilmişdir; ayağına dar boğazlıqlar taxır.

Qırmızı-sarı rəngli tumacdən çəkmə geyir, bərk soyuqlar düşəndə, bu geyimin üstündən çiyininə tünd moruğu rəngli bir kürk də atır.

Hər cümə günü günorta o, təntənəli şəkildə məscidə yollanır, ağ və ya yaşıl paltarda ibadət edir; qalan vaxtlarda isə o, adi paltarında olur.

O, at belində dik dayanır, ən cəsur atlıların gözünü qaraldan keçilməz yolları çox asanlıqla keçir.

Döyüşə gedərkən o özü ilə xəncər, qılınc, doldurulmuş iki tapança və tüfəng götürür.

Həmişə onun sağında və solunda iki mürid olur, hər biri iki tapança və bir tüfənglə yaraqlanır. Əgər bu iki müriddən birini öldürsələr, dərhal onun yerini başqa birisi tutur.

Şamil qəlbi təmiz, adət-ənənələrinə son dərəcə bağlı adamdır, başqalarının nacinsliyinə dözməz və günahkarı dərhal cəzalandırardı. Onun bu xasiyyətini indi söyləyəcəyimiz hadisə bir daha təsdiq edir.

Dul, övladsız, eyni zamanda davranışlarında özünü çox sərbəst aparan bir azərbaycanlı qadın onunla evlənəcəyinə söz verən bir ləzgi ilə gəzirmiş. Qadın ləzgidən hamilə qalır, bu əhvalatdan xəbər tutan Şamil hadisəni yerli-yataqlı öyrənir və onların hər ikisinin boynunu vurdurur.

Mən Qafqaz qubernatoru knyaz Baryatinskiyin evində onların başlarının kəsildiyi baltanı gördüm, bu balta qənimət kimi son döyüşlərin birində ələ keçirilmişdi.

Şamil inanılmaz dərəcədə az yemək yeməsi ilə də fərqlənirdi.

Onun yediyi buğda çörəyi, meyvə, düyü, bal, içdiyi isə süd idi. Çox nadir hallarda ət yeyərdi.

Şamilin üç arvadı var. Onun bir arvadı da, böyük oğlu Cəmaləddinin anası idi; ancaq oğlu 1839-cu ildə Axulqo mühasirəsində ruslara əsir düşəndə anası xiffətindən ölmüşdü.

Onun adı Patimat idi. Şamilin Patimatdan başqa uşaqları da qalmışdı – hazırda iyirmi üç-iyirmi dörd yaşlarında olan Hacı Məhəmməd Şəfi, və iyirmi beş yaşlı Məhəmməd və iki qız – on dörd yaşlı Nanizət, biri də anasının şərəfinə adlandırılan on iki yaşlı Patimat.

Bütün bunlar dörd-beş il əvvəl Vedendə olan rus zabıtının bizə danışdıqlarıdır.

Şamilin qalan üç arvadı – Zahidə, Şuanet və Əminət idi; axırıncı sonsuz olduğuna görə, Şamil ondan ayrılmışdı.

Zahidə qoca bir azərbaycanlının qızı idi və deyilənlərə görə, həmin qoca Şamili tərbiyə etmiş, onun ərsəyə çatmasında böyük əməyi olmuşdur; ona görə də Şamil Cəmaləddin adlı bu qocaya böyük hörmət bəsləyirmiş, odur ki, ən çox sevdiyi oğluna həmin bu azərbaycanlı qocanın adını qoymuşdu.

Zahidənin iyirmi doqquz yaşı var. Patimat öləndən sonra o, Şamilin böyük arvadı oldu və eyni zamanda, o biri arvadlar onun sözü ilə durub-oturmağa başladılar. Bütün uşaqlar və xidmətçilər imamın özünə necə itaət edirdilərsə, Zahidəyə də eləcə hörmət edirlər. Hər şeyin açarı ondadır, hamıya yemək azuqəsini və geyim-keçimi o paylayır.

Şamilin ondan on iki yaşlı, öz ağı ilə adamı heyran edən gözəl bir qızı vardı; ancaq qızın ayaqları eybəcər və əyridir, adı isə Nəvacatdır. İmam uşaqlarının hamısını çox sevir; ancaq bu qız şikəst olduğundan, digər uşaqlara nisbətən, ona daha mərhəmətli, həssas yanaşırdı. Oğlan kimi qaçmasına və əyri ayaqları ilə olduqca cəld atılıb-düşməsinə baxmayaraq, Şamil həmişə onu qucağında gəzdirərdi. O, günlərin birində Nəvacatın aula od vurmasından ehtiyat edirdi. Bu qızın ən sevimli əyləncəsi ocaqdan, yaxud sobadan yanan kəsövu gizlicə götürüb, eyvanda o tərəf – bu tərəfə qaçmaqdır. Zahidə onun üstünə acıqlananda Şamil deyirmiş:

– Qoy nə istəyir eləsin, Allah həmişə özünün nişanə qoyduğu adamların yanındadır; onun seçdiyi bu bəndələr günahsızdırlar, heç vaxt başlarına bəla gəlməz.

Şamilin ikinci arvadı Şuanetin¹⁴ otuz yaşı vardı; o, ortaboylu və çox gözəl idi; zərif, incə ağız, gözəl saçları vardı, ağbəniz idi, ancaq əl-ayağı yəndəmsiz, kobud idi. O, mozdoklu zəngin erməninin qızı idi. İyirmi il bundan əvvəl Şamil Mozdoka hücum edərkən Şuaneti bütün ailəsi – atası, anası, qardaşları və bacıları ilə birlikdə əsir götürərək o vaxtlar iqamətgahı olan Darqoya gətirmişdi. Həmin əhvalatdan sonra general qraf Vorontsov Darqonu ələ keçirərək yandırmış,

Şamilə Vedenə çəkilmədi. Erməni taciri özünün və ailəsinin azad olunması üçün Şamilə yüz min rubl təklif edir. Şamil isə öz ailəsində hamının Anna çağırdığı Şuaneti sevdi. Erməni tacir Şamilə ailəsinin azad olunması üçün yarım milyon rubl təklif edir. Şamil razılaşmır, ancaq tacirin gənc qızı ilə evlənersə, bütün ailəni azad edəcəyinə söz verir. Anna da imama qarşı kin bəsləmir və onun şərti ilə razılaşır. Həmin vaxt onun on altı yaşı vardı.

Beləliklə, bütün ailə azadlığa buraxılır. Anna iki ilə Quran oxumağı öyrənir, erməni dinini dəyişib Şamilin arvadı olur və Şamil ona Şuanet adını verir.

Şuanet atası və anası öldükdən sonra ona çatacaq vərəşlik payını alıb Şamilə verir. O, Şamilin əsirlərinin, xüsusilə qızların, qadınların xilaskarı idi. Məşhur girovlar – Çavçavadze və Orbeliani kimi knyaginyalar əsirlikdə olduqları müddətdə Şuanet onların himayədarı olmuş, təsəlli vermiş, təmkinli olmalarına kömək etmişdi; axı vaxtilə Şuanet özü də onların vəziyyətində olmuşdu.

Şamilin üçüncü arvadı Əminət idi; onun iyirmi beş yaşı vardı, ancaq uşağı olmurdu, bu gözəl məxluqun “günahı” bundan ibarət idi. Hər iki arvadın daha gözəl, daha cavan olan bu qadın o biri qadınlarda qısqançlıq yaradırdı; xüsusilə, Zahidə həmişə onun sonsuzluğunu başına qaxır, paxıllığından, onun imama qarşı olan sevgisinə şübhə ilə yanaşırdı. Əminətin girdə sifəti, həqiqi mirvari kimi ağ dişlərilə diqqəti cəlb edən gözəl ağız, yumru çənəsi, alma yanaqları vardı, yanağında və çənəsindəki zənəxdanları XVIII əsr şairlərindən hansı görsəydi, “sevgi yuvaları” adlandırardı; bütün bunlar onun dik burnu ilə birlikdə sifətinə daha işvəli görkəm verirdi.

Əslən azərbaycanlı olan Əminət beş yaşında ikən oğurlanıb aula gətirilmişdi, anası uşağını geri qaytarmağa imkanı olmadığından onunla birlikdə həbsdə olmağı üstün tutmuşdu və onun bu arzusu yerinə yetirilmişdi.

İmamın hərəmxanasında arvadlarından savayı, Bakko adlı bir qoca qadın da vardı; bu, Şamilin itirdiyi oğlu Cəmaləddinin nənəsi, Patimatın anası idi; onun mənzili ayrı idi; o, payına düşən azuqədən tək istifadə etdiyi halda, o biri arvadlar hamısı bir yerdə yeyərdilər.

Şamilin arvadlarının üçü də nəinki bir-birlərindən, hətta nöqə-naib arvadlarından da fərqlənmirdilər; yalnız Şamil namaz qılarkən, yaxud müridlərilə məşvərdədə olarkən onun yanına girmək hüququna malikdirlər. Onun yanına Qafqazın hər bir yerindən məşvərdətə gəlirdilər və imam öz qonaqları ilə xeyli söhbətləşər, istədikləri qədər qonaq qalmalarına rüsxət verərdi, ancaq heç vaxt onlarla bir süfrə arxasında oturmazdı.

Onu da deməliyəm ki, qonaq kim olursa-olsun, ədəb qaydalarını gözləyər, hərəmxananın kandarına ayaq basmağa ixtiyarı çatmazdı.

Şamilin arvadlarının öz ağalarına məhəbbəti – Şərqdə bu söz “ər” sözündən daha yaxşı səslənir – hər tərəfə səs salmışdı. Zahidə avropalı qadınlar kimi qısqanc idi; o, hələ də məhəbbətinin başqaları ilə bölünməsinə alışa bilmirdi; günlərinə nifrət edir və əgər imam ədalətli olmasaydı, onların hər ikisinin axırına çıxmağa hər an hazır idi.

Şuanetə gəldikdə isə, onun sevgisi həqiqi və olduqca saf idi; Şamili görəndə gözlərinə işıq gəlir, o, danışanda sanki Şuanetin ürəyi əsir, adını dilinə gətirəndə isə üzü gülürdü.

Şamillə Əminət arasında böyük yaş fərqi, yəni otuz beş yaş fərq olduğundan, adama elə gəlirdi ki, Şamil onu ər kimi yox, bir ata kimi sevirdi. Əminət cavan və gözəl olduğuna görə Zahidənin qısqanclığı daha da artırdı. O, uşağı olmadığına görə, Əminəti Şamildən boşatdıracağı ilə hədələyir, Əminət isə Zahidənin bu təhdidinə gülərək məhəl qoymurdu, lakin sonradan imam həqiqətən Əminəti boşadı. Zabitəli imam ona qarşı tutduğu əmələ görə daxilən vicdan əzabı çəksə də, uşağı olmayan bir qadına bəslədiyi məhəbbətin əxlaqsızlıq kimi anlaşılacağından ehtiyat edirdi; odur ki, iki-üç ay əvvəl Əminətdən ayrılmışdı.

Məhəmməd peyğəmbərin hər bir xeyirxah müsəlmana buyurduğu kimi, Şamil də hər arvadın yanına həftədə azı bir dəfə gedirdi. Bu ziyarət adətən gecə baş verərdi. Şamil həmin günün səhərindən yanına gedəcəyi arvada – Zahidəyə, Şuanetə, yaxud Əminətə xəbər verərdi. O qədər də nəzakətli olmayan XIV Lüdivik isə arvadının bəzək stolunun üstünə məhz bu məqsədlə qoyulmuş qızıli naxışlı məxmər döşəkçəyə sancaq batırmaqla kifayətlənərmiş.

Şamil arvadlarından biri ilə keçirdiyi gecənin səhəri gün gecə-gündüz ibadətlə məşğul olardı.

Dediyimiz kimi, beş yaşında əsir düşən Əminət Şamilin uşaqları ilə birlikdə böyümüşdü; səkkiz yaşında olarkən o, dostluq etdiyi Cəmaləddindən ayrılır və həmyaşıdı Hacı Məhəmmədlə dostlaşır.

Hacı Məhəmməd iki il bundan əvvəl dərdindən dəli-divanə olduğu füsunkar bir gözəllə, Daniyal bəyin qızı ilə evlənmişdir. Biz onun əmisi oğlu ilə Nuxada görüşəcəyik. Karnautun əsil-nəcabətli ailədən çıxması davranışlarında, yerləş-duruşunda və hətta səsində də özünü büruzə verir; o, həmişə gözəl və bahalı paltar geyinməyi xoşlayır, bu isə Şamilin iradəsinə səbəb olur; hər dəfə o, Şamilin yanına gələndə, imam gah gülə-gülə, gah deyinə-deyinə onun ən gözəl əşyalarından birini odda yandırarmış.

Hacı Məhəmməd Vedenə gələndə atasının otağında qalır və gecələr də orada yatır, Karnaut isə gah Zahidənin, gah da Şuanetin otağına yerləşir; bu müddət ərzində Şamil arvadlarının heç birisi ilə görüşmür, hətta oğlu Hacı Məhəmməd də arvadına baş çəkmir; bu, ata və oğul arasında ədəb-ərkan qaydalarının qarşılıqlı surətdə gözlənilməsidir.

Hacı Məhəmməd bütün Qafqazda ən mahir və ən gözəl minici kimi tanınır, at sürməkdə heç Şamildən geri qalmır.

Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, deyilənlərə görə, Şamilin yürüşə getməsi daha gözəl, təntənəli görünürdü.

Şamilin aulu üçqat hasarla əhatə edilmişdi və bu hasarların hərəsi bir müdafiə xətti idi, hər birinin tək bir qapısı vardı ki, atlı oradan başını əyməmiş keçə bilməzdi.

Şamil atını dördnala çaparaq bu üç hasarın üçünü də keçərdi, qapılardan keçəndə ani bir hərəkətlə atın yalmanına yatar, sonra cəld qamətini dikəldər, növbəti yaxınlaşan maneədə yenə eyni qaydada əyilər və yenidən yəhərin üstündə şax dayanardı. Beləliklə də, bir göz qırpmında o, Vedəndən çıxardı.

Hacı Məhəmməd atasına baş çəkməyə gələndə Vedenin bütün igidləri, vurub-tutan oğlanları onun şərəfinə cıdırı çıxardılar. Cıdır adətən aul yaxınlığındakı düzənlikdə təşkil olunardı. Burada bizim ən mahir sirk ustalarımızın heyranlığına, təəccübünə səbəb ola biləcək ləzgi, çeçen və çərkəz igidlərinin xüsusi çeviklik və məharətlə yerinə yetirdikləri çətin, təhlükəli hərəkətlər, təlim məşqləri, bir sözlə, Şərq təxəyyülünün əsrarəngiz qəhrəmanlıq nümunələri nümayiş etdirilərdi.

Bu bayramsayağı qarşılama iki, ya üç gün davam edərdi; çətin hərəkətləri hamıdan yaxşı yerinə yetirənlər qiymətli yəhər, gözəl at, və ya gözəl tüfənglə mükafatlandırılırdı.

Əgər hamıdan mahir, cəsur olan Hacı Məhəmməd öz yoldaşlarına səxavətlə güzəştə getməsə, bu mükafatların hamısını yəqin ki, özü qazanardı.

Pulun azlığına və döyüş sursatının – barıtın, güllənin çatışmamasına baxmayaraq, belə təntənələrdə hər şeydən gen-bol istifadə olunurdu.

Yeri gəlmişkən, bu yaxınlarda Şamil dağlarda barıt fabriki açmışdır.

İmamın arvadlarının məiyyətinə aid qızlardan biri ərə gedəndə tək-cə hərəmxanada deyil, bütün aulda toy məclisi qurulardı. Bu münasibətlə hərəmxanadakı bütün xidmətçi qadınlara sırğa, kəhrəba, mərca muncuqlar, bilərziklər və təzə paltar hədiyyə olunardı.

Toy mərasiminə gəldikdə isə, belə şənliklərin birində iştirak edən zabit bunları danışıdı:

– Gəlinin üzünə təzə duvaq salar, əyninə təzə tuman, köynək və qırmızı tumanıdan hündürdaban çəkmə geyindirərlər. Sonra isə yemək süfrəsi açılır. Ancaq gəlin bu ziyafətdə iştirak etmir, onu hamıdan ayrı, qalın bir xalçanın arxasında oturdurlar. Gəlin də, təzə bəy kimi uç gün pəhriz saxlamalıdır.

Döşəmədəki xalçanın üzünə süfrə salınır. Süfrəyə ət yeməyi kimi yalnız kabab gətirilir. Bundan əlavə, qonaqlara kişmişli aş, bal, qoğal, kökə, şərbət və adi su verilir. Çox vaxt buğda çörəyini südə doğrayıb yeyirlər.

Biz artıq kabab və onun necə hazırlanması haqda danışmışıq, bu, səyahətim ərzində yediklərimin içində ən ləzzətlişidir və Fransada məşhur yeməklərin siyahısına qatılmağa layiqdir. Kabab ovçular üçün əvəzsiz yenilikdir.

Qayıdaq azərbaycanlı toyuna.

Hamı yeməyi qıpqırmızı xınalənmiş əlilə yeyir. Bu adət Şərqin həm cənubunda, həm də şimalında geniş yayılmışdır. Bununla belə, bir çox qadınlar çinlilər kimi plovu balaca çubuqların köməyilə, həm də olduqca cəld yeyirlər.

Yemək mərasimi axşam saat altıya yaxın başlanır.

Saat onda qadınlar ayağa qalxırlar. Gəlinin rəfiqələri bəyin göndərdiyi hədiyyələri qəbul edirlər.

Bu hədiyyələr su səhəngindən, mis camdan, xalçadan – bu həm də döşəyi əvəz edir, paltar yumaq üçün bir yekə ləyəndən və dağlıların özlərinin istehsal etdiyi, üstü çox kobud şəkildə gül təsvirləri ilə bəzədilmiş qırmızı sandıqdan ibarətdir. Makarov yarmarkasından alınan cehizlik sandıq sarı, yaxud ağ rəngli cilalı dəmir lövhələrdən hazırlanır, üstündə gümüşü rəngli halqalar olur, içərisi isə evlərin tavanını örtmək üçün istifadə edilən təzə, yaxud işlənmiş, sukeçirməyən qatranlı karton parçalarından olur.

Bütün bu saydıqlarımıza gəlinin valideynləri yorğan-döşək, güzgü, iki-üç saxsı qab-qacaq, naxış vurmaq, tikiş tikmək üçün ipək parçalar da əlavə edərlər.

Gəlini ata mindirirlər, yerdə qalanlar isə əllərində lampa, çıraq yandıraraq piyada gedir və gəlini ər evinə qədər müşayiət edirlər; bəy isə evin eyvanında dayanıb gəlini qarşılayır.

Ancaq gəlin öz payına düşən və onun xüsusi mülkiyyəti sayılan cehizini almamış ata evindən çıxır. Bu cehiz qız üçün iyirmi beş rubl, dul qadın üçün – birinci kəbindən sonra on altı rubl, ikinci kəbindən sonra isə on iki rubldan ibarətdir. Üçüncü nikahdan sonra qadının cehizi altı rubla bərabər olur. Təbii ki, bütün bu qiymətlər qadının nə qədər gözəl və dövlətli olmasından asılı olaraq, sövdələşmə nəticəsində dəyişir.

Şamil balacaları çox sevərdi, knyaginyalar Çavçavadze və Orbeliani əsirlikdə olduqları müddətdə hər gün onların uşaqlarını yanına gətirdər, düz bir saat onlarla oynayar və hər dəfə də hədiyyə verməmiş buraxmazdı.

Uşaqlar da Şamilə elə öyrəşmişdilər ki, əsirlikdən qurtarıb ondan ayrılanda ağlayırdılar.

Təkcə Cəmaləddin haqqında zabit bizə bir şey danışa bilmədi. O, Şamilin əsirliyində olanda Cəmaləddin də rusların əlində idi və buna görə də həmin zabit onu görə bilməmişdi.

Ancaq əmin olun ki, gürcü knyaginyalarının oğurlanıb əsir götürülməsi haqda danışanda mütləq ona rast gələcəyik.

XXIX FƏSİL

ŞAMAXIDAN NUXAYA GEDƏN YOL

Əvvəlcədən şərtləşdiyimiz kimi, günorta saat on iki tamamda biz üzrxahlıq edib, hörmətli komendantdan və onun ailəsindən ayrıldıq.

O bizə yasavulların arasında qoçaqlığı ilə seçilən Nurmat-Matın başçılıq etdiyi on iki nəfərdən ibarət bir mühafizə dəstəsi ayırmışdı.

Nurmat-Mat bizi düz Nuxaya qədər müşayiət etməli idi. Ləzgilər artıq ətraf kəndlərdə dinc əhalini narahat edirdilər. Camaat arasında mal-qaranın oğurlanması, aranda yaşayan adamların dağlara qaçırılması haqda söz-söhbət gəzirdi. Nurmat-Mat bizim təhlükəsizliyimizə başı ilə cavabdeh idi.

Şamaxıdan qollarının üstündə şahin tutan ovçuların müşayiəti ilə yola düşməyimiz nədənsə mənə Fransada hələ orta əsrlər dövründən adamı heyran qoyan və hələ də 1830-cu illərin tarixi məktəblərində qorunub saxlanan adət-ənənəni xatırladırdı.

Şamaxıdan Ağsuya – Yeni Şamaxıya gedən yol bir az şose yoluna bənzədiyindən o qədər də pis deyildi; yolun hər iki tərəfində yalnız ləzgi mahudunun davam gətirdiyi tikanlı kol-koslar gözə dəyirdi.

Bakıdan Şamaxıya gedəndə yolda bir dənə də olsun ağaca rast gəlməmişdik.

Şamaxı yolunda isə nəinki ağac, hətta ağacların üstündə yarpaqlar da gözə dəyirdi.

Hava mülayim, səma aydın, üfük isə mavi idi. Müəyyənləşdirdiyimiz ovlaq yerinə iyirmi verst vardı və biz saat yarımə həmin məsafəni qət etdik.

Biz şərtləşdiyimiz görüş yerini uzaqdan tanıdıq. İki azərbaycanlı hərəsi bir atın yedəyindən tutmuşdu, yanlarında isə üç tazi vardı.

Buradan şahinləri ovun üstünə buraxacaqdılar.

Atlardan düşdük. Yolboyu qaçısan dovşanları gördükdə yanımdakı azərbaycanlı ilə bərabər özümü “kol-kosun” içinə atdım; Moyne də bizə qoşuldu.

Elə yüz addım getməmişdik ki, hərəmiz bir dovşan vurduq.

Bundan əlavə, bir dəstə qırqovul düz qabağımızda havaya qalxdı və mən dəstəni izlədim. Atıma qalxıb qollarında şahin tutan adamları səslədim. Onlar itləri də gətirib tez gəldilər.

Mən onlara qırqovulların düşdüyü yeri nişan verdim... İtləri qabağa buraxıb özümüz də onların dalınca həmin yerə getdik.

Tezliklə dörd yanımızda qırqovullar uçusan həmin yerə çatdıq; şahinlərin hər ikisini buraxdıq. Mən birinin, Moyne isə o birinin dalına düşdük. İki yüz addım getmişdik ki, izlədiyim qırqovul artıq şahinin caynağında idi.

Özümü vaxtında çatdırıb qırqovulu diriylən şahinin çəngindən qurtardım, bu yaraşlıq xoruz qırqovul başından yüngülcə yaralanmışdı.

Şahinsaxlayan dəri çantadan bir tikə təzə ət çıxarıb mükafat kimi şahinə verdi.

Şübhəsiz ki, quş yorulmuşdu; ancaq görünür, gətirdiyi qənimətlə kifayətlənmək istəmirdi və yenidən ova başlamağa hazır idi.

Biz müşayiət dəstəsinin yanına qayıtdıq. Moynenin də kefi kök idi, mənim kimi o da yaraşlıq qırqovul xoruzu ilə qayıtmışdı, bu quş da hələ diri ydi, ancaq mənim vurduğumdan daha pis yaralanmışdı. Dərhal onun başını üzdülər və arabadakı qutuya, vurduğumuz dovşanların yanına qoydular. Sonra ən hündür təpəyə qalxıb at üstündə duran heykəllər kimi dayandıq, şahinlə gözən ovçuları isə ov dalınca qabağa buraxdıq. Onlar kol-kosları aralaya-aralaya ov axtarırdılar. Birdən bir kəklik pırıldayıb qalxdı, şahinlərdən biri də onun dalına düşdü, ancaq kəklik aradan çıxmışdı; ikinci bir kəklik uçdu, onun ardınca o biri şahin şığıdı. Kəklik düz bizim üstümüzə gəlirdi, şahin iki-üç dəfə qanad çalsaydı, ovunu haqlayacaqdı, ancaq şahin elə təzəcə kolluğa girən kəkliyin ardınca cumurdu ki, birdən güllə dəymiş kimi hər iki qanadı yanına düşdü və kolluğun ortasında görünməz oldu.

Bu qəfil enişin səbəbini öyrənmək üçün gözlərimi qaldırıb ətrafı diqqətlə nəzərdən keçirdim. Başımın üstündən yüz metr yüksəklikdə iri bir qartal uçurdu. Şahin onu görmüş, belə bir güclü rəqibin qarşısında tab gətirə bilməyəcəyini anladığından, özünü kolluğa vurmuşdu. Qartal ona məhəl qoymadan uçub gözdən itdi.

Mən şahinin düşdüyü yerə qaçdım və çox çətinliklə onu axtarıb tapdım; şahin bir ağacın koğuşuna girmişdi və qorxudan bütün bədəni tir-tir titrəyirdi.

Onu gizləndiyi yerdən dartıb çıxartdım, ancaq yazıq quş ayaqlarını elə sıxmışdı ki, qolumun üstündə dayana bilmirdi. Birtəhər onu qolumun üstündə saxlamağa çalışdım. Quş özünü elə itirmişdi ki, qorxa-qorxa ətrafına baxırdı. Ancaq qartal artıq uçub getmişdi, səmada heç nə görünmürdü. Elə bu vaxt ovçu özünü yetirdi; o, quşu məndən aldı və onu tumarlayıb sakitləşdirməyə başladı, yalnız yarım saatdan sonra quş özünə gəldi və yenidən əldən qaçıracağı kəkliyin ardınca getməyi qərara aldı.

Mənəvi cəhətdən mənə hər şeydən çox zövq verən bu gözlənilməz macərəylə bərabər, biz iki saat ərzində düz üç kəklik vura bildik. Vaxt isə keçirdi; biz Türyançayda gecələmək üçün otuz verst yol getməli idik; üstəlik, nəhəng bir dağı aşmalıydıq və özü də bunu gündüz, yəni qaranlıq düşməmiş etməliydik; ona görə də ovu başa çatdırdıq. Şahinsaxlayanlara bir az pul verib ayrıldıq; artıq yol üçün azuqəmizi təmin edəcək qədər ovumuz vardı.

Mühafizə dəstəmiz dəyişdi, ancaq Nurmat-Mat bizimlə qaldı. O, iyirmi nəfərlik mühafizə dəstəsinə rəhbərliyi öz üzərinə götürdü; atlılardan ikisini qabağa, ikisini arxaya göndərdi, qalanlar isə arabamızın yanı ilə atlarını dördnala çaparaq irəlilədilər.

Yol o qədər də təhlükəsiz olmadığından, belə ehtiyat tədbirlərinin görülməsi təbiidir. Xasay Usmiyevin verdiyi tapançadan və Baqrationun hədiyyə

etdiyi yivli tufəngdən ibarət silah ehtiyatımızı yoxladıq, qırma gilizləri qurğuşun güllələrlə əvəz etdik və yolumuza davam etdik.

Qarşıdakı dağın ətəyinə çatanda tarantas sürətini azaltdı. Bundan istifadə edərək tufənglərin patronlarını yenə dəyişdik və iki nəfər kazakın müşayiətilə yolun hər iki tərəfilə piyada irəliləməyə başladıq.

Çox keçmədən bir kəklik və bir turac ovladıq.

Əlçatmaz bir yerdən açılan atəş və qulağımızın yanından vıyılı ilə keçən güllə bizi tarantasa qayıtmağa və ehtiyatlı olmağa çağırırdı.

Buna baxmayaraq, təhlükəli heç nə baş vermədi və təxminən bir saata dağın zirvəsinə qalxa bildik.

Dağ sanki dikinə iki yerə bölünmüşdü; Söni dağında* olduğu kimi, bu dağın da bəzi yerlərində yol nəhəng ilana oxşayır, enişli-yoxuşlu döngələrdə qıvrılır və biz bu döngələri fırlanaraq yoxuşu düşürdük. Yol təhlükəli olmasına baxmayaraq, enli idi və iki araba rahatlıqla yan-yana keçib gedə bilirdi; üfünqün mənzərəsi füsunkar idi. Biz Qafqaz dağlarının səfəndə yan-yana dayanmış iki dağın arası ilə aşağı enirdik.

Sağ tərəfdəki dağın ətəyi meşəlik, ortası çıpaq, zirvəsi isə qarla örtülü idi; soldakı dağ isə ondan bir az alçaqdı, ətəyi lacivərdi, yuxarısı isə qızılı rəngə çalırdı. Hər iki dağın arasında geniş vadi, daha doğrusu, düzənlik uzanıb gedirdi.

Gözəl mənzərə idi.

Başımı əyib aşağıya baxır və bizi düzənlikdən ayıran məsafəyə nəzər salırdım, hər döngədə canıma üşütmə düşür, az qalırdı ki, damarlarımda qanım dunsun. Bizim arabaçıya gəlincə, sanki qurd ürəyi yemişdi; yuxarıda güllə səsi eşitdiyimiz andan bəri atları elə dördnala sürürdü ki, arxamızdan gələn müşayiət dəstəsi xeyli geridə qalır, qabaqda gedənləri isə ötüb keçirdik.

Biz əbəs yerə boğazımızı cıraq arabaçıdan heyvanları belə sürməməsini istəyirdik, o bizə heç cavab vermirdi və nəinki sürəti əvvəlki kimi saxlamağa çalışır, hətta əlindəki qamçı ilə heyvanları daha bərk qamçılaraq sürətlərini artırmağa məcbur edirdi. O, arabanı eynən Neron kimi ustalıqla idarə edir, riyaziyyatçı dəqiqliylə yolun tən ortası ilə sürürdü. Bizə təskinlik verən yalnız bu idi ki, heyvanlara vurduğu qamçını hər dəfə qaldırıb çırpanda ucu bir dəfə bizə dəyirdisə, on dəfə də onun özünə dəyirdi.

İki saata gedəcəyimiz bu dəhşətli enişli əlli dəqiqəyə endik, və beləliklə, sürətlə gəlib vadiyə yaxınlaşdıq. Nəhayət, dərənin dibinə, başqa cür desək, düzənliyin başlanğıcına gəlib çatdıq; qarşımızda bir az əvvəl ilan kimi qıvrılan yolun əvəzinə, birbaşa Ağsu kəndinin evlərinə aparən düz yol uzanıb gedirdi.

Biz bütün çətin, qorxulu döngələri, təhlükəli yolları arxada qoyduğumuzu düşünürdük ki, birdən arabaçı onunla yanaşı əyləşən Kalinoya qışqırırdı:

– Cilovu tutun və sürün, başım gicəllənir, gözüm qaralır!

Arabaçının nə dediyini biz başa düşmədik, ancaq onların təlaşlı hərəkətlərindən nəsə xoşagəlməz bir hadisə baş verdiyini hiss edirdik.

* Alp dağlarında hündürlüyü 3170 metr olan zirvə.

Atlarımız önümüzdəki yolla sağ tərəfə düz getmək əvəzinə, sürətlə irəliyə çapırdılar; bu isə arabani birbaşa uçuruma aparırdı, ora sərt bir eniş idi.

Kalino arabaçının əlindən cilovu çəkib aldı, ancaq artıq gec idi.

Deyəsən, o da başını itirmişdi.

Hər şey bir göz qırpımında, ildırım sürətilə baş verdi.

Əvvəlcə arabaçı gözdən itdi; o sürüşdü, daha doğrusu, atların arasına düşüb yox oldu.

Kalino isə əks tərəfə, havaya tullandı. Tarantas qayaya çırıldı. Bu zərbədən Moyne arabanın içindən kənara düşdü... kiçik bir çayın islatdığı gözəl, yumşaq otluğun üstünə yığıldı.

Mənə gəldikdə isə, əllərimlə bir ağacın budağından yapışmağa macal tapdım; araba qayaya dəyəndə mən yerimdən elə sıçradım ki, sanki qılınc sıyrılıb qınından çıxdı.

Ağırlığıma tab gətirməyən budaq əyildi, ayaqlarım yerdən bir fut aralı qalmışdı, ağacdən sallanırdım. Mən özümü yerə atdım və bununla hər şey qurtardı. Moyne də ayağa durmuşdu, o biri iki yoldaşımıza baxanda halına şükür edirdi. Arabaçı atların ayağı altında əzilmişdi, başı və əlləri qan içində idi. Kalino yolun kənarındakı şumlanmış sahəyə düşmüşdü və o qədər də çox zərər çəkməmişdi. Ancaq onu narahat edən yalnız bir şey idi. Rudolfun istehsalı olan çox qiymətli saatım onda idi; belə ki, tez-tez vaxtı xəbər vermək vəzifəsi ona həvalə edilmişdi. O isə ədəbahlıq edib, saatın zəncirini altdan geydiyi jiletin yox, uzun pencəyinin düyməsinə keçirmişdi. Kalino göydə fırlanıb yığılarkən saatın zənciri ağacın böyük bir budağına ilişmiş və Allah bilir, saati hara tullamışdı. Zəncirin qırığı pencəyin düymə yerindən sallanırdı, saat isə yoxa çıxmışdı. Kalino xəcalət çəkdiyini mənə bildirdi.

– Əvvəlcə arabaçıya kömək edək! – ona dedim, – saatla sonra məşğul olarıq.

Ancaq Kalino başa düşmürdü ki, belə yerdə arabaçı saatdan qabaqdır; o bunun əksini düşünürdü; əvvəlcə saat, sonra isə insan. Mən təkid etdim. Moyne atların cilovunu yığışdırıb arabadan açırdı. Qafqazda atları xüsusi bir üsulla miniyə qoşurlar; bizdə atın bağlandığı qayıq əvəzinə burada ipdən istifadə olunur; bizdə qayıq toqqadan keçirirlərsə, burada ipə düyün vururlar. Mən xəncərimi çıxarıb yan ipləri kəsdim.

Elə bu an kazaklar gəlib çıxdılar. Onlar uzaqdan bizim atılıb düşdüyümüzü görmüşdülər və indi nə işlə məşğul olduğumuzdan xəbərləri olmadığından köməyə gəlmişdilər. Həqiqətən də, onlara ehtiyacımız vardı. Nəhayət, belə qərara gəldik ki, arabaçını atların ayağının altından dartıb çıxartmaq mümkün olmayacaq, odur ki, atları onun üstündən çəkib uzaqlaşdıraq. Arabaçı başından və əlindən yaralanmışdı. Bulaq suyu və cib yaylıqlarımız onun üçün məlhəmi sarğı oldu, xəşbəxtlikdən yaraları o qədər də ağır deyildi.

Mən arabaçının yaralarını sarıyanda Kalino saati axtarmağa davam edirdi. Bu vaxt ağılıma gəldi ki, görəsən arabaçını hansı milçək sancmışdı ki, o

belə bir ehtiyatsızlığa, səhvə yol vermişdi? Arabaçının nə üçün atları enişəşığı dördnala qovduğunun səbəbini soruşdum, o, əvvəlcə cavab vermək əvəzinə susdu. Nəhayət, etiraf etdi ki, atlar sürətlə tərpaşığı enəndə onun başı fırlanmışdı və həmin vaxt onları qeyri-iradi idarə edirmiş və atları yolun ortasına tərəf yönəltməyə çalışmış, daha doğrusu, atlar özləri həmin istiqamətdə gedirlərmiş. Mərhəmətli Allahın köməyi ilə, dağın ətəyinə qədər hər şey yaxşı idi, ancaq həmin bu yerə çatanda gücünün və iradəsinin tükəndiyini hiss etmiş və Kalinoya qışqırmışdı: – Kalino, cilovdan tutun, mənim başım hərlənir!

Arabaçının izahı sadə və səmimi idi, möcüzə sayəsində salamat qurtardığımızı görə Allaha şükür etməliydik.

Allahın bizə yardımını bununla da kifayətləndi və saatın tapılmasında Kalinoya kömək olmadı. Onun peşmanlığına baxmayaraq, saatdan əlimizi birdəfəlik üzdü. Kazakların tarantasın ətrafına bircə dəfə yığılması ilə, çox çəkmədən o da əvvəlki vəziyyətinə düşdü; taranta bu həngəməyə yaxşı tab gətirmişdi və indi əvvəlkindən daha artıq sürətlə yola düşməyə hazır idi.

Atları yenidən qoşdular; tarantası çəkib yolun ortasına qoydular; Kalino və arabaçı yenə əvvəlki kimi oturaqda yerlərini tutdular; ancaq onlar bu dəfə yerlərini dəyişdilər, yəni Kalino arabaçının, arabaçı isə Kalinonun yerində oturdu, belə ki, indi taranta Kalino idarə edəcəkdi. Sevimli saatımın itdiyi yeri tərk edib yenidən yola düşdük.

On beş dəqiqə sonra biz Ağsuda – Yeni Şamaxıda idik.

Əvvəllər otuz beş-qırx min əhalisi olan Ağsuda indi üç-dörd min adam qalmışdı və ona görə də orada dayanmağa lüzum yox idi; biz burada atlarımızı dəyişdik və yolumuza davam etdik.

Axşam saat səkkizdə biz Türyançaya gəlib çatdıq; burada nəzarətçi məntəqəsinin zabitinin otağında diqqətimi cəlb edən ən qiymətli şey, çarpayının baş tərəfində divara asılmış xalçada Konyenin “İgid Bua Jilberin qaçırdığı kuaneli Rivekka” əsəri oldu.

Səhər saat yeddidə artıq yolda idik. İrəlilədikcə yaşılığın artması daha çox gözə dəyirdi. Günəşin mülayim və ilıq şüaları adamı xoşhallandırır; gözəl yayı xatırladan günlərin birində biz mənzərəli bir yolla gedirdik... Noyabr ayı idi.

Saat on birdə növbəti nəzarət məntəqəsinə gəlib çatdıq.

Bilmirdik necə edək – burada gecəyəib sabah Nuxada dayanmadan gedək, yoxsa gecəni Nuxada keçirib bir gün də knyaz Tarxanovun qonağı olaq?

Mən təkidlə Nuxada gecələməyi və knyaz Tarxanovu görsək də, görməsək də, sabah yola düşmək istədiyimi bildirdim.

Gecəyarısı olmasına baxmayaraq, arabaçılara yollarına davam etməyi və bizi Nuxanın bələdiyyə rəisinin evinə aparmağı tapşırıdım.

Tarantasa qoşulmuş atlar dördnala çapırdılar və on beş dəqiqədən sonra bir neçə çayı, sağımızda-solumuzda olan ağacları arxada qoyaraq ətrafına ikiqat hasar çəkilmiş, pəncərələrində işıq görünməyən, qapısı bağlı bir evin qarşısında dayandıq. Bu, qonaqpərvərliklə qarşılanmayacağımızın nişanəsi idi.

XXX FƏSİL

DÖVLƏT EVİ

Arabaçının böyük evə girməyilə çıxmağı bir oldu və dərhal xəbər verdi ki, qarşıdakı xudmani mənzil bizim üçün ayrılmışdır; indi qalırdı həmin evə yaxınlaşıb səyyahların gəldiyini bildirmək və açarları istəmək.

Mən qətiyyənlə adımın çəkilməməsini tapşırırdım, çünki gecənin bu vaxtında knyazı yatağından qaldıraraq narahat etmək istəməyirdim.

Arabaçı knyazın nöqərlərindən biri ilə qayıtdı... Bu adam yatmamışdı və görünüşündən əsl qaravulçuya oxşayırdı.

O bizim silahlarımızı gördü və onların dolu olub-olmadığını, hansı güllədən qoyduğunuzu soruşdu; cavab verdik ki, tufənglərin ikisi qaban gülləsi, üçü isə qırma ilə doldurulub. Cavabımız həmin adamı qane etdi:

– Karoşo! Karoşo! – o, iki-üç dəfə təkrar etdi, bu isə – “lap yaxşı, lap yaxşı!” demək idi.

Razılıq əlaməti olaraq bu mərd adama baş əydim və elə həmin andaca acından qarnımın quruldamağı yadıma düşdü; knyazın nöqəri elə bil ürəyimdən xəbər verdi, nəyə ehtiyacımız olduğunu soruşdu.

Üçümüz də xorla eyni cavabı verdik.

Nöqər şam yeməyi üçün bir şey gətirməyə getdi və biz fürsətdən istifadə edərək təzə evimizə baxış keçirməyə başladığımız ev beş-altı otaqdan ibarət idi və otaqların birində mebel adına iki dayaq üstündə duran üç taxtadan başqa heç nə yox idi. Bunun əvəzinə, divarlarda çoxlu taxçalar var idi; mən ilk dəfə idi ki, belə memarlıq üslubuna rast gəlirdim. Bu barədə mənə haçansa Dondukov-Korsakov danışmışdı. Bir həkimin hər dəfə xəstəxanadan qayıdarkən bu taxçalara yaxınlaşıb hərəsinin qabağında bir stəkan punş içdiyini də nağıl eləmişdi. Bədbəxtlikdən, bu dəfə taxçalar boş idi.

Oturmağa kətil olmadığından biz çarpayıların üstündə oturub gözləməli olduq və özümüzə söz verdik ki, səhər açılan kimi atları qoşaraq knyazın evinə gedək və elə oradan da yola çıxaraq.

Qulluqçu, başqa cür desək, nöqər – bu iki “vəzifə” arasında böyük fərq vardır; bir qab hissə verilmiş balıq, bir qab soyutma ət, yanında isə çaxır və araq gətirdi.

Biz soyuqdan əsə-əmə yeməyə başladığımız otaqdakı sobanı az əvvəl ağzına qədər odunla doldurmuşduq. Həmin gün kəsildiyindən yaş olan odunlar elə bil yanmaqdan “imtina etmişdilər”. Ancaq bütün bu və buna bənzər maneələr insanın səyi, inadı qarşısında həmişə aradan qalxır.

Samovar pıqhapıq qaynayır və mənzilin qızması üçün sobaya bacardığı qədər kömək edirdi.

Bir sözlə, çox çəkmədi ki, boş və soyuq otaqlar insan nəfəsi ilə isindi və

canlandı. Aclıqdan, yorğunluqdan və soyuqdan sonra yaxşı yemək, qızınmaq və dincəlmək adamın əhvalını yaxşılaşdırır, süstlüyü, kefsizliyi aradan qaldırır. Rusiyada çox içilən, şimal xalqlarının soyuqdan keyləşmiş əzalarına öz istiliyi ilə canlanma gətirən, elə bu məqsədlə də Şərqdən – Çindən səhraları aşaraq gətirilən çay bizi mənəvi və fiziki cəhətdən gümrəhləşdirir, çox keçməmiş kefinizin kökəldiyini “Bəh-bəh!” nidaları ilə bürüzə verir. Bu məmnunluq səsləri insanın tükənməkdə olan gücünün əvvəlki şux və rahat vəziyyətə qayıtmasının sübutudur və razılıq əlaməti kimi sevincini ifadə edirsən:

– Oxay! Bu nə yaxşı oldu!

Bundan yaxşı daha nə ola bilər? Otaqlarımıza keçəndə çarpayılarımızın üstünə keçə salındığını, taxçalara şam qoyulduğunu – onların hamısı yanırdı – gördük, sobaların xoş, ilıq istisi bütün mənzilə yayılırdı. Yalnız bu vaxt bir qədər əvvəl Nuxaya gələrkən, qaranlıqda iri bağların arasında itib-batan evləri, kənarlarına böyük ağaclar əkilmiş küçələri, həzin zümzümə ilə axıb gedən gur, sulu çayı və təbii şalalələri xatırlamağa başladım.

– Bu Nuxa deyilən yer gözəl olmalıdır, – özümdən asılı olmayaraq dilləndim.

– Bəli, yayda, – Moyne cavab verdi.

Mən onun cavabları ilə razılaşmağa adət etmişdim.

Belə cavab verməsinə səbəb üşüməyi idi, daha doğrusu, soyuqdan qorxması idi; dediklərimə aydınlıq gətirmək üçün xatırladım ki, sırf bu fiziki xüsusiyyəti üzündən keçdiyimiz bütün yerlərdə mən təbiətin gözəlliklərini təriflədikcə Moyne həmişə narazılıqla cavab verirdi.

Bu da həqiqətdir ki, bu onun mənzərəçi rəssam olmağından da irəli gəlirdi. Belə ki, yarpaqsız ağac görəndə o özünü kefsiz hiss edirdi. Eyni zamanda, Sankt-Peterburqdan bu yana üç-dörd dəfə qızdırma xəstəliyinə tutulduğunu da nəzərə alsaq, soyuğun ona vurduğu ziyan baxımından cavabını üzrlü hesab etmək olardı.

Gecəyarısı qapını döyən gözlənilməz qonaq olmağımıza baxmayaraq, bizə son dərəcə yüksək qayğı, qonaqpərvərlik göstərilirdi, belə ki, nökr otağımıza girib bir şeyə ehtiyacımız olub-olmadığını da soruşdu.

– Hər şey qaydasındadır! – deyə cavab verdim və əlavə etdim: – Elə bil lap Mahmud bəyin sarayındayım.

– Təkcə rəqqasələrimiz çatışmır! – Moyne gülərək dedi.

Nökr fransızların nə demək istədiyini öyrənmək istədi; Kalino bizim sözlərimizi rus dilinə tərcümə etdi.

– Seyças! – deyə nökr cavab verdi və çıxdı.

Biz nökrin dediyi bu kəlmənin mənasına fikir, daha doğrusu, əhəmiyyət vermədik; sən demə, yığcam şəkildə deyilmiş bu söz Qafqazda hər suala cavab kimi səslənirmiş.

Nökr çıxdı, hamımız yerlərimizə keçib yatmağa hazırlaşdıq.

Moyne və Kalino ən böyük otağı “tutmuşdular”, mən isə ən balaca otaqdaydım.

Ay yenicə doğmuşdu və onun zəif işığı otağımın pəncərəsindən içəri boylanırdı. Olduğumuz evin dörd tərəfi böyük bir eyvan idi.

Mən mənşərənı seyr etmək məqsədilə bayıra çıxdım.

Bu vaxt pəncərələrimizin altında gözətçinin var-gəl etməsi məni çox təəccübləndirdi. O, bizim əşyaları qorumaq üçün gəlmişdisə, axı şeylərimizin hamısını gələn kimi içəri daşıyıb yerləşdirmişdilər. Yox, əgər mənim rütbəmə görə idisə, axı hələ Nuxada məni heç kim general formasında görməmişdi. Deməli, gözətçi mənim əynimdəki general formasına hörmət əlaməti olaraq burada dolaşmırdı.

Bəlkə mən həbs edilmişdim və ya əsir götürülmüşdüm? Bu mümkün olan ehtimallardan ən az ağlabatanı idi.

Bu narahatlığımın səbəb olan yeganə fikir idi və tamamilə əsassız olması arxayınılıqla içəri keçməyimə səbəb oldu. Mən yatağıma uzandım, şamı söndürüb çar Pyotrın qanun məcəlləsindəki bəndlərlə özümü mühakimə edə-edə – elə bilirəm ki, heç kim özünü onlarla belə məzəmmət etməz – yuxuya getdim.

Elə təzəcə gözümə yuxu gəlmişdi ki, qapının açıldığını hiss etdim: qapı çox yavaşca açılmağa başladı, mən oyandım. Səsin hansı tərəfdən gəldiyini təyin etmək məqsədilə ətrafa göz gəzdirdim və qabaqda nökrin, arxasınca isə çadraya bürünmüş azərbaycanlı qadının gəldiyini gördüm; şamın işığında qadının gözləri çadranın altından qara almaz kimi parıldıyırdı.

– Rəqqasədir! – nökr dedi.

Etiraf edirəm ki, əvvəlcə mən heç nə başa düşmədim.

– Rəqqasə, – nökr təkrar etdi, – rəqqasə!

Və mən bir az əvvəl Moynenin zarafatını və nökrin ona cavabını xatırladım, axı mən özüm də belə demişdim: “Elə bil ki, lap Mahmud ağanın sarayındayıq, təkcə rəqqasəmiz çatışmır!”.

Bizim bu sözüməzə nökr rusca – “seyças!” deyər cavab vermiş və çıxıb getmişdi.

Nökr bu istəyimizi ciddi qəbul etmiş və qısa vaxt ərzində kəlməbaşı deyilən “Seyças!” vədini yerinə yetirmişdi; sanki həqiqətən də biz bu saat Mahmud bəyin cənnətindəydik və təkcə rəqqasəmiz çatışmırdı.

Rəqqasənin gətirilməsini mən tələb etməmişdim. Deməli, bunun mənə heç bir aidiyyəti yox idi. Nökrə təşəkkür etdim və içəriyə özümü tutub var gücümlə qışkırdım:

– Kim rəqqasə istəyir?

– Mən! – Kalinonun səsi eşidildi.

– Onda qapınızı açın və əllərinizi uzadın!

Mənim otağımla üzbəüz qapı açıldı, mənə qapımı ördüm. Qapı açılan kimi Kalino ağuşunu açdım, açmadım, onu deyər bilmərəm. Mən yatağıma

uzanıb üzümü divara çevirdim və yenidən yuxuya getdim. Bu da həqiqətdir ki, Kalininun dediyinə görə, rəqqasələr az əvvəl mənim qarşımda dayanan bu qadımdan daha açıq-saçıq olurlar.

Xoruzun ilk banına oyandım. Bu xoruz banlaması düz qulağımın dibində səslənməsəydi, burada qeyri-adi heç nə yox idi; amma səs elə yaxından gəlirdi ki, az qala xoruz çarpayımın baş tərəfindəki taxçaya qonmuşdu.

Yəqin gecəyarısı mənim otağıma rəqqasə gətirən nökr, mənzili boş görüb özünə məskən seçən xoruzu da baş kirayənişin kimi çölə çıxarmağı ununtmuşdu və mən gecəni narahat yatan bu qonşunu otaqdan çıxartmaq niyyətilə ətrafıma diqqətlə nəzər saldım, ancaq ay işığında nə qədər ora-bura baxdımsa da, heç nə görmədim, otaq tamamilə boş idi.

Əgər mənim otağımda taxça əvəzinə güzgülü şkaflar olsaydı, yenə də ağılıma gələrdi və inanardım ki, yoldaşlarımdan kimsə zarafatla siyirmədə xoruz gizlədib ki, gecə məni narahat etsin; ancaq bu ehtimalım da inandırıcı deyildi.

Bu vaxt xoruz banı yenidən eşidildi və bu dəfə səs lap yüz addımlıqda, yəni bir az aralıdan gəldi, ta uzaqlara qədər əks-səda verib, nəhayət, sonsuzluqda əriyib yox oldu. Xoruz səsi bayırdan – düz mənim pəncərəmin altından gəlirdi.

Eynilə xoruz səsinə oxşayan bu səsi vəzifəsini yerinə yetirən gözətçimi çıxarırdı, yoxsa ucsuz-bucaqsız boşluqda əriyib yox olan bu səs təbiət qoyunda ərsəyə çatan və xoruzu sayıqlıq rəmzi sayan adamların öz yoldaşlarına xəbərdarlıq etmək və ya bir-birinə cavab vermək üçün bir işarə idimi? Baş açmaq olmurdu.

Mənim gümanlarımdan heç birisi özünü doğrultmurdu. Fikir-xəyal içində qalmışdım.

Bəzən insanda elə vəziyyət, elə an olur ki, heç nəyə həqiqi, dürüst cavab tapa bilmir; elə mən də belə bir vəziyyətdə idim. Bu məsələnin əslini öyrənmək qərarına gəldim və bu məqsədlə də elə paltarlı-paltarlı sıçrayıb çarpayımdan qalxdım – əynini soyunmamış yatmağın heç olmasa bir üstünlüyü var ki, sərbəst hərəkət etməyə heç nə mane olmur; və aynabəndə çıxdım.

Gözətçi yapıncısına bürünərək kürəyini bir ağaca söykəmiş, papağını çənəsinə qədər aşağı basmış və qətiyyənlə xoruz səsi çıxaran adama oxşamırdı.

Orası da vardı ki, xoruzun səsi mənim yatağımın lap baş tərəfindən eşidilirdi.

Mən başımı qaldırıb budaqları evə dəyən böyük bir ağaca nəzər saldım və bütün bu tapmaca aydın oldu.

Zil səsə malik gözəl “xanəndə” bütün hərəmxanası ilə birlikdə ağacın budağının üstündə yatmışdı, başqa cür desək, ayıq-sayıq dayanmış, hərəmlərinin keşiyini çəkirdi.

Görünür, hələ Nuxada toyuq hini “icad” olunmayıb. Hər bir xoruz evin ətrafındakı ağaclardan birini özünə məskən seçir, toyuqlarla birlikdə qalxıb

gəcəni səhərə kimi onun budaqları üstündə yatır, yalnız səhər oradan yerə düşür.

Bəlkə onlar Lafontenin* “Tülkü və üzüm” təmsilini oxumuş və yəqin ona görə də, dərilmiş üzüm salxımının yerində oturmuşdular.

Fransada, Parisin Sen-Deni qəsəbəsinin və Sen-Marten küçəsinin sakinləri evlərin yanından keçib-gedən faytonların səs-küyünə adət etdikləri kimi, Nuxa əhli də, görünür, mənim yuxuma zəhər qatan bu “mahni”yə adət etmişdilər.

Yenidən yerimə uzanıb nuxalılar kimi xoruz banı sədaları altında yatmağı qərara aldım. Bilmirəm bu qərara görə idimi, ya nədənsə, o səsi bir daha eşitdiyimi xatırlamıram, əgər eşitmişəmsə də, yuxuda olmuşam.

Gözlərimi açanda hava artıq işıqlanmışdı.

Gördüyüm mənzərədən dərhal sıçrayıb ayağa qalxdım. Hər tərəf su içində idi; sanki şlalələrin ağzını bura göndərmişdilər. Moskvadan tutmuş buraya qədər bütün yataq otaqlarında bu mayenin çatışmaması həmin otaqların əsas mənfə cəhəti idi.

Suyun olmaması və hər gün bu problemə qarşı apardığım mübarizə indi də məni bu mübarizəyə yenidən başlamağa, onu axıra çatdırmağa vadar edirdi; bu çətinlik Moskvadan başlamış Potiyə qədər, bir neçə evi çıxmaq şərti ilə, məni həmişə əldən-ayaqdan salır və ümitsiz vəziyyətdə qoyurdu.

Mən bu mövzuya dəfələrlə qayıdacağam, ona görə ki, gələcəkdə mənim kimi səyahət etmək istəyən oxucularıma qabaqcadan xəbərdarlıq edirəm ki, onlar Rusiyada, bir çox böyük şəhərlər istisna olmaqla, bizim mədəniyyətimizin məlum olmayan bəzi elementlərini özlərilə götürməyi yaddan çıxarmasınlar.

İspaniyada səyahətdə olarkən mənim ispanca lüğətim vardı. Mən şiş sözünü oradan axtarıb tapdım; bütün mətbəxi ələk-vələk eləmişdim, ancaq onu tapa bilməmişdim. Orası da həqiqətdir ki, mən mətbəxdə sözü yox, əşyanı axtarırdım.

Ancaq indi rusca lüğətim yox idi. Belə bir lüğəti olanlara “ləyə” sözünü öyrənməyi məsləhət görürəm. Əgər bu sözü tapsalar, səyahət zamanı götürdükləri şeylərin arasına ləyəncə də əlavə etsinlər. Yeri gəlmişkən, deyim ki, mən ondan birini Tümen knyazının evində görmüşəm; aftafa və ləyə gümüşdən hazırlanmışdı. Onları kilid altında saxlanılan ləvazimatların içərisindən çıxartdılar və böyük qayğıkeşliklə gətirib mənim masamın üstünə qoydular. Ancaq aftafada su yox idi. Axşam yerimə uzanarkən su istədim, lakin nökrələr özlərini bilməməzliyə vurdular. Sabahısı gün səhər mən təkidlə su tələb etdim; bir kalmık aftafanı götürüb Volqa çayından su gətirdi. On dəqiqə keçəndən sonra mənim aftafam su ilə dolu idi və mən onu bacardığım qədər qənaətlə işlədirdim ki, bu mərhəmətli insan su gətirmək üçün evdən dörd-beş yüz addım aralıda olan çaya yollanmasın.

Məlumatınız olsun ki, Rusiyada Sankt-Peterburq və Moskvadan başqa hər yerdə suyu çaylardan gətirirlər və çayların bəzilərinə, məsələn, Kuma kimi çaylarda yalnız qar əriyəndə su olur, ancaq bu onların xəritəyə düşməsinə mane olmur...

* Jan de Lafonten – fransız təmsilçisi.

Və mənim üç min altı yüz verst uzunluğu olan nəhəng Volqa haqqında dediklərimi də qulağınızda sırğa edin; eni bəzən üç-dörd, bəzən isə beş verstə çatan, mənəbində isə hətta yeddi verstə çatan bu çay çox aldadıcıdır, onun dərinliyini hər an ölçmək lazımdır, gecə vaxtı bu çayda üzmək təhlükəlidir, hər adam buna cəsarət eləməz, gəmi o saat saya oturur və onun altmış-yetmiş verstlik mənəbindən heç biri altı yüz tonluq gəmini Həştərxandan Xəzər dənizinə apara bilməz.

Bəzi rus çayları rus mədəniyyəti kimi genişdir, amma dərin deyil. Deyirlər ki, Osmanlı imperiyasının yalnız ön divarları var, Rusiyanın isə ancaq xarici görünüşü vardır.

Bəlkə də ruslar ölkə ilə orada yaşayanları qarışıq salaraq son dərəcə səmimi qarşılandığım bir ölkə haqqında dediyim bu sözlərə görə mənə nankor adlandıracaqlar... Bu onların öz işidir; mən onlara belə cavab verirəm: mənə yaxşı qarşılayan insanlardır, ölkə yox. Mən ruslara minnətdaram, Rusiyaya yox.

Dediklərimizin doğruluğunu anlayan insanların arasındakı fərqi də görmək vacibdir; onlar təhsil almaq üçün xaricə gedir, xarici dili mənimsəyirlər; belə çıxır ki, bəlağət elminə, maarifçiliyə dərinləndən yiyələnmək üçün onlara öz ana dilləri bəs eləmir.

Əgər dövlət bütün nəzarət məntəqələrində iki taxta çarpayının, bir masanın, iki ədəd kətilin, divar saatının, eyni zamanda, bir aftafa-ləyənin və bu ləyənin də içində suyun olması barədə göstəriş versə, o qədər də çox xərcə düşməz; beş-altı ildən sonra bura əl-üz dəsmalı da əlavə olunar; əlbəttə, hər şeyi birdən-birə tələb etmək olmaz.

Həqiqət naminə deməliyəm ki, bizim nökrə təkcə bir işarə bəs idi ki, gecə saat on birdə olduğu kimi, səhər saat altıda da vəzifəsini can-başla yerinə yetirməyə hazır olsun və beş-altı stəkan su tutan gözəl formalı bir mis bardağı götürüb su gətirməyə getsin. Bu su bardağından istifadə etmək üçün əllərini qabağa uzatmaq kifayətdir; anlayışlı nökrə əlinizə su tökür və siz də bu dədə-baba qaydası ilə hazırlanmış bulağın altında əllərinizi bir-birinə sürtərək yuyursunuz.

Məhrəbanız varsa, əlinizi silib qurudacaqsınız, yoxdursa, deməli, əlləriniz təbii yolla, yəni öz-özünə quruyur. İndi məndən soruşacaqsınız: Bu üsulla üzünü necə yuyurlar?

Bax, yerli camaat, yəni rəiyyət belə edir: suyu ağızına alır, sonra ağızından ovcuna tökür və əlinə tökülmüş su ilə üzünü ovxalayır və ağızındakı su qurtarana qədər üzlərini yuyurlar.*

Əl-üzünü qurulamağa gəlincə isə, onlar bu barədə heç düşünmürlər; bu işi külək görür; bax, sadə rəiyyət belə edir.

Bəs alicənab adamlar necə edirlər? Bunlar əxlaqlı, ismətli adamlardır, belələri özlərini qaydaya salanda içəriyə girib qapını örtürlər, odur ki, bunu necə etdiklərini bilmirəm.

* Buna yazıçı fantaziyasından başqa ad vermək olmaz (red.).

Əcnəbilər necə? Əcnəbilər yağışın yağmağını gözləyirlər. Elə ki yağış yağır, onlar papaqlarını çıxarıb və burunlarını göyə qaldırırlar.

Bəs, o biri məsələyə necə keçək? Vallah, bu daha da pis! Özümə söz vermişəm ki, heç nəyi nəzərdən qaçırmayım. Montenin dediyi kimi, adama xəcalət gətirən boş-boş sözlərə vaxt itirməyinə dəyməz, nəticədə, yazdığınız bu qeydləri əlinə alıb sizi qarabaqara izləyən, yəni oxuyan adam kitabı bir tərəfə tullayıb deyər: “Lənət şeytana!.. Mənə nə, sən hansı coğrafi enlikdəsən və yaxud bu enlikdə ləyən tapdın, ya... filan şey tapmadın?”.

Hə, yenə Montenin təbirincə, onun sözlərinə məhəl qoymayaraq, utancaqlığı bir kənara qoyuram və çox qısa şərh verirəm; Monten özünü asmaq üçün qızıl zəncir və ipəkdən ilmə hazırlamağı, zəhər saxlamaq üçün zümrüdün içini oymağı, özünü vurmaq üçün qızıldan qılınc düzəltməyi, yıxılıb baş-gözünü dağıtmaq üçün həyətə mərmər daş döşəməyi əmr etmişdi, bütün bunların ona qarşı üsyan baş verərkən işinə yarayacağını sanmışdı, lakin gözləmədiyi bir vaxtda, ayaqyolunda, qəfil yaxalandığından sadaladıqlarımızın heç biri köməyinə çatmadı və o özünü romalıların dallarını silmək üçün istifadə etdikləri süngərlə boğmalı oldu...

Montenin dediyini bir kənara qoyub əsl mətləbə keçirəm.

Fransada mənim elə bir oxucum olmaz ki, yuxuya gedərkən çarpayısının yuxarı tərəfinə təkə şamı deyil, başqa məqsəd üçün istifadə etdiyi bir şeyi qoymamış olsun, bəzən yumru, bəzənsə dördbucaq yazı masası formasında, səyyar kitabxanaya oxşar bu əşya qoz, və ya qırmızı ağacdan, yaxud da palisandr, limon, palıd ağacından hazırlanır; bu əşyanın məzmununu kimi forması da olduqca əcaibdir. Əziz oxucular, bu əşyanın nə olduğunu yəqin ki, bildiniz, elə deyilmi?

Ey məni oxuyan gözəl xanımlar... Əlbəttə, sizin belə bir əşyaya ehtiyacınız yoxdur və əgər yataq otağınızda belə bir şey varsa da, bu, bolluq, dəbdəbə əlamətidir. Hə, bildik, sizin yataq otağınızda mebel əvəzinə olsa-olsa güzgü, mücrü, bəzən də sandıqca olar və sevrilərin istehsal etdikləri bu sandıqda üzərindəki naxışları ilə könlünüzü oxşayan əl işlərini saxlayarsınız.

Mənim dediyim əşya isə... ayrı məqsəd üçün istifadə olunur. Bu, yanınızda olanda rahat yuxuya şərait yaranır, yalnız ehtiyac duyduqda əlinizi uzadıb onu götürməyiniz yetər.

Heyhat! Bu dediyim əşya Rusiyada demək olar ki, qətiyyəən yoxdur; ay-aqyolu kimi, o da II Yekaterinanın vaxtından ləğv olunub, günün vaxtından, yaxud havanın vəziyyətindən asılı olmayaraq, astronomiya-meteorologiya sahəsində müşahidə aparmaq məqsədilə açıq havaya çıxmaq lazım gəlir.

Bununla belə, metal əşyalar satan moskvalı alverçilərə dua etmək lazımdır; onların köşklərində misdən qayırılmış cürbəcür formalarda bir-birinin üstünə yığılmış dediyim bu əşyalardan o qədərdir ki... Bir dəfə on beş ildən artıq Rusiyada yaşayan tanış xanımlardan birilə samovar almağa gedəndə, mən satıcıdan bu qabların nə olduğunu, onlardan nə məqsədlə və necə istifadə edildiyini soruşdum.

Yanımdakı qadın satıcıya rusca müraciət etdi və eşitdiyi cavabdan qıpqırmızı qızardı və gülməyə başladı.

Sonra əşyanın adını mənə demək istəmədiyini görəndə yenə də soruşdum:

– Axı bu qəhvədana oxşayan şey nədir?

– Mən bunun nə olduğunu sizə deyə bilməyəcəyəm, ancaq məsləhət görürəm ki, birini alınız.

– Demək, bu əşya kişilərə aiddir?

– Bəli, əziz dostum, bunun tamamilə kişilərə aid olduğunu söyləmək olar...

– Siz onun adını mənə deyə bilməzsiniz?

– Mən onun adını sizin üçün yazaram, bu şərtlə ki, məndən ayrıldıqdan sonra kənarında oxuyasınız... sine qud non* – adı belədir.

– Siz deyən olsun, yazın.

Mən albomumdan bir vərəq cırıb ona verdim və o nəşə yazıb, kağız parçasını qatlanmış halda mənə qaytardı. Mən həmin kağız parçasını albomumun ağ vərəqlərinin arasına qoydum.

Sonra biz bazarlıq etdik, bir mağazadan o birinə girdik və iş elə gətirdi ki, mən bu balaca kağız parçasını unuttum və haqqında söhbət gedən əşyanı almaq da birdəfəlik yadımdan çıxdı.

Yalnız bu əhvalatdan iki ay sonra, Saratovda olarkən mən albomumun içindən həmin qatlanmış kağız parçasını tapanda məzmunu ilə tanış olmaq məqsədilə açdım... İnanın, metal əşyalar satılan köşkdəki söhbət tamamilə yadımdan çıxmışdı. Kağızda aşağıdakı sözlər yazılmışdı: “Bu yol üçün ay-aqyoludur; onlardan birini almağı unutmayın!”.

Təəssüf! Artıq çox gec idi. Saratovda ondan satmırdılar. Nilə və ya ucsuz-bucaqsız səhraya səyahət edərkən, Qahirə, İsgəndəriyyə şəhərlərində olarkən qabaqcadan belə ehtiyat tədbirlərini görürlər.

Ruslar nə deyirlər desinlər, onların mədəniyyəti ilə yüz il bundan əvvəl Burdalı atanın vaxtilə çox məşhur və sınaqdan çıxarılmış nəsihətlərinə kəlmə-kəlmə əməl edən xalqın mədəniyyəti arasında böyük fərq vardır; belə ki, xalq kilsədə padşahların piyada getdikləri yerə getməsi üçün tamamilə başqa bir forma kəşf etmişlər – ruslar Moskvadan Həştərxana gedərkən buna oxşar şey icad etmişlər.

Mən bu məzəli əhvalatı etimoloqlar üçün danışırım, çünki beş yüz, min və bəlkə də iki min il bundan sonra onlar burdalı və zambuto adlarının haradan yarandığını, yəni mənşəyini axtaracaqlar və bu iki addan birini həmin qaba, o birinisə o qabın satıldığı köşkə calayacaqlar. İkinciyə çatmaq üçün birinci söz onlara bələdçi olacaqdır.

Görürsünüzmü, Nuxadan çox uzaqlaşdıq. Ora qayıdaq, bu yer haqqında, orada gördüyüm və sizə çatdırmağı məsləhət bildiyim hər şey haqqında məlumat vermədən bu şəhərdən ayrılmaq ədalətsizlik olar.

* “Sine non” – latınca “zəruri ehtiyac” deməkdir.

XXXI FƏSİL

KNYAZ TARXANOV

Tezdən nökrər gəlib dedi ki, knyaz Tarxanov gecə bizim onu yuxudan bixaxvaxt oyatmaq istəməyib, hökumət evində qaldığımızı görə çox təəssüflənib. İndi istəyir ki, bu saat bütün yüklərimiz onun evinə daşsın və özümüz də ora gedək. Knyaz Tarxanov bizi çay süfrəsinə dəvət edirdi.

Mən sizə knyazın evinin düşdüyümüz hökumət evi ilə üzbəüz olduğunu artıq demişəm. Buna görə də bizim oraya köçməyimiz asan olacaqdı və çox vaxt aparmayacaqdı. Biz knyazın evinə özümüz getdik. Yüklərimizin daşınmasını isə nökrər və qulluqçulara həvalə etdik.

Knyazın evinin girişi çox qərribə idi: daha etibarlı müdafiə məqsədilə hündür, böyük darvaza çəpinə qoyulmuşdu və bu darvazanın ortasında kiçik bir qapı – buna “bala qapı” da deyirlər, elə formada yonulub düzəldilmişdi ki, ondan yalnız bir adam keçə bilirdi – bütün bunlar hücum təhlükəsinə qarşı əvvəlcədən görülmüş təhlükəsizlik tədbirləri idi.

Bu böyük darvaza nəhəng çinar ağacları olan geniş bir həyəətə açılırdı: bu ağacların hərəsinin altında iki-üç at hazır dayanmışdı. Atların arasında iyirmi nəfərə qədər əsgər gəzişirdi. Onların çiyinlərində yapıncı, başlarında üçüşiş papaq, sol böyürlərində xəncər və qılınc, sağ böyürlərində isə tapanca vardı.

Dəstənin başçısı balacaboy, lakin enlikürək, qırx yaşlarında bir kişi idi. O, on-on iki yaşlı, çərkəzi geyimli, kəməmindən xəncər asılmış bir oğlan uşağı ilə söhbət edirdi.

Bu oğlanın olduqca valehedici görkəmi vardı; əsl gürcüyə oxşayırdı: qaşlarının üstünə düşən qara telləri Antinoyun saçlarına bənzəyirdi, qara qaşları və kirpikləri, mehriban gözləri, düz burnu, qırmızı və ehtiraslı dodaqları, gözəl dişləri vardı.

O məni görən kimi düz üstümə gəldi.

– Siz Aleksandr Dümasıңыз, elə deyilmi? – oğlan səlis fransız dilində məndən soruşdu.

– Bəli, – dedim, – siz də yəqin knyaz İvan Tarxanovsunuz, elə deyilmi?*

Mən onu Baqrationun söylədiyini əlamətlərə görə tanımışdım.

O, əsgərlərin başçısına tərəf çevrildi və gürcü dilində tələsik nəşə dedi.

– Knyaz, sizin indicə bu zabitlə nə danışdığınızı bilmək olarmı?

– Əlbəttə, ona dedim ki, mən eşitdiyim nişanələrinizə görə sizi görən kimi tanıdım. Bu gün səhər bizə deyəndə ki, hökumət evində səyyahlar var, mən atama dedim: “Çox güman ki, bu Aleksandr Dümadır”. Sizin gəlişinizi bizə əvvəlcədən xəbər vermişdilər, ancaq yubandığınıza görə, dedik, yəqin Yelizavetpol yolu ilə getmişiniz.

* İvan Tarxanov (1846-1908) – Parlaq gələcəyi olan gənc. Görkəmli fizioloq, Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü.

Sonra o, üzünü evə tərəf tutaraq:

– Ata, ata! – deyə, əlli yaşlı, möhkəm bədənli rus polkovniki libasında olan bir nəfərə tərəf qışqırdı:

– Ata, gələn Aleksandr Dümadır!

Həmin zabıt başını azacıq əyərək razılığını bildirdi və pilləkənlə həyəətə enməyə başladı.

– Məni belə səmimi qarşılayan gənc ev sahibini qucaqlaya bilərəmmi? – oğlana müraciət etdim.

– Əlbəttə! – deyə o cavab verdi və boynuma atıldı.

– Mən tənbellikdən hələ Sizin heç bir əsərinizi oxumamışam, Ancaq indi sizinlə tanış olandan sonra yazdıqlarınızın hamısını oxuyacağam.

Bu yerdə oğlanın atası artıq həyəətə gəldi və bizə yaxınlaşdı.

– Bax, ata, mən sənə deyirdim ki, bu gələn müsyö Aleksandr Dümadır, gördün? Özüdür! O, düz bir həftə bizimlə qalacaq.

Mən gülümsədim.

– Biz bu axşam, uzaqbaşı sabah səhər yola düşürük, – ona dedim.

– Bəli, əgər mümkünsə, bu axşam, – Moynə dilləndi.

– Hər şeydən qabaq, biz sizi bu axşam heç yerə buraxmırıq, çünki ləzgilərinizi boğazlayıb öldürmələrini istəmirik. Sabaha gəldikdə isə, ona hələ baxarıq.

Mən oğlanın atası ilə salamlaşdım. O, rus dilində mənə öz təşəkkürünü bildirdi.

– Atam fransızca danışa bilmir, – oğlan dedi, – ancaq mən sizin aranızda dilmanc vəzifəsini yerinə yetirəcəyəm. Atam deyir ki, bizə xoş gəlibsiniz və sizin əvəzinizdən ona deyirəm ki, onun təklif etdiyi qonaqpərvərliyi qəbul edirsiniz. Dmitri deyirdi ki, sizin çox gözəl silahlarınız var. Mən də silahları çox sevirəm. Onları mənə göstərsiniz, elə deyilmi?

– Böyük məmnuniyyətlə, sevimli knyaz.

– Buyurun evə, çay süfrəsi bizi gözləyir.

O, atasına gürcü dilində nəsə dedi və o da bizə yolu göstərərək, təkidlə özündən qabağa keçməyimizi istədi.

Pilləkənə çatdıq. Eyvanın hər iki tərəfi şüşəbənd idi.

– Bu da cənabların otaqları, – oğlan dilləndi, – sizinki o başdakıdır. Şeylərinizi də gətirib üçüncü otağa qoyacaqlar ki, sizə maneçilik etməsin. Hə, indi buyurun keçin; atam heç vaxt sizdən qabağa keçməz.

Mən keçdim, pilləkəni qalxdım və aynabəndə çıxdım. Oğlan böyük bir otağın qapısını açmaq üçün bizdən qabağa keçdi.

– Hə, indi siz öz evinizdəsiniz, – o bizi salamlayaraq dedi.

Və bütün bunlar fransız dilində elə incəliklə, elə mükəmməl cümlə quruluşu və elə gözəl ifadələrlə deyilirdi ki, mən heç vaxt doğma ölkəsindən kənara çıxmıyan, Şirvanın bir guşəsində, İranın əyalətində, Parisdən min beş yüz mil aralıda dünyaya gələn bir uşağın fransızca bu qədər səlissə danışmasına heyran qalmışdım. Təəccübdən özümə gələ bilmirdim, həqiqətən, bu, möcüzə idi.

Biz üstünə buğlanan samovar qoyulmuş masanın ətrafında əyləşdik.

Deyəsən, mən artıq demişəm ki, Rusiyada və onun hakimiyyəti altında olan bütün məmləkətlərdə kişilər çayı stəkanda, qadınlar isə fincanda içirlər; bəli, mən də stəkandakı çayı əlimə götürərək knyaza bir neçə iltifatlı söz və sual yağdırdım. Həmin bu uşaq söz ağzımdan çıxan kimi adamı heyran edəcək qədər asanlıqla onları tərcümə edirdi, sanki bütün ömrü boyu dilmənçliq eləmişdi.

Necə oldusa birdən gecəki gözətçi yadıma düşdü.

– Yeri gəlmişkən, – knyaz İvana müraciətlə dedim, – bizim gecə qaçmağımızdan qorxduğunuz üçün mü qapımıza gözətçi qoymuşdunuz?

– Xeyr, – cavan oğlan gülərək dedi (mən onu uşaq adlandırmağa cürət etmirəm), – Xeyr, bu sizin təhlükəsizliyiniz üçündür.

– Necə? Bizim təhlükəsizliyimiz üçün?

– Həm də bizə əvvəlcədən xəbər vermişdilər ki, ləzgilər Nuxadakı ipək fabrikinə hücum edəcəklər və bundan əlavə dedilər ki...

– Axı bunları kim xəbər verib? – gənc knyazın sözünü yarımçıq kəsərək soruşdum.

– Casuslarımız. Bizim aramızda onların casusları olduğu kimi, onların arasında da bizim casuslarımız var.

– Hə, əlavə olaraq nə deyiblər?

– Dedilər ki, onların könlündən məni də oğurlamaq keçir. Atam onlara çox dağ çəkib – otuza yaxın qaçağın başını öz əlilə kəsibdir. İyirmi ikincisini kəsəndə İmperator Nikolay ona qızıl üzük göndərmişdi. Ata, üzüyünü müsyö Dümaya göstər!

Bu axırncı sözlər gürcü dilində deyildi.

Polkovnik gülümsəyərək yerindən qalxdı və çıxdı.

Açıq-aydın görünürdü ki, “qoca şir” hələ ağzından süd iyi gələn bu balaca oğlanın əmrinə tabe olduğuna görə özünü xoşbəxt hiss edirdi.

– Necə? Bu quldurlar səni oğurlamaq istəyirlər, əziz knyaz?

– Bəli! – uşaq cavabında dedi.

– İntiqam almaq üçün bu gözəl başı bədəndən ayırmaq istəyirlər?

Mən qeyri-ixtiyari uşağı qucaqlayıb köksümə sıxdım, öpdüm və eyni zamanda bu son fikri ağılımdan keçirdiyimə görə, bədənimdən bir gizilti keçdi.

– Nə? Mənim başımı kəsəcəklər? Onlar o qədər də axmaq deyillər. Mənim kimi girovun əvəzinə külli miqdarda pul almaq onlar üçün ən sərfəli yoldur və yaxşı bilirlər ki, məni girov götürsələr, atam məni almaq üçün onların nazı ilə oynayacaq, əynindəki paltarının axırncı düyməsinə qədər satıb onların istədiyini verəcəkdir. Belə bir vəziyyətdə ləzgilər baş kəsməzlər, başkəsən çeçenlərdir.

– Bəs onlar nə edirlər? Axı ola bilməz ki, quldurlar nəyisə kəsməsinlər?

– Onlar sağ əli kəsirlər.

– Bəs kəsdikləri əli nə edirlər?

– Onu öz qapılarına mismarlayıb asırlar. Kimin qapısında belə kəsilmiş əl çoxdursa, həmin adam onlarda ən hörmətli adam sayılır.

- Deməli, həmin adam rəis adlanır.
- Bəs siz kimə rəis deyirsiniz?
- Padşahın əlaltısına.
- Bəli, elədir ki, var.

Polkovnik üzüyü də gətirib gəldi. Üzüyün qaşında dörd qiymətli almaz parlayırdı, ortasında da İmperatorun monoqramı* vardı.

– Nə vaxt mən üç baş kəssəm, – gənc knyaz bu sözləri elə deyirdi ki, sanki söhbət üç qoz qırmaqdan gedirdi, – Atam söz verib ki, onda bu üzüyü mənə verəcək.

– Səbr edin, mənim sevimli knyazım, iyirmi iki baş kəsin, sonra... İmperator Aleksandra yazın, onda İmperator Nikolayın atanıza göndərdiyi üzükdən birini də sizə göndərər və beləliklə, ailənizdə bu üzükdən iki dənə olar.

– Oh! Kim bilir, – uşaq bunları əvvəlki sözlər kimi çox soyuqqanlılıqla dedi, – Kim bilir, belə bir xoşbəxtlik mənə nəsib olacaqmı? Bu iş gündən-günə çətinləşir və kəndlərin çoxu artıq hökumətə tabe olur. Görünür, mən üç başla kifayətlənməli olacağam. Əminəm ki, bütün ömrüm boyu üçdən artıq ləzginin başını kəsə bilməyəcəyəm. Eh, kim bu qədər ləzgi öldürməyib ki?

– Məsələn, mən, hörmətli knyaz.

– Axı, siz bu yerlərin adamı deyilsiniz, bunun sizə aidiyyəti yoxdur. Bax, siz həyətə girəndə mənimlə danışan adam artıq on bir ləzginin başını kəsib, indi belə hesab edir ki, əgər casusların dediyi doğru olsa, iki-üç günə o, on ikincinin də başını kəsər. Belə işlərinə görə o da mənim atam kimi Müqəddəs Georgi xaçı ilə təltif olunubdur. Vaxt gələ, mənim də Müqəddəs Georgi xaçım olar!

Bu sözləri deyərkən uşağın gözlərindən od yağırdı.

Baş kəsməkdən dəm vuran və hər an da quldurlar tərəfindən qaçırılmaq təhlükəsi ilə hədələnən bu kiçik knyazla həmyaşıl olan bizim uşaqlar hələ oyuncaqlarla oynayır, Krokemitənin** adını eşidəndə qaçıb analarının tumanının altında gizlənilirlər.

Bu da doğrudur ki, Qafqazda bu yaşda uşaqların belindən xəncər asırlar, bizdə isə çörəyi boşqabın içində kəsirlər ki, uşaqlar bıçağa əl vurmasınlar.

Mən knyaz Melikovun oğlunu görəndə başına özündən yekə ağ papaq qoymuşdular, əynində gözəl çərkəzi libas, sinəsinə asılmış patrondaşın içində barıt və güllə ilə dolu hazır patronlar vardı, böyründən ülgüc kimi iti xəncər asılmışdı. Onun hələ iki yaşı yox idi, ancaq xəncərini göstərmək üçün onu asanlıqla dartıb qınından çıxarır, böyük həvəslə ona tamaşa edirdi; xəncərin tiyəsində möhürü olan məşhur usta Murtazadın adını böyük fəxrlə çəkirdi.

Fransız ana isə təzə-təzə “ata”, “ana” sözünü deyən uşağın əlində belə bir silahı görsə, yıxılıb özündən gedər.

Knyaz Melikovun arvadı isə gülümsəyir və uşağa belə deyirdi:

* Ailə, nəsil möhürü.

** Xortdan.

– Hə, Qrişa, hələ bir xəncərini göstər görüm!

Buna görə də burada on yaşlı oğlan uşaqları artıq əsl kişidirlər.

Gəlin qayıdaq ləzgilərə. Bu kəsilmiş əllər söhbəti mənim üçün təzə mövzudur.

Knyaz mənə dedi ki, Nuxada on iki nəfərə yaxın adamın sağ əli kəsilmişdir, eynilə “Min bir gecə” nağıllarındakı quldurların sağ gözü olmadığı kimi, onların da sağ əli yoxdur.

Ləzgi üçün sol əlin əhəmiyyəti yoxdur, vay o gündən ki, sağ əli olmayan bir düşmənlə qarşılaşalar!

Bir dəfə ləzgilər Şilda kəndinə gəlir və qəza rəisi Dodayevin evinə hücum edirlər. Onun köməkçisi Yefrem Sukiasov adlı bir erməni idi. Döyüşün ən qızğın vaxtında erməni canını qurtarmaq məqsədilə özünü ölülyə vurub yerə yıxılır. Qaranlıqda ləzgilərdən birinin ayağı ona ilişib yıxılır və erməninə düşmən hesab edərək səhvən sol əlini kəsir. Erməni bütün qüvvəsini toplayıb – mən buna cəsarət deməzdim, – cıncırını da çıxartmır. Bayıra çıxan ləzgi öz səhvini başa düşür: onun kəsdiyi əl şərəfdən çox, xəcalət rəmzi idi.

O, yenidən içəri qayıdır və bu dəfə bədbəxt qəza rəisi köməkçisinin, yəni erməninin o biri əlini kəsir.

Sukiasov Yefrem hər iki əlinin kəsilməsinə dözmək sayəsində sağ qalmışdı və bu gün o, Telavidə polis rəisidir.*

Cavan knyaz bu əhvalatı təzəcə danışmışdı ki, arıq, hündürboy və sarıbənzir bir adam içəri daxil oldu. Knyaz Tarxanov onu evin əziz adamı kimi gülərüzlə qarşıladı.

Mən başımla işarə edib bu adamın kim olduğunu soruşduqda İvan mənə çox yaxşı başa düşdü.

– Bu Mirzə Əlidir, atamın azərbaycanlı dilmancıdır. Siz məzəli əhvalatları sevirsiniz, elə deyilmi?

– Xüsusilə onları siz danışanda, hörmətli knyaz.

– Eləsə, ondan soruşun, görək əlləri nə üçün titrəyir?

Həqiqətən, Mirzə Əli knyaza əl verəndə onun əlinin titrədiyini mən açıq-aydın görmüşdüm.

– O fransızca danışa bilirmi? – İvandan soruşdum.

– Xeyr.

– Bəs mən ondan bunu necə soruşum?

– Elədirsə, mən sizin adınızdan soruşaram.

– Bəs cavab?

– Cavabı mən sizə tərcümə edəyəm.

– Oldu!

– Dəftərinizi və qələminizi götürün.

* A.Düma sanki uşaqlara nağıl danışır. Hər iki qolu xəncərlə kəsilən adam qışqırmaqdan özünü saxlaya bilməzdi.

– Deməli, o bir roman danışacaq?

– Xeyr, roman deyil, hekayətdir. Elə deyilmi, Əli bəy? – o, Mirzə Əliyə müraciətlə dedi.

Həmin azərbaycanlı bizə tərəf çevrildi və kədərli bir təbəssümlə gülümsəyərək uşağa bir neçə kəlmə dedi; yəqin ki, o, uşağın indicə əcnəbi dildə dediklərinin mənasını öyrənmək istəyirdi. Uşaq ona mənim nə istədiyimi, daha doğrusu, onun əlinin nə üçün titrədiyini bilmək istədiyimi başa saldı.

Azərbaycanlı Mirzə Əli dinməz-söyləməz razı oldu.

General Rozen Gümrünü – Şamilin vətəninə mühasirəyə alır; biz hekayətimizin əvvəlində bu aulun mühasirəsindən danışmışıq. Baron Rozenin otuz altı min adamı vardı, Qazı Mollanın isə dörd yüz; üç həftə davam edən mühasirədən sonra aulun ələ keçirilməsi iki saat çəkdi. Qazı Molla və onun dörd yüz adamının hamısı öldürüldü. Yalnız Şamil möcüzə nəticəsində sağ qalmışdı. Biz dedik ki, elə bu hadisədən sonra onun dağlılar arasında nüfuzu artır.

Ancaq Gümrü hələ mühasirədə olarkən, zarafətçi adam olan Qazı Molla general Rozenə xəbər göndərir ki, ona əhdini yerinə yetirmək üçün Məkkəyə ziyarətə getməyə izin verərmisi; general Rozen cavab verir ki, bu məsələdə o, təkbaşına qərar verə bilməz və yaxşı olar ki, o bunun üçün Qafqaz canişini knyaz Paskeviçə* müraciət etsin.

Sabahısı gün Qazı Mollanın təzə bir elçisi peyda olur və deyir: “Qazı Molla bilmək istəyir ki, əgər ona Məkkə ziyarətinə icazə verilərsə, o öz adamlarından yanına götürə bilər, yoxsa yox?”.

Bir gün sonra başqa bir elçi gəlir. Elçi bu dəfə bildirir: “Qazı Molla bilmək istəyir ki, əgər o özü ilə ziyarətə əlli min nəfər adamını apararsa, onların yemək-içmək, yatıb-durmaq xərclərini rus hökuməti öz öhdəsinə götürərmisi?”.

General Rozen incə zarafatın məqsədini başa düşmədiyindən Qazı Mollanın onu ələ saldığını fikirləşir. O, dilmancı Mirzə Əlini Qazı Mollanın yanına göndərir ki, onun nə istədiyini yerli-yataqlı öyrənsin.

Mirzə Əli müsəlmançılığın sünnü təriqətindəndir.

Onu Qazı Mollanın hüzuruna gətirirlər və dilmanc general Rozenin xahişini ona çatdırır. Qazı Molla ona heç bir cavab vermədən əli baltalı iki cəllad çağırtdırır, onlardan birini Mirzə Əlinin sağında, o birisini solunda oturdur... Qazı Molla Quranı açır və bir ayəni ona oxutdurur; orada müsəlmana qarşı silah qaldıran başqa bir müsəlmanın ölümlə cəzalandırılacağından bəhs olunurmuş. Bu məqamda Qazı Mollaya qarşı vuruşan xristian general Rozenə xidmət edən Mirzə Əli qətiyyənlə yalan danışa bilməmiş.

Beləliklə, Mirzə Əli əsməyə və min cür bəhanə ilə başını bələdən qurtarmağa çalışır.

O, yalvararaq deyir ki, zavallı adamdır, kimə qulluq etməyi öz ixtiyarında deyil, tale belə gətirib ki, rusların əlinə əsir düşüb və məcburən onlara xidmət edir.

* Söhbət Türkmənçay sülh müqaviləsinin iştirakçısı, Qafqaz canişini İ.F.Paskeviçdən gedir.

Qazı Molla heç bir cavab vermir; ancaq şübhəsiz, bütün bu bəhanələrin heç biri ona inandırıcı görünür, ona görə də get-gedə qaşqabağını tökməyə başlayır və o, qaşlarını çatdıqca, Mirzə Əlinin titrəməsi daha da şiddətlənirmiş.

Mirzə Əli yağlı dilini işə salır. Onun müdafiə nitqi on beş dəqiqə çəkir. Qazı Molla onun on beş dəqiqədə çəkdiyi cəza ilə kifayətlənir və bu bədbəxt dilmanca bərk-bərk tapşırır ki, özünü gözləsin və bir daha onun əlinə düşməsin. Mirzə Əli elə bu qorxu ilə də Qazı Mollanın yanını tərkdir. Ancaq Qafqaz Yupiterinin qaşlarını dəhşətli şəkildə çatması, qəzəbli baxışları onun canına elə əsməcə salır ki, bu günə qədər onun titrəməsi dayanmır; yəqin ki, ölənə qədər də belə qalacaqdır.

Bu əhvalatı onun öz dilindən eşitmək, keçirdiyi qorxu hissini ona bir daha xatırlatmaq və bu bədbəxtin əlinin əsməsinin yenidən güclənməsi, görünür, İvana ləzzət verirdi.

Çay dəsgahı başa çatdı, sonra daha iki əhvalat danışıldı. Mən bu gözəl dilmanca mükafat vəd etdim, ona nəinki silahlarıma baxmağı, üstəlik, həyətdə onlara güllə qoyub atmağı, sınaqdan keçirməyi də təklif etdim.

Belə olduqda, o, uşaq kimi yerindən sıçradı, əlini əlinə vurdu və qaçaraq hamıdan qabaqda pilləkənlə həyətdə düşdü. Özümlə gəzdirdiyim altı tüfəngdən indi dördü qalmışdı; birini hədiyyə etmişdim, o birini nəyləsə dəyişmişdim, hər ikisi də qoşalülə idi: biri marselli Zauenin, o birisi Peren-Lepajın istehsalı idi. Qalan o biri iki tüfəng isə Devimin əlindən çıxmış əla silahlardı. Bunlardan birini otuz ildən çox idi ki, özüm istifadə edirdim, Devim bunu Lefoşun üsulu ilə düzəltdi.

O birisi, axıncısı adı qoşalülə tüfəng idi ki, "Ovçular qəzeti"nin mükafatı kimi məşhur şir ovçusu Jerarin adına düzəldilmişdi. Silah son dərəcə gözəl atırdı və onun dəqiq vurmasına söz ola bilməzdi.

Mənim gənc knyazım adı silahla qoşalülənin nə demək olduğunu çox gözəl bilirdi. Bilmədiyi və onu təəccübləndirən təkə bircə şey vardısı, o da güllənin silahın xəznəsinə necə qoyulması idi. O, güllənin düzəldilib hazırlanmasından başlamış tüfəngin qundağından lüləsinə kimi izahlarımın hamısını dərhal, özü də çox gözəl şəkildə başa düşdü.

Ən maraqlısı bu idi ki, gənc knyaz həyətdə saxlanılan əhliləşdirilmiş böyük bir marala söykənərək bütün bu dediklərimi böyük diqqətlə dinləyirdi; maral özünü elə göstərirdi ki, sanki bizim söhbətimizə maraq göstərirdi. Bu vaxt bizim söhbət etdiyimiz yerdən dörd addım aralıda yerə yatmış, maraldan daha az maraqlı görünən iri, qara bir qoç razılıq əlaməti olaraq hərdənbir başını qaldırır hikkə ilə bizə baxırdı.

Gənc knyazın əlindən qəza çıxacağından ehtiyat etdiyimə görə, tüfəngi elə-belə yoxlamaq üçün həyətdəki mancanağa tərəf tuşlayıb atdım...

Sonra bir taxtanı, düzünü desək, bir nişangahı dayandığımız yerlə üzübüz, həyətin qurtaracağında dik söykədim. Qoşalülə tüfəngin hər iki lüləsinə güllə

gilizi qoyub süngünü çəkdim və gözümün bir ucu ilə maralla qara qoçun bu saat yerlərindən sıçrayacağını görmək məqsədilə tətiiyi çəkdim və güllələrin ikisini də atdım. Böyük təəccübümə səbəb olan bu idi ki, nə maral, nə də qara qoç heç yerlərindən qımıldanmadılar da. Onların hər ikisi çoxdan güllə səsində adət etmişdilər və mən bir az əziyyət çəkib onların hərbi tərbiyəsi ilə məşğul olsaydım, yəqin ki, sirklərdə, yarmarkalarda göstərilən dovşanlar kimi təbil çalar və hələ lap tapançadan atəş də açar bilərdilər.

Mən hər iki heyvanın cəsarətinə heyranlıqla tamaşa elədiyim vaxt, İvan sevinclə qışqıraraq nişangaha tərəf götürüldü: güllələrdən biri onun kənarını sıyrımış, o birisi isə düz ortadan dəymişdi.

– Hə, indi də mənim növbəmdir, mənim! – o qışqıraraq bildirdi.

Bu dəfə mən ona iki patron verdim və patronları o özü tüfəngə qoydu. O, gülləni tüfəngin sandığına qoyanda nəinki qorxmadı, heç tərəddüd də etmədi. Bircə dəfə baxmaqla mənim bütün hərəkətlərimi ustalıqla təkrar edirdi.

Oğlan gülləni tüfəngə qoymuşdu, indisə söykənmək üçün yer, dayaq nöqtəsi axtarırdı. Onu belə bir vəziyyətdə güllə atmaq fikrindən daşındırmağa çalışdım, ancaq razılaşmadı. Şərqlilər yaxşı tüfəng atırlar, ancaq həmişə də belə vəziyyətdə.

O, bir çəllək tapdı; demək olar ki, bütün həyətlərdə çəllək tapmaq mümkün idi, ona söykəndi.

Belə bir istinadgahı olmasına baxmayaraq, güllələrdən biri taxtanın sağından, o birisi isə solundan keçdi və heç biri hədəfə dəymədi. O, pərt olub qızardı.

– Yenə ata bilərəmmi? – o məndən xahiş etdi.

– Əlbəttə, nə qədər istəyirsinizsə, ata bilərsiniz... tüfəng də, hədəf də sizin ixtiyarınızdadır. Ancaq icazə verin nişangahı elə düzəldim ki, yaxşı görüb tuşlaya biləsiniz, görünür, yaxşı görə bilmədiyinizdən, hədəfi vura bilmədiniz.

– Oldu! Yəqin bunu mənə təskinlik vermək üçün deyirsiniz.

– Xeyr, bunu ona görə deyirəm ki, belə lazımdır.

– Bəs siz dayaq nöqtəsi olmadan necə vurdunuz?

– Çünki mən ancaq bir nöqtəyə baxırdım.

– Hansına?

– Bax, sizin çətinliklə gördüyünüz o mismar var ha, mən onu nişan almışdım.

– Onu mən də yaxşı görürəm.

– Hə, yaxşı baxın, mən indi bu mismarın üstünə bir kağız asacağam ki, bu dəfə taxtanı vura biləsən.

O, ömründə ilk dəfə silahdan atəş açan və gülləsi hədəfə dəymədiyindən ruhdan düşən atıcı kimi başını silkələdi. Oğlan tüfəngin sandığından boş güllə gilizlərini çəkib çıxararaq onların yerinə təzəsini qoyana qədər mən bir kağız parçasını aparıb nişangaha yapışdırdım. Sonra ondan on-on iki addım kənara çəkilib dedim:

– Atın!

O, dizlərini yerə qoydu, ikinci dəfə çəlləyinə söykəndi, uzun-uzadı nişan aldı və atəş açdı. Güllə kağızdan altı barmaq aşağıya – nişangahın ortasına dəymişdi.

– Əhsən! – ona tərəf qışqıraraq dedim; ancaq tətiiyi çəkəndə tufəngi bir az tərətədiyindən güllə düz hədəfə dəyməyib.

– Doğrudur, – o dedi, – bu dəfə ona da diqqət yetirərəm.

O, yenidən atdı. Güllə bu dəfə düz kağıza dəydi.

– Hə, gördün?! Sənə deyirdim axı belə at! – sevincək dedim.

– Kağızı vura bilmişəm? – o, əl-ayağı əsə-əsə soruşdu.

– Düz ortasından! Gəl bax!

O, tufəngi kənara tulladı və qaçaraq gəldi.

Mən birdən-birə məğrurluğu və kişiliyi təcəssüm edən bu yaraşlı uşağı heç vaxt unutmayaçağam.

O, bayaqdan bəri aynabənddə dayanıb bu səhnəni bütün təfsilatı ilə izləyən knyaza tərəf çevrildi:

– Hə, gördün, ata! – qışqıraraq dedi, – mənə bundan sonra əməliyyata da apara bilərsən, mən indi tufəng ata bilirəm.

– Üç-dörd ay sonra, sevimli knyaz, – ona dedim, – siz Parisdən eynilə mənə bu tufəngimə oxşar bir tufəng alacaqsınız.

Uşaq əlini mənə uzatdı.

– Doğrudan? Bax, mənə söz verdiniz ha!

– Sizə söz verirəm.

– Sizi görməmişdən qabaq da sevirdim, – o mənə bildirdi, – ancaq indi, tanıyandan sonra daha da çox sevdim.

Və bu sözlərdən sonra o mənə qucağıma atılıb boynuma sarıldı.

Sevimli uşaq! Sənə vəd etdiyim tufəngi mütləq alacaqsan, kaş o sənə xoşbəxtlik gətirsin!

XXXII FƏSİL

NUXA: KÜÇƏLƏR, BAZAR, ZƏRGƏRLƏR, SƏRRACLAR, İPƏKÇİLİK, XAN SARAYI

Nahardan sonra gənc knyazdan xəbər aldım ki şəhəri, ilk növbədə də, bazarı mənə göstərə bilərmi?

O, icazə üçün atasının üzünə baxdı və o da başının işarəsilə razılığını bildirdi. Bu iki gözəl varlıq arasında heyranedici bir məhəbbət vardı. Onlar bir-birini qəlbən sevirdilər.

Ata Nikolaya – gənc knyazın təhlükəsizliyinə cavabdeh olan şəxsi mühafizəçisinə və əlavə dörd nökrə öz tapşırıqlarını verdi. Nikolayla yanaşı, nökrələr də kəmərlərini çəkib bərkitdilər, xəncərlərini bağlayıb, papaqlarını düzəltdilər və bizi müşayiət etmək üçün hazır dayandılar.

Kiçik knyaz xəncərdən başqa, tapança da götürdü, xəznəsində güllə olub-olmadığını yoxlayandan sonra onu kəmərinə keçirdi.

On iki-on beş nəfərə yaxın əsgər həmişəki kimi, başçıları Badridze ilə nəsə danışdılar və Badridze knyaz Tarxanova bildirdi ki, onun oğlu qorxusuz-ürküsüz çıxıb bilər.

Artıq iki gecə idi ki, Badridze öz adamları ilə Nuxa meşələrini gəzib hər yeri gözdən keçirmişdi və şübhəli heç nəyə rast gəlməmişdi.

Bundan əlavə, ləzgilərin günün günorta çağı on iki-on dörd min əhalisi olan bir şəhərə basqın etməsi heç də ağlabatan fikir deyildi.

Biz evdən çıxdıq: Nikolay bizdən on addım qabaqda gedirdi; onun arxasınca biz – knyaz, Moyne, mən və bizim arxamızca da dörd nökrə gəlirdi. Qıyası, biz bütün şəraiti əvvəlcədən nəzərə alaraq elə silahlanmışdıq ki, həm ön, həm də arxa cəbhəsi olan ordu kimi idik. Strateji cəhətdən təhlükəsizliyimizi təmin edən bu vəziyyətimiz bizə şəhəri istədiyimiz kimi gəzməyə imkan verirdi.

Bu şəhər hər tərəfini iki-üç saata başdan ayağacan gəzmək mümkün olan gözəl bir kəndə bənzəyirdi.

Şəhər mərkəzindən və ticarət küçələrindən əlavə, diqqətimizi cəlb edən şey bütün evlərin hamısının ayrıca çəpərinin, gözəl bağçasının, ağaclarının və şırıltı ilə axan bulağının olması idi. Bu bulaqların çoxu daşaraq yola axırdı.

Knyaz şəhərdən aralıda, demək olar ki, bağ evində yaşadığına görə böyük ehtiyat tədbirlərinə əl atması təbii idi. Biz şəhərin baş küçəsinə çatana qədər, təxminən, bir verst yol getməli olduq. Bu baş küçədə bir çalanın içi ilə çınqıllı, kiçik çay axırdı.

Camaat küçənin hər iki tərəfində yalnız dağ keçilərinin və kəndirbazların keçib gedə biləcəyi səki ilə gedirdi.

Onlar bir-birindən aralı daşların üstü ilə çaydançapan quşu kimi hoppana-hoppana, bəzənsə suyun içi ilə cəsarətlə addımlayaraq keçib gedirdilər. Bu

axırıncı üsuldən canlarının qədrini bilməyənlər istifadə edirdilər. Başqaları isə digər iki üsulu seçirdilər – ya səki ilə, ya da daşların üstü ilə hoppana-hoppana gedirdilər.

Buranı keçəndən sonra arxın məcrası iki təpə arasında daralırdı. Sol sahilə özülünü su yuyub aparən evlərin, sağ sahilə isə cərgə ilə düzülmüş dükanların yerləşdiyi meydan vardı. Hər iki sahilə bitən ağacların budaqları yolun ortasına sallanaraq birləşir, guruhur axıb gedən çayın üstündə qurulmuş talvara oxşayırdı. Adamlar bir sahilədən o biri sahilə körpü kimi qoyulmuş taxtaların və yaxud böyrü üstə yığılmış, kökü bir sahilə, başı isə o biri sahilə olan iri gövdəli ağacların üstü ilə keçib gedirdilər; bu ağacların hərəkətə mane olan budaqları budanmışdı, hələ torpaqdan qopmamış kökünə yaxın budaqları isə hələ də yaşıllaşmağa, günəşə doğru qalxmağa davam edirdilər. Uzaqda görünən yalçın qayalı, sıldırım, gözəl mənzərəli dağlar bu füsunkar mənzərənin bir küncündən boylanırdı, belə bir mənzərəni yalnız təbiət yarada bilirdi. Mən ömrümdə bundan daha gözəl heç nə görməmişdim; bu yerlər bir az Qızları xatırladırdı.

Nəhayət, bir dəfə də olsun arabanın keçmədiyi, sol tərəfə doğru əyilmiş dik cığırla düz bazarın içinə çatdıq. Burada müştəri alverçiyə, boş-boş gəzənlər yoldan keçənlərə qarışmışdı.

Küçənin hər iki tərəfində yan-yana düzülmüş sadə, lakin Şərq üslubunun zəngin cizgilərinə malik dükanlarda alver edən və demək olar ki, bir-birindən heç nəylə fərqlənməyə, üstün olmağa can atmayan tacirlər yalnız bir növ mal satırdılar, iki növdə mal satana heç rast gəlmədik – bir dükanda qılınc, xəncər, tapança və Quba istehsalı olan tüfənglər, başqa birində Şamaxı xalçaları, o birində isə dağ kəndlərindən gətirilən barama və yaxud ayrılmış ipək sap kələfləri satılırdı. Ləzgilər bu tacirlərin arasında dolaşaraq arvadlarının evdə toxuduğu mahudu satmağa çalışırdılar. Ağ, sarımtıl və açıq-sarı rəngdə olan mahud parçalar Qafqazda ən çox lazım olan, kol-kosun tikanlarına davamlı mal idi; bu mahudlar elə sıx toxunurdu ki, əgər kol-kosun tikanına ilişsə, dartıb onu kökündən qoparar, özü isə qətiyyən cırılmazdı. Ortaboylu bir adam üçün çərkəzi çuxa, yaxud adi şalvara sərf olunan mahudun bir arşınının qiyməti on iki rubl idi, keyfiyyətindən asılı olaraq, bu qiymət iyirmi dördə qədər səkkiz franka qədər dəyişirdi. İslanmayan bu parçaların yumşaqlığına gəldikdə isə, adi parçadan daha çox trikoya oxşayırdı.

Mən həmin bu mahuddan iki dəst aldım. Bəlkə bizim luyveli və yaxud elböflü tacirlərimiz bunların istehsal qaydalarını öyrənib, özləri üçün nəsə bir fayda götürə bilərlər.

Qiymət üstündə çənə-boğaza çıxan, mallarını satmaq üçün dil tökən səyyar alverçilərdən fərqli olaraq, dükan tacirləri özlərini çəkərək qürurla oturur və alıcı gözləyərdilər; bunlar müştərilərə mal satmaq xatirinə heç kəsi saxlayıb malını tərifişməzdilər. Sanki bu məğrur tacirlərin alver etmək, mal satmaq fikri yox-

dur, elə bil belə deyirlər: “Baxın, malım budur, xoşunuza gəlir, götürün, pulunu verib aparın, bəyənirsinizsə, xoş gəldiniz. Mən sızsiz də istədiyim kimi keçinə bilirəm və əgər bazara gəlib dükanı açıramsə, bunu təmiz və günəşli havada olmaq, rahatca qəlyanımı tüstülətmək və gəlib-gedənlərə baxmaq üçün edirəm”.

Əlbəttə, onlar bu sözləri adamın üzünə demirlər, lakin yazdıqlarımı kəlmə-kəlmə onların üzlərindən oxumaq olurdu.

Burada nə desən satılır və hər şey istehsal olunur. Mənim gördüyüm bazarlar içərisində ən yaxşısı, ən zəngini üçü – Dərbənd, Bakı və Nuxa bazarlarıdır; hətta Tiflis bazarı da bunlardan geri qalır.

Mən – burada hər şey istehsal olunur və satılır – dedikdə, bunu belə başa düşmək lazımdır: satılan və istehsal olunan hər şey təzə-təzə ruslaşmağa başlayan İran şəhəri əhalisinin tələbatına, ehtiyacına uyğundur və bu bazar heç vaxt tamamilə avropasayağı olmayacaqdır.

Burada xalça, silah, yəhər, patron, yastıq, süfrə, papaq, çərkəzi paltar, hər ölçüdə ayaqqabı, dağlı səndəllərindən tutmuş qulan dərisindən hazırlanmış uzunboğaz gürcü çəkməsinə qədər hər şey istehsal olunub satılır. Burada üzük, qolbaq, bir, iki və bəzən də üç cərgə düzülmüş qızıl azərbaycanlı pullarından ibarət boyunbağlar, bizim teatr aktrisaslarını, hətta gözəl Nisəni belə heyran edə biləcək örpəklər, sancaqlar, ləbbadələr, aşağısında meyvə şəkilli qızıl və gümüş bəzəklər asılan qadın bel kəmərləri və bir çox meyvələrin emblemi vurulmuş yerli mallar hazırlanır və satılır.

Və bütün bu dəbdəbəli əşyalar parıldayır, bərq vurur, adamın gözünü qamaşdırır. Bir-birilə dalaşan kim, bir-birinin üstünə qamçı çəkən, qışqırıb hərbə-zorba gələn kim, söyüb təhqir edən kim, hörmətlə görüşüb, əlləri döşündə baş əyən, öpüşüb-qucaqlaşan kim, höcətləşib bir-birinə bıçaq çəkən, yaxud tapanaçadan atəş açmaqla işi ölüm həddinə çatdıran kim...

Biz də belə bir səhnənin şahidi olduq və dönüb səs gələn tərəfə baxdıq; yəqin ki, tez-tez mahud satmağa gələn üç-dörd nəfər fağır ləzgi bir atın cilovundan tutaraq atlını saxlamışdılar. Ondan nə istəyirdilər? Bu haqda mən heç nə bilmirəm. O adam bunlara neyləmişdi? Deyə bilmərəm. Ləzgilər qışqırır, atın üstündəki adam isə onları hədələyirdi. O, yəhərdən qamçını çəkib çıxardı və ləzgilərdən birinin başına vurdu, vurulan adam yıxıldı; elə bu zaman at büdrədi və üstündəki adam qarışıqlıqda camaatın arasında itdi. Ancaq elə o saat haradansa yerə yıxılan adamın nökrəri peyda oldu və işə qarışdı, yumruqla kimə vururdusa yerə səirdi; atlı yerdən qalxıb, atın üstünə sıçradı, qırmancını sağa-sola çəkdi, ətrafa yığılmış camaat aralanıb ona yol verdi, nökrəri də arxadan sıçrayıb ağasının tərkinə mindi və hər ikisi çaparaq uzaqlaşdılar, küçənin ortasında isə iki-üç ləzgi al qanın içində, yarımcan halda yerə düşüb qalmışdı.

– Bu adam kim idi, ləzgilər ondan nə istəyirdilər? – mən gənc knyazdan soruşdum.

– Heç nə deyə bilmərəm, – o cavab verdi.

– Bəs öyrənmək də istəmirsiniz?

– Nəyimə lazımdır? Burada belə hadisə hər an baş verir. Ləzgilər onu təhqir etmiş, o isə onları vurmuşdu. Bundan sonra gərək o özündən muğayat olsun, ehtiyatı əldən verməsin. Bircə dəfə şəhərdən kənardə ləzgilərin əlinə keçsə, xəncərlə, ya da tufənglə vurub öldürəcəklər.

– Bəs ləzgilər şəhərdə silaha əl atmırlar?

– Yox əşi, onlar yaxşı bilirlər ki, əgər Nuxada kimsə xəncər, yaxud tufəng işlətsə, atam onu yerindəcə güllələdə.

– Bəs bəlkə biri qamçı ilə vurdu, onda necə?

– Hə, qamçı başqa məsələ. Qamçı qadağan olunmuş silah deyildir. Təbiətin güclü, möhkəm yumruqla mükafatlandırdığı adamın isə xoş halına, o, rahatlıqla bu vasitədən istifadə edir və heç kəs ona bir söz deyə bilməz... Baxın, nə yaxşı yəhərlərdir, əgər yəhər alacaqsınızsa, məsləhət görürəm ki, elə bunlardan birini alın, başqa yerə nisbətən, burada qiymət daha ucuzdur.

Mən iyirmi dörd rubla iki ədəd üstü naxışlı yəhər aldım. Fransada bunları heç iki yüz franka da ala bilməzsən, daha doğrusu, Fransada bunların qiyməti yoxdur.

Elə bu vaxt çərkəzi paltarlı yaraşlıqlı bir zabit bizə yaxınlaşdı... O, hörmətlə gənc knyazı salamladı, knyaz mənə tərəf çevrilib onu təqdim etdi:

– Məhəmməd xan! – dedi.

Bu ad mənə tanış deyildi. Mən başımı tərpedərək onu salamladım. Gənc zabitin döşündə Müqəddəs Georgi xaçı, üstündə isə gözəl silahları vardı.

Müqəddəs Georgi xaçı onu döşündə gəzdirənin əhəmiyyətli şəxs olmasından xəbər verir.

– Knyaz, bu Məhəmməd xanın kim olduğunu mənə deyərsinizmi, – mən İvana müraciət etdim.

– Bəli, elə bu saat.

O, Məhəmməd xana nəsə bir neçə söz dedi, mən belə başa düşdüm ki, söhbət mənim silahlarımdan gedir; sonra o mənə yaxınlaşdı; biz qabaqda, Məhəmməd xan isə bizim arxamızca gəlirdi.

– Söhbət mənim silahlarımdan gedir, elə deyilmi, knyaz? – deyə soruşdum.

– Bəli, o bu silahı düzəldən ustanı tanıyır, bizlərdə ona Kərim usta deyirlər. Onun sizin silahlarınıza baxmasına icazə verərsinizmi?

– Böyük məmnuniyyətlə.

– Hə, indi isə Məhəmməd xanın kim olduğunu sizə deyim. Əvvəlcə ərz edim ki, bu, sonuncu Nuxa xanının nəvəsidir. Əgər şəhər və əyalətlər rusların əlinə keçməsəydi, indi bu yerlərin bütün ixtiyarı onda olacaqdı. Ona fərdi müavinət təyin edilib və mayor rütbəsi verilib. Məhəmməd xan məşhur Daniyal bəyin qardaşı oğludur.

– Necə? Şamilin sevimli naibi, Hacı Məhəmmədin qayınatası?

– Özüdür ki, var.

– Necə ola bilər ki, bacıoğlu ruslara, dayı isə Şamilə xidmət edir?

– Bütün bunlara səbəb kiçik bir anlaşılmazlıq olub. Daniyal bəy İlisunun xanı olarkən ruslara xidmət edirdi. Bu vaxt ləzgi cəbhəsinə komandanlıq edən general Şvarts, deyəsən, ona qarşı bir az kobudluq edir; başa düşürsünüzmü, onların arasında nə baş verdiyini indiyə qədər bilən yoxdur. Daniyal bəyin bir nəfər erməni katibi varmış; həmin bu erməni katib general Şvartsa yazır ki, onun ağası, yəni Daniyal bəy Şamilin tərəfinə keçmək istəyir. Məktub ünvanlanan şəxsə çatmaq əvəzinə, Daniyal bəyin əlinə keçir; o, katibi xəncərlə vurub öldürür və bu dəfə başının adamları ilə həqiqətən Şamilin tərəfinə keçir. Bu əhvalat 1845-ci ildə olmuşdur. Lakin əgər onun dediklərinə inansa, Rusiyaya üz döndərməkdən başqa yolu yox imiş.

Daniyal bəy Tiflisə gəlir və Sankt-Peterburqa gedib İmperatorla şəxsən görüşmək üçün ona məzuniyyət verilməsini xahiş edir. Ona istədiyi məzuniyyəti vermirlər, əvəzində isə, yanına xüsusi müşayiət dəstəsi ayırırlar. Əslində, bu müşayiət dəstəsi onu mühafizə etməkdən daha çox, onu izləmək, nəzarətdə saxlamaq üçün təyin olunur. 1852-ci ildə o bizə qoşulmaq üçün cəhd göstərir və bu məqsədlə də Qarney-Maqalliyə gəlir. Burada o, baron Vrangelin vasitəsilə knyaz Vorontsova bildirir ki, rus ordusunda xidmət etmək niyyətindədir, yalnız bir şərtlə ki, o, Maqallidən başqa bir yerdə olmasın. Burada o, Şamilə çox yaxın olardı və onunla həmişə əlaqə saxlaya bilərdi. Ona əvvəlki rütbəsini qaytarmağa söz verirlər, amma bu şərtlə ki, ya Tiflisdə ya da Qarabağda yaşasın. O bunu rədd edir və Şamilin yanına qayıdır. Elə həmin vaxtdan Şamilin ruslara qarşı həyata keçirdiyi bütün əməliyyatlara rəhbərlik edir və bizə çox böyük ziyan vurur.

– Heç elə hal olubmu ki, dayı və bacıoğlu döyüşdə üz-üzə gəlsinlər?

– İki dəfə belə bir şey baş vermişdir.

– Bəs belə olanda onlar necə hərəkət etmişlər?

– Onlar bir-birlərini salamlamış və sonra hərə çəkilib öz tərəfinə getmişdir.

Mən iyirmi səkkiz-otuz yaşlı bu cavan, yaraşıqlı, boylu-buxunlu, ilk baxışda Marlinskinin Amalat bəyini (əlbəttə, onun cinayətləri istisna olmaqla) xatırladan insana yeni bir maraqla baxırdım.

O, 1827-ci ildə rusların ixtiyarına keçən və bizim görmək istədiyimiz Nuxa xanlarının sarayında anadan olmuşdu.

Mən Məhəmməd xanın qəlbində kədərli xatirələrin baş qaldıracağından ehtiyat edərək gənc knyazdan xahiş etdim ki, ora gəzintimizi bir az təxirə salsın. İvan bu fikri Məhəmməd xana çatdırdıqda, o, təzim edərək bildirdi:

– Mən o saraya böyük, adlı-sanlı knyazların gəlişindən sonra ayaq basmışam.

O öz sərgüzəştlərindən danışmağa başladı və biz yolumuza davam etdik.

Xan sarayı, adətən, bir çox yerlərdə rast gəldiyimiz belə tikililər kimi, şəhərin ən hündür nöqtəsində tikilmişdir. O, 1792-ci ildə Məhəmməd Həsən xan tərəfindən müasir memarlıq üslubunda inşa edilmişdir. Onun mənsub

olduğu xanədan 1710-cu ildə meydana gəlmişdir. Bu xanədanın ən məşhur nümayəndəsi, onun əsasını qoyan Hacı Çələbi xandır. O, 1735-ci ildən 1740-cı ilə qədər Nadir şahə qarşı mübarizə aparmış və bütün döyüşlərdə ona qalib gəlmişdir. O, bütün Şirvanı fəth etmiş, Təbrizə qədər gedib çıxmış və oranı tutmuş, orada öz canişinliyini quraraq hakimiyyətinə tabe olan əraziləri Tiflisə qədər genişləndirmişdi.

Gürcü çarı İraklinin iki oğlu Aleksandr və Georgi hələ atalarının sağlığında onun taxt-tacına sahib olmaq uğrunda bir-birilə mübarizə aparırlar və məğlub olan Aleksandr qaçıb Nuxaya gəlir. Məhəmməd Həsən xan onu qəbul edir və qalada gizlədir; qatı dindar müsəlman olan Məhəmməd Həsən xan ona xristian ayinlərinin icrası üçün yunan rahiblə görüşməyə icazə verir. Xanın bu əməmindən əhali şübhələnir və belə düşünürlər ki, xan dinini dəyişib xristian olmaq istəyir. Azərbaycanlılar Məhəmməd Həsən xana qarşı üsyan edirlər, odur ki, Aleksandr İrana qaçmağa məcbur olur. 1825-ci ildə o, yenidən qayıdıb gəlir. Bu dəfə ailə ənənələrinə sadıq qalan Məhəmməd xanın qardaşı oğlu Həsən xan, onu qəbul edir. Gürcüstanın iyirmi iki ildən bəri Rusiyanın tərkibində olmasına baxmayaraq, Həsən xan onu Gürcüstanın çarı kimi qarşılayır; ancaq 1826-cı ildə rusların iranlılar üzərində qəti qələbəsi xanın və onun himayəsindəki gürcü çarının hələ iranlıların əlində olan İrəvana qaçmasına səbəb olur. Aleksandr 1827-ci ildə orada vəfat edir. 1828-ci ildə ruslar Nuxanı işğal edirlər və o vaxtdan şəhər onların əlindədir.

İnsanı heyran edən Xan sarayını, onun naxışlarını təsvir etməkdə qələm acizdir. Knyazların bura gəlişi münasibətilə binanın quruluşu qədimliyi saxlanmaq şərtilə yenidən işlənmiş, bərpa edilmişdir. Doğrudur, bərpa işi yalnız yaşayış olan aşağı mərtəbədə aparılmış, yuxarı hissələr bərpa olunmamışdır. Rusiyada bütün işləri belə görürlər: görülən işin heç birisi axıra çatdırılmır. Elə ki zəruri ehtiyac təmin olundu, başlanmış işi yarı-yarımçıq, Allah ümidinə buraxırlar.

Rusiya elə bir kortəbii axın, dağıdıcı daşqındır ki, o, məhv etmək üçün işğal edir; onun müasir işğalında skiflərin, hunların və tatarların barbarlıq izləri qalıbdır, ruslar da onlar kimi hərəkət edirlər. Burası da var ki, zəkənin və mədəniyyətin bu qədər yüksək səviyyəyə çatdığı müasir şəraitdə öz vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasınının qayğısına qalmayan bir dövlət, yenə də işğalçılıq niyyətini əldən qoymur.

Günlərin birində ruslar Konstantinopolu (İstanbulu) da fəth edəcəklər. Bu, qaçılmaz həqiqətdir! Ağ irq həmişə işğalçılığa meyilli olub, qaradərililərdə isə bu meyl müvəqqətidir; Konstantinopolu tutandan sonra Rusiya Roma imperiyası kimi çoxlu hissələrə deyil, dörd hissəyə bölünəcək. Şimali Rus İmperiyası – onun paytaxtı Baltik sahillərində olacaq, Şərqi Rus İmperiyası mərkəzi Varşava olmaqla, Polşanı əhatə edəcək, paytaxtı Tiflis olan Cənubi İmperiya bütün Qafqazı, Şərqi Rus imperiyası isə Qərbi və Şərqi Sibiri özündə birləşdirəcəkdir.

Əgər gələcəklə bağlı bu uzaqgörən təxminlərimizi bir az da artırısaq, belə güman etmək olar ki, dağıdıcı, məhvədicə çevriliş baş verdikdə hakimiyyətdə olan imperatorun əlində Sankt-Peterburq və Moskva, yəni Rusiyanın həqiqi taxt-tacı sayılan bu şəhərlər qalacaq. Fransanın müdafiə etdiyi şəxs Polşa kralı seçiləcək; leytenantlardan biri xidmət etdiyi orduda üsyana rəhbərlik edəcək, özünün hərbi nüfuzundan istifadə edərək Tiflisdə hakimiyyəti ələ alacaqdır; və nəhayət, sürgünə məhkum edilmiş naməlum bir dahi Kurskdan Tobolska qədər torpaqlarda Federativ Respublika təşkil edəcəkdir.

Yer kürəsinin yeddində bir hissəsini əhatə edən bir imperiyanı uzun müddət bir əldə saxlamaq ağılabatan deyil; əl çox möhkəm olarsa qırılar, çox zəif olarsa açılar, hər iki halda Rusiya hal-hazırda əlində tutduğunu salıb itirəcəkdir. Bu dediklərimizə kiçik bir haşiyə ilə nöqtə qoyaq: kral Qiyom da bir gün Belçikanı əlindən buraxmağa məcbur oldu, halbuki onun şüarı həmişə belə idi: “Mən saxlayacağam!”.

Hələliklə, Nuxadakı bu gözəl, hamının zövqünü oxşayan Xan sarayını Allah özü vəhşilərdən hifz etsin!

Biz bazardan keçib geri qayıtdıq. Şəhərdən Xan sarayına getmək üçün ayrı yol yoxdur. Şəhəri gəzmək üçün yalnız bir küçə vardır.

Məhəmməd xan bizi knyaz Tarxanovun evinə qədər müşayiət etdi. Knyaz İvan ona mənim silahlarım barədə nə demişdisə, onun fikri-zikri elə bircə mənim silahlarım idi; evə gəlib çatana kimi silahdan başqa soruşduğu bir şey olmadı.

Silahları gətirib ortaya tökdülər və onlar yenidən uzun müddət müzakirə və tədqiqat mövzusunə çevrildi.

Knyazda bizim necə güllə atmağımız haqda təsəvvür yaratmaq üçün mənim silahı götürdüm, bir qəpiyi göyə atdım və güllə ilə beş-altı yerdən onu vurdum. Knyaz qəpiyi vurmağımı təsadüf saydığından xahiş etdi ki, bunu bir də təkrar edim. Bu dəfə mən iki qəpiyi götürüb ikisini də birdən göyə atdım və ayrılıqda hərəsinə bir atəş açdım.

Yazıq uşaq gördüklərinə inana bilmirdi. Ona desəydilər ki, mənim tüfəngim Astolfun* qılıncı kimi sehrlidir və gözləri ilə gördüyü uğur atıcının qabiliyyətindən çox, silahın sirri ilə bağlıdır, asanlıqla inanardı.

Və o dönə-dönə məndən soruşurdu:

– Mənim də belə bir silahım olacaqmı? Sizin silahınız kimi mənim də silahım olacaq?

– Bəli, mənim sevimli knyazım, – ona cavab verdim, – arxayın ola bilərsiniz.

Mənim cavabım Məhəmməd xanı ürəkləndirdi. O, cavan knyazı kənara çəkdi və astadan ona nəsə dedi. İvan qayıdıb mənim yanıma gəldi.

– Məhəmməd xan istəyir ki, – knyaz sözə başladı, – bu tapançalardan ikisi də onda olsun, amma yalnız Devimin istehsal etdiyi tapançalar istəyir. O bu tapançaları necə əldə etməyin yolunu soruşur.

* Əfsanəvi ingilis şahzadəsi.

– Çox sadə, sevimli knyaz, – dedim, – bunun üçün Məhəmməd xanın onları istədiyini deməyi kifayətdir, mən tapançaları ona göndərərəm.

Cavabım dərhal Məhəmməd xana tərcümə edildi. Məhəmməd xan mənə yaxınlaşdı, narahatçılığa görə məndən üzr istədi, sonra isə bir cüt Devim tapançasının neçəyə olduğunu soruşdu. Mən ona bildirdim ki, bu barədə nigaran qalmasın və söz verdim ki, o, tapançaları mütləq alacaq, fransız tapançalarının əvəzində isə, mənə Qafqazda istehsal olunmuş başqa bir silah göndərər. O, razılıq əlaməti olaraq təzim elədi və qılıncını və tapançasını çıxarıb ikisini də mənə təqdim etdi, xəncərini isə verə bilmədiyinə görə üzr istədi, çünki onu bağışlayan adama ölənə qədər xəncəri saxlayacağına söz vermişdi.

Göndərəcəyim hədiyyənin qarşılığının belə qaytarılması mənim üçün sərfəli idi, lakin onu götürməyə tərəddüd edirdim; ancaq İvan mənə dedi ki, rədd etsəm, Məhəmməd xanın xətrinə dəymiş olaram.

Mən də öz növbəmdə ona təzim etdim və qılıncı tapançanı götürdüm.

Silahların hər ikisi incə zövqlə hazırlanmışdı. Qılınca gəldikdə isə, görünür, o daha məşhur idi; belə ki, belimə bağlayandan Tiflisə qədər yolboyu rast gəldiyim azərbaycanlı zabıtlərin hamısı çevrilib mənə baxırdılar.

Dürandal* ona görə məşhur idi ki, o, saray əyanı Rolandın qılınıcı idi.

* Əfsanəvi fransız sərkərdəsi Rolandın qılınıcı.

XXXIII FƏSİL

UDİNLƏR, QOÇ DÖYÜŞÜ, AZƏRBAYCANLILARIN RƏQS VƏ GÜLƏŞİ, BADRIDZENİN MƏKTUBU

Səhər yeməyi zamanı hamı udinlərdən danışdı. İndi siz məndən soruşacaqsınız ki, udinlər kimdirlər? Sizə bu başdan deyim ki, özüm də bunu yaxşı bilmək istərdim. Ancaq yenə də onlar haqqında nə bilirəmsə, qısa da olsa, sizə çatdıracağam.

Udinlər¹⁵ Qafqazda yaşayan tayfalardan biridir, ancaq elə azsaylıdırlar ki, heç ağım kəsmir ki, yerli əhalinin siyahıya alınması zamanı onların sayı da ayrıca qeyd edilsin. Ancaq bununla belə, digərləri kimi, bu tayfa da diqqətəlayiqdir.

Onların haradan gəldikləri bəlli deyil və heç kimin anlamadığı və heç bir dilə bənzəməyən bir dildə danışirlər. Özləri də bu qeyri-müəyyənlikdə itibbatırlar, ha əlləşsələr də, yeni bir şey öyrənə bilmirlər.

Onlar özlərini tək halda udin, cəm halda isə udinlər adlandırırlar.

Moisey Xorenatsi* “Tarix” əsərində udinlərdən danışır, ancaq onların mənşəyini açıqlamır və hətta bu tayfanın hansı dil ailəsinə aid olmasını belə müəyyənləşdirə bilmir.

Nəhayət, keçən il Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvlərindən biri Sankt-Peterburqdan Qafqaza göndərilir ki, udin dilində olan bütün mahnıları və yazılı abidələri toplasın. Orada həmin adama nəinki latın dili, hətta öz doğma rus dili də kömək edə bilmir və o, əliboş Sankt-Peterburqa qayıdır.

Udinlərin sayı təxminən üç min nəfərə qədərdir; onların bu dediyimdən az, yaxud çox olduğunu heç özləri də dəqiq bilmirlər.

Onlar iki kənddə yaşayırlar. Biri Nuxadan qırx verst aralıda yerləşən Vartaşendir ki, burada yüz iyirmi gürcü,** yüz erməni və altmış doqquz azərbaycanlı ailəsi yaşayır. İkincisi isə, Vartaşenin otuz verstliyində, Şamaxı tərəfdədir; orada udinlər və azərbaycanlılar, həm də ermənilər yaşayırlar.

Biz əhalini aid olduğu dini təriqətə görə müəyyənləşdiririk. Udinlərin ayrıca dini olmadığından, bir qismi yunan, bir qismi isə müsəlman dininə ibadət edirlər.

Mən udinlərdən heç olmasa birini görmək istəyirdim. Knyaz Tarxanov elə həmin dəqiqə göstəriş verdi və bir udin tapıb yanıma gətirdilər. Bu, bəstəboy, gözləri qaynayan, qarasaqqal, təxminən otuz yaşlarında bir kişi idi. O, Nuxada müəllim işləyirdi.

Mən ondan udinlərin haradan gəldikləri və mənşələri haqda nə düşündüklərini soruşduqda, belə cavab verdi ki, bu ümumi və başlıca sualın cavabı belədir ki, onlar Nuhun nəvələrinin birindən törəmiş və daşqından sonra burada qalmışlar və onların danışdıqları dil də qədim olduğuna görə müasir xalqların heç

* Xorenli Moisey, erməni tarixçisi.

** Gürcülər heç vaxt Vartaşendə, yəni indiki Oğuzda yaşamayıblar. Söhbət ingiloylardan gedir. Onlar isə Zaqatala və Balakən rayonlarında iki kənddə yaşayırlar.

birinə məlum deyildir; görünür, bu, peyğəmbər nəslinin danışdığı bir dil olubdur.

Onun adı Sorgi Bejanov idi.

Mən ondan udin dilində adi sözlərdən bir neçəsini deməyi xahiş etdim, elə sözlər ki, ya qonşu, ya da əvvəlki dillərin kökünə aid olur və “Allah” sözündən başladım.

Mən “Allah” sözünü orfoqrafiya qaydası ilə yox, udincə tələffüzünə görə yazıram – beləliklə, udincə Allah – Vikhadzhund; çörək – şum, su – ke, torpaq – kul deməkdir.

Onların dilində səmanın, göyün adı yoxdur və azərbaycanlıların “göy” sözündən istifadə edirlər.

Ulduza – xabun, günəşə – beq, aya – xas deyirlər. Keçmiş hind müharibələrindən bu günə qədər qalan, hind dilində kişi cinsində linqam, qadın cinsində cuni deyilən sözlər udin dilində kişi cinsində – khol, qadın cinsində isə khnut kimi tələffüz edilir.

Udincə adama – adamar, qadına isə çubux deyilir. Dilçilikdə naşı bir adam kimi mən bacardığımı etdim, əlimi atıb ağacdən bir qoz qopardım, onun qabığını soymaq isə alim dostum Sasinin işidir.

Mən nahara qədər həmin udini saxladım və yuxarıdakı sözlərdən əlavə ondan heç nə öyrənə bilmədim.

Knyazın yanına məşvərətə gələn atlılar üzündən iki-üç dəfə yarımçıq qalan yeməkdən sonra biz qalan vaxtımızdan istifadə edərək bir daha bazara baş çəkmək qərarına gəldik; ancaq knyaz bizdən dönə-dönə xahiş etdik ki, əgər getsək, onun oğlunu aparmayaq.

– O ki qaldı, demək istəmədiyim bir çox başqa səbəblərə, – o, əlavə olaraq bizə bildirdi, – yaxşı olardı ki, siz özünüz bu gəzintini sabaha saxlayaydınız. Mən sizin üçün əsl azərbaycanlısayağı ziyafət hazırlamışam.

Biz yəqin etdik ki, bayaqdan knyazı narahat edən atlılar ləzgilərlə bağlı yeni məlumat gətiribləmiş, odur ki, onun təkliflə tamamilə razılaşdıq və gəzinti barədə bir daha söz açmadıq.

Yeməyin axırında Badridze gəlib çıxdı; o, çox şən görünürdü və məmnunluqla əllərini ovuşdururdu. Badridze knyaza nəsə işarə elədi və hər ikisi qonşu otağa keçdilər; sonra knyaz tək qayıtdı.

Badridze həmin otağın eyvana açılan qapısından çıxıb getmişdi.

Biz süfrənin arxasından qalxdıq və qəhvə içmək üçün eyvana çıxdıq.

Həyətdə bir nəfər dayanmışdı, yanında isə bir sarı qoç vardı, qoç həmin adamın ətrafında dövrə vuraraq fırlanır, sanki knyazın qara qoçunu döyüşə çağırırdı.

Məlum oldu ki, azərbaycanlıların gecə ziyafəti qoç döyüşü ilə başlanmalıdır.

İvan atasının bütün sirlərini açaraq bizə dedi ki, qoç döyüşündən sonra Azərbaycan milli rəqsləri və gülüş bir-birini əvəz edəcək və sonra hamı içəriyə – ziyafət salonuna keçəcəkdir, həmin bu təntənəli ziyafətə adlı-sanlı xanımlar da dəvət olunmuşdular və onlar “Qaytağı” rəqsini oynayacaqdılar.

Doğrudan da, qonaqlar yığışmağa başladılar: yaxın qonşular piyada, o birilər faytonda, beş-altı nəfər isə atla gəlib knyazın yüz addımlığında dayandılar; şərqilər başqa vasitə olmayanda, piyada gəzərlər.

Bütün qonaqlar – kişilər, qadınlar adət üzrə salamladıqdan sonra keçib tamaşa zalının yuxarı yarusunu xatırladan aynabənddə öz yerlərini tutdular.

Qadınlardan bir neçəsi xüsusi gözəlliklərilə diqqəti cəlb edirdilər.

Demək olar ki, bütün dəvətilər saat altıya qədər gəlmişdilər.

Bu vaxt qırx nəfər milis həyətə daxil oldu. Bunlar gecələr knyaz Taxanovun evini əhatəyə alıb, həyətdə və qapıda keşik çəkənlər idilər. Gözətçilər təyin olundu; qalan milislər isə qoçu saxlayan adamı dövrəyə aldılar.

İşarə verildi, hamı döyüş meydanını genişləndirmək, vuruşanlara sərbəstlik vermək üçün kənara çəkildi. Gənc knyazın xidmətçisi, başqa sözlə desək, səhər-axşam onun keşiyində duran, bir dəqiqə də olsun gözdən qoymayan Nikolay qara qoçun buynuzundan yapışdı və onu sarı qoçdan on addım araladı. Sarı qoçun yiyəsi də öz növbəsində öz qoçunu qara qoçun qabağına çəkdi, onu sıgalladı, qucaqlayıb bağrına basdı.

Bu vaxt hay-küy səsləri döyüşən qoçları cuşa gətirdi.

Əslində, onları belə qızıdırmağa ehtiyac yox idi; Elə ki qoçlar özlərini sərbəst hiss etdilər, iki cəngavər kimi bir-birinin üstünə atıldılar.

Onlar döyüş meydanının ortasında qarşılaşdılar və alımlarını bir-birinə çırpdılar; zərbə küt, ancaq güclü idi, daha doğrusu, bu, “qoç” adlı qədim döyüş alətinin çıxartdığı səsi xatırlatdı.

Hər iki döyüşçü dal ayağını yerə möhkəm dirəyərək bir addım da olsun geri çəkilməməyə çalışırdılar. Sonra onlar aralandılar və qara qoç başını dik tutaraq, sarı qoç isə başını bulayıb qulaqlarını sallayaraq öz sahiblərinin yanına, əvvəlki yerlərinə gəldilər.

Milislər, evin bütün xidmətçiləri daxil olmaqla, qoç döyüşünə baxanlar arasında böyük hay-küy eşidildi: sarı qoçun qulaqlarını yellətməsi, başını bulaması tamaşaçılara pis əlamət kimi görünmüşdü.

Bizim dayandığımız yerdən – yuxarıdan baxanda həyət mənzərəli səhnəni xatırladırdı. Həyətə doluşan camaatın arasında üç dəvəsi olan bir sarban da vardı; görünür, dəvələr özlərini karvansarada hesab edirdilər və boyunlarını uzadaraq yerdə yatmışdılar, sarban isə bu müftə tamaşanı yaxşı seyr etmək üçün dəvələrdən birinin belində əyləşib ən gözəl yerlərdən birini tutmuşdu.

Tamaşaçılar arasında elələri də vardı ki, atla gəlmiş, knyazla salamladıqdan sonra elə atın yəhərindəcə oturub boynunu irəli uzatmışdı ki, hər şeyi yaxşı görsün.

İri dördkunc örpəyə bürünmüş azərbaycanlı xanımlar və ağ, uzun don geymiş erməni qadınları ayaq üstə heykəl kimi dinməz dayanmışdılar.

Otuza yaxın milis günəşin qürub şəfəqləri altında bərq vuran silahları ilə çox sadə, laqeyd görkəmlə qabaqda dövrə vurub dayanmış, onların qabağında bir neçə oğlan uşağı çömbəltmə oturmuşdu, arxa cərgədə isə bu tamaşaya o birilərdən daha maraqla baxan bir neçə qadın gözə dəyirdi.

Burada təxminən yüz nəfərə qədər tamaşaçı var idi. Göründüyü kimi, bu meydanda qalibi ruhlandırmaq və məğlubu fitə basmaq üçün istənilən qədər adam toplaşmışdı.

Mən məğlubiyyət deyərkən, zamanı bir az qabaqlamış oluram; hələ sarı qoç bundan uzaq idi: o, yalnız qulaqlarını şəkləyib şappıldatmışdı, vəssalam, etiraf etmək lazımdır ki, başını silkələyib qulaqları şappıldatmağın səbəbi qoçun aldığı zərbə olmaya da bilərdi.

Sarı qoçun məğlub olacağı hələ bir az şübhəli idi, çünki sahibi onu güclə tutub saxlayırdı, ancaq bununla belə, deyəsən, qoçundan onun da gözü su içmirdi.

İkinci zərbə birincidən daha qüvvətli oldu. Bu dəfə sarı qoçun dizləri büküldü, o ayağa qalxdı və bir addım gerilədi. Açıq-aydın görünürdü ki, üstünlük qara qoçun tərəfindədir.

Üçüncü zərbə bu üstünlüyü daha da qətiləşdirdi: sarı qoç bu dəfə təkcə qulaqlarını deyil, başını da silkələdi.

Qara qoç rəqibinin toxtamasına imkan vermədən qəzəblə üstünə şığıyır və arxadan, yandan, alnından elə möhkəm vururdu ki, hər zərbədə rəqibi yığılırdı. Məğlub qoç artıq müvazinətini itirmişdi.

Sarı qoç hara gəldi qaçır, görünür, canını qurtarmaq üçün yer axtarırdı; qara qoç isə onun ardınca cumub yaxalayır, onu kəllələyirdi. Qalibi hər tərəfdən alqışlayırdılar.

Beləliklə, qaranlıqda döyüşü, daha doğrusu, məğlubiyyəti izləyən insan axını həyəətə doluşurdu... Nəhayət, sarı qoç həyətdəki arabalardan birinin altına girib, özünə sığınacaq tapdı: o, təkcə uduzduğunu boynuna almırdı, eyni zamanda aman diləyirdi.

Elə bu vaxt, küçədən azərbaycanlı nağara-zurnasının səsi eşidildi. Birdən-birə hamı səsini kəsdi, hələ də çoxu bunun çalğı səsi olub-olmadığını kəsdirə bilmirdi.

Sonra bunun doğrudan da musiqi səsi olduğu anlaşıldı və səsin getdikcə yaxınlaşdığını görəndə camaat qapıya tərəf götürüldü, həyəət bir andaca boşaldı. Ancaq çox keçməmiş həyəət əvvəlkindən daha artıq adamla doldu. Qapıda əllərində məşəl tutan iki adam göründü, onların arxasında dörd çalğıçı, onların ardınca isə əlində məşəl tutan daha iki adam da içəri girdilər.

Arxada üç rəqqas gəlirdi. Rəqqasların dalınca isə ayrı bir dəstə gəlirdi; görünür, bunlar bayaqdan qoç döyüşünə tamaşa edənlər deyildi, küçədə oynaya-oynaya gələnlərə qoşulanlardı. Bu təzə dəstə bütün şəhəri dolaşaraq knyazın evinə qədər gəlib çıxmışdı.

Oynayanlar gəlib düz knyazın eyvanının önündə dayandılar və knyazı salamladılar. Dəstə “ura!” dedi və dövrə vurub dayandı. Dörd məşəlçi tamaşa meydançasını kifayət qədər yaxşı işıqlandırmaq üçün özlərinə münasib yer seçib dayandı.

Hər iki rəqqasın əlində qısa, lakin ağır çomaq var idi; üçüncüsü qövs şəkilli, kamana oxşar bir şey tutmuşdu və onun üstünə dəmir pulcuqlar düzülmüşdü ki, onlar titrədikcə musiqiçilər ahənglə oynayırdılar.

Çalğıcılardan ikisi zurna çalırdı deyəndə səhv edirəm: doğrudur, hər ikisi çalırdı, amma əslində onlardan biri çalır, o birisi isə züly tuturdu. Belə bir musiqi aləti dərindən nəfəs alan musiqiçini dəhşətli dərəcədə yorub əldən salırdı; təkcə öz milli musiqi alətində çalan gürcünün köksü enib qalxarkən heç vaxt yorulmaq bilmirdi.

Mən azərbaycanlıların sinəsi haqda bunu deməliyəm ki, bu sinə nə qədər möhkəm, dözümlü olsa da, zurnaçılar tez-tez bir-birini əvəz etməyə ehtiyac duyurdular.

Musiqinin ilk sədaları altında get-gedə qızıışan rəqs təxminən yarım verst aralıda eşidilən atışma səsləri ilə birdən-birə dayandı. Rəqs edənlərin ayağı havada qaldı; zurnaçılar, nağaraçılar dayandılar, milislər dövrəni tərk edib silahlarının üstünə atıldılar, yasavullar həmişə yəhərli olan atlarına tərəf qaçdılar, həyəətə yığılan tamaşaçılar, aynabənddəkilər sanki gözləri ilə biri-birindən nə baş verdiyini xəbər almış kimi baxışdılar.

– Uşaqlar, heç nə yoxdur, boş şeydir! – knyaz ucadan dedi, – Badridzedir, öz milislərinə güllə atmağı öyrədir. İşinizdə olun, ey, siz oynayın! Hə, başladıq!

– Yoxsa bu ləzgilərdir? – deyə mən gənc knyazdan soruşdum.

– Bəlkə də, – o, cavab verdi, – ancaq Badridze oradadırsa, narahatçılığa əsas yoxdur.

Sonra o da rəqs edənləri və çalğıcıları ürəkləndirmək üçün bir neçə kəlmə dedi.

Zurnaçılar zurnalarını üfləməyə, nağaraçılar nağaralarını döyəcəlməyə, rəqqaslar isə oynamağa davam etdilər.

Tədricən hər kəs öz yerini tutdu və bayaqkı güllələrə cavab olaraq arasına atış səsləri eşidildi, ancaq buna artıq əhəmiyyət verən yox idi.

Həqiqətən də, azərbaycanlı rəqsi olduqca qeyri-adi və maraqlıdır. Əlində toppuz-gürz olan iki rəqqasın hərəsi meydançanın bir tərəfində dayanmış, kamanaoxşar musiqi aləti tutan adam isə meydançanın ortasında durmuşdu. Elə cəld hərəkət edirdilər ki, onları yalnız Parisin Yelisey meydanındakı hoqqabazlarla müqayisə etmək olar; bu hoqqabazlar ağır gürcü başlarının üstündə fırladır, qollarının və qıçlarının altından keçirərək bir əldən o biri ələ ötürürdülər; üçüncü rəqqas isə min cür oyundan çıxır, əlindəki kamanın dəmir həlqələrini cingildəyərkən musiqini daha da canlandırır.

Hər iki zurnaçı biri-birini əvəz edir, zil səs çıxarır, şotland tütəyinin səsi şotlandları həvəsləndirdiyi kimi, bu səs də dağlıları, gürcüləri eləcə özündən çıxarır və cuşa gətirirdi. Sanki bu musiqi rəqs edənlərin əzmini ikiqat artırır, onları fəvqəladə hərəkətlər etməyə sövq edirdi. Bu hərəkətlər on beş dəqiqəyə qədər davam etdi, – bizlərdən ən məharətli belə hərəkətlərə iki-üç dəqiqədən artıq tab gətirə bilməzdi – rəqs edənlər, adət etdiklərindənmi, ya nədənsə, zərrə qədər də olsa yorğunluq hiss etmirdilər.

Nəhayət, musiqiçilər dayandılar, rəqs edənlər də həmçinin.

Bütün şərq rəqslərində olduğu kimi, çomaqla rəqs də sadə və adi bir oyundur; burada hər şey yalnız çomağı irəli-geri hərəkət etdirməkdən ibarətdir. Bu rəqsə müəyyən edilmiş qayda, qanunauyğunluq yoxdur, hər şey oynayan

adamın çevikliyindən asılıdır, ancaq rəqqas bizdə olduğu kimi yerdən qalxmağa qətiyyəən cəhd göstərmir və bu rəqsdə ayaqlar qədər qollar da əsas rol oynayır.

Rəqsdən sonra gülüş olmalı idi. Bayaqdan meydanda rəqs edən bu rəqqaslar, üst köynəklərini çıxarıb bir kənara tulladılar, əyinlərində tək-cə en-libalaq tumanları qaldı. Sonra gedib knyazın qənsərində dayanıb ona baş əydilər, bundan sonra yerdən torpaq götürüb, əllərinə sürtüb ovuşdurdular və vəhşi dağ kəlləri kimi kəllə-kəlləyə dayanıb bir-birinin üstünə atıldılar.

Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, gülüş tamamilə sadə və yekrəng bir oyundur. Əgər ömründə kürəyi yerə dəyməyən Matveti və Rabasonu görmüşsünüzsə, təsəvvür edin ki, azərbaycanlı pəhləvanları da görübsünüz və onları Alkidim və krotonlu Milonla da müqayisə edə bilərsiniz.

Eyvanın altında gedən gülüşün ən qızgın yerində, seyrçilərin çoxluğundan meydançanın getdikcə daraldığı və hamının bütün diqqətinin gülüşənlərə cəmləndiyi vaxtda bir də gördük ki, bir nəfər həyətin qaranlıq küncündən camaatı yara-yara qabağa gəlir, əlindəki dəyənəyin ucuna isə nəsə taxılıb.

Həmin adam həyətin ortasındakı dairəyə yaxınlaşdı. O, irəlilədikcə, adam əlindən tərpnmək mümkün olmayan həyəti işıqlandıran məşəllərin gur işığında dəyənəyinin başına bir insan başının keçirildiyini görmək olurdu. Dəyənək görünmədiyindən sanki bu baş da, digər tamaşaçılar kimi qabağa gəlib özünə yer etməyə, gülüşə baxmağa can atırdı.

Həmin adam gülüş meydanına daxil oldu və gətirdiyi qəniməti unudaraq baş əyib təzim etdi.

Bu vaxt hər şey aydın göründü.

Həmin adamın üst-başı başdan-ayağa qana bulaşmışdı, dəyənəyinin ucunda təzə kəsilmiş bir baş gətirmişdi və həmin bu başın gözləri hələ də açıq idi, ağzı isə əyilmişdi. Saçları qırxıldığından bu başın sahibinin ləzgi olduğu bilinirdi, dərin yara başı ortadan ikiye bölmüşdü. Moyne sakitcə dirsəyilə məni dürtmələdi və başı göstərdi.

– Lap yaxşı görürəm! – dedim və əlimlə gənc knyazın qolundan çəkdim.

– Bu nədir? – deyə soruşdum.

O cavabında:

– Hə! – dedi, – bu, Badridzenin işidir, nökrəri Həlimlə bizə vizit kartını göndərib.

Bu vaxt artıq hamı həmin başı görmüşdü. Qadınlar bir addım geri çəkildilər, kişilər isə qabağa keçdilər.

– Ey, Həlim! – knyaz Tarxanov azərbaycanca hündürdən dedi. – Ay bala, bizə nə gətiribsən?

Həlim başını yuxarı qaldırdı, meydançanın ortasına gəldi və dedi:

– Badridze sizə ləzgi quldurlarının başçısının başını göndərib, özü gələ bilmədiyinə görə, üzr istəyir, ancaq bir azdan gələcəkdir; “orada hava çox isti olduğundan”, paltarını dəyişməyə getdi.

Gənc knyaz dedi:

– Sizə demirdim, o, tezliklə kəsdiyi başların sayını on ikiye çatdıracaq?!

– Elə hesab edin ki, quldurun başını mən özüm kəsmişəm, – Həlim sözünə davam elədi. – Onu gətirməyi Badridze mənə tapşırı. Bu halda, mənim knyazım, on rubl mükafat mənə çatır.

– Yaxşı, yaxşı, – knyaz dedi, – mənə axşama qədər möhlət ver. O başı da apar elə yerə qoy ki, itlər yeməsin; sabah gərək onu Nuxa bazarında nümayiş etdirək.

– Baş üstə, knyaz! – Həlim cavab verdi və eyvanın pilləkənində gözdən itdi. Bir an keçmədi ki, biz onun yuxarı əliboş qalxdığını gördük; görünür, başı təhlükəsiz bir yerə qoymuşdu.

Çox çəkmədi ki, Badridze özü gözəl geyimdə gəlib çıxdı.

Ləzgilər onlar üçün hazırlanmış tələyə düşmüşdülər: Badridze isə öz adamlarına onları gülləyə tutmağı əmr etmişdi və ləzgilərdən üçü elə yerindəcə ölmüşdü. Deməli, bizim eşitdiyimiz atışma səsləri ordan gəlirmiş.

Ləzgilər müqavimət göstərmişdilər, ancaq Badridze onların başçılarının üstünə atılmış və əlbəyaxa döyüşmüşdü... O, xəncər zərbəsilə ləzgi rəqibinin kəlləsini parçalamışdı. Başçılarının öldüyünü gören ləzgilər qaçmağa üz qoymuşdular.

Artıq bu baş barədə danışmağa dəyməz və bir azdan qadınların “Qayta-ğı” rəqsi başladı.

Bununla belə, saat on birə yaxın yenə bir hadisə baş verdi.

Biz Həlimin narahat halda vurnuxduğunu gördük. Açıq-aydın görünürdü ki, o, nəşə qiymətli bir şey itirib və gözü orda-burda idi...

– Axı Həlim nəyi axtarır? – mən gənc knyazdan soruşdum. O, nökrədən nəşə soruşdu və gülərək qayıdıb dedi:

– O, başı haraya qoyduğunu yaddan çıxarıb, – dedi – elə güman edir ki, onu oğurlayıblar.

Sonra nökrə tərif çevrilərək:

– Axtar, Həlim, axtar! – sanki o bu sözləri itinə deyirdi.

Həlim doğrudan da, başı axtarmaq üçün çıxdı və ... çox axtarandan sonra onu tapdı.

O, gətirdiyi başı dəhlizin qaranlıq bir küncündəki kürsünün üstünə qoyubmuş...

Təntənəli ziyafətə dəvət olunan qonaqlar dəhlizin küncünə qoyulmuş kürsüdəki başı görməmiş, kürklərini soyunub onun üstünə atıblarmış. İndi isə hamı gedərkən öz paltarını götürmüş, baş da axırıncı kürkün altından çıxmışdı.

– Yaxşı əylənə bildinizmi? – İvan məni otağıma müşayiət edərkən soruşdu.

– Təsəvvür etdiyimdən də yaxşı oldu! – deyə ona cavab verdim.

Sabahı gün ləzgilərin başçılarının başı, adı və nə şəraitdə öldürüldüyü ətraflı qeyd olunan yazı ilə birlikdə bazar küçəsinə qoyulmuşdu.

XXXIV FƏSİL

VİDALAŞMA

Dediyimiz kimi, Nuxa valehedici şəhər, və ya bizim təbirimizlə desək, insanı heyran edən böyük bir kənddir; bura aprel ayından oktyabra qədər əhalisinin sayı on iki mindən altmış minə qədər artan bir yaylaq yeridir.

Həqiqətən də, kim buranın zümzüməli bulaqlarının başında sığınacaq axtarsa, bu yerlərin nəhəng ağacları öz kölgəsini ondan əsirgəməz.

Nuxanın əsas ticarət sahəsi ipəkçilikdir. Şəhərdə ipək fabriki vardır ki, hər il yalnız xam ipəkdən altmış milyon rubl gəlir əldə edilir.

Nuxanın evlərini kölgəsinə alan ağacların çoxu tut ağaclarıdır ki, həmin bu ağacların atlas yarpaqları ilə barama qurdu yemlənir, bu baramalardan toxunan ipək isə ölkənin əsas sərvətini təşkil edir.

İl yarımın söhbətidir, İtaliyanın Pyemont və Milan şəhərlərinin cənubunda xəstəlik yayıldığından barama qurdlarının demək olar ki, dördü bir hissəsi tamamilə tələf olur və iki-üç nəfər tacir barama toxumu almaq məqsədilə oradan Nuxaya gəlir. Nuxada onlara barama toxumu satmaqdan imtina edirlər: onların niyyəti rəqabətdən yayınmaq imiş.

Bu vaxt italyalı tacirlər ləzgilərə müraciət etməyə məcbur olurlar.

Tiflis teatrında dekorasiyaçı rəssam işləyən və demək olar ki, Qafqazın bütün dialekt və şivələrində danışan Ferrari adlı bir nəfər bu macərə xarakterli səfərə qoşulmaq qərarına gəlir: o, dağlı kimi geyinir və özü ilə iki yüz min frank məbləğində qızıl və gümüş pul götürüb yola düşür. Dikbaş ləzgilər yalnız qızıl və gümüş pulla alver edirlər, rusun kağız rubluna heç nə satmırlar. Həmin bu Ferrarinin sövdələşməsi nəticəsiz qalmır. İtaliyalılar ipək emalatxanalarını yenidən işə salmaq üçün Qafqazdan istənilən qədər toxum aparmağa nail olurlar və Avropada ipəkçiliyə dəyən ziyanı artıqlaması ilə ödəyə bilirlər.

Şübhəsiz ki, öz qoyunlarını, ipək məmulatlarını və mahud parçalarını satmaq üçün Nuxaya gələn itaətkar ləzgilərin arasına hökumətə tabe olmayan üsyankar ləzgilər də rahatca qarışa bilirlər. Aran və yaylaq ləzgiləri bir-birlərini çox yaxşı tanıyırlar; ancaq onlar heç vaxt özlərindən çuğulluq eləməzlər.

Hökumətə tabe olmayan ləzgilər bura quldurluğa, çapıb-talamağa, qan tökməyə gəlirlər; biz özümüz belə bir atışmanın şahidi olduq.

Bu dəfə Nuxadakı bazar meydanında nümayiş etdirilən baş bu il beşinci idi.

İşin tərsliyindən, ləzgilər də müsəlmandırlar, deməli, qəzavü-qədəre inanandırlar. Kəsilmiş baş ləzgilərə necə təsir göstərə bilər ki?

– Onun alınına əvvəldən belə yazılıbmış! – onlar belə deyirlər, vəssalam.

Ertəsi gün biz bazarda gəzəndə bu başa daha heç baxan yox idi.

Nuxa küçələrində daim üsyankar ləzgilərlə itaətkar ləzgilərin qarışıq dolaşması həmişə knyaz Tarxanovun oğlunun təhlükəsizliyinə görə narahatçılığına səbəb olurdu.

Həqiqətən, bizim şahidi olduğumuz o günkü dava bunun üçün əlverişli şərait ola bilərdi: belə bir savaşa qızğın çağında qoldan qüvvətli bir adam çevikliklə hər hansı bir uşağın yaxasından yapışıb atının tərkinə qoyar və dördnala çaparaq qaça bilərdi.

Uşağın dəyəri yüz min rubl idi və ləzgi quldurları yüz min rubla görə hər an özlərini təhlükəyə atmağa hazır idilər.

Bizim Parisin küçələrində qızardılmış kartof satanlar kimi Nuxa küçələrində də dükanların arasında gəzən kababçılar haqda danışmağı az qala unutmuşdum.

Evdə nə qədər yaxşı hazırlansa da – mən qızardılmış kartofdan danışırım – bu Pon-Nöfdə* hazırlanan kartofun yerini heç vaxt vermir.

Eynilə Nuxada bişirilən kabab da bunun kimidir. Kababın elə gözəl ətri var ki... Elə ki, bu andıra qalmışın ətri burnuma dəydi, özümü saxlaya bilmirəm, odur ki, artıq nahar etmiş olsam da, bir neçə tikə kabab götürməyi knyazdan xahiş etdim.

Ey Nuxadan keçən səyyahlar, təmiz havada doyunca kabab yeyin; Qafqazda adam kababa etinasız yanaşır, o qədər iştaha ilə yemir; ancaq sizin əlinizə belə fürsət düşsə, məsləhətim budur ki, ondan istifadə edin və doyunca kabab yeyin. Oh! Əgər bu saat Potidə, ət dükanına bitişik yöndəmsiz otaqda bu sətirləri yazdığım zaman yanımda bir boşqab Nuxa kababından olsaydı, heç bilirsiniz, necə bayram edərdim!? Heyf ki, yoxdur.

Qərara alındı ki, biz günorta saat birdə yola düşək. Düşünürdük ki, bir, ya da iki yerdə dayanarıq və sabah axşam Sarskie Kolodsıda - Tiflisin axırıncı stansiyasında gecəni keçirərik. Deməli, hələ ixtiyarımızda xeyli vaxt var idi və buna görə də bazarda arxayın gəzməyə başladıq. Əvvəlcədən ürəyimizə dammışdı ki, hara getsək də, Nuxadan yaxşı yer görə bilməyəcəyik.

Həm də knyaz və onun oğlu kimi ev sahibləri ilə tanış olmaq özü də xoş bir təsadüf idi, onlarla keçirdiyimiz bir gün bizə bütün ömrümüz boyu xatırlayacağımız anlar bəxş etdi!

Mən bazarda masa üçün süfrə almaq istədim, ancaq İvan mənə mane oldu.

– Atam sizə yaxşı bir süfrə bağışlamağı düşünürdü! – dedi.

Mən bildirdim ki, bazardan qayıdanda mənim üçün çox gözəl bir süfrə hazır olacaqdı.

Doğrudan da, çarpayımın üstünə yaraşlıq bir süfrə və çox gözəl bir azərbaycanlı tufəngi qoyulmuşdu; bu mənim onun oğluna vəd etdiyim kiçik bir hədiyyənin əvəzi, başqa sözlə, gürcüsayağı bir təşəkkür idi. Başqa xalqlar bir şey almağı xoşladıkları qədər gürcülər hədiyyə etməyi xoşlayırlar.

Üç ildən bəri gürcülərin arasında yaşayan Tiflisdəki konsulumuz baron Finodan söhbət əsnasında soruşdum:

* Pon-Nöf – “Təzə körpü”. Parisdə Sena üzərində 1578-ci ildən 1607-ci ilə qədər tikilmiş körpüdür.

– Gürcülər haqqında nə düşünürsünüz?

– Bütün müsbət keyfiyyətləri ilə bərabər, onların heç bir qüsuru yoxdur, – o mənə belə cavab verdi.

Bizim hamımız kimi özünü başqalarından üstün tutan bir fransızın qəlbinin dərinliyindən gələn səmimi tərifi görürsünüzmü!

Cəsurluğu ilə tanınan Şeremetyev familiarı bir rus mənə demişdi:

– Onları gərək döyüşdə görəsən! Elə ki lənətə gəlmiş zurnalarının səsini eşitdilər – əslində, bu zurna heç oyunaqları da yerindən tərpətməz – bu zaman onlar adi adam yox, göy qübbəsini yerindən tərpədən titanlara – cəngavərlərə dönürlər!

– Hələ onları süfrə arxasında görəsən! – Heydelberq yeməcxanasında nahar edərkən bir gürcünün on iki parç pivə içdiyini xatırlayan bir nəfər hörmətli alman dedi, – onlar on beş, on səkkiz, iyirmi şüşə çaxır içirlər və heç nə olmamış kimi gəzirlər.

Fino da, rus da, alman da haqlı idilər.

Mən ilk dəfə Baqrationla şərab içəndə özüm bunun şahidi olmuşam və o vaxt mənə elə gəldi ki, o, artıq özünü itirəcək, ancaq yox, o, qətiyyənlə artıq hərəkət etmirdi.

Tiflisdə mən bir silah dükanında xəncər almaq istəyirdim. Eristov familiarı bir knyaz, yanında dörd nəfər nöqəri ilə yaxınlıqdan keçirdi. Mən onu tanıyırdım və o da ömründə mənə görməmişdi.

Ona mən kim olduğumu dedilər.

Belə olduqda, o mənə yaxınlaşdı və rus diləncimə dedi:

– Müsyö Dümaya deyir ki, bu adamlardan heç nə almasın; ona kələk gəlib pis mal verəcəklər.

Mən məsləhətə görə knyaz Eristova təşəkkürümü bildirdim və yoluma davam edərək onun kəməmindən asılmış xəncərə göz yetirdim.

Evvə qayıdanda masamın üstündə Eristovun adı yazılan vərəqi və onun xəncərini gördüm. Xəncərin qiyməti səksən rubl idi, vərəqin isə qiyməti yox idi...

Yadda saxlayın, ispanların əksinə olaraq, sizə nəsə təklif edən gürcüyə imtina etmək olmaz – bu onu təhqir etməkdir. Hər halda, knyaz Tarxanovun mənə bağışladığı süfrə və tufəngi qəbul etməməyi heç ağılıma belə gətirmirdim; həm də bunlar çox səmimi qəlblə təklif olunmuş şeylərdi.

Nahar etdik. Heyhat! Vaxt tamam idi.

Günorta olmuşdu. Saat birdə yola düşməli idik. Knyaz bizi bir az da saxlamaq üçün bilmirdi ki, daha nə eləsin; Hannibal* Kapudan nə qədər zövq alırdısa, mənim üçün də Moskva və Sankt-Peterburq elə idi – yəni onlar bizim zövqümüzü korlayırdı.

Mən indi vətəmindən ömürlük didərgin düşməyə məhkum edilmiş, hara gəldi baş alıb gedən avara yəhudiyə oxşayırdım; sanki içimdən bir səs dayanmadan deyirdi:

* Qədim Karfagen sərkərdəsi.

– Get! Get! İrəli!

Knyaz bu vida yeməyinə Nuxada tanıdığımız hər kəsi dəvət etmişdi; nəzakətsizlikdən, adını unutduğum cavan həkimi, ilk görüşdəcə məndən Fransaya çatan kimi ona Devimin istehsalı olan tüfənglərdən göndərməyi dönə-dönə xahiş edən zabiti...

Əgər Qafqazda şan-şöhrətinə qibtə edəcəyim bir adam vardisa, bu da həmin Devim idi. Mən Devimi həddindən artıq sevirəm. Onu böyük sənətkar kimi yüksək qiymətləndirirəm; ancaq bu qədər məşhur olduğunu ağılıma belə gətirməzdim.

Mən zabitin təklifini, daha doğrusu, sifarişini qəbul etdim.

Əgər mənə bir daha Qafqaza gəlmək qismət olsa – ümidvaram ki, öz gəmilə gələrəm və onu yalnız Devimin silahları ilə yükləyərəm, Fransaya isə bir milyonçu kimi qayıdaram.

Süfrədən qalxdıq; tarantas və minik arabaları hazır idi.

Bundan əlavə, knyazın da faytonuna at qoşdular.

İvan öz adətinin əksinə olaraq, atla getməkdən imtina etdi və faytona minmək istədiyini bildirdi, bu da ondan irəli gəlirdi ki, mənimlə bir az da birlikdə olmaq istəyirdi. Bu gözəl uşaq artıq mənimlə möhkəm dostlaşmışdı və əlbəttə, mən də ona qarşı eyni hissləri bəsləyirdim.

Bütün yasavullar və nöqərlər hamısı ayaq üstə idilər. Badridze on beş nəfər milislə bizi növbəti stansiyaya qədər aparmalı idi.

Mən knyaz və onun oğlu ilə birlikdə faytona mindim; Moyne, Kalino və cavan həkim tarantasa, yerdə qalanlarsa öz atlarına mindilər.

Karvan yola düzəldi. Bütün miniklərdən yüngül olan fayton lap qabaqda gedirdi və çox keçmədən ağır yüklənmiş miniklərin hamısı arxada qaldı.

Biz Nuxa şəhərinin bir hissəsi sayılan və yolumuzun üstündə olan Qışlağa gəlib çətdik. Bir gün bundan əvvəl burada ləzgilərlə toqquşma olmuşdu. Hələ də bir neçə yerdə sallaqxanadakı kimi qan ləkələri vardı.

Bu yerdə Badridze artıq hamımıza bəlli olan döyüşü bütün təfsilatı ilə danışdı.

Mən narahatlıqla çevrilib arxaya boylanırdım. Tarantas görünmürdü. Mən İvana xəbər verdim, o isə Nikolaya nəsə dedi.

Nikolay atını dördnala çaparaq getdi və beş dəqiqə sonra qayıdıb xəbər verdi ki, tarantasın təkəri qırılıbdır və ona görə də yolda qalıblar.

Bu zaman Kalino və Moyne də atın üstündə göründülər və deyilənləri təsdiqlədilər.

Xoşbəxtlikdən, ziyan yalnız faytona dəymişdi.

Təkəri təmir etmək üçün bir sutka vaxt lazım gələcəkdi. İvan sevincindən əl çalib oynayırdı, axı biz bir sutka da Nuxada qalacaqdıq.

Ovqatım təlx oldu, Moyne isə hər yerdən ümidini üzmüşdü. Bunu hiss edən knyaz Tarxanov Nikolaya pıçıltı ilə nəsə göstəriş verdi, o da dərhal atını çaparaq getdi.

Sonra hamı bir yerə yığışanda stəkanları və şüşələri arabadan çıxartdılar. Təbii ki, şüşələrdəki şampan şərabi idi. Rusiyada və Qafqazda kimisə səfərə yola salanda uğur diləmək üçün, həm də səfərdən sağ-salamat qayıtması münasibətilə şampan şərabi içirlər. Rusiyada istər həqiqi, istərsə də əldəqayırma şampan şərabından həddən artıq çox istifadə olunur. Əgər Fransa başdan-başa üzüm bağlarına dönüb şampan şərabi emal etsə, bu cür içməyə bəs eləməz.

İçdik, söhbət elədik, nə başınızı ağrıdım, hərəsi üç rubl olan otuza yaxın Şampan şüşəsini boşaltdıq... Beləcə, yarım saat keçdi.

Yarım saatdan sonra biz tarantası gördük, ona qoşulmuş atlar dördnala çaparaq gəlirdi...

Möcüzə baş vermişdi, nə idi?

Xeyr, sadəcə olaraq, knyaz öz faytonundakı təkərlərdən birini çıxartdırıb bizim tarantasa saldırmış, bizim qırıq təkəri isə özünə götürmüşdü.

Əminliklə demək olar ki, gürcü knyazları qətiyyənlə alver üçün yaranmamışlar.

Ən çətin anlar çatmışdı. Mən əllərimi gənc knyaza doğru uzatdım, o ağladı.

Atası qısqanlıqla ona baxırdı.

– Mən bir yerə gedəndə, o bir dəfə də olsun ağlamayıb, – knyaz dedi.

– Ola bilər, – uşaq cavab verdi və sözünə davam etdi. – Axı mən əminəm ki, səni yenə görəcəyəm, sən heç vaxt məni tərk etməzsən, müsyö Düma isə!..

Göz yaşları ona sözünü tamamlamağa imkan vermədi.

Mən qollarımı onun boynuna doladım və öz doğma oğlum kimi bərk-bərk bağrıma basdım.

– Oh! Əmin ol ki, mən səni yenə görəcəyəm! Nə qədər ki, canımda can, əlimdə qələm var, sənə söz verirəm!

Sonra biz knyazla, Badridze ilə, İvanla qucaqlaşdıq və ayrılıq minib yola düşdük.

Rusiyaya səyahət ərzində yalnız iki dəfə ürəyim sıxılıb, hər ikisi də ayrılıq anında.

Qoy balaca, sevimli knyaz bunlardan birini öz payına götürsün, o biri isə kimin hafizəsi yaxşıdırsa, ona qalsın.

Biz gözdən itənə qədər bir-birimizə əl elədik.

Sonra yolu döndük və... əlvida!

Mən onların hərəsindən bir yadigar aparırdım: knyaz Tarxanovdan – tufəng və xalça, knyaz İvandan – çuqun fiqurlar və yataq örtüyü. Nəhayət, Badridzenin hədiyyə etdiyi enlibalaq şalvarı və gənc həkimin verdiyi kəməri özümlə aparırdım.

Bu axırıncı faktın üzərində bir az dayanaq, bu, çox maraqlıdır. Bizdə bədxərcə adam haqqında belə deyirlər:

“O, axırıncı şalvarına kimi nəyi varsa, verir!”.

Ancaq bu, məcazi mənada işlənilir.

Fransada zərb-məsələ çevrilən bu ifadə Gürcüstanda həqiqi anlamdadır.

Dedim ki, Nuxada mən iki dəst ləzgi mahudu almışdım. Fransaya qayıdan kimi həmin bu mahuddan gürcü şalvarı tikdirəcəkdim, bunu əvvəlcədən fikrimdə tutmuşdum.

Çərkəzi çuxa və köynək sarıdan narahatlığım yox idi, çünki Baqration onları Tiflisə göndərəcəyinə söz vermişdi. Ancaq biz şalvar barədə heç danışmamışdıq. Bəs nümunə olmadan Parisdə gürcü şalvarını necə sifariş elətdirəcəkdim?

Bu fikir məni çox məşğul edirdi.

Badridzenin əynində çərkəzi çuxa və gürcü şalvarı vardı.

– Badridzeyə deyin ki, – mən knyaz İvandan xahiş elədim, – onun şalvarına baxmağa icazə versin; mən Fransaya qayıdanda onun kimi birisini sifariş etmək istəyirəm və buna görə də onun şalvarını bütün incəliyinə, hissələrinə qədər öyrənmək istəyirəm.

Knyaz mənim fikrimi Badridzeyə çatdırdı.

Badridze elə həmin andaca şalvarının kəmərinə çəkib boşaltdı, sağ ayağını azacıq qaldırıb əvvəlcə şalvarın sağ, sonra isə sol ayağını soyundu və sonra isə şalvarının aşağısını da yəhərdən çıxarıb onu mənə verdi.

Mən əvvəldən-axıra kimi onun hər bir hərəkətini böyük təbəssümlə izlədim.

– O nə edir? – mən gənc knyazdan soruşdum.

– Şalvarını sizə bağışlayır.

– Nə? Nəyi bağışlayır?

– Şalvarını.

– Şalvarını mənə verir?

– Bəli, məgər siz ona baxmaq arzusunda deyildiniz?

– Ona baxmaq istəyirdim, daha demədim ki, şalvar mənim olsun?!

– Bir halda ki verir, götürün!

– Yox, yox, sevimli knyaz, mən igid Badridzenin şalvarını heç vaxt götürmərim.

– Bilirsinizmi, götürməsəniz, onu çox pərt etmiş olarsınız.

– Ancaq axı... mən onun şalvarını götürə bilmərəm, bu, mümkün olan iş deyildir...

Yəhərin üstündə uzun çərkəzi paltarına bükülüb qalmış Badridze mübahisəyə qoşuldu və bir neçə kəlmə dedi.

– O nə deyir? – mən soruşdum.

– O deyir ki, bu şalvar təptəzədir, arvadı tikib, bu səhər ilk dəfə geyinib, təkcə ona təəssüflənir ki, kəməri köhnədir.

– Eh! Qoy bunun dərđini çəkməsin! – gənc həkim söhbətə qarışdı, mənimki təzədir, dünən bazardan almışam.

– Götürün, götürün, – knyaz mənə dedi, – görürsünüzmü, onun xətrinə dəyirsiniz.

Doğrudan da Badridzenin sifətində narazılıq ifadəsi görünməyə başlayırdı.

– Lənət şeytana! – ucadan dedim, – axı o, Nuxaya şalvarsız qayıda bilməz!
– Uzunboğaz çəkmələrdə və çərkəzi paltarda buna fikir verən kimdir? – knyaz mənə dedi.

Mən yenə də tərəddüd edirdim.

– Yoxsa mən onu geydiyimə görə müsyö Duma götürmək istəmir?! – çox məyus olan Badridze dedi. – Ona deyin ki, bizdə dost qədəhindən şərab içmək şərəf sayılır.

– Yaxşı, əgər belədirsə, – Badridzeyə dedim, – mən də sənə qədəhindən şərab içərəm!

Mən onun şalvarını da, hələ üstəlik gənc həkimin kəmərinə də götürdüm.

Bax, beləcə, mən Badridzenin şalvarını da götürüb yola düşdüm.

Ancaq sonra onu geymək istəyəndə mənə qısa oldu, – düz bir qarışdan da bir az çox! Buna görə də Badridzenin qədəhindən şərab içmək şərəfi mənim əvəzimə Kalinoya nəşib oldu.

Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, şalvarsız qalan Badridze bizi müşayiət edən dəstəyə rəhbərliyi özündən aşağı rütbəli bir zabitə tapşırırdı.

XXXV FƏSİL

ÇARİÇA TAMARANIN QƏSRİ

Biz Nuxadan uzaqlaşdıqca təbiətin mənzərəsi genişlənir və bütün möhtəşəmliyi ilə gözlərimizin önündə canlanırdı.

Nuxa Qafqaz sıra dağlarının əmələ gətirdiyi bir bucağa qısılaraq hər tərəfdən onu əhatə edən ağacların arasında görünməz olmuşdu, kənarlardakı tək-tük evləri çətinliklə seçmək olurdu.

Uca dağların zirvəsi qarla örtüləndə Nuxa daha əzəmətli bir görkəm alırdı.

Biz Qafqazın ən gözəl bir vadisi ilə keçib gedirdik. Vadidən axan Alazan çayını iki dəfə dayaz yerdən keçdik. Əvvəllər, ləzgilər Sinandala enib knyaginya Çavçavadze ilə Orbelianini əsir götürdükləri vaxta qədər bu çayı keçməyə cürət edə bilməzdilər. Biz tezliklə çar nəslindən olan bu iki knyaginyanın başına gələn gözlənilməz, həm də dəhşətli hadisəni, onların antik ədəbiyyatda Homer və Evripidin təsvir etdiyi qədim əsirlər kimi amansız quldurlar tərəfindən atların quyruğunda necə sürükləndiyini danışacağıq.

Qafqazın bağı hesab edilən Kaxetiya bizdən sol tərəfdə idi; Gürcüstanın üzüm bağları yerləşən bu yerdə Qızlar çaxırından heç də geri qalmayan şərab istehsal edilir; əgər buranın camaatı şərabı fransızlar kimi hazırlamağı, xüsusilə saxlamağı öyrənsəydilər, bu, Fransa çaxırını ilə də rəqabətə girə bilərdi. Burada çaxırını uzun müddət təkə, yaxud kəl dərisindən hazırlanmış tuluqlarda saxlayırlar və bu dərilərin də qoxusu çaxıra çökür. Həvəskarların yüksək qiymətləndirdikləri bu qoxu qətiyyən mənim xoşuma gəlmir, əksinə, zəhləm gedir.

Təkə və kəl dərisindən olan tuluqlarda saxlanmayan çaxırını, ərəblər buğdanı quyularda saxladıkları kimi, torpağa basdırılmış iri küplərə tökürlər, bax, bu, əsl çaxırdır! Deyirlər, bir dəfə bir rus draqununun ayağının altında torpaq çökür və o, belə küplərdən birinin içinə düşüb elə oradaca boğulur... Malvazidə öz çəlləyinin içində boğulan Klarens kimi...

Sağ tərəfdə ipə-sapa yatmayan ləzgilərin sığınacaq tapdığı zirvəsi qarlı, sıldırım qayalı, çılpaq dağ silsiləsi uzanıb gedirdi. Onları axtarıb tapmaq üçün bu dağlara qalxmaq lazım idi. Qafqaza səyahət zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və təhlükələr nə Əlcəzairdə, nə də Atlasda adamın heç ağına da gəlməz. Mən Sen-Bernard* aşırımından keçən Muzaya yolunu görmüşəm, ancaq bunlar ləzgilərin döyüş dəstələrinin keçib-gətdikləri aşırımların, keçidlərin yanında toya getməlidir, yəni şahlara layiq yoldur.

Biz Meandr kimi əyri-üyrü yolla axan Alazan çayı sayəsində uzun-uzadı bir dövrə vurmali olduq və çayı bir neçə yerdən keçdik, belə etməsəydik, Allah bilir, neçə verst yol getməli olacaqdıq... Beləliklə, üç saat ərzində cəmisi iki verst yol qət edə bildik.

* Alp dağlarında İsveçrə ilə İtaliya arasında aşırım.

Nəhayət, gözetçi məntəqəsində dayandıq. Buradan baxanda Nuxa elə gözəl görünürdü ki... Moyne bu mənzərənin rəsmini çəkməyə bilməzdi, bu şəkil hazırda knyaz Baryatinskiyədir.

Günortadan sonra, saat üçə yaxın biz yenidən yola düşdük və mənzərəli Alazan vadisi ilə dörd-beş saat getdikdən sonra axşam Barabatlinskaya məntəqəsinə çatdıq. Biz belə şeylərə çoxdan adət etmişdik; məntəqədə iki taxta divan, bir stol və iki kətil vardı, ancaq burada bizim alışa bilmədiyimiz bir şey də vardı, bu da yeməyə heç bir şey tapmamağımız idi.

Xoşbəxtlikdən, hələ iki kəklik və bir qızardılmış dovşanımız var idi, bunları da Şamaxı ətrafında ov edərkən vurub saxlamışdıq.

Biz lap tezdən, sübh çağı yola çıxdıq. Nəyin bahasına olursa-olsun, həmin axşam Sarskie Kolodsiya çatmaq istəyirdik. Mənim gündəliyimdə general Dondukov-Korsakovun öz əli ilə Pereyeslavski polkunun komandirinə yazdığı üç sətirdən ibarət məktub vardı.

Biz günün çox hissəsini göz işlədikcə uzanıb gedən, hətta Kaxetiyanın da bir hissəsini tutan Usaday çöllərində keçirdik və nəhayət, axşamtərəfi saat yeddidə Sarskie Kolodsiya çatdıq. Bu, müasir üslubda tikilmiş bir şəhər idi və daha çox hərbi düşərgəyə oxşayırdı. Biz hündür təpənin üstündə tikilmiş geniş bir ev gördük və qapını döyüb polkovnik Tollu soruşduq.

Kalinonun müraciət etdiyi nökr ev sahibi ilə nəsə danışib qayıtdı və ilk sözü bu oldu:

– Buyurun, evdədir.

Biz daxil olduq. Gözəl qədd-qamətli, yüksək rütbəli bir zabit bizi qarşıladı.

– Siz müsyö Aleksandr Dümasıңыз? – həmin adam məndən soruşdu.

Mən təzim etdim və knyaz Dondukov-Korsakovun əlilə yazılmış qeyd gündəliyimi ona təqdim etdim.

– Siz qraf Tollsunuz? – o, gündəlikdəki yazını oxuyarkən soruşdum.

– Xeyr, – o dedi, – mən knyaz Melikovam və sizi öz evimdə müsafir etməkdən böyük məmnunluq duyuram, siz axtardığınız adamı başqa birinin qapısından soruşsunuz. Qraf Tollu görəcəksiniz, ancaq mənim evimdə; mən onu şam yeməyinə bura dəvət edərəm.

Bu sözlər elə nəzakətlə deyilmişdi ki, qəbul etməmək qeyri-mümkün idi. Yüklərimizi dəhlizə yığdılar, bizi gözəl, isti otaqlara apardılar, elə bil ki, yolumuzu gözləyirdilər.

Yarım saatdan sonra qraf Toll gəlib çıxdı.

O, uzun müddət Parisdə yaşamışdı və fransızca çox gözəl danışır; knyaz Melikov isə danışanda bir az çətinlik çəkirdi.

Knyaz Dondukov-Korsakovun verdiyi kağız parçasında bir əlavə qeyd də vardı və orada belə yazılmışdı: “Müsyö Dumaya çariça Tamaranın qəsri göstərin!”.

Çariça Tamara Gürcüstanda olduqca məşhur idi. O, Kral IX Lüdviklə bir dövrdə və eynən onun kimi yaşamışdı, ancaq ondan fərqli olaraq, bəxti

gətirmişdi; o, müsəlmanlarla amansız müharibə aparmışdı. Normandiyada bütün qədim qalalar Şeytan Robertin adı ilə bağlı olduğu kimi, Gürcüstanda da bütün qədim tikililər çariça Tamaranın adı ilə bağlıdır.

Gürcüstanda bu gün yüzlərlə saray, və ya qəsr var ki, indi qurd-quşun məskəninə çevrilmişdir. Ancaq bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu qalalar öz təkrarsız görünüşünü saxlamış və mənzərəli yerlərdə bina edilmişdir.

Mən hər yeri ələk-vələk elədim, nə qədər soraqladımsa, çariça Tamaranın tarixini başdan-ayağa öyrənə bilmədim. Yalnız uydurma rəvayətlərdən və Lermontovun bir neçə şeirindən başqa bir şey tapa bilmədim; halbuki addımbaşı Tamaranın tikdirdiyi qalalara rast gəlirdim. Səhər saat doqquzda biz süfrədən qalxdıq və evdən çıxanda artıq atlarımız yəhərlənmişdi.

Günortaya qədər vaxtımız fransızca çox gözəl danışan qoca bir rəssamın şəkillərinə baxmaqla keçdi. Onun hansı millətə mənsub olduğunu deyə bilmərəm, ancaq etiqad etdiyi təriqətə gəlinə, heç şübhəsiz ki, o, “tamarapərist” idi.

Bu rəssamın böyük albomundakı şəkillərdə üç rəngdən istifadə olunmuşdu – sarı, mavi və yaşıl: o, bütün fikrini bu üç rəngin köməyi ilə ifadə edə bilmişdi, bizim baxacağımız Tamaranın qəsrlərinin hamısının bütün tərəflərdən təsvirini verməyə nail olmuşdu!

Biz atlara mindik və elə iyirmi dəqiqə sonra çariça Tamaranın dörd-beş verst aralıda yerləşən qəsrinin xarabalıqlarına çatdıq.

Birdən dağın arxasında əzəmətli bir qəsr gözlərimizin önündə canlandı. Bu qəsr Alazan vadisinin üstündə yüksələn tənha, sıldırım bir qayada qürurla dayanmışdı; üfüqdə dünən keçib gəldiyimiz, zəncir kimi uzanıb gedən Qafqaz sıra dağlarının əsrarəngiz mənzərəsi görünürdü. Biz bu dağların lap ətəyində durmuşduq, göylərdə dəyən zirvəsi isə başımızın üstündə bizə meydan oxuyurdu: köksündə açılan nəhəng yarıqlara baxanda qeyri-ixtiyari onun təkə zəmana deyil, hələ üstəlik neçə-neçə inqilablara, döyüşlərə və çevrilişlərə sinə gərdiyini düşünürsən.

Moyne elə bizim dayandığımız yerdən onun rəsmini çəkdi – yəqin ki, bura qoca rəssamın fırçasından yayınan yeganə nöqtə idi.

Çariça Tamaranın qəsrindən altı verst aralıda daha qərribə bir dağ yüksəlir.

Qürub zamanı önündən keçdiyimiz bu dağ günəşin son şəfəqlərinin ecazkar işığı altında xüsusilə gözəl görünməsi ilə diqqətimizi cəlb etdi.

Bu, İlya dağı idi. Onun ətəyini duzlu gölün suları yuyur. Dağın düz ortasındakı geniş mağaranın içində yerli sakinlərin tez-tez ziyarət etdiyi kilsə vardır. Rəvayətə görə, burada bir qarğa (peyğəmbər) İlyaya yemək gətirmiş və o, həmin bu dağın zirvəsində öz əbasını şagirdinə verərək göyə uçmuşdur. Bu, yolboyu eşitdiyimiz, Tövrətdən bizə məlum olan ilk əfsanə idi. Hiss olunurdu ki, Ermənistanı yaxınlaşırıq.

Evə qayıdarkən knyazın adyutantının əlində böyük albomla bizi gözlədiyini gördük. O da şəkil çəkirdi və ləzgilərlə son döyüşlərdə iştirak etmiş və çox maraqlı mənzərələr çəkmişdi. Bunlardan biri Qoruq-Meyer dağının

təsviri idi. Bu, son döyüş zamanı ləzgilərə çatmaq, onların cavabını vermək üçün rusların aşib keçdiyi dağ idi. İkinci şəkildə Becit aulu təsvir olunmuşdu; bu auldakı hər daxmanı tək-tək mühasirəyə aldıqdan sonra onu işğal etmişdilər. Oraya daxil olmaq üçün hər bir evi dağıtmaq, yerlə yeksan etmək lazım gəlmişdi; axırıncı ev alınanda aulda bir dənə də olsa salamat ev qalmayıbmış.

Üçüncü şəkil alovlar içində olan Kituri aulu idi. 1858-ci il avqustun 21-də alınan bu aulun qabağında general Vrevski iki yerdən – sinəsindən və ayağından güllə ilə vurulmuşdu. On gün sonra isə o, aldığı yaralardan dünyasını dəyişmişdi. Ondan sonra polkovnik Kanqanov əməliyyata rəhbərliyi öz üzərinə götürmüş, döyüşü davam etdirmiş, hücumla Didonu almış və daş üstündə daş qoymamışdı. Aulun min nəfərə yaxın bütün əhalisi onlara təslim olmuşdu.

Nəhayət, dördüncü şəkildə kəsilmiş əllərlə bəzədilmiş ləzgi qapısı təsvir olunmuşdu; bizdə fermaların qapısına canavar pəncələri mıxlandığı kimi, bu qapının üstünə də kəsilmiş insan əlləri mıxlanmışdı.

Bu qanlı qənimətləri xüsusi maddədə qaynadırlar və buna görə də onlar uzun müddət salamat qalır və həqiqi ələ oxşayır. Dido aulundakı evlərdən birinin qapısına on beş əl mıxlanmışdı – bu ləzgi bəzəyi idi. Gözü tox olan başqa ləzgilər daha genişürəkil davranaraq belə əlləri məscidin qapısına mıxlamışdılar. Bu səbəbdən Dido məscidinin qapısına iki yüzə qədər əl mıxlanmışdı.

Yeri gəlmişkən, ləzgilərin və ümumiyyətlə, bütün müsəlmanların qəddar düşməni olan tuşinlər böyük yürüşlərdə rusların tərəfində döyüşürlər və xristian olmalarına baxmayaraq, müsəlmanlar kimi, əsir götürdükləri düşmənlərin hamısının əllərini kəsirlər.

Sonuncu yürüşdə tuşinlərin başçısı üç oğlu ilə bərabər rusların tərəfində döyüşürmüş. Döyüşdə onun böyük oğlu yaralanır. O bu oğlunu daha çox sevirmiş, onunla nəfəs almış. Daxildə ata qəlbi parçalansa da, öz sevgisini bürüzə vermirmiş. Atanın adı Şet idi. Bəlkə də bu, fransızların “Le diabl” dedikləri “Şeytan” sözündən götürülmüş bir addır.

Oğlunun adı isə Qriqori imiş. Yaralının yatdığı otağı ataya göstərirlər. Şet içeri girir. Şiddətli ağrıdan yaralı inildəyirmiş.

Şet xalçanın üstünə uzadılmış oğluna yaxınlaşır, öz tufənginə söykənilib yaralıya diqqətlə baxandan sonra qaşlarını çatıb soruşur:

- Mən bu dünyaya kişi gətirmişəm, yoxsa arvad?
- Kişi, – deyə Qriqori cavab verir.
- Əgər belədirsə, – Şet dillənir, -bəs nə üçün bu kişi inildəyir, ah-nalə çəkir? Yaralı susur və səssiz-səmirsiz canını tapşırır.

Ata oğlunun meyitini götürüb stolun üstünə qoyur və soyundurur.

Sonra o, xəncərinin ucu ilə divarda yetmiş beş nişan cızır. Bundan sonra o, oğlunun meyitini öz qohumlarından, dostlarından əli silah tutanların sayına uyğun olaraq yetmiş beş tikəyə bölür.

- Sən nə edirsən? – bu dəhşətli mənzərəni görən polkovnik ondan soruşur.

– Oğlum Qriqorinin intiqamını alıram, – deyə ata cavab verir, – bir aydan sonra mənə buradakı tikələrin sayı qədər ləzgi əli göndərəcəklər.

Və həqiqətən də, bir ay başa çatır-çatmaz ata qohum-əqrəbasından və dostlarından yetmiş beş ləzgi əli alır və özünün kəsdiyi on beş əli də bura əlavə edir – cəmi doxsan əl yığılır. Beləcə, Qriqorinin qanı yerdə qalmır.

Tuşinlər heç vaxt döyüşdə dostlarına kömək etmirlər, bunu yalnız vuruşan adam özü kömək istəsə edirlər; bu isə bir tuşin üç nəfərə qarşı vuruşanda belə, çox nadir hallarda baş verir...

Bir tuşin Tyarnet kəndindən olan cavan bir qızı sevirmiş və onunla evlənmək arzusunda imiş.

– Başlıq üçün mənə neçə ləzgi əli gətirə bilərsən? – deyə qız oğlandan soruşur.

Cavan oğlan xəcalətindən dinməz-söyləməz geri dönür: axı o, indiyə qədər heç döyüşməmişdi.

O, Şetin yanına gəlir və dərđini ona danışır.

– Əvvəlcə öyrən gör, o neçə əl istəyir? – Şet oğlana deyir.

Oğlan yenidən qızla görüşür və neçə əl istədiyini soruşur.

– Ən azı üç! – deyə qız cavab verir.

Cavan tuşin qızın cavabını Şetə çatdırır.

– Mənimlə növbəti əməliyyata gedərsən! – Şet ona deyir.

– Birdən çox gözləmək lazım gəlsə... Bəlkə sizin bu əməliyyatınız... – cavan oğlan tərəddüd edir.

– Elə isə, indi gedək, ardımca gəl, mən həmişə döyüşə hazırım.

Onlar elə həmin gün yola düşürlər və iki həftə sonra on iki kəsilmiş əllə geri qayıdırlar; onlardan yeddisini Şet, beşini isə gənc oğlan kəsmişdi. O, qıza vəd etdiyindən iki əl artıq gətirmişdi, buna görə də onun toyu böyük təntənə ilə qeyd olunur və bütün kənd bu toyda iştirak edir.

Şetin gətirdiyi əllər arasında bir uşaq əli də vardı. Bu əl haradan idi? İndi mən bunu sizə nəql edəcəyəm.

Şet ləzgilərin xortdanıdır; analar uşaqlarını sakitləşdirmək üçün belə deyirlər:

– Bax, indi Şeti çağıraram!

Bunu eşidən uşaqlar susur, cıncıqlarını belə çıxarmırlar.

Bir dəfə uşaqlardan birinin tərsliyi tutduğundanmı, ya Şetə inanmadığındanmı, elə hey ağlayır, kirmək bilmir.

Bu əhvalat gecə baş veribmiş. Ana uşağını götürüb pəncərəyə yaxınlaşır, onu açır və qışqırır:

– Şet! Şet! Gəl bu ağlayan uşağın əlini kəs!

Və uşağı qorxutmaq üçün ana onu pəncərədən çıxarıb həyətdə tərəf tutur.

Uşaq bağırır. Ana dərhal anlayır ki, bu fəryad qorxudan deyil, ağrıdan yaranan bir qışqırıqdır və tez uşağı dartıb içəri salır. Ana yanılmamışdı: uşağın sağ

əli kəsilmişdi. Sən demə, təsadüfən Şet həmin vaxt pəncərənin altında pusquda durubmuş və bu əlverişli fürsətdən istifadə edibmiş.

Ah, bu adamlar nə qədər vəhşidirlər!

Tiflisə çatmaq üçün hələ yüz iyirmi verst yol qət etməli idik. Yolun kələ-kötür olması göstərirdi ki, Tiflisə sabah günorta, yaxud saat birdə çatacağıq. O da bir şərtlə ki, gərək gecəni dayanmadan yol gedəydik. İki nəzarət məntəqəsində, yəni Çeroskaya və Siqnaxda hər şey istədiyimiz kimi oldu – bizə at verdilər. Ancaq ikinci nəzarət məntəqəsindən sonra yol təhlükəsiz olduğundan, mühafizə dəstəsi götürməyi lazım bilmədik, bu isə üçüncü məntəqədə – yeni Maqorskidə adı şəxs kimi qarşılanmağımıza səbəb oldu, nəticədə, nəzarətçi heç buraxılış vərəqəmizə də məhəl qoymadı və üzümüzə də baxmadan atın olmadığını söylədi.

Biz özümüz elə bu cavabı gözləyirdik, çünki yola düşməzdən qabaq nahar etmək istəyirdik və buna da bir saat vaxtımız gedəcəkdə, odur ki, cavab verdik ki, hələ gözləyə bilərik.

– Gözləyin, – nəzarət məntəqəsinin rəisi əvvəlki laqeydliklə bizə dedi, – ancaq heç axşam da at olmayacaq.

Əgər Rusiyada məntəqə rəisi belə laqeydliklə ağzına gələni danışırsa, bu o deməkdir ki, biz oğruyuq və sizi soymaq istəyirik.

Bu halda yalnız bir əlac qalır: gərək qamçını götürəsən!

– Mənim qamçımı götür! – Kalinoya dedim.

– Haradadır?

– Çamadanımda.

– Onu nə üçün oraya qoyubsunuz?

– Siz ki bunu yaxşı bilirsiniz, onu mənə general Lan verib, bu səbəbdən də o mənim üçün çox dəyərlidir...

– Yaxşı, siz bu qamçı ilə nə edəcəksiniz?

– Sehrbazlar əllərindəki çubuqla nə edirdilərsə, mən də onu edəcəyəm – yerin altından at çıxaracağam.

– Oh! Məncə indi bunun heç bir faydası olmayacaq.

– Niyə?

– Həqiqətən də, burada at yoxdur.

– Bunu hələ şam yeməyindən sonra görərik, indi isə hər ehtimala qarşı, get qamçını çamadanından götür, bura gəl.

Kalino çamadanından qamçını çıxaranadək Moyne ilə mən ağzına qədər adamlarla dolu olan gözləmə otağına keçdik. İçəridə iynə atsan, yerə düşməzdə.

Bir gürcü knyazı oğlu ilə masanın bir küncündə soyutma toyuq yeyib araq içirdi.

Onlar bizi görən kimi ayağa qalxdılar, yaxınlaşıb onlarla birlikdə şam yeməyinə dəvət etdilər. Biz o şərtlə razı olduq ki, onlar da bizim yeməyimizə qonaq olsunlar. Əslində, onlar üçün bu şərti qəbul etməmək daha sərfəli idi.

Bizim yemək ehtiyatımız bir dovşan və iki qızardılmış qırqovuldan ibarət idi, bunlar Şamaxıdan çıxarkən ovladığımız və knyaz Melikovun aşpazının

bişirib yola qoyduğu azuqədən qalmışdı. Bundan əlavə, bir yekə tuluq çaxırımız da vardı. Yolçulardan bəziləri Maqorskidə dayanacaqlarını əvvəlcədən nəzərdə tutmadıqlarından qəmgin-qəmgin oturub çay içirdilər: bu məntəqədə yalnız çay tapa bilmişdilər. Biz yeni tanışlarımızdan xahiş etdik ki, bu iki nəfəri də süfrəmizə dəvət etsinlər.

Qafqazda qonaqpərvərlik adı haldır, odur ki, dəvət olunanlar bizimlə bir süfrəyə əyləşdilər, yeməyimizdən yeyib tuluğumuzdakı şərəbdən doyunca içdilər.

Dovşan və üç qırqovul son tikəsinə qədər yeyildi, tuluqdakı altı-yeddi butulka Kaxetiya çaxırından isə bir damla da qalmadı.

Bundan sonra toqqasının altını bərkidən və içdiyi çaxırın təsirindən başını itirən Kalinoya qamçını götürüb ardımca gəlməyi əmr etdim.

Nəzarət məntəqəsinin işçisi evin qabağındakı artırmada dirəyə söykəniib dayanmışdı. Biz onun yanına çatanda ayaq saxladıq; nəzarətçi çiyinin üstündən bizə saymazyanə nəzər saldı.

– Kalino, indi at tələb elə! – dedim.

Kalino mənim tələbimi ona çatdırdı.

Nəzarət məntəqəsinin işçisi acıqla sifətini turşutdu:

– Məgər dediyimi eşitmədiniz? – dedi.

– Nə dediniz ki?

– Sizə dedim ki, at yoxdur.

– Ona de ki, bunu çox yaxşı eşitdik, ancaq əminik ki, yalan danışır, bizi aldadır.

Kalino mənim sözlərimi həmin adama çatdırdı, o, heç yerindən qımıldanmadı da.

– Bəlkə onu bir az əzişdirək? – Kalino soruşdu.

– Yox, əvvəlcə onun yalan söylədiyinə əmin olmaq lazımdır.

– Əgər yalan danışarsa, onda necə?

– Onda döymək lazım gələcək.

– Bəs necə yoxlayaq ki, o aldadır, ya yox?

– Çox asan, Kalino, bunun üçün tövləyə baxmaq kifayətdir.

– Mən də sizinlə gedirəm, – Moyne dedi.

Mən yerindən tərpənməyən nəzarətçinin yanında qaldım.

Beş dəqiqə sonra Kalino qayıdıb gəldi və qamçını qəzəblə havada yel-lədirək:

– Tövlədə on dörd at var, bax, indi onu döymək olar.

– Hələ yox, əzizim Kalino, soruş gör, tövlədə on dörd at ola-ola, o nə üçün bizə deyir ki, at yoxdur?

Kalino mənim dediklərimi nəzarətçiyə çatdırdı.

– Bunlar o biri məntəqələrin atlarıdır, – hələ də yerindən tərpənməyən adam cavab verdi.

– Kalino, get əlinlə onların qarınlarının altını yoxla, əgər tərlidirlərsə, bu adam düz deyir, yox, tərlidirlərsə, yalan danışır.

Kalinonun getməyi ilə qayıtmağı bir oldu.

– O, yalan danışır; atların hamısı qupqurudur, tər deyilən şey yoxdur.

– Belədirsə, onu döyün, Kalino!

Kalino vurmağa başladı. Üçüncü zərbədən sonra həmin adam:

– Sizə necə at lazımdır? – dedi.

– Altı.

– İndi onlar sizin qulluğunuzda olacaq, ancaq o birilərə heç nə deməyin.

Ancaq təəssüf ki, artıq çox gec idi: gözləmə zalındakılar bizim hay-küyümüə axışib gəlmişdilər, daha onlardan gizlətmək olmazdı ki, biz altı at götürmüşük və hələ səkkiz at da qalıb.

Yolçular yerdə qalan atları da öz aralarında qardaş malı kimi bölüşdülər...

...Beş dəqiqə sonra tarantasımız və minik arabası artıq hazır idi. Yola düşməzdən qabaq biz axırıncı dəfə sağlıq deyib içdik, gürcü knyazı və onun oğlu gəlib məni Tiflisdə tapacaqlarına söz verdilər. Biz arabalara mindik və atları çapıb yola düşdük.

Sartıçalskidə dincimizi almaq üçün iki saat dayandığımızı nəzərə almasaq, bütün gecəni yol getdik; səhər tezdən biz həmin məntəqəni tərk etdik. Gürcüstanın paytaxtına çatmaq üçün hələ qarşıda otuz beş verst yol vardı; ancaq yollar elə acınacaqlı halda idi ki, yalnız saat ikiyə yaxın arabaçımız dağın zirvəsindən qalxan göyümtül dumanı və onun yaxınlığındakı bir neçə ağ nöqtəni göstərərək dedi:

– Bax, ora Tiflisdür.

Onun sözləri sanki buna bənzəyirdi: “Bax, bu Saturndur!”, yaxud “bu Merkuridir”.

Axı bizdə belə bir fikir yaranmışdı ki, Tiflis nəsə əlçatmaz bir səma cismidir və biz bu planetə heç vaxt çata bilməyəcəyik... Hər halda, hələki yaxınlıqda şəhərin, özü də ölkənin paytaxtının yerləşdiyini bildirən heç bir nişanə, əlamət gözə dəymirdi. Nə bir ev, nə əkin sahəsi, nə də bir ağac vardı.

Göz işlədikcə od tutub yanan səhra kimi çılpaq torpaqdan başqa heç nə yox idi.

Ancaq bir azdan önümüzdəki uca dağın üstündə uçub-tökülən tikililərin qalıqları görünməyə başladı.

Sonra mütərəqqi bir ölkəyə qədəm qoyduğumuzu isbat edən daha bir dəlillə qarşılaşdıq – sağ tərəfdə üç dar ağacı qurulmuşdu.

Ortadakı dar ağacı boş idi, qıraqdakılardan isə nəsə asılmışdı – bunlar çuvaldır. Biz bu asılanların nə olması barədə öz aramızda çox mübahisə etdik.

Moyne iki ayağını bir başmağa dirəmişdi ki, asılanlar adamdır; mən isə bunların adı çuval olduğunu iddia edirdim.

Bizim aramızdakı bəhsə arabaçı son qoydu – bunlar çuvala qoyulmuş adamlar idilər.

Axı bu adamlar kim idilər? Bunu arabaçı da bilmirdi. Ancaq heç şübhəsiz ki, bunlar, Mantyon* mükafatı ilə təltif olunmuşlar sinfinə aid deyildilər.

* Jan Baptiste Anton baron de Mantyon (1733-1820) xeyriyyəçi, ədəbiyyat daxil olmaqla,

Bu tapmacanın cavabını Tiflisdə öyrənmək ümidilə yolumuza davam etdik.

Bununla belə, şəhər tədricən yaxınlaşdı. Gözümüzdə sataşan ilk tikili Sankt-Peterburqun girəcəyində olduğu kimi, iki tör-töküntü bina idi. Çox güman ki, bu həbsxana idi, onların görünüşü kədərlə başımızı yellətməyimizə səbəb oldu.

Çoxdandır həsrətlə gözlədiyimiz, Gürcüstanın cənnət guşəsi kimi təqdim olunan Tiflis bu idimi? Xəyallarımız puça çıxmışdı.

Dərindən köks ötürdük və bizim bu kədərli ahımız belə mənzərələri gördükdə haradasa etdiyimiz ah-ufa, kədərə qarışdı.

Ancaq birdən sevincimizdən qışkırdıq: yolun kənarında, uçurumun dibində Kür çayı kükrəyə-kükrəyə axırdı; şəhər özü isə pillə-pillə dağın döşündə yerləşirdi, evlər qorxudan ürküb hara gəldi qonan quşlar kimi dərənin dibinə səpələnmişdi. Biz bu dərənin dibinə necə, hansı tərəfdən enəcəkdik? Axı heç yol gözə dəymirdi. Nəhayət, yol göründü... Əgər buna yol demək olardısıa...

Ancaq biz buna fikir vermirdik, hər addımda heyrətlə qışkırdıq:

– Bura baxın! Oradakı qəsri görürsünüz?! Budur, körpü! Bu da qaladır! Bir ora baxın!..

Qarşımızda doğrudan da əsrarəngiz bir mənzərə açılırdı.

Tarantasımız yel kimi şütüyürdü. Arabaçılar var güclərilə qışkırdılar: “Xabarda! Xabarda!”.* Görünür, səhərdə şadyanalıq olmuşdu, çünki küçələr ad-amlı dolu idi.

İki nəfəri dar ağacından asmışdılar.

Biz taxta körpünü keçdik, bu asma körpü çaydan altmış fut hündürlükdə idi, bunun necə salındığını deyə bilmərəm.

Bizdən aşağıda, Kürün sahilindəki qumluqda yüzə yaxın dəvə vardı.

Biz şəhərkənarı ərazini keçib şəhərə daxil olduq.

Nəhayət, Tiflisə gəlib çatdıq: burada gördüklərimiz şəhər haqqında eşitdiklərimizə, indiyəcən olan təsəvvürlərimizə uyğun gəlirdi.

– Cənablar hara buyuracaqlar? – arabacı soruşdu.

– Bizi baron Finonun – Fransanın rəsmi nümayəndəsinin evinə apar! – deyə cavab verdim.

Bu sözdən sonra tarantas necə sürətlə enmişdisə, ondan da böyük sürətlə camaatı yara-yara təpəyuxarı götürüldü.

bir çox təqdirəlayiq mükafatların təsisçisi olub.

* Diqqətli olun!

XXXVI FƏSİL

TİFLİS: DAR AĞACINDAN ASILANLAR BARƏDƏ

...Baron Fino Müqəddəs David dağının altında, şəhərin yuxarı hissəsində yerləşən Çar küçəsində yaşayırdı.

O, knyaginya Çavçavadzegildə naharda idi, ancaq hər gün intizarla yolumuza gözlədiyindən, nökrinə tapşırıbmış ki, gəlsək, dərhal bizi xüsusi ayrılmış mənzilə aparsın.

Bizi Tiflis meydanının yaxınlığındakı gözəl bir saraya gətirdilər: Gürcüstanın varlı zadəganlarından olan İvan Zubalov iki otağı və bir böyük zalı bizim ixtiyarımıza verdi.

Otaqlardan birində Moyne və Kalino, o birində isə mən yerləşdim. Zal ümumi idi. Otağımızın pəncərəsindən iki dar ağacı və onlardan asılmış çuvallar aydın görünürdü.

Bunlar həqiqətən mənim qabaqcadan cəsarətlə dediyim kimi, təzəcə edam edilmiş adamlar idilər; onları elə həmin gün asmışdılar.

Mən onların hansı günaha görə asıldıqları ilə maraqlandım; sən demə, bu adamlar saatsız Jorjyayevin emalatxanasına girmiş, siyirmədəki pulu və dörd-künc divar saatlarını oğurlamaq niyyətilə iki cavan saatsızı qətlə yetirmişdilər.

Qəribədir, asılanlar erməni idilər! Müti və yumşaq xasiyyətli ermənilər arabir oğurluq edir, hətta fırıldaqçılıqla da məşğul olurlar, ancaq çox nadir hallarda qatillik edirlər.

Təsədüfdən, qaldığım otağın soldakı pəncərəsindən edam edilmiş məhkumların meyitləri, sağdakı pəncərəsindən isə cənab Jorjyayevin saat dükanı görünürdü.

Əhvalat belə olmuşdu:

Cənab Jorjyayevin iki nökrü gündüzlər mağazada olur, axşamlar isə ya işlə bağlı, ya da şəxsi işləri üzündən dükanı bağlayıb gedərmişlər. Hara getsələr, qapını kilidləyib açarı da özlərilə götürər, səhər isə Jorjyayev gələndə qədər gəlib yenə dükanı açarmışlar.

Onlar Şubaşov və İsmayıl adlı iki nəfər erməni ilə dostlaşırlar.

Sən demə, bu ermənilərin niyyəti müsyö Jorjyayevin dükanını qarət etmək imiş.

Onların planı çox sadə imiş: dostlarının ikisini də şam yeməyinə qonaq etmək, onları sərxoş olana qədər içirtmək, sonra öldürüb açarları götürmək və həmin açarlarla dükanı açıb işlərini görmək.

Hər şey qatillərin düşündüyü kimi olur, təkcə bir incə məqamdan başqa.

Onlar nökrələri aparıb sərxoş olana qədər içirdirlər, sonra da öldürürlər; ancaq qatillər ölənlərin üst-başını nə qədər axtarsalar da, açar tapılmır ki, tapılmır.

Belə olduqda, qatillər başqa üsula əl atırlar.

Onlar hər iki ölünü soyundurub paltarlarını geymək, sonra da cənab Jorjyayevin qapısını döymək qərarına gəlirlər. Gecə qaranlıq imiş, yəqin ki, qapını açmağa gələn adam özü ilə fənər götürməyəcəkdi, gələnləri də öz nöqərləri hesab edəcəkdi və elə ki bunlar içəri girdilər, öz planlarını həyata keçirəcəkdilər.

Ancaq əvvəlcə meyitləri aradan götürmək lazım idi.

Onlar palanın üstündə yatmış bir hambalı oyadırlar, meyitləri ona göstərib basdırmağı tapşırırlar və buna görə ona dörd rubl verəcəklərini vəd edirlər.

Hambal – Tiflisdə yükdaşıyanlara belə deyirlər – bütün günü axşama kimi dörd rubl qazanmır, qaldı ki gecə ola.

Bu hambal hər iki meyiti bir-bir dalına alır, Kürün sahilinə enir, Aleksandr körpüsünü keçib Çuxur qəsəbəsindəki Qırmızı təpədə onları basdırır.

Bütün bunlar gecə olduğundanmi, ya hambalın gözü qaranlıqda yaxşı görmədiyindənmi, yaxud da yuxu ona aman vermədiyindənmi, ölülərdən birinin ayaqları çöldə qalır.

O, yenə də gəlib palanın üstündə uzanır; yerini rahatlayıb gözləyir ki, nə vaxt ermənilər özləri gəlib onun pulunu verəcəklər.

Bu vaxt qatillər müsyo Jorjyayevin evinə gəlib qapısını döyürlər; ancaq qapını Jorjyayev özü açır, əlində isə şam var imiş.

Saat dükanının sahibini aldatmaq mümkün olmazdı, buna görə də qatillər – Şubaşov və İsmayıl qaçıb gizlənilirlər.

Müsü Jorjyayev qapını açanda iki adamın qaçdığını görür. Usta bunu zarafat hesab edir və bu yersiz zarafatdan qanı qaralmış halda qayıdıb yerinə uzanır.

Ertəsi gün mağazanın nöqərlərindən heç biri gəlib çıxmır; ilk dəfə idi ki, onlar işə gəlmirdilər və buna görə də müsyo Jorjyayev narahat olmağa başlayır.

Günortaüstü dağda mal otaran bir naxırçı, təpədəki torpağın yenidən qazıldığını və yerdən bir adam ayağının çıxdığını görür.

O bu ayağı dartır, o biri ayaq da çıxır, sonra daha bir qıç, daha sonra isə ikinci qıç... bədən ... iki bədən... Naxırçı dərhal şəhərə götürülür və gördükləri barədə xəbər verir.

Meyitləri çəkib çıxarırlar və müsyo Jorjyayevin nöqərlərini tanıyırlar. Onları bir gün əvvəl iki erməni ilə birlikdə görən şahidlərin sözündən sonra hamı ermənilərdən şübhələnir... Dərhal həmin erməniləri və hambalı tapıb həbs edirlər və məhkəməyə təhvil verirlər. Hakim onların üçünü də ölümə məhkum edir – Şubaşov və İsmayıl cinayəti törətdiklərinə görə, hambal isə onlarla əlbir olduğuna görə.

Bu cinayət camaat arasında böyük qalmaqla və təşvişə səbəb olur.

Çarın Qafqazdakı canişini knyaz Baryatinski istintaqın tezliklə başa çatdırılması barədə sərəncam verir və çox keçmədən cinayət işi başa çatır – dəlillər təkzibedilməz idi.

Çarın *lojo tenensi*, yəni canişini olan knyaz Baryatinski ölüm hökmü

vermək, və ya onu ləğv etmək səlahiyyətinə malikdir; burada çardan sonra mütləq hakim odur. Edam hökmünün təxirə salınması üçün heç bir fəvqəladə səbəb yox idi, ədalət məhkəməsi yalnız hambalın cəzasını yüngülləşdirməyi tələb edirdi. Hambal iranlı idi. Ona cəza olaraq min çubuq zərbəsi və səkkiz il Sibir mədənlərində işləmək şərti ilə sürgün hökmü verilir... Görəsən, o, sağ qayda biləcəkdimi?

Adətən, adi cinayət törədən hər hansı gürcüyə, erməniyə, iranlıya min, dağlıya min beş yüz, rusa isə iki min çubuq zərbəsi cəza verilir. Hansı millətdən olmasına baxmayaraq, heç kəs üç min çubuq zərbəsinə tab gətirə bilməz, bu isə ölüm hökmünə bərabər idi. Hambalı ona görə axıracan o birilərlə birlikdə saxlamışdılar ki, ona da ölüm hökmü kəsildiyinə əmin olsun. Meyitlərin tapılıb çıxarıldığı yerdə üç dar ağacı qurulur və hər iki cinayətkarı elə oradaca asırlar. Dar ağacları üçün bu yerin seçilməsinin ikiqat əhəmiyyəti vardı: əvvəla, cəza qətlin baş verdiyi yerdə verilmişdi; ikincisi, yolun kənarında olan bu yer şəhərin hər tərəfindən görünürdü.

Bizim gəldiyimiz gün səhər tezdən – biz Tiflisə günorta gəlib çatmışdıq – hər üç məhkumu araba ilə edam yerinə gətirirlər. Onların əynində ölümə məhkum olunanların geydiyi ağ rəngli gen tuman-köynək vardı, qollarını sinələrində bağlamışdılar və başları açıq idi. Boyunlarından asılmış kiçik lövhədə hökmün qısa məzmunu yazılmışdı.

Qatilləri dar ağacının altına gətirib məhkəmənin qərarını oxuyurlar.

Onlardan birinə – biz artıq bunun hambal olduğunu demişik – ölüm hökmünün başqa cəza üsulu ilə əvəz olunması elan olunur.

Bundan sonra cəllad və onun köməkçisi qatillərdən ən cavanının başına çuval keçirir: çuval onun ayaqlarının üstünə qədər düşür, yalnız açıq qalan ayaqları görünür.

Məhkumların ayaqları iplə bağlanmış. Başına keçirilmiş çuval isə onun üzünü örtübmüş.

Cəllad və onun köməkçisi qatili dar ağacına qaldırmaq üçün qollarından tuturlar. Dar ağacının dirəyinə iki nərdivan söykəyirlər; dar ağacının lap yuxarısında, üstünə kəndir keçirilən taxtadan biri – onun kəndiri havada yellənirdi – ölümə məhkum olunan üçün, o biri isə edamı icra edən cəllad və onun köməkçisinin müvazinətini saxlaması üçün idi. Məhkum doqquzuncu pilləyə çatanda dayanır. Bu vaxt cəllad yuxarıdan sallanan ipi çuvalın üstündən caninin boynuna keçirir və onu çəkib iki pillə də yuxarı qaldırır, sonra isə nərdivani itələyib məhkumu əbədiyyətə yollayır. O, hələ tam canını tapşırمامış ikincinin işinə baxırlar. Nərdivanlar ikinci dar ağacına söykədilir. Birinci məhkum hələ havada yellənərkən, onun yanından ikincisi asılır. Birinci dar ağacına necə qaldırılırsa, ikinci də eynən o cür qaldırılır və...

Qatillər asılan kimi ölməmişdilər, buna onların başlarına keçirilmiş çuvalın mane olurdu. Çuvalın üstündən keçirilmiş kəndir məhkumun boynunu kip

sıxa bilmirdi. Bundan başqa, cəllad özü də bir o qədər səriştəli deyildi; belə ki, nə asılanların ayağından dardır, nə çıxıb onların çiyinlərində otururdu. Qərbdə istifadə olunan bu incəlik Şərqdə tətbiq olunmur. Hamı asılanların təxminən üç dəqiqəyə qədər dirsəklərini necə tərətədiklərini, haldan düşəndən sonra isə tamamilə sakitləşdiklərini görmüşdü.

Sonra növbə hambala çatır. Bu, on doqquz yaşında, cılız, qarabuğdayı, sirsifəti gündən qaralmış bir oğlan imiş; onun köynəyini çıxaranda bütün bədəni tir-tir əsirmiş.

Min nəfər silahlı əsgər iki cərgəyə düzülmüşdü, hər əsgərin əlində çeçələ barmaq yoğunluğunda bir çubuq vardı və cərgələrin arasındakı məsafə beş addım olardı. Hambalın qollarını tufəngin qundağına bağlamışdılar; bir serjant həmin tufəngdən yapışib getməyə başlayır, o addımladıqca ardınca gələn hambal da onun addımlarını təkrarlamaq məcburiyyətində qalırdı. Qabaqda gedən iki əsgər əllərindəki tufəngin süngüsünü onun sinəsinə, arxadakı iki əsgərsə süngünü onun qurşağına dayayıb məhkumu nə özlərindən qabağa keçməyə, nə də geri qalmağa imkan verirdilər. Əlləri sinəsinə bağlanmış hambal nə addımlarını sürətləndirə, nə də yavaşda bilirdi...

Beləliklə, ilk işarədən sonra min əsgər hamısı birdən, sanki məşq edirlərmiş kimi, əllərindəki çubuğu havaya qaldırdılar; deyirlər, çubuqların vıyılması hökmün icrasının ən dəhşətli, ən əzablı anı idi; yüzüncü çubuqda hambalın bədəninə qan fişqırırdı, beş yüzüncüdə isə onun kürəyi başdan-ayağa yara idi; əgər məhkum ağrıdan qüvvəsini itirib hərəkət edə bilmirdisə, cəzaya fasilə verib ona özünə gəlmək üçün bir şey verir və sonra yenə əməliyyatı davam etdirirdilər. Hambal min zərbəyə əzmlə, huşunu itirmədən dözmüşdü. Görən qışqırmışdımı? Bəlli deyil, heç kim bir söz deyə bilməzdi, çünki vurulan çubuqların səsi təbillərin səsinə qarışdığından onun səsi eşidilməz olurdu.

Sonra onun köynəyini üstünə atıb Tiflisə qədər piyada gətirmişdilər. İki həftədən sonra isə onu cəzasını çəkmək üçün Sibirə yollayacaqdılar. O, bütün bunlardan gərək belə bir nəticə çıxaraydı – bundan sonra əgər bir də kiminsə meyitini basdırarsa olsa, gərək elə etsin ki, meyitin ayağı torpağın altından görünməsin...

XXXVII FƏSİL

TİFLİS: HƏLƏ ASILMAYANLAR BARƏDƏ

Biz knyaginya Çavçavadzenin evində təzəcə yerləşirdik ki, baron Fino gəlişimizdən xəbər tutdu; o, gülər üzlə, xoş əhval-ruhiyyə ilə içəri girdi. Finonu tanıyanlar onun gülərüz adam olduğunu bilirlər.

Konsul vəzifəsi onu dövlət işlərində, həmvətənlərinin maraqlarının təmsil olunmasında ciddi olmağa vadar etmişdi; ancaq gündəlik həyatda o, həmişə ürəyiaçıq, zarafatçı idi.

1848-ci ildən bəri onu görməmişdim. İndi isə onun saçları ağarmış, mənşə kökəlib şişmanlaşmışdım.

Tiflisdə hamı ona heyran olmuşdu. Buradakı yüz əlli üç nəfərlik fransız koloniyasında yaşayanlar arasında elə bir qadın və ya kişi yoxdur ki, onun haqqında ağızdolusu danışmasın, özü də təkcə nəzakət xətrinə yox, elə həmişə ondan söz düşəndə heç kimin dili ağzına sığmırdı. Gürcülərə gəldikdə isə, işlər tamam ayrı cürdür... onlar qorxurlar ki, birdən baron Finonu işdən çıxardarlar...

O, gəlib bizə tapşırırdı ki, nə qədər ki Tiflisdəyik, yalnız və yalnız onun süfrəsinin qonağı olacağıq, başqa heç kimin yox.

Mən onun təklifinə etiraz etmək istədim.

– Siz burada nə qədər qalmaq fikrindəsiniz? – o soruşdu.

– Bir ay qalacağıq, – cavab verdim.

– Bir aylıq xərclər üçün sizin üç min rublunuz var?

– Xeyr.

– Elə isə, məsləhət görürəm ki, Zubalovun qonaqpərvərliyini qəbul etdiyiniz kimi, mənim də süfrəmdən imtina etməyəsınız. Mənim hər şeylə təmin olunmuş şəraitim var, sizin gəlişiniz mənim üçün zövq-səfadan başqa bir şey deyil; elə hesab edirəm ki, bunu mənə çox görməzsınız. Həm də ki, siz öz hesabınıza qalmaq istəsəniz, yediyiniz yağ-çörəkdən savayı bir şey olmayacaq, özü də ucuz yağ... Ancaq bu halda belə, Tiflisdən çıxıb gedənəcən tamamilə müflisləşərsınız.

O buna inanmadığımı hiss etdiyindən, cibindən bir kağız çıxarıb mənə göstərdi və dedi:

– Baxın, bu həmvətənlərimizdən bir qadın üçün altmış günlük haqq-hesab siyahısıdır. O, knyaginya Qaqarının qulluqçu kimi bura gətirdiyi kasıb bir qadın idi. Qadın knyaginyanın yanından ayrıldıqdan sonra bahalıq üzündən mehmanxanaya getmək istəməmişdi, nəticədə, mümkün qədər qənaət etmək məqsədilə bir fransız kolbasaçısının evində yaşayırdı. Bununla belə, altmış altı gündə o, yüz otuz iki rubl xərcləmişdi, bu isə beş yüz iyirmi səkkiz frankdır!

Onun dedikləri inanılmaz idi, rəsmi nümayəndənin bir ay ərzində belə bir çətin vəziyyətə necə düş biləcəyini fikirləşirdim ki, saçlarımı vurdurmaq üçün çağırtdırdığım fransız dəllək gəlib çıxdı...

– Yaxşı! – Fino mənə dedi, – onu nə üçün çağırırdınız, fikriniz nədir?
– Saçımı və saqqalımı qırıxdırmaq istəyirəm.
– Deyin görək, bu dəllək işini qurtarandan sonra nə edəcəksiniz? – o soruşdu.
– Siz nə edəcəyimi görəcəksiniz.
– Parisdə həm saçını vurdurmaq, həm də saqqalı qırıxdırmağa nə qədər verirdiniz? – Fino məndən soruşdu.

– Bir frank, yaxud xüsusi hallarda frank yarım.
– Hə, indi görürsünüz Tiflisdə bu neçəyədir.

Dəllək mənim saçımı və saqqalımı, Moynenin saqqalını qaydaya saldı və sonra vurdu; Kalinoya gəldikdə isə o, hələ tələbə olduğundan saqqal saxlaya bilməzdi; odur ki, saçlarını daraqla bir az qaydaya saldırdı, vəssalam, dəllək ona demək olar ki, heç əl vurmadı.

– Borcumuz nə qədərdir? – işini qurtarandan sonra həmvətənimdən soruşdum.
– Necə yəni nə qədərdir, düz üç rubl!

Mən ondan dediyini təkrar etməyi tələb elədim.

– Üç rubl! – deyə o, insafsızcasına təkrarladı.

– Necə? Üç rubl, özü də gümüş pulla?

– Bəli, üç rubl, özü də gümüş pulla. Müsyö bilməlidir ki, İmperator Nikolayın xüsusi sərəncamına görə, kağız pul daha işləmir, tədavüldən çıxıbdır.

Mən yol çantamdan üç rubl çıxarıb dəlləyə verdim. Bu, bizim pul ilə on iki frank edirdi.

Dəllək mənimlə sağıllaşdı və çıxarkən kəsilmiş saçlarımdan mənim pərəstişkarım olan arvadına sancaq düzəltmək üçün götürməyə icazə istədi.

– Əgər onun arvadı mənim pərəstişkarım olmasaydı, onda bu saqqal-saç əhvalatı mənə neçəyə başa gələrdi? – deyə mən dəllək gedəndən sonra Finodan soruşdum.

– Təxmin etmək çətindir, – Fino dedi, – təsəvvür edin, dəllək həftədə üç dəfə öz şeyirdini yanıma göndərmək üçün məndən nə qədər pul istədi, nəzərə alın ki, mən saqqal saxlayıram...

– Parisdə mənim dəlləyim həftədə üç dəfə altı franka Monmartrdan yanıma gəlir.

– Bu dəllək isə ildə min beş yüz frank istədi, mənim gözəl dostum!

– Fino, əgər belədirsə, onda mən daha sizdə yeyib-içəcəyəm.

– İndisə, – Fino dedi, – bir halda ki, mən istəyimə çatdım və başqa bir niyyətim yoxdur, icazənilə mən knyaginya Çavçavadzenin evinə qayıdıb naharı başa çatdırardım. Onu sizə sabah təqdim edəcəyəm...

Fino mənə bundan artıq lütfkarlıq göstərə bilməzdi. Əvvəla, knyaz Çavçavadze Konstantinopolun keçmiş imperatoru Andronikin nəslindən idi və ikinci, Şamil gürcü çarının qızı olan knyaginya Çavçavadzeni oğurlamış və onu Çiryurtda oğlu Cəmaləddinlə dəyişdirmişdi*.

– Yeri gəlmişkən, – Fino dedi, – mən bir azdan sizin və yoldaşlarınızın

* Bu, 10 mart, 1855-ci ildə olmuşdu.

dalınca geri qayıdacağam, çünki bu gün axşam Tiflis teatrında “Sələmçilər”i göstərilər və siz gəlib bizim tamaşa zalını görəcəksiniz.

– Sizin zalı? – gülümsəyərək ondan soruşdum. – Yəni siz o qədər geri qalıbsınız ki, bizim Tur, Blua zalımız əvəzinə, bizim Tiflis zalımız deyirsiniz?

– Siz çox tamaşa zalı görübsünüz, elə deyilmi?

– Əlbəttə, mən Rusiyada, Almaniyada, İspaniyada və Fransadakı bütün salonları görmüşəm, təkə qalib Tiflisdəki zal...

– Lap yaxşı, bu axşam onu da görərsiniz və inanın ki, o sizə xoş təsir bağışlayacaq. Ancaq burası var ki, bu zalım oğlu dəllək sizin saçlarınızı çox qısa vurubdur. Eybi yox, hamı elə biləcək ki, bu sizin Parisdən gətirdiyiniz son dəbdir. Axşam səkkizdə görüşənədək!

O çıxıb getdi.

Dəlləyin üç rubla başımı nə kökə saldığını öyrənmək üçün güzgüyə baxdım. Mən dəhşətlə qışqırdım: başımın tükləri şotka tükləri kimi biz-biz dayanmışdı, həm də paltartəmizləyən şotka yox, döşəmə təmizləyən şotkanın tükləri kimi.

Mən Moyne ilə Kalinonu çağırdım ki, bu yeni görkəmindən ləzzət alsınlar.

Onlar məni görəndə kimi ucadan qəhqəhə çəkib güldülər.

– Bu ki əsl tapıntıdır, – Moyne dilləndi, – pulumuz qurtaranda səni Xəzər dənizindən tutulan suiti adı ilə İstanbulda camaata göstərmək olar.

Moyne əsl rəssam gözü ilə mənim düzgün qiymətimi verdi; yox, mən qətiyyənlə bu heyvana oxşadığımı təkzib etmək fikrində deyiləm, xüsusilə də qısa vurulmuş saçlarla... Əslində, hər bir insanla hansısa heyvan arasında bənzərlik vardır.

Bu barədə fikirləşərkən ağılıma gəldi ki, hər hansı bir amfibiya oxşamaqdansa, elə suitinə oxşamaq daha fərzdır. Hər halda, suiti olduqca həlim, ziyansız və kövrəkdir və bununla yanaşı, ondan piy alınır. Bütün bu sadaladığım keyfiyyətlərə sahib olub-olmadığımı bilmirəm, amma əminəm ki, həyatım boyu məndən yağ çəkən çox olub.

– Siz lap deşilmiş səbətsiniz ki, sevimli vikont, – X Karl Şatobriyana deyərmiş.

– Bu doğrudur, əlahəzrət, – “Xristianlığın dühası”nın müəllifi cavab verərmiş, – ancaq səbətə deşikləri açan mən deyiləm.

Baron sözləşdiyimiz vaxtda mənim dalımca gəldi.

– Hə, hazırsınız?

– Tamamilə.

– Elə isə şlyapanızı götürün, getdik.

– Şlyapamı Volqa çayına bağışladım, mənim əziz dostum, Saratovdan Saritsına gedən yolda. Gördüm ki, şlyapam qərribə bir şəkllə düşüb və ispaniyalı Jironun papağına oxşayır... siz narahat olmayın, gedib ayrısını alacağam.

– Heç bilirsinizmi buralarda şlyapa neçəyədir?

– Güman edirəm ki, ya on altı, ya da on səkkiz frank eləyər.

– Bir az da qaldırım!

– Sizin dediyiniz qunduz dərisindən, əla keyfiyyətli olanlardır.

– Xeyr, adi ipəkdən tikilmiş sadə şlyapalardır... dünyada heç nə axmaq ixtira qədər sürətlə yayılmışdır.

– Yaxşı, qoy olsun iyirmi-iyirmi beş frank.

– Bir az da qaldırım!

– Otuz, otuz beş, qırx, sonra?

– Cəmi-cümlətanı yetmiş livr, dostum, sizin isə bunun müqabilində vur-tut on səkkiz rublunuz var.

– Baron, bu yaman pis zarafatdır ha!..

– Dostum, konsul olandan bəri mən daha zarafat eləmirəm; bir də ki, Tiflisdə necə zarafat edə bilərəm ki, ayda dörd min rubl maaş alıram, bir şlyapa isə on səkkiz rubladır?

– Ona görə başınıza furajka qoyursunuz?

– Məhz buna görə, mən rəsmi geyimi diplomatik bir məsələyə çevirmişəm, Baryatinskinin evi istisna olmaqla, hər yerə furajkada gedirəm. Bu minvalla, bir furajka mənə üç il bəs edir.

– Hə, belə de! Onda mən sizin şlyapanızdan istifadə edə bilərəmmi?

– Siz?

– Bəli...

– Məndən nə istəsəniz can-başla verərəm: ev istəyin, süfrə istəyin, ürəyimi istəyin... ancaq şlyapamı istəməyin... öz məvacibi marşal Sulta necə əzizdirsə, şlyapam da mənim üçün elədir... mən şlyapamdan yalnız öləndə ayrılı bilərəm.

– Bəs mən furajkada gəzə bilmərəm?

– Hansı haqla, bir deyin görək? Bəyəm siz konsulun köməkçisisiniz?

– Mən bu şərəfə nail olmamışam.

– Bəlkə birinci, ikinci, yaxud üçüncü dərəcəli attaşesiniz?

– Əksinə, mən həmişə sərbəst olmuşam, o dediklərinin heç birisindən deyiləm...

– Onda şlyapa...

– Əgər elədirsə, – sızıla-sızıla soruşdum, – başıma papaq qoya bilmərəm?

Axı, mənim papağım var.

– Sizin xüsusi bir formada tikilmiş paltarınız var, yoxsa yox?

– Qətiyyənlə, hətta akademik formada da paltarım yoxdur.

– Çox təəssüf, ona görə ki, akademik formada geyiminiz olsaydı, papaq sizə yaxşı yaraşardı.

– Dostum, yaxşısı budur ki, mən teatrdan imtina edirəm.

– Ancaq mən sizdən imtina etmirəm. Bütün tanıdığım xanımlara söz vermişəm ki, onları sizinlə tanış edəcəyəm, Tiflisdə başınıza gələn tələsiklikdən artıq hamının xəbəri var; onsuz da gülməli adam olduğunuzu hamı bilir – axı mən də bir az şişirtməyi bacarıram – qıssası, sizi gözləyirlər. Qaldı ki, heç bilirsiniz bütün bu əhvalat necə baş verib?

– Nə?

– Kəllənizin keçəlləşməyi.

– Xeyr.

– Bu sizin öz günahınızdır: bir aydır ki, başınızı bu kökə salan dəlləyin arvadı kimi bütün tanış qadınlar sizi Tiflisdə gözləyirlər – onlar hamısı sizin əsərlərinizin pərəstişkarlarıdır. Həmin qadınlar öz aralarında belə götür-qoy ediblər ki, bu qədər uzun-uzadı səyahətdən sonra siz mütləq saçınızı vurduracaqsınız. Beləliklə də, siz “Parisin sirləri” romanının qəhrəmanı Pipele-nin vəziyyətinə düşübsünüz, mənim zavallı dostum. Həmin dəlləyin də əlinə fürsət keçdiyindən, saçlarınızı vurmayıb, xeyr, lap dibindən qırxıb... O on səkkiz rublunuzu götürün və gedək sizə bir şlyapa alağ.

– Yox, vallah yox, billah yox; mən gedib öz əynimə paltar sifariş etməyi və papaq qoymağı daha üstün tuturam, bundan əlavə, papaq qoysam, mənim saçımın olmadığını heç kim görməyəcək.

– Onda bu başqa məsələ, paltar sifariş etmək sizə iki yüz rubla başa gələcəkdir...

– Bax, indi görürəm ki, bu işi yoluna qoymağın başqa üsulu yoxdur; siz dəqiq adamsınız, həqiqətən də, bu, bizə üçqat baha başa gələcək.

– Xeyr, əlacı var, – Fino içəri girən ev sahibini mənə göstərərək dedi, – bax, Zubalov da gəlib çıxdı; o da geyinib-keçinməyi xoşlayır, özünün də yaxşı şlyapa kolleksiyası var; əminəm ki, onlardan birini məmnuniyyətlə sizə verər və siz də on səkkiz rubla mənasız bir şey almaqdansa, pulunuz cibinizdə qalar.

– Məmnuniyyətlə, – Zubalov dilləndi, – ancaq müsyö Dümanın başı mənimkindən böyük olar.

– Böyük idi... demək istəyirsiniz, eləmi, dostum... ancaq onun başına bu müsibət gələndən sonra, hər ölçüdə şlyapa qoya bilər.

– Axı... – dedim, – hələ mənim bu təklifi qəbul edib-etməyəcəyim sual altındadır.

– Əşi, razılaşın getsin! – Fino mənə dedi. – Başınıza qoyacağınız şlyapa bir yadigar olacaqdır, atadan oğula miras qalacaq və onu Dyubufun divardakı “Təəssüf”lə “Xatirə”sinin arasından asacaqlar...

– Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, onda bu cür iltifatlı, lütfkar təklifdən boyun qaçırمام.

Həqiqətən, müsyö Zubalov mənə bir şlyapa verdi və şlyapa elə bil lap mənim başıma tikilmişdi.

– Hə, indi drojkiyə minib teatra gedək! – Fino dedi.

– Necə? Küçənin bir tərəfindən o biri tərəfinə keçmək üçün araba lazımdır?

– Əvvəla unudursunuz ki, mən evdən gəlirəm, ikincisi isə, məgər siz Zubalovun saray kimi evinə köçəndə narın yağış yağdığını görmədiniz? Küçədə palçıq topuğa çıxır və yağış belə yağmağa davam eləsə, sabah palçıq dizə, o biri gün isə qurşağa qədər qalxacaqdır. Siz hələ Tiflis palçığının nə demək olduğunu

bilmirsiniz, mənim əziz dostum, elə olur ki, palçıq arabanın oturacağına qədər çatır və siz orada, Otomedon* kimi oturursunuz. Hə, elə ki küçəyə çıxdınız, sizə bir taxta parçası uzadırlar və siz də asma körpü ilə keçib gedirsiniz. Təsəvvür edin ki, 1855-ci il, avqustun 28-də bir qasırğa oldu ki, gəl görəsən... Ona görə bu qasırğanı xatırlayıram ki, o vaxtdan bəri belə güclü qasırğa olmayıb. Hə, dağlardan elə güclü bir axınla torpaq sürüşməsi gəlirdi ki; yadınızda qalsın, küçələri başına alan palçıqdan başqa, burada torpaq sürüşməsi kimi gəzən palçıq da var – həmin torpaq uçqununun altında otuz ev dağıldı, altmış iki adam batdı və kim bilir, neçə araba axıb Kürə töküldü. Hə, gedək baxaq görək, bizimkilər qapıdadır, ya yox?

Araba yerində idi, biz ona mindik və on dəqiqə sonra teatrın dəhlizinə daxil olduq.

* Otomedon – Axillesin sürücüsü, mahir sürücü mənasında işlənir.

XXXVIII FƏSİL

TEATR, BAZARLAR, YETİM QIZ

Etiraf edirəm ki, içəri girdiyim andan mən naxışların sadəliyinə və eyni zamanda da təkrarsızlığına heyran qaldım; adama elə gəlirdi ki, Pompey teatrının dəhlizindəsən.

Nəhayət, biz tamaşa salonuna daxil olduq: salon sanki sehrbazların sarayı idi; zənginliyinə görə yox, zövqlə bəzədildiyinə görə; buraya bəlkə də heç yüz qızıl rubl xərclənməyib. Ancaq vicdanlı fransız kimi deyə bilərəm ki, Tiflisin teatr salonu ömrümdə gördüyüm ən gözəl, füsunkar salonlardan biridir.

Doğrudur, gözəl qadınlar salonu daha da gözəlləşdirirdilər, məhz elə bu səbəbdən, memarlıq və digər bəzəklər baxımından, Allaha şükür, Tiflis salonuna heç nə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur.

Səhnə dekorasiyası olduqca gözəl idi; rəsmi ortasında heykəl yüksəlirdi, burada tamaşaçıdan solda Rusiyanın, sağda isə Gürcüstanın mənzərəsi təsvir edilmişdir. Rusiya tərəfdə Sankt-Peterburq, Neva, Moskva və Kreml, körpülər, dəmiryolları, buxar gəmiləri, bir sözlə, bütün mədəniyyət nümunələri öz əksini tapmışdır və bunların hamısı sanki Arlekinin* arxalığının altında itib-batır.

Gürcüstan tərəfdən də eyni mənzərə – xarabalığa çevrilmiş Tiflis qalaları, onun bazarları, sıldırım qayalıqları, yamacları, məcrasına sığmayan dəli Kür, aydın səma, nəhayət, şairanə təbiəti adamı heyran edir.

Heykəlin dayandığı kürsünün aşağı hissəsində – Rusiya tərəfdə Konstantinin xaçı, Müqəddəs Vladimirin ov səhnələri, Sibirin xəzləri, Volqanın balıqları, Ukraynanın taxıl məhsulları, Kırmda yetişdirilən meyvələr, başqa sözlə, din, təsərrüfatçılıq, ticarət, bolluq nəzərə çarpır.

Gürcüstan tərəfdə göz oxşayan parçalar, gözəl silahlar, qundağı gümüşlə işlənmiş tüfənglər, dəstəyi fil sümüyü və qızılla naxışlanmış xəncərlər, Dəməşq qılıncıları, sədəflə işlənmiş mandolinələr (simli musiqi aləti), kənarlarından pulcuqlar sallanan nağaralar, qarağacdən qayırilmiş zurnalar – qıssası, döyüş səhnələri, şərəbçilik, rəqs və musiqi... baxdıqca baxmaq istəyirsən.

Rusiya, ərazisinin böyüklüyünə baxmayaraq, tutqun, hüznü bir səhnədə verilmiş, Gürcüstan isə onun hakimiyyəti altında olmasına baxmayaraq, şənliyini, sevincini yenə də saxlaya bilmişdi.

Doğrusu, etiraf edirəm ki, Ryurikin Starodubda hökmranlıq edən ulu babaları üçün öz adlarının Böyük Qaqaradan götürmək, saraylarda knyaz Qaqarin kimi çağırılmaq böyük şərəfdir, ancaq bu gün knyaz Qaqarinə desəydilər ki, siz ya əcdadlarınızdan miras qalan knyazlıq rütbəsindən, ya da firçanızdan imtina etməlisiniz, mən inanıram ki, knyaz Qaqarin birincidən imtina edərək, firçasını götürər, adının sadəcə müsyo Qaqarin çağırılmasını üstün tutardı...

* İtalyan yazıçısı Karlo Kollodinin “Pinokio” əsərində obraz.

Onun kimi fitri istedadı olan sənətkarlar bütün həyatlarını ona həsr edirlər ki, onları sadəcə Mikelancelo, Rafael və ya Rubens çağırırsınlar...

İnsanı ovsunlayan bu pərdə “Lombardiyalılar”ın birinci səhnəsilə açılır. Bu darıxdırıcı operada baş rolu çox gözəl və qeyri-adi səsli madmazel Ştolz ifa edir – iyirmi yaşlı bu gənc aktrisa gələcəkdə Massini və Bryaninin artistləri ilə birlikdə London, Paris, Venesiya, Milan, Florensiya, Neapol operalarının səhnəsinə çıxmaq üçün öz fəaliyyətinə Tiflisdən başlamışdır.

Belə bir truppanı Tiflisdə görmək özü də bir xoşbəxtlikdir. Bu da həqiqətdir ki, knyaz Vorontsov və knyaz Baryatinski kimi canişinlərlə birlikdə hakim metropoliya da müstəmləkənin mütləq hakiminə çevrilir.

Mən yalnız iki şeyə təəssüflənirəm: “Lombardiyalılar”ın əvəzinə nə üçün “Vilhelm Tel”i göstərmirlər? İkincisi, knyaz Qaqarin nə üçün burada olduğu müddətdə tamaşa salonunu özü bəzəməyib?

Knyaz Qaqarin hamının “cəhənnəmin girişi” adlandırdığı teatr binasının bərpasından sonra cənnətin bir parçası olan sütunlu tikilinin – kilsənin bəzədilməsinə başlamışdır.

Dünyanın ən yaraşlıq teatr binalarından olan və başdan-ayağa bu böyük sənətkarın fırçası ilə bəzədilmiş Tiflis teatrı kimi, Müqəddəs Sion kilsəsi də Rusiyanın ən gözəl kilsəsidir. Ola bilsin ki, katolik kilsəsinin qaranlıq və sehrli ab-havasına öyrəşmiş oxucular üçün “gözəl” sözü qəribə gələr; ancaq lacivərd rəngli daşlarla, malaxitlə, gümüşlə, qızılıla bəzədilmiş yunan kilsələri ciddi və hüznü katolik ibadətqahının yanında heç bir iddiaya malik ola bilməz.

Tiflis teatrında İtaliyadakı kimi lojaların birindən o birinə gediş-gəliş yoxdur, bu da onunla əlaqədardır ki, ön səhnələr və dövlət nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmuş üç yuxarı mərtəbədə əlavə bütün lojalar açıqdır, yəni bitişikdir.

Bu yeganə nöqsan – əlbəttə bu, memarlıq qüsuru deyil – incə zövqlü rəssamın lütfkarlığından irəli gəlir; belə ki, qızılı çərçivədə, qırmızı və zoğalı rəngin fonunda qadın həmişə daha gözəl görünür, ancaq rəssam düşünmüşdür ki, gürcü xanımlarının süni bəzəyə ehtiyacı yoxdur.

Tamaşadan sonra Fino məni öz mənzilimə yola saldı. O, düz deyirdi, çiskin yağış hələ də davam edirdi və yeriyərkən ayaqlarımız yarıya qədər palçığa batırdı.

Ayrılarəkən o dedi ki, sabah bazarları gəzmək və iki-üç evə qonaq getmək üçün dalımca gələcəkdir.

Ertəsi gün səhər saat onda Fino Zubalovun evinin qarşısında dördtəkərli araba ilə məni gözləyirdi. Hələ bir gün əvvəldən, yəni dünən axşamdan knyaz Baryatinskinin qəbuluna yazılmışdıq və əlahəzrət İmperatorun Qafqazdakı canişini bizi bu gün saat üçdə qəbul edəcəyini bildirmişdi. Bu xəbəri bizə çatdıran şəxs əlavə etdi ki, belə fürsəti əldən buraxmaq olmaz, onu da əlavə etdi ki, knyaz Baryatinski müsyo Dümaya xüsusi bir məktub da təqdim edəcəkdir.

Knyazın yanına gedənə qədər bazarları dolaşmaq, iki-üç yerə qonaq getmək, mənzilə qayıdıb əynimizi dəyişmək üçün hələ kifayət qədər vaxtımız vardı.

Tiflisdəki əsas karvansaranı bir erməni tikdirmişdir; təkcə eni səkkiz sajen,* uzununu isə səksən sajen olan karvansaranın ərazisi üçün o, səksən min frank pul ödəmişdi. Buradan məlum olur ki, Tiflisdə bol olan torpaq da başqa şeylər kimi yaxşı pula gedir.

Bu karvansaranın çox maraqlı bir mənzərəsi vardır; karvansaranın bütün qapılarından Şimali Avropanın və Şərqi bütün millətlərin nümayəndələri – türklər, ermənilər, farslar, ərəblər, hindlilər, çinlilər, kalmıqlar, türkmənlər, azərbaycanlılar, çərkəzlər, gürcülər, minqrellər, sibirililər... Daha kimləri deyim, dövələrini, atlarını, eşşəklərini çəkə-çəkə girib-çıxırlar.

Bunların hər birinin özünəməxsus geyimi, silahı, xarakteri, sifət cizgiləri və xüsusilə milli geyimi vardır ki, bu xalqlar geyimləri ilə də bir-birindən kəskin seçilir.

Karvansaranın iki əlavə binası da vardır ki, bunlar əsas bina qədər əhəmiyyətli deyillər; bu karvansaralarda qalmaq üçün haqq ödəmirlər, onun otaqlarında İrkutskdən gəlmiş sibirli ilə Bağdaddan gəlmiş ərəb, Şərqi bütün tacirləri bütöv bir icma, eyni sinif təşkil edirlər; sahibkar yalnız dükanlara paylanmış mallar satıldıqdan sonra onun dəyərinin yalnız bir faizini mal sahiblərindən alır.

Bu bazarlarda şəhərin yüksək təbəqəsinin yaşadığı ərazidən tamamilə aralı yerləşən tüccar küçələri bir-birilə kəşif.

Bu küçələrin hər birinin özünün ixtisaslaşdığı sahə vardır. Bilmirəm, bu küçələri Tiflisdə necə adlandırırırlar və ümumiyyətlə, bunların adı var, ya yox, amma məndən olsa, onları zərgərlər, gümüşçülər, xəzçilər, silahsatanlar, pinəçilər, bərbərlər, papaqçılar və hətta, şalvartikən dərzilər küçəsi adlandırardım.

Tiflisin yerli ticarətinin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, – mən azərbaycanlıların, ermənilərin, farsların və gürcülərin öz ticarətini də buna aid edirəm – pinəçi yalnız ayaqqabı tikir, çarıq tikən heç vaxt çəkmə tikməz; başmaqçı isə ancaq başmaq tikər, daha başqa şey yox.

Bundan əlavə, gürcü çəkməsi tikən usta çərkəzi çəkmə tikməz; hər xalqın öz geyiminin, paltarının hər bir hissəsinin öz sənətkarı var. Beləliklə, əgər siz qılınc sifariş vermək istəyirsinizsə, gərək əvvəlcə onun tiyəsinə alısınız, sonra onun dəstəyini və taxta qınıni sifariş edəsiniz, sonra onun üstünə çəkmək üçün dəri və ya tumac axtarıb tapasınız, nəhayət, dəstəyinə gümüşdən naxış vurdurasınız – bir sözlə, gərək bütün dükanları bir-bir gəzib, birindən çıxıb o birisinə girəsiniz. Mən yenə də təkrar edirəm, Şərqdə ticarətdə vasitəçiliyə qadağa qoyulmaqla ən böyük ticarət problemi həll edilmişdir; şübhəsiz, belə alış-veriş sərəfəlidir, ancaq bu cür qənaətcillik yalnız vaxtın bir qara qəpiyə dəymədiyi bir ölkədə mümkündür.

* Üç arşına, yaxud 2,34 metrə bərabər uzunluq ölçüsü.

Hər hansı bir amerikalının buna səbri çatmaz və Tiflisə gələndən bir həftə sonra hövsələsizlikdən bağı çatlayar.

Dükənlərin qabağı tamamilə açıq olur, tacirlər camaatın gözü qabağında alver edirlər. Belə ki, öz peşə sirri olan usta üçün Şərqdə işləmək çox çətin olardı.

Dünyada bu küçələri gəzib-dolaşmaqdan maraqlı heç nə ola bilməz. Belə gəzinti əcnəbiləri heç vaxt bezdirmir. Mən bu küçələri demək olar ki, hər gün gəzirdim. Elə həmin gün də bu küçələrdə o qədər dolaşdıq ki, sanki maraqlı bir səyahətə çıxmışdıq; yalnız saat ikidə yadımıza düşdü ki, bizim dəvət olunduğumuz yerlər var.

Qayıdıb şalvarlarımızı və uzunboğaz çəkmələrimizi dəyişdik – Tiflisə gələn səyyahlara mütləq mənim paltarımdan və uzunboğaz çəkmədən almağı məsləhət görürəm – və Dmitri Orbelianinin evinə yollandıq. Mən Orbelianinin əsil-nəcəbəti haqda artıq məlumat vermişəm: bu knyazlar Müqəddəs İmperiyadan yox, Səmaaltı İmperiyadan gəlmədirlər; bunların ulu babaları, Çindən köç edərək, səhv etmirəmsə, V əsrdə Gürcüstanda məskunlaşmışlar.

Bu nəslin başlanğıc tarixi Böyük Daşqın dövrünə təsadüf edir: əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər ucsuz-bucaqsız deryada suyun üzərində bir nəfərin əl-qol atdığıını görür. Bu adam Nuha böyük bir lövhə göstərir və nəticədə onu gəmiyə götürürlər. Həmin bu adam knyaz Orbelianinin ulu babası imiş. Əlindəki lövhədə isə onun ali mənəşəbli bir nəsilədən olduğu yazılıbmış.

Knyaz Orbeliani ilanları ovsunlayan tilsimi bilir və onda məşhur sehrli daş vardır, bu daşın təsirli gücü əfsanəvi hind bezoarı haqda gəzən söz-söhbətə inanmağa əsas verir. Bu dəyərlı daş ona son gürcü çarlarından olan İraklidən qalıb, onun qızı knyaz Orbelianinin anasıdır. Bu qiymətli baba yadigarı çoxlarını ölümdən qurtarmışdır.

Knyaginya Orbeliani qırx yaşında idi; ilk baxışdan görüb-götürmüş, əsl ailə qadını olduğu hiss edilirdi. O, bəlkə də Tiflisin ən gözəl xanımlarından idi, üzünə çəkdiyi kirşan və bəzəyi ona XVIII əsr qadınlarına xas əsil görkəm verirdi. Mən tanıdığım adlı-sanlı qadınlar arasında indiyə qədər belə təşəxxüslü görünüşə malik olanına rast gəlməmişəm. Əgər siz küçədə gedərkən knyaginya Orbelianiyə rast gəlsəniz, hətta onu tanımasanız da, istər-istəməz dayanıb ona təzim etməyi özünüzə borc bilərsiniz. Onun əzəmətli görünüşü, şux qaməti sizi buna məcbur edəcəkdir. O, həm də Tiflisin ən gözəl, ən ağıllı və məftunedici qadınlarından olan madam Davidova-Qrammonun anasıdır.

Bu ləyaqətli knyaz ailəsində göyçək bir qız uşağı ailə üzvlərindən biri kimi ora-bura qaçırdı.

– Bu balaca qıza diqqətlə baxın, – Fino pıçılıtlı ilə mənə dedi, – onun haqqında sizə maraqlı bir əhvalat danışacağam.

Bəlkə də onun mənə danışacağı bu maraqlı əhvalatı öyrənmək həvəsi mənə tələsik qalxmağıma səbəb oldu və Finoya xatırlatdım ki, saat üç tamamda biz knyaz Baryatinskinin yanında olmalıyıq və bu məqsədlə də çıxdıq.

– Hə, indi de görək bu balaca qızın əhvalatı nədir? – Barondan soruşdum.

– Siz ona diqqətlə fikir verdinizmi?

– Bəli, ağıllı uşaqdır, ancaq mənə elə gəlir ki, o, sadə ailədənir, knyaz nəslindən deyil.

– Bəli, elədir ki var, o, sadə, adi ailədənir, ancaq ali keyfiyyətləri vardır.

– Əziz dostum, lap səbrimi tükəndirdiniz, tez olun, bu qızın əhvalatını danışın görək!

– Onda qulaq asın, əslində, bu qızın tarixçəsi çox qısamdır, ancaq gərək onu bütün incəliyi ilə olduğu kimi təsvir edəsən. Hə, bu qızın anası ona hamilə olarkən, ləzgilər onu da, yetmiş yaşlı nənəsini də əsir götürürlər.

Ailənin səyi nəticəsində girovları geri qaytarmaq üçün Şamilin tələb etdiyi məbləğ toplanır. Hər iki qadın doğma vətənə geri qayıdarkən ananın qucağında dörd aylıq südəmər körpə vardı; başqa sözlə, ana həmin uşağı əsirlikdə doğmuşdu. Yaşlı nənə yad torpaqlarda ömrünü tapşırır, son nəfəsində qızına yalvarır ki, onun meyitini kafirlərin torpağında qoymasın. Qız bunun asan bir iş olduğunu zənn edir və düşünür ki, anasını sağ ikən girovluqdan qurtarıbsa, indi onun ölüsünü də aparmağa ixtiyarı çatır. Ancaq ləzgilər, yəni onları girov götürənlər heç də belə düşünmədilər, və qarının ölüsünə altı yüz rubl qiymət qoyurlar.

Qız nə qədər yalvarsa da, xeyri olmur, ona məhəl qoymurlar. Belə olduqda, o, bütün müqəddəslərə and içərək tələb olunan məbləği gətirəcəyinə söz verir, əgər pulu gətirə bilməsə, öz xoşu ilə gəlib onların qulu olacağını vəd edir. Qarşı tərəfdəkilər bu təklifi rədd edirlər və bildirirlər ki, qıza qoca anasının meyitini o şərtlə verərlər ki, o öz körpə qızını meyitin əvəzinə girov qoysun. Övladlıq borcu ana məhəbbətinə üstün gəlir: qadın göz yaşları, ah-nalə içində körpə qızını tərək etmək məcburiyyətində qalır və balasını düşməyə verir.

Sonra o, Tiflisə qayıdır, anasını öz vəsiyyətinə görə müqəddəs, doğma, torpaqda dəfn edir. Ancaq girovları geri almaq üçün onun bütün ailəsi, qohumları tamamilə müflisləşdiyindən, ləzgilərin tələb etdikləri pulu yığmaq məqsədilə qadın əyninə qara geyib qapı-qapı gəzir ki, əsirlikdəki qızını da geri qaytarsın.

Bir həftə ərzində altı yüz rubl toplanır. Belə olduqda, ana bir dəqiqə də gözləmək istəmir: pay-piyada yola düşür və qızını qoyub gəldiyi kəndə gəlib çıxır. Ancaq yollarda taqətdən düşən və həyəcədən ürəyi üzülən ananın daha yeriməyə heyi qalmır, elə oradaca bağı çatlayıb yerə yığılır və bir də ayağa qalxmır. Üç gün sonra əzabkeş qadın ölür. Ləzgilər öz vədlərinə sadıq qalaraq altı yüz rublu götürürlər və körpə qızıcağı ananın meyiti ilə bərabər ekzarxa* aparmaq şərti ilə rus sərhəd qoşunları rəisinə verirlər.

Bax, sizin gördüyünüz o balaca qız uşağı, həmin yetim uşaqdır, knyaginya Orbeliani onu övladlığa götürmüşdür.

İndi görürsünüz ki, mən sizə astadan: “Bu qıza diqqətlə baxın”, deyəndə haqlıydım.

* Kilsəyə.

XXXIX FƏSİL

MƏKTUB

Düz saat üç tamamda biz knyaz Baryatinskinin yanına çatdıq. Knyaz Baryatinski Rusiyanın ən mötəbər nəslindəndir – onun nəsil şəcərəsinin on ikinci qolu müqəddəs Mixail Çerniqov – Ryuriklər nəslinə, səkkizinci qolu isə müqəddəs Vladimir nəslinə gedib çıxır. Lakin knyaz Baryatinski həyatda hər şeyi özü əldə etmişdir.

O, İmperator Nikolayın hakimiyyəti zamanı gözdən düşür: bəlkə də bunun səbəbi taxt-tacın varisi ilə onun dostluq münasibəti olub. O, zabit rütbəsi ilə Qafqaza göndərilir – sən demə, onun taleyinə günlərin bir günü buranın tam səlahiyyətli hakimi olmaq yazılıbmış – bir müddət sonra Tiflisdə İmperatorun səlahiyyətli nümayəndəsi, yəni canişini rütbəsinə yüksəlir. Əvvəllər o, yüz nəfərlik nizami kazak alayına rəhbərlik edir, sonra bir batalyona, daha sonra isə Qabardin polkuna. Knyaz Baryatinski bu polkun komandiri olarkən mahir qabardinli atıcılardan ibarət bir alay yaratmışdı; biz Xasavyurdda həmin atıcıların gecə əməliyyatlarından birində iştirak etdiyimizi danışmışdıq. O, sonralar Muravyovun yanında ştab rəisi vəzifəsində çalışır və Sankt-Peterburqa geri dönür və nəhayət, yeni imperator taxta çıxdıqda general rütbəsi ilə Qafqazın canişini kimi Tiflisə qayıdır.

O, qırx-qırx iki yaşlarında, boylu-buxunlu bir adam idi; olduqca rəvan, ürəyəyatan səslə öz xatirələrini və maraqlı lətifələri danışardı. Knyaz mehriban, gülürüz, xeyirxah və son dərəcə alicənab bir insan idi. Bu mülayimlik, həlimlik onun zəruri hallarda nümayiş etdirdiyi böyük əzminə xələl gətirmir, indi buna əmin olarsınız.

Baryatinski polkovnik olarkən bir dağ auluna qarşı əməliyyat təşkil edir.

Adətən, belə əməliyyatlar yay vaxtı təşkil edilirdi, ancaq bu dəfə knyaz Baryatinski qış vaxtı, on beş dərəcə şaxtada yürüşə gedir və bunun üçün də tutarlı səbəbi vardı.

Məsələ burasındadır ki, dağlılar yayda meşələrə çəkilir və sakitcə gözləyirlər ki, ruslar onların kəndini çapıb-talasın, istədiklərini etsinlər, sonra ruslar kənddən çıxan kimi yenə də qayıdıb öz ev-əşiklərinə gəlirdilər və rusların darmadağın edib yandırdıqları aulu yenidən bərpa edirdilər.

Ancaq qışda, on beş dərəcə şaxtada onlar yaydakı kimi edə bilmirlər. Dağlılar düz bir həftə meşədə düşərgə salırlar, nəhayət, əlacsız qalıb knyaz Baryatinskiyə müraciət edərək onun bütün şərtlərini qəbul edəcəklərini bildirirlər.

Knyaz Baryatinski onların təklifini qəbul edir. Dağlılar tüfənglərini, qılınclarını, xəncərlərini təhvil verirlər; kəndin ortasında silahdan böyük bir təpə əmələ gəlir. Sonra bütün camaatı böyük bir meydana yığıb İmperatora sadıq qalacaqlarına and içdirir.

Andiçmə mərasimi qurtarandan sonra knyaz onların silahlarını özlərinə qaytarır.

Ancaq hər şey bununla bitmir. Knyaz dağlılara müraciət edir:

– Baxın, göürsünüzmü, bir həftədir ki, sizin ucbatınızdan nə mənim adamlarımın, nə də mənim gözümə yuxu getməyib. İndi mən yatmağa gedirəm, ancaq adamlarım yorğun olduğuna görə, onların əvəzinə məni siz qoruyacaqsınız.

Knyaz Baryatinski rus gözətçiləri buraxır, qapının arxasına və içəriyə çəçen gözətçi qoyaraq yatır, ya da özünü yuxuluğa vurur, orasını dəqiq bilmirəm, və... beləcə, düz altı saat düşmənin onun keşiyini çəkir. Onların bircəciyi də içdiyi andi pozmağa cəsərət edə bilmir.

Knyaz bizi məşhur rus yazıçılarında qraf Solloqubun yüksək zövq ilə İran üslubunda bəzədiyi xudmani bir zalda qəbul elədi; zalın divarları rus silahları və qiymətli mükafatlarla bəzədilmişdi, pəncərələrin qabağında və masanın üstündə insanı heyran qoyan gümüş vazalar vardı, hər tərəfdə gürcü musiqi alətləri, qadınların öz əlləri ilə naxışladıkları gözoxşayan yastıq və xalçalar qoyulmuşdu; bu gözəl və “tənbəl” gürcü qadınları yalnız ərlərinin tapançalarının qoburuna və atlarının yəhərinə qızılı və gümüşü ulduzcuqlar işləmək üçün əllərinə iynə götürürlər.

Knyaz məni çoxdan gözləyirdi. Mən artıq demişəm ki, bütün ölkə ərazisində mənim ali mənsəbli zadəgan, yaxud da sənətkar kimi qarşılanmağım barədə göstəriş verilmişdi.

Knyazın yanına gələndə onun qrafına Rostopçinanın məktubunu, daha doğrusu, içi dolu böyük bir bağlamı bizə təqdim etməsi ətrafdakıların gözündə hörmətimizi daha qaldırdı.

Biz bir saat knyazın yanında olduq və o, elə həmin axşama bizi yeməyə dəvət etdi.

Hələ saat dörd idi, yemək isə saat altıda başlayacaqdı. Birtəhər imkan tapıb evə qayıtdım ki, zavallı qrafınanın məktubunu oxuyum. Mən onunla hələ Moskvada tanış olmazdan əvvəl məktublaşmış və yaradıcılıq münasibəti yaratmışdım. O, gəlişimdən xəbər tutan kimi tələsik kənddən qayıdıb gəlmiş və məni gözlədiyini bildirmişdi. Bunu eşitcək, tez onun yanına getdim və ağır xəstəliyə düşər olduğunu, qəm-qüssəyə batdığını gördüm, ona əzab verən xəstəlik sağalmaz idi.

Etiraf edirəm ki, o, ilk baxışdan mənə kədərli bir təsir bağışladı: həmişə məlahətli, cazibəli görünən sifətində artıq ovunu ələ keçirmiş ölümün ilkin əlamətləri hiss olunurdu.

Mən onunla görüşə dəftər-qələmlə, ədəbi və siyasi xatirələrini götürmək məqsədilə gəlmişdim – siyasi xatirələr onun ömrünün sonuna qədər Moskvanın yandırılmasında ittiham olunan qayınatası – məşhur Rostopçin haqqında idi, o bu ittihamı nə qədər inkar etsə də, Sizif daşı kimi həmişə qayıdıb boynunda qalırdı. Ancaq mən heç bir qeyd götürə bilmədim, bütün görüş ərzində onunla

söhbət etdim. Bu cazibədar xəstənin söhbəti çox maraqlı idi; o, söz verdi ki, maraqlandığım hər şey barədə mənə məlumat göndərəcək. İki saatlıq söhbətin onu yorub, əldən saldığını görüb getmək istədiyimi bildirdikdə, dəftərimi götürüb birinci səhifəsində aşağıdakı sətiri yazdı: “Rus dostlarını, onların arasında isə Yevdokiya Rostopçinani heç vaxt unutma! Moskva, 14-26 avqust 1858”.

Görüşümüzdən bir neçə gün sonra o, geri qayıtdığı kənddən mənə öz qeydlərini göndərdi. Bu qeydlərin arasında bir məktub da vardı.

Mən aşağıda həmin məktubun tam mətnini verirəm ki, günlərin bir günü tanış olduğum şair qəlblı, xeyirxah, ağıl sahibi olan bir şəxs haqqında təsəvvür yarada bilim. Bu qadın fransız dilində həm nəzmdə, həm də nəsrə bizim ən məşhur yazıçılarımız kimi yazırdı.

“Voronovo, bazar ertəsi, 18-30 avqust 1858-ci il.

Duşəçka Düma! (bu sözün nə demək olduğunu, təbii ki, mən sizə söyləməyəcəyəm; zəhmət çəkin, özünüz bu sözün nə demək olduğunu lüğətdən axtarıb tapın).

Duşəçka Düma! Gördüyünüz kimi, mən sözümlə üstündə duran qadınam və özüm də qələm əhliyəm! Mən Moskvanın yandırılması ilə bağlı qayınatama bəraət qazandıran məlumatı onun öz dilindən eşitdiyim kimi sizə yazıram. Moskva yanğını bu dünyada onun özünü o qədər yandırıb ki, bəlkə də buna görə o, cəhənnəm alovundan azad ola biləcəkdir.

Qalan hər şey vaxtı gələndə öz yerini tutacaq.

Buraya qayıdanda Habillə görüşdən qayıdan Qabil kimi qarşılandım. Evdə hamı üstümə düşmüşdü, Sizin harada olduğunuzu, nə danışdığınızı və nə üçün bura dəvət etmədiyimi soruşurdular. Onlar mənim Sizin yanınıza gəlməyimə o şərtlə razılıq vermişdilər ki, qayıdanda Sizi də özümlə gətirim. Ərim və qızım Sizi görmədiklərinə çox təəssüfləndilər, evə tək qayıtmayacağıma elə əmin idilər ki... Etiraf edirəm ki, Sizinlə görüşərkən vəziyyətim çox acınacaqlı idi... Ailədə hamı Sizin necə şəxsiyyət olduğunuzla maraqlanır, bilmək istəyirlər, görəsən Siz portretlərinizin, əsərlərinizin, yaxud qəhrəmanlarınızın onların təsəvvüründə canlandığı adama oxşayırsınızmı? Bir sözlə, mənim kimi bütün ailəmiz də məşhur və hörmətli səyyahdan başqa heç nə düşünmür, odur ki, hamı Sizə öz dərin təşəkkürünü bildirir.

Yol məni lap əldən saldı, qızdırma da ki öz işindədir; ancaq yenə də o, mənim öz zəif əllərimlə Sizin qüdrətli əlinizi var gücümlə – onsuz da bir elə gücüm qalmayıb – sıxmağıma mane ola bilmədi. O əlləri ki, büküləndə yazdığı gözəl sətirlər qədər açılında xeyirxah işlər görüb və həmin dostumun, hətta qardaşımın alnından öpürəm.

Mütləq görüşənə qədər! Bu dünyada olmasa da, o dünyada hökmən görüşərik.

Otuz illik dostunuz: Yevdokiya Rostopçina”.

İki sənətkar arasında vasitəçilik vəzifəsini öz öhdəsinə götürən knyaz Baryatinski – İmperatorun canişini qrafınyanın vədinə əməl edərək göndərdiyi bu məktubunu və qeydlərini son dərəcə sadəliklə mənə çatdırdı.

Bu isə ikinci məktubdur – o, birincidən daha kədərlidir.

Bu iki məktub arasındakı müddət ərzində – 18 avqustdan 27 sentyabra (30 avqust – 10 sentyabr) qədər zaman onu son mənzilə bir addım da yaxınlaşdırmışdı.

“Voronova, 27 avqust – 10 sentyabr 1858-ci il.

Əzizim Düma, bu, Sizə vəd etdiyim qeydlərdir: özgə vaxt Sizin üçün bu məktubu yazmaq, iki köhnə dostum haqda qeydlərimi ipə-sapa düzüb yeni bir dostuma təqdim etmək mənim üçün çox xoş olardı, ancaq kaş ki, indi bu qaralamanı axıra çatdırmağa qüvvəm çataydı. Təsəvvür edin ki, ömrümdə heç vaxt belə ağır xəstə olmamışam, elə zəifləmişəm ki, yatağımdan qalxıb yeriyə bilmirəm və beynimdə elə qarmaqarışq fikirlər dolaşır ki, özüm özümü güclə tanıyıram. Buna baxmayaraq, Sizə göndərdiyim bu məlumatların səhihliyinə qətiyyənlə şübhə etməyin; onlar qəlb yaddaşımın diktəsidir və inanın ki, ürəyin yaddaşı beynin hafizəsindən daha uzunömürlüdür. Bu məktubu Sizə təqdim edən əllər özü mənim yazdıqlarımın həqiqiliyini sübut edir.

Əlvida! Məni unutmayın. Yevdokiya.

P.S. Mən məktubumu bir daha gözdən keçirdim və o, mənə mənasız göründü. Yəqin ki, buna görə Siz məni üzrlü hesab edərsiniz, məhz ona görə ki, Siz bu məktubu alanda mən ya o dünyada, ya da ki, can üstə olacağam”.

Etiraf edirəm ki, bu məktub ürəyimi yaman göynətdi. Mən ondan ayrılıb Petrovski parkının yaxınlığında yaşayan xeyirxah dostlarımla yanaşı qayıdarkən demişdim: “Yazıq qrafınyaya Rostopçina, o, iki aydan artıq yaşamaz”.

Bəd xəbər peyğəmbərliyi! Mənim əvvəlcədən dediklərim görəsən, həqiqətən həyata keçmişdimi?!

Mən bədbəxt qrafınyanı yada salıb dərindən köksümü ötürdüm və onun mənə göndərdiyi qeydlərə nəzər saldım. Bu qeydlər əsasən Lermontova – Puşkindən sonra Rusiyanın ən yaxşı şairinə aid idi; bəziləri onun Puşkindən də üstün olduğunu, yəni Rusiyanın birinci şairi olduğunu düşünürlər. Bir halda ki, Lermontov daha çox Qafqaz şairidir – xatırladaq ki, o, buraya sürgün edilib, burada yazıb-yaradıb, mübarizə aparıb, nəhayət, burada öldürülüb – odur ki, fürsətdən istifadə edərək, hazır qələmimizin altına düşmüşkən, bu dahi insan haqqında sizə bir neçə kəlmə deməliyik: mən hələ Fransada “Muşketyorlar”ı yazarkən onun ən yaxşı romanı olan “Peçorin, yaxud zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərinin tərcüməsini verərək öz həmvətənlərimə təqdim etmişdim.

Qrafınyaya Rostopçinanın Tiflisə, mənə göndərdiyi qeydləri aşağıda olduğu kimi verirəm; oradakı şeirləri isə sonra tərcümə edəcəyəm.

“Mixail Yuryeviç Lermontov.

Lermontov 1814, yaxud 1815-ci ildə zəngin və adlı-sanlı bir ailədə anadan olmuşdur. Lap kiçik yaşlarında ata-anasını itirdiyindən, ana nənəsinin

himayəsində böyümüşdür. Ağillı və ləyaqətli qadın madam Arsenyeva onu ulu babalarının adına, nəslinə layiq böyütmüş, onda hər şeyə sonsuz məhəbbət hissi aşılaya bilmişdi. Qadın onun tərbiyəsi üçün heç nəyi əsirgəməmişdi. O, on dörd-on beş yaşlarında artıq şeir yazırdı; doğrudur, ilk şeirləri hələ onun gələcəkdə parlaq və böyük istedadla malik şair olacağına vəd etmirdi.

Bütün müasirləri kimi vaxtından əvvəl kamilləşən, həyat haqqında mücərrəd təsəvvürlərə malik olan Lermontov onu real, olduğu kimi dərk edə bilmirdi; onun şəxsiyyətində mücərrəd nəzəriyyə ilə real təcrübə ziddiyyət təşkil edirdi. O, nə həyatın gözəlliklərindən, nə də gəncliyin bəxş etdiyi xoşbəxtlikdən faydalana bilirdi. Özünü, həyatı dərk etdiyi gündən bəri tək bir şey ona möhkəm təsir etmişdi və bu iz onun bütün gələcək həyatında öz əksini tapmışdı. Belə ki, o, sifətdən çox çirkin idi və sonralar bu çirkinlik onun daxili aləminin zənginliyinə təslim oldu və şairlik ruhu onun sadə keyfiyyətlərini üzə çıxaranda, demək olar ki, tamamilə yox oldu. Bu zahiri çirkinlik son dərəcə şöhrətpərəst və dəlisov gəncin ağılına, zövqünə və davranışlarına istiqamət verdi. Kiminsə xoşuna gələ bilməyəcəyini anladığından, o vaxtlar dəbdə olan bayronizmə uyaraq, o da ya başqalarını özünə heyran etmək, ya da insanları dəhşətə gətirmək istədi. Don Juan onun üçün həyatda təkə əsər qəhrəmanı deyil, həm də bir örnək oldu; onun can atdığı aləm sirli, qaranlıq, kinayəli bir dünya idi. Bu uşaqlıq əyləncəsi şairin iti, təsirli düşüncələrində silinməz izlər buraxdı; o, daim özünü gah Lauranın, gah Manfredin yerinə qoydu və tədrisən buna alışdı. Mən onunla iki dəfə uşaqlar üçün təşkil olunmuş balda rastlaşmışdım, o vaxt mən uşaq kimi atılıb-düşəndə, oynayanda, o isə mənimlə həmyaşdı, hətta bəlkə də məndən bir az kiçik olmasına baxmayaraq, işvəkar əmiqızımla dilxoşluq edir, necə deyərlər, sanki ikibaşlı oyun oynayırdı. Qoca kimi sir-sifəti qırıq-qırıq olmuş, yaşlıları böyük əzmlə yamsıladığından yaşını qabaqlayan bu zavallı uşağın mənim üstümə necə gəldiyini, məndə necə qorxunc təəssürat buraxdığını heç vaxt unutmaram. Mən əmim qızı ilə yaxın sirdaş idim. Lermontovun onun albomuna yazdığı şeirləri mənə göstərirdi. Onlar mənim xoşuma gəlmirdi, çünki bu şeirlərdə ifadə olunan fikirlər, hisslər həqiqi deyildi...

O vaxtlar mən Puşkinin, Bayronun, Jukovskinin, Şillerin vurğunu idim və özüm də şairlikdə qələmimi sınayırdım. Hətta bir dəfə Şarlotta Kordyeyə bir oda yazmışdım, ancaq yaxşı ki, sonradan həmin şeiri yandırdım.

Mən Lermontovla, o qədər də qanım qaynamayan bu şairlə tanış olmağa can atmadım da. O, ümumi yataqxanası olan nəcib bir pansiona yazıldı; bu, əslində, Moskva universitetinə hazırlıq məktəbi idi; daha sonra çar ordusunda podpraporşik hərbi məktəbinə qəbul oldu. Burada onun həyatı tamamilə başqa səmtə yönəldi.

Acıdil, kinayəli və çoxbilmiş olduğundan başqalarını lağa qoymaq, ələ salıb zarafatlaşmaq onun əsas məşğuliyyətinə çevrildi. Bununla belə, zəngin, müstəqil bir ailədən çıxan, gözəl danışmaq qabiliyyətinə malik olan bu adam

ləyaqətli zadəgan gənclərinin sevimlisinə çevrildi. O bu cəmiyyətin əyləncə mənbəyi, maraqlı həmsöhbəti, dəlisov gəzintilərinin təşəbbüskarı idi – qıyası, ömrünün bu çağında hamı necə hərəkət edirsə, o da eləcə edirdi.

Hərbi məktəbi qurtarandan sonra o, qusar alayında xidmətə başlayır və cəldliyi, həyat eşqi, gələcəyə baxışı, əzmi, iradəsi ilə orada da hamının rəğbətini qazanır. O, yoldaşlarına, düşərgə və kazarma həyatına dair ən adi mövzularda da bədahətən şeirlər deyərmiş. Mənim oxumadığım bu şeirlər yəqin ki, qadınlara həsr edilmədiyindən deyilənlərə görə, müəllifin ən çılğın, hərarətli şeirləri imiş. Hər kəsə bir ayama qoşan şair də öz payını alır: o, Fransadan bizə gəlmiş, şit və kobud zarafatları ilə seçilən, hamının yaxşı tanıdığı qozbel Mayö adlı birisinə sir-sifətdən çox oxşadığından elə hamı başının yekəliyinə, bəstə boyuna görə ona Mayö deyərmiş.

Ürəyi istədiyi kimi keçirdiyi qayğısız gənclik illəri onun bəzi cəmiyyətlərə yol tapmasına, belə cəmiyyətlərdə qadınların qəlbini ovlayıb bundan zövq almasına, vaxtını necə gəldi xərcləməsinə, saxta çılğın ehtirası ilə bəzi ailələrdə suyu bulandırmasına mane olmur. Sanki o özünə sübut etmək istəyirdi ki, çirkinliyinə baxmayaraq, qadınlar onu sevbilərlər. Mən özüm onun qarmağına keçmiş bir çoxlarının etirafını onların öz dillərindən eşitmişəm; qarşımda göz yaşı axıdan rəfiqələrimin halına gülərək bu adamın orijinal təcrübələrində istifadə etdiyi mürəkkəb və gülməli üsullar mənə donjuanlıqdan çox, amansızlıq kimi gəlib.

Yadımdadır, bir dəfə o, varlı bir namizədin əlindən nişanlısını almaq üçün necə hoqqa çıxardı; həmin varlı adam geri çəkildəndə hamıya elə gəlirdi ki, Lermontov onun yerini tutacaq, lakin birdən-birə həmin qadının qohumları imzasız məktub aldılar, həmin məktubda onları lənətləyərək Lermontovu qovmağı, özlərinə yaxın buraxmamağı məsləhət görürdülər, onun haqqında min cür nalayiq, axmaq əhvalatlar danışdılar. Bu məktubu elə Lermontov özü yazmışdı və bundan sonra onu bir də həmin evdə görənlər olmadı.

Elə bu arada Puşkinin ölüm xəbəri hər tərəfə yayıldı. Rəqibləri bir-birilə vuruşduran bu mənfur cəmiyyətə qarşı çıxmış bütün rus gəncləri kimi Lermontov da alababat, lakin kəskin bir şeir yazdı. Bu şeirdə o, birbaşa İmperatora müraciətlə qatildən intiqam alınmasını tələb edirdi. Həmin vaxt hamı coşmuşdu və cavan oğlan üçün təbii görünən bu hərəkət qəbahət kimi qəbul edildi. Nəticədə təzəcə şairliyə başlayan, dünyasını dəyişmiş qələmdaşını müdafiəyə qalxan Lermontov cəzalandırılaraq hərbi dustaqxanaya salındı və sonra Qafqaz alayına göndərildi. Lermontovun dostlarının narazılığına səbəb olan bu xoşagəlməz hadisə əslində, onun xeyrinə oldu.

Sankt-Peterburqun əyləncəli, mənasız mühitindən ayrı düşən, çətin vəzifə və daimi təhlükə ilə üz-üzə dayanan, fasiləsiz hər bəsnəsinə və eyni zamanda sonsuz füsunkarlığa malik yeni bir ölkəyə düşən şairin özündən başqa ümid yeri olmadığından, birdən-birə böyüdü və kamilləşdi. Bu vaxta qədər onun

qələmindən çıxan şeirlər adilər sırasında idisə, bu andan etibarən, o, daha böyük səylə və bütün istedadı ilə qələmə sarılaraq yazdı, yazdıqlarını onu yalnız sürgündə tanıyanlara və əsərləri ilə hələ tanış olmayanlara göstərdi. Məhz burada Puşkinlə Lermontovu bir-birilə müqayisə etmək yerinə düşərdi.

Puşkin başdan-ayağa təlatümdür, fəvvarədir; düşüncələr onun əqlindən və qəlbindən bulaq kimi qaynayır. Sonra şair həmin fikri yenidən işləyib cilalayır, süzgcdən keçirir, mükəmməlləşdirir, ancaq onun bütünlüyünə, yetkinliyinə toxunmur.

Lermontov isə axtarır, düzüb-qoşur, saf-çürük edir; yaradıcılıq qabiliyyəti, zövqü ona cümləni, ifadəni ümumiləşdirməyin yollarını göstərir, ancaq şairin əsas qayəsi yenə də nizamsız, qeyri-müəyyən və dağınıqdır; hətta bu gün onun əsərlərinin tam külliyyatında biri-birinin tamamilə eyni olan iki şeirin, ideyanın, bəndin tamamilə fərqli ifadəsinə rast gəlmək olar.

Puşkin hər hansı kiçik şeirində belə, əvvəlcədən özünə hesabat verir, şeirin dinamikasına ciddi yanaşır.

Lermontov isə vərəqə ağına gələn bir-iki misranı cızma-qara edir və bundan nə hasil olacağını ilkin mərhələdə özü də bilmir; sonradan bu fikirləri beynində cəmləşdirir və uyğun gələnləri götürüb şeir şəklinə salır. Onun şeirlərində adamı ən çox məftun edən təbiət təsvirləridir; şair özü gözəl təsvirçi-rəssam olduğundan, onun əsərlərində də bədii təsvirçilik şairliyi tamamlayır, ancaq çox vaxt düşüncələrindəki zənginlik, mövzu bolluğu fikirlərinin nizamlanmasına mane olur. O, Qafqazda olarkən yalnız asudə vaxtlarında, hərdənbir öz fikirlərini cilovlamaq imkanı qazanmışdı – eyni zamanda istedadının, bacarığının gücünü və şairlik keyfiyyətlərini dərk etmişdi; hər dəfə dəftərini şeirlə yazıb doldurandan sonra, onları bir daha diqqətlə gözdən keçirər və Sankt-Peterburqdakı dostlarına göndərirdi. Bu üsul onun ən yaxşı əsərlərinin bir çoxunun itməsinə səbəb olduğundan təəssüflənməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Tez-tez yollarda çeçenlər və qabardinlər tərəfindən təqib olunan, selə, ya da uçuruma düşməkdən ehtiyat edən, çayın dayaz yerlərindən keçməyə çalışan, öz canını xilas etmək üçün ona etibar olunan məktub bağlamalarını bəzən hara gəldi tullamağa məcbur olan Tiflis poçtalyonu, görünür, Lermontovun dəftərlərindən iki-üçünü harasa tullayıbdır. Yəqin ki, Lermontovun son dəfə öz nəşirinə göndərdiyi dəftər də beləcə itib, bizim əlimizdə yalnız həmin dəftərdəki şeirlərin qaralaması qalıb.

Qafqazda Lermontovun cavanlıq nəşəsi kədərli və qəmgin ruh düşkünlüyü ilə əvəz olunur ki, bu da onun düşüncələrini daha da dərinləşdirərək bütün əsərlərinə möhürünü vurur. 1838-ci ildə ona Sankt-Peterburqa qayıtmağa izin verilir, artıq şairin istedadı onun nüfuzunu elə qaldırmışdı ki, hamı onu hörmətlə qəbul etməyə can atırdı. Onun qadınlarla xoş münasibəti, onları asanlıqla ələ keçirməsi başqa kişilərin ona qarşı kin bəsləməsinə səbəb olurdu; Puşkinin ölümü ilə bağlı Fransa səfirinin oğlu müsyo dö Brantla şairin mübahisəsi düşmənçiliyə səbəb olur və qısa müddət ərzində ikinci dəfə fransızlar və ruslar arasında duel

təyin olunur. Ancaq qadınların bu barədə boşboğazlıq etməsi sayəsində hələ dueldən əvvəl onun sorağı hər yerə yayılır və iki xalq arasında düşmənçiliyə son qoymaq üçün Lermontov yenidən Qafqaza göndərilir.

Şairin yaradıcılığının ən mübariz və məhsuldar dövrü məhz döyüşkən və füsunkar gözəlliklərlə zəngin olan bu ölkəyə ikinci gəlişi dövrünə təsadüf edir. Qəribədir ki, birdən-birə onun keçmiş yaradıcılığı kölgədə qalır və 1840-cı ildə yazdığı böyük və dərin mənalı şeirləri bir il əvvəlki gəncin yazdığı şeirlərindəki fikirlərə oxşamır. Artıq bu şeirlərdə onun özünə inamı, hadisələrə daha real münasibəti bariz şəkildə özünü göstərir; onda xırda şöhrətpərəstlik hissləri yox olur, şair yüksək cəmiyyət üçün darıxır, ancaq bunun yeganə səbəbi orada dostlarını qoyub gəlməsi idi.

1841-ci ilin əvvəlində şairin nənəsi madam Arsenyeva əlaqədar təşkilatlara ərizə ilə müraciət edərək sevimli nəvəsini görmək istədiyini bildirir. Səbəbi isə bu idi ki, nənə artıq qocalıb əldən düşdüyünə görə, nəvəsinə xeyir-dua vermək istəyirdi və ömrünün son günlərində onun başının üstündə olmasını arzulayırdı. Lermontov fevralın 7-si, ya 8-də Sankt-Peterburqa gəlir. Lakin qarların vaxtsız əriməsilə əlaqədar yolların gediş-gəliş üçün yararsız hala düşməsi ucqar quberniyada yaşayan madam Arsenyevanın nəvəsinə qovuşmasına əngəl olur.

Mən Lermontovla elə bu vaxtlarda tanış oldum və biz iki gün ərzində dostlaşa bildik. Beləliklə, mən daha bir dost qazandım, ancaq, əzizim Düma, paxıllığınız tutmasın. Biz ikimiz də eyni firqənin üzvü idik və səhərdən axşama qədər bir yerdə olurduq, bu isə bizim bir-birimizə çox yaxınlaşmağımıza, inanmağımıza səbəb oldu və mən onun cavanlıq macərələrini, çıxardığı hoqqaları – bütün bildiklərimi söylədim və beləcə olub-keçənlərə doyunca güldük; artıq elə yaxın dost olmuşduq ki, sanki uşaq vaxtından bir-birimizi tanıyırdıq.

Lermontovun paytaxtda keçirdiyi üç ay, fikrimcə, onun ömrünün ən parlaq və xoşbəxt günləri idi. O, ali cəmiyyətdə səmimi qəbul edilir, yeni tanışları onu sevir, ehtiram göstərirdilər, o isə öz növbəsində gün ərzində yazdığı şeirləri axşam gətirib bizə oxuyurdu. Onun şən, zarafatçı xarakteri bu yeni dostların əhatəsində daha da qol-qanad açırdı; demək olar ki, hər gün yeni bir lağlağı, yaxud lətifə düşünürdü və biz onun bitib-tükənməyən şuxluğu sayəsində saatlarla bir yerdə maraqlı vaxt keçirir, uğunub gedirdik.

Günlərin bir günü o bizə “Ştos” adlı yeni bir roman oxuyacağını bildirdi. Lermontov belə hesab edirdi ki, bunun üçün dörd saat kifayət edəcəkdir və odur ki, xahiş etdi ki, axşam düşməmiş hamı yığılsın və qapıları bağlayaq, xüsusilə də kənar adamlar üçün. Hamı onun istəyini yerinə yetirdi, Lermontov qoltuğunda böyük bir dəftərlə içəri daxil oldu, lampa gətirildi, qapılar bağlandı və o oxumağa başladı ... on beş dəqiqəyə də qurtardı. Sən demə, bu islaholunmaz kələkbaz bir gün əvvəl dəhşətli bir əhvalatın cəmi-cümlətəni bircə fəslini iyirmi səhifədə yazmışdı.

Dəftərin qalanı isə ağ vərəqlər idi.

Roman elə buradaca yarımçıq qalmışdı və bir daha tamamlanmadı.

Bu arada onun icazəsinin vaxtı sona çatdı, nənəsi madam Arsenyeva isə gəlib çıxmaq bilmirdi.

Onun vaxtının uzadılması üçün yenə ərizə verildi, bu müraciətlər əvvəlcə rədd edilsə də, daha sonra yüksək mənsəbli şəxslərin təzyiqi nəticəsində hər şey öz yoluna qoyuldu.

Lermontovun özü getmək istəmirdi, sanki nəşə xoşagəlməz hadisənin baş verəcəyi ürəyinə dammışdı.

Nəhayət, ya aprelin axırı, ya da mayın əvvəli idi – dəqiq deyə bilmərəm, onunla vidalaşmaq üçün üç nəfər bir yerə yığılmışdıq. Onun əlini axırıncı sıxan mən oldum: Lermontov və mən son döyüşlərdən birində amansızcasına qətlə yetirilən daha bir dostumuzla bir süfrədə şam etdik. Şam yeməyi başlayandan ta qurtarana qədər Lermontov ömrünün sonunun yaxınlaşdığını deyirdi.

Mən onu susdurmağa çalışır, qabaqcadan ürəyinə daman əsassız fikirləri boş-boş danışmaq adlandırır, ələ salaraq bunları ağılından çıxarmasını söyləyirdim, ancaq onun sözləri istər-istəməz qəlbimə kölgə salırdı.

İki ay sonra onun bu duyğusu həqiqətən özünü doğrultdu, açılan silah ikinci dəfə Rusiyanın milli sərvəti olan dəyərləli şəxsiyyətlərindən birini apardı.

Ən acınacaqlısı isə o idi ki, bu dəfə ölümcül zərbə dost əli ilə vurulmuşdu.

Qafqaza gəldikdən sonra növbəti əməliyyatın keçiriləcəyi günü gözləyən Lermontov Pyatiqorskda mülicə sularına gedir. Şair orda çoxdan bəri məsxərə və lağlağı hədəfinə çevirdiyi dostlarından birinə rast gəlir və orada keçirdiyi bir neçə həftə ərzində Martinov yenidən şairin şit zarafatlarının qurbanı olur. Günlərin bir günü Lermontov qadınların əhatəsində olan Martinovun çərkəzlər kimi böyründən iki xəncər asdığını görür; bu isə qvardiya süvarisinin hərbi geyiminə o qədər yaraşmırdı; şair ona yaxınlaşaraq gülüb deyir:

– Martinov, siz bu libasda necə də gözəl görünürsünüz! Lap iki dağlıya oxşayırsınız.

Bu sözlər onsuz da dolmuş səbir kasasını daşdırır və dərhal duel elan edilir. Ertəsi gün hər iki dost döyüşə hazır idi... Şahidlər mübahisəni sülhlə yoluna qoymağa cəhd göstərirlər, ancaq heyhat... Heç nəyin xeyri olmur; olacağa çarə yoxmuş. Lermontov Martinovla vuruşacağını heç cür ağına sığışdırı bilmirdi.

Şair doldurulmuş hazır tapançanı ona verən şahidlərə deyir:

– Doğrudanmı mən bu cavan oğlanı nişan alacağam?

Nişan aldı, ya almadı, bunu deyə bilmərəm... Ancaq gerçək budur ki, iki dəfə güllə açılır və rəqibin gülləsi Lermontovu ölümcül yaralayır.

Beləliklə, eyni qayda ilə aradan götürülən bir şairi də iyirmi səkkiz yaşında itirdik; Puşkindən sonra yalnız o bizə təsəlli verə bilərdi.

Maraqlıdır ki, Dantes də, Martinov da hər ikisi qvardiya süvari alayında xidmət edirdilər.

Yevdokiya Rostopçina”.

Elə təzəcə bu yazını oxuyub axıra çatdırmışdım ki, Fino məni aparmağa

gəldi. Saat altı idi. Biz arabaya mindik və knyazın evinə yollandıq.

Çox az adam vardı.

– Knyaz, – qrafinya Rostopçinanın məktubunu cibimdən çıxararaq ona verdim, bəlkə siz mənə qrafinyanın yaşadığı kəndin adını oxumağa kömək edəsiniz?

– Nəyinizə lazımdır ki? – knyaz məndən soruşdu.

– Ona cavab yazmaq üçün.

– Necə? Məgər sizin xəbəriniz yoxdur?

– Nədən?

– Qrafinya artıq dünyasını dəyişib!

XL FƏSİL

İQTİBASLAR

Gəlin, zavallı qrafinya Rostopçinanın poetik qələmi ilə mənəvi və fiziki təsvirini verdiyi dahi şairin fitri istedadı ilə oxucuları tanış edək.

Kişilər bir-birləri tərəfindən qiymətləndirilə və ad-san qazana bilərlər, ancaq onlar haqqında həmişə qadınların dilindən söylənilənləri eşitmək lazımdır.

Biz onun əsərləri arasında uzun-uzadı seçim etməyəcəyik; sadəcə, Lermontovun əlimizdə olan şeirlərindən bir neçəsini götürürük və oxucularımızı onun ən böyük əsəri olan “Demon” poeması ilə tanış edə bilmədiyimizə təəssüflənirik – biz artıq oxuculara sənətkarın gözəl romanı “Peçorin”i təqdim etmişik, ancaq şairin dühası hər yerdə – bütün şeirlərində özünü göstərir və onlar nə qədər dəyişikliyə uğrasalar da, hansı formaya düşsələr də, dəyərini itirməyəcək və oxucular tərəfindən yüksək qiymətləndiriləcək.*

* Oxucular şairin Düma söz açdığı şeirləri ilə azərbaycanca tanış olduqlarına görə burada bir daha onları verməyə lüzum görmədik.

XLI FƏSİL

İRAN HAMAMLARI

Bütün günü Finonun dili ağzına sığmır, elə hey deyirdi ki, axşama bizim üçün gözlənilməz bir sürpriz hazırlamışdır.

Qrafinya Rostopçinanın ölüm xəbərindən sonra ovqatım təlx olmuşdu və eşidəcəyim heç bir xoş xəbər eynimi açmırdı, Finonun bu yeni sürprizi ilə daha münasib vaxtda tanış olmağa üstünlük verirdim.

Ancaq mən tək deyildim, odur ki, Finoya dedim ki, bu axşam bütün vaxtımız tamamilə onun ixtiyarındadır. Biz küçəyə çıxıb drojkiyə mindik.

– Hamama! – O, rus dilində dedi.

Mən rus dilini kifayət qədər bilirdim, odur ki, Finonun elə indicə ağzından çıxan sözün də nə demək olduğunu başa düşdüm.

– Hamama? – ondan soruşdum. – Deməli, biz hamama gedirik?

– Bəli, – o cavab verdi. – Yoxsa buna etiraz etməyə bir səbəb var?

– Hamama? Siz məni nə yerinə qoyursunuz? Axı dediniz ki, indiyə qədər görmədiyim bir yeniliklə tanış edəcəksiniz və hamama getməyin mənim üçün sürpriz olacağını düşünməyiniz, mənə kobud zarafatdır.

– İran hamamları ilə tanışsınız?

– Ucundan-qulağından eşitmişəm.

– Bəs heç o hamamlarda olmusunuz?

– Yox.

– Hə, bax, elə bu da sizin üçün sürpriz deməkdir.

Biz söhbət edə-edə Tiflisin əyri-üyrü küçələrilə yolumuza davam etdik, bu küçələr gecələr çox zəif işıqlandırılırdı.

Tiflisdə olduğum altı həftə ərzində, bir gün əvvəl əli-ayağı salamat gördüyüm adamların ertəsi gün birinin axsadığını, o birinin qolu sarıqlı gəzdiyini görürdüm.

– Sizə nə olub belə? – deyər onlardan soruşduqda belə cavab verirdilər:

– Təsəvvür edirsinizmi, dünən axşam araba ilə evə qayıdanda körpü yoluna çıxdıq və arabadan yerə yıxıldım.

Kimdən soruşurdumsa, hamı eyni cavabı verirdi, elə bil sözləşmişdilər.

Artıq belə hallarda yalnız nəzakət xatirinə nə olduğunu xəbər alırdım və sual verdiyim adam deyəndə ki, “Təsəvvür edirsiniz, dünən axşam evə gedəndə...” mən onun sözünü kəsirdim:

– Körpü yoluna çıxmışdınız, elə deyilmi?

– Bəli.

– Siz də arabadan yerə yıxıldınız, hə?

– Elədir ki var! Siz bunu haradan bilirsiniz?

– Təxmin edirəm...

Hamı mənim bu uzaqgörənliyimə heyran qalırdı.

Biz də taleyin bu qismətinə tuş gəlmək eşqi ilə küçələri yel kimi şütü-yüb keçirdik.

Xoşbəxtlikdən, sərt enişindən ehtiyat etdiyim meydança dəvələrlə dolu olduğundan arabaçımız atların yüyənini çəkərək yavaş-yavaş keçib getməli oldu. Tiflis küçələrində araba ilə sürətlə getmək onun içindəkilər üçün narahatlıq yaradır; ancaq bu, piyadalar üçün xüsusilə təhlükəlidir.

Küçələrdə və arabalarda işıq olmadığından və çala-çuxurlu yollar yayda toz-torpaqla, qışda isə palçıqla örtüldüyündən, əgər gecə vaxtı piyadanın əlində fənəri olmasa, yəqin ki, bu xəndəklərdən birinə düşər... arabanın, faytonun içindəki yolçu isə şübhəsiz, hər xəndəkdə yerə də yıxılar, hələ atların ayağı altında da qalar...

Gecənin qaranlığında xüsusilə əfsanəvi görünən bu dəvələrin arasından keçməyimiz on beş dəqiqə çəkdi.

Beş dəqiqədən sonra isə artıq hamamın qabağında idik.

Bizi gözləyirdilər. Lap sübhədən Fino tapşırırmışdı ki, bizim üçün nömrə saxlasınlar.

Şişpapaqlı bir iranlı bizi altı boşluq olan dəhlizlə aparıb çimən kişilərlə dolu bir zalda keçirdi – əslində, ilk baxışda mənə belə göründü; ancaq diqqətlə baxdıqda səhv etdiyimi anladım.

Bura ağzına qədər çimən arvadlarla dolu bir zal idi.

– Mən özüm çərşənbə axşamını – qadınlar gününü seçdim, – Fino dedi, – əgər dostlarımıza sürpriz hazırlayırsanız, gərək bu, sözün həqiqi mənasında sürpriz olsun.

Həqiqətən də, bu, heç nəyi veclərinə almayan arvadlar üçün yox, bizim üçün sürpriz oldu. Mən təəssüflə hiss etdim ki, bizim onların arasından keçib getməyimiz heç birisini təəccübləndirmədi; yalnız çox qoca və eybəcər olan iki-üç nəfər fitələri ilə üzlərini gizlətdilər.

Onu da deyim ki, bu arvadlar mənə qorxunc küpəgirən qarıları xatırlatdılar.

Bu ümumi salonda ayaqüstə, oturan, alt köynəkdə ya da lüt əlliyyə qədər qadın vardı; bütün bunlar buxarın içində görünməz olmuşdular, inanın ki, bu buxar dumanında troyalı Eney* də öz anasını tapa bilməzdi.

Bizim borcumuz üzümüzü bu gözəllik ilahələrindən yana çevirmək idi, ancaq onsuz da onlar özləri yaxşıca gizlənmişdilər.

Burada ayaq saxlamaq ehtiyatsızlıq, bəlkə də ağılsızlıq idi və mənim qətiyyə belə bir fikrim yox idi.

Qapı açıldı və şişpapaqlı adam içəri girməyi təklif etdi.

Biz içəri daxil olduq.

Hamam iki otaqdan ibarət idi: birinci otaqda olduqca böyük üç daş “çarpayı” vardı və bu “çarpayılar” elə böyük idi ki, onların üstündə altı nəfər yan-yana uzana bilərdi; ikinci otaq isə...

* A.Düma Publi Vergili Maronun (e.ə.70-19) “Eneida” əsərindəki təsvirə işarə edir.

İndi ikinci otağa da daxil olacağıq, tələsməyin. Birinci otaq soyunub-geyinmək üçün idi.

Bizim üçün saxlanılan xüsusi hamam otağı döşəmənin üstündəki şamdana qoyulmuş altı şamla çox yaxşı işıqlandırılmışdı.

Biz soyunub fitələrimizi götürdük (əlbəttə, bu qadınların yanından ötüb keçərkən üzümüzü örtmək üçün idi) və hamama girdik.

Lakin içəri girməyimlə çıxmağım bir oldu, daha doğrusu, girən kimi çıxmalı oldum; çünki belə bir qatı buxarda nəfəs almaq iqtidarında deyildim. Mən qapını yarıyaq qoyaraq özümü isti buxarlı havaya tədricən öyrəşdirdim.

Hamamın içərisi çox sadə idi: hər yer daşdandı, heç bir örtük, çıxıntı yoxdu, yalnız müxtəlif temperaturu su ilə dolu üç dördkunc hovuz vardı; əslində, bu hovuzların suyu üç müxtəlif temperatura malik təbii bulaqdan gəlirdi.

Çimənlər üçün üç taxta çarpayı vardı. Bu yerdə mən özümü poçt stansiyasındakı kimi hiss etdim.

Həvəskarlar birbaşa gəlib özlərini suyu qırx dərəcəyə qədər qızdırılmış hovuzla atır və qorxmada suya girirlər. Bir qədər zəif həvəskarlar suyunun istiliyi otuz beş dərəcə olan hovuzla girirlər; lap təcrübəsizlər isə ehtiyatla, qorxa-qorxa istiliyi otuz dərəcə olan hovuzda çimirlər. Sonra tədricən otuz beş dərəcəlik hovuzla, daha sonra isə qırx dərəcəliyə keçirlər. Bu minvalla çimənlər suyun hərəkətinin artmasını az hiss edirlər.

Bu hamamda altı, səkkiz, on dəqiqə çimmək olar; on dəqiqəyə yalnız ürəyi sağlam, dözümlü adam tab gətirə bilər.

Qafqazda suyunun istiliyi altmış beş dərəcəyə çatan təbii yeraltı qaynaqlar da vardır; yel xəstəliyinə tutulanlar onların yalnız buxarından müalicə məqsədi ilə istifadə edirlər. Bunun üçün çimən adam dördkunc dəsmalın üstünə uzanır, dörd nəfər isə dəsmalın küncələrindən yapışıb onu qaynar hovuzun üstündə buxara verir.

Deyilənlərə görə, bir erməni yepiskopu bu cür hamamların birində çimərkən faciəli şəkildə ölmüşdü.

O, utandığından müştərilərə xidmət göstərən hamamçıları, kisəciləri içəri buraxmır, onların əvəzinə dəsmalın kənarlarından tutmağı özünün dörd köməkçisinə – keşişlərə həvalə edir. Onlardan biri bacarıqsızlığındanmı, yaxud zarafat xətrinəmi, nədənsə, fitənin ucunu əlindən buraxır. Erməni yepiskopu sürüşüb qaynar hovuzun içinə düşür. Xidmətçi keşişlər haray-qışqırıq salırlar, onu hovuzdan çıxarmaq istəyirlər, ancaq əlləri yandıdığından kömək edə bilmirlər; onların səsinə hamamçılar tökülüşüb gəlirlər, yepiskopu hovuzdan çıxarırlar... Ancaq artıq gec idi; hörmətli keşiş artıq bişmişdi.

Möhtərəm yepiskop kimi bişməyə həvəs göstərən Fino özünü suyunun istiliyi qırx dərəcə olan hovuzun içində atdı.

Bu yerdə Şeytanın nəzərinə çatdıraq ki, Fransanın Tiflisdəki konsulu üçün indidən cəhənnəmdə xüsusi qaynar qazan hazırlamaq lazımdır.

Mən otuz dərəcə qızdırılmış hovuzla yaxınlaşdım və qorxa-qorxa onun içinə girdim, daha sonra rahatlıqla otuz dərəcəli sudan otuz beş dərəcəli hovuzla, daha sonra isə qırx dərəcəliyə keçdim.

Mən isti vannadan çıxanda hamamçılar artıq məni gözləyirdilər. Elə bir balaca nəfəsimi dərmək istəyirdim ki, onlar məni qamarladılar. Mən əvvəlcə müdafiə olunmaq istədim.

– Qoy nə istəyirlər etsinlər! – Fina mənə səsləndi, – yoxsa bir yerini sındırarlar.

Əgər əvvəlcədən haramı, yaxud nəyimi sındıracaqlarını bilsəydim, bəlkə də müqavimət göstərərdim, bunu bilmədiyimdən, özümü büsbütün onların ixtiyarına buraxdım.

Bu iki cəllad məni yuxarıda dediyim taxta çarpayılardan birinin üstünə uzatdı, başımın altına bir balaca balıq qoydular, əllərimi, ayaqlarımı isə düppədüz yanıma saldılar.

Sonra onların hərəsi bir qolumu əlinə alıb oynaqlarımı “şaqqıldatmağa” başladılar. Belə “sümük sındırma” çiyinlərimdən barmaqlarımın ucuna qədər davam etdi.

Onlar qollarımdan qurtarandan sonra ayaqlarıma keçdilər.

Ayaqlarımı “sındırıb” qurtarandan sonra növbə boynuma, kürəyimə və belimə çatdı.

Bütün bu hərəkətlər elə ustalılıqla, elə təbii edilirdi ki, əslində bütün sümüklərimin qırılması əvəzinə, ağrı nədir, əksinə, həzz, ləzzət alırdım. Mənim oynaqlarım, söz yox ki, ömründə belə şey görməmişdilər, ancaq mənə elə gəlirdi ki, sanki bu saat bədənimə mələfəyə büküb, dörd qatlayıb güzgülü şkafla siyirməsinə yerləşdirmək olardı və bundan zərrə qədər də ağrı hiss etməzdim.

Masajın birinci hissəsi qurtardıqdan sonra kisəçilərin ikisi köməkləşib məni çevirdilər və biri qollarımdan tutub var gücü ilə dartdıqca o birisi kürəyimin üstünə çıxıb rəqs edir, bəzən isə sürüşüb şappıltı ilə taxtanın üstünə düşürdü – vallah, təsvir üçün başqa ifadə tapa bilmirəm.

Çox qəribədir, çəkisi təxminən altmış kiloqram olan bu adam kürəyimin üstündə kəpənək kimi yüngül idi. O, yenidən mənim kürəyimə çıxır və bir də sürüşüb düşürdü... və bütün bu hərəkətlər adama inanılmaz ləzzət verirdi. Elə rahat nəfəs alırdım ki, ömrümdə heç vaxt belə rahat olmamışdım; bütün əzələrimdə yorğunluq əvəzinə tükənməz güc hiss edirdim, elə bilirdim ki, əlimi uzatsam, bütün Qafqazı yerindən qaldıraram.

Daha sonra hər iki kisəçi əllərinin içi ilə çiyinlərimi, böyürlərimi, sağrılarımı, baldırlarımı döyəcəlməyə başladılar, sanki mən bir çalğı aləti idim və onlar da mənim üstümdə hansısa bir ariyanı ifa edirdilər. Bu ariya Vilhelm Telin və Şeytan Robertin ariyalarından heç də pis səslənmirdi. Bunu da əlavə edirəm ki, onların ifa etdikləri ariya yuxarıda adlarını çəkdiyim ariyalardan daha üstün idi; məsələn burasındadır ki, ayrı vaxt mən “Malbruk”un bir bəndinin də qol-

qabırğasını on dəfə sındırmadan oxuya bilmirdim, ancaq indi... hamamda başımı sağa-sola tərpedə-tərpedə heç çaşmadan elə oxuyurdum ki, gəl görəsən... Mən əsl adam həddinə düşmüşdüm, əllərim, ayaqlarım oynayırdı... Avazım özümə elə xoş gəlirdi ki, bu aləmdən heç ayrılmaq fikrim yox idi.

Nəhayət, təəssüflər olsun ki, masaj əməliyyatı başa çatdı və kisəçilər son mərhələ olan sabunlama işinə keçdilər.

Kisəçilərdən biri qoluma girib məni oturtdu, özü isə arxamda durdu, sanki Arlekin Pyeronun kürəyində oturub onu öldürəcəkdə; belə olduqda, o biri kisəçi əlinə tiftikli bir kisə keçirib bütün bədənimə başdan-ayağa sürtüb təmizləməyə başladı. Bu vaxt o birisi – ikinci kisəçi vedrələri qırx dərəcə isti su ilə dolu hovuzdan doldurub var gücü ilə kürəyimə və qurşağıma çırpmağa başladı.

Sonra əlinə kisə keçirən adam adı su ilə kifayətlənməyib bir torba götürdü və mən həmin torbanın şişdiyini və sabun köpüyü buraxdığını gördüm; onun içindən çıxan köpük tərpedən dırnağa qədər bütün bədənimə yayıldı. Azacıq gözlərimin açışmasından başqa mən bütün bədənimə örtən bu sabun köpüyünün verdiyi ləzzəti, həzzi heç nədə nə görmüşdüm, nə də hiss etmişdim.

Görəsən nə üçün Parisdə – duyğuların cövlan etdiyi bu şəhərdə İran hamamları yoxdur? Nə üçün heç bir iş adamı Tiflisdən ikicə nəfər də olsa kisəçi gətizdirmir? Təbii ki, Parisdə belə bir hamamdan xeyli gəlir əldə etmək olardı.

Elə ki başdan-ayağa süd kimi ağ, ılıq sabun köpüyünə qərq oldum, məni hovuzun yanına apardılar və bu dəfə ora xüsusi şövqlə girdim, sanki Hilas oğurladığı bütün pəriləri, huri-mələkləri gətirib bura doldurmuşdu.

Mənim üzərimdə aparılan əməliyyat digər yoldaşlarıma da tətbiq olunurdu, ancaq heç kimə fikir vermirdim, elə öz hayımdaydım. Yalnız vannada olanda oyandığımı, özümə gəldiyimi hiss etdim və yenidən xarici aləmlə xoş təmasa başladım.

Suda təxminən beş dəqiqə qalandan sonra çıxdıq.

Uzun, ağappaq dəsmallar giriş otağındakı çarpayıların üstünə salınmışdı, elə ki sərin hava bədənimizə vurdu, biz bundan yeni bir həzz aldığımızı.

Çarpayıların üstündə uzandıq və bizə sulu qəlyan gətirdilər.

Mən Şərqdə nə üçün hamının sulu qəlyan çəkdiyini indi başa düşürəm: burada tütün – ətir, xoş rayihə deməkdir, tütün ənbərlənmiş suyun içərisindən keçərək ətirli borularla axıb gəlir, ancaq bizdə Əlcəzairdən, yaxud Belçikadan gətirilmiş saxta Havana siqarını, bişmiş gildən hazırlanmış qəlyandakı tütünü çəkdikləri qədər də çeynəyirlər... Tfu!

Bizə sulu qəlyan, çubuq və hoqqa* gətirdilər və hər kəs xəyalında özünü türk, fars və ya hindli kimi təsəvvür etdi.

Bu əsnada məclisin heç bir əskiyyə qalması deyə, kisəçilərdən biri bir ayaq üstə dayanan, gitaraya oxşar bir musiqi alətini qıçının üstünə qoyaraq mili simlər üzərində elə gəzdirməyə başladı ki, sanki mil simləri deyil, simlər mili

* Tiryək çəkənlərin işlətdiyi xüsusi qəlyan və onun başına keçirilən borucuq.

axtarırdı. O, musiqinin müşayiəti ilə Sədinin qəzəllərindən yanıqlı, kədərli bir mahnı ifa etməyə başladı.

Bu həzin musiqi bizə elə ahəstə layla çaldı ki, istər-istəməz gözlərimiz yumuldu, qəlyan, çubuq və hoqqa əlimizdən düşdü və biz dərin yuxuya getdik.

Tiflisdə keçirdiyimiz altı həftə ərzində mən üç gündən bir İran hamamlarına gedirdim.

XLII FƏSİL

KNYAGİNYA ÇAVÇAVADZE

Fino mənə söz vermişdi ki, birinci gəlişimizdə evdə olmadığı üçün görüşə bilmədiyimiz knyaginya Çavçavadzenin yanına aparacaq. O, hamma getdiyimiz günün səhəri günortadan sonra saat ikidə bizi aparmağa gəldi.

Bu dəfə xanım evdə idi və bizi qəbul etdi. Knyaginya Çavçavadze bütün Gürcüstanda – qadınlarının gözəl gözləri ilə məşhur olan ölkədə ən məftunedici gözlərə malik xanım kimi ad qazanmışdı, ancaq profildən, yəni yandan baxanda ən çox nəzərə çarpan onun əsl yunan qadınına, daha doğrusu, əsl gürcü qadınına xas gözəlliyi idi; əslində, o, xalis yunan ilə gürcü qanının qarışığı idi.

Yunanıstan Qalateyadır – hamar, şümşad bədənli mərmər heykəldir, Gürcüstan isə, sanki bu mərmər parçasının canlanıb qadın şəklində düşmüş halıdır.

Ancaq heyrətamiz gözəlliyinə baxmayaraq, knyaginyanın çöhrəsində dərin kədər izləri dərhal diqqəti cəlb edirdi.

Görəsən bu hüznün səbəbi nə idi? O, xoşbəxt qadın, bəxtəvər ana idi. Yoxsa təbiət bəzi çiçəklərin xoş rayihəsiz də keçinəcəyini düşünərək həddən artıq gözəllik bəxş etdiyi kimi, ona da sonsuz gözəllik əta etmişdi? Bəlkə də bu onun bir ilə yaxın müddət ərzində ailəsindən ayrı düşməsinə səbəb olan qorxunc macəranın izləri idi?

Ən qəribəsi də bu idi ki, bu məşhur əsir hələ də Şamilə böyük hörmət bəsləyirdi.

– Şamil çox alicənab insandır, – o mənə deyirdi, – o, vəsf edildiyindən də artıqdır.

Gəlin kitabın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, Şamilin çar sarayında əsir saxlanılan oğlu Cəmaləddini geri qaytarmaq məqsədilə çoxdan düşünüb hazırladığı knyaginyanın oğurlanması əhvalatını bütün təfsilatı ilə danışmaq; ancaq bunu qeyd edək ki, onun oğlu əsirliyi özü üçün xoşbəxtlik sayırdı; zavallı gənc azadlığa buraxıldıqdan sonra qəm-qüssədən öldü.

Knyaginya Çavçavadzenin Tiflisdən qırx-qırx beş verst aralıda Sindənadal adlı gözəl mənzərəli, səfalı bir kəndi vardır. Bu knyaz malikanəsi sahili ilə Nuxadan Sarskie Kolodsıya qədər yol gəldiyimiz Alazan çayının sağ tərəfində, Kaxetiyanın gözəl guşələrindən olan Telavinin bir neçə verstliyində yerləşirdi. Knyaginya hər il adəti üzrə may ayında Tiflisdən Sindənadala köçür, yalnız oktyabr ayında geri qayıdırdı.

1854-cü ildə ləzgilərin dağdan enməsi, yəni arana hücum etməsi ilə bağlı gəzən söz-söhbət knyaginyanın Tiflisdə həmişəkindən daha çox qalmasına səbəb olur. Knyaz bu barədə tam dəqiq məlumat əldə olunana qədər köçü təxirə salmağı xahiş edir, sonra mənbələri etibarlı hesab etdiyindən bir az arxayınlaşır və yola düşmək üçün rus təqvimilə iyunun 18-i (fransız təqvimilə iyunun 30-u) seçilir.

Asiyada bir yerdən başqa bir yerə köçmək, xüsusilə varlı ailələr üçün böyük bir iş sayılır, çünki hər şey onların zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulur, odur ki, onların həm şəhər, həm də bağ evləri mebellə təchiz olunmur. Əgər şəhər evindən kəndə köçürlərsə, gərək evin mebelini də ora daşıyalar. Bundan əlavə, əgər Tiflis kimi bir şəhərdə zəruri ərzaq məhsulları çətin tapılırsa, kənd yerində heç tapılmır. Odur ki, köçərkən çay, qənd, ədviyyat, geyim və s. arabalara yükləyib aparırlar, adamlar isə qabaqda – faytonlarda gedirlər.

Buna görə də Qafqaz yolları daim yüklü faytonlar və arabalarla dolu olur.

Onlar bazar günü yola düşməli idilər; ancaq poçt məntəqəsində at tapılmır. Ümumiyyətlə, Rusiyada heç vaxt poçt məntəqələrində at olmur. Mən tam əminliklə deyə bilərəm ki, dörd aylıq səyahətimizin düz bir ayı poçt məntəqələrində at gözləməklə keçib.

Rus hökuməti çox qəribə hökumətdir. Öz gözətçilərinə – “Atlarınıza bir qəpik artıq vergi versəniz, həmişə atınız olar”, demək əvəzinə, onları başlı-başına buraxır, gözətçilərsə səyahətçilərdən min cür fırıldaqla pul qoparmağa çalışırlar; səyahətçilər də artıq pul vermək istəmədiklərindən nəzarətçiləri döyürlər.

Bəli, knyaz və knyaginya bazar günü at tapa bilmirlər. Bazar ertəsi yola düşmək olardı, ancaq rusalarda bazar ertəsi fransızların cümə günü kimi ağır, nəhs gün sayıldığından, onlar çərşənbə axşamı yola düşürlər.

Birinci gün iki araba sınıb sıradan çıxır, üçüncü gün isə fayton qırılır. Belə olduqda, başqa bir arabanın içinə küləş töküb üstədən xalça səririlər, knyaginya üç uşağı – Tamara, Aleksandr və Lidiya ilə birlikdə onun üstündə uzanır. Bu uşaqlar ailənin kiçikləri idilər: balaca Lidiya vur-tut üçaylıq idi, Tamaranın dörd, Aleksandrın isə on dörd yaşı vardı. O biri iki böyük uşaq – Salome və Mariya isə madam Dranseyn adlı fransız dayə ilə başqa bir arabada gedirdilər. Knyaz özü də atın üstündə bütün köçə nəzarət edirdi.

Onlar səhəri gün saat ikidə şəhərkənarı mülkə, daha dəqiq desək, bir tərəfdən sərt enişlə, o biri tərəfdən isə sıldırım bir uçurumunla əhatələnən əlatmaz malikanəyə gəlib çatırlar.

Qoy Rusiyada nəqliyyatın sürəti haqda hər kəs özü mühakimə yürütsün: knyaginya on bir mil yola on səkkiz saat vaxt sərf etmişdi.

Bəlkə siz mənə deyə bilərsiniz ki, Gürcüstan Rusiya deyildir. Mən isə cavab verirəm: Knyaginya Rusiyada bir belə məsafəyə on səkkiz saat əvəzinə otuz altı saat vaxt sərf edərdi.

İyun ayında Sinandal mələklərin yaşadığı saraya, cənnətməkan bir yerə oxşayır: hər tərəf gül-çiçək, üzüm, nar, limon, naringi, çəpişqulağı, sarmaşiq kolları, qızılgülərlə dolu olur; havada iyirmidən çox bitkinin ətri duyulur, xoş rəyihə insanı bihuş edir.

Uşaqlar və qadınlar, bir sözlə, hamı bu gözəl və ucsuz-bucaqsız bağda gəzişir, hamı bir-birinə qarışır, sanki şəhər meyvələri, və gül-çiçəkləri gəlib kəndin meyvələrinə və gül-çiçəklərinə qarışır.

Knyaginya Anetta Çavçavadze Sinandalda bacısı knyaginya Varvara Orbeliani ilə görüşməyə hazırlaşır. İki gün sonra Varvara Orbeliani yeddi yaşlı oğlu Georgi və qız nəvəsi Barotova ilə birlikdə ora gəlir. Onun yanında həmçinin iki dayə və iki xidmətçi qadın da gəlmişdi. Knyaginya Orbeliani dərin matəm içində idi; bu günlərdə əri knyaz İliko Orbeliani türklərlə döyüşdə öldürülmüşdü. Knyaginya Çavçavadzenin yaşlı xalası knyaginya Tina da onları müşayiət edirdi.

Elə bu vaxt knyaza Sinandaldan iki günlük məsafədə yerləşən qalının komandanlığını qəbul etmək barədə göstəriş verilir. Onu ərindən ayıran bu əmr nədənsə knyaginyanı narahat edir, ancaq knyaz onu sakitləşdirərək deyir ki, Tiflisdən Telaviyə qoşun göndərilməsi barədə əmr verilib. Bundan sonra bir neçə gün ardı-arası kəsilməyən yağışlar nəticəsində Alazan daşmışdı və ləzgilərin çayın bu tayına keçməsi qeyri-mümkün idi, odur ki, narahatçılığa əsas yox idi.

Beləliklə, knyaz gedir.

Üç gün sonra knyaginya ərindən bir məktub alır. Onun ərinin müdafiə etdiyi qalaya beş-altı min nəfərə qədər ləzgi hücum etmişdi, lakin qala etibarlı müdafiə olunduğundan və qarnizonun göstərdiyi xüsusi igidlik sayəsində qorxulu heç nə baş verməmişdi.

Əri həm də yazırdı ki, əgər Sinandaldan köçmək zərurəti yaranarsa, özü ona xəbər verəcək. Ərinin təhlükədə olduğunu düşünən knyaginya Çavçavadze özünün də hər an belə bir təhlükəylə üzləşə biləcəyini unudur.

Rus təqvimilə iyulun birinə, fransız təqvimilə iyulun on üçünə qədər hər şey qaydasında gedir. Ancaq elə həmin günün axşamı Telavi tərəfdə gur işıq görünür. Camaat nə baş verdiyini öyrənmək üçün təpənin başına qalxır və uzaqda görünən evlərin başdan-ayağa alov içərisində olduğunu öz gözləri ilə görürlər.

Şübhə yox ki, bu, ləzgilərin işi idi; hamı elə zənn edir ki, knyazın nə qədər ayıq-sayıq olmasına baxmayaraq, ləzgilər Alazan çayını keçə bilmişlər.

Gecə saat on birdə kəndlilər malikanəyə gəlirlər. Onlar yaxşı silahlanmışdılar və niyyətləri də bu imiş ki, knyaginyanı təhlükədən uzaqlaşdırmaq üçün özlərilə bərabər meşəyə aparsınlar. Knyaginya onların təklifini rədd edir; axı əri demişdi ki, Sinandalı tərk etmək lazım gəlsə, özü ona bildirəcəkdi.

Səhər kəndlilər meşəyə çəkiliblər.

Gündüz saat iki radələrində qonşu kəndin sakinləri də gəlirlər və knyaginyaya yalvarırlar ki, malikanəni tərk edib onlarla birlikdə meşəyə qaçsın. Kəndlilər hətta öz evlərindən heç bir əşya çıxara bilmədiklərini, canlarını hər şeydən üstün tutaraq qaçdıqlarını söyləyirlər.

Axşam hamı eyvana çıxanda yanğının lap yaxınlaşdığını, evlərin daha da şiddətlə yandığını görürlər. Bütün kəndi bürüyən alov dəhşətli idi. Nəhayət, knyaginya yanındakıların təkidinə tabe olur və evdə olan gümüş, brilyant və başqa dəyərli əşyaların hamısını yığışdırmağı tapşırır.

Gecəyarısı knyazın kəndlilərindən Zurka adlı biri baş verənləri yerli-yataqlı öyrənmək üçün kəşfiyyata getmək istəyir; knyaginya ona razılıq verir. O

gedir və üç saatdan sonra qayıdıb gəlir. Ləzgilər onu gülləyə tutmuşdular; güllə onun əynindəki paltarını beş-altı yerdən dəlib keçmişdi.

Ancaq hamının düşündüyünün əksinə olaraq, ləzgilər Alazanı keçə bilməmişdilər. Onlar çayın o biri sahilində düşərgə salmışdılar. Yanan küləş tayaları isə çayın sol sahilində idi. Bu adamın sözlərində həm xoş, həm də bəd xəbər vardı; belə ki, knyaz bildirmişdi ki, ləzgilər Alazanı keçə bilməzlər, həqiqətən də, onlar çayı keçməmişdilər.

Zurkanın gəlişindən təxminən bir saat qabaq bir nəfər malikanəyə gəlib özünü erməni taciri kimi təqdim etmişdi; onun dediyindən belə məlum olurdu ki, yanında böyük məbləğdə pul olduğundan, yoluna davam etməkdən qorxur; ancaq bu adam elə danışırdı ki, ləhcəsindən onun erməni yox, dağlı olduğu hiss edilirdi. Knyaginya nökrələrə həmin adamı tərksilah etməyi, əgər qaçmağa çalışsa, güllə ilə vurub öldürməyi əmr edir. Yox, əgər özünü yaxşı aparsa, ona yemək verilməsini də tapşırır.

Səhər saat altıya yaxın malikanəni tərk etmək qərara alınır.

Telavidən at gətirmək üçün bir-birinin dalınca iki adam göndərilir. Ancaq hər ikisi əliboş qayıdırlar və bildirirlər ki, məntəqədə at yoxdur və yalnız bazar günü, yəni sabah tezdən saat altıda at olacaq.

Bütün günü hamı şeyləri sandıqlara yığmaqla məşğul olur. Zurka daim israrla knyaginyadan xahiş edir ki, o, piyada da olsa, çıxıb getsin, şeyləri sabah gətirib çatdırarlar. Gündüz yaxınlıqdakı meşədən iki-üç nəfər kəndli gəlir və knyaginyaya təkid edirlər ki, onlara qoşulub getsin. Qadın cavabında bildirir ki, sabah atlar gələcək və atlar gələn kimi o, yola düşəcəkdir.

Ləzgilərin bu axşam malikanəyə hücum etmələri böyük bədbəxtlik olardı.

Artıq səhər yola düşmək üçün hər şey axşamdan hazır idi. Hamı bir yerə yığılmaq qərara aldı: biri-birindən ayrılıb baş verə biləcək hadisələri gözləməkdənsə, hamı knyaginya Varvaranın otağına yığıldı, uşaqları xalçaların üstündə yatırdılar və bütün işıqları söndürdülər. Sonra onlar qaranlıqda və bürküdə məhbus kimi qalmağın mümkün olmadığını hiss edərək balkona çıxdılar və oradan get-gedə yaxınlaşan məşəlləri açıq-aydın gördülər. Alovun işığı elə gur idi ki, belə bir şəraitdə ləzgilər hücum etsəydilər, knyaginya heç cür qaçıb canını qurtara bilməyəcəkdi.

Səhər saat dördə yaxın bağ tərəfdən güllə səsi eşidildi, bundan sonra ətrafa sükut çökdü. “Qu!” desəydin qulaq tutulardı. Bir dəfə atılan güllə hücum deyildi, bu olsa-olsa işarə ola bilərdi.

Fransız dayə madam Dransey ürəklənib bağa endi, üzümlüyün ortasında, qaranlıqda gözə görünməyən kiçik kilsəyə çatdı və bir az aralıda əli tüfəngli bir nəfərin kolluqda uzandığını gördü. İndicə eşidilən səsin bu adamın atdığı güllənin səsi olmasına şübhə yeri yox idi. Onun dost, ya düşmən olduğunu madam Dransey müəyyənləşdirə bilmirdi. Yalnız bunu dəqiq bilirdi ki, həmin adam evin xidmətçilərindən deyildi.

Naməlum adam malikanəyə tərəf sürünürdü.

Madam Dranseý uçuruma qədər getdi; oradan çətinliklə də olsa, ətrafı görmək olurdu; əvvəlcə o, heç nə sezə bilmədi, ancaq gözləri qaranlığa alışıandan sonra gördü ki, qayanın dibindən axan çayın suyu xeyli azalıb.

Hər əli ilə bir atın yüyənindən tutmuş iki nəfər isə çayın sahilində dayanıb, o biri taydan çayı diqqətlə gözdən keçirirdilər. Çox güman ki, onlar haradan keçəcəklərini müəyyənləşdirirdilər.

Madam Dranseý ürəyi əsə-əsə malikanəyə qayıtdı, artıq bütün bu əlamətlər hücumun olacağından xəbər verirdi, buna heç bir şübhə ola bilməzdi. O, knyaginya Anettanı axtardı, ancaq Anetta yorulub əldən düşdüyündən tez yatmışdı. Fransız dayə knyaginya Varvaranın yanına getdi, o isə Allaha yalvarırdı; yazıq dul qadının əlindən bundan başqa heç nə gəlmirdi.

– Nə istəyirsiniz, mənim əzizim? Nə edə bilərik? – o dedi. – Atları gözləmək lazımdır, atlar gələn kimi yola düşərik.

Səhər saat beşdə knyaginyanın qulluqçuları çay hazırlamağa başladılar; çayı Rusiyada hamı xoşlayır; hər bir evdə əvvəlcə samovarın odu közərir; qulluqçu yerindən qalxan kimi ağzından çıxan ilk söz “samovar” olur.

Sankt-Peterburqdan Tiflisə qədər səhər yeməyi olmadan keçinmək olar, ikicə stəkan çayın olması kifayətdir; nahar yeməyini də ötüşdürmək mümkündür, axşama iki stəkan çay olsa, yetər.

Saat beşdə Telavidən həkim gəlib çıxdı. O, knyaz ailəsinin şəxsi həkimi idi. Həkim atını çaparaq gəlmişdi ki, knyaginyaya mümkün qədər tez aradan çıxmaq lazım olduğunu desin; at lazımdırsa, öz atını verməyə, piyada getmək istəyirsə, kömək əlini uzatmağa hazırdır.

Ancaq bir atla, yaxud piyada altı-yeddi nəfər uşağı necə qaçırısan? Uşaqlardan ikisi südəmər körpə idi, üstəlik yaşlı knyaginya Tina da vardı... O elə qorxurdu ki, piyada heç bir verst də gedə bilməzdi...

Bütün bunlara baxmayaraq, arabalar yüklənib qurtarmaq üzrə idi; elə təzəcə knyaginyanın almazlarını daşıyırdılar ki, birdən qışqırıq səsləri eşidildi:

– Ləzgilər!

Bu qorxulu dəqiqələri və qarmaqarışlılığı təsvir etmək qeyri-mümkündür. Həkim silahı əlinə götürüb knyaginyanın bir neçə nökrəri ilə bərabər düşmənin qabağına çıxdı. Qadınlarsa çardağa qalxıb qapını da arxadan bağladılar və elə fikirləşdilər ki, ləzgilər yuxarı qalxmazlar, elə aşağı mərtəbələri qarət etməklə kifayətlənib, çıxıb gedərlər. Onlar lap qaranlıq küncə qısılmışdılar və yalnız knyaginyanın səsi eşidildi:

– Dua edək! Ölüm yaxınlaşır.

Həqiqətən, ləzgilər artıq malikanəyə girmişdilər.

İndi bildinizmi, hamının ləzgi adlandırdığı bu heyvanlar, bu kaftarlar, bu aslanlar, bu qolkəsənlər necə adamlardır?

Çardağın küncünə qısılmış üç knyaginyanı gözünüzün qabağına gətirin,

onlardan biri altmış yaşındadır, bunlardan əlavə, on-on iki qadını – onlardan biri, knyaz Çavçavadzenin atasının dayəsi yüz yaşındadır – yeddi-səkkiz uşağı – onlardan ikisi lap südəmər körpədir – bütün bunların hamısını təsəvvür edə bilərsinizmi?

Koanyenin “Günahsızların öldürülməsi” tablosunu gözünüzün önünə gətirin. Tabloda uşaqlarını sinəsinə sıxmış analar təsvir edilmişdir.

Kimisi yalvarır, kimisi ağlayır, kimisi isə yanıqlı-yanıqlı zarıyırdı. Mikelancelonun “Qətl günü”ndə anasının qoynuna sığınmış balaca qız kimi hər şeyi başa düşən böyük uşaqlar qorxularından knyaginyaların sinəsinə qısılmış, o birilərsə məsum və sadələvh, heyrətdən hədəqəsindən çıxmış körpə gözlərilə ətrafı seyr edirdilər. Ləzgilərin səs-küyü, döşəməyə düşüb sınan saxsı və gümüş qab-qacağın, çilik-çilik olan güzgülərin cingiltisi, qırılan mebellərin səsi eşidilirdi. İki piano vəhşi ləzgilərin əlinin altında onların qaba davranışından qorxuya düşüb “nalə çəkirdi”. Çardağın nəfəsliyindən bağın hər yerini görmək olurdu. Bağ başı əmmaməli, papaqlı, sarıqlı vəhşilərlə dolu idi; indiyə qədər keçilməz hesab olunan sıldırım uçurumla atlarını çəkib aparən adamların yuxarı qalxdıqları görünürdü.

Qaranlıqda adamlar kimi atlar da cin-şeytana oxşayırdı.

Çardaqda hamı diz çökmüşdü: knyaginya Çavçavadze uşaqlarının arasında ən zəif, çəlimsiz və sevimlisini – üç aylıq qızı Lidiyanı bərk-bərk köksünə sıxmışdı.

Qadınlardan bir neçəsi yuxarı qalxan ləzgilərin addım səslərini eşitcək çardağın qapısına tərəf götürüldülər və kürəklərini qapıya söykədilər.

Bu vaxt knyaginya Orbeliani ayağa qalxdı, oğlu knyaz Georgiyə xeyir-dua verib halallaşdı və təntənəli şəkildə qapının qabağında dayandı. İçəri girənlər birinci onu görəcəkdir və yəqin ki, birinci öləndə o olacaqdı. Sanki o, Allahı köməyə çağıraraq qədim dövrdəki qurbanlar kimi necə öləcəyini bacısına və digər qadınlara göstərmək istəyirdi. Başqalarına nisbətən onun üçün bunu etmək daha asan idi: üç ay əvvəl dəlicəsinə sevdiyi ərindən əbədi ayrılan bu qadın üçün əcəlinin çatması ölüm yox, ərinə qovuşmaq demək idi.

Ləzgilərin addım səsləri get-gedə yaxınlaşırdı. Çox çəkmədi ki, onların ayaqları altında çardağa qalxan taxta pilləkənin cırıltısı eşidilməyə başladı; budur, onlar qapını yumruqlayırlar, qapı isə sanki müqavimət göstərir, onlar təəccüblənirlər, ancaq işin nə yerdə olduğunu başa düşüb, taxta qapıya iki-üç atəş açırlar: qapının qabağında qadınlardan biri al qan içində yerə sərilir, qalınlar isə kənara sıçrayırlar, qapı açılır.

Onlar hamısı ölümlə üz-üzə dayanmışdılar – yox, əsirlik ondan da betərdir! Bu vaxt ləzgilər hərəsi öz girovunu necə gəldi qamarlayır – əlindən, qolundan, saçlarından, boğazından tutub arxasınca sürükləyir; ləzgilərin knyaginyaları apardıqları pilləkən ağırlıqdan cırıldayır və sınır, ləzgilər, qadınlar, uşaqlar gup-pultu ilə ikinci mərtəbədən aşağı yıxılırlar.

Mübarizə qızıdır – aşağıda qarətlə məşğul olanlar başa düşürlər ki, ən yaxşı mükafatı əsirləri götürənlər alacaq, axı diri qənimət hər şeydən dəyərlidir. Ləzgilər bilirlər ki, girovlar arasında knyaginyalar da var və onların hər birisinin qiyməti əlli min, yüz min, hətta iki yüz min rubldur. Xəncərlər parlayır, tapançalar od püskürür, quldurlar çapıb-talayır, qatillərsə biri-birini öldürürlər.

Bu dəhşətli səhnənin iştirakçıları – soyğunçular, qatillər və yerə sərilmən qurbanlar gözlərini açıb ətrafa diqqətlə baxanda gördülər ki, knyaginya Çavçavadzə əfsanəvi Kassandranın saçları kimi qara, ipək kimi yumşaq saçları dağılmış halda yerə sərilməmişdir, üç aylıq körpəsi Lidiyanı bərk-bərk sinəsinə sıxmışdır. Ana, demək olar ki, tamamilə çılpaqdır, – dizliyindən və yubkasından başqa, əynindəki paltarlarının hamısını cırıq-cırıq edib soyundurmuşlar; uşağın əynində yalnız köynək qalmışdır, onun büküldüyü əski, bələk də yoxdur... Ləzgilərin atları knyaginyanı elə sıx dövrələmişdi ki, hər an onu tapdalaya bilərdilər.

Bir azərbaycanlıya əsir düşən və nöqərlərə təhvil verilən fransız dayə öz başına gələnlərə əhəmiyyət vermədən bədbəxt qadına tərəf qışqıraraq çırpınırdı:

– Knyaginya! Knyaginya!

Knyaginya ümitsiz halda başını dikəldib ona baxdı.

– Uşaqlar, mənim uşaqlarım hanı? – knyaginya qışqırdı.

– Mariya oradadır, atın üstündə, – madam Dransey cavab verdi, – Salome isə uzaqdadır – aparıblar.

Bu an, onu saxlayan iki nöqərdən biri qolundan tutub cəld arxaya çəkdi. Dayənin: “Knyaginya, knyaginya!” – deyə qışqırmasından ləzgilər yerdə uzanan girovun necə qiymətli olduğunu başa düşdülər. Dərhal dörd-beş nəfər knyaginyanı qamarlamaq üçün onun üstünə atıldılar. Xəncərlər sıyrılib onların sinəsinə sancıldı. Ləzgilərdən ikisi yerə sərildi. Qalib gələn ləzgi gürcüce soruşdu:

– Sən kimsən? Knyaginyasan?

– Bəli, – qadın cavab verdi və qışqırdı: – Oğlum hanı? Hanı mənim oğlum?

Həmin adam atın üstündə oturmuş uşağı ona göstərdi. Belə olduqda, bədbəxt ana uşağı sağ-salamat gördüyündən özünü xoşbəxt sayaraq qulağındakı almaz sığaları çıxartdı və onları quldura verdi.

Sonra isə özündən gedərək arxası üstə yerə sərildi, sanki ölmüşdü.

Həyətin o biri başında on səkkiz yaşlı gözəl knyaginya Baratova atın üstündə oturmuşdu. Onun nə geyimində, nə də bəzək-düzəyində heç bir dəyişiklik yox idi: paltarları da, başındakı gürcü papağı da, üzündəki tül örtük də yerindəydi, elə bil bu saat kilsədən çıxmışdı.

Qoca knyaginya Tina isə, əksinə, tamam biabırçı vəziyyətdə idi, onun demək olar ki, bütün paltarlarını soyundurmuşdular, saçları üzünə tökülmüşdü. Knyazın atasının yüz yaşlı qoca dayəsinə gəldikdə isə, onu da yarıçılpaq vəziyyətdə bir ağaca sarımışdılar və düz bir gündən sonra açmışdılar. Qoca knyaginya Tinanı da qoyub getmişdilər. Görünür, bu vəhşi, ibtidai insanların gözündə qocalıq bir çürük qoza dəymirmiş.

Sonra ... dəhşətli və amansız işlərdən sonra, gülünc şeylər baş verdi. Qarət başlamışdı: kimin əlinə nə keçsə aparır, çoxu həтта apardığı şeyin nə olduğunu bilmirdi – kimisi şal parça, kimisi qab-qacaq; kimisi daş-qaş, kimisi isə krujevalı baş örtüklərini götürürdü. Talançılar əllərinə keçəni yeyirdilər: uşaqların həyətdə oynadıqları vaxt xətt çəkdiqləri tabaşirləri, qadınlrın dodaq boyalarını... şüşələrdə gördükləri hər şeyi başlarına çəkirdilər – gül yağı, yapışqan, nə gəldi... Onlar üçün heç nəyin fərqi yox idi. Bir ləzgi çox gözəl, qiymətli bir boşqabı çantasına rahat yerləşdirmək üçün sındırmaqla məşğul idi; başqa birisi ehtiyat üçün qənd, qəhvə və çay tədarükü görür və bunların bir o qədər bahalı şey olmadığına məhəl qoymurdu... Axı, evdə bunlardan daha dəyərlı əşyalar vardı... Üçüncüsü mis şamdanı və bir cüt köhnə əlcəyi ehtiyatla gizlətməyə çalışırdı.

Bütün bunlar vəhşi, dəhşətli və gülünc mənzərə idi.

Nəhayət, bir saatdan sonra başçılar yola düşüb getmək üçün işarə verdilər. Qadınları atların üstündə – özlərinin tərkində oturtmuşdular. Nədənsə knyaginya Çavçavadze qucağındakı körpə Lidiya ilə tək qalmışdı.

Onlar malikanəni tərک etdilər.

XLIII FƏSİL

ƏSİR QADINLAR

Quldurlar malikanədən çıxıb çaya gedən dar cığırla aşağı endilər, harada knyazın arabalarına və faytonlara rast gəlsələr yandırdılar.

Onlar çayın kənarına çatdılar. Knyaginya Çavçavadzedən başqa hamı çayı atla keçirdi. Knyaginya südəmər körpəsini ehtiyatla qucağında tutaraq onların dalınca piyada gedirdi.* Çayın ortasına çatanda gur axın onu yıxdı; o, suda çırpınırdı, ancaq körpəsini qucağından buraxmırdı. Atlılardan ikisinin ona yazığı gəldi, qolundan tutub ayağa qaldırdılar və onu körpəsi ilə birlikdə ləzgilərdən birinin tərkinə mindirdilər. Onun qorxduğu da elə bu idi; yıxılmamaq, atın üstündə durmaq üçün bir əlilə atlıdan yapışmalı, o biri əlilə körpə Lidiyadan bərk-bərk tutmalı idi; o, əlinin sözə baxmadığını, keyləşdiyini hiss edirdi və atın hər addımında bir əlilə qucağına sıxdığı uşağın sürüşüb yəhərə dəydiyini açıq-aydın gördüyündən qışqırdı:

– Allah xatirinə, peyğəmbər xatirinə, rəhm edin! Uşağımı bağlamaq üçün mənə ipdən-zaddan bir şey verin! Uşağım düşəcək!

Bu vaxt körpə Lidiyadan böyük olan on üç-on dörd aylıq böyük qardaşı Aleksandri zorla dayəsinin əlindən alıb həyətin ortasına atmışdılar; buna baxmayaraq, knyazın qoçaq və cavan qulluqçusu Lidiya onu götürmüşdü; uşağa yeməyə nə verəcəyini bilməyən qulluqçu Lidiya ona su, sonra isə qar yedirtmişdi.

Bu iki şey, yəni su ilə qar, nə qədər tutumlu olmasalar da, hər halda uşağı acından ölməkdən qurtardı. Knyaz Georgi Orbelianiyə gəldikdə isə, onu dayəsinin yanında qoydular. Bu uşaq güclü və dözümlü idi və məhz buna görə də ləzgilərin xoşuna gəlmişdi. Dayə xahiş-minnətlə möhkəm bir ip tapdı və uşağı öz bədəninə sarıdı.

Salome və Mariya fransız mürəbbiyələri madam Dranseydən ayrı düşmüşdülər. Bu iki uşağın bir-birindən fərqli xarakteri özünü göstərirdi: çılğın və məğrur Salome onu qaçıran adamı kiçik və totuq əlilə yumruqlayırdı; mülayim, sakit və utancaq Mariya isə ağlayırdı; o acmışdı.

Ləzginin bu on dörd yaşlı balaca qıza yazığı gəldi.

– Al, götür! – o, qıza bir alma uzadaraq dedi. – Siz gürcülər hər gün yeməyə adət edibsiniz.

Mariya almanı götürüb yedi.

Onlarla bir vaxtda Elo adlı bir kəndli uşağı da girov götürülmüşdü. Acı qismət hər iki uşağı bir-birinə yaxınlaşdırdı. Elo atın üstündə, ləzgilərdən birinin tərkində oturmuşdu; o, Mariyanı səslədi; onlar bir-birini tanıdılar və sevinclə söhbətləşməyə, başladılar.

* Bu hadisə 4 iyul 1854-cü ildə baş vermişdi.

Knyaginya Orbelianiyə isinişmiş, onu özünə ikinci ana hesab edən dörd yaşlı balaca Tamara ondan ayrıldığına görə qışqırır ağlayır, xeyirxah Varvaranı səsləyirdi. Onun səsi ləzgiləri təngə gətirdiyindən, onlar uşağın başına torba keçirib torbanı da atlardan birinin yəhərindən asdılar. Uşaq səsinə kəsdi və yuxuya getdi.

Dəstə olduqca böyük idi, onun tərkibində təxminən üç minə qədər ləzgi vardı – bu, əsl ordu idi! Atlıların hamısı nizamla getmirdilər, atlarını hara gəldi sürür, üzüm bağlarını və əkin sahələrini tapdalayıb keçirdilər.

Nəhayət, dəstə gəlib böyük çayın sahilinə çatdı.

Çayda suyun çox olması əsir qadınları bir az ümidləndirdi, düşündülər ki, ləzgilər çayı keçə bilməyəcəklər, ancaq dəstənin önündə gedənlər qətiyyənlər təərəddüd etmədən atlarını cəsərlə və çevikliklə suya vurdular. Uşaqları aparanaqlar bir əllərlə uşağı qaldırır suyun üstündə tutur, o biri əlləri ilə atın cilovundan çəkirdilər. Qadınlara isə atın belində möhkəm dayanmağı tapşırırdılar.

Atlar boğazlarına qədər suya girmişdilər, təkcə başları görünürdü və o biri sahilə çıxmaq üçün yarıdan o yana çayı üzə-üzə keçməyə məcbur oldular. Çayın lap gur yerində balaca Mariya dayəsinə qışqırdı:

– Əziz Dransey, yubkanızı su aparır.

Həqiqətən, yazıq qadın o biri sahilə çıxanda əynində yalnız alt paltar və korseti qalmışdı, yazıq soyuqdan əsirdi – axı Alazanın suyu dağlarda əriyən qarın hesabına artmışdı, bədbəxt qadın soyuqdan donmuşdu. Ləzgilərdən birinin ona yazığı gəldi və öz yapıncısını çıxarıb ona verdi.

Alazanı keçəndən sonra ləzgilər bir az dayandılar, ancaq istirahət qısa çəkdi. Güllə səsləri eşidildi. Sayca ləzgilərdən on dəfə az olan bir ovuc gürcü özlərinə xas qeyri-adi cəsərlə qəfildən ləzgilərə hücum etdilər; gürcülər knyaginyaları ləzgilərin əlindən almaq istəyirdilər, ancaq ləzgilər onları geri oturtmaq əvəzinə, bu kiçik dəstənin arxasınca daha güclü dəstənin gələ biləcəyindən qorxuya düşüklərindən atlarının başını döndərər hara gəldi qaçmağa üz qoydular; onlar: “İmam Şamil! İmam Şamil!” – qışqıraraq, atları düzənliklərə, taxıl zəmilərinə, xəndəklərə, qayalıqlara tərəf dördnəyə çapır və var güclərlə qamçılıyırdılar; atları elə qovurdular ki, girovların az qala nəfəsi kəsiləcəkdə.

Bu anlar knyaginya Annanın həyatının ən dəhşətli anları idi. Artıq hekayənin ardını danışmaq iqtidarında olmadığından, bacısından xahiş etdi ki, dalını o danışsın. Dantenin “Cəhənnəm” əsərində Paslo hıçqıra-hıçqıra ağladığı kimi, knyaginya Orbeliani danışdıqca knyaginya Çavçavadze də ağlayırdı.

Gürcülərin hücumu və bu vəhşi qaçış elə sürətlə başladı ki, knyaginya Anetta keyimiş əllərlə uşağı birtəhər saxlaya bildi, az qalırdı ki, uşaq əlindən düşsün. Qadın zariya-zariya bütün gücünü, iradəsini topladı, artıq nə deyəcəyini, nə edəcəyini bilmirdi, az qala uşağı dişlərlə tutub saxlayacaqdı, onu ağzına yaxınlaşdırdı ... amma tamam heydən düşmüşdü. O özünü atdan yerə atmaq istəyirdi, ancaq ləzgi onu tutub saxladı. Qamçının zərbəsindən at birdən-birə

qabağa sıçradı, uşaq yerə düşdü, ana isə ondan on addım aralı yıxıldı və çarəsizlik içində balasına tərəf çırpındı, ancaq artıq gec idi: atlar bir-birinin ardınca sürətlə gedirdilər, körpə isə atların təpiyi altında top kimi yuvarlanır və bağırırdı; o, qışqırdığından və hələ də nəfəsi gəldiyindən dağlılardan biri xəncərini onun sinəsinə sapladı, balaca qız həmişəlik susdu – o, artıq ölmüşdü.

Yalnız bir müddət sonra ana bu dəhşətli həqiqətdən xəbər tutdu. Uşağın meyitini tapıb atasına vermişdilər. Ancaq orada qurban gedən təkə balaca Lidiya deyildi. Belə ki, döyüşmək əvəzinə qaçmağa üstünlük verən ləzgilər onlara əngəl olan hər şeyi, hər kəsi hara gəldi tullayırdılar. Onların ələ keçirdiyi yüzə qədər əsirdən altmış nəfəri dəyərsiz, ucuz sayıldığına görə xəncərlə qətlə yetirilmişdi. Ölənlərin meyitlərini dağlıların keçdiyi yoldan toplamışdılar.

Bu meyitlərdən yalnız üçü knyaz Çavçavadzenin ailəsinə mənsub idi: knyazın qızı, malikanənin təsərrüfat müdirinin arvadı, keşişin arvadı.

Qaçan ləzgilər yollarda qabaqlarına çıxan gürcü kəndlərinə od vurur, yeni əsirlər götürür və qaçmaq asan olsun deyər, o götürdüklerini də öldürürdülər.

Gecə onlar dağlıların əsas düşərgəsi sayılan meşəyə çatdılar – mən artıq bu meşələr haqqında oxucularda təsəvvür yaratmaq üçün bir neçə yerdə onların təsvirini vermişəm. Tikanlı kollarla örtülü olan bu meşələri qılınc və xəncərsiz keçmək mümkün deyil. Bu ləzgi mahudundan paltar geymiş dağlılar üçün elə də çətin deyildi; ancaq qadınlar əzab çəkirdilər – kol-kosların tikanları xəncər kimi adamın ətinə batırdı, qadınlar al qan içində idilər, onların saçları kol-kosa, ağacların budaqlarına ilişirdi.

Bəyəm bu ləzgilərin vecinəydi? Gürcülərin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün nəyin bahasına olur-olsun qaçmaq lazım idi. Bu, dəhşətli bir gecə idi.

Saat ona yaxın onlar dağa qalxmağa başladılar. Gecə yarısı dağda işıqlar görünməyə başladı və hamı bu işıqlara tərəf irəlilədi. İztirab içində olan insanların iniltisindən başqa heç nə eşidilmirdi. Hamı – “su, su!” deyər yalvarırdı.

Onlar işıq gələn yerdən bir az aralıda iki saatlığa ayaq saxladılar, əsirlərə su verdilər və yenidən yola düşdülər.

Artıq demək olar ki, yol yox idi. Belə dağ aşmaq üçün gərək dağlı olsan, altında da dağlı atın ola. Piyadaların ayaqları bütöün al qanın içindəydi. Hərdənbir qadınlardan biri yerə yıxılaraq deyirdi: “Bundansa ölüm yaxşıdır!”. Ancaq qırmanc, qamçı zərbəsi onu yerdən qaldırır, o isə əzab içində yoluna davam edirdi.

Nəhayət, onlar bir düzəngaha gəlib çıxdılar, bayaqdan sərt yoxuşda ləngiyən atlılar sürətlə çaparaq yollarına davam etdilər. Yolboyu hərdənbir çobanlara – casuslara rast gəlirdilər; onlar ləzgiyə yalnız bunu deyirdilər:

– Gedə bilərsiniz, yollar təhlükəsizdir.

Beləcə, dağlılar yollarına davam edirdilər. Saat on birə yaxın onlara ikinci fasilə verildi. Atlılar dörd yapıncını yerə sərdilər və knyaginyaları orda oturdular. Hacı Karrat adlı bir naib cırıq çərkəzi çuxasını knyaginya Varvaranın üstünə tulladı ki, yamasın.

Elə bu vaxt fransız mürəbbiyə gəlib çıxdı.

– Georgini gördünüzü? – knyaginya Orbeliani ondan soruşdu.

– Bəli, knyaginya, meşənin girəcəyində o, dayəsinin yanında, – deyə cavab verdi.

Knyaginya Anna başını güclə qaldırdı, tabuta uzadılmış ölüyə bənzəyirdi.

– Bəs Lidiya? – o, güclə eşidiləcək bir səslə soruşdu.

– Mən onu görməmişəm, – madam Dransey pıçıldadı.

Knyaginya Çavçavadze başını yenə yapıncının üstünə qoydu.

– Siz orada nə edirsiniz? – deyə mürəbbiyə knyaginya Varvaradan soruşdu.

– Məgər siz nə etdiyimi görmürsünüz, əziz Dransey, mən ağamın çərkəzi çuxasını yamayıram, – o, acı təbəssümlə cavab verdi.

Fransız qadın güclə çuxanı onun əlindən aldı və özü oturub işə başladı.

Elə bu vaxt knyaginya Annanın uşaqlarının dayəsini gətirdilər. Bu, Nanuka adlı bir gürcü idi. Yazıq qadının başına qılıncla üç zərbə vurmuşdular. Ancaq gur saçları onun başını bu zərbələrdən qorumuşdu, qadın başdan-ayağa çiyindən axıb kürəyinə tökülən qanın içində idi. Onun əlini də xəncər yaralamışdı; bir barmağı damardan sallanaraq asılı qalmışdı. Knyaginya Orbeliani tez paltarının yaxalığını və qolunu cırıb bədbəxt Nanukanın əlini sarıdı.

Onun başına isə, heç əl vurmamaq daha yaxşı idi, gərək elə olduğu kimi də qalaydı – qan başında laxtalandığından, qanaxma dayanmış və sanki təbiət özü sarğının işini görmüşdü.

Hamı yenidən yola düzəldi. Bu dəfə knyaginyaları ata mindirib bir-birindən ayırdılar; qalan əsirlər isə piyada gedirdilər.

Fransız mürəbbiyə ilə Nanuka yanaşı addımlayırdılar. Yaralı qadın çox qan itirdiyindən, çətinliklə və ağır-ağır addımlayırdı, ancaq hər dəfə taqətdən düşüb yeriməyə qüvvəsi çatmayanda ləzgi əlindəki qamçı ilə onu vururdu və o, yenə də güclə ayağını irəli atırdı.

Daha gedə bilməyəcəyini və qırmanc zərbələrinin altında yığılıb qalacağını hiss edən qadın ümitsizliklə knyaginya Orbelianini çağırmağa başladı.

Orbeliani onun qışqırığını eşitdi və səsini tanıdı, yanındakı ləzgiyə məhəl qoymadan atın başını çəkib saxladı. Knyaginyanın ad-sanı başqalarından fərqli olaraq, ona az da olsa üstünlük verirdi. O, atdan endi, Nanukanı atın belinə – öz yerinə oturtdu və piyada getməyə başladı.

O, beləcə iki-üç saat yol getdi, ancaq bələdçilər nə qədər tələdsirsələr də, dizəcən palçıq onun irəliləməsinə mane olurdu, odur ki, knyaginyanı yenidən ata mindirdilər və insafa gəlib Nanukaya da onun tərkində oturmağa icazə verdilər. Bir neçə addım getmişdilər ki, həddən artıq yorulub əldən düşən knyaginya huşunu itirdi. Bunu görəndə Nanuka əl atıb onu qamarladı və yığılmaqdan qurtardı.

Dağlılar başqa bir azərbaycanlıyı atdan düşürtdülər və onun atını knyaginya Orbelianiyə verdilər.

Əsir knyaginyalar yolboyu başqa girov dəstələri ilə rastlaşdılar. Bu

dəstələrdən birində knyaginya Orbeliani Sinandal kəndindən olan cavan bir qızı tanıdı, onun anasını ölümcül halda yarı yolda atmışdılar; qız nənəsi, bacısı və qardaşı ilə qalmışdı; dörd aylıq bacısı Yeva qardaşının qucağında idi.

Dünən gecədən günortaya qədər uşağın dilinə bir damcı da süd dəyməmişdi.

Onlar yoldan keçən bir çayın sahilinə gəlib çıxdılar. Yaralı qadın artıq taqətdən düşmüşdü, düz yolda atın üstündə birtəhər dayanırdı, indi isə çayı keçmək lazım idi. Məlum məsələ idi ki, o, çayın o biri sahilinə keçə bilməyəcəkdi.

Knyaginya Orbeliani atının başını çəkib saxladı və:

– Onu mənim tərkimə mindirin! – dedi.

Ləzgilər özlərini elə göstərirdilər ki, guya onu başa düşmüşlər.

– Mən belə istəyirəm, – zavallı qadının vəziyyəti sanki ona əmr etmək cəsarəti vermişdi.

Yaralı qadını knyaginya Orbelianinin tərkinə oturdular və bundan sonra o, atını çaya sürdü, ancaq çayın ortasında heyvanın tərslisi tutdu və sanki belindəki yükdən canını qurtarmaq istəyirmiş kimi dayandı.

Sözsüz ki, qadınlar suya düşsəydilər, sağ qalmazdılar. Sərt enişlə qıvrıla-qıvrıla axan çay bir az qabaqda sıldırım sahillərlə əhatələnmişdi.

Dağlılardan biri cəld irəli atıldı və knyaginyanın atının yüyənindən zorla çəkərək yeriməyə məcbur etdi; ancaq o biri sahilə çatan kimi heyvanı gücə salmamaq üçün Nanukanı tələsik atdan düşürdülər.

Dağlılar Toxalski qalasına gedirdilər. Onlar orada Şamili görmək istəyirdilər; Şamil əməliyyatın gedişinə nəzarət etmək üçün məşhur sığınacağı Vedəndən bura gəlmişdi. İndiyə qədər onların keçdikləri enişlər, yoxuşlar, sıldırımlar hələ başlanğıc idi, yəni bu qartal yuvasına gedən ilk pillələr idi.

Onlar diki beş saata qalxdılar. Yalnız knyaginya Orbeliani atla idi, bunun səbəbi də onun zəifliyi, piyada yol gedə bilməməyi idi; o hər an atı ilə bərabər uçuruma yuvarlana bilərdi. Ancaq Orbeliani artıq nə təhlükə, nə də yorğunluq barədə fikirləşirdi, o öz bədbəxtlikləri haqda heç nə düşünmür, başqalarının dərini çəkir, İncilin hansısa bir müqəddəs ayəsini vird edir, fikri-zikri özündən çox başqalarının yanında idi.

Nəhayət, qala göründü, lakin qala elə yüksəkdə idi ki, ora gedib çıxmaq inanılası şey deyildi. Əsirlərə baxmaq üçün hər tərəfdən ləzgi çobanları tökülüşüb gəldilər. Onlar dağ keçilərinin də başını gicəlləndirən sıldırım qayaların üstündən elə cəldliklə hoppanırdılar ki!.. Əsirləri bütün Gürcüstanı keçirib dağlıların məskəninə gətirə bilmişdilər. Buralarda tənhalıq hökm sürürdü.

Onlar dağın elə bir yerinə gəlmişdilər ki, ayaqlarının altında hər tərəfə yamyaşıl otlardan nəhəng bir xalı sərilmişdi, bu yaşıl örtük göz işlədikcə uzanıb gedirdi, sanki qartal yuvasının zirvəsindəki əbədi qar kimi, bu yaşıl xalı da heç vaxt solmayacaqdı. Ancaq yuxarı qalxdıqca yol daralır və çətinləşirdi: hər an ayaq saxlamaq lazım gəlirdi, əsirlər addımbaş yıxılır və hətta qamçı zərbələrinin

altında da qalxa bilmirdilər... Bu vaxt ləzgilər tökülüşüb qadınların əhatəsində dövrə vurur, diqqətlə onları gözdən keçirirdilər. Onlardan biri əlini uzadıb fransız mürəbbiyəni qamarladı və dinməz-söyləməz onu özünə tərəf çəkdi. Madam Dransey qışqırdı. Fransız mürəbbiyə onunla bir əşya kimi rəftar edilməsindən qorxdu, çünki ətrafdakılardan hər biri onu qamarlaya bilərdi; ancaq bu vaxt qadını ilk dəfə malikanənin həyətinə tutan ləzgi qabağa çıxıb o biri ləzgini itələdi.

– Bu paltar biçib-tikə bilir? – deyə onu qaçıran adam soruşdu.

– Bəli, – bir nəfər rus qadın cavab verdi və düşündü ki, bu cavab onun ziyanına olacaq, axı mürəbbiyə fransız idi...

– Lap yaxşı, eləsə, mən onun əvəzinə üç rubl verərəm, – ləzgi dilləndi.

Knyaginya Orbeliani söhbətə qarışdı və:

– Bu bir fransız generalın arvadıdır, – dedi, – o özü çoxlu pul ödəyib azad ola bilər.

– Əgər belədirsə, – birinci ləzgi yenidən dilləndi, – yaxşısı budur, onu İmam Şamilə verim.

Bu adı eşidən kimi mübahisəyə son qoyuldu.

Qalaya az qalmışdı, yuxarı qalxan pilləkənin aşağısındakı geniş meydanda on minə qədər adam iki cərgəyə düzülüb dayanmışdılar, onlar demək olar ki, hamısı yarıçılpaq idilər.

Əsir qadınlar bu adamların arasından keçib getməli idilər. Onlar qadınlara elə acgözlüklə baxırdılar ki, ömürlərində ilk dəfə idi ki, üzuaçıq qadın görürdülər, özü də necə qadın! Gürcü qadınları! Onlar dişi görmüş erkək canavar kimi xırıltılı səslər çıxarırdılar, qadınlar onları görməmək və üzlərinin görünməməsi üçün əllərilə üzlərini örtməyə, gizlənməyə çalışırdılar. Zavallı əsirlərin canına vəlvələ düşürdü.

Bu adamların arasında Şamilin naibləri döşlərindəki nişanlarla seçilirdilər. Bu naiblər qadınların üstünə atılmaq istəyən dağlıları tutub saxlayır və hər dəqiqə kimisə itələyib dəstənin içərisinə salır, onları yumruqla, qamçı ilə, yaxud xəncərlə hədələyirdilər.

Nəhayət, Şamilin təsərrüfat işləri üzrə köməkçisi Hacı Kerye gəlib çıxdı – o, imamın əmri ilə knyaginyaları, onların uşaqlarını və qulluqçularını aparmağa gəlmişdi.

Qalaya gedən pilləkənlə ilk olaraq knyaginya Orbeliani qalxdı, əsir qadınlar pilləkəni qalxandan sonra bir neçə pillə aşağı endilər və demək olar ki, yarıqaranlıq zirzəmiyə düşdülər. Tezliklə onların gözləri qaranlığa alışdı və onlar alaqaranlıq yerdə bir-birlərini tanıdılar. Uşaqlardan dördü burada idi: Georgi Orbeliani, Salome, balaca Tamara və Aleksandr.

Yarım saatdan sonra ayaq üstə güclə dayanan knyaginya Çavçavadze də gəlib çıxdı və ilk sözü bu oldu:

– Lidiya hanı? Lidiyanı kim görüb?

Heç kəs cavab vermədi və o, huşunu itirib yerə sərildi...

Bu an Lidiya yaşda bir uşaq ağlamağa başladı.

– Qızım! Bu mənim qızımdır! – knyaginya qışqırdı.

– Xeyr, knyaginya, – bir səs eşidildi, – bu sizin qızınız deyildir. Ağlayan mənim dördaylıq bacımdır, o, dünəndən bəri heç nə yeməyib və bir az da keçsə, acından öləcək.

– Onu mənə verin! – knyaginya dedi.

Və o, hönkürə-hönkürə balaca Yevanı yedizdirməyə başladı.

Bu vaxt Hacı Kerye daxil oldu və:

– Şamil knyaginya Çavçavadzeni çağırır, – dedi.

– Ona nə lazımdır? – knyaginya soruşdu.

– O, knyaginya ilə danışmaq istəyir.

– Qoy özü gəlsin, mən getməyəcəyəm.

– Axı o imamdır! – Hacı Kerye dedi.

– Mən isə knyaginyayam! – əsir qadın cavab verdi.

Hacı Kerye çıxıb getdi.

Knyaginyanın cavabını imama çatdıranda o dedi:

– Yaxşı, onları Vedenə aparın, orada görüşərəm.

XLIV FƏSİL

KNYAZ İLİKO ORBELİANI

Zirzəmi dedi-qoduçularla dolmuşdu.

Onları bura çəkib gətirən knyaz İliko Orbelianinin dul arvadının və oğlunun Toxalskiyə gətirilməsi barədə gəzən şayiələr olmuşdu.

Buradan məlum olurdu ki, knyaz İliko Orbeliani ləzgilər arasında məşhur idi. O, ləzgilərin düşməni idi; knyazdan həm qorxur, həm hörmət edir, həm də heyran olurdular. Danışdığımız əhvalatdan bir müddət əvvəl o da Şamilin adamlarına əsir düşmüş və Vedənə göndərilərək imama təqdim edilmişdi; belə bir təsadüfi fürsət imam üçün çox sərfəli, lap göydəndüşmə olmuşdu; belə ki, hər dəfə adlı-sanlı bir şəxs əsir düşəndə Şamil oğlu Cəmaləddini geri qaytarmaq üçün bir işıq ucu görürdü. Məhz buna görə də Şamil İliko Orbelianini hüzuruna çağırırdı və demişdi:

– Sənin azadlığın öz əlindədir.

Knyaz cavab vermişdi:

– Məbləği söylə, əgər dediyin qiymətə imkanım çatsa, mən onu ödəyəcəyəm.

– Söhbət puldan getmir.

– Bəs onda nədən gedir?

– Əvəz-əvəz etmək istəyirəm.

– Başa düşmədim.

– İmperator Nikolaya yaz ki, oğlumu mənə qaytarsın və onun əvəzində isə səni azad edərəm.

– Bu ağılsızlıq olardı. Məgər İmperator Nikolaya belə şey yazmaq olar? – knyaz cavab verdi və üzünü çevirdi.

Şamil heç bir söz demədən knyazı qaranlıq həbsxanaya yolladı. Bunun üstündən altı ay keçdi. Altıncı ayın axırında Şamil onu yenə öz hüzuruna çağırırdı və əvvəlki təklifini təkrar etdi.

Knyaz da öz növbəsində əvvəlki cavabı verdi.

– Yaxşı, – Şamil dedi, – onu aparıb quyuya salın.

Vedendəki quyu Romanın Mamertine həbsxanası kimi bir yerdir. Ora nərdivanla enirsən, sonra nərdivanı götürürlər və əgər quyunun ağzı açıq qalsa da, oradan çıxmaq qeyri-mümkündür.

Məhbusa hər gün bir parç su və bir tikə qara çörək verilməsi də buranın Mamertine həbsxanasına bənzəməyindən xəbər verir. Həm burada, həm də orada cəlladın əli dəymədən də, gec-tez baş verəcək ölümdən qaçmaq olmaz, bunun üçün orada kifayət qədər nəmişlik var.

Hərdən bir Şamilin adamı gəlib knyazdan İmperatora xahişnamə yazmağa razı olub-olmadığını soruşur, yenidən qayıdıb gedirdi. Knyazın cavabı isə dəyişmirdi.

Beləcə, knyaz günü-gündən zəifləyib əldən düşmüş, səhhəti o qədər pisləşmişdi ki, güclə danışdı. Nəhayət, Şamilə bildirdilər ki, əgər knyaz bir həftə də bu dəhşətli həbsxanada qalsa, öləcək.

Şamil onu quyudan çıxartdırdı.

Knyazı hərəmxananın qarşısındakı həyətə gətirdilər. Şamil meydançanı dövrələyən otaqların birindən hər şeyi açıq-aydın görə bilirdi.

Naiblərdən biri doqquz nəfər silahlı adamla gəlib knyazın bərabərində dayandı.

– İliko Orbeliani, – naib ona müraciət etdi, – Şamil sənəin rədd cavabından qəzəblənmiş və səni öldürmək barədə əmr vermişdir. Yalnız hansı üsulla ölmək istəyini öz ixtiyarına buraxmışdır.

– Məni əsirlikdən ən tez qurtara bilən ölüm üsulunu seçirəm. Onun silahlı adamı çoxdur, qoy onlar məni güllələsinlər.

Bu sözlərdən sonra İliko Orbelianini Şamilin olduğu otaqla üzbəüz divara söykədilər, silahları güllə ilə doldurdular, tufəngi qaldırıb üzlərinə dayayaraq hamı bir nəfər kimi atəş açmaq istəyərkən Şamil göründü. Onun əlinin işarəsilə silahlar aşığı endi.

– İliko, – Şamil dedi, – mən sənəin igid olduğunu eşitmişdim, indisə öz gözlərimlə gördüm və deyilənlərin doğruluğuna əmin oldum. Artıq səndən heç nə tələb etmirəm, yalnız mənə söz ver ki, qaçmayacaqsan. Təkcə bu şərtə əməl eləsən, azadsan.

Knyaz söz verdi.

Tezliklə onu bir neçə azərbaycanlı girovla dəyişdirdilər və bu sövdələşmədə Şamil çox güzəştə getdi.

Knyaz İliko doqquz aylıq əsirlikdən sonra Vedeni tərk etdi, ancaq o, dağlıların yaddaşında əbədi iz qoydu. Odur ki, İlikonun türklərlə döyüşdə öldürüldüyünü bilən ləzgilərin onun arvadını və uşağını görmək istəyi heç də təəccüblü deyildi.

Üstəlik, knyazın qeyri-adi, böyük igidlikləri haqqında eşidən bu duyğusuz adamlar hətta onun arvadına təskinlik verməyə çalışırdılar. Bəziləri adını, soyadını bilməsələr də, Georgini görəni kimi onun knyaz İlikonun oğlu olduğunu, eynən atasının canlı əksi olduğunu söyləyirdilər. Hətta onun ərinin əslində öldürülmədiyini və türklərə əsir düşdüyünü, günlərin birində əsirlikdən qayıdıb ailəsinə qovuşacağını əminliklə söyləyənlər də vardı.

Nəhayət, iki günlük yorğunluqdan, aclıqdan və təhqiramiz münasibətdən sonra hamı bu qadınla şahzadələrə layiq rəftar etməyə başlamışdı.

Knyaginya Orbeliani bundan istifadə edərək, Şamilin onun bacısı və özü də daxil olmaqla, bütün ailə üzvlərini azad etmək üçün müəyyənləşdirdiyi məbləğin nə qədər olduğunu soruşdu.

Naiblərdən biri imamla danışmağa getdi və dərhal geri qayıdıb onun tələbini çatdırdı. Şamil İmperatordan oğlunu qaytarmasını istəyirdi, knyaz Çavçavadze isə ona qızılla yüklənmiş bir araba göndərməli idi.

Yazıq knyaginyalar başlarını aşağı saldılar: onlar hər iki şərtin yerinə yetirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu anlayırdılar.

İndi onların taleyi necə olacaqdı? Onların Vedenə göndərilməsi barədə Şamilin göstərişindən qadınların xəbəri yox idi.

Məhəmməd xanın dayısı, vaxtilə rus ordusunda xidmətdə olan Daniyal bəy – mən onun haqqında yuxarıda danışmışdım – knyaz David Çavçavadzenin atası ilə tanış idi. O, hələ Tiflisdə yaşayarkən zadəgan gürcü qadınlarının dəbdəbəli həyatına bələd idi və onların zəruri tələbatlarından xəbəri vardı. O, indi vəhşilərin arasında hər şeydən məhrum olan knyaginyaların necə əzab-əziyyət çəkdiyini yaxşı başa düşürdü. Odur ki, Şamildən knyaginyaları öz evinə aparmağı təklif etdi, buna görə başı ilə cavab verməyə hazır olduğunu bildirdi. İmam bu təklifə razı olmadı.

– Onlar mənim yanımda qalacaqlar və mənim arvadlarımla necə rəftar edirlərsə, onlarla da elə davranacaqlar – imam bildirdi.

Knyaginyalar bundan artıq ayrı nə arzu edə bilirdilər? Onlarla imam arvadı kimi rəftar edəcəkdilər.

Şamilin cavabını əsir düşən xanımlara çatdırdılar və həmçinin onların geri qaytarılması üçün Şamilin qoyduğu şərtləri yazıb Tiflisə göndərməyi təklif etdilər.

Məktubu knyaginya Çavçavadze yazdı; onların biri knyaginyanın ərinə, o birisizə Qafqaz canişininə ünvanlanmışdı. Hər iki məktubu Şamilə apardılar, o, məktubları tərcümə elətdirdi, hər kəlməni uzun-uzadı götür-qoy etdi, ölçüb-biçdi və bir nəfər azərbaycanlı ilə onları Tiflisə göndərdi.

Ancaq məktublara cavab gələndə qədər Vedenə yola düşmək əmri verildi.

Knyaginyalar onlara əyin-baş verilməsini xahiş etdilər, çünki onlar demək olar ki, çılpaq idilər.

Onlara qadın dizliyi, baş örtüyü və bir faytonçu paltarı verdilər. Bir azdan bir kişi paltosu da gətirdilər.

Knyaginya qadın dizliyini özünə götürdü, baş örtüyünü və paltonu bacısına, faytonçu paltarını isə fransız mürəbbiyəyə verdi.

Gənc knyaginya Nina Baratovanın heç nəyə ehtiyacı yox idi; o, Sinandaldan çıxanda nə geyinmişdisə, hamısı öz yerindəydi, təkə üzünün tülü yolda kol-kosun tikanlarına ilişib cırılmışdı. Bir qadın kimi o, bütün əzab-əziyyətlərə dözmüş, qızlıq həyasını qoruyub saxlamışdı.

Səhəri gün tezdən əsir qadınlar qalaya gəldikləri yolla, yəni nərdivanla oranı tərk etdilər. Şamil onların Vedenə ən təhlükəsiz, başqa sözlə, ən keçilməz yolla aparılmasını əmr etmişdi. Əsas məsələ onları hər vasitə ilə azad ola bilmək imkanından məhrum etmək idi. Özü isə onlardan ayrı, tamamilə başqa bir yolla gedirdi.

Biz bu səfərdə biçərə qadınların hər addımda dağ keçilərinin çıxma bilmədiyini cığırlardan keçdiklərini, iyul ayında atların döşlərinə qədər çatan qarın üstü

ilə necə getdiklərini, başdan-ayağa xoş rayihəli bənövşələrlə, ağ rododendron və qızçıçəyi ilə örtülən geniş çəmənliklərlə addımladıqlarını, üç-dörd yüz fut məsafəni aşağı enmək lazım gəldikdə əllərini tuta-tuta necə süründüklərini, sonra ayaqlarının altında diyirlənib aşağı düşən daşlardan, əl-ayaqlarını cırıb dağdan tikanlı kol-koslardan yapışaraq, qayalara söykənə-söykənə yuxarı dırmaşdıqlarını bütün təfəsilatı ilə təsvir etməyəcəyik.

Yolda onların dəstəsinə yeni bir əsir də qoşuldu. Bu, knyaz Davidin əmi-si nəvəsi, gənc knyaz Niko Çavçavadze idi. O, gürcülərdən ibarət otuz nəfərlik dəstə ilə beş yüz ləzginin hücumuna üç gün mərdliklə müqavimət göstərmişdi. Gülləsi qurtardığından təslim olmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı. Knyaginyanın kiçik qızı Mariyanı onun tərkinə mindirdilər və qızın mənzil başına sağ-salamat çatmasını ona həvalə etdilər.

Şamilin göstərişinə, girovları müşayiət edən molların təkidinə baxmayaraq, yollarının üstündə olan aulların bəzilərində əsirləri qəbul etmək istəmirdilər. Fanatizm mömin müsəlmanlarla kafirlər arasında hər hansı münasibəti qəti qadağan edirdi. Belə olduqda, onlar yolboyu harada gəldi dayanıb nəfəslərini dərir, bəzən isə xaraba evlərdə gecələyir, belə bir sığınacaq tapmaq xoşbəxtliyi nəsb olmadıqda isə açıq havada, suda, yağışın altında və ya qarın üstündə yatmalı olurdular.

Hər iki dayə artıq haldan düşmüşdü. Knyaginya Çavçavadze növbə ilə körpə Aleksandrla Yevanı əmizdirirdi; balaca Yevanın anası hamının girov götürüldüyü gün Sinandaldan Pokalskiyə gedən yolda ölmüşdü.

Bu yürüş elə yorucu və üzücü idi ki, girovları müşayiət edən bələdçilər də anlayırdılar ki, bu yazıqlara nəfəslərini dərmək üçün bir az istirahət vermək lazımdır.

Dəstə hansısa bir aulda dayandı və onların gözlədiklərinin əksinə olaraq, burada onları çox səmimi qarşıladılar. Yaşlı molla knyaginyaları və onların yanındakı qadınları öz evində yerləşdirdi. Burada onlar yağışdan və yad kişilərin nəzərindən kənarda, on-on iki nəfərlik otaqda qalırdılar. Hətta qonaqpərvərlik o qədər yüksək idi ki, döşəməyə qamışdan toxunmuş həsir də salmışdılar.

Yaşlı molla çox xeyirxah adam idi. O, bir qoç kəsdirdi və ləzgilərin əlinə düşdükləri gündən indiyə qədər ilk dəfə əsirlərin dilinə ət dəydi. Bu molla doqquz il Rusiyada əsirlikdə olmuşdu və rusca danışa bilirdi. O, uşaqlara xüsusi qayğı ilə yanaşırdı. Bir dəfə balaca Aleksandr anasının dizində acından ağlayırdı – bir ay bundan əvvəl süddən kəsilməmiş bu on beş aylıq körpə kərimək bilmirdi; o nə alaçıy bişən qoyun ətindən, nə qara çörəkdən, nə duzsuz kətədən yeyə bilirdi. Bu mənzərəni görən molla uşağa yaxınlaşdı və onun ovcuna bir iyirmi qəpiklik qoydu.

Knyaginya qıpqırmızı qızardı və uşağın əlini mollaya tərəf uzatdı ki, molla pulu geri götürsün, ancaq molla uşağın əlini tutaraq dedi:

– Bu, uşağa toyuq almaq üçündür, onun üçün toyuğun ətinin suyunu hazırlamaq lazımdır ki, qarnı doysun...

Knyaginya bu xeyirxah adamın əlini sıxdı və ona təşəkkür etdi.

Ancaq bəzən bu qayğının, diqqətin yerini qadınların yağırdıqları söyüşlər və hədələr tuturdu. Bir gün aman-zaman bircə oğlu ruslar tərəfindən öldürülən yaşlı azərbaycanlı qadın bir dəstə arvadla knyaginya Orbelianiyə yaxınlaşdı və onu yumruqla hədələyərək dedi:

– Ən mübarək gün qisas günüdür. Mənim gözümün ağı-qarası, bütün sevincim və fəxrim olan yeganə oğlumu ruslar öldürdülər. Allah böyükdür, Allah ədalətlidir, Allah mənim intiqamımı alır!

Sən demə, bu qadın əsir düşənlərin hamısını rus hesab edirmiş.

Knyaginya Orbeliani onun nə dediyini soruşdu. Qadının dediklərini tərcümə etdilər.

– Hə, yaxşı, indi də mənim dediklərimi ona tərcümə edin. Ölüm heç kəsi həyata qaytarmır, sən məni öldürə bilərsən, ancaq bu sənin oğlunu diriltməyəcək. Türklər mənim ərimi öldürdülər, o mənim ürəyim idi; hal-hazırda oğlum əsir saxlanılır, bacım, qohumlarım və özüm Şamilin əlindəyik, indi özün bax, gör hansımız qismətimizdən daha çox şikayətlənməliyik, sən, yoxsa, mən?.. Çıx get! Bədbəxt qadın, qəzəbini unut, kinini də birdəfəlik yaddan çıxar! Biz sənin Allahına təvəkkül etmərik, bizim Allahımız tamam başqa bir Allahdır – anaların Allahı! Bu dediyim Allah bağışlayan və rəhm edəndir.

Knyaginyanın sözlərini kəlmə-kəlmə onu dinləyən yaşlı qadına tərcümə etdilər; qadın dəsmalını çıxarıb üzünə tutaraq göz yaşlarını gizlətdi və heç nə demədən asta addımlarla çıxıb getdi.

Toxalski qalasından çıxandan on beş gün sonra karvan dağların zirvəsində ilk baxışda o qədər də nəzərə çarpmayan əməkəməci, ağ rəngli qızçıqəyi və alabəzək bənövşə ilə örtülü, gözdən-könüldən iraq çəmənlərin birində dayanıb təzəcə nəfəsini dərirədi ki, bir nəfər atlı azərbaycanlı göründü; deyəsən, o, knyaginyaları axtarırdı və onları görəndə kimi atını dördnala çapmağa başladı.

Bu, Tiflisə məktub aparan qasid idi; indi cavabı gətirirdi. Knyaginya Varvaranın ögey qardaşı knyaz Orbelianidən cavab gəlmişdi. Məktub gözlənilməyindən də ümidverici idi: “Ümidinizi itirməyin və gözləyin, – məktubda yazılmışdı, – sizi azad etmək üçün əlimizdən gələni, mümkün olan hər şeyi edəcəyik!”.

Bu məktub artıq ümidini itirənlərə yeni qüvvə verdi.

Nəhayət, onlar axşam Vedəndən on-on iki verstlik bir məsafədə yerləşən aula gəlib çıxdılar.

Molla bu aulun arvadlarından birini özü ilə gətirmişdi ki, sabah yox, birisi gün Şamilin yanında olacaqlarını knyaginyalara xəbər versin, və desin ki, Şamil özü onlara baş çəkəcəkdir. İmam onlara üzüörtülü olmalarını tapşırırmışdı, çünki Məhəmmədin qanunu bütün qadınlara öz ərlərindən savayı yad kişinin yanında üzüaçıq gəzməyi qadağan edirdi. Eyni zamanda molla, knyaginyalara nazik parça, iynə və ipək parça gətizdirdi ki, hər kəs özü üçün rübənd tixsin. Knyaginyalar

gecənin bir hissəsini öz rübəndlərini tikməklə keçirdilər. Göstəriş verilmişdi ki, hansı zümrəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, nəyin bahasına olsa, hər bir girov qadına at və bələdçi təyin edilsin.

Xeyli yol getdikdən sonra hamı deyilən yerə gəlib çatdı. İki-üç saat keçəndən sonra təntənəli mərasim hər şeylə maraqlanan yerli camaatın, xüsusilə qadınların hesabına daha da böyüdü.

Knyaginyalar gözləri ilə ətrafda imamın evini axtarırdılar ki, birdən-birə altı-yeddi fut hündürlüyündə, ətrafına bir neçə qat çəpər çəkilmiş, yaşayış yerindən çox qoyunların saxlandığı ağıla oxşayan bir tikilinin qarşısında dayandılar.

Onlar üç qapıdan və üç həyətdən keçdilər. Əsir qadınlar üçün qalanmış soba guruhur yanib ətrafa işıq saçırdı. Leysan yağışda iliklərinə qədər islanmış əsirlərin belə bir ocağa yaman ehtiyacları vardı. Divarlar möhrədən hörülmüşdü; taxtaları aralı, necə gəldi düzülmüş döşəmənin üstünə xalça salmışdılar. Xalçalar o qədər köhnə idi ki, cırıqlarından döşəmə açıq-aydın görünürdü. Evin tavanı adam boyundan da alçaq olduğundan ucaboy adam ikiqat əyilməyə məcbur olurdu.

Təxminən on səkkiz fut uzunluğu, on iki fut eni olan otaq yalnız cib dəsmalı böyükliyündə bir nəfəsliliklə işıqlandırılmışdı.

Süfrəyə azərbaycanlıların ən sevimli yeməyi olan plov gəldi. Buludlarda ortaya qoyulmuş plovun yanında bal və meyvə də qoyulmuşdu. Bunlardan əlavə, duzsuz çörək və təmiz su da verildi. Bu, knyaginyaların girov götürdükləri gündən bəri yedikləri xörəklərlə müqayisədə əsl ziyafət idi.

Şamil tapşırmışdı ki, xörəyi süfrəyə qoyanda üzrxahlıq etsinlər – kasıb bir ölkənin ondan da kasıb başçısının əlindən bundan artıq heç nə gəlmirdi.

Qonaqlara Şamilin üç arvadı qulluq edirdi.

Yemək qurtardı, knyaginyalara bildirdilər ki, örpəklərini üzlərinə salsınlar, indi imam onları görməyə gələcək. Onun üçün qapının qarşısına qamışdan və ağacdan düzəldilmiş taxt kimi bir şey qoydular. Üç azərbaycanlı dilmanc otağa girmədən, dəhlizdəcə dayandılar. Onlardan biri Şamilin ən sadıq köməkçisi Hacı Kerye idi; yerdə qalan iki nəfərdən biri ruscadan, o birisi isə gürcü dilindən tərcümə edirdi.

Şamil göründü.

Onun əynində ağ rəngli əba vardı. Bu əbanın altında yaşılımtıl rəngli başqa əba görünürdü, başında isə yaşıl və ağ rəngli çalma vardı (biz kitabın əvvəlində onun xarici görünüşünü təsvir etmişik və bir daha təkrar etməyi lazım bilmirik).

O, taxtda yox, bayır tərəfdə qapının kandarına qoyulmuş kətildə əyləşdi. Nökərlərdən biri onun başına çətir tutmuşdu.

Şamil əvvəlcə üzünə baxmadan knyaginya Orbelianiyə müraciət etdi; imam heç kəsin üzünə baxmırdı, bu onun adəti idi, gözləri daim mürgü döyən aslanın gözləri kimi yarıyumulu olardı.

– Varvara, – deyə o, knyaginyanın fəxri adını ağzına almadan ona xitab etdi, – deyirlər, sən mənim yaxşı tanıdığım və sevdiyim İlikonun arvadısan. O mənim əsirim olub, nəcib qəlbli və mərd bir adam idi, yalan danışmaq ona yad idi, daha doğrusu, indiyə qədər onun ağzından yalan söz çıxmamışdır, ona görə belə deyirəm ki, küfr danışmağı mən özüm də sevmirəm. Odur ki, məni aldatmağa cəhd etməyin, böyük səhv edərsiniz və bununla da öz başınızı bəlaya salarsınız.

Rus çarı mənim oğlumu əlimdən alıbdir, istədiyim budur ki, oğlumu mənə qaytarsın. Deyirlər ki, siz – Anna və Varvara Gürcüstan çarının qız nəvələrisiniz, əgər belədirsə, rus çarına yazın ki, Cəmaləddini mənə qaytarsın və mən də öz növbəmdə sizi ailənizə və dostlarınıza qaytararam. Bundan əlavə, mənim xalqıma da pul vermək lazımdır: axı oğlumu mən özüm üçün istəyirəm.

Dilmanclar Şamilin sözlərini tərcümə etdilər. İmam əlavə etdi:

– Məndə sizə çatacaq bir neçə məktub var, ancaq bu məktublardan biri nə rus, nə azərbaycan və nə də gürcü dilindədir; o burada heç kimə məlum olmayan hərflərlə yazılıb. Nahaq yerə sizə əcnəbi dildə məktub yazırlar. Mən bütün məktubları tərcümə elətdirirəm və o şeyi ki, mənə tərcümə edə bilmirlər, onu heç kəs oxumayacaq. Allah insana daim ehtiyatlı olmağı məsləhət görür, mən isə Allahın sözündən çıxıram.

Knyaginya Varvara cavab verdi:

– Şamil, səni aldatmaq istəməyiblər. Bizim aramızda bir fransız qadın vardır; o elə bir xalqın övladıdır ki, sən onunla heç vaxt müharibə etməmişən, əksinə, bu xalq Rusiya ilə müharibə şəraitindədir. Mən səndən onu buraxmağı xahiş edirəm.

– Yaxşı, – Şamil cavab verdi, – əgər onun kəndi Tiflisə yaxındırsa, mən onu ora yola salaram.

– Onun kəndi böyük və gözəl bir şəhərdir, oranın milyon yarım əhalisi var, – knyaginya Varvara cavab verdi. – Ora gedib çatmaq üçün neçə-neçə dənizləri keçib getmək lazımdır.

– Bu halda, o da sizinlə eyni vaxtda azad ediləcək, öz evinə necə getmək onun öz işidir.

Sonra imam ayağa qalxaraq dedi:

– Rus dilində olan məktubları indi gətirib sizə verəcəklər, ancaq unutmayın ki, istənilən yalan Allaha və onun sadıq qulu Şamilə qarşı təhqirdir. Odur ki, məni aldatmağa cürət edən hər kəsin başını bədənindən ayırmağa ixtiyarım var.

Və bu sözlərdən sonra o, şəstlə dönüb getdi.

XLV FƏSİL

CƏMALƏDDİN

Biz artıq demişdik ki, Şamilin oğlu Cəmaləddin Axulqonun mühasirəsi zamanı əsir düşmüşdü, daha doğrusunu desək, girov verilmişdi. Onun anası Patimat isə bu dərdə tab gətirməyərək ölmüşdü.

Oğlanı Sankt-Peterburqa aparıb İmperator Nikolaya təqdim etmişdilər, o da uşağın əsl zadəgan kimi tərbiyə olunmasını və ona mükəmməl təhsil verilməsini əmr etmişdi.

Cəmaləddin uzun müddət yaşadığı yerlərdəki dağ keçisi kimi vəhşi, ürkək həyat sürmüş, nəhayət, yeddi yaşında yeni mühitə uyğunlaşmış, kürlüyü yatmış, yaxşı at sürməyi öyrənmiş, əla təhsillə yanaşı, müxtəlif idman növlərilə də məşğul olmuş, bütün bunlara onun əqli, zehni tərbiyəsi də əlavə olunmuşdu.

Cəmaləddin avropasayağı yazıb oxumağı öyrəndi və qısa bir zamanda rus dili ilə yanaşı, fransız, alman dillərində də öz ana dili kimi danışmağa başladı.

İmperatorun sevimlisi, alay polkovniki olan gənc qafqazlı, demək olar ki, tamamilə ruslaşmışdı; günlərin bir günü onu İmperatorun sarayına çağırdılar.

O, İmperatoru çox ciddi və qaygılı gördü.

– Cəmaləddin, – o dedi, – sizə edəcəyim təklifi qəbul, yaxud rədd etməkdə sərbəstsiniz. Qətiyyənlə istəyinizə qarşı çıxmıyacağam, ancaq elə düşünürəm ki, mənim təklifimi qəbul etsəniz, daha ləyaqətli iş tutmuş olarsınız. Atanız iki gürcü knyaginyanı – knyaginya Çavçavadzeni və Orbelianini girov götürmüşdür və onları bir şərtlə buraxmağa razıdır ki, siz onun yanına qaydasınız. Əgər “hə” desəniz, həmin qadınlar azad olacaqlar, yox, əgər qəbul etməsəniz, onlar həmişəlik əsirlikdə qalacaqlar. Nə düşündüyünüzü dərhal bildirməyə tələsməyin, fikirləşmək üçün sizə üç gün vaxt verirəm.

Cavan oğlan acı-acı gülümsədi.

– Əlahəzrət, – o dedi, – Şamilin oğluna və İmperatorun yetişdirdiyi bir adama nə edəcəyinə qərar vermək üçün üç gün möhlətə ehtiyac yoxdur. Mən əslən dağlı, qəlbən isə rusam. Mən ömrümü dağlarda – doğulduğum torpaqda başa vuracağam, o yerdə ki, heç nə mənim aldığım tərbiyəyə uyğun deyil, ancaq öləndə də biləcəyəm ki, öz borcumu yerinə yetirmişəm. Mənə verdiyiniz üç gün möhlət, hər hansı bir qərara gəlməyə yox, mənim hər şeylə əbədi vidalaşmağıma sərf olunacaq. Bu dəqiqədən etibarən mən zat alilərinizin ixtiyarındayam, nə vaxt əmr etsəniz, yola düşməyə hazırım.

O, fevral ayının əvvəllərində, girov düşən knyaginyalardan birinin əri, knyaz David Çavçavadze ilə Sankt-Peterburqdan yola düşdü.*

Elə həmin ayın axırlarında onlar artıq Xasavyurdda idilər. Dərhal bir nəfər qasidlə gənc knyazın məktubunu Vedenə göndərdilər; məktubda onun

* Fevral 1855-ci il.

Vladiqafqazda yazıldığı göstərilirdi. Bütün bu vaxt ərzində Şamilin oğlu Xasavyurdda, knyaz Çavçavadzenin evində, onunla bir otaqda qalırdı – ancaq o, tamamilə sərbəst idi... O, söz vermişdi və hamı da onun verdiyi sözə etibar edirdi. Cəmaləddin baron general Nikolayın evində nahar edirdi.

Knyaginyaların geri alınması şərəfinə ziyafət təşkil olunmuşdu. Cəmaləddin də bu ziyafətdə iştirak edirdi və qəhrəman kimi təqdim edilirdi.

Cəmaləddin martın 10-a kimi Xasavyurdda qaldı, Şamil həmin gün girovların dəyişdiriləcəyini bildirmişdi.

Cavan oğlanın atasına qaytarıldığı vaxt gözlənilməyən bir əngəl ortaya çıxdı.

Cəmaləddini atasına qaytarmaqdan əlavə, knyaz həm də qırx min rubl pul ödəməliydi. Şamil həmin bu məbləği yalnız gümüş pulla deyil, həm də xırda dəmir qəpiklərlə ödənilməsini inadla tələb edirdi. Əlli, iyirmi beş və on qəpiklik xırda pulları – qəpikləri tapmaq, toplamaq üçün vaxt lazım idi; girovların dəyişdiriləcəyi günə qədər yalnız otuz beş min rubl yığılmışdı.

Knyaz Cəmaləddindən xahiş elədi ki, atasını dilə tutub otuz beş min rublu qızıl pulla qəbul etməyə razı salsın. Cəmaləddin bu işi boynuna götürdü.

Martın 10-da general Nikolay özü ilə bir alay, iki piyada diviziyası, doqquz yüz kazak və altı ədəd top götürərək Miçik çayının sahilinə tərəf irəlilədi; girovlar həmin bu yerdə dəyişdiriləcəkdi.

Çayın rusların tabeliyində olan sağ sahili bomboş idi; imamın ixtiyarında olan sol sahil isə əksinə, dağlara qədər uzanıb gedən meşə ilə örtülüdür.

Şərqdən qərbə axan çayla meşə arasında yalnız bir verstlik boş sahə vardı.

Şamil baron Nikolaya işarə verdi ki, Miçik çayının sağ sahilində, çaydan bir verstlik məsafədə dayansın, özü isə sol sahilə eyni məsafədə dayandı.

Baron Nikolay şərtləşdirilmiş yerə gələndə Şamil artıq orada idi; uzaqdan onun çadırı, çadırın arxasında, bir az aralıda isə qara bayrağı görünürdü.

Dərhal Qramov familiarlı bir nəfər ermənini Şamilin yanına göndərdilər, bu erməni dilmənlik eləyəcəkdi.

Şamilin şərti belə idi: onun oğlu Hacı Məhəmməd qadınları otuz iki nəfər çeçenin müşayiətilə çayın sağ sahilində, yəni ruslara aid hissəsindəki ağacın yaxınlığına gətirəcək. O, orada qardaşı ilə görüşəcək və nəzərdə tutulmuş qırx min rublu rus zabitindən alacaq. Rus zabiti yalnız Cəmaləddini atasına təhvil verdikdən sonra onu tərk edəcək.

Beləliklə, bir zabit, otuz iki əsgər, pulla dolu sandıqlar, on altı əsir dağlı və Cəmaləddin, onların arxasınca isə əlli addım aralıda baron Nikolay və knyaz Çavçavadze Miçikə tərəf irəliləyirdilər. Onların yanında knyaginyalar üçün nəzərdə tutulmuş bir araba da vardı.

Onlar yaxınlaşdıqca Şamilin oğlu Hacı Məhəmməd də yanındakı otuz iki nəfər adam və qadınları gətirən arabalarla bərabər təyin olunmuş yerə tərəf gəlirdilər.

Hacı Məhəmməd və onu müşayiət edən adamlar qabaqda gəlirdilər, sonra onlar dayanıb arabaları gözlədilər; tezliklə arabalar da gəlib onlara çatdı.

Arabalar gəlib çatandan sonra onlar şərtləşdikləri ağaca qədər irəlilədilər və bu zaman onlarla eyni vaxtda ruslar da gəlib həmin yerə çatdılar.

Şamilin dəstəsinin başında solğun bənizli, əynində ağ çərkəzi libas, başında ağ papaq olan, ağ atlı, cavan və yaraşıqlı bir oğlan gəlirdi.

Bu, Hacı Məhəmməd idi.

Onun arxasınca iki cərgədə təpədən-dırnağa qədər silahlanmış, şıq geyimli otuz iki çeçen gəlirdi.

Dəstələr bir-birindən on addım aralıda dayandı. Bu vaxt Hacı Məhəmməd və Cəmaləddin atlarından endilər və bir-birinin üstünə atılıb qucaqlaşdılar. Bir-birinə sarılmış qardaşları görəndə Hacı Məhəmmədin müridlərinin hamısı bir ağızdan qışqırdılar:

– Allah! İllallah!

Bu vaxt knyaz Çavçavadze və general baron Nikolay da qardaşlara yaxınlaşdılar.

Knyaginyalar, onların uşaqları və müşayiət edən qadınlar Hacı Məhəmməd tərəfindən knyaz Çavçavadzeyə təhvil verildi və qarşı tərəf də içərisində qırx min rubl olan sandıqları müridlərə verdi.

Cəmaləddini knyaginyalara təqdim etdilər, qadınlar öz xilaskarlarına təşəkkür etdilər, sonra o, Çavçavadze və baron Nikolayla vidalaşdı, onu oğulluğa götürən Rusiyanı yada salaraq, gözündən axan iki damla yaşı silə-silə, razılışmaya əsasən, onu şəxsən imama təhvil verməli olan zabitlərin müşayiətilə atasının yanına yollandı.

Dəstə Şamildən yarım verst aralıda kiçik bir ağacılıqda dayandı. Bu vaxta qədər Cəmaləddin rus hərbi geyimində idi. Burada o, hərbi formasını soyundu və Şamilin ona göndərdiyi çeçen libasını geyindi.

Bir neçə addım aralıda iki nökr belinə qırmızı yəhər salınmış bir qara atı saxlayırdılar, at bir ayağını götürüb o birini yerə qoyurdu. Cəmaləddin əsl dağlı kimi atın üstünə sıçradı və onlar Şamilin yanına dördnala çapdılar. Ona çatmağa bir neçə addım qalmış on üç yaşlı bir uşaq Şamilin yanından ayrılıb qaça-qaça Cəmaləddinin üstünə gəldi və qollarını geniş açaraq onun boynuna sarıldı.

Bu Cəmaləddinin üçüncü, kiçik qardaşı Məhəmməd Şəfi idi.

Nəhayət, onlar Şamilin dəstəsinə gəlib çatdılar.

Onun şərqli ləyaqəti, müsəlman təmkinliliyi qətiyyəən imkan vermirdi ki, ayağa qalxıb oğlunu qarşılansın – əlbəttə, bu onun qəlbindən keçirdi. Şamil iki nəfər nurani müridin əhatəsində sakitcə yerində durub oğlunu gözləyirdi. Onun başının üstünə çətir tutmuşdular.

Onun görkəmi o qədər yaraşıqlı, əzəmətli idi ki, rus zabitləri onun qarşısında heyrətdən donub qalmışdılar.

Bu vaxt Cəmaləddin atasına yaxınlaşıb onun əlini öpmək istədi. Ancaq imam artıq özünü ələ ala bilmədi, qollarını açıb çoxdandır həsrətində olduğu oğlunu bağına basdı, həyəcandan az qalırdı ki, ürəyi yerindən çıxsın; o, göz yaşlarını və hıçqırığını gizlətməyi bacarmadı.

Bu duyğulu görüşdən sonra Cəmaləddin atasının sağ tərəfində oturdu. Şamil onun əlini əlində saxlayaraq gözlərini oğlundan çəkmir, onu başdan-ayağa qədər süzürdü. Sanki bu baxışlarla oğlunu görmədiyi uzun zamanın əvəzini çıxmaq, onu geri qaytarmaq istəyirdi.

Bu son dərəcə həyəcanlı, təsirli və möhtəşəm səhnənin şahidi olan rus zabıtləri də heykəl kimi yerlərində donub qalmış və lal-dinməz onlara baxırdılar, sanki nitqləri tutulmuşdu.

Bununla belə, rus zabıtlərinin bu qədər yubanmaları generalın narahatlığına səbəb ola bilərdi, odur ki, zabıtlər Şamilə bildirdilər ki, onların borcu oğlunu ona təhvil vermək idi; indi ki zabıtlər öz vəzifələrini yerinə yetiriblər, qayıtmaq üçün icazə istəyirlər.

Şamil onlara təşəkkür edib dedi:

– Mən indiyə qədər rusların öz vədlərinə sadıq olmalarına şübhə edirdim. Bu andan sonra fikrimi dəyişdim. Mənim adımdan baron Nikolaya təşəkkür edin və knyaz Çavçavadzeyə deyin ki, mən onun arvadına və baldızına öz qızlarım kimi baxmışam.

Və bundan sonra o hər iki zabıtə xüsusi minnətdarlığını bildirdi.

Zabıtlər vidalaşmaq üçün Cəmaləddinə yaxınlaşdılar. Cavan oğlan onları qucaqladı, rus adətinə görə hərəsini üç dəfə öpdü.

Şamil belə uzun-uzadı, səmimi vidalaşmağa əsəbiləşmək əvəzinə, əksinə, yerindəcə dayanıb xüsusi zövqlə onlara tamaşa edirdi.

Zabıtlər Şamilin qarşısında son dəfə təzim edib onunla sağollaşanda atları gətirdilər və onlar əlli müridin müşayiətilə gəlib Miçikin sahilinə çatdılar.

Ora çatanda atəş səsi eşitdilər, ancaq bu atəş sülh əlaməti idi – Şamilin adamları uzun ayrılıqdan sonra Cəmaləddini yenə öz aralarında görməyin sevincini izhar edirdilər.

Bu atəş sədələri altında rus zabıtləri əlli müridlə vidalaşib ayrılırdılar; müridlər Şamilin yanına dönmək, iki zabıt isə Cəmaləddini atasına təhvil verdikləri barədə general baron Nikolaya məruzə etmək üçün.

1858-ci ilin fevralında Xasavyurdda yerləşən qabardin alayının komandiri knyaz Mirskiyə bildirdilər ki, Şamil tərəfindən göndərilən bir nəfər dağlı onunla danışmaq istəyir; knyaz tapançasını hazırladı, barmağını tətiyə qoyaraq əmr etdi ki, dağlıni içəri buraxsınlar.

Naməlum şəxs içəri daxil oldu.

Həqiqətən də, onu Şamil göndərmişdi və o, içəri girən kimi bildirdi ki, Şamilin oğlu Cəmaləddin azərbaycanlı həkimlərə məlum olmayan bir xəstəliyə tutulub və ölüm ayağındadır; imam Qərb elmindən kömək istəyirdi.

Knyaz Mirski alayın ən təcrübəli cərrahı olan həkim Piotrovskini çağırırdı, və həmin dağlı ilə görüşdü, onlar xəstəliyin əlamətləri barədə danışmağa başladılar.

Həkim çeçenin dediklərindən çətinliklə də olsa, təxmin etdi ki, Cəmaləddinin xəstəliyi ümumi zəiflik, süstlük, yəni vərəmdir. Həkim zəruri dərmanları hazırladı, onların hər birinin üstünə istifadə qaydasını yazdı və qasidə təqdim etdi.

Bundan əlavə, qasidə tapşırıdılar imama desin ki, əgər o, həkimin şəxsən gəlib xəstə oğluna baxmağını istəyirsə, knyaz Mirski buna razıdır, ancaq bəzi şərtlərlə.

İyun ayının 10-da həmin qasidə yenidən peyda oldu. Cəmaləddinin xəstəliyi get-gedə ağırlaşır, xəstənin vəziyyəti pisləşirdi. Şamil Mirskinin bütün şərtlərinə razı idi və xahiş edirdi ki, knyaz həkimi mümkün qədər tez göndərsin.

Knyazın şərti belə idi ki, həkimin əvəzinə üç nəfər naib girov qoyulsun.

Beş naib knyazın düşərgəsindən iki verst aralıda gözləyirdi, onlardan üçünə bildirdilər ki, artıq knyaz Mirskinin ixtiyarındadırlar. Knyaz həkim Piotrovskinin dalınca adam göndərdi. Şamilin xahişini həkimə çatdırdılar, ancaq həm də bildirdilər ki, onu qətiyyənlə bu işə məcbur edən yoxdur və o istəsə, bu təklifi rədd edə də bilər, bu onun öz ixtiyarındadır.

Həkim bir an da olsun tərəddüd etmədi.

O, içərisində bütün lazımı dərmanların olduğu aptek çantasını da özü ilə götürdü, iki naibin (naiblərdən üçü girov qalırdı) və qasidə kimi gəlmiş bir dağlının müşayiətilə iyunun 12-si, səhər saat 7-də Xasavyurddan yola düşdü.

Yolçular əvvəlcə Yaraksu çayının sağ sahilinə xeyli yol getdilər. Elə ki, Gündabak hündürlüklərini keçib Ankh torpağına qədəm qoydular, Ağçayın yaxınlığında, çayın sol sahilində Vnezapnaya qalasına tərəf gedən, iki yüzə qədər Don kazakını gördülər – yəqin ki, onlar yürüşdən qayıdırdılar.

Günorta onlar atlara dinclik vermək üçün tikanlı kol-koslarla dolu kiçik bir dərəyə endilər. Naiblərdən biri yapıncısını çıxarıb otun üstünə sərdi və həkimi onun üstündə oturtdu.

Özləri isə otun üstündə əyləşdilər.

Onlar nahar etdilər.

Həkim yemək üçün süfrəyə qoyduğu təamdan bələdçilərə təklif etdi. Ancaq onlar çörəkdən başqa heç nəyə toxunmadılar.

Onlar pendirdən də imtina etdilər, bəhanə ilə bunun nə olduğunu guya bilmədiklərini və ümumiyyətlə, indiyə qədər dillərinə belə şeyin dəymədiyini söylədilər.*

Onların olduqları yerdən Ağçayın sahilinə qədər uzanıb gedən meşənin ətrafında çeçen dəstələrini açıq-aydın görmək olurdu. Dağlılar arasında çaxnaşma vardı. Əli tufəngli bu adamlar qatı tüstü qalxan tərəfə qaçırdılar.

* Onlar rus pendirini murdar saydıqlarından bəhanə gətirirdilər (red.).

Həkim naharını təzəcə bitirmişdi ki, yaxınlıqdakı kolluqdan silahlı bir çeçen çıxdı; o, əlli addım kənarda dayanıb naiblərlə çeçen dilində nəsə danışdı. Onun dediyinə görə, yolda gördükləri kazaklar bir dağlını öldürüb iki atı aparmışdılar; görünən qatı tüstü isə həyəcan signalıdır; ancaq artıq gec idi, çeçenlər toplaşana qədər kazaklar artıq qalaya girmişdilər.

Dağlı və naiblər bu hadisə barədə danışarkən həkim qabağa gedib moruq yığmaq istədi, ancaq naiblər ona xatırlatdılar ki, onların yanından bir addım da olsa aralanmasın: həkimin dağa gəlişi, Şamilin yanına getməsi gizli saxlanılır, bu haqda heç kəs bir şey bilmir, həm də əynindəki paltardan onu tanıyıb güllə ilə vura bilərlər.

Günorta saat dördədən sonra onlar yenidən yollarına davam etdilər, Ağçayı keçib, iki aulu arxada qoydular. Birinci aulun adı elə həmin çayın adından götürülmüşdü – ona Ağsu; o birisinə isə Yurt-Ankh deyirdilər. Sonuncu, yəni ikinci auldan təxminən bir verst aralıda Salasu çayı Ağçaya tökülür və geniş bir ərazidə şimal-qərbə tərəf istiqamətini dəyişir. Çayın döndüyü bu yerdə bir dağ ucalır və həmin dağın sağ və sol yamacında iki aul var: Arqaryurt və Belar-Qarqanş.

Arqaryurta qədər yol bir az babat idi, getmək olurdu, ancaq bu kəndi keçəndən sonra demək olar ki, yol tamamilə itirdi, gərək çaya enib onun sahili ilə irəliləyəydin.

Axşama yaxın yolçular Ağçayın yatağını tərk edib sol sahildə yerləşən meşəyə daxil oldular.

Axşam saat doqquz olanda qaranlıqda ara-sıra işıqlar gözə dəyirdi: bu, Onyek aulunun işıqları idi.

Yolçular işıq gələn tərəfə getdilər və aula girdilər.

Aulun əsas küçəsi adamla dolu idi. Casus xəbər gətirmişdi ki, bir rus üç nəfər dağlı ilə aula tərəf gəlir və bunu eşidən aul camaatı ayağa qalxmışdı.

Həmin andaca hər tərəfdən – “Kafir! Kafir!” nidaları ucaldı, bunu görəndən naiblər qabağa çıxıb camaata başa saldılar ki, həkimin gəlişi xeyirliyədir.

Yolçular gecələyəcəkləri evə çatdılar; ev sahibi həkimi qarşıladı və naiblərlə danışandan sonra işarə ilə müsyö Piotrovskiyə onun dalınca getməyi başa saldı.

Ev sahibi onu bir otağa gətirdi və küncü göstərib kobud şəkildə dedi:

– Otur orada.

Sonra həmin adam otaqdan çıxdı, qapını bağlayıb açarı da özü ilə götürdü.

Burada həkimin böyük təəccübünə səbəb olan o idi ki, içəridə bir qadın və dörd yaşlı bir oğlan uşağı da vardı. O, işıqda sobanın yanında oturan qadının sifətindən onun cavan və gözəl olduğunu görürdü. Həkim demək olar ki, bir saat yaxın qadınla bir yerdə qaldı; qadın ya rusca başa düşmədiyindən, ya da özünü lallığa vurmasını tapşırıqlarından, həkimin heç bir sualına cavab vermədi.

Nəhayət, ev sahibi naiblərin birilə qayıdıb gəldi. Onlar həkimə işarə etdilər ki, onların dalınca gəlsin. Adama elə gəlirdi ki, bu insanlar yalnız danışmaq zəruri olduqda bir-birlərilə kəlmə kəsirlər.

Bir qapıdan keçəndən sonra həkim başqa bir qaranlıq otağa daxil oldu. Ev yiyəsi yenə də qapını bağladı, amma bu dəfə içəridən; sonra o, əvvəlcədən qabağına odun yığılmış sobaya yaxınlaşıb onu yandırdı. Ocağın gur işığında həkim başa düşdü ki, bura şərqlilərin qonaq otağıdır.

Sobada yanan alovun işığında bir az aralıdakı çarpayı gördü, yorulub əldən düşən həkim çarpayıya uzandı və elə o saat da yuxuya getdi.

Səhər yuxudan oyananda onu gətirən naiblərdən birinin onun tanımadığı başqa bir naiblə söhbət etdiyini gördü. Bu axırınının döşündə iki ulduz vardı və bu ulduzlar onun Şamilin adamı olduğunu bildirirdi. Doğrudan da, imam bu təzə gələn adamı yolun qalan hissəsinə bələdçilik etmək üçün göndərmişdi. O, həkimə paltarını dəyişməyi, ayrı paltar geyməyi məsləhət gördü, belə ki, kənardan baxan onu hərbi həkim yox, dağlı çərkəz zənn edəcəkdi; əslində, bu elə də çətin deyildi, geyim əvvəlcədən hazırlanıb gətirilmişdi.

Onlar səhər çay və pendir lavaş yedilər.

Səhər saat doqquzda atları və bələdçini gətirdilər: nə bələdçi, nə də atlar dünənki deyildi. Amavi kəndinə qədər yol Ağçayın sahili boyunca uzanıb gedirdi. Amavidə bələdçini yenidən dəyişdilər, bu dəfə bələdçi piyada idi.

Amavidən çıxandan sonra onlar yarım saat yol gedib Qombe dağlarına çatdılar. Yolboyu onlar saysız-hesabsız qoyun sürülərinə və mal-qara naxırına rast gəldilər. Qombe zirvəsindən baxanda Xəzər dənizi və Georgiyevskiyə qədər bütün Qafqaz silsiləsi görünürdü. Uzaqlarda, dumanın arasında Mozdoku da seçmək olurdu. Mənzərə çox gözəl olduğundan həkim bir anlığa yol yorğunluğunu unutdu.

Onlar zirvələri bir-birinin ardınca aşaraq yollarına davam etdilər və nəhayət, dağın ən uca nöqtəsinə gəlib çatdılar.

Həkim buradan aşağı boylananda qeyri-ixtiyari üç addım geri çəkildi – dağın bir tərəfi sıldırım yarıq idi, iki kilometr aşağıdakı uçurumun dibinə baxanda adamın gözləri qaralır, başı gicəllənirdi.

– Bəs yol hanı? – qorxudan dəhşətə gəlmiş həkim soruşdu.

Dağlı əyilərək uçurumun dibini göstərdi – onun bədəninin yarısı demək olar ki, boşluqdan asılı qalmışdı:

– Oradadır, – dedi və ayağının altında qayanın üstü ilə uzanıb gedən cığırı göstərdi.

Cığıra baxanda onu axıracan görmək qeyri-mümkün idi; bəzi yerlərdə o, lap itirdi.

Belə bir cığırı atla enmək axmaqlıq olardı. Həkim atın başını buraxdı, heyvan otlamağa başladı və bundan sonra həkim bütün cəsarətini toplayıb uçuruma piyada düşmək qərarına gəldi.

O, sonralar da bu dəhşətli uçurumu enəndə keçirdiyi hissləri xatırladıqca bədəninə titrətmə düşürdü. Lap qabaqda bələdçi, onun ardınca həkim, ondan sonra isə naib gədirdi; həkim gözü qaralıb başı gicəllənməsin deyə, tez-tez çevrilib

qayaya baxmalı olurdu. O özündən asılı olmayaraq, gözlərini ayağının altındakı çınqıl daşlarının diyirləndiyi dar yola zilləmişdi, daşlar dibi görünməyən uçurumun dərinliyinə düşərək küt səslər çıxarırdı... Onun ürkək baxışları aşağı yuvarlanan daşları izləməyə cəsarət etmirdi.

Bütün eniş boyunca həkim əl atıb yapışmaq üçün bir nöqtə, oturub nəfəsini dərmək üçün bir daldalanacaq tapmadı və bu cəhənnəm əzabı düz altı saat çəkdi.

Dağın ətəyinə çatanda o, qan-tər içində idi, dizləri güclü küləyin yellətdiyi kolları kimi tir-tir titrəyirdi.

Onlar Andi qapısı adlanan yerə gəlib çatdılar.

Keçdikləri yolda onlar bir dənə də olsun kol-kosa rast gəlmədilər, ancaq hərdənbir orda-burda sarı və ağ çiçəklər gözə dəyirdi.

Bu keçidin şimal-şərqi dikdir idi, rus əsgərlərinin “Şeytan toyu” adlandırdıqları zirvədə isə topa halında bir neçə qaya var idi.

Andi qapılarından bir verst aralıda, sol tərəfdə Feliki aulu görünür, ondan bir verst o tərəfdə isə Ağaeli aulu yerləşirdi. Həmin bu auldan sonra Unq aulu gəlirdi. Aullardakı evlər əhəngsiz daşdan tikilmişdir. Andi qəsəbəsinin adı ilə, onun qarşısından ilan kimi qıvrılıaraq keçən və indicə arxada qoyduğumuz bu yolun adı eynidir. Nəhayət, Andinin arxasında axırıncı aul da vardır ki, bələdçi həmin bu aulu həkimə göstərərək səyahətlərinin son nöqtəsi olduğunu bildirdi, onun adı Sul-Kadi idi.

Həkim yorulub əldən düşmüşdü, az qala özündən gedəcəkdi, o, durduğu yerdə çökdü, daha doğrusu, üzüqoylu torpağa sərilirdi.

Bir neçə dəqiqədən sonra o, yenidən ayağa qalxdı və yola düzəldi, ancaq əsəbləri gərildiyindən ayaqları yenə də əsirdi, artıq bu, onun özündən asılı deyildi.

Gecədən xeyli keçmiş onlar gəlib Sul-Kadiyə çatdılar.

Sul-Kadının evləri daşdan tikilmiş və iki-üçmərtəbəli idi; birinci mərtəbə atların və öküzlərin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdu; ikinci mərtəbədə ev sahibi özü olurdu, qalan yuxarı mərtəbə isə şəhərlərdəki kimi kirayə verilirdi.

Aulun ortasında məscid ucalırdı.

Cəmaləddinin olduğu evin qapısında bir nəfər növbətçi gəzişirdi. Evin sahibi bir daş skamyanın üstündə yatırdı.

Həkimin dar bir pilləkənlə böyük bir artırmaya apardılar. Xəstə yatan otağın qapısı bu artırmaya açılırdı.

Həkimə bələdçilik edən naib əvvəlcə ev sahibini oyatdı, sonra həkimin şamla işıqlandırılan bir otağa gətirdi. Şam xəstənin yatdığı dəmir çarpayını işıqlandırır və onun çarpayısının lap yaxınlığında başqa bir çarpayı da vardı, bu, yəqin ki, hamının səbirsizliklə gözlədiyini həkim üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Cəmaləddin yatmışdı. Onu oyatdılar. O, həkimin görünəndə çox sevindi, amma əvvəlcə ona dincəlməyi məsləhət gördü; həkim xəstəyə səhhəti ilə bağlı bir neçə sual verdi, ancaq uzaq yolda yorulub əldən düşdüyündən Cəmaləddinin təkidinə tabe oldu və uzanıb yatdı.

Şamilin oğlunun otağı adı bir yer idi, burada demək olar ki, mebel adına heç nə yox idi, bütün bəzəyi yalnız bir tufəngdən, tapançadan, qını gümüşlə naxışlanmış qılıncdan və bir çay qutusundan ibarət idi.

Yuxudan oyanan kimi müsyö Piotrovskinin ilk işi xəstəni vəziyyəti ilə bağlı sorğu-suala tutmaq oldu.

Əslində, gənc oğlan fiziki deyil, mənəvi xəstəliyə tutulmuşdu: onu mənən üzən dərd öyrəşdiyi şəhər mühitindən uzaqlaşması və gəncliyin bəxş etdiyi əyləncələrdən məhrum olması idi.

Atasının yanında hökm sürən amansız və sərt dağ qanunları onun peterburqlu və varşavalı dostlarını əvəz edə bilmirdi. Bütün dünyada gözəlliyi ilə ad qazanan çərkəz və qabardin qızları ona Neva sahillərindəki rus qızlarını və Visla sahillərindəki polyak gözəllərini unudura bilmirdi. Buna görə də o, hər an, hər dəqiqə şam kimi əriyir, belə yaşamaqdansa, ölümü üstün tuturdu.

O ki qaldı fiziki sağlamlığına ... demək olar ki, o, artıq gücdən düşmüşdü, yatağından qalxa bilmirdi. Taleyı azərbaycanlı həkimlərə tapşırılan xəstənin vəziyyəti elə ağır həddə gəlib çatmışdı ki, yaxşılaşmaq əvəzinə günü-gündən pisləşirdi. Onun ruhuna yalnız əyləncələr təskinlik verə bilərdi ki, bunlar da ki qadağan edilmişdi. Ona nə bir rus kitabı, nə də rus qəzetini oxumağa icazə verirdilər. Rusiyada olan hər şeyə təhqir, haram kimi baxan dağlılar üçün bütün bunlar mənəviyyəti zəhərləyən bəla sayılırdı.

Həkim Cəmaləddinin yanında üç gün qaldı. Bu üç gün ərzində o, əlindən gələnlə hər şeyi elədi, bütün bacarığını işə saldı, ancaq bir həkim kimi anlayırdı ki, bütün bu qayğılardan hamısı hədərdir, xəstə ölümcüldür və artıq onun dərdinə dərman yoxdur.

Cəmaləddindən ayrılarkən həkim ona beyninə dolan axmaq fikirləri kənara qoyub, onun bütün göstərişlərinə ciddi əməl etməsini tapşırırdı, çünki sağalmaq üçün ilk növbədə insanın özündə inam olmalıdır; bu, ən birinci amildir, ancaq iş orasındadır ki, bu dəfə xəstə özü qətiyyənlə sağalmağı arzulamırdı.

Bütün bunlarla yanaşı, bu bədbəxt gənc nə bir kəlmə şikayət edir, nə də gileylənirdi. O özünü səssiz-səmirsiz ölümün ixtiyarına verən qurban idi, öz qismətinə boyun əymişdi. Artıq o, hər şeydən əlini tamamilə üzməyi qərara almışdı.

Həkim iyunun 17-də Cəmaləddinlə vidalaşaraq ayrıldı. Sentyabrın əvvəlində isə onun ölüm xəbəri gəldi.

Şamil oğlunu ikinci dəfə, həm də həmişəlik itirmək üçün geri qaytarmışdı.

XLVI FƏSİL

TİFLİS

Başımız hekayəyə elə qarışdı ki, az qala Tiflis haqqında bir neçə kəlmə deməyi unutmuşduq.

Tiflisin əsil adı “Tbili-Kalaki” – yəni “İsti şəhər” deməkdir.

Bu ad isti sülardan götürülmüşdür və biz oxuculara məşhur İran hamamlarından bəhs edərkən bu haqda bir az danışmışdıq. Maraqlı burasıdır ki, isti su mənbələri ilə məşhur olan belə şəhərlər az deyil. Qədim dövrdə Namibiyada Tobilis adlı şəhər olmuşdur və Gürcüstanın Tiflis şəhərindən başqa, Bohemiyada da Teplits şəhəri vardır və çox güman ki, bu da “isti” deməkdir.

Xristianlığın yarandığı dövrdə, yəni bizim eramın əvvəllərində Tiflis yalnız Gürcüstanın mərkəzi hesab olunan Mxet adlı balaca bir kənd imiş; ancaq 469-cu ildə çar Vaxtanq-Qurqaslan, yəni “qurd aslan” Tbilisinin – indiki Tiflis şəhərinin əsasını qoyur.

Yenicə salınmış şəhər xəzərlər tərəfindən yerlə yeksan edilir, sonralar əmir Aqaryan onu bərpa edir və Mxet dağıdıldıqdan sonra bu şəhər Baqratidlərin, yəni müasir Baqrationların iqamətgahına çevrilir.

Kür çayı şəhərin özünü Avlabari, İsnı və Almanlar qəsəbələrindən ayırır.

1795-ci ilin sentyabrında şəhər Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən darmadağın edilir. O vaxtlar şəhərin küçələri o qədər darısqal idi ki, Klaprotun dediyinə görə, onun ən enli küçəsindən yalnız bir araba keçə bilirdi; həmin dövrdə Tiflisin cəmi on beş min əhalisi var idi.

1820-ci ildə Tiflisdəki fransız konsulu cəngavər Qamba oraya gələndə şəhərin bütün küçələrində iranlıların son hücumunun izləri qalmışdı, şəhər sakinləri hər an qol-qabırğalarını sındırmaq təhlükəsi ilə üzləşərək tullana-tullana bu xarabalıqlardan keçib gedir, yeraltı komaları özlərinə yaşayış məskəni – ev edərək, dörd fut hündürlüyündəki qapılardan içəri daxil olurdular.

Şübhəsiz ki, cəngavər Qambanın və Klaprotun təsvirləri ilə tanış olan şəxs indi bu şəhərə daxil olarkən həmin iki səyyahın təsvir etdikləri şəhərə girdiyini ağına belə gətirməz.

Hazırda Tiflisin əhalisi altmış beş min nəfərdir; burada eni altmış fut olan küçələr, möhtəşəm və yaraşlıq saraylar, meydanlar, karvansaralar, bazarlar, nəhayət, knyaz Qaqarinin sayəsində incəsənətin şah əsərləri səviyyəsində olan teatr binası və kilsə vardır.

Bu da həqiqətdir ki, Tiflis rusların himayəsi altına keçəndən bəri iranlıların və türklərin hücumlarından xilas olmuşdur; burada bir-birinin ardınca vəzifədə olan üç şəxs Tiflis üçün xeyli iş görmüşdür: bunlar general Yermolov, qraf Vorontsov və knyaz Baryatinskiydir.

General Yermolov bu gün rus generallarının ağsaqqalı sayıla bilər.

Onun səksən yaşı var; bu general Moskva uğrunda gedən müharibənin qəhrəmanlarından* Konde** əlindəki əsası ispaniyalıların cərgəsinə atıb bir anda əsgərlərini topladığı kimi, o da rəhbərlik etdiyi fransız əsgərlərinin arasına əlindəki kiçik Georgi xaçını atanda onlar dərhal bir yerə yığışdılar.

Marlinski Qafqaz həyatına dair romanlarından birində Yermolov haqqında belə yazır:

Qaç, ey çeçen,
Heç vaxt nahaq hədələməz –
O heç kimi.
Oyandımı,
“Biz səbahdan yürüşdəyik!” –
söyləyərək qəzəblənər,
şirə dönər.
Düzənlərdə, səhralarda
Vıyıldayan qurğuşunlar –
onun səsi, nəfəsidir.
Söz dedimi,
sözü qısa və qətidir.
Döyüşlərdə ildırımdır,
Onun alını qırışdımı,
Hakimiyyət silkələnər,
Bir yerə əl uzatdımı, –
Bil, o yerə ölüm gələr!***

Bu şeirin hər bir mısrası Yermolovun dağlıların yaddaşında buraxdığı izi bir rəsm əsəri kimi əks etdirir. O, şimallılar kimi hündürboylu, tökməbədənli, güclü, cənublular kimi çevik və qoçaq idi; dağlılar onun bir qılınc zərbəsilə kəlin boynunu necə vurub yerə saldığıнын, löhrəm atı bir neçə dəqiqədə necə minib ram etdiyinin şahidi olmuşdular; bütün bunlar Yermolovun sadə, təcrübəsiz dağlıların yaddaşında dərin iz buraxması üçün kifayət idi.

Qafqazda terror Yermolovun adı ilə bağlı idi, ancaq bu elə bir dövr idi ki, terror xilasedici idi; o vaxt hələ müqəddəs müharibə bütün dağlı qəbilələrini birləşdirə bilməmişdi.

Yermolov Qafqazda hələ uzun müddət xatırlanacaq ən qüdrətli şəxsiyyətlərdəndir.

Porto ilə müharibənin başlanğıcında buraxdığı səhv onun nüfuzunu sarsıdır,

* Müəllif 1812-ci ildə Napoleonla gedən müharibəni nəzərdə tutur.

** Lui-Cozef Konde (1736-1818), 1792-ci ildə əksinqilaba qarşı xüsusi ordu yaratmışdı; həmin ordu “Konde ordusu” adı ilə məşhur idi.

*** Şeirin fransızcadan tərcüməsi Şamil Zamanındır. – red.

belə ki, o, döyüşə yollanan alaya özü rəhbərlik etmək əvəzinə, komandanlığı general Paskeviçə tapşırır və bununla da generalın şan-şöhrət qazanmasına səbəb olur.

Özü isə Tiflisdə qalır və bu böyük qəlblı insanın zəifliyinin, qətiyyətsizliyinin, tərəddüd içində olmasının səbəbi heç kimə məlum olmur.

Bu yerdə asiyalıların gözüaçıqlığı, ağılı haqqında kifayət qədər təsəvvür yaratmaq üçün bir lətifə yerinə düşər.

Rusiyanın tabeliyindəki kiçik Azərbaycan əyalətlərindən birinin sultanı Yermolovun yanına gəlir. Yermolov onu çox nəzakətlə, hətta həddindən artıq nəzakətlə qəbul edir, diqqətlə dinləyir və öz yanında oturmağı təklif edir. Sultan müharibə vaxtı meydana çıxma biləcək təsadüflər barədə generala ürək-dirək verməyə, sakitləşdirməyə çalışır.

Bu vaxt Yermolov arı sancmış şir kimi başını qaldırır və:

– Nə üçün elə düşünürsən ki, mən narahatam? – deyir.

– Əgər sən narahat olmasaydın, – deyər sultan cavab verir, – onda mənə öz yanında oturmağa icazə verməzdin.

...Yermolov hələ sağdır, yaşayır. Mən onun portretini knyaz Baryatinskiyin evində görmüşəm.

Uzun, gur və ağarmış saçları onu qocalıb əldən düşmüş şirə oxşadır; o, keçmiş nüfuzuna güvənərək müxalifətin tərəfini tutur, əfsanəvi şan-şöhrətinin yarımçıq qalması ilə barışa bilmir.

İmperator Aleksandrın vəfatından sonra Nikolay İmperator taxtına çıxdı və hər şey dəyişdi.

İmperator Nikolay hal-hazırda tənqidə məruz qalan bir çox ziddiyyətli xüsusiyyətlərə malik idi, bu, hər şeydən əvvəl onun despotizmə meyilliliyinə aiddir və o, nəyin bahasına olursa-olsun, bu istəyini həyata keçirməyə nail olurdu. Otuz il ərzində bütün Avropa onun bu şıltaqlığına boyun əyməli, dözməli olmuşdur. Yeri gəlmişkən, məhz despotizmə meyillilik Lui Filipin* də əsas mənfi cəhəti idi. Ən maraqlısı bu idi ki, rus imperatoruna təqdim olunan hücum və istila planlarını o özü həyata keçirmirdi, axı onun bütün çılgınlığı lovğalıqdan, özünü təkəbbürlü aparmaqdan başqa bir şey deyildi. Nikolayın dövründə hökumətə qarşı hər hansı bir etiraz bağışlanmaz günah hesab olunurdu. Ona görə də dağlılar onun nəzərində düşmən deyil, sadəcə hökumət əleyhinə qiyamçılar hesab olunurdular. O, taxta çıxdığı ilk gündən dağlılarla hər hansı bir sazişi qadağan etmişdi. Dağlılar sözsüz-danışıqsız tabe olmalı idilər. Onlar Nikolayı öz padşahları hesab etdikləri andan sülhə və onların sağ qalacaqlarına təminat verirdi. Çoxları onun hakimiyyətini qeyd-şərtsiz qəbul etsə də, əslində, heç də tabe olana oxşamırdılar.

Ədəbsiz, kobud, rüşvətxor dövlət məmurları isə rus hökumətini daha da gözdən salırdılar.

Məhz bu səbəbdən də, bir çoxları Hacı Murad, Daniyal bəy kimi, dövlətə

* Lui Filip (1773-1850) – Fransa kralı.

xəyanət edirdilər.

Böyük və Kiçik Çeçenistanda, Avaristanda – yəni Dağıstanın bir hissəsində əhalinin üsyana qalxmasının səbəbi də bu idi. Əgər öz xoşu ilə hakimiyyətə tabe olan hər hansı bir xalq sonradan ayağa qalxırdısa, deməli, bunun səbəbi dövlət idarəçiliyindəki çatışmazlıqlar idi, çünki əvvəlcə bütün şərtlərlə razılaşan xalq sonra həmin şərt və qanunların onu boğduğunu dərk edirdi.

Qafqazda Rusiyanın ən böyük bədbəxtliyi dəqiq müəyyənlanmış məqsədə doğru vahid siyasi istiqamətin olmaması, tez-tez dəyişilən canişinlərin eyni planla hərəkət etməməsi idi. Hər bir yeni general-canişin yeni bir rəisin istəyi ilə hökmranlıq edir, ona qədər yürüdülmən siyasətlə razılaşmırdı. Başqa sözlə, Rusiyanın Qafqaz problemindəki nizamsızlıq və qanunsuzluq bu yerlərin təbiətinin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə üst-üstə düşürdü.

Yermolovu Paskeviç əvəz etdi, ancaq onun hakimiyyəti çox az sürdü və bir müddət sonra o da general Rozenlə əvəz olundu.

Heç şübhəsiz, bu sonuncu canişin Qafqaza gələn ən yaxşı rəhbər-təşkilatçı idi. Onun hər şeyə öz incə baxışı vardı, bütün işlərdə onun qayğıkeş münasibəti hiss olunurdu və ölkənin sülh və əmin-amanlıq şəraitində inkişafı göz qabağında idi.

Rusiyanın düz altmış il ərzində apardığı, indiyə qədər heç bir nəticə verməyən amansız müharibəni təsvir etmək və araşdırmaq üçün Qafqazın tarixini, daha doğrusu, knyaz Sisiyanovdan knyaz Baryatinskiyə qədər bütün rus hakimlərinin tarixini yazmaq lazımdır.

Qafqazda otuz xristian tayfası məskunlaşmışdır və bu, ümumi əhalinin az bir hissəsini təşkil edir; bunların arasında həmçinin gürcülər, ermənilər, yəhudilər və s. də vardır. Ərazinin yerdə qalan hissəsi Azərbaycan xanlıqlarına məxsusdur: Gəncə (Yelizavetpol), Şəki (Nuxa), Ön Şamaxı, Bakı, hətta Tiflisin lap girəcəyində azərbaycanlılara məxsus Borçalı, Şəmşəddin xanlıqları da vardır ki, bunların əhalisi tərəkmə həyatı sürməklə yanaşı, hüquqi dövlətə qarşı quldurluq adətlərini hələ də qoruyub saxlamışlar. Bütün Qafqaz başdan-başa dağlardan və düzənliklərdən ibarətdir. Göz işlədikcə uzanıb gedən böyük Kür, Araz və Alazan vadilərində üzümün, tut ağaclarının, boyaqotunun, dənli bitkilərin becərilməsi üçün çox məhsuldar torpaq sahələri vardır.

Burada sənaye indikindən daha çox inkişaf edə bilərdi, axı sənayenin tərəqqisi xalqın rifahını yaxşılaşdırmaqla bərabər, sivilizasiyaya və sülhə də zəmin yaradır.

Bu böyük torpaq sahələrini istismar etməklə hər şeyə – sənayenin inkişafına, zənginliyə, mədəniyyətə, sülhə və əmin-amanlığa nail olmaq mümkündür. Belə bir proqramı tərtib etmək asan, onu həyata keçirmək isə çox çətindir.

Burada insanları öldürmək onları maarifləndirməkdən daha asandır: onları öldürmək üçün barıt və qurğuşundan başqa heç nə lazım deyil; onlara elm

vermək, maarifləndirmək üçün isə bəzi ictimai-fəlsəfi proqramlara ehtiyac var ki, bu da hər dövlətin əlindən gəlir.

Aran əhalisinin fəthi çox qısa bir müddət ərzində həyata keçirildi, ancaq aranlılar heç də tamamilə tabe olmadılar, onlar zəbt olunmaları ilə razılaşmadılar, sadəcə, bunu qəbul etdilər, ancaq daxilən işğalçılara düşmən olaraq qaldılar və burada hakim olmaq hüquqları və idarəetmə şərtləri qeyri-müəyyən qaldı. Düzənlikdə gücsüz, aciz olan nifrət dağlarda kök salaraq əbədiləşdi, ancaq qeyd etdiyimiz kimi, hökmranlığın şərtləri və qaydaları bitməmiş, yerinə yetirilməmiş qaldı – dağlarda gedən müharibə düzənliklərin, aran əhalisinin fəryadının əks-sədasından başqa bir şey deyildir.

Müsəlman millətinin maddi maraqları ilə xristian idarəçiliyini birləşdirəcək bir üsul tapın, aran camaatına həsrətində olduğu əmin-amanlığı və sülhü geri qaytararaq onları xoşbəxt edin; bu zaman bütün dağlılar könüllü surətdə ayağınıza gəlib özü sizə tabe olacaq. Bax, general Rozen məhz bu üsulla hərəkət etməyə üstünlük verdi.

Ancaq bədbəxtlikdən, İmperator Nikolay Qafqaza səyahət etmək fikrini başından çıxara bilmirdi. O bu yerlərə çox əlverişsiz bir zamanda, səhhətinin pisləşdiyi bir vaxtda gəlib çıxdı.

Nikolay orduya ümumi baxış zamanı general Rozenin kürəkəni knyaz Dadianinin çiyindən imperator adyutantına məxsus lentləri qoparmaqla onu kobudcasına təhqir etdi. Öz şəfəqi ilə göz qamaşdıran günəşi gözləyən yerli camaat İmperator üçün canlarından keçməyə hazır idilər; ancaq gözlədiklərinin əksinə olaraq, qaşqabaqlı kapralla qarşılaşdılar. İmperatorun bu qəzəbi Qafqazda dərin iz buraxdı, onun xalq arasında yaratdığı təəssürat isə heç də ürəkaçan deyildi.

Nəticədə general Rozen yerini, vəzifəsini itirdi, narazı və naməlum şəkildə Moskvada öldü.

Bunun nə qədər böyük itki olduğunu gələcək göstərdi.

Onu general Neydhart əvəz etdi.

Bu xırdaçı, rəsmiyyətçi almanın nə məzhəbə qulluq elədiyi məlum deyildi. Onun az bir zamanda süquta uğrayan hakimiyyətinin ömrü qısa oldu; ancaq bu müddət ərzində rus ordusu böyük və əhəmiyyətli itkilər verdi – Çeçenistan və Avariya əhalisi üsyana qalxdı. Bütün ölkədə narazılıq və təhdidlər dalğası baş qaldırdı. Məhz belə bir zamanda İmperator Nikolayın yadına qraf Vorontsov düşdü. Qraf Vorontsovda olan ad-san, şöhrət, nüfuz və əsilzadəlik Neydhartda yox idi.

Bessarabiyanın və Novorossiyanın general-qubernatoru, Qafqaz canişini, feldmarşal Mixail Vorontsov haqda bir neçə kəlmə demək yerinə düşər.

Knyaz Baryatinski ilə yanaşı, bu şəxs də rus yüksək vəzifələrdə olarkən dövlət xadimləri arasında öz sərbəstliyini, müstəqil hərəkət etmək bacarığını saxlaya bilənlərdən idi. Onun ali zat kimi tanınmasında rusalarda olan ənənəvi

pərəstişkarlıq da öz işini görmüşdü. O, İmperatorun şəxsiyyətində ali qanunun ucalığını görür və buna inanırdı; bu inam, başqa cür demiş olsa, bu hörmət saray əyanlarının yaltaqlıqlarından və hədələrindən uzaq idi.

Bu müstəqilliyi təmin edən üç səbəb idi: onun dövlətli olması, yüksək təhsili və şəxsi keyfiyyətləri – yəni xarakteri.

Rusiyanın Londondakı səfiri Semyon Vorontsovun oğlu İngiltərədə böyümüş və bütün ömrü boyu ağayanalığını, hər vəziyyətdə qayda-qanunla hərəkət etməyi, insanın ən böyük üstünlüyü hesab olunan şəxsi ləyaqət hissini qoruyub saxlaya bilmişdi. O, zəngin ailə mirasına sahib olmaqla yanaşı, həm də məşhur dövlət xadimi olan əmisi Aleksandrın da varisi oldu.

Mixail Vorontsov iyirmi yaşında artıq qvardiya leytenantı və kamerger* fəxri adına layiq görülmüşdü. Atası və əmisi onun ləyaqətli kişi kimi ad-san qazanmasını istəyirdilər, məhz bu məqsədlə də gənc Mixaili Qafqaza göndərirlər. Bu həmin vaxt idi ki, Gürcüstan İmperator Aleksandrın rəhbərlik etdiyi rus imperiyasının tərkibinə yenidən birləşdirilmişdi.

Həmin dövrdə Qafqazın canişini knyaz Sisiyanov idi.

O, tundməcaz və tərs adam idi, ancaq dövlət işlərində və hərbi məsələlərdə həqiqi istedadla malik idi. Gənc bir kamergerin, salon və ziyafətlərin aslanı zənn etdiyi birinin onun yanına təyin edilməsi canişini heç də açmırdı. Odur ki, Sisiyanov ondan yaxasını qurtarmaq üçün məktub göndərir. Lakin Aqamemnonun Kletem Nesnestrə yazdığı məktub kimi, bu məktub da yolda Vorontsova çatır.

Qafqaza gəlib çıxandan sonra artıq onu geri göndərmək mümkün deyildi. Bu hadisə 1803-cü ildə baş vermişdi.

Bu gənc hərbiçi öz xidmətinə Yelizavetpol quberniyasının paytaxtı Gəncə şəhərinin mühasirəsində iştirak etməklə başlayır. O, burada şücaət göstərərək döyüşdə yaralanan və sonradan Qafqaz qəhrəmanı kimi ad qazanan gənc Kotlyarovskinin həyatını xilas edir.

Knyaz Sisiyanov elə ilk görüşdə bu cavan kamergerin əsl kişi olduğunu və Rusiyanın gələcəyi üçün belə bir kişini qoruyub saxlamağın vacibliyini anlayır. Gəncənin mühasirəsində onun məhv olacağından ehtiyat edən Sisiyanov Vorontsovu ləzgi cəbhəsinə göndərir, və onu buradakı dəstəyə başçılıq edən cəsur general Qulyakova tapşırır. Ancaq cavan oğlanın gəlişindən bir neçə gün sonra Zaqatala yaxınlığındakı dərədə ləzgilərlə qanlı toqquşma baş verir. Qulyakov öldürülür və rus döyüşçülərinin bir hissəsini sıxışdırıb uçuruma tökürlər.

Başqaları kimi uçuruma düşən Mixail Vorontsov möcüzə nəticəsində xilas ola bilir.

Zaqatala əməliyyatında sağ qalan Mixail Vorontsov İrəvandakı hücum əməliyyatlarında briqada mayoru kimi iştirak edir. Artıq knyaz Sisiyanov ona etibar etməyə, rəğbət göstərməyə başlayır və İmeretiya çarı Süleymanla danışıq aparmaq işini Vorontsova həvalə edir. İmeretiya çarı Süleyman gah Rusiya təbəəliyini

* Çar Rusiyasında və bəzi monarxiya dövlətlərində saray xadimlərinə verilən ad.

qəbul edərək taxt-tacdan əl çəkir, gah da silah götürüb Rusiyaya qarşı çıxırdı.

Knyaz Sisiyanov öldürüləndən sonra qraf Vorontsov Rusiyaya dönür.

Bundan sonra o, uzun müddət Qafqaza qayıtmır.

Borodinoda onun rəhbərlik etdiyi diviziya darmadağın edilir, özü isə yaralanaraq hərbi xəstəxanaya çevirdiyi malikanəsinə qayıdır. Burada o, başqa rus əsgərləri ilə birlikdə müalicə olunur.

1815-ci ildə əvvəllər Fransada qalan böyük bir qoşun birləşməsinə komandanlıq edir və həmin hissənin zabitlərinin 2 milyon məbləğində borcunu öz cibindən ödəyir. İmperator Aleksandrın bu borcu Vorontsova qaytarıb-qaytarmadığı məlum deyil.

Bir müddət sonra o, uçuğunun kənarında qolları üstündə canını tapşıran məşhur Potyomkinin qız nəvəsi qrafinya Branitskayanın qızı ilə evlənir və sonralar bu izdivac sayəsində Rusiyanın ən zəngin mülkədarlarından birinə çevrilir.

1826-cı ildə – mən yadımda qalanı yazıram və ola bilsin ki, bir-iki il yanılıram, – hə, deməli, 1826-cı ildə o, Novorossiyskinin general-qubernatoru təyin olunur və hersoq Rişelye tərəfindən əsas qoyulan Odessada məskən salır; o burada elə gözəl, güllü-çiçəkli yaşayış qurur ki, həmin ab-havanı bu gün də görür və hiss edirik. Vorontsov burada, Krımın cənubunda gözəl şərabçılıq müəssisələri yaradır və buranın hər tərəfini insanı heyran edən istirahət məskəninə çevirir.

Dövlət işlərindən uzaqlaşan Vorontsov xüsusi göstərişlə, Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən müharibədə Varna ətrafındakı döyüşlərdə yaralanmış general Menşikovu əvəz edir, daha doğrusu, onun yerinə göndərilir... O, Varnanı türklərdən alır və bunun nəticəsində qraf Vorontsov yenidən əvvəlki vəzifəsinə qayıdır.

Nəhayət, 1845-ci ildə o, bütün Qafqazın canişini təyin edilir və bu təyinatı bütün Rusiya alqışlayır.

Vorontsov Qafqaza gəmi ilə gəlir və Redut qalasında limana yan alan qrafı Qara dənizin mənzərəli sahillərində yaşayan xalqlar böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayırlar.

Bura gələn kimi onun ilk işi yolları qaydaya salacağını vəd etmək olur. O, yeni təyin olunmuş bütün canişinlərin camaata verdiyi vədi təkrar edir, ancaq bədbəxtlikdən indiyə qədər heç kim sözüinə əməl etməyibmiş.

Yolların qaydaya salınmasına iki amil mane olurdu.

Birinci səbəb Fransada yolların salınması üçün əngəl hesab olunmayan relyef amilidir.

İkincisi – ən əsas səbəb isə, hərbi məsələlərə daha çox diqqət yetirilməsidir.

Etiraf edək ki, Qafqazda dağ çaylarının iti axması ən dəhşətli maneə olaraq qalır.

Özülü Böyük İmperatorun varisi və hazırkı İmperator tərəfindən qoyulmuş, tikintisinə düz üç il vaxt sərf edilmiş, beş min rubla başa gələn qranit körpü Daryal dərəsini birləşdirirdi və bu körpünün təntənəli açılışı olmuşdu.

Ancaq günlərin birində leysan yağışlardan sonra əmələ gələn güclü sel bu körpünü saman çöpü kimi yerli-dibli götürüb aparmışdı.

Qori yaxınlığında Kür üzərində salınmış iki körpünün də aqibəti belə olmuşdu. Hər iki körpünün tikintisi həm dülgər, həm də mexanik olan Keyl adlı bir ingilislə tapşırılmışdı.

Biz Qoridə olarkən həmin bu körpülərdən yalnız bəzi izlərin qaldığını gördük.

Onu da əlavə edək ki, bu körpülərin tikintisi üçün dövlət tərəfindən nə az, nə çox – düz altmış-səksən min rubl pul ayrılmışdı.

Elə hey işləyirlər, ancaq heç bir nəticə hasil olmur; Tiflisdə hamı deyir ki, Vladiqafqazdan Tiflisə çəkilən yollar üçün əlli il ərzində sərf olunmuş pulu bir yerə toplansa, həmin bu pullarla bütün yolları örtmək olar.

Biz həmin bu yollarla keçib gedəcəyik və onların nə vəziyyətdə olduğunu oxucu özü görəcək, özü mühakimə yürüdəcəkdir.

Bununla belə, əlavə edək ki, hər il üç cür uşqun bu yolları bağlayır: – qar uşqunu, dağlardan uçub gələn daşlar və sellərin əmələ gətirdiyi uşqunlar...

Düzənlikdə bir-birindən fərqli müxtəlif daşqınlar torpağı yuyub aparır və hər tərəfi suya qərq edir.

Minqrəldə mənim atım pəlçığa batdı. Az qalmışdı ki, özüm də batıb orada – pəlçığın içində qalam.

Belə bir ölkədə yol çəkmək üçün Roma imperiyasındakı kimi sürətli iş, nəhəng alətlər, külli miqdarda maddi vəsait lazımdır, bunlardan əlavə, öz işinin sənətkarı olan, gözü tox, vicdanı təmiz mühəndisləri, bir sözlə, Rusiyada çatışmayan hər şeyi bura cəlb etmək lazımdır.

Hamı qələbə qazanmaq istəyir, ancaq hamı qələbənin əsas amili olan həqiqətin qabağından həmişə qaçır. Müharibə Rusiyaya yüz milyon frankdan artıq məbləğə başa gəldi. Yolların, rabitə işlərinin qaydaya salınmasına isə üç yüz min frank vəsait ayrılmışdır. Elə bu səbəbdəndir ki, yollar da, rabitə işləri də bu gündədir.

Qraf Vorontsov yolların qaydaya salınmasına ən zəruri ehtiyac kimi baxmış, ancaq müharibəni yolsalma işlərindən daha artıq qiymətləndirmişdir. O, Sankt-Peterburqda birbaşa İmperatorun nəzarəti altında işlənilib hazırlanmış plan üzrə dövlətə tabe olmayan dağlılara qarşı daha böyük səylə mübarizə aparmaq əmri almışdı.

Bu plana görə, hücum edib Şamili mühasirəyə almaq, onun iqamətgahını ələ keçirmək və bütün Dağıstan əhalisini diz çökdürmək nəzərdə tutulurdu.

Kağız üzərində bu planı həyata keçirmək çox asan idi.

Ancaq burada Qafqazın təbiəti nəzərə alınmamışdı.

– Şamilə deyir ki, – İmperator Nikolay əməliyyatın əvvəlində ötkəm səslə demişdi, – Qafqazın külünü göyə sovurmaq üçün məndə kifayət qədər barıt var.

Bu lovğa ismarıca Şamil yalnız gülməklə cavab vermişdi.

İmperator həmişə çalışırdı ki, heç kəs yelbeyinliyinə görə onu ələ salmasın.

Ancaq buna baxmayaraq, o, hamının Darqo əməliyyatı adı ilə tanıdı-

ğı və uğursuzluqla nəticələnəcəyi əvvəlcədən bəlli olan bu məşhur və mənasız hərbi yürüşə başlamaq əmrini vermişdi. İmperatorun bu planı ona görə mənasız, cəfəng idi ki, əvvəla, qraf Vorontsov Qafqazın həmin hissəsində olmamışdı və hərəkət edəcəyi məntəqələr və yerlər onun üçün naməlum idi.

Bu hərbi yürüş başdan-ayağa əsl “İlliada” idi, təkcə Homeri çatmırdı, bədbəxtlikdən Puşkin və Lermontov da həyatda deyildi.

Saltı və Georgiyevskiyə hücum, Avariyanın insan ayağı dəyməmiş meşələrinə yürüş, Darqoda Şamilin iqamətgahının alınması, yavan çörək dalınca göndərilmiş üç min nəfərlik böyük bir alayın tələf olması, nəhayət, axırıncı nəfərinə qədər qırılmağa məhkum olmuş ordunun son anda qurtarılması – bütün bunlar, həqiqətən də, qəribə və dəhşətli bir faciənin müxtəlif mərhələləri idi.

Darqo yürüşünün yalnız bir nəticəsi oldu: hamı knyaz Vorontsovun xarakterini anladı və qiymətləndirdi: açıq liman olan Odessanı özünə məskən seçdiyinə, tərəqqipərvər və liberal fikirlərinə görə hamı onu “porto-franko” adlandırır. Əsgərlər ağızdan-ağıza keçən bu sözün mənasını bilməsələr də, həmişə sakit, mülayim təbiətli, güləruz, dünya malına gözünün ucu ilə baxmayan, hər bir çətinliyə dözən, bütün təhlükələrdən yan keçməyi bacaran bu xeyirxah igidi ruhlandırmaq üçün həmin bu sözü – “porto-franko” sözünü təkrar edərtilər.

Bir dəfə o, bir meşənin kənarında öz dəstəsilə birlikdə çeçenlərin mühasirəsinə düşür; Moskva ətrafında I Napoleonun ordusuna müqavimət göstərən bu şəxs, indi çeçen quldurlarını geri oturtmaq üçün qılınca əl atmağa məcbur olmuşdu. O, düşmən əhatəsində olan düşərgədə, hər dəqiqə qulaqlarının dibində vıyıldayan güllə səsləri altında, on addım aralıda əsgərlərin öldürüldüyü bir vaxtda adəti üzrə, katibinə məktub diktə edirdi; o bu məktubu Fransaya ünvanlayaraq Burqundiyadan ona üzüm tingi, arvadına isə pal-paltar və şlyapa göndərməyi təvəqqe edirdi. O, XII Karl kimi əsgərlərlə bərabər qara arpa çörəyi yeyir, öz şəxsi əşyaları da daxil olmaqla, ordunun bütün yükünü yandıрмаğı tapşırır, güllə səslərini batırmaq, əsgərləri bu səslərdən yayındırmaq və aclığı onların yadından çıxarmaq üçün musiqi çalınmasını əmr edirdi.

Onun ordusu artıq tamamilə acından ölmək üzrə idi, ancaq Vorontsov özünün qeyri-adi səyi və cəhdi sayəsində general Freytaqın dəstəsilə birləşərək ərzaqla təmin olundu və adamlarını aclıqdan qurtardı.

Onun hesabatı bu sözlərlə başlayır:

“Əlahəzrət, Sizin əmriniz yerinə yetirildi...”

Daha sonra isə bu əmrin yerinə yetirilməsi zamanı rus əsgərlərinin verdiyi itkilər təsvir olunurdu.

Knyaz Vorontsov fransız koloniyası arasında xüsusi rəğbət qazanmışdı. O, bizim həmyerlilərimizin hamısını adbaad tanıyır, onların nə peşənin sahibi olduqlarını bilirdi və heç olmazdı ki, onların hansısa birilə rastlaşanda ayaq saxlayıb bu qəribin işləri ilə maraqlanmasın, ailəsini soruşmasın.

Bax, buna görə də, dediyimiz kimi, qraf Vorontsovun adı Qafqazda dillər əzbəri idi.

Knyaz Baryatinski də mənə o qədər səmimi qəbul etdi ki, onun haqqında həqiqəti söyləyə və ünvanına təriflər yağdıra bilərəm; çoxları elə düşünə bilər ki, mən bunları etməməklə ondan qisas almağa cəhd edirəm, ancaq mənim susmağım ona olan razılığımın ifadəsidir.

XLVII FƏSİL

GÜRCÜSTAN VƏ GÜRCÜLƏR

Etiraf edirəm ki, Tiflisə gələndə elə bilirdim ki, Bakı və Nuxa kimi, ancaq onlardan bir az böyük, yarımvəhşi bir yerə gedirəm.

Lakin mən yanılırdım.

Əsas hissəsi Paris dərziləri və şlyapa ustalarından ibarət olan fransız koloniyasının sayəsində gürcü qadınları italyan teatrının və Böyük Bulvarın dəb yeniliklərini iki həftə fasilə ilə izləyə bilirlər.

Mən Gürcüstanın paytaxtına gələndə hamının başı bir problemə qarışmışdı. Knyaginya J... özü ilə yeni dəbdə olan gözəl bir korset gətirmişdi və onun onsuz da incə belinə bu yeni korset çox yaraşır. Madam Blonun yanına gəlib onun vasitəsilə moda ustası madam Bonvaldən həmin korsetlərdən bura çox göndərməsini xahiş edənlərin sayı-hesabı yox idi.

Parisli olduğumdan hamı məni sorğu-suala tutur, bu yeni ixtira haqqında bir şey bilib-bilmədiyimi soruşurdular.

Əziz oxucular, məndən madam Bonvalenin korsetləri barədə necə xəbər tutduğumu soruşmayın, onsuz da mən sizə bu haqda heç nə deyə bilmərəm, çünki inanın ki, Tiflisdən ayrılmazdan qabaq bu şəhərdə məcburən məşğul olduğum məsələlərdən biri də həmin bu yeni korsetlər idi.

Mənə elə gəlirdi ki, bu korsetlər haqqında ictimaiyyətə mühazirə oxumaq lazım gələcək. Ancaq xoşbəxtlikdən, “Zarya” qəzetində dərc edilən bir qeydlə yaxamı qurtara bildim. Həmin yazıda izah edirdim ki, dörd-beş yüz qadının bədən quruluşunu öyrənməklə, qadın bədəninin yeddi-səkkiz bəndlik təsnifatı tərtib edilmişdir. Bu təsnifat sayəsində bütün ölkələrin və millətlərin qadınları özlərinə uyğun korset tapa bilirlər.

Bu yazı qəzətdə dərc olunan kimi çox ciddi qarşılandı və öz nəticəsini verdi: bütün redaksiya heyəti məni axtarıb tapdı və gürcü süfrəsinə dəvət etdi.

Bununla belə, Tiflisdə Paris korsetləri haqqında çox şey bilsələr də, inanmıram ki, Parisdə də Tiflis süfrəsi, gürcü mətbəxi haqqında camaat nəşə bilir...

Gürcü süfrəsi o deməkdir ki, burada adamlar əllərinə keçəni yeyirlər. Yemək, əsasən, təzə göyərtidən və bitki köklərindən ibarət olan süfrənin çox az bir hissəni təşkil edir.

Bu təzə göyərtilərin və bitki köklərinin nə olduğunu mən özüm də bilmirəm: bunlar yağsız və sirkəsiz salat, göy soğan, tərşun, qırmızı turp, bibərdir.

Gürcü qonaqlığının yemək bölməsinə gəldikdə isə ... bu, başqa məsələ, bu haqda sizi xüsusi məlumatlandıracağam.

Gürcü süfrəsi elə bir məclisdir ki, orada hətta içki həvəskarı olmayanlar belə beş-altı, bəzən isə, on iki-on beş butulka çaxır içirlər.

Hələ elələri var ki, çaxırı butulkadan yox, tuluqdan içir, belə olduqda, hesab iyirmi-iyirmi beş butulkaya çatır. Gürcüstanda yanında oturan adamdan çox içmək məharət sayılır. Belə ki, orta hesabla, hər adam bir dəfəyə on beş butulkaya qədər şərab içir.

Allah özü dağına baxıb qar verir; məhz belə çox içdiklərinə görədir ki, Allah gürcülərə Kaxetiya çaxırını bəxş etmişdir, bu, elə gözəl içkidir ki, adamı kefləndirmir, başqa cür desək, içəndə adamın beyninə vurmur.

Gürcülər on-on iki butulka çaxırı içəndə keflənmirlərsə, bunu özlərinə alçaqlıq, təhqir sayırlar, buna görə də onlar çaxır içmək üçün elə bir qab icad ediblər ki, həmin qabla içəndə özlərindən asılı olmayaraq keflənirlər. Gildən düzəldilmiş iki qulplu bu qab parç kimi bir şeydir, adına da “qulah” deyirlər. Qulah – ortası şişman, boğazı hündür və dar bir qabdır; onu başına çəkib içəndə adamın ağzını və burnunu elə kip tutur ki, çaxır bir damcı da olsa yerə düşmür, heç qoxusu da bayıra çıxmır.

Nəticədə, elə ki çaxır mədəyə çatdı, qaz adamın beyninə vurur.

Ancaq qulahdan əlavə, içki həvəskarı olan gürcülər çaxır içmək üçün qeyri-adi formalı müxtəlif tutumlu bir çox başqa qablar da icad etmişlər. Məsələn, yuxarı tərəfinə boru keçirilmiş balqabaqlar. Və yaxud şorba tökmək üçün istifadə olunan, qızıl suyuna salınmış qaşıqlar – heç özüm də bilmirəm, nə üçün bunlarda buynuzlu maral başının təsviri var; gürcülər bu qaşıqlara “kvabi” deyirlər. Başqa birisi – şorba boşqabı kimi yekə piyalələrdir. Rolandın şeypuru kimi uzun olan və gümüş çərçivəyə salınan buynuzlar da belə qablardandır.

Bu qabların ən balacası bir butulka çaxır tutur və bunu da həmişə gərək başına çəkib birnəfəsə içsən.

Bundan başqa, demək lazımdır ki, qonaq istər gürcü olsun, istərsə əcnəbi, gürcü süfrəsində həmişə öz bildiyi kimi yeyə bilər, nə yeyirsə yesin, kef onundur, ancaq içməyə gələndə, heç vaxt özü istədiyi kimi içə bilməz.

Qonağın şərəfinə sağlıq deyən adam əvvəlcədən onun mədəsinin tutumunu ölçüb-biçir və yalnız bundan sonra içməyi təklif edir.

Əgər sağlıq çaxırla dolu qulahla, balqabaqla, kvabilə, badə ilə, buynuzla səslənsə, sağlığı deyənlə bərabər hamı əlində tutduğunu son damlasına qədər içməlidir.

Sağlıq deyən adam bu sehrli sözləri də deyir:

– Allahverdi!*

Şərəfinə sağlıq deyilən adam isə:

– Yaxşı yol! – deyir.

Elə ki ucadan bu çağırış səsləndi, gərək ya içsən, ya da gəbərəsən.

Kimliyindən asılı olmayaraq, hər hansı bir gürcü süfrədə hamıdan çox keflənməyi özünə şərəf sayır.

* A.Düma belə məclislərdə səslənən “Allahverdi!” və “Yaxşı oldu!” kimi ifadələri fransız dilində də azərbaycan dilində səsləndiyi kimi vermişdir.

İmperator Nikolay Qafqaza gələndə qraf Vorontsov qraf Eristovu ona təqdim edərək demişdi:

– Əlahəzrət, Gürcüstanın ən məşhur əyyaşını Sizə təqdim etməyi özümə şərəf sayıram!

Bu sözlərdən sonra knyaz çox məmnun halda baş əyərək təzim etmişdi.

İndi özünüz götür-qoy eləyin, görün sudan başqa heç nə içməyən mənim kimi qonaq üçün gürcü süfrəsinə dəvət olunmaq necə bir imtahan idi. Ancaq yenə də bütün bunları nəzərə alaraq, gürcülərin dəvətini qəbul etdim. Qətiyyənlə təərəddüd etmədən təyin olunmuş vaxtda yeməyə gəldim.

Mənim şərəfimə iki-üç nəfər məşhur şərab həvəskarlarını da dəvət etmişdilər və onların arasında knyaz Nikolay Çavçavadze və Jozef Penerepski adlı bir polyak da vardı.

Məclisdə bir şair və bir musiqiçi də vardı. Şairin adı Yevanqul idi.

Bizi qonaq olduğumuz evin sahibi İvan Kereselidze idi.

Süfrə arxasına təxminən iyirmiyə yaxın qonaq yığılmışdı.

Yemək otağına girən kimi hər şeydən əvvəl diqqətimi cəlb edən böyük küp oldu, bu küp eynilə Əlibabanın qırx quldurunun gizləndiyi küplərə oxşayırdı və heç şübhəsiz, səksən-yüz butulka çaxır tuturdu.

Onu axıra qədər boşaltmaq lazım idi!

Yerə böyük bir xalça salınmışdı. Süfrənin üstünə çox səliqə ilə boşqablar, qaşıqlar, çəngəllər və bıçaqlar yan-yana düzülmüşdü.

Yerli qonaqlar öz dədə-baba adətlərinə görə, əllə yeyəcəkdilər.

Məni süfrənin ən görkəmli, ən şərəfli yerində oturdular. Mənimlə üzbəüz ev sahibi oturdu, sağ tərəfimdə knyaz Nikolay Çavçavadze, solumda isə müsyo Penerepski əyləşdi.

Musiqiçi ilə şair süfrənin aşağı tərəfində yerlərini tutdular və məclis başladı.

Məndə bir adət var, həmişə təhlükədən mümkün qədər qorunmağa, daha doğrusu, uzaq olmağa çalışıram və həmişə bu adətimə sadıq qalırım; ancaq elə ki bıçaq sümüyə dayandı, onda itə dönürəm, daha üzümü görmə. Bu dəfə də belə oldu.

Təbii ki, içməyən adam yarış zamanı içən adamın yanında böyük üstünlüyə malik olar. İş ondadır ki, içən adamın başında bir gün əvvəl içdiyinin meyxoshluğu qalır və ertəsi gün yenə içəndə hər ikisi bir-birinə qarışır və o keflənir. Su içən adam isə yarış meydanına ayıq və sağlam başla çıxır ... və içənlərin səviyyəsinə düşmək üçün gərək onlar qədər içsin...

Hə, belə bir vəziyyətdə düşmək üçün Kaxetiya çaxırını seçilərsə, onda beş-altı butulka ilə işlər düzəlir.

Musiqi sədalarının və yeyib-içən şairin bədahətən söylədiyi şeirin ahəngi altında görən mən neçə butulka çaxır boşaltmışdım?

Bunu dəqiq deyə bilmərəm, ancaq, deyəsən, saymaqla bitməzdi, çünki

yemək qurtaran kimi mənim bu işdə səriştəli olduğumu sübut etmək üçün – işə bax, əqli yox, fiziki qabiliyyətimi təsdiqləmək üçün, mənə yazılı şəhadətnamə təqdim etmək barədə məsələ qaldırıldı.

Təklif yekdilliklə qəbul olundu, bir vərəq götürdülər, hər kəs ora öz fikrini yazıb altından qol çəkdi.

Hamıdan əvvəl ev sahibi yazmışdı:

“Müsyö Aleksandr Düma bizim kasıb redaksiyamıza baş çəkdi, nahar təklifimizi qəbul etdi və orada gürcülərdən də çox içdi.

1858-ci il, 28 noyabr (köhnə tarixlə)

İvan Kereselidze. “Zarya” gürcü qəzetinin redaktoru”.

Qonaqpərvər ev sahibinin təqdimatından sonra knyaz Nikolay Çavçavadze öz fikrini bu sözlərlə ifadə etdi:

“Mən bu ziyafətdə iştirak etdim və müsyö Aleksandr Dümanın gürcülərdən çox çaxır içdiyinin şahidi oldum.

Knyaz Nikolay Çavçavadze”.

Şairə gəldikdə isə, o, elə oradaca iltifat əlaməti olaraq kiçik bir şeir parçası yazdı.

Gürcü dilində yazılmış həmin şeirin tərcüməsi belədir:

Gəldi bizim əziz şair, sənətkar,
Gəlişi imperatorun gəlişinə oxşar.
O, ruhumuza qida verəndir,
Gürcüstanın sevincidir,
Hamını sevindirəndir...

O biri qeydləri də dediklərimin sübutu kimi oxucuların ixtiyarına verə bilərəm. Gürcü, rus və polyak dilində yazılan bu şəhadətnaməni hələ də özümdə saxlayıram.

Biz artıq demişik ki, gürcülər təbiətin onlara bəxş etdiyi gözəl nöqsanları ilə də başqalarından fərqlənirlər.

Onu da demişik ki, gürcülər bədxərclikləri ilə məşhurdurlar.

Bu bədxərclik, israfçılıq sayəsində onlar tez bir zamanda müflisləşirlər. Bunu sübut etmək üçün bütün gürcülərin ya kasıb, ya da buna yaxın bir vəziyyətdə olduğunu söyləmək kifayətdir.

Bu da həqiqətdir ki, bu məsələdə rus hökuməti onlara bacardığı qədər yardım etmişdir.

Dedik ki, gürcülər çaxır içmək sahəsində dünyada birincidirlər. İltifatla imzalayaraq mənə verdikləri şəhadətnamə əsla onların nüfuzunu sarsıtmır. Onların bu şahidlik sənədi xeyirxah və nəzakətli olmalarından irəli gəlir.

Nəhayət, biz dedik ki, onlar qoçaqdırlar.

Bu məsələdə heç kəs özünü onlarla müqayisə edə bilməz, hətta rusların arasında ən igid olanlar belə.

Qraf Vorontsovun rəhbərlik etdiyi yürüşlərdən birində onlar gəlib bir meşənin kənarına çıxırlar, deyilənlərə görə, bu meşə dağlıların məskəni imiş.

– Qoy bu meşəni barıtlı dolu iki topdan atəşə tutsunlar, – qraf deyir, – görək dağlılar onu yaxşı qoruyurlar, ya yox?

– Əlahəzrət, nə üçün boş yerə vaxtımızı və barıtı sərf edək? – onun yanında olan knyaz Eristov deyir, – mən özüm gedib ora baxaram.

O, atını yel kimi çaparaq meşənin başından vurub ayağından çıxır, hər tərəfi gözdən keçirir və tezliklə geri qayıdaraq, çox qısa şəkildə deyir:

– Əlahəzrət, heç kim yoxdur.

Ancaq indicə sadaladığımız bu keyfiyyətlərdən əlavə, gürcülərin bir keyfiyyəti də var ki, biz hələ ondan söz açmamışıq və bunu söyləməklə heç də onları pərt etmək fikrində deyilik.

Gürcülərin burnu elədir ki, dünyanın heç bir ölkəsinin sakinlərində belə burun quruluşuna rast gələ bilməzsən.

Marlinski gürcü burnu haqqında mədhiyyəyə oxşar bir şeir yazmışdır. Biz onu aşağıda sitat kimi göstərəcəyik və güman edirik ki, bu haqda Marlinskidən yaxşı heç nə deyə bilmərik.

“Əziz oxucular, heç ömrünüzdə burnun necə gözəl şey olduğu haqda fikirləşibsinizmi?

Burun? Bəli!

Bu necə naşükürlükdür; indiyə kimi buruna aid təmtəraqlı, tərifi bir mədhiyyə yazmaq heç bir şairin ağına gəlməyib. Hərçənd mən nə şairəm, nə də belə bir mövzuda yazmaqla gələcəkdə böyük şairlərimizlə rəqabət aparmaq niyyətindəyəm, amma nə eybi, təki mənə də belə bir xoşbəxtlik qismət olsun, nəşə çoxdandır bu fikir mənə rahatlıq verir.

Həqiqətən, burnun bəxti gətirmir. Bir görün insanlar gözlər haqqında daha nələr düşünməmiş, onlara nə təriflər qoşmamışlar? Mahnılar yazmış, iltifatlı sözlər demiş, onlar üçün kaleydoskoplar, yağlı boyalarla işlənmiş gözəl-gözəl rəsmlər yaratmış, bəzək-düzək vermiş, onlara eynək taxmışlar. Bəs qulaqlar? Hər şeydən əvvəl, onları Saks zurnaları kimi sırğalarla bəzəmişlər, onların zövqünü oxşamaq üçün Laydn, Şeytan Robert, Qiyom Tel, Fran Dyavolo, Stradivarius, Etrar kimi gözəl, məlahətli musiqilər bəstələmişlər. Hələ ağız! Meşşan dünyasının ən məşhur aşpazı Karem – yemək həvəskarları üçün məcmuələr buraxdıran, ləzzətli yemək lüğətinin müəllifi ... kələmlə bişirilmiş fransız şorbasından, rus mətbəxinə qədər əlindən inni-cinni sağ qurtarmayan bu adam marşal Subizin kotletlərindən başlamış Rişelyenin qanlı kolbasasına qədər bütün məhsulları məşhur qonaqlara təqdim edir və bu sahədə böyük ad-san qazanmışdır...

Şair dodaqları mərcan, dişləri mirvari, nəfəsi Yava qatranı ilə müqayisə edir. O, dimdikləri görünən tovuz quşlarını bişirəndən sonra onları öz lələkləri ilə bəzəyib yemək süfrəsinə elə ustalıqla təqdim edir ki, gəl görəsən. Bu da azmış kimi, gələcəkdə torağayları da beləcə qızardıb süfrəyə təqdim edəcəyinə söz verir.

Bəs burun üçün nə düşünüb ixtira ediblər?

Gül yağı və tütün iyləmək.

Ah! Hörmətli ağalar, bu ki nankorluqdur, nə deyirsiniz deyin, bu diqqətsizlikdir.

“Siz bədənin bu üzvünə hansı diqqətin göstərilməyindən danışırsınız!” – deyə alimlər mənim üstümə qışqıracaqlar. Bağışlayın, ağalar, bir daha soruşuram və deyirəm: “Məgər burun sizə sədaqət və vicdanla xidmət etmirmi?”.

Gözlər yuxulayır, ağız yumulur, qulaqlar eşitmir, kar olur.

Burun isə daim sədaqətlə keşikdədir.

O, bizim sağlamlığımızı və rahatlığımızı qoruyur, bədənimizin bütün başqa üzvlərinin – min oyundan çıxan əllərimizin, ayaqlarımızın ayıq-sayıq keşiyini çəkir. Bir də görürsən ki, ağılı çaşmış əllər nəyisə götürmək üçün bir torbaya girir; ayaqlar boşalır, süsləşir və öz üstündəki bədəni lazımsız bir şey kimi yerə salır. Bəs nəticədə əziyyət çəkən kimdir? Ayaqlar səhv edir və cəzalanan isə burundur.

Dəfələrlə eşitmişik ki, deyiblər: “Filankəsin burnunu sındırıblar!”. Dünya yaranandan bu günə kimi nə qədər burunlar qırılıb axı? Qoy bir nəfər çıxıb desin ki, hər hansı bir burnu öz səhvinə görə vurub sındırıblar. Xeyr, bu bədbəxt, yazıq burun hər şeyə görə cavab verməli olubdur. Ancaq yenə də o, hər şeyə protestant səbri ilə dözüür; doğrudur, hərdənbir qürurunu ayaqlar altına ataraq xoruldayır, ancaq harada, nə vaxt görmüsünüz, yaxud eşitmişsiniz ki, o şikayət eləsin? Unutmayaq ki, təbiət səhvən onu istəyimizə uyğun şəkildə səsimizi qaldırmaq, yaxud azaltmaq məqsədinə xidmət edən gözəl bir alət, danışıq kəranəyi şəkildə yaratmışdır. Onun ruhumuza etdiyi yaxşılıq barədə heç dinməyək; deməyək ki, o, gül-çiçəklərlə qəlbimizin arasında vasitəçi rolunu oynayır. Onun nə qədər lazımlı, faydalı olduğunu bir kənara qoyaq və yalnız estetik tərəfinə fikrimizi bildirək. Liviyada bitən sidr ağacı kiçik kol-kosları ayaqlarının altında saxladığı kimi, o da şəstlə bıqların üstündə dayanır. Qoşa kaman kimi əyilmiş qaşların arasında orta sütuna oxşayır, sütunun lap yuxarısında isə qartal oturmuşdur, yəni fikir; onun ətrafında təbəssümlər gül-çiçək açır. “Allahların bütün cəhdlərinə baxmayaraq, qaçıb qurtaracağam!” – deyən Ayaksın burnu fırtınanın qarşısında necə də təkəbbürlə dik dururdu. Yalnız yekə burnuna görə böyük adı verilən Böyük Konde özüylə birlikdə ispan səngərlərinin, Rokrua və Lansın qalibi olan, başqa cür demiş olsa, döyüşlərdə qazandığı estafet ağacını necə də ehtiyatsızlıqla tullamışdır...

Xeyr, heç başa düşmürəm ki, nankor insanlar qaranlıqda burunlarını necə hara gəldi soxurlar?!

Ola bilsin ki, şərqlilərin burnu balacadır və buna görə belə ədalətsiz qarşılır. Ancaq burun təkə Şərqdə deyil ki... Lənət Şeytana!

Gəlin insafla deyək, şərqlilərin burnu həqiqətən gözəldir.

Vyanalı, parisli, yaxud sankt-peterburqlu ağalar, özünüzlə gəzdirdiyiniz burnunuza heç şübhə ilə yanaşmısınızmi?

Əgər belədirsə, vyanalılar, Don çayı ilə üzün, parislilər, gəmiyə minin, sankt-peterburqlulara isə bu sözləri demək kifayətdir: – Özünüzü verin Gürcüstana!

Ah, yalnız əvvəlcədən böyük bir təhqirlə, alçalma ilə üzləşə biləcəyinizi söyləməliyəm: əgər Gürcüstana Avropanın ən böyük burunlarından birini, məsələn Şillerin, yaxud Alsid Tuzenin burnunu gətirsəniz, Tiflisin girəcəyindəki məntəqədə sizə təəccüblə baxıb deyəcəklər:

– Baxın, yolda burnunu salıb itirən adam budur, bədbəxtliyə bax, ah yazıq!

Gərək deyəm ki, şəhərin elə ilk küçəsindəcə, elə ki qəsəbənin birinci evlərinə gəlib çatdınız, özünüz əmin olacaqsınız ki, yunanların, almanların, fransızların, ispanların və hətta başqa planetlərdə yaşayanların burunları gürcü burunlarını görəndə utandığından az qalır ki, yerə girsin.

Ah! Allaha and olsun, gürcülərin burnundan heç yerdə ola bilməz – möhkəm, hündür, gözəl! Əvvəla, ona görə ki, bu torpaqda nə cür desən burun var: yumru, yekə, uzun və enli.

Burada hər rəngdə burunlar da vardır:

Ağ, çəhrayı, qırmızı və bənövşəyi.

Elə dağlar var ki, qoynunda yaqut yatır, elələri var ki, mirvari! Mənim özüm firuzə ilə zəngin olan dağ görmüşəm.

Və siz həmin bu burunlardan ən balacasını tutub iki barmağınızla sıxsanız, bilirsinizmi içindən nə qədər Kaxetiya çaxırı tökülər?

IV Vaxtanqın qanununa görə Gürcüstanda uzunluq vahidi olan metr, arşın yığışdırıldı, yalnız burunu saxladılar.

Parça burunla ölçülür.

Məsələn, belə deyirlər: “Ev-eşikdə geymək üçün adicə bir xalat tikdirməyə yeddi burun məxmər, güllü ipək parçadan şalvarlıq üçün yeddi burun qanavuz, qalstuk tikdirmək üçün isə burun yarım sətın aldım”.

Onu da deyək ki, gürcü xanımları bu ölçü vahidini Avropada işlənən bütün ölçü vahidlərindən üstün tuturlar.

XLVIII FƏSİL

TİFLİSDƏN VLADİQAFQAZA GEDƏN YOL

Tiflisə gəldiyim gündən qərara almışdım ki, Gürcüstanın mərkəzindən Vladıqafqaza səyahət edim. Dərbəndin dəmir qapılarından keçmək mənə kifayət etməmişdi, könlümdən Daryal qapılarını da görmək keçirdi.

Qafqazın başına dolanaraq səyahət etmək məni qane etmirdi, onun düz ortasından getmək istəyirdim.

Havanın pisləşəcəyinə baxmayaraq – nəzərinizə çatdırım ki, artıq dekabr ayı idi – biz tarantasa mindik.

Moyne Tiflisdə qalırdı; mənimlə yalnız Kalino gedirdi.

Elə ki qonaq olduğumuz evin qapısından yola düşüb şəhəratrafına çıxdıq, bütün səyahətimizin nə cür yolla davam edəcəyi məlum oldu.

Yol alçaq dağların dibindən sürətlə və səs-küylə axan Kürün sağ sahili boyunca uzanır, sonra birdən-birə çayın burulduğu yerdə sol tərəfə dönmür; buraya Şeytan dizi deyirlər. Aşağı tərəfdən nəhəng dizə oxşadığına görə, ona bu adı vermişdilər.

Şeytan dizindən başlayaraq yol çala-çuxur, dağınıq idi. Onu da deyim ki, şəhərdən cəmi iki verst aralanmışdıq.

Yolun birinci hissəsində diqqətimizi cəlb edən o idi ki, dağın zirvəsinə gedən heç bir pilləkən yerinin olmadığı halda – əslində, ora heç pilləkənlə də gedib çıxmaq mümkün deyildi – orada dördbucaq dəliklər, çox güman ki, mağaralar var idi.

Etiraf edim ki, bu mağaralar mənim marağıma səbəb oldu. Ancaq əgər mən hər şeylə maraqlanırdımsa, Kalininin xasiyyəti tamamilə bunun əksi idi; məsələn, o, Bohemiya kralının yeddi qəsrinin yanından keçər, ancaq bunların kim tərəfindən tikilməsi ilə maraqlanmaz. Odur ki, dəridən-qabıqdan çıxıb onu öz inadından, fikrindən döndərməli, mənə lazım olan məsələ ilə maraqlanmağa məcbur etməli idim.

Düzünə qalsa, vəziyyətimiz o qədər də ürəkaçan deyildi: mağaralar barədə məlumat almaq üçün müraciət edə biləcəyimiz yeganə adam arabaçımız idi ki, bu adam on beş ildir ki, bizim ilk dəfə getdiyimiz bu yolla həftədə azı iki-üç dəfə keçib-gedirdi. Amma məlum oldu ki, mənim tarixçəsini öyrənmək istədiyim mağaralarla o, heç bir dəfə də olsun maraqlanmayıb.

Odur ki, mən bu məsələdə öz təxmini düşüncələrimlə baş-başa qalmalı oldum.

Görəsən, bu mağaraları insan əli yaratmışdı, yoxsa, onlar təbiətin əsəri idi?

Əgər bu, təbiətin işi idisə, onda olduqca səliqə-sahmanla işlənmişdi. Qafqazda rast gəlinən kristallaşmalar bəzən inanılmaz dərəcədə mütənasib olur; ancaq

mağara dəliklərinin kristallaşma nəticəsində əmələ gəlməsi heç ağlabatan deyildi.

Əslində, bu mağaraların Qafqazın ilk sakinlərinin yaşayış məskəni olması fikri daha inandırıcı idi. Əgər doğrudan da belə idisə, onda qədim insanların yaşadığı dövrdə meydana gəlmiş bu ibtidai memarlıq nümunələri qarşısında gərək ehtiramla baş əyib səcdə edək.

Mən “ibtidai memarlıq” dedikdə səhv edirəm: çox güman ki, insanların ilk yaşayış məskənləri sıx kölgəli ağacların altı olmuşdur. Qış onları bu qonaqpərvər ağacları tərک etməyə, soyuqdan mühafizə olunmaq üçün mağaralara çəkilməyə, hazır mağara tapmadıqları halda isə, onları qazmağa məcbur etmişdi.

Hər halda, əgər bu mağaralar bizim düşündüyümüz məqsədə xidmət ediblərsə, bu zaman onların yetmiş əsrlik tarixi vardır, yalnız elə bu onların hörmətəlayiq qədimliyindən xəbər verir və əslində, bizim heç nə bilmədiyimizi anlamaq üçün hələ yeddi min il də keçməlidir.

Bəlkə də bu mağaralar qədim atəşpərəstlərin öz ölümlərinin külünü qoyduqları qəbirlərdir? İranda, xüsusilə Tehran yaxınlığındakı Yəzd əyalətində bizim bu gördüyümüz mağaralara oxşar mağaralar tapılmışdır və yerli sakinlər özləri də bunların zərdüştilərin qəbirləri olduğunu güman edirlər.

Bu təxminlərimiz arasında ən ağlabatanı, ən doğrusu, elə son dediyimiz fikirdir: belə ki, xristianlığa qədər Gürcüstanda və xüsusilə ölkənin mərkəzi olan Msxetdə atəşpərəst ayinləri, adət-ənənələri hökm sürmüşdür.

Rəvayətə görə, bizim bu saat getdiyimiz yol, vaxtilə Mitridatın ardınca düşüb onu qarabaqara təqib edən məşhur Pompeyin keçdiyi yoldur. 1840-cı ildə bizim ev sahibi müsyo Zubalovun mühəndis dayısının layihəsinə əsasən, Kür üzərində salınan körpünün yaxınlığında köhnə körpic körpünün qalıqları vardı ki, onu Pont krallığı fəthinin adı ilə bağlayırlar.

Elə ki bu körpünü keçdin, Msxetə, yəni Gürcüstanın qədim mərkəzinə, daha doğrusu, hazırda həmin qədim şəhərin yerində, yəni Kürlə Araqvanın qovuşduğu yerdə salınan miskin bir kəndə daxil olursan.

El arasında gəzən rəvayətə görə, Msxetin əsasını Musanın altıncı nəslindən olan Kartlosun oğlu Msketos qoymuşdur. Bura bina ediləndən bir neçə yüz il sonra gözəl və böyük bir şəhərə çevrilmiş və gürcü çarları oranı özlərinin iqamətgahı seçmişlər.

Şəhərin Ardım adlı İran hökmdarı onun ətrafına hasar çəkdirmiş, Kürün üstündəki körpünün yaxınlığında bir qala tikdirmişdir. Həmin qalanın qalıqları hələ də durur, belə qalalardan birini də o, şimalda, çayın o biri sahilində inşa etmişdir.

Azon Makedoniyalı İsgəndərin dövründə, gebrlərin təqibə məruz qaldıqları vaxt Msxet divarlarını dağıtmış, sonradan Farnavaz tərəfindən bu divarlar yenidən bərpa olunmuşdur. 255-ci ildən 318-ci ilə qədər hökmranlıq etmiş kral Mirian Msxetdə taxtadan bir kilsə tikdirmişdir ki, burada da İsanın cırıq cübbəsi saxlanılmışdır.

Həmin əsrin sonlarında çiçəklənmə dövrünə qədəm qoyan Gürcüstanın iyirmi altıncı çarı Mirdat bu kilsənin taxta divarlarını daş divarla əvəz etmişdir.

Həmin kilsə bu gün Samirone adlanır. Bu hökmdar kilsənin şimalında gözəl günbəzli Santavro kilsəsini tikdirmişdir. Gürcüstanın qırx üçüncü çarı sayılan və VII əsrin sonlarında yaşamış çar Mir bu kilsədə dəfn olunmuşdur. Təxminən 1304-cü ildə yadellilər tərəfindən dağıdılmış, daşı-daş üstə qalmayan şəhərin kilsəsi yetmiş birinci gürcü çarı Georgi tərəfindən yenidən bərpa olunmuşdur. Lakin çox keçmədən, yenidən Teymurləng, onu darmadağın edir; gürcülər ona “Ləng Teymur” deyirlər. Msxet Gürcüstanın yetmiş altıncı çarı Aleksandrın vaxtında yenidən xarabalıqlar arasından baş qaldırır və bu çar orada daşdan, günbəzli bir kilsə tikdirir. Nəhayət, təxminən 1722-ci ildə Vaxtanq bu kilsəni daha da abadlaşdırır. Burada Gürcüstanın neçə-neçə çarı əbədi yuxuya getmişdir, səhv etmirəmsə, onlardan sonuncusu – 1811-ci ildə vəfat etmiş Georgidir.

Msxetin şərqində Cvari-Zedareni dağı ucalır, onun lap zirvəsində isə Kuaris kilsəsi tikilmişdir. Yerli camaatın dediyinə görə, bu kilsənin günbəzini Msxet kilsəsinin günbəzi ilə polad zəncir birləşdirirmiş və səhv etmirəmsə, hər iki kilsənin müqəddəsləri gecələr bu zəncirin üstü ilə bir-birinin görüşünə gedərmişlər.

Bunlardan biri usta, o biri isə həmin ustanın şagirdi tərəfindən tikilmişdir; usta görəndə ki, şagirdinin işi onun işini kölgədə qoyub, özü sağ əlini biləkdən vurub kəsibmiş.

469-cu ildə Vaxtanq Qurqaslan Tiflisin əsasını qoyur və öz iqamətgahını oraya köçürür, Msxet isə artıq gürcü çarlarının paytaxtı olmur.

Deyilənə görə, tərklənmiş şəhər şimaldan cənuba qədər altı verst məsafədə uzanıb gedirmiş. Bu gün Msxet köklüyü ilə qətiyyəən Mans toyuqlarından geri qalmayan ətlik toyuqları ilə məşhurdur. Orada yetişdirilən alabalıqlar isə Roşun alabalıqları ilə müqayisə edilə bilər.

Msxetdən iki-üç verst yuxarıda Zaden dağının zirvəsində Gürcüstanın dördüncü çarı Farnaçın tikdirdiyi qalanın xarabalıqları görünür. O bu dağın zirvəsində Zadenin bütünü ucaltmışdır və Zaden dağının adı da elə buradan götürülmüşdür.

Havanın pisləşəcəyindən narahat olsaq da, yolumuza davam etdik.

Sanki uzaqdakı dağların zirvəsi mane olmasa, sıx buludlar bu saat aşağı enib başımıza töküləcəkdə, artıq həmin zirvələrin qarla örtüldüyünü görürdük, bu bəyaz örtük get-gedə bizə tərəf yaxınlaşırdı.

Biz Msxetdən on verst aralıda dağın ətəyindən ayrıldıq və vadiyə enib Araqvanın sahillərilə irəliləməyə başladığımız. Bu andan etibarən çayın sahili boyunca yol bir az babat idi, amma Duşetə üç verst qalmış yenidən pisləşdi və gah qaranlıq, gah da süd kimi ağ gecədə Duşetə gəlib çatdıq; bütün günü dağlara yağın qar artıq vadini də örtmüşdü.

Gecə olduğundan Duşetdə hamı yatırdı. Yalnız stansiyanın sönmək üzrə

olan zəif şamı yanırdı. Elə bu şamla bizə ocaq qaladılar, samovar qoydular. Ərzağımızı çəkib çıxardıq və birtəhər şam etdik.

Şam yeməyindən sonra Kalino taxta skamyanın üstündə yerini rahatladı və dünyadan bixəbər kimi şirin yuxuya gedib səhərəcən yatdı.

Bayırda yağan quşbaşı qar canıma vəlvələ salmışdı. Mən cəld Qafqaza səyahətimi yazmağa başladım, əlverişsiz şəraitdə iş mənim üçün ən böyük mənəvi qıdadır.

Səhərə yaxın saat üçdə kürkümə bürünüb skamyanın üstündə yuxuya getdim.

Saat yeddidə oyandım, hava işıqlanmağa başlayırdı, amma buna işıq demək olmazdı.

Sıx duman hərəkət edən divara oxşayırdı, nə qədər yaxınlaşırdınsa, o uzaqlaşırı.

Kalino oyandı və at verilməsini tələb etdi. Belə bir havada yolumuza davam etmək istəyimiz məntəqə nəzarətçisini yamanca qəzəbləndirdi. Biz birtəhər Ananura qədər gedə bilərdik, ancaq oradan o yana yolumuza davam edə bilməyəcəkdik. Mən cavabımda bildirdim ki, bir halda ki, Ananura qədər gedə bilərik, işin o tərəfini orada düşünərik.

Səhər yeməyi, çay dəsgahı və məntəqə rəisinin qaşqabağı üzündən saat onun yarısına qədər gözləməli olduq.

Nəhayət, yola düşdük.

Üç saat sonra, yəni günorta biz artıq Ananurda idik.

Araqvanın sağ sahilində yerləşən Ananur qalasını görmək olurdu. Bu qala vaxtilə Araqva eristavlarının istehkamı olmuşdur; indi sizə danışacağımız hadisə nəticəsində qala onların əlindən alınmışdı. Ancaq əvvəlcə bir məqama aydınlıq gətirək: məsələn burasındadır ki, hazırda şəxsi ad mənasında işlənən “eristav”, yaxud “eristof” sözü əvvəllər titul, rütbə kimi “xalqın başçısı” demək idi.

Gürcü knyazlarının çoxunun adı məhz buradan götürülmüş, irsən keçən belə titulların yanında soyadı ifadə edən sözlər ixtisar edilərək bu gün ad kimi işlənmişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, hökmranlıq, hakimlik nəsildən nəslə keçmiş, hamı bu titulu söyləməyə adət etdiyindən, ali mənəbə sahiblərini adları ilə yox, fəxri adları ilə çağırırlar.

1727-ci ildə Ananur qalasında yaşayan Bardzim adlı Araqva eristavı günlərin bir günü öz qohum-qardaşı ilə ləzzətlə yemək yediyi vaxt kimsə qalxıb pəncərəyə yaxınlaşır və uzaqdan görünən yolda əsil-nəcabətli bir qadının gəldiyini görür; o vaxtın adətinə görə – elə indi də həmin adət saxlanılır – qadın atın üstündəydi və yanında onu müşayiət edən bir keşiş, qolunda şahin tutan iki əyan və xidmətçilərlə bərabər öz yoluna davam edirmiş.

Pəncərədən baxan adam gördüyünü evdəkilərə xəbər verir.

Qonaqlar arasında gözdən iti olan biri atın üstündəki qadının Ksani

eristavının bacısı, ya da arvadı olduğunu zənn edir; o vaxtlar həmin qadınla Araqva eristavının arasında gizli macərə varmış.

Təklif olunur ki, atın üstündəki o cavan qadını qaçıрмаq lazımdır! Çünki qadın yaxınlaşdıqca onun gözəl və cavan olduğu bəlli olurdu.

Eristavın qonaqlarının şən əhval-ruhiyyəsi bu təklifin tamamilə təbii qəbul edilməsinə səbəb olur. Nökərləri çağırırlar, atlar yəhərlənir və onlar qaladan aşağı enib keşişi, şahinlə ov ovlayanları və knyaginyanı müşayiət edən qulluqçuları qaçmağa məcbur edirlər. Knyaginyanı əsir götürüb qalaya gətirirlər.

Bir saat sonra zavallı knyaginyanın qırmızı paltarı bayraq kimi qalanın üstündə yellənir.

Bəs görəsən onun aqibəti necə olur?

Görünür, olduqca xoşagəlməz və ciddi hadisə baş vermişdi; belə ki, knyaginyanın evə çılpaq qayıtdığından xəbər tutan Ksani eristavı Şanş bu işin axırına çıxacağına, Araqva eristavlarının hamısını son nəfərinə qədər öldürəcəyinə and içir.

Bu andı yerinə yetirmək sən deyən asan iş deyildi, ancaq knyaz Şanş xanım Florind qaçırıldıqdan sonra qraf Jülyen necə hərəkət edərsə, eləcə edir – o, allahsızlarla, yəni ləzgilərlə ittifaqa girir.

Eristav Ksani ləzgilərin köməyiylə, əvvəlcə Xamşistsixi qalasını ələ keçirir. Sonra Ananur üzərinə yürüşə başlayır; Araqva eristavı ilə knyaz Şanşın ləyaqətini təhqir edən digər qohumları isə alınmaz hesab olunan bu qalaya sığınmışlar.

Knyaz Şanşe Ananura yaxınlaşanda qalanın üstündə bayraq kimi yellənən paltarı tanıyır. Həmin dəqiqə o, birinci andın dalınca ikinci andı içir: təhqir rəmzi olan paltarın yerinə eristavın başını asacağına and içir.

Qalanın alınması uzun çəkir, ancaq ləzgilərin köməyi ilə qala alınır, eristavlar hamısı son nəfərinə qədər məhv edilir və qalib nəslin bu günə qədər qeyrət rəmzi kimi saxladığı qırmızı paltar həqiqətən də, knyaz Bardzimin başı ilə əvəz olunur, yəni qırmızı paltarın yerinə Bardzimin kəsilmiş başı asılır.

Ananur qalasında iki kilsə vardı, hər ikisi də bizim adını eşitmədiyimiz, lakin Gürcüstanda çox məşhur olan bir müqəddəs adı ilə tanınır, həmin şəxs Gürcüstanda böyük nüfuza malik müqəddəs Xitobeldir. Bu gün həmin kilsələrin yalnız xarabalıqları qalır; onların hər ikisini ləzgilər talan etmiş, viran qoymuş, təsvirləri divarlarda həkk olunan əshabələrin və müqəddəslərin gözlərini bıçaqla oymuşlar.

Bir vaxtlar Ananur Rusiyadan Gürcüstana gələnlərin yoluxucu xəstəlik keçirib-keçirmədiklərini, sağlamlıqlarını yoxlamadan keçirən sanitariya nəzarət məntəqəsi olmuşdur.

Bizim yalnız bir niyyətimiz vardı – gedib Pasanaurda gecələmək; bunun üçün hələ iyirmi iki verst də yol getməli idik.

Ananurdan sonra yol nəinki biabırçı vəziyyətdəydi, həm də qorxulu,

təhlükəli idi. Yol sıx və keçilməz meşəlik olan dağla sıldırım yoxuşa qalxırdı, həm də cığır elə dardı ki, iki araba birtəhər yanaşı gedə bilərdi.

Buradan beş yüz addım aşağıda, sıldırım qayalıqların dibində Araqva çayı qıvrıla-qıvrıla kükrəyir.

Ananurdan on beş verstlik məsafədə Menesau çayı, səhv etməmişə, iyirmi fut hündürlükdən tökülərək gözəl bir şlalə əmələ gətirir.

Pasanaur qırx nəfər əhalisi olan nəzarət məntəqəsidir və burada səyyahlar üçün heç bir şərait yoxdur. Xoşbəxtlikdən, ərzağımız Kobiyə qədər bəs edəcəkdi və belə fərz edirdik ki, ora qədər gedə biləcəyik. Ancaq havanın tez-tez dəyişməsi üzündən bu məsələ bir az şübhəli idi; biz Ananurdan çıxandan sonra əsl qış düşdü və elə olurdu ki, tarantasımız otuz, bəzən qırx beş, altmış santimetr qarın içi ilə irəliləyirdi.

Knyaz Baryatinski bizə öz başına gələn bir əhvalatı danışaraq baş verəcək maneələr barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq etmişdi və həqiqətən də biz indi həmin maneə ilə rastlaşırdıq.

Günlərin bir günü o, indi bizim getdiyimiz yolla əks istiqamətdə, yəni Vladıqafqazdan Tiflisə gəlirmiş. Pasanaurdan bir az yuxarıda güclü uçqun yolu kəsir və o dayanmalı olur. Arabaların keçməsi üçün yol təmizlənməyə qədər səbri çatmır, at qoşulmuş kirşədən enir, zabit şinelini geyinir, əsasını əlinə götürür və cəsarətlə yola düzəlir və düşünür ki, arabalar arxadan gəlib ona çatarlar, yox, əgər çatmasalar belə, yenə də bütün yolu piyada gedər.

Yol isə uzun idi, dediyimiz kimi iyirmi iki verst idi.

Knyaz bir xeyli gedəndən sonra dönüb dalına-qabağına baxır ki, görsün, arabalar gəlir, ya yox... Ancaq heyhat... Dağa qalxan cığırların birinə çatanda, burnunun qızarmağından vurmaqla arası saz olduğu bəlli olan bir gürcünün xırda, amma möhkəm bir atın üstündə mahnı oxuya-oxuya ona tərəf gəldiyini görür.

Knyaz atın üstündəki adamdan çox onun mindiyi ata həsədlə baxır.

O isə tamamilə gürcüdən fərqli idi: knyaz piyada, qarın içində soyuqdan donur, içkinin təsirindən kefi ala buludda olan gürcü isə atın belində mahnı oxuyurdu. Ona görə belə deyirik ki, fikrimizi ifadə etməyə ayrı söz tapmadıq; gürcü heç vaxt sərxoş olmur. Gürcü yemək zamanı səkkiz, hətta on şüşə şərab içər, həm də ona görə içər ki, əvvəlki meyxoşluğunu saxlaya bilsin, lakin heç vaxt əməlli-başlı keflənməz.

Knyaz Baryatinski mənə son gürcü çarlarından birinə məxsus olan çox yaraşığı bir qulah vermişdi. Bu qulah dörd şüşə çaxır tuturdu. Çar həmin bu qulahu çaxırla doldurub birməfəsə başına çəkərmiş.

Hə, bizim bu atlı gürcünün neçə qulah boşaltdığını demək çətindir; ancaq əminliklə söyləmək olar ki, artıq onun gözü heç nəyi görmürdü, yəni əsl içki düşkünü kimi, İncil qayda-qanununa uyğun vəziyyətdə idi, burada deyildiyi kimi: “Öz yoldaşını da özün qədər sev!” – nəsihətinə sadıq idi.

Hə, atın üstündəki gürcü bir nəfərin qarın içi ilə getdiyini görəndə zarafatlaşmağa hazır vəziyyətdə ona yaxınlaşır və ilk xoş sözü: “Qomar coba!” olur, yəni: “Qələbə səninlə olsun!”. Knyaz isə öz cavabında: “Qaqhi marcos!”, yəni: “Sizinlə bahəm!” deyir.

Ancaq knyaz gürcü dilində bu iki sözdən artıq heç nə bilmədiyindən atlının rusca bilib-bilmədiyini soruşur.

– Hə, az-maz qanıram, – gürcü cavab verir.

Beləliklə, söhbət qızıdır.

Kim və nəçi olmasından asılı olmayaraq, gürcülər hara getsələr, həmişə səxavətli, xeyirxah, ürəyiəçiq olurlar. Buna görə də bu gürcü özü haqqında hər şeyi heç nə gizlətmədən yol yoldaşına danışmağa başlayır.

Bu, əsilzadə zadəganların kökü kəsildəndən sonra Gürcüstanda meydana çıxan saysız-hesabsız kiçik zadəganlardan biri imiş; onun bir atı və yeddi-səkkiz desyatin üzümlüyü varmış; özü də yaxın dağların birinə toya dəvət olunubmuş, indi isə oradan gəlirmiş. Yola çıxmazdan qabaq o, doyunca çaxır içmiş və yalnız bundan sonra Tiflisə yola düşmüşdür.

Knyaz onun söylədiklərini axıra qədər dinləyir və sözünü kəsmir və elə ki, atlı danışb qurtarır, knyaz deyir:

– Dostum, – knyaz ona deyir, – siz mənə bir yaxşılıq etməlisiniz.

– Nə yaxşılıq? – gürcü soruşur.

– Ananura qədər getmək üçün atınızı mənə borc verin. Onsuz da sizin cəmi səkkiz, uzağı on verst yolunuz qalıb; sizin kimi vaxtını xoş keçirmiş, yorğun olmayan bir adam üçün bu yol heç nədir, ancaq on-on iki verst piyada gəlmiş mənim kimi biri üçün çoxdur.

– Borc vermək? Siz nə danışırsınız?! Qoy elə mənim atım sizə qismət olsun, mənim gözlərim üstə!

Bu sözdən sonra o, gürcüə mahnı oxuya-oxuya ayağını yəhərdən aşırıb yerə qoyur. Oxuduğu mahnının mənası isə belə imiş: “Qardaşlar gərək bir-birlərinə kömək etsinlər”.

– Yox, nə danışırsınız, qətiyyənlə olmaz, – deyər knyaz cibindən on rubl kağız pul çıxaraq israrla gürcüdən pulu götürməsinə xahiş edir.

Gürcü ağayanaqla knyazın əlini geri qaytarır, o biri əlilə atın cilovunu ona verir, üzəngini tutaraq deyir:

– Allah xatirinə, buyurun!

Knyaz bilirdi ki, əgər gürcü bir şeyi özü başqasına təqdim edərsə, deməli, onu təmiz ürəklə verir; buna görə də o, atın üstünə qalxır və adi yerləşlə gürcünün yanınca getməyə başlayır.

– Siz nə edirsiniz? – gürcü ondan soruşur.

– Bəyəm nə etdiyimi görmürsünüz? – knyaz cavab verir. – Sizinlə yanaşı getmək, yol yoldaşı olmaq istəyirəm.

– Mənim yol yoldaşına ehtiyacım yoxdur, sizin isə bir stəkan çaxıra və guruhur yanan bir sobaya ehtiyacınız var. Atı Ananura qədər çapın, bir saata orada olarsınız.

– Bəs sonra atınız necə olsun?

– Onu oradakı tövlələrin birinə salın və deyin ki, bu atı mənə xeyirxah bir insan verib və özü isə arxasınca gəlir.

– Deməli, icazə verirsiniz, eləmi?

– Bu nə sözdür?! Zəhmət olmasa, buyurun!

Knyaz gürcünün sözünü ikinci dəfə təkrar etməsini gözləmir və cəld atını çaparaq gedir.

Doğrudan da, bir saat sonra o, Ananurda idi.

Burada onun üçün şam yeməyi hazırlanmışdı, bütün qarnizon ayağa qalxmışdı və hamı ona rütbəsinə uyğun şəkildə hörmət edirdi.

Knyaz süfrəyə oturur. Gürcünün atına ikiqat artıq yem verilməsini tapşırır və bir də tapşırır ki, gözdə-qulaqda olsunlar, gürcü gələn kimi ona xəbər versinlər.

Sonra on iki versti piyada və on versti isə atla yol gəlmiş adam necə yeyərsə, knyaz da eləcə yeməyə başlayır.

Elə ki süfrəyə çərəz gəlir, qapı azacıq aralanır və kefi kök gürcünün əvvəlcə burnu, ardından isə gün kimi işıq saçan, şən sifəti görünür.

– Ah! Bu sizsiniz, mənim xeyirxah dostum, buyurun, əyləşin, yeyib-için!

Gürcü dodağının altında nəsə mızıldanır, sonra süfrənin başında əyləşir, yeyib-içməyə başlayır.

O, bir saat dayanmadan yeyir, iki saat içir, ancaq ayağa qalxmaq bilmir ki, bilmir.

Knyaz yerindən qalxır.

Bunu görən gürcü də ayağa durur.

Knyaz yorğun idi və uzanıb dincəlmək istəyirdi, gürcü isə ayağa qalxsa da, yerindən tərpənmir, olduğu yerdə heykəl kimi dayanır.

Knyaz onun əlini sıxır və: “Gecəniz xeyrə qalsın!” – deyir.

Açıq-aydın hiss olunur ki, gürcünün də knyaza deyiləsi sözü var, ancaq cəsarət etmir.

Knyaz ona yaxınlaşır.

– Hə, – ona deyir, – nə sözünüz varsa, açıq deyin, çəkinməyin, yoxsa mənə bir şey demək istəyirsiniz?

– Bəli, əlahəzrət, onu demək istəyirəm ki, sizinlə rastlaşanda elə bildim ki, kasıb bir rus zabitisiniz, elə mənim tayımsınız və mənə təklif etdiyiniz on rubl puldan imtina etdim, ancaq indi görürəm ki, siz knyazsınız, padşah kimi var-dövlət sahibisiniz, elə düşünürəm ki, indi vəziyyət tamamilə başqa cürdür və mənə nə qədər pul versəniz, qəbul edə bilərəm.

Knyaz onun tələbini çox ədalətli hesab edir və gürcüyə on rubl əvəzinə iyirmi rubl verir.

Biz bunu ona görə danışdıq ki, bu əhvalat ölkənin adət-ənənəsini sadə və gözəl dillə dəqiq əks etdirir.

Mən Tiflisdən Vladıqafqaza qədər bütün Qafqaz boyunca uzanan yol haqqında danışdım və sözarası bir zərb-məsəli də təkrar etdim: “Bu yolun salınmasına sərf olunan vəsaitlə Tiflisdən Vladıqafqaza qədər puldan körpü salmaq olardı”.

Pasanaurda yeni yol salınır, buradan birbaşa Kazbekə gedən bu yol Kayşaur və Kobi məntəqələrindən aralıdır, yəni bu iki nəzarət məntəqələrində, daha doğrusu, onların arasındakı ərazidə tez-tez uçunlar olur. Bu yolda işin neçə ildən bəri getdiyini söyləmək çətindir; indiyə qədər yolun cəmi on beş-on səkkiz verstində iş görülmüş və heç şübhəsiz ki, bu yol tamamlanana qədər o da uçulub dağılacadır, qısa, bir tərəfdən tikirlər, o biri tərəfdən sökülüb dağılır.

Əgər nə vaxtsa bu yol çəkilib qurtarsa, o, enli, hamar və rahat olacaq, dağların arası ilə ilan kimi qıvrılacaq, nə qədər yuxarıya qalxsada, qar uçunlarının, tökülən qaya parçalarının heç bir qorxusu olmayacaq.

Kazbekdən beş-altı verst aralıda kiçik vadidən keçən bu yeni yol birdən-birə tən ortadan bir təpə ilə kəsilir və onun yanından dolanıb keçmək isə mümkün deyil; Ağsu dağında* olduğu kimi, burada da yol əymə-dolama gedir, ancaq bu məsafəni heç də azaltmır, sadəcə, bir az rahat olmasına şərait yaradır.

Həmin axşam yolların vəziyyəti haqda təzə xəbərlər eşitdik; üç gün idi ki, yuxarılara qar yağır və bizi inandırdılar ki, qarın qalınlığı beş-altı futa çatır. Tarantasa yola çıxmaq qeyri-mümkün idi, olsa-olsa, kirşə ilə gedə bilərdik.

Tarantas kirşə ilə əvəz olundu və ona beş at qoşdular; bizə bildirdilər ki, yəqin biz Kvişetdə atları öküzlə əvəz etməyə məcbur olacağıq.

Kvişetə qədər hər çey qaydasında idi. Düzənlikdən keçən hamar yolla rahatca gedirdik, sağ tərəfdə Araqva axır, sol tərəfimiz isə meşəlik idi. Tezliklə Araqvani keçdik və bu dəfə tərsinə oldu, yəni Araqva sol tərəfdə, meşəlik isə sağ tərəfdə qaldı.

Kvişetdən o tərəfə altı verstlik bir yoxuş başlayırdı və demək olar ki, yol uçurum idi, buna görə də arabadan atları açdılar və onların yerinə on iki öküz qoşdular. Bu öküzlər hər dəfə addım atdıqca qarınlarına qədər qara batır və mindiyimiz kirşəni güclə çəkirdilər. Keçdiyimiz yolun qarı kövrək və yumşaq idi.

Hələ qabaqda iyirmi iki verst yolumuz qalırdı, indiyə qədər gəldiyimiz beş verst yarım məsafəyə altı saatdan artıq vaxt sərf etmişdik. Bu boyda yolda cəmi iki dəfə qarşından gələn xizəklə rastlaşdıq. Yol elə dar idi ki, kirşələr sürüşüb uçuruma yuvarlanmasın deyə, ehtiyatla getmək lazım gəlirdi. Xoşbəxtlikdən, biz yolun saği ilə gedirdik və uçuruma tərəf əyilmək əvəzinə qayaya sıxılırdıq.

Bir dəfə qarşılaşdığımız kirşələrdən birinə qoşulmuş öküzlərin ikisinin

* Söhbət Ağsu aşırımından gedir.

ayağı sürüşdü və yolçular hamısı yolun üstünə yığıldılar; heç bilmirəm, necə oldusa, arabaçı öküzləri çəkib saxlaya bildi. Görünür, heyvanlar özləri də elə qorxmışdular ki, ayaqlarının bərk yerə dəydiyini hiss etdikdə, bütün bədənləri tir-tir əsməyə başladı, hətta öküzlərdən biri yerə yatdı.

Yuxarı qalxdıqca, qarın parlaqlığı daha da artırdı. Yolda rast gəldiyimiz adamların hamısının başında lampa örtüyünə oxşayan günlüklü papaqlar vardı və bu onları çox gülməli göstərirdi. Fino əvvəlcədən bizə bu barədə məlumat vermişdi və odur ki, hamımız onun məsləhətilə bizim amazonkaların meşə gəzintisi zamanı, londonluların isə Epsom at yarışlarına gedərkən başlarına örtükləri yaşıl tül papaqları başımıza keçirdik. Belə ehtiyatlı olmayanların, və ya başına günlüklü papaq qoymayanların gözü oftalmiya xəstəliyinə tutula bilər.

Elə ki Kayşaura çatdın, özündən asılı olmayaraq, dayanıb ətrafını, xüsusilə keçdiyin yolu gözdən keçirirsən. Hər tərəf ağappaq qarla örtülüb, arxada isə Gürcüstanın göz işlədikcə uzanan düzənlikləri görünür. Bilmirəm, yayda buranın mənzərəsi necə olur; qışda isə hər tərəf qəmgin və möhtəşəm görünür; ətrafda gözqamaşdıran bəyaz örtükdən, dibi görünməyən boşluqdan, cansızıcı sonsuzluqdan, ölü sükunətdən başqa heç nə yoxdur.

Yalnız adda-budda gözə dəyən qara ləkələr qarın da qalmadığı sıldırım qayalar, əlçatmaz yüksəklikdə tikilmiş tək-tük komalar idi. Qarın üstündə ləkə kimi görünən belə nöqtələr yoldan keçənlərin getdikləri yerə nə qədər məsafə qaldığını bilməsi üçün yeganə vasitə idi, yoxsa adam lap çaş-baş qalar. Yarıdan çoxu qarın altında qalan bu tənha komalara diqqətlə nəzər saldıqda nə onlara çıxan cığır gözə dəyir, nə də birinin bacasından tüstü çıxdığı görünür və adama elə gəlir ki, bu komalar artıq sakinləri tərəfindən tərk ediləblər.

Aşağıya, dərənin dibinə əyilib baxanda ilan kimi qıvrıla-qıvrıla axan Araç-va çayından başqa heç nə seçilmir; çayın suyu yaydakı kimi qara torpaqda bərq vuran gümüş kəməre oxşamır, indi o, bəyaz qarın içində qaramtıl, cilalanmış polad rəngində qırıxıq lentə oxşayır və hər tərəf ağ olduğundan daha tez seçilirdi.

Kayşaur məntəqəsi və onu əhatə edən tikililərin hamısı qarla örtülmüşdü; damların örtükləri də ətrafdakı mənzərədən seçilmir və qədim qəbirlərin üstündə tikilmiş günbəzləri xatırladırdı... Qar elə çox yağmışdı ki, evlərin pəncərələrini yarıyacaq örtmüşdü, onun qalınlığı demək olar ki, bir metrədən artıq idi; evlərə gündüz işıq düşsün və hava girsin deyə, əsl səngər qazıb qarı təmizləmək lazım idi, adama elə gəlirdi ki, sanki düz Sibirin ortasındasan.

Kayşaurda dayandıq. Həmin gün yolumuza davam etməyi aqlımıza da gətirə bilməzdik; yola çıxsaq, Xaç dağına gecə vaxtı keçməli idik, halbuki, onu günün günorta çağı keçmək müşkül məsələ idi.

Günorta saat üç idi.

Atları qoşqudan açdılar və belə bir havada heç kim yola çıxıb dağlarda özünü təhlükəyə atmağa cəsarət etmədiyindən, məntəqədəki ən yaxşı otaqlar da bizə qismət oldu.

Sabahı gün səhər saat doqquza yaxın biz yola düşdük. Bura gəldiyimiz vaxtdan bəri iki-üç kirşə yola çıxmışdı və artıq yolların açıldığını düşünmək olardı.

Əlimdə səyahət vəsiqəsi olduğuna görə, həm də knyaz Baryatinskinin şəxsi göstərişinə uyğun olaraq, mənə on iki öküz, piyada hissəsindən on iki əsgər və o qədər də kazak ayrılmışdı.

Kayşaurdan çıxıb elə iki verst getməmişdik ki, bir nəfər inquş zadəganına rast gəldik; onu dörd nəfər atlı nökrər müşayiət edirdi.

Zadəganın dalınca başqa dörd atlı da gəlirdi və onlar əllərində altı böyük ov tulasının ipini tutmuşdular. Mənə dedilər ki, gələn knyazdır; o, səlib yürüşü iştirakçıları kimi qədim paltar geymişdi, yəni başında yanlardan və arxasından dəmir tor sallanan yastı dəbilqə, əynində zireh, sağ böyründə düz qılınc və kiçik dəri qalxanı vardı.

Biz artıq Osetiyanın Quda rayonuna daxil olurduq.

Osetinlərlə inquşları bir-birindən seçmək üçün ən azı Klaprot, yaxud Dübua kimi alim olmaq lazımdır.

İnquşlar nə müsəlmandırlar, nə də xristian, onların çox sadə dinləri var...

Onlar deistdirlər.* Onların Allahının adı Daldır; ancaq onun böyür-başında nə müqəddəslər var, nə də əshabələr. Onlar bazar günləri istirahət edər, əllərini ağdan-qaraya vurmaz, kiçik və böyük pəhriz saxlayarlar, özlərinin də bir neçə müqəddəs ziyarətgahları vardır, demək olar ki, bunların hamısı Tamaranın vaxtında salınan kilsələrdir. Hamının İsanın-staq (pak insan) adlandırdığı qoca bir keşişləri var ki, o evlənmir və həmişə qurban kəsib, ibadət edir.

Osetinlərin arasında xristianlığı yaymaq məqsədilə bu yerlərə göndərilən rus təbliğatçıları onları dinlərindən döndərmək üçün nə qədər səy göstərsələr də, istədiklərinə nail ola bilməmişlər.

Bir yandan da qul kimi Türkiyəyə satılmış iki inquş qardaş orada müsəlman dinini qəbul edir, Məkkəyə ziyarətə gedir, sonra öz vətənlərinə qayıdırlar; onlar analarının hələ də həyatda olduğunu görürlər və onu islama cəlb edirlər, sonra isə öz həmvətənlərini bu dinə ibadət etməyə çağırırlar, lakin həmvətənləri həmin iki qardaşa belə deyirlər:

– Siz kölə ikən qəbul etdiyiniz dini təbliğ edirsiniz, bizə belə bir din lazım deyil. Buradan rədd olun, bir daha bu torpaqda heç kimin gözünə görünməyin!

Qardaşlar ölkəni tərk edirlər və bir daha onları görənlər olmur.

Kalmıqlar kimi inquşlar da öz adlarını heyvanların adından götürmüşlər; məsələn: bəzilərinin adı “Poe”dir – bu “it” deməkdir, “Ust” – “öküz”, “Koka” isə “donuz” deməkdir.

Onlar beş və hətta yeddi arvad alırlar, bu məsələdə müsəlmanlardan da sərbəstdilər – müsəlmanların uzaqbaşı dörd kəbinli arvadı ola bilər.

* Deizm tərəfdarı, yəni Allahı dünyanın yaratıcısı hesab edən, lakin onun təbiət və cəmiyyətə təsirini inkar edən dini və fəlsəfi cərəyan.

İnqüşetiya böyük və kiçik olmaqla, iki yerə bölünür. Birincinin əhalisi düzənliklərdə, ikincininki isə dağlıq ərazidə yaşayırlar.

Osetinlərə gəldikdə isə, – biz bu barədə artıq bir az danışıbmışıq – onlarda məni çox təəccübləndirən başlarına bizim təlxəklərin papağına oxşar papaq qoymalarıdır. Tezliklə biz osetinlərlə də tanış olduq. Yolların qarını təmizləmək onlara tapşırılmışdı və bu işi mahını oxuya-oxuya, qışqıra-qışqıra, bir-birlərilə zarafatlaşaraq, əllərindəki kürəklə qarını ata-ata edirdilər.

Qədim və müasir dövrdəki səyyahlar osetinlər haqqında çox yazmışlar, Dübua öz səyahətnaməsinin yarısından çoxunu onların mənşəyinə həsr etmişdir, ancaq özü də etiraf edir ki, osetinlər haqqında elə onun qədər bilən rus müəlliflərindən heç nə öyrənə bilməmişdi.

Anlaya bilmirəm, axı bu alimlər bir şeyin mənbəyini araşdırmaq üçün əvvəli-axırı bəlli olmayan hansı dolaşmaq yollarına baş vururlar?! Dübua görə osetinlər, yaxud osetlər keçmişdə əsaslar, yazlar, əsaslar və daha sonra komanlar adı ilə tanınan meotlardan törəmişlər. Nə qədər ciddi-cəhdlə osetinlərlə finlər arasında bağlılıq olduğunu sübut etmək istəsələr də, bu iki xalq arasında heç bir dil, adət-ənənə yaxınlığı tapa bilmirlər, ancaq yenə də təkid edirlər ki, bu iki xalq qohumdurlar. Dübua bunu sübut etmək üçün indiyəcən dərc olunmuş tarixi və etimoloji tədqiqatlara müraciət edir və nəhayət, belə qənaətə gəlir ki, osetinlər – əslində, skiflərdəndir və midiyalı Midayın, yəni Nuh peyğəmbərin oğlu Yafetin oğlundan törəmişlər.

Gürcüstan üçün böyük hərbi əhəmiyyətə malik ərazidə yaşayan osetinlər yaxşı qazanırlar. Ancaq israfçı, qumarbaz və içki düşkünə olduqlarından, əyin-başları həmişə cır-cındırım içindədir, elə pis geyinirlər ki... Bəzən ümumiyyətlə, heç geyinmirlər. Onlar yeraltı qazmalarda, köhnə qalaların xarabalıqlarında, tərklənmiş istehkamların dəlmə-deşiklərində yaşayırlar. Əllərinə keçəni tütünə və arığa xərcləyirlər. Qışın şaxtasında, sazaqda onlar elə hey tütülənən, ancaq heç alovlanıb istilik verməyən kösövlərlə qızınırlar. Onların varlıları ilə kasıblarını fərqləndirmək, seçmək mümkün deyil, çünki hamısının əyin-başı yaman gündədir.

İnquşlar kimi, osetinlər də əvvəllər, Tamaranın dövründə xristian idilər, ancaq bu gün hansı məzhəbə qulluq etdiklərini heç özləri də bilmirlər. Onlar müxtəlif dinlərlə bağlı ordan-burdan eşitdiklərini özlərinə uyğunlaşdırmış, hər dinin sərfəli cəhətlərini götürmüş, xoşlarına gəlməyəni isə rədd edərək qarışıq bir din yaratmışlar. Bütün dünyada, hətta Okeaniyada, və ya Afrikanın mərkəzində kor-koranə bütələrə sitayiş edənlər arasında da belə qarışıq və vəhşi ideyalara, bir-biri ilə uyuşmayan düşüncələrə rast gəlmək mümkün deyil.

Bunun özünün də tarixi əsası vardır. Çariça Tamaranın ölümündən yüz il sonra, yəni osetinlər xristianlığı qəbul etdikdən düz bir əsr sonra monqollar bir-

birinin ardınca iki dəfə Qafqaza və Zaqafqaziyaya yürüş edərək düzənliklərdə məskən salırlar. O vaxta qədər misli görünməmiş bu vəhşi yürüşün qarşısında osetinlər geri çəkilib dağlara qalxırlar və o gündən həmin yerləri tərk etmirlər.

O vaxtdan onların Gürcüstanla bütün əlaqələri qırılır və təcridən yenə də cahillik dövründəki inamlarına dönür, xristianlıqdan yalnız bir neçə ayini saxlayırlar; məsələn, Allah və İsa peyğəmbər haqqında fikirləri, Məhəmmədin Allahın rəsulu olmasını qəbul edirlər; bununla yanaşı, onlar mələklərə, ruhlara, caduya inanır, çoxnikahlığa meyl edir və bütpərəstlik dövründən mövcud olan qurbankəsmə ayinlərini icra edirlər.

Xristianlığın islam dinini üstələməyi yalnız qadınlara münasibətdə özünü göstərir. Belə ki, osetin qadınlar kişiləri görəndə qətiyyənlərini gizlətmir və sifətləri açıq gəzirlər; buna baxmayaraq, vaxtilə İranın siyasi və mədəni əsarəti altında olmuş, ancaq xristianlığa sitayiş edən Gürcüstanda və xüsusilə Ermənistanda qadınlara qul kimi baxılır, sanki onlarda hələ də Məhəmmədin qanunları hökm sürür.

Başqa bir tərəfdən, daim silahlı hücumların baş verdiyi, quldurluğun zəhmətdən, oğurluğun işləməkdən üstün tutulduğu bir yerdə, yəni dağlarda qadınlar özlərini oda-közə vurur, evin bütün ağır işlərini görür, yeməyin, ərlərinin əyin-başının qayğısına qalır, macərə dalınca ərlərilə birlikdə dağlara qalxırlar. Buna görə osetin bir, iki, üç və hətta dörd – əgər buna onun imkanı çatırsa; arvad alır; bunun üçün başlıq ödəyir və arvadları ilə sərt, kobud rəftar edir, bütün ev və çöl işlərini onların üstünə yıxır.

Əgər kişi arvadından razı deyilsə, onu elə gəlidiyi yerə qovur.

Osetinlərdə qızlar atanın əmlakı üzərində heç bir vərəsəlik hüququna malik deyillər, onlarda qıza cehiz də verilmir, əksinə, onları evdə bəslənən ev heyvanı kimi satırlar, hətta ailədə qız uşağı doğulanda hamı dərd-qəmə batır, elə ki oğlan doğulur, onda hamı sevinir, toy-bayram olur. Məhz bu səbəbdən də toylarda həmişə bir qayda olaraq təzə doğulmuş oğlan uşağını məclisə gətirirlər, təzə evlənənlər bu oğlan uşağının qarşısında bir neçə dəfə baş əyib öz Allahlarına yalvarırlar ki, onların da ilk övladı oğlan olsun.

Qadına qarşı belə münasibət nəticəsində osetinlərdə qadın öldürmək və buna bənzər başqa cinayətlər o qədər böyük günah sayılmır, bu, olsa-olsa, bir kişini öldürməyin yarısı qədər ağır iş hesab olunur.

Təkcə bir qanun osetinlərdə heç vaxt dəyişilməz qalır – bu, qan intiqamı məsələsidir: gözə-göz, dişə-diş! İbtidai cəmiyyətin bu qanunu təbiətin ən sabit qanunudur; bu, bəşəri təkamülün ən son məhv etməyə çalışdığı təbiət qanunudur. Həqiqətən, bu qanuna ciddi əməl olunmasa, yalnız şəxsi hisslərinin əsiri olan bu vəhşi xalqlar arasında heç kəs öz həyatının təhlükəsizliyini təminat verə bilməz.

Kayşaurdan çıxandan sonra bir-iki verst yol getmişdik. Bir az dayandıq ki, əlində kürəklə yolu təmizləyən osetinlərə tamaşa edək. Osetinlərlə qar uçuqları

ən maraqlı səhnələrdir; bunlara baxanda bilirsən ki, Parisin Sülh küçəsində, Böyük Bulvarda, yaxud Yelisey meydanında deyilsən, xeyr, Qafqazdasan, Kayşaurdan çıxıb Kobiyə gedirsən, özü də Xaç dağına qalxırsan.

Burada ən maraqlı şey qar uçqunlarıdır! Qafqazın İsveçrə dağlarından daha sərt yamaclarında çoxlu qar uçqunları olur və demək olar ki, qar bir neçə verst boyunca yolu tutur. Əgər uçmuş qar yerdə oturubsa, külək onun üst qatını qaldırır sıx duman kimi hara gəldi, bütün istiqamətlərə aparır, uçurumları, yarıqları doldurur, belə ki, yol tamamilə görünməz olur və heç bir yol nişanı görünmədiyindən – onlar artıq qarın altında qalır – dekabr ayından mart ayına qədər Qafqaz yollarında ən cəsur səyyah belə hər dəqiqə iki-üç fut dərinliyində yarıqlara düşüb məhv olmaq təhlükəsilə ilə üzləşir; halbuki, ətrafa baxanda hər tərəf dümdüz yoldur.

Elə ki qar iki-üç gün aramsız yağdı, yollarda gediş-gəliş kəsilir.

Hal-hazırda biz məhz belə vəziyyətdəydik və yolda rast gəldiyimiz osetinlərə ehtiyacımız var idi.

Osetinlər qar təmizləməkdə çox qoçaqdırlar. Lakin onlar yalnız nəzarətçi başlarının üstündə dayanarkən əl-qollarını tərpedib iş görürlər, elə ki nəzarətçi üzünü çevirib o biri işçilərə baş çəkmək üçün bir az aralanır, dərhal bel və kürəklər bir tərəfə atılır...

Kayşaurun üç verstliyində rus poçt arabasına rast gəldik; bu, təkərləri çıxarılıb dirəyə bərkidilmiş sadə, qutuya oxşayan bir maşın gövdəsi idi; hətta bəzən yollar kirşə üçün də yararlı olmayanda, bu cür rus poçtu sadəcə atlıya, lazım gəldikdə isə, lap piyadaya çevrilir.

Belə poçt arabasına bir-birinin ardınca üç at qoşulur və araba Xaç dağının enişi kimi sərt dikdiri düşəndə arxadan beş-altı nəfər onu əllərilə tutur ki, çox da sürətlə gedib sürüşməsin.

Biz poçtalyondan yolların vəziyyəti barədə bir neçə kəlmə soruşduq, ancaq o bizə qənaətbəxş cavab vermədi. Biz təkid edəndə dedi ki, burdan dörd verst aralıda, yolla gələrkən bərk bir gurultu səsi eşidildi və çox güman ki, bu uçqun səsi idi. İndi yəqin ki, uçqun yolu kəsmiş olar.

Bu xəbərdən sonra biz çox narahat olduq, o isə yoluna davam etdi.

Doğrudan da, Kayşaurdan çıxandan bura qədər dörd verst yolu min bir əziyyətlə gəlmişdik və bu məsafəyə düz iki saat vaxt sərf etmişdik, artıq atlarımızın bizi çəkib aparacağına ümidimizi itirdiyimizdən, onlara kömək üçün arabaya dörd baş öküz də qoşmuşduq və nəinki kirşəni, hətta atların özünü də bu öküzlər çəkirdilər.

Bizim arabacılarımız əllərindəki dəmir əsanı qara batıra-batıra uçurumun kənarı ilə piyada gədirdilər.

Artıq günorta olmuşdu, biz isə heç yolu yarılamamışdıq; hələ nə qədər də qalxmalı idik.

Arabacılarımız axşama qədər Kobiyə çatacağımıza ümid etmirdilər və hər

dəfə deyirdilər: “Kaş ora çataydıq!”. Bu “kaş” sözünün izaha ehtiyacı vardı. Elə biz də arabaçılardan bu izahı eşitmək istəyirdik.

Kalino çətinliklə də olsa, onların bu nəhs “peyğəmbərliyinin” səbəbini öyrənə bildi və onların cavabı qanımızı qaraltdı:

– Saat ikiyə yaxın duman olacaq və ola bilsin ki, dumanla birlikdə qar çovğunu da başlayacaq.

Mən nəzəri cəhətdən qar çovğununun nə olduğunu bilirdim, ancaq təcrübədə heç görməmişdim; Temirxan Şuradakı çovğunu əsl çovğun hesab etmək olmazdı, ancaq indi bəxtimə onunla yaxından tanış olmaq fürsəti düşmüşdü.

Lakin bu dəfə nədənsə ağıma belə bir axmaq fikir gəlmişdi ki, arabaçılar bizi qorxutmaq məqsədilə çovğun olacağını söyləyirlər; odur ki, mən onlara dayanmadan irəli getməyi təkid edirdim.

Onlar mənim göstərişlərimə əməl etdilər, ancaq bizə tapşırıdılar ki, cıncırımızı da çıxarmayacaq.

Mən bu sükutun səbəbini öyrənmək məqsədilə onların məsləhətinin səbəbini soruşdum. Onlar qorxurdular ki, əgər biz hündürdən danışsaq, səsimiz dalğa-dalğa yayılıb havada titrəyiş yaradar, zirvələrdə yatmış qarı oyadıb diyirlədə-diyirlədə üstümüzə tökər, kimsəyə aman vermədən hamını məhv edər.

Mənə elə gəlirdi ki, onların bu dediklərində həqiqətdən çox, mövhumat vardır, ancaq onu da deyim ki, bu söhbəti mən İsveçrədə də eşitmişdim və dünyanın o biri ucundakı adamların da eyni şeyə inanması məni olduqca heyrtləndirdi.

Bununla belə, mövhumata az, yaxud çox inanmaq olduğun yerdən, şəraitdən çox asılıdır.

Belə ki, adam öz evində, isti sobanın qabağında ev paltarına bürünüb qıçını qıçının üstünə aşıranda, əlində qəzet kreslodə yayxananda bu mövhumata şübhə ilə yanaşa bilər, ancaq həmin adam Qafqazın bir guşəsində, qırx beş dərəcəli dikkə, uçurumun lap kənarında başının üstündə və ayaqlarının altında qar ola ... bütün bu deyilənlərə inanmasın nə eləsin?!

Buna inanıb-inanmadığımızı deyə bilmərəm... Yalnız bunu deməliyəm ki, biz sakitliyə riayət edirdik! O ki qaldı arabaçıların peyğəmbərliyinə, bu, doğrudan da həyata keçdi; bunun üçün çox gözləməli olmadıq, duman gözlənilməli kimi, saat ikidə deyil, birdə hər tərəfə çökdü.

Lakin bu dumanın ömrü cəmi beş dəqiqə oldu.

Beş dəqiqə ərzində ətrafı elə qatı duman bürüdü ki, kirşəyə qoşulmuş atlardan yalnız ən arxada olanını güclə seçə bilirdik, qalan dörd at və dörd öküz düməndə görünməz olmuşdu.

Hava qaranlıq və soyuq idi; külək qəzəblə qulağımızın dibində vıyıldayır və bu qaranlıq, çovğunlu gecədə arabanın ipindən asılmış gümüşü zıncırovun həzin cingiltisi eşidilirdi.

Biz dayanmalı olduq, arabaçılarımız artıq yolu əvvəlcədən gözdən keçirib yoxlamamış getməyin təhlükəsizliyinə boyun olmurdular.

Zınqırovun səsi kəsildi və elə bu vaxt biz dərənin dibində çalınan kilsə zənginin səsinə eşitdik.

Mən bizi bələdçilərimizdən bu qəmgin, hüznü, cansıxıcı və eyni zamanda qarlı-çovğunlu gecənin ortasında bizə ürək-dirək verən səsin haradan gəldiyini soruşdum.

Onlar bu səsin Baydara çayının sahilindəki balaca kənddən gəldiyini dedilər. Etiraf edirəm ki, dalğaları kükrəyən okeanın ortasında qərq olmuş kimi hər yanı bürüyən bu intəhasız boşluqda, bu qorxunc sonsuzluqda itib-batarkən uzaqlardan gələn bu titrək zəng səsi məndə anlaşılmaz vahimə yaratdı.

Ancaq zəif insanın ilahi mərhəmətə qəmli və acizənə çağırış səsinə külək daha da qeyzlə cavab verirdi, qalın qar dumanı bizi ağuşuna almışdı, biz çovğun və qasırğanın ən qaynar yerinə düşmüşdük.

Buradan qurtarmaq üçün heç bir işıq ucu görünmürdü.

Bizi müşayiət edən müdafiə dəstəsinin bütün üzvləri mindiyimiz kirşənin ətrafına toplaşmışdı. Sizcə onlar bizi qasırğadan qorumaq üçün bir yerə yığılmışdılar? Xeyr, ona görə yığılmışdılar ki, bir təhlükə baş verəndə, insan, təbii olaraq, öz həmcinsinə yaxın olmaq istəyir.

Mən Kobiyə hələ neçə verst qaldığını soruşdum.

– Hələ doqquz verst yolumuz var, – dedilər və bu cavab bizim ümid-sizliyimizi daha da artırdı. Külək elə şiddətlə əsir, lopa-lopa yağan qarı sirsifətimizə elə çırpırdı ki, bir saat eyni yerdə qalsaydıq, qar sinəmizdən, iki saat sonra isə başımızdan yuxarı qalxardı.

Arabaçılarımız qayıdıb gəlmək bilmirdilər, onların bizə bərkdən danışmağı qadağan etmələrinə baxmayaraq, mən artıq ucadan arabaçıları səsləyirdim, ancaq bihudə; onlar qətiyyənlə cavab vermirdilər. Görəsən, onlar azmışdılar? Yoxsa bir uçuşma düşmüşdülər?

Bu da həqiqətdir ki, təbiətin belə fəryad qopardığı vaxtda bir-birinə qarışan səslər içərisində insan səsi səslərin ən zəifi olur.

Belə qərara gəldim ki, tufəngimin səsinə yoxlayım, görüm o da mənim səsim kimi zəifdir, ya yox? Niyyətimi həyata keçirmək istəyirdim ki, on əl birdən havaya qalxıb məni fikrimdən daşındırdı.

Adi insan səsinin dağlarda uçqun əmələ gətirdiyi yerdə, gör tufəngin səsi nə həngamə qoparırdı?

Mən arabaçıların itəcəyindən narahat olduğumu bildirdim və müşayiət dəstəsinin üzvlərinə üzümü tutub kimin üç-dörd rubl müqabilində onları axtarmağa razı olduğumu soruşdum. İki nəfər qabağa çıxdı. Elə mən də istəyirdim ki, bir yox, iki nəfər getsin, çünki, işdir, birdən yolda bir bədbəxt hadisə baş versə, biri o birinə kömək edə bilsin.

On beş dəqiqə sonra onlar arabaçılarla bərabər geri qayıtdılar. Sən demə, dəhşətli uçqun yolu bağlayıbmiş; bu, poçtalyonun dediyi uçqun imiş. Artıq yola davam etməyə heç bir ümid yeri qalmamışdı.

Kalino ilə mən öz arabamızda məsləhətləşdik.

Müzakirə uzun çəkmədi.

Bədinə qalsa, mən hara istəsəydim, ora da gedəcəkdim; ancaq yersiz inad ehtiyatsızlıqla nəticələnə bilərdi.

Mən Kayşaura qayıtmaq haqda göstəriş verdim.

Üç gün sonra mən artıq Tiflisdə idim, burada hamı elə bilirdi ki, mən artıq qara düşüb ölmüşəm və yalnız baharda axtarıb tapacaqlarına ümid edirdilər.

Tiflisdə isə, hava bir anlığa da olsa dəyişməmişdi, həmişəki kimi iyirmi dərəcə isti, səma isə lacivərdi idi.

Mən Tiflisdə olmadığımı müddətdə fransız koloniyasının üzvləri onların təşkil etdiyi təntənəli balda və naharda iştirak etməyimi xahiş etmişdilər.

Mən onlara bildirdim ki, nahara və təntənəli ziyafətə dəvət böyük məmnuniyyətlə qəbul edilmişdir.

Nahar və ziyafət qonaqların və şəxsən mənim razılığımı, bizim təqvimlə 1859-cu il yanvarın 2-də uğurla həyata keçirildi (məlumdur ki, rusların və gürcülərin təqvimi bizim, yəni fransızların təqvimindən on iki gün geri qalır).

Mən isə gələn həftənin cümə axşamı yola düşməyi nəzərdə tutmuşdum, ancaq sən saydığını say, gör fələk nə sayır.

XLIX FƏSİL

YENİ İLİN QARŞILANMASI. XAÇI SUYA SALMA MƏRASİMİ

Belə nəzərdə tutmuşduq ki, rus təqvimi ilə dekabr ayının 29-da (fransız təqvimi ilə yanvarın 10-da) yola düşək, ancaq ayın 28-də gedib knyaz Baryatinski ilə vidalaşanda, o, Qafqazın baş canişini kimi qarşidan gələn yeni ili onlarla bir yerdə qarşılamaqdan məni heç yerə buraxmayacağını bildirdi.

Rusiyada yeni ili qarşılamaq o deməkdir ki, hamı bir salona yığılır, dekabrın 31-dən yanvarın 1-nə keçən gecə saat 12-ni vurana qədər bir yerdə olur.

Knyaz bu dövəti Moynəyə də çatdırmağımı xahiş etdi.

Mən İrəvana getmək bəhanəsilə bu dövətdən imtina etmək istədim, çünki general Kalyubakin yanvarın 5-nə bizi gözləyirdi.

Ancaq Fino ona məktub yazıb knyaz Baryatinskiyə məni saxladığını bildirəcəyinə söz verdi. Buna görə də mən məmnuniyyətlə bu təkliflə razılaşdım və qalacağıma söz verdim. Ancaq belə ləngimək mənim İrəvana, oradan Ağrı dağına baş çəkmək niyyətimi şübhə altında qoyurdu.

Mən Tiflisə gələndən bəri hava həmişə mövsüm üzrə olduğundan yaxşı keçirdi, ancaq bir-iki gün qar yağsaydı, Dilican dərəsinin və Aleksandropol yollarının bərhad vəziyyətdə olması üzündən səyahət baş tutmayacaqdı.

Vəziyyətin belə olacağını düşünməkdə yanlışdım. Beş həftədən bəri davam edən xoş hava, aydın səma dekabrın 31-də birdən-birə tutulmağa və qaş-qabağını tökməyə başladı. Bəlkə də bu, yalnız boş hədə-qorxu idi, sonra yenə də ötüşüb keçəcəkdə.

Şərtləşdiyimiz kimi, axşam saat 10-da knyazın evinin qabağında faytondan düşdük.

Yuxarı qalxan pilləkənin hər pilləsinin sağ və sol tərəfində knyazın mühafizə dəstəsinə məxsus iki zabit dayanmışdı. Mən ömrümdə bu iki cərgənin əynindəki forma qədər yaraşlıq geyim görməmişdim.

Zabitlərin başında ağ papaq, əyinlərində qızılı və tünd qırmızı rəngli çərkəzi paltar, çiyinlərində qollarının altına qədər uzanan patronaş, kəmərlərində isə dəstəyi qızılı və gümüşü naxışlarla bəzədilmiş qılınc və tapança vardı; tapança qoburunda, qılınc isə tumacdən olan qınında idi. Tiflisdə isə bu gözəl bir əsərin giriş sözünə bənzəyirdi

Belə gözoşşayan geyimlərin arasında bizim qara fraklarımız zövqsüz və cansıxıcı görünürdü.

Baş canişinin evinin bütün salonları rənginə, biçiminə görə bir-birindən gözəl, dəbdəbəli, milli geyimli gürcülərlə, qızılı naxışlı paltarları, başlarındakı məxmər baş örtüyünün altından topuqlarına qədər sallanan tulləri ilə göz qamaşdıran gözəl gürcü qadınları ilə dolu idi.

Kişilərin kəməmindən asılmış silahlar, qadınların alnında, boyunlarındakı almazlar par-par parıldayırdı. Bütün bu bər-bəzək bizə XVI əsri xatırladırdı.

Rus zabitlərinin yaraşığı, şıq geyimləri və xanımların madam Blonun vasitəçiliyi ilə Parisdən gətirdiyi bər-bəzəkli paltarları bu gözqamaşdırıcı mənzərəni tamamlayırdı.

Ancaq bu parlaq mənzərədə bir neçə qara geyim ümumi fonda ləkə kimi gözə çarpırdı.

Təbii ki, Moyne və mən də bu ləkələrdən idik...

Knyaz Baryatinski min illər boyu dədə-babalarından ona miras qalmış əsil bəyzadələrə məxsus nəzakətilə bir-bir qonaqları salamlayırdı. O, döşündə Müqəddəs Aleksandr Nevski və Georgi medalı olan rus geyimində idi.

Knyaz hamıdan sadə geyinmişdi, ancaq bu təntənəli ziyafətin ağası olduğunu daxil olan hər bir qonağı qarşılama tərzi sübut edirdi, geyimi yox.

Tiflisin ən gözəl və nazənin xanımlarının burada olduğunu deməyi lüzumsuz sayıram. Ancaq öləri də olsa qeyd etməliyəm ki, gürcü qadınlarının gözəlliyinin dillərə dastan olmasına baxmayaraq, onların arasında iki-üç nəfər avropalı qadın da vardı ki – əgər nəzakət qaydalarını pozmaqdan qorxmasaydım, onların adlarını da çəkərdim – ən son dəbli bər-bəzəklərində bəzi çatışmazlıqları nəzərə almasaq, qətiyyənlə gürcü qadınlarından geri qalmırdılar.

Hamı gecəyarıya qədər salonlarda gəzişir və söhbət edirdi. Knyazın yaxın qonaqlarından bir neçəsi onun iransayağı bəzədilmiş kabinetinə çəkilib ordakı şəkillərə, ev yiyəsinin gözəl silahlarına və qiymətli əşyalarına baxırdı.

Gecə yarısına bir neçə dəqiqə qalmış nöqərlər badə dolu sinilərlə içəri daxil oldular. Bu badələrin içində Kaxetiya çaxırı qiymətli yaqut kimi par-par parıldayırdı. Burada yeni ilin gəlməsi münasibətilə əcnəbi çaxırı içmək, hətta bu çaxır Fransa istehsalı olsa belə, böyük həqarət sayılır.

O saat haqq-hesab elədim ki, on adamın hərəsinə bir stəkan düşür. Gürcüstanda belə bir adət var ki, əgər stolun arxasında on nəfər qonağın olsa belə, ortalığa yalnız bircə stəkan, yaxud qulah qoyurlar; onlar çaxırı böyük gümüş badələrdə, bizim şorba qaşıqlarına oxşayan uzun qulplu abgərdənlərdə içirlər; yuxarıda dediyim kimi, nədənsə, belə qaşıqların dibində qabartma naxışlı, qızılı rəngli maral başı şəkli olur.

Saat gecə on ikini vuranda knyaz Baryatinski badəsini əlinə götürdü və rus dilində bir neçə söz dedi; mənə elə gəldi ki, o, dediği həmin bu sözlərlə İmperatora uzun ömür və xoşbəxt hakimiyyət arzuladı, sonra əlindəki badəni öpüb yaxınlığında dayanan qadına ötürdü; sinilərin yanındakı qonaqlar da badələri götürüb öpdülər və yanındakılara ötürdülər, bununla da, yeni il diləklərini ifadə etdilər.

Sonra bütün dostlar və qohumlar qucaqlaşdıb öpüşdülər.

On dəqiqə sonra yeməyin hazır olduğunu knyaza xəbər verdilər, altmış nəfərlik süfrəyə cürbəcür yeməklər düzüldü, knyaz öz süfrəsində görmək istədiyini

adamları yeməyə adbaad dəvət edir və hamıya da hansı xanımın əlindən tutmalı olduğunu şəxsən özü elan edirdi. Növbə mənə çatanda Tiflis qubernatorunun xanımı Kapgerin adı çəkildi və mən onun əlindən tutub stola dəvət etdim.

O bu məclisdə iştirak edən üç-dörd avropalı xanımdan biri idi və mən ədəb qaydalarını pozمامaq üçün onların adlarını və soyadlarını çəkməyə ehtiyat edirəm, ancaq artıq burada söhbət gözəllikdən getmir və mən bu xanımları dünyanın ən ağıllı, ən gözəl qadınlarından biri adlandırmaqdan çəkinmirəm.

Eyni şey Moyneyə də təklif edildi, ancaq Moyne ona münasib görülən qadını tanımadığından, həmin qadını masaya dəvət etməyi başqa birinə həvalə etdi və Bakıda tanış olduğumuz knyaz Usmiyevin də orada olduğunu görəndə hər ikisi bir tərəfdə yanaşı oturdular.

Gecə saat ikiyə yaxın hamı dağılışdı.

Knyaz sevimli anasının yasını saxlayırdı və ona görə də vacib rəsmi qonaqların qəbulundan başqa, bütün şəxsi qəbulları təxirə salmışdı.

Ayrı-larkən knyazın ayın altısına qədər, yəni hələ xaçaçuran* gününə qədər də qalmağımı təklif etməsinə baxmayaraq, ertəsi gün yola düşməyi qərarlaşdırmışdım.

Amma iki şey niyyətimi həyata keçirməyə mane oldu.

Əvvəla, bütün gecəni səhərə qədər qar yağmışdı.

İkincisi isə bu idi ki, hələ səhər tezdən yuxudan qalxan Moynenin başı gecə Baryatinskinin salonunda gördüyü mənzərəni çəkməyə qarışmışdı, əslində, o, axşam salonda gördüklərimizin eskizini çəkirdi; bu tabloda kimisi qucaqlayıb öpüşür, kimisi bədəni əlində qaldıraraq Yeni il münasibətilə sağlıq deyirdi.

1859-cu ilin gəlişini parlaq surətdə əks etdirən bu şəklin knyaz Baryatinskinin könlünü oxşayacağını və bunun ona hədiyyə edilməsinin Moynenin ürəyindən olacağını düşündüyümdən, ilk olaraq, qalmağı özüm təklif etdim.

Ağrı dağına səyahət etməyə çox da həvəsli olmayan Moyne bu təklifi qəbul etdi və işini davam etdirməyə başladı.

Həmin gün o, akvarellə (sulu boya) çəkdiyi şəkli tamamladı. Tabloda iki yüz qonaq əks olunmuşdu.

Əslində, biz on ikidə yola düşməli idik, saat ikiyə yaxın polkovnik Davidov bizimlə vidalaşmağa gəldi.

O bizim qərarımızı sevinclə qarşıladı və alqışladı. Moyne öz rəsminin daha maraqlı alınması üçün məclisdə iştirak edən əsas şəxslərin portretlərini əldə etmək istəyirdi. Davidov həmin adamların şəklini tapıb rəssama gətirməyi öz boynuna götürdü və üstəlik Moyneni də özü ilə apardı ki, onun arvadının da şəklini çəksin.

Yanılmıramsa, mən onun arvadının – madam Davidovanın, Orbelianilər ailəsinin ən gözəl və ən sevimli üzvü olduğunu artıq demişəm. O, elə incə, quş kimi yüngül, cazibədar xanımdır ki, adama elə gəlir ki, beşikdə deyil, kalibri** yuvasında bəslənmişdir.

* Xaçı suya salma günü

** Milçəkquşu – isti ölkələrdə yaşayan əlvan tüklü quş, dünyada ən kiçik quş hesab olunur.

Mən yenidən işə girişdim.

Tiflisə gəlişimdən, qonaqpərvər Zubalovun qayğıkeşliyindən və bariton səsinin nəğmələri ilə mənə layla çalan Toryani adlı bir milanlının qonşuluğundan istifadə edərək – onunla aramızda yalnız bir arakəsmə vardı – səyahətimin bir hissəsini qələmə aldım və hələ üstəlik Qafqaz əfsanələrindən iki-üçünü və mənim fikrimcə, İmperator Nikolayın hakimiyyəti illərində yaradıcılığı kölgədə qalan Bestujev-Marlinskinin heç kəsə məlum olmayan əsərlərindən bir neçəsini iqtibas etdim. Onu da qeyd edək ki, İmperator Nikolaya görə, guya hökumətə qarşı sui-qəsdə iştirak edən Bestujev-Marlinskini istedad hesab etmək dövlət xəyanəti kimi qiymətləndirilir.

Mən Fransada Rusiyanın bu etinasızlığını aradan qaldırmağa çalışacağam və fikrimcə, bu mənim üçün borc və şərəf sayılacaqdır.

Beləliklə, mən xaçaçuran mərasiminin həvəsi ilə işləyərək vaxtımı keçirdim.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyəm ki, Tiflisi və onun ətrafındakı hər şeyi görəndən sonra işləmək elə xoş idi ki, ömrüm boyu heç yerdə belə işləməmişdim.

Yazı-pozu ilə məşğul olmağa kifayət qədər vaxtım vardı; həkimlər Finonun aşpazı müsyö Paolo Barqamaskaya xəstəliyi üzündən plitəyə yaxınlaşmağı qəti qadağan etmişdilər. Finonun özü də yemək saatlarında evindən “qovulurdu”. O, Moyneni, Kalinonu və Toryanini yanına salıb Teatr meydanında “Qafqaz” mehmanxanasının fransız sahibinin yanına gətirirdi. Artıq o, hər səhər saat on birdə və günortadan sonra saat dördə bizə baş çəkirdi.

Bu cənablar mənim işləməyimə mane olmayaraq nahara gedir, gələndə isə öz yediklərindən mənə də bir şey gətirirdilər. Onlar məni narahat etmədən gətirdiklərini bir tikə çörək və bir stəkan çaxırla birlikdə yazı masamın bir küncünə qoyur və mən də yadıma düşəndə, bir fəsildən o birisinə keçəndə yeyib-İçirdim.

İşdən gözəl, valehedici nə ola bilər! Elə ki daimi yerdəyişmələr üzündən iki-üç aylığa işdən məcburi ayrılırsan, onda iş adama xoş və cəlbədicə görünür. Səyahət zamanı mən çox məhrumiyyətlərə düşər olmuşam, bəzən heç nə, hətta yeməyə çörək də tapmamışam, ancaq bunların ən çətini mənim işdən məhrum olmağım idi.

İndi isə mürəkkəb sarıdan bolluğa düşdüyüm bir vaxtda həvəsə gəlib o qədər yazmışdım ki, iyirmi ildən bəri işlədiyim böyük formatlı, mavi rəngli fransız kağızım qurtarmışdı. Həmişə adət etdiyim bu kağız bitəndə dünya başıma fırlanır. Bu vaxt mən özündən bədgüman ədəbiyyatçılara oxşayıram və adət etdiyim mavi kağızım olmayanda, elə bil, əlimdəki qələm də düz yazmır.

Bütün Tiflisi ələk-vələk elədim ki, bəlkə onun rənginə uyğun böyük formatlı kağız tapam; ancaq Tiflisə həmin kağızın hələ qoxusu da gəlib çatmayıb. Məndən daha xoşbəxt olan gürcülərin ağıllanmaq üçün hələlik bu kağıza ehtiyacı yoxdur.

Beləliklə, əziz oxucularım, əgər yazdığım “Sultanetta” romanını və “Şahdağ” əfsanəsini bəyənmişsiniz, onda məni yox, həmin əsərin yazıldığı kiçik formatlı, sarımtıl kağızları qınayın.

Getdikcə əmin oluram ki, iş təkcə vəba kimi yerli xəstəlik yox, yoluxucu taundur. Mən Moskvada Kalinonu özümə tərcüməçi götürəndə heç şübhəsiz, o, Universitetin ən tənbel, adi tələbələrindən biri idi. İndi baxın ki, Kalino da yavaş-yavaş iş xəstəliyinə tutulmuşdur. Hətta yemək vaxtı da onu yazı masasından ayırmaq müşkül idi. Səhər açılar-açılmaz qələmini götürər, gecəyarısına qədər işləyər, Lermontovdan, Puşkindən, Marlinskidən və hərdənbir də alman dilindən aramsız tərcümə edərdi. İmkan olsaydı, o, çin dilindən də tərcümə edərdi. O, yalnız iki halda işinə ara verirdi; bunlardan birincisi hamam idi; elə ki ona deyirdim: “Kalino, qalx hamama gedək!” – o dayanırdı. İkincisi də... onu Toryani çağıranda... Toryaninin onu hara apardığını mən öyrənə bilmədim.

Günlər keçir, qar hər səhər yağmağa davam edir, günorta on beş-iyirmi dərəcə istidə əriyir, gecələri səkkiz-on dərəcə şaxtada donub buz bağlayırdı.

Hamı İrəvana səyahət etmək fikrindən daşınmağı məsləhət görürdü.

Şəxsən mənə gəldikdə isə, Moyneni Fransadan çox da ayrı salmaq istəmirdim, o mənə görə bu qış sərgi təşkil edə bilməmişdi. Mən artıq çoxdan fikrimi dəyişib birbaşa Suramiyə getməyi, İmeretiya və Minqreldən, yəni qədim Kolxidadan keçib, rus təqvimi ilə yanvarın 21-də Potidə gəmiyə minməyi qərarlaşdırmışdım.

Tiflisdən Potiyə yol uzaqbaşı üç yüz verst, yəni yetmiş beş mil ancaq olardı. Mən isə düşünürdüm ki, yanvarın 11-də yola düşərəm və bu yetmiş beş mil yolu qalan on günə çox rahat gedib çataram.

Günə yeddi mil yarımdan artıq düşmürdü, Fransada isə bu məsafəni bir saata getmək olar. Biz fransızlar xaricdə çox xoşagəlməz vərdişə tutuluruq və hər şeyi öz ölkəmizlə müqayisə edərək deyirik: “ancaq Fransada...”. İngilislər isə, bizdən də ötkəm deyirlər: “Biz ingilislərdə...”.

Artıq yanvarın 6-da xaçaçuran mərasimində iştirak edəcəyimizə heç bir şübhə yeri qalmamışdı.

Yanvar ayının 6-sı gəlib çatdı; həmin gün özü ilə bərabər on beş dərəcə zəif şaxtalı hava və Kazbek dağından Hamletin Elsenör təpəsində adamın üzünü dalayan mehə bənzər bir meh də gətirdi.

Papağımı qulaqlarıma qədər başıma örttdüm; Stararenkonun mənə verdiyi yeni doğulmuş quzu dərisindən tikilmiş ikiqat gödəkcəmi geyindim və onun da üstündən rus yağmurluğunu çiyinə atdım, Toryaninin və Kalinonun dalına düşüb Tiflisdə körpiçdən tikilmiş yeganə körpü olan Vorontsov körpüsünə tərəf irəlilədim.

Bilmirəm, o körpü bu cür adlanır, ya yox, ancaq mənə, o belə adlanmalıdır, çünki həmin körpünü knyaz Vorontsov saldırmışdır.

Bütün şərq şəhərlərində olduğu kimi, Tiflisin bir xüsusiyyəti daha xoşdur ki, burada nə geyinsən, necə geyinsən, əynindəki gülməli olsa da, heç kim sənə

məhəl qoymur, diqqət yetirmir. Bunun izahı çox sadədir: əsl gürcü şəhəri olan Tiflis Yer üzündə yaşayan bütün xalqların bir-birinə qarışdığı yerdir; əgər bu şəhər hər gələn adamın geyimlə maraqlansaydı, yüz minlərlə səyyahın – türklərin, çinlilərin, misirlilərin, azərbaycanlıların, kalmıqların, rusların, qabardinlərin, fransızların, yunanların, farsların, ingilislərin, yaxud alman adlandırılan və küçələrdə sallana-sallana gedənlərin əlindən başını qaşımağa vaxtı olmazdı.

Soyuğa baxmayaraq, bütün Tiflis əhalisi tərəni aşaraq alabəzək sel kimi Kür çayına tərəf irəliləyirdi.

Çayın hər iki tərəfində geniş amfiteatr kimi pillə-pillə ucalan Tiflis sanki məhz bu təntənəli gün üçün hazırlanmışdı. Çayın sahili adamlarla dolu idi, damların üstü min cür rəngə boyanmışdı: ipək, sətin, məxmər, kənarları qızılı naxışlarla bəzənmiş ağ rübəndlər qəfil əsən bahar küləyinə bənzər küləkdən yellənirdi. Uzaqdan baxanda hər bir ev üçün gül yığılan səbətə oxşayırdı.

Təkcə Kür çayı bu allı-güllü bayrama öz etirazını bildirirdi: onun sularında lay-lay buzlar şaqqıltı ilə axıb gedirdi. Kürdə üzən bu buz parçalarına, Vladiqafqazdan əsən küləyə, seyrçiləri tir-tir titrədən on-on iki dərəcə şaxtaya baxmayaraq, bir neçə cəsərtli mövhumatçı çayın sahilində soyunaraq pravoslav keşişinin xaçı çaya salacağı anı gözləyirdilər ki, çaya girib bu müqəddəs və buzlulu suda günahlarını yusunlar.

Bəziləri isə atlarının da “xaçaçuran” mərasimində iştirak etməsini istəyirdilər; onların cilovundan tutub xaçın suya salınacağı anı gözləyirdi ki, atla bərabər Kürə cumsunlar.

Bütün Tiflis qarnizonu – piyada hissələri, topçular çayın sahilində hazır vəziyyətdə sıraya düzülmüşdülər və “xaçaçuran” mərasimini tufəng və toplardan yaylım atəşlərilə qarşılayacaqdılar.

Birdən hərbi marş sədələri eşidildi və biz körpünün üstündən çay boyunca uzanan mərasimi gördük. Mərasim iştirakçıları ruhanilər, yüksək hərbi rütbəli və mülki şəxslər idilər. Sıranın önündə, taxt-rəvanda baş pravoslav mitropoliti gedirdi, çaya sallayacağı müqəddəs xaç isə əlində idi.

Ali rus ruhaniləri qızılı və xəz bürüncəkdə gözəl görünürdülər. Səyahətimizin başlanğıcında keşiş haqqında nə düşündüyümüzü demişik.

Dəstə asta addımlarla çayın sahilinə yaxınlaşırdı, hamı ayağını suya batırırdı; hər iki körpünün arasında qızılı ulduzla bəzədilmiş mavi köşk ucalırdı.

Mitropolit piyada qoşun hissəsinin düzöldüyü sıranın qabağından keçəndə piyadalar xaça təzim edirdilər; o, sudan iyirmi beş-otuz santimetr aralı olan köşkdə oturmaq üçün gedirdi. Bütün kilsə xadimləri onu dövrəyə almışdılar. Orkestr dini musiqi ifa edirdi.

Saat 12-ni vurdu. Zəng axırıncı dəfə çalınanda mitropolit xaçı suya saldı.

Elə həmin andaca toplar guruldadı, tufənglər səsləndi, hər tərəfdən “Ural!” sədələri göyə yüksəldi: üzgüçülər, atlılar özlərini Kür çayına vurdular. Su müqəddəsləşmişdi, cəsərti çatıb suya tullananlar günahlardan arınırdılar.

Biz yeni ili qarşıladıq və xaçaçuran mərasiminin canlı şahidi olduq. Moyne

öz rəsmini çəkib qurtarmışdı, mən romanımı başa çatdırmaq üzrə idim.* Knyaz Baryantinski bizi ayın (yanvar) 10-a nahar ziyafətinə dəvət etmişdi, ayın 11-də isə yola düşməyi qərarlaşdırmışdıq; yenə də deyirəm, yetmiş beş mil məsafəni qət etmək üçün on gün kifayət edəcəkdi.

Ancaq biz necə də sadələvhəsinə yanılmışdıq! Axı biz artıq Volqanın dayaz yerlərini, Xəzərin fırtınalarını, Azərbaycanın qumlu, bozqır düzlərini, Xasavyurdun bataqlıqlarını, Bakının neft vulkanlarını, Alazanın dayaz yerlərini görmüşdük, ancaq Minqrelın palçıqları və Suraminin qarı haqqında təsəvvürümüz yox idi.

Bu ahıl vaxtımızda onlarla da tanış olacaqdıq.

Dan yeri sökülməmiş, səhər saat altıda yerimizdən qalxdıq, saat yeddidə isə poçt atlarını gətirdilər.

Yola düşərkən böyük narahatlıq və təəssüf hissi keçirirdim: yazıq qonşum Toryanini çox ağır xəstəliklə baş-başa qoyub gedirdim, mənim fikrimcə, o, qızdırma xəstəliyinə tutulmuşdu. Xəstəliyinin ilkin əlamətləri bəlli olan gün gəlib mənim divanıma uzandı və iyirmi dörd saat həkimdən, dava-dərmandan imtina etdi, onları görmək istəmədiyini bildirdi. O, ikinci dəfə qızdırmaya tutulanda artıq tamamilə haldan düşmüşdü.

Biz onu belə bir təhlükəli, narahat vəziyyətdə qoyub yola düşməli idik, başqa çarəmiz yox idi.

Kalino bizi Potiyə qədər yola saldı. Ürəyimdən keçirdi ki, onu özümlə Fransaya aparım; ancaq rektoruna yazdığım üç məktub cavabsız qalmışdı və yeni ezamiyyət icazəsi olmadan, o məni müşayiət edə bilməzdi.

Kalino bundan belə Rusiyadan Qafqaza yalnız əsgər kimi gələ bilərdi.

Dilmanc kimi Kalino bizimlə Potiyə getməli və bizdən ayrıldıqdan sonra Tiflisə qayıtmalı, sonra isə Moskvaya yola düşməliydi.

Mən knyazın fəvqəladə səlahiyyətlərindən istifadə edərək Kalinoya məzuniyyət almaq istədim, ancaq knyaz bildirdi ki, bizim Fransa Universiteti kimi, Rusiya Universitetinin də öz qayda-qanunları var, bu qanunlara o özü də hörmət etmək məcburiyyətindədir.

Günorta faytona minməyə hazırlaşırıdık ki, birdən yadımıza düşdü ki, başımız yır-yığışa qarışdığından heç birimiz yemək yeməmişik.

Biz tələsik Zubalovun evindən yüz addım aralıda yerləşən “Qafqaz” mehmanxanasına üz tutduq və ayaqüstü nahar etdik.

İştaha ilə yeyirdim ki, birdən mehmanxana sahibi dedi ki, iki cavan erməni mənimlə danışmaq istəyir.

Qonşu otağa keçdim.

Mən onları tanımırdım.

Onlardan yaşca böyüyü bir az narahat və həyəcanlı səsle gəlişlərinin səbəbini bildirdi.

Məlum oldu ki, onun kiçik qardaşı Fransada ticarətçilik sənətini öyrənmək üçün yalvar-yapışla ailəsindən icazə alıb.

* A.Düma Qafqaza səyahət zamanı qələmə aldığı “Sultanetta” romanına işarə edir.

Cavan oğlan ermənicə, farsca, rusca, türkcə, gürcücə, almanca və fransızca danışa bilirdi.

Onun on səkkiz yaşı vardı. Antik qəhrəman Antinoya oxşayan, yaraşlıq, hündürboy, qarabuğdayı oğlan elə onun kimi saçlarını qaşının üstünə tökmüşdü.

O bu səfərə dostlarından biri ilə gedəcəkmiş, ancaq son anda dostu verdiyi sözə xilaf çıxdığından, tək yola düşmək fikrindədir. O, həmyerlisi İosif kimi çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı.

İndi qardaşı məndən xahiş edirdi ki, onu özümlə Fransaya aparım, təbii ki, bütün yol xərcini o özü çəkəcəkdi.

O saat düşündüm ki, onun ailəsinə xidmət göstərmək, mənim özümə də xeyirlidir. Bu yerdə deməliyəm ki, hər iki fikri ağıma gəldiyi kimi də yazıram. O, mənə xidmət etməklə Kalinonun canını bu üzücü səyahətdən qurtarardı.

Başqa bir tərəfdən, bu dilmanca yalnız alman* və rus dillərində danışan Kalinodan daha faydalı idi...

Mən erməni ailəsinin xahişini qəbul etdim və Kalinoya xəbər verdim ki, biz bir-birimizdən gözlədiyimizdən də tez ayrılacağıq və ardından bunun səbəbini izah etdim. Həm də bu, ona Moskvaya 20-25 gün əvvəl qayıtmaq imkanı verirdi; əlbəttə, əgər o, yenidən məzuniyyət ala bilsə, Parisə gələrdi və biz orada şərtləşdiyimiz kimi görüşə bilərdik.

Gözlərimiz sevinc yaşları ilə doldu, bir-birimizi bağrımıza basdıq. Min bir təhlükəylə üzləşdiyimiz dörd aylıq səyahət ərzində bir-birimizə yaman isinişmişdik. Mən Toryaniyə baş çəkmək üçün bir daha yuxarı qalxdım. O nə gözünü açıb mənə baxdı, nə də dediyimi eşitdi, hətta tər basmış alnından öpdüyümü də hiss etmədi. Aşağı düşüb xəstəni Finoya tapşırıdım, əlbəttə, bu tapşırıq artıq idi. Fino onu məndən çox-çox əvvəl tanıyırdı və həqiqətən onunla çox yaxın idi; bundan sonra mən faytona minib yerimdə oturdum. Cavan erməni anasını qucaqlayıb öpdü və qalanlarının isə son dəfə olaraq əlini sıxdı.

Gözləri yaşlı Kalino uzun müddət onun oturduğu yerdə bir başqasının əyləşdiyi faytondan düşmək istəmirdi. Arabaçıların səbri tükənmişdi, saat beşdən bəri onlar yerlərində oturub nə vaxt ayrılacağımızı gözləyirdilər. Fino öz konsul şərəfini vecinə almadan ağlayırdı. Nəhayət, arabaçılar qamçılarını havada yellətdilər. Atların beşi də birdən qabağa şığıdı; fayton həyəət qapısından keçəndə şaqqıldadı. Təzə dostlar arasındakı bağlar qırıldı, sanki biz lap uşaqlıqdan incə tellərlə bir-birimizə bağlanmışdıq.

Uzun müddət bu sözlər eşidildi:

– Əlvida! Əlvida! Əlvida!

Küçənin tinini dönəndən sonra heç kimi görmədik və heç bir səs eşitmədik.

Biz elə ayrılmışdıq ki, sanki artıq birimiz Fransada, o birimizsə Tiflisdə idi.

Sevimli Tiflis! Mən ürəyimdə ona səmimi təşəkkür etdim: burada olduqca yaxşı işlədim!

* Düma dəfələrlə qeyd edir ki, Kalino fransız dilini çox zəif bilirdi.

L FƏSİL

ARABA, TARANTAS VƏ KİRŞƏ

Biz bazar günü – rus təqvimilə yanvarın 11-də, fransız təqvimi ilə yanvarın 23-də yola düşdük. Yenə rus təqvimilə yanvarın 21-də, fransız təqvimilə fevralın 2-də gəmiyə minməli idik.

Günortadan sonra saat 2-də yola çıxdıq; onu da deyim ki, keçdiyimiz iki stansiya arasındakı yol çox rahat idi: onun uzunluğu otuz altı verst, yaxud doqquz mil idi. Belə güman edirdik ki, bu məsafəni gün batmamış keçib gedəcəyik.

Elə ilk stansiya çatanda yadıma düşdü ki, bütün çamadanların açarları Kalinoda qalıb; yəni o, açarları mənə qaytarmağı unutmuşdu.

Mən ona bir neçə kəlmə yazıb xahiş etdim ki, onları bazar ertəsi axşam Kutaisiyə yola düşən poçt xidmətçisi ilə mənə göndərsin; Tiflisdən Kutaisiyə qədər iki yüz qırx verst yol var. Heç ağılımıza da gəlməzdi ki, həmişə ayağının altında at olan poçtalyon ora gəlib bizə çatmaz.

Bu açar haqq-hesabını oxucunun zəhləsini tökmək üçün deyil, Rusiyada icimai idarə işlərinin necə yerinə yetirildiyini göstərmək məqsədilə qeyd edirəm. Mən məktubu bir kazaka verdim, üstəlik ona bir rubl da araç pulu verdim. O, bir göz qırpımında atına mindi və Tiflisə yola düşdü.

Saat yarımından sonra Kalino məktubu almalı idi.

Biz yenidən yolumuza davam etdik. Dağlara yaxınlaşdıqca qar daha şiddətlə yağırı.

Axşam düşdü, ancaq yolumuz düzənlikdən keçdiyindən qar ikinci stansiya gedib çıxmağımıza mane ola bilmədi.

İkinci stansiya qədər Vladiqafqaz yolu ilə getdik, yəni yolun on səkkizinci verstində biz Zubalovun atasının tikdirdiyi körpünü keçdik, sağ tərəfdə isə Pompey körpüsünün xarabalıqlarını və Gürcüstanın iki axırını çarının dəfn edildiyi Mxet kilsəsini arxada qoyduq.

İkinci stansiyadan sonra biz Vladiqafqaz yolunu keçib dağa doğru, sağ tərəfə dönməli və Kutaisiyə gedən yolla getməli idik.

Biz bu yolu ertəsi gün səhər keçdik.

Məntəqə rəisi iki çayın dayaz yerindən keçəcəyimizi əvvəlcədən xəbər verdi. Əgər Qafqazda çay suyunun dərinliyi bir adam boyunu və atın qulaqlarını keçmirsə, deməli, körpü salmaq havayı işdir. O, üstəlik əlavə etdi ki, çoxlu yeşik yüklədiyimiz tarantas çayı keçə bilməyəcək, çünki çayların sahili çox dikedir. Tarantasın yükünü yüngülləşdirmək, həmin dik sahilləri rahat qalxmaq üçün özümüzlə kirşə götürməliyik.

Biz belə də etdik və özümüzbə bir kirşə də götürdük. Beləliklə, artıq bizim on atımız və üç arabamız vardı. Xoşbəxtlikdən, burada bir verst yol üçün atın qiyməti iki qəpik idi; bu hesabla, bir verst yol təxminən üç franka, yəni yetmiş iki qəpiyə başa gəlirdi.

Keçən fəsildə unutduğumuz bir məqamı elə bu yerdə xatırlayaq.

Arabaya mindiyimiz vaxt nəzarət məntəqəsinin müdirindən bir məktub gəldi. Həmin məktubda o, bizə yola çıxmamağı məsləhət görürdü, çünki aramsız yağan qar üzündən Qori ilə Surami arasında gediş-gəliş kəsilmişdi.

Biz bu məsləhətə məhəl qoymadıq. Mən, Moyne və Qriqori – bizə qoşulan gənc erməninin adı belə idi – hər iki arabanı, tarantası və mühafizə dəstəsini Kutaisiyə qədər yolu bizimlə gedəcək rus zabitinə tapşırıb irəli cumduq.

Məntəqə nəzarətçisi zabitə göstərdiyimiz kiçik xidmətin əvəzində – əlavə bir nəfərin də olması bizim poçt xidmətlərindən istifadə xərcimizi qətiyyənlə artırmırdı – həddən artıq yüklədiyimiz arabanı Kutaisiyə qədər aparmağa kömək etdi.

Üstəlik, bu kiçik rütbəli zabit bizə xidmət də etməli idi. Onun adı Timofey idi.

Timofey danışmağı xoşlayan qərribə bir məxluq idi; olduqca kök olan bu adama ilk baxışdan əlli yaş vermək olardı.

Ancaq həmin gün axşam növbəti dayanacaqda o, əyninə geydiyi iki, bəlkə də üç şineli və kürkünü soyunanda, qulaqlı papağını başından çıxarıb kənara qoyanda onun iyirmi altı-iyirmi səkkiz yaşlarında və lap arıq olduğunu gördük.

Ağlına gəldikdə isə, bu adam səfehlin biri idi; bütün yolboyu bizə kömək etmək əvəzinə tənbelliyi və qanmazlığı ilə özü bir yük olmuşdu.

Heç bir gün keçməmiş, yəni elə ikinci gündən onun nə qabiliyyətin sahibi olduğu və heç vaxt da ağillanmayacağı bəlli oldu.

Artıq dedim ki, tarantasımızı və ağzına kimi yüklənmiş arabanı ona tapşırıb özümüz xeyli qabaqda gedirdik.

Kirşəmiz yel kimi uçurdu, şaxtanın üz-gözümüzü dalamasına, bıqlarımızın sırsıra bağlamasına baxmayaraq, belə səyahət bizim xoşumuza gəlirdi və on beş dəqiqəyə on iki verst yol getmişdik. Bu on iki verstlik yoldan sonra biz gəlib birinci, yəni ən kiçik çayın sahilinə çatmışdıq.

Ancaq buna baxmayaraq, arabaçımız çayı keçməyə tərəddüd edirdi, yalnız iki-üç dəfə əmrlə “Poşol!” deyərək troykanı suya vurdu, onun ardınca kirşə də çaya girdi, möhkəm silkələndi və pəlçığı üst-başımıza sıçratdı. Su arabanın oturacağına qədər qalxdı, biz ayaqlarımızı qaldıraraq birtəhər özümüzü saxlayırdıq. Ancaq arabaçı bütün cəsərətini toplayıb bir dəfəyə qarşı sahilə çıxmaq əvəzinə, kirşəni çəpinə, sol tərəfə döndərdiyindən kirşə müvazinətini itirib sola əyildi, onun üstündəki adamlar üçü də bir-birinin üstünə yıxıldılar. Xoşbəxtlikdən, biz çaydan bir az aralıda idik və buna görə də suya düşmək əvəzinə – az qala belə də olacaqdı – üçümüz də qarın içinə yıxıldıq.

Cəld ayağa qalxdıq, üst-başımızı çırpıb gülüşdük. Hər kəs öz yerinə keçdi və kirşə əvvəlki sürətlə yoluna davam etdi.

Kvensen məntəqəsinə az qalmış biz ikinci çaya rast gəldik: bu, daha böyük çay idi. Artıq bu çaydan ayaqlarımızı yuxarı qaldıraraq keçə bilməyəcəkdik, nə qədər yuxarı qaldırısaq da, su yenə də çəkmələrimizin içinə dolacaqdı.

Atları qoşqudan açdıq, hərəmiş birinə minib çayı keçdik. Sonra biz onları geri qaytardıq, arabaçı atları yenidən arabaya qoşdu və kirşəni çaydan boş keçirdi, ancaq yenə də o islanmışdı.

Növbəti nəzarət məntəqəsinə vur-tut yüz addım qalmışdı; biz bu məsafəni piyada getdik. Məntəqənin qabağı araba və tarantaslarla dolu idi, bu o demək idi ki, Allah dağları ram edərək hədələdiyi kimi, qar da onlara deyirdi: “Burdan o tərəfə gedə bilməyəcəksiniz!”.

Bütün bu arabaların və tarantasların arasında ağzına qədər yüklənmiş bir neçə kirşə vardı, ancaq bu kirşələrə at qoşulmamışdı, eləcə boş dayanmışdılar.

– Bu çox pis əlamətdir! – Moyneyə dedim.

Həqiqətən də, at yox idi, biz yaxınlıqdakı tövləyə getdik, onun bütün künc-bucağını ələk-vələk elədik, bir dənə də olsun troyka tapmadıq.

Məntəqənin rəisi saat ikiyə qədər bu məsələylə məşğul olmayacağını dedi, saat ikidən sonra o bizə iki troyka verəcəyini əmin idi.

O, nəzakətli, ədəbli bir gürcü idi; bizim iki möhürlü səyahət vərəqəmizi görən kimi bunun xüsusilə ciddi tapşırıq olduğunu anladı və teleqramları, təcili diplomatik məlumatları aparan qasidlər istisna olmaqla, elə ilk fürsətdə bizi atla təmin edəcəyini söz verdi.

Məntəqədə atları açılmış yüklü kirşə məni öz hüquqlarımızı tələb etməyə, yaxud başqalarından üstün olduğumuzu bildirməyə vadar edirdi.

Bununla belə, bizim belə yubanmağımızın bir xeyri oldu ki, mənim doğru olaraq qanmaz adlandırdığım Timofeyin – ədalət mənimə deyim ki, bu sarıdan heç bir kasadlığı yox idi – həm də çox sadıq adam olduğunu öyrəndik və o, tarantasa arabaya yüklənmiş, yadigar kimi Qafqazdan apardığım hər şeyi – silahları, qiymətli paltarları, qaş-daşları, hədiyyələri gözdən qoymurdu; digər tərəfdən, elə mən də hərəsi bir əziz dostdan xatirə qalan bu əşyalardan çox da aralı düşmək istəmərdim.

Biz tarantasımızı gözləyərkən nəzarət məntəqəsindəki otaqlardan birinə daxil olduq və orada atları açılmış kirşənin başıbəlalı sahibini gördük; bu, nökrəi ilə səyahət edən bir alman idi. Mən almanca bir kəlmə də bilmirdim, o isə fransızca az-maz danışırdı, buna görə də söhbətimiz heç cür alınmırdı.

Sonra biz ingiliscə danışmağa cəhd etdik, ancaq bu zaman da başqa bir əngəl yarandı: mən ingiliscə yaxşı oxuya bilirəm, ancaq çox pis danışırım. Birdən o məndən italyan dilini bilib-bilmədiyimi soruşdu.

Mən ona “hə” cavabı verdim.

Belə olduqda o, nökrəini səslədi:

– Paolo! Paolo! Paolo!

Paolo peyda oldu.

Mən onu “renga qui”^{*} kəlməsi ilə qarşıladım və bu sözdən sonra onun sevincdən çiçəyi çırtladı: o, yüyürə-yüyürə gəldi. Yazıq oğlan venesiyalı idi.

* İtalyanca “bura gəl” deməkdir.

Doğma, şirin ləhcəsi ilə yollardan, soyuqdan, qardan, keçdiyi çaylardan gileyləndi, nəhayət, yanvar ayında Qafqaza səyahət etməyin bütün gözəlliklərindən danışdı. Dantenin dediyi kimi, öz ölkəsinin xoş səsinə eşitmək ona böyük sevinc bəxş etdi.

Dediyinə görə, o, buraların belə olduğunu təsəvvür etməmiş; iki-üç ildən bəridir ki, başına belə iş gəlməmişdi. O, İrandan qayıdarkən Aleksandropol, İrəvan və Təbrizdən keçmişdi. Aleksandropol kimi bir yerdən keçib gələ bilməmiş, ancaq Surami yolu bağlandığından burada dayanıb qalmışdılar.

Nəzarət məntəqəsinin rəisi də bizə elə bunu yazmışdı.

Paolo yaxşı ovçu idi və Aleksandropoldan bu yana ağası da, özü də onun vurduğu ovla dolanmışdılar.

Ancaq onun gülləsi qurtarmışdı. Bizim də bütün ehtiyatımız tükənmişdi, Tiflisdə isə bu barədə düşünməmişdik, ona görə də oğlana bir şey verə bilmədik.

Xoşbəxtlikdən, yemək ehtiyatımız Qoriyə çatana qədər bəs edəcəkdik. Biz Qriqorinin Qoridə şəhər rəisi olan qaynıgildə yenidən yemək tədarükü görə biləcəkdik.

Tarantasdan və arabamızdan hələ də xəbər-ətər yox idi; bəlkə də hər iki minik elə çayın sahilində, yükünü boşaltdığımız yerdə qalmışdı. Təkcə bir yol qalırdı ki, ata minib gedib onlardan xəbər bilək. Qriqori özü getməyi təklif etdi, at çapmaq həvəskarı olan Moyne də bu fürsəti əldən vermək istəmədi və onlar ikisi də ekipajlarımız olan istiqamətdə yola düşdülər.

Təxminən saat yarımdan sonra mən zıncırov səsləri eşitdim; Moyne və Qriqori hay-harayla, təntənəli surətdə miniklərin ikisini də gətirirdilər. Onlar tarantası çayın ortasında, arabanı isə o biri sahilə tapmışdılar. Tarantasa qoşulmuş üç at onu dik sahilədən çəkib çıxara bilməmişdi. Əllərində olan atların hamısını qoşub əvvəlcə tarantası, sonra isə arabanı çaydan keçirmək nə Timofeyin, nə də arabaçının ağına gəlmişdi, onlar belə etsəydilər, miniklərin ikisini də bir-birinin ardınca sahilə çıxara bilərdilər. Moynenin təklifindən sonra onlar arabadan açdıqları üç atı tarantasa qoşmuş və nəticədə, hər iki miniyi qarşıdakı sahilə keçirib gətirmişdilər... Zıncırov səslərinin getdikcə yaxınlaşması onların çatdığından xəbər verirdi.

Miniklər meşəni keçəndən sonra ikinci çayın sahilində dayanmışdılar. Burada da eyni üsul təkrar edilmiş və Timofeyin təəccübünə səbəb olsa da, hər şey yağ kimi getmişdi.

Elə təzəcə rahat nəfəs alırdıq ki, alman dilində söyüşlər eşidildi. Bu söyüşləri bizim Tevton Kvensen nəzarət məntəqəsinin rəisinə yağıdırırdı; böyründən xəncər asılan, bir zərbəsi ilə istənilən almanı yerə sərməyə qadir olan güclü və əzələli gürcü nəzarətçi almına kirşəsini boşaldıb bizə verməyi əmr etmişdi və bunu da onunla əsaslandırılmışdı ki, hər məntəqədə kirşəni dəyişmək lazımdır.

Belə olan təqdirdə alman haqlı olaraq öz tələbini bildirmişdi: bir halda ki, biz onun kirşəsini götürürük, o da bizim kirşəni götürə bilərdi.

Almanın bu haqlı tələbinə tutarlı cavab verə bilməyən gürcü ona heç qulaq asmamış, zorbalığına salıb Arminiys* nəslinin nümayəndəsinin əşyalarını qarın üstünə boşaltmağa başlamışdı.

İşə qarışmasaydım, bu hadisə çox pis nəticələnəcəkdi.

Nəzarət məntəqəsinin rəisi almanın kirşəsini ona görə alırdı ki, qar üzündən nə tarantasımız, nə arabamız burdan o tərəfə gedə bilməzdi və artıq yolumuza davam etmək üçün bizə iki kirşə lazım idi. Ancaq bir halda ki, bizim tarantas uzağa gedə bilməyəcəkdi, ən azından Tiflisə geri qayıda bilərdi.

Alman da öz növbəsində bizim tarantasa minib Tiflisə gedə bilərdi, bu isə onun üçün daha rahat olardı, yoxsa o, hər dayanacaqda şeylərini kirşədən boşaldıb başqasına yığmal olacaqdı.

Bu təklif əvvəlcə Tevtonu özündən çıxardı, o coşdu, lakin atalar demişkən, onun bir atımlıq barıtı var imiş, tezliklə hirs soyudu və biz dünyada ən səmimi dostlar kimi bir-birimizin əlini sıxıb ayrıldıq. O, tarantası Zubalovun evinə təhvil verməli idi, bu halda, Kalinoya göndərdiyimiz məktubda onun tarantasla istədiyi kimi rəftar etməsinə icazə verilirdi – istəsəydi, onun taxtalarını söküb tonqal qalayar, dərisindən isə özünə uzunboğaz çəkmə tikdirərdi.

Dəyərli minik bizə xeyli xidmət göstərmişdi, tarantas kimi əlindən gələni etmişdi; mənim özüm həmin bu tarantasda üç min verst yol keçmişəm, həm də elə yolları ki, fransız miniyi belə yerdə on addım getməmiş qırılıb yolda qalardı, Nuxada təkərini dəyişdirməyimiz istisna olmaqla, o bir dəfə də olsun bizi yolda qoymamış, ləngitməmişdi. Bu köhnə, yaşlı miniyin neçə yaşı olduğunu, onu Həştərxandakı nəzarət məntəqəsinin rəisindən yetmiş beş rubla alana qədər neçə il işlədiyini təkə Allah bilir. Görəsən o, yeni sahibini Tiflisə sağ-salamat aparıb çıxarmışdı? Yoxsa, İppolitin atları kimi vərmiş etdiyi tanış əllərin təmasını artıq hiss etmədiyindən, köhnə miniklərin min bəhanəsindən birinə əsaslanaraq onu yarı yolda qoymuşdu? Bəlkə də belədir, ancaq buna heç inanmağım gəlmir; yəqin ki, o, yolunun üstündəki dayanacaqların hər üçünü kişi kimi keçmişdir. Miniklər arasında tarantaslar üstündəki yüklə yolu keçən nəhəng divləri xatırladır; onlar elə möhkəm hazırlanıb ki, sanki Nuh tufanından sağ-salamat çıxmış, hələ üstəlik qiyamət gününə qədər də tab gətirəcəklər.

Bizə qayğıkeşliklə yanaşan gürcü – nəzarət məntəqəsinin rəisi yola düşməzdən qabaq bəzi lazımi məsləhətlər verdi. Bizdən üç gün əvvəl, keçəcəyimiz yolda üç atlı kazak qar çovğununa düşmüşdü, nəzarət məntəqəsindən təxminən on verst aralıda onların və atların meyitləri tapılmışdı.

Əgər yolda biz də belə bir havaya düşsək, yəni hava üzünü turşudub qaş-qabağını töksə, biz onda yolun on beş verstliyində olan kiçik kilsədə daldalana bilərdik; yox, əgər belə bir hadisə biz kilsəni keçəndən sonra baş verədisə, onda atlarımızın altısını da qoşqudan açar və hər iki minikdən özümüzə çəpər qurar, atları da bu “çəpərin” ətrafına bağlayardıq, qar çovğunu sovuşandan sonra yenidən yola düzələrdik.

* German tayfalarının başçısı.

Əlbəttə, bütün bunlar o qədər də ürəkaçan işlər deyildi, ancaq adamı ən çox narahat edən bu idi ki, artıq günorta saat üç olmuşdu və biz Çolaki nəzarət məntəqəsinə şər qarışandan sonra gəlib çatacaqdıq.

Bütün bu kədərli fikirlərə, nəhs əlamətlərə baxmayaraq, biz yolu sağ-salamat getdik.

Arabaçılar kazakların və onların atlarının qar çovğununa düşüb öldükləri yeri bizə göstərdilər. Bura yolboyu uzanıb gedən kiçik bir dərə idi. Onlar səhvən yolu azmış, gəlib bu dərəyə düşmüşdülər, yolçular üçün tələ olan bu dərədə boran-qasırğa onları haqlamışdı.

Əgər atları və onların meytllərini yemək üçün qarı eşələyən canavarlar olmasaydı, yəqin ki, onları ancaq gələn baharda, qar əriyəndən sonra tapacaqdılar.

Çolaki nəzarət məntəqəsi çox gözəl bir yerdir.

– Şam üçün nəyiniz var?

– Kefiniz nə istəsə.

– Çox gözəl, qızardılmış cücə varınızdırımı?

– Yox.

– Qoyun əti necə?

– Yox.

– Bəs yumurta?

– Yox.

Suallar çox idi, cavab isə dəyişmirdi. Qonaq olduğumuz məntəqədə qara çörəkdən və bənövşəyi çaxırdan savayı heç nə yox idi, biz isə nə belə qara çörəyi yeyə bilirdik, nə də belə çaxırı içirdik.

Öz ərzaq ehtiyatımıza əl atmaq lazım gəldi, xoşbəxtlikdən, bizim hələ bir neçə tikə kolbasamız və hinduşka ətimiz qalmışdı ki, özgə vaxt mən onları heç bir canlı yaşamayan bu dərənin ac-yalavac canavarlarına da təklif etməyə utanardım; ancaq indi kolbasaları qabığı ilə, hinduşka ətini isə sümüklü-zadlı yedik; doymasaq da, aclığımızı bir az yatıra bildik. Mənim zəhləmi tökən, zəhrimara qalmış çaydan da bir fincan içdik; çayı hər yerdə tapmaq olur, o, ruslar üçün hər şeyi əvəz edir. Elə bu vaxt xəbər verdilər ki, bir nəfər zabit gəlib və mənimlə danışmaq istəyir.

– Ona deyin ki, əgər məni şam yeməyinə dəvət etməyə gəlibsə, kim tərəfindən göndərilməyindən asılı olmayaraq, nahaq zəhmət çəkib, – dedim.

– Xeyr, o, yalnız sizi görmək üçün gəlmişdir.

Zabit daxil oldu; bütün rus zabidləri kimi, o da gülürüz bir adam idi.

O, burada olduğumu öyrənmiş və məni görmədən getmək istəməmişdi. Bu adam günorta saat ikidə Tiflisdən çıxmış, həm poçtalyon olduğuna və bu səbəbdən də yolları yaxşı tanıdığına görə, həm də yaxşı atı olduğuna görə bizim gün yarımaya gəldiyimiz yolu altı saata gəlmişdi.

Orası da var ki, onun bizimki kimi yüklə dolu kirşəsi yox idi ki, onu yolda ləngitsin; gözlənilmədən təcili Kutaisiyə getmək əmri almış və tələm-tələsik

əyninə əsgər şinelini keçirib, başına isə balaca furajkasını qoyub yola çıxmışdı. Sezar Overn dağlarını keçdiyi kimi, o da belə yüngül paltarla Surami qarını keçib gedəcəyinə ümid edirdi.

Əlində qalxanı da yox idi ki, Sezara qarşı çıxmış qalliyalı Versenjetoriks öz “Şərhələr”ində nəql etdiyi kimi, heç olmasa, qabağındakı qarı kürüyüb kənara ata bilsin.

Yazıçı Madam dö Sevine qızına baxanda qəlbi göynəyirdi, mən isə əyni nazik olan zabitə baxanda soyuqdan titrəyirdim.

Papaqlarımdan birini zabitin başına qoydum və çiyinə də bir kürk atdım.

Bunun əvəzində, o mənə öz adını dedi; onun adı kapitan Kupski idi; o mənim papağımı və kürkümü Kutaisidəki nəzarət məntəqəsinə qoyacaqdı və mən də gedib götürəcəkdim. O, on qədəh araq içəndən sonra kirşənin üstünə qalxdı və sürətlə yoluna davam etdi.

Mən nəzarət məntəqəsinin qapısında dayanıb kapitanla vidalaşarkən zınqırovların səsini eşitdim. Bu, həmişə geridə qalan, hamıdan axırda gələn Timofey idi; məni ən çox təəccübləndirən bu oldu ki, o, kirşə ilə yox, arabayla gəlmişdi. O elə gecikmişdi ki, Kupski artıq Kvensenə çatmış və qarşısındakının kim olduğunu bilmədən, əlimizdəki iki möhürlü kağızın verdiyi imtiyazla bizim almana etdiyimizi, poçtalyon hüquqlarına əsaslanaraq, o da Timofeyə etmişdi. O, Timofeyin kirşəsini əlindən almışdı, Timofey isə qarda-boranda yolda qalacağından qorxaraq bizim çamadanları arabaya yükləmiş, özü də onunla yola düşmüşdü.

O, iki saat gec də olsa, sağ-salamat gəlib çatmışdı, ancaq gəlişi elə inanılmaz idi ki, ləngidiyinə görə onu danlamağı lazım bilmədim.

Bu kiçik hadisə böyük nəticələrə gətirib çıxartdı.

LI FƏSİL

ÖRDƏKLƏR ÇAYI RAHAT ÜZÜB KEÇDİLƏR

Səhəri gün saat doqquzda biz yola düşdük. Bütün gecəni hava məni yaman narahat etmişdi, elə bilirdim ki, qar pəncərədən içəri tökülür.

Ancaq yanılırdım.

Qeyd edim ki, mən ömrümdə Çolaki məntəqəsi kimi cansıxıcı yer görməmişdim.

Torpaq ağ kəfənə bürünmüş ölüyə oxşayırdı; həmişəkindən daha solğun görünən ay buludların arasında ağır-ağır hərəkət edir və sanki qar ümmanında can verirdi; uzaqda eşidilən dağ çayının həzin, gileyli şırıltısından başqa ətrafda heç bir səs qulağa dəymirdi; hərdənbir bu sükutu canavarın və çaqqalın ulaması pozur və sonra hər tərəf yenə ölü sükuta qərq olurdu.

Mən içəri qayıtdım.

Biz səhər saat doqquzda yola düşəndə hər şey tamamilə dəyişmişdi, hava açılmış, günəş parlayaraq ilıq şüalarını hər tərəfə yayırdı, qar dənələri milyardlarla mirvari kimi bərq vururdu, qurdların və çaqqalların ulaşması eşidilmirdi.

Sanki yaradan öz əsərinə baxmaq üçün bir anlığa göyün lacivərd pərdəsini aralayaraq öz nurunu göstərirdi.

İki kirşə tapmaq mümkün olmadığından Timofey arabayla bizim dalımızca gəlməli idi. Biz gördük ki, bu onu bir o qədər də narahat etmir, yəni heç vecinə də deyil; lakin araba ilə bizdən çox arxada qalacağını gördükdə qərara aldığımız ki, o, düşüb yolda qalsın və belə də oldu.

Yeri gəlmişkən deyək ki, biz iki günə on beş-on altı mil yol getmişdik, hələ altmış mil də getməliydik və cəmi-cümlətən səkkiz gün vaxtımız qalmışdı.

Zabit yolların vəziyyəti və üzləşəcəyimiz çətinliklər barədə keçəcəyi nəzarət məntəqələrinə məlumat verəcəyini demişdi.

Günortaya yaxın Qoriyə çatdıq. Bizim gənc erməni ərklə arabacılarla göstəriş verdi ki, arabaları düz onun qaynının qarısına sürsünlər.

Yol-iz elə buz bağlamışdı ki, araba artıq bizim dalımızca gələ bilirdi.

Adam tələsəndə səmimi qəlbədən təklif edilmiş qonaqlıq da bir bəd-bəxtlikdir. Mən Qriqorinin qaynını görəndə kimi başa düşdüm ki, bəxtimiz gətirib, burada istədiyimiz kimi nahar edə bilərik, lakin eyni zamanda iyirmi beş verst geri qalacağıq. Bu gün ləzzətli naharı əldən qaçırsaq da, sabah, yaxud o biri gün yenə tapa bilərdik, itirdiyimiz vaxt isə geri qayıtmayacaqdı.

Qriqoriyə tapşırıdım ki, yeməkdən sonra dərhal yola düşmək üçün atları əvvəlcədən gətirtsin, yoxsa bir saat yeməyə sərf etmiş olsaydıq, gərək əlavə bir saat da atları gözləyəydik.

Təbii ki, nəzarət məntəqəsinin rəisi bildirdi ki, at yoxdur.

Qriqoriyə dedim ki, əlimizdə olan iki möhürlü kağızı nəzarətçiyə göstərsəydi, o, belə cavab verməzdi.

O, nökərin əlinə kağızı verib yenidən nəzarət məntəqəsi rəisinin yanına göndərdi və rəis bu dəfə cavab verdi ki, atlar saat dördə olacaq. Bu dəfə Moyne bir əlinə qamçını, o biri əlinə isə səyahət kağızımızı götürdü, Qriqorini də dilmanc kimi yanına salıb rəisin yanına getdi.

Yazıq Qriqori bütün bunların nə demək olduğunu başa düşmürdü. Damarlarında erməni qanı axan və daim qul kimi əsarətdə yaşamağa vərdiş edən bir millətin nümayəndəsi kimi, o təsəvvür etmirdi ki, yeri gəldikdə əmr etmək, sözünü yeritmək üçün hətta qamçıya da əl atmaq olar.

Mən özüm də Rusiyaya ayaq basana qədər bunun nə demək olduğunu başa düşmürdüm, təcrübə mənə göstərdi ki, mən səhv edirəmmiş.

Bu dəfə də qamçı haqlı çıxdı. Moyne və Qriqori qayıdıb tövlədə on beş at olduğunu, on beş dəqiqə sonra həmin atlardan altısının iki arabaçı ilə bərabər qapıda hazır olacağını bildirdilər.

Mən gördüklərimin hamısını kitabımda olduğu kimi yazıram və hər yazanda da eyni şeyi beş-altı dəfə təkrar etdiyimi başa düşürəm: ancaq yenə deyirəm, bunu ona görə təkrar yazıram ki, gələcəkdə nə vaxtsa mənim getdiyim yollarla səyahət edəcək əcnəbilərə yol göstərmiş oluram; belələri az da olsa tapılacaq, bunu dəqiq bilirəm, ancaq hər kim olsa, qoy belə şeylərdən xəbərdar olsun.

Qafqazda kimə və necə müraciət etmək lazım olduğunu ilk baxışda bilmək vacibdir, burada səhv etmək olmaz. Əgər nəzarətçi açıq sifətlidirsə, gülər üzlə danışırsa, burnu düz, qaş-gözü, kirpikləri və saçları qara, dişləri ağdırsa, başına da qısa tüklü şiş papaq qoyubsa, bilin ki, bu, gürcüdür.

Həmin bu gürcü nə deyirsə, deməli, düzdür.

Əgər o desə ki, at yoxdur, əsəbiləşməyə dəyməz, onu döymək nəinki mənasızdır, hətta qorxuludur.

Yox, əgər nəzarət məntəqəsinin rəisi rusdursa, o, verdiyi hər şey üçün səndən ikiqat haqq istəyəcək; ya onda at var, amma vermir, ya da ki, istəsə tapa bilər.

Bunu demək mənim üçün nə qədər çətin olsa da, gərək həqiqəti olduğu kimi deyəm. “Əgər əlimin içi həqiqətlə dolu olsaydı, onu cibimə qoyub ağzımı da düymə ilə bağlayardım,” deyən filosofun fikrilə razılaşmıram.

Filosof yanılır. Həqiqət nə qədər kiçik də olsa, nə vaxtsa bir gün üzə çıxacaq. Həqiqət əlləri və cibləri neçə açmaq lazım gəldiyini yaxşı bilir, o, Bastiliyanın divarlarını dağıtdı.

Və həqiqətən də, iyirmi dəqiqə sonra biz atların gəldiyini gördük.

Vaxtımızı boş yerə itirməmək üçün fürsətdən istifadə edərək Qorinin küçələri ilə getmək qərarına gəldim, ancaq bəxtimizdən, bu gün bayram idi və bazar bağlanmışdı. İstər müasir, istərsə də X, yaxud XIX əsrə aid heç bir abidəyə rast gəlmədiyimiz Qafqaz şəhərlərində yunan kilsəsindən başqa gözəgəlimli heç nə yoxdur – onların da eyni mənzərəsi adamın gözünü yorur. Elə ki bazar bağlı olur, ağacdən tikilmiş bir neçə köhnə daxmadan başqa – burada nədənsə belə

yerə ev deyirlər, baxmalı bir şey yoxdur. Daşdan, yaxud kərpicdən tikilmiş, yaşıl damlı, əhənglənmiş evi isə saray adlandırırlar.

Şəhərin bələdiyyə rəisi məhz belə bir evdə yaşayır.

Ancaq Qoridə bundan başqa baxmalı heç nə olmadığını desəm, ədalətsizlik etmiş olaram.

Mən burada dar küçələri, XIII, yaxud XIV əsrdə tikilmiş, fikrimcə, vaxtilə çox gözəl olan köhnə bir qəsrin xarabalıqlarını gördüm. Qəsr qayanın başında tikilmişdi, ancaq mənim baxdığım tərəfdən onu tikən ustaların oraya haradan, necə çıxdıqlarını heç cür anlamaq olmurdu.

Adama elə gəlirdi ki, Allah bu qəsr iplə göydən sallayaraq düz qayanın üstünə qoymuş və:

– Mənim qüdrətimə baxın! – demişdi və düzünə qalsa, bu fikir daha inandırıcı görünürdü.

Qalan hər şeyə Qoridən aralandıqca ötəri göz gəzdirərək baxmaqla kifayətlənəcəkdim.

Atlar qoşuldu, biz kirşənin üstünə qalxdıq, Timofey isə arabaya mindi.

Günortaya qədər günəş qarı azacıq əritdi və saat birdən sonra göyün üzü yenidən buludla örtüldü. Biz artıq yola düşməyə hazır idik, arabaçı əlindəki qamçını göyə qaldırmışdı, bu vaxt bir atlı ilə ayaqüstü nəsə danışan Qriqorinin qaynı bizə tərəf çevrildi və qaşqabaqla dedi:

– Cənablar, siz gedə bilməzsiniz.

– Axı nə üçün?

– Bax, bu atlı mənə dedi ki, Lyakvanı keçmək mümkün deyildir. İndicə oradan gəlir, deyir, az qalmışdı ki, güclü axın onu elə atqarışığı aparsın.

– Elə bu?

– Bəli.

– Lap yaxşı, biz onu üzə-üzə keçərik, hörmətli cənab, uşaq vaxtı dəyərlərimiz beşiyimizi yırğalayıb layla çalanda bizə boş yerə demirdi ki, “orani ördəklər asanlıqla üzüb keçdilər”.

Biz hamının heyrətli baxışları altında yola düşdük. Hətta gürcülərin arasında həvəsliləri çayı necə keçəcəyimizə baxmaq üçün kirşəmizin arxasınca qaçmağa başladı.

Qoridən bir verst aralanmışdıq ki, çay yolumuzu kəsdi; o, qəzəblə və hay-harayla axır, yaxşı cilalanmamış sal daşları xatırladan buzları da özü ilə aparırdı. Ancaq elə sürətlə axırdı ki, donmağa macal tapmırdı. Bu çay iki verst aralıda Kürə tökülürdü.

Gözlərimizin önündə canlanan bu mənzərə bayaqkı həvəsimizi azaltdı, arabacılar xaç çevirərək əllərini göyə qaldırdılar.

Elə bu vaxt bizimlə üzbəüz sahildən bir nəfər atlı bir anlığa çaya diqqətlə nəzər saldı, onun axınına baxdı və özü üçün bir yer seçdi, bir az ölçüb-biçəndən sonra atını suya vurdu.

Su atın qarnına qədər çatdı, ancaq çayın ortasına çatanda deyəsən, heyvanın ayağı suyun altında bir təpəyə dəydi və sanki adi quru yerdə gedirmiş kimi beş-altı addım atdı, sonra yenə özünü suya vurdu, qarnına qədər suya girdi və sağ-salamat biz dayandığımız sahilə çatdı.

– Biz də bu atlının gəldiyi yerdən keçməliyik, – mən Qriqoriyə dedim. O mənim dediklərimi tərcümə edib arabaçılara çatdırdı, ancaq onlar həmişəki kimi ilk kəlmədən bu təklifi qəbul etmədilər.

Moyne yavaşca kəməmindən qamçısını dartıb çıxartdı və arabaçılara göstərdi.

Hər dəfə arabaçı qamçını sərnəşinin əlində görəndə, bunun at üçün deyil, onun üçün çıxarıldığını başa düşür və buna görə də etiraz etmək fikrindən daşınır.

Bizim arabaçılar Lyakva çayının sahilinə – indicə sudan çıxmış atın hələ də qarda apaydın görünən ayaq izinə tərəf irəlilədilər.

– Bax, elə buradır, – Qriqoriyə dedim, – daha fikirləşməyin yeri deyil.

Bizim kirşəyə üç at qoşulmuşdu, onlardan ikisi arabani yanlardan, üçüncüsü isə ortadan çəkirdi.

Arabaçı ortadakı ata minmişdi. O, atın belində ayaq üstə duraraq yan tərəfdəki atları qamçılıyıb dəhmərlədi.

Kənardan baxan tamaşaçılar da heyvanları daha da cəsarətləndirmək üçün qışqırır, hay-küy qoparırdılar.

Atlar suya girmədilər, yox, onlar özlərini suya atdılar!

Kirşə çox rahat, qətiyyənlə silkələnmədən çaya düşdü, çox çəkmədi ki, biz suya batdıq, daha doğrusu, kirşənin ətrafında yaranan dalğaların arasında gözdən itdik; kirşə suda quş kimi üzürdü. Əvvəlcə birinci atın, daha sonra o biri atların ayağı suyun altındakı təpəyə toxundu.

Ancaq enmək qalxmaq qədər rahat deyildi, enərkən kirşənin önü daşa dəydi və zərbə elə güclü oldu ki, ortadakı atın yan qayıqları qırıldı və nəticədə at da, arabaçılar da Lyakva çayının ortasına düşdülər, Qriqorinin də başı kiçik yarımadağa dəydi.

Mən ona haradasa sahilə birləşdiyinə görə yarımada demirəm, ona görə deyirəm ki, bu adanın tamamilə sudan kənarda qalmasına altı dyüm qalırdı.

Xoşbəxtlikdən, məhz bu balaca məsafə zərbənin gücünü zəiflətməmişdi, yoxsa yazıq Qriqorinin başı daşlara dəyib bərk əzilərdi.

Biz kirşənin oturacağından tutduğumuzdan romalı şair Horastinin dediyi kimi – “justum et tenajem”^{*} dayanmışdıq.

Ancaq deməliyəm ki, belə bir vəziyyətdə mətinlikdən çox inadkarlıq gərəkdirdi.

Belə hadisələrlə üzləşənlər əsəbiləşir, inadkarcasına müqavimət göstərir, məhv olmaq istəmirlər, var qüvvələrini sərf edərək maneəni aradan qaldırırlar.

Arabaçı atının yan qayıqlarını bağladı və yenidən öz yerində oturdu;

* Latıncadan tərcüməsi – “qanuni və möhkəm”.

Qriqori kirşənin üstünə qalxdı, qırmanc zərbələri və haray-qışqırıq daha bərkdən eşidilməyə başladı, həkim dişi çəkib çıxardığı kimi, kirşələr birdən irəli hərəkət etdi və bu dəfə təpəciyin yanında dayandı, artıq su birinci atın qarnına qədər qalxmışdı, o biri atlar isə dizlərinə qədər suyun içindəydilər.

Dayanmaq yeri deyildi – “Poşol! Skorey! Skorey! Poşol!” – qışqırıqları yenidən səsləndi, qırmanc zərbələri dolu kimi yağmağa başladı; qəzəblənmiş atlar çayın qalan hissəsini ildırım sürətilə keçdilər və hər üçümüz o biri sahilə çatdıq.

Çayı ördək kimi üzüb keçdik!

Silahlarımızın, tufənglərin və yeşiklərin aqibəti hələ məlum deyildi; onlar hamısı o tayda qalmışdı, balaca uşaqların dediyi kimi, bu tayda bizdən nişan qalan yalnız qarın üstündəki şəklimiz idi və biz bunu özümüzədən bir xatirə kimi Lyakva çayına bağışladıq.

Artıq hələ də arabası ilə çayın o biri tayında qalmış Timofeyin növbəsi gəlmişdi; etiraf edirəm ki, ona baxmağa cürət edə bilmədim, onu Allahın ümidinə tapşırıb kirşənin üstündə oturdum. Moyne və Qriqori də mənim yanımda öz yerlərində oturdular və hər üçümüz var gücümüzlə qışqırmağa başladıq: – Skorey! Poşol!

Bizi ruhlandırان və ürək-dirək verən çoxsaylı tamaşaçıların səs-küyü altında atları dördnala çaparaq yola düşdük.

Mən arabaya baxmırdım, gözlərimi arxada qalmış, getdikcə bizdən uzaqlaşan Qoriyə zilləmişdim.

Şəhərin yuxarı hissəsində dayanmış köhnə qala daha əzəmətli görünürdü. Ətrafda bundan başqa heç nə gözə dəymirdi.

Min beş yüz fut hündürlüyündə, aşağıdan yuxarıya qədər uçan pilləkəni olan bir qayanı təsəvvürünüzə gətirin. Bu qayanın üstündə tikilmiş qala bir-birinin arxasında uçan yeddi divarla əhatə olunmuşdur, hər divarın küncündə bir qüllə vardır. Nəhayət, qalanın öz divarı olan ən hündür səkkizinci divarın küncündə əsas qüllə yerləşir və qalanın xarabalıqları elə buradadır.

Hava olduqca soyuq idi. Belə soyuqda dayanıb qalanın şəklini çəkmək mümkün deyildi. Odur ki, Moyne burada gördüklərini rəsmə köçürmək üçün Şamxal Tarkovski qalasında etdiyi kimi Qorinin də təsvirini yaddaşına həkk etdi. O, həmin axşam yadında qalanları kağıza köçürəcəkdə.

Amma bu yerdə özümdən asılı olmayaraq, nəzərlərim çaya yönəldi və bu ürəkəğrından, qəmgin mənzərəni görməmək üçün əllərimlə gözümü örttdüm.

Hər şey alt-üst olub Lyakva çayına tökülmüşdü: araba, çamadanlar, arabaçılar, yeşiklər, mətbəx, bağlamalar və üstəlik Timofey.

Mən hətta kədərimi Moyne ilə bölüşmək istəmədim, Lermontovun “Kazbek”indəki kimi başlığımı gözlərimin üstünə saldım və qulaqbatırıcı səsle qışqırdım: “Skorey! Skorey! Skorey!”.

Arabaçı da bizim kimi elədi.

Biz ikinci çayı da keçdik, birinci ilə müqayisədə bu çay toya getməli idi, odur ki, bu barədə elə-belə xatırlatmaqla kifayətlənirəm. Sonra biz kifayət qədər yaxşı yolla on beş verst getdik və birdən-birə qarşımızda bir təpə peyda oldu.

Mən bunu dağ adlandırmıram, olsa-olsa, yüz fut hündürlüyündə, dam örtüyü kimi hamar, dikdir bir yer idi.

Arabamızın çaydan keçə bildiyini düşünərək belə hesab etdik ki, yəqin bu tərəni də çox rahat qalxacaqdır.

Mən dayanıb gözləməyi, arabanı dartıb buradan qaldırmaq üçün bir üsul fikirləşib tapmağı təklif etdim. Hamı razılaşdı. Biz kirşədən yerə endik, arabaçı atları haylayaraq üstündə yalnız yük olan kirşəni tərəyə dırmaşdırmaqla məşğul ikən, Moyne, Qriqori və mən xəncərlərimizlə çır-çırpı kəsib gətirib qızınmaq üçün tonqal qaladıq.

Yaş ağac yananda necə tüstülənərsə, bizim də üst-başımızdan eləcə buxar qalxırdı; bu minvalla əynimizdəki yaş pal-paltar qurudu.

Nəhayət, poçt arabasının zınqırovlarının səsi eşidildi, az sonra araba da göründü. Timofey lap yuxarıda, yüklərin üstündə oturmuşdu. O, çox təmtəraqlı görünürdü. Çayda islandığından hər tərəfindən buz sallanır, bütün paltarı qırov bağlamışdı. Tonqalımız söndüyünə görə yalnız barmaqlarını ovuşdura-ovuşdura qızınan Timofey qışda Tuilri bağında düzəldilən Qar adam heykəlinə oxşayırdı.

Biz ondan çayı necə keçdiyini soruşmadıq; buz bağlamış paltarı, ümumi görünüşü hər şeyi açıq-aydın söyləyirdi – iş orasındadır ki, əynindəki kürk, onun altından geydiyi iki-üç şinel və daha beş-altı qat paltar sayəsində su onun canına keçməmişdi.

Hava isti olsaydı, onun üst-başı olsa-olsa islanacaqdı, ancaq indi onun paltarındaki su şaxtadan donub buz bağlamışdı.

Çamadanlarımıza və yeşiklərimizə gəldikdə isə, onların üstü buz qatı ilə örtülmüşdü.

Biz düşdüyümüzə görə yükü xeyli yüngülləşən kirşəni atlar çəkib tərənin lap başına çıxardı; bundan sonra kirşənin atlarını açıb arabaya qoşduq; ancaq atlar yorulub heydən düşdüklərinə görə, araba tərənin yarısından çoxunu qalxandan sonra qara batıb qaldı.

Biz gördük ki, nə qədər əlləşsək də, onu buradan çıxara bilməyəcəyik. Timofeyə orada dayanıb gözləməsini tapşırıdık; özümüz isə yaxınlıqdakı Ruis kəndinə getdik ki, bəlkə kömək üçün atdan, öküzdən tapıb göndərək. Arabaçının and-aman eləyərək dediyinə görə, Ruis kəndi buradan on verstlik bir məsafədə idi, ora getmək iki saatdan çox çəkəcəkdik.

Timofey yenə də arabanın lap yuxarisına qalxdı, bu görkəmlə o hər tərəfi buzla örtülü olan Qış çarına oxşayırdı.

Biz yenidən kirşəyə mindik və atları bacardığımız qədər dəhmərlədik.

Axşamın düşməsinə bir saat qalırdı, hava da yaxşı deyildi.

LII FƏSİL

TİMOFEY KİMYƏVİ KİBRİTDƏN İSTİFADƏ ÜÇÜN YENİ ÜSUL TAPIR

Təxminən bir verstə yaxın məsafədə uzanan düzənlik yolunu çox sürətlə getdik; ancaq Suramiyə yaxınlaşdıqca, tez-tez yamaclar bir-birini əvəz edir və get-gedə enişlər daha da sərtləşirdi. Artıq gecə idi.

Gecənin qaranlığında, hər tərəfin qarla örtüldüyü bu mənzərədə nəşə düşünmək qeyri-mümkündür. At ayaqlarının izindən yolu güclə seçmək olurdu; başqa heç bir iz – nə araba, nə kirşə, nə də xizək izi gözə dəyirdi; yuxarı qalxdıqca nəhəng ağ örtüyə bürünmüş dağın diş-diş zirvəsi qaranlıq səmada görünməz olurdu. Surami silsiləsi Qafqazın Qara dənizdən Anapaya qədər uzanan qolu ilə Ləzgistanı Ermənistandan* ayıran və İranın içərilərinə qədər gedən iki qolunu birləşdirir. Sol tərəfdə ucsuz-bucaqsız, insan nəfəsi duyulmayan qarlı səhrada Kür çayı hay-küylə axıb gedir, sağ tərəfdə isə sıra ilə bir-birindən yuxarıda dayanan səssiz-səmirsiz kiçik dağlar dörd tərəfi dövrələyir.

Bu intəhasız səhrada heç bir canlı varlıq gözə dəymirdi, sanki təbiətin bu guşəsinə ölüm sükunəti çökmüşdü.

Göy, yer, üfük – hər yer qarla örtülmüş, hər tərəf ağ libas geymiş, hər şey donmuş, buz bağlamışdı.

Kirşədən düşdük, tufənglərimizi çiynimizə aşırıdık və yoxuşu piyada qalxmağa başladık.

Bir ay bundan əvvəl İngiltərənin İrandakı diplomatik nümayəndəsi müsyö Mürey bizim getdiyimiz bu yolu üç arabaya altmış öküz, yəni hər arabaya iyirmi öküz qoşmaqla keçə bilmişdi.

O vaxtdan bəri buraya bir ay aramsız qar yağaraq yolları bağlamışdı və həmin hesabla belə çıxırdı ki, indi bizə iki yüz öküz lazım olacaqdı.

Biz hər addım atdıqca dizə qədər qara batırıdık. Hərdənbir təsadüfən atların açdığı izdən kənara çıxan Qriqori qurşağa qədər qara batırıdık.

Ətrafda dörd-beş fut qalınlığında qar vardı. Biz çox yaxşı başa düşürdük ki, əgər indi, elə buradaca çovğuna düşsək, hamımız – bütün adamlar və atlar məhv olarıq.

Hava çox soyuq idi, ancaq yol bizi elə yormuşdu ki, qan-tərin içindəydik: əgər bir anlığa dayansaydıq, sir-sifətimizdən tökülən tər elə yerindəcə donar, bu isə ağ ciyərlərin soyuqdəyməsinə, yaxud sinəgir xəstəliyinə tutulmaq demək olardı; odur ki, dayanmadan yolumuza davam etmək lazım idi, əks halda, yəni arxamızca gələn, qara nöqtə kimi seçilən kirşəyə minsəydik, o, heç yerindən tərpənə bilməzdi.

Təxminən qırx beş dəqiqə gedəndən sonra dağın zirvəsinə çata bildik.

* Düma səhvə yol verir. Ləzgistanla Ermənistanın təmas xətti, sərhəddi yoxdur.

İndi ayağımızın altında ucu-bucağı görünməyən bir səhra uzanıb gedirdi.

Tərimiz asta-asta soyusun deyə, aramla yolumuza davam etdik, ancaq üç verst gedəndən sonra kirşə gəlib bizə çatdı.

Xoşbəxtlikdən, aylı gecə idi, ancaq lopa-lopa yağan qar buludundan ayı aydın görmək olmurdu, yenə də onun sarımtıl, zəif, ölü işığı ətrafı aydınladır və ayağımızın altını görməyə, yolumuza davam etməyə imkan verirdi.

Kürklərimizin yaxasını düymələyib xizəyə əyləşdik, təxminən yarım saatdan sonra bizdən dörd-beş verst aralıda itlərin hürüşməsinə eşitdik.

İtlərin səsi Ruis kəndindən gəlirdi.

Biz asta-asta həmin kəndə yaxınlaşdıq və qırx beş dəqiqəyə dörd verst yol qət etdik, kirşə lap yavaş-yavaş gedirdi; ətrafda, qabaqda heç bir iz olmadığından, arabaçı yolu azacağından qorxurdu.

Yolun istiqamətini təyin etmək üçün arabaçı addımbaşı dayanmalı olurdu.

Xoşbəxtlikdən, itlərin hürüşməsi ona bələdçilik edir, düz yola yönəldirdi; qabağa getdikcə, itlərin səsi daha ucadan eşidilirdi; bu yarımvəhşi heyvanlar bir verstlik məsafədən bizim hənirimizi duymuşdular.

Nəhayət, biz uzanıb gedən qara cizgiləri gördük, bunlar kəndin çəpərləri idi. Biz artıq yolu itirəcəyindən yox, xəndəyə ya da çuxura düşəcəyimizdən ehtiyat edən arabaçını tələsdirdik.

Hər şey xata-bəlasız ötüşdü; kirşəmiz yolun üstündə gözətçi məntəqəsinə və ya karvansaraya bənzər bir tikilinin qarşısında dayandı; arabaçı səsləndi, əlində yanan məşəl tutmuş ev sahibi bayıra çıxdı.

Əynimizdə kürk olmasına baxmayaraq, soyuqdan donurduq və buna görə də evə girməyə tələsirdik.

Mən bu tikilini, çardağı, damı, daxmanı tələm-tələsik ev adlandırdığıma görə üzr istəyirəm: bura nəşə çox dəhşətli yer idi, çöl tərəfdən eybəcər görkəmi vardı, ancaq içərisi ondan da betər idi.

Tikilinin içərisini böyük kərpic sobadan gələn alov işıqlandırır və bu işıq elə zəif idi ki, ilk baxışda nəzər saldıqın əşyanın nə olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildi. Bunlar bir küncdə bir-birinin üstünə yığılmış öküz dəriləri, qurudulmuş balıq, qaxac ət parçaları, piydən düzəldilmiş şamlar, yarısnacan dolu tuluqlar, qablara yığılan və döşəməyə tökülən əridilmiş piy, çürük həsirlər, heç vaxt yuyulmamış fincanlar, adını və formasını təyin etmək mümkün olmayan digər əşyalar idi.

Bax, biz soyuqdan donmamaq üçün bu təsvir etdiyim iyərənc daxmaya girmək, hər nəfəsdə adamı boğan, ürəyini bulandıran bu qoxuları ciyərimizə çəkmək, bu küləşin, daha doğrusu, mal peyininin içində oturmaq, bu üfunətə tab gətirmək, burnumuzu tutub, gözlərimizi yumub, təhlükədən də betər bir şeyə sinə gərmək məcburiyyətində qalmışdıq.

İlk növbədə, burada necə at və öküz tapa biləcəyimizi öyrənməli idik. Paltarının üstündəki qan ləkələrinə görə qəssaba oxşayan daxma sahibi piştaxtanın

arxasından çıxdı və ayağı ilə yerdəki əşyaya bir neçə təpik vurdu. Görünüşündən heç nəyə bənzəməyən bu “əşya” bir anlığa cana gəlmiş, nəşə donquldandı və yenə də çul kimi yerə düşüb lal-dinməz qaldı.

Daxma sahibi bu dəfə onu ayağı ilə daha möhkəm təpiklədi və cındırından cin ürəkən bir uşaq ayağa qalxdı, gözlərini ovdu və ya çox yorğun olduğundan, ya da daim canı ağrıdığından ağlamsına-ağlamsına ondan nə istədiyini soruşdu.

Daxma sahibi ona dedi ki, at tapmaq lazımdır.

Uşaq: “Oldu!” – dedi və piştaxtanın altından keçib qapıya tərəf getdi.

Bu, rəngi-ruhu qaçmış, iztirabdan, əzab-əziyyətdən əriyib çöpə dönmüş bir uşaq idi, yoxsulluq ona həyatın hər üzünü göstərmişdi; bizim kimi mədəni ölkələrdə xeyriyyəçilər, polis nəfərləri bu cür yoxsulluğun üstünə, heç olmasa, bir yorğan atırlar ki, bütün eybəcərliyi ilə göz qabağında olmasın.

Soyuqdan tir-tir əsən uşaq gileylənə-gileylənə uzaqlaşdı: bu, onun həyata qarşı acı üsyanının təcəssümü idi.

Bütün bunlar baş verərkən biz ocağa yaxınlaşmışdıq və əbəs yerə ətrafa göz gəzdərək oturmağa bir şey axtarırdıq. Bu vaxt mən içəri girərkən qapının ağzında bir kötüyə ilişdiyimi xatırladım, dərhal Moyne ilə Qriqorini çağırdım, üçümüz də köməkləşib həmin kötüyü qaldırdıq və gətirib sobanın yaxınına qoyduq – bu da bizim kreslomuz...

Tezliklə uşaq qayıdıb gəlmiş, yenə də sürüşüb piştaxtanın altına girdi, əvvəlki yerini tutub kirpi kimi yumrulanaraq yuxuya getdi. Onun ardınca iki kişi içəri daxil oldu. Bu adamlar kirayə at verənlər idi. Qriqori bir az çənə-boğaz edəndən sonra onların təklifini bizə çatdırdı. Onlar əvvəlcə araba tapıb gətirmək üçün on beş rubl istəyirdilər, lakin sonra on rubla razılaşmışdılar; biz bu məbləğin yarısını, yəni beş rublunu beh kimi qabaqcadan verdik. Onlar getdilər və söz verdilər ki, iki saatdan sonra araba hazır olacaq.

Gecə saat on idi.

Acıdan ölürdük. Bədbəxtlikdən, bütün yemək ehtiyatımız arabada qalmışdı. Biz ətrafa öləri göz gəzdərək ev sahibinin bizə yeməyə nə təklif edə biləcəyinə baxırdıq; ancaq bunu düşünəndə adamın ürəyi bulanırdı, təkcə Qriqori iyirənmək hissənə qalib gələ bilmişdi.

– Bu adamdan soruşun, görək onda kartof varmı, – ona dedim, – əgər varsa, küldə bişirib yeyək. Bu üfunətli məkanda yalnız bunu yeməyə cəsarət edə bilərəm.

Məlum oldu ki, burada kartof varmı.

– Qoy o bizə kartof versin! – Qriqoriyə dedim.

Qriqori bizim nə istədiyimizi ona çatdırdı.

Həmin adam piştaxtanın altında yumrulanıb yatan uşağa yaxınlaşdı və ona yenə iki təpik vurdu.

Uşaq birinci dəfə olduğu kimi yenə də deyinə-deyinə, soyuqdan tir-tir əsə-əsə yerindən qalxdı, içərisində olduğumuz bu anbaraoxşar tikilinin qaranlıq küncündə bir anlığa gözdən itdi və tezliklə papağını kartofla doldurub geri qayıtdı.

O, papaqdakı kartofları bizim ayağımızın altına boşaltdı və yenə də gedib öz yerində uzanıb yatdı.

Mən kartoflardan bir neçəsini külün içinə tulladım və gözümün acısını almaq üçün mürgüləməyə yer axtardım.

Moyne örtük kimi ayaqlarımızın üstünə saldıığımız köhnə qoyun dərisini kirşədən tapıb gətirmişdi. O, həmin dərinə yerə sərdi və balıq əvəzinə tuluğu başının altına qoyub uzandı.

Qriqori də özünə yer eləyib kürəyini mənə dayadı və beləcə hamımız bir-birimizə söykənərək yatdıq.

Bəzən elə olur ki, adam yorğun olsa da, çox yata bilmir; bu dəfə də mən belə idim on beş dəqiqə sonra oyandım.

Səyyah kimi mənim bir üstün cəhətim var ki, nə qədər yorğun olsam da, harada və necə gəldi, bir az mürgüləməklə yorğunluğumu çıxarıram və özümü gümrah hiss edirəm.

Çox vaxt elə olur ki, bütün gecəni işləyirəm, bir-iki saatlığa yatağıma girirəm, bu vaxt gözlərim ixtiyarsız olaraq öz-özünə yumulur və əgər üzümü divara tərəf çevirsəm, başımı divara dayayıram, masada otursam, başımı onun üstünə qoyub olduğum yerdəcə yatıram.

Bir sözlə, nə cür çətin, əlverişsiz şərait olursa-olsun, bədənimin hansı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, mən beş dəqiqə yatıb dincimi alaraq dərhal oyanıb yenidən işimə başlayardım. “Yatanın qarını doyar” zərb-məsəli mənə aid deyil, çünki mən əksər vaxtlarda yerimdən çox ac qalxıram.

Xəncərimlə külə atdığım kartoflardan iki-üçünü götürdüm – onlar artıq bişmişdilər; duz istədim.

Daxma sahibi yenə də ayağı ilə piştaxtanın altında yatan uşağa təpik vurdu, uşaq oyandı və yarıyuxulu halda gedib mənə qoz yekəlikdə bir duz parçası gətirdi, duzun bu cür olmasının bir üstünlüyü vardı ki, heç olmasa, onun ortası təmiz idi.

Bütün Qafqazda duz mədəndən necə çıxarılırsa, elə o cür də satılır. Göllərdən yığılan, narın duz kimi tanınan külli miqdarda dəniz duzunun hara göndərildiyini deyə bilmərəm; yalnız zənginlərin süfrəsində gördüyüm narın duzdan başqa, mən burada duzu həmişə daş parça şəklində görmüşəm.

Mən dörd-beş kartof yedim və beləcə, qarınımı doydurdum.

Nəhayət, gecə saat ikiyə yaxın zıncırovun səsinə eşitdik, Qriqori və mən qapıya qaçdıq, Moyne isə həmişəki kimi şirin yuxudaydı.

Bizim arabamızı kirayə edilmiş səkkiz at dartıb gətirirdi. Nəzarət məntəqəsinin atlarının və arabaçıların izi-tozu yox idi.

Sən demə, bizim bu sarsaq Timofey, arabaçıya atları açıb getməsinə razılıq vermiş, özü isə arabada tək qalmışdı.

Bu hadisə gündüz olmuşdu, ancaq elə ki gecə düşüb ətraf qaranlığa qərq olmuşdu, itlərin hürüşməsi, canavarların ulaşması daha da yaxından eşit-

dilmiş və bədbəxt Timofey yalnız qaranlıqda düz yanında tək-tək qığılcımların parıldadığını görəndə başa düşmüşdü ki, artıq gecənin bu vədəsi itlərin, qurdların iş başladığı vaxtdır. Ancaq iş burasındadır ki, burada it yox, çoxlu qurd vardı. Timofey ora-buranı axtarıb bizim ona silah qoyduğumuzu düşünür, bizdə isə cəmi üç tufəng vardı ki, onları da özümüzlə gəzdirirdik.

Canavarlar uzun müddət arabaya yaxınlaşmağa cürət etmirlər, qarşılarında duran bu naməlum məxluq onları bərk narahat edir, nəhayət, biri canını dişinə tutub Timofeydən iyirmi addım aralıda arxa pəncələrinin üstündə şöngüyür.

Timofey arabanın lap yuxarisına dırmaşır. Bunu görən canavar qaçır, ancaq görəndə ki, hər şey qaydasındadır, qorxulu heç nə yoxdur, bu dəfə lap yaxına, Timofeyin on addımlığına gəlir. Bu dəfə Timofey papağını başından götürüb ona atır və canavar ikinci dəfə qaçmağa başlayır. Bu, çox sırtıq canavar imiş, yenə həmləyə keçir.

Timofey özünü müdafiə etməyə yeni bir şey axtarır və yadına bizim mətbəx əşyalarımız düşür, onları bir-bir götürüb canavara atmağa başlayır: əvvəlcə qazançanın qapağını, aşısüzəni, sonra sapılcanı, daha sonra boşqabları atır... Canavar isə getdikcə yaxınlaşır, sanki öz yoldaşlarına deyirmiş: “Gördünüz, qorxulu heç nə yoxdur, siz də mənim arxamca gəlin!”.

O biri canavarlar da yoldaşlarının bu hərəkətindən ürəklənir və bir yerə toplaşaraq get-gedə Timofeyə yaxınlaşmağa başlayırlar; artıq canavarlara atmaq üçün Timofeyin yanında qazança və çömçədən savayı heç nə qalmamışdı. Əgər onları da canavarlara atsa, onun daha başqa silahı qalmırdı – odur ki, çömçəni qazançaya döyəcəlməyə başlayır. Canavarlar bu səsdən qorxub qaçırlar, ancaq çox da uzağa getmirlər; canavarların arasında ağıllıları başa düşür ki, bu səs-küy o qədər qorxulu deyil, on beş dəqiqədən sonra onların sayı daha da artır, Timofeyin lap yanına gəlib bu dəfə işini birdəfəlik bitirmək istəyirlər.

Timofey başa düşür ki, müdafiə üsulunu dəyişməsə, əcəli çatacaq; canavarlar gözdən iti olsalar da, Timofeyin qalın kürkünün və üç şinelinin altında sür-sümükdən başqa bir şey olmadığını görə bilməzdilər, bu səbəbdən də get-gedə daha da israrla ona yaxınlaşırdılar. Elə bu vaxt onun küt başına parlaq bir fikir gəlir. Sən demə, onun cibində kibrit qutusu varmış və özü də ağzına kimi dolu imiş. O, çömçəni və qazançanı da canavarlara atandan sonra kibriti çıxarır. Çırtılı ilə yanan kibrit dənəsi ətrafa işıq salır. Canavarlar qaçır, sonra yenidən qayıdıb gəlirlər.

Timofey ikinci kibriti yandırır, sonra üçüncüsünü, dördüncüsünü... O, hər dəfə dayananda canavarlar bir addım da ona yaxınlaşırlar; sonra o, əlində tutduğu kibrit dənəsini qutunun böyrünə sürtüb yandıranda canavarlar dayanırmış.

Bu oyun bir saat davam edir.

Arabaçılar tərənin başında görünəndə Timofeyin kibrit çöpləri artıq qurtarmaq üzrə idi; zinqırov səsinə, atların tappılısını, arabaçıların hay-küyünü eşidən canavarlar qaçıb gedirlər. Arabaçılar Timofeyi donmuş vəziyyətdə tapacaqlarını düşünürdülər, ancaq o, tərədən dırnağacan tərini içində idi.

O, başına gələnləri yoldaşlarına danışır, onlar ətrafa səpələnmiş mətbəx əşyalarını axtarıb tapırlar.

Yalnız mənim son ümidim olan iki qızardılmış beçə yoxa çıxmışdı. Şübhəsiz ki, Timofey başını itirdiyindən onları da başqa əşyalarla bərabər canavarlara atmış və canavarlar da onları yemişdilər.

Biz əmin idik ki, Timofey bir də arabaçılara yarı yolda atları qoşqudan açıb aparmağa icazə verməz; mənəcə artıq bunu Timofeyə tapşırmağa ehtiyac yox idi.

Ancaq sonradan gördüm ki, sən demə, mən səhv edirəmmiş.

LIII FƏSİL

SURAMI

Timofey canavarların pəncəsindən sağ-salamat qurtarmışdı, özü də bizim göndərdiyimiz arabaçıların atına minib gəlmişdi, çünki onun yanında qalan araba tamamilə bərbad vəziyyətə düşmüşdü...

Mən Timofeyi və sınıq arabani gətirən adamlardan birinci dayanacağa kimi nə qədər pul istədiklərini soruşdum.

Onlar səkkiz rubl istədilər.

Bu, onlara əvvəldən verdiyim on rublla birlikdə, on səkkiz rubl edirdi, yəni belə çıxırdı ki, təkcə bir dayanacaq arasındakı məsafə bizə yetmiş iki franka başa gəlirdi, mən hələ Qoridə nəzarət məntəqəsinin rəisinə verdiyim dörd rublu nəzərə almıram.

Bu çox baha idi! Mən razılaşmırdım.

Qərara aldım ki, Timofey araba ilə bərabər gözləsin, biz isə gedib elə birinci stansiyadan ona poçt atları göndərək.

İndi qalırdı ev yiyəsi ilə haqq-hesabı üzmək.

Mən beş kartof yemişdim, yoldaşlarımsa ağızlarına bir tikə də qoymamışdılar. Ev yiyəsi beş rubl istəyirdi, yəni kartofun hərəsinə dörd frank. Bu atlardan da baha başa gəlirdi.

– Ona bir rubl verin, kartoflara görə yox ha, – mən Qriqoriyə dedim, – onun daxmasında keçirdiyimiz beş saata görə; ya bir rubl, ya da qamçı, hansını istəyir seçsin.

Ev sahibi qərar verməyə tərəddüd edirdi, ancaq axır ki, bir rublu götürdü.

Qabağımızda dayanan bu adam elə şübhəli görünürdü ki; ancaq mənim ürəyim rahat idi, əgər hansısa birimiz onun əlinə silahsız keçsəydik, yəqin ki, axırı pis qurtarardı, ancaq bizim qoşalülə tüfənglərimiz və xəncərlərimiz onun bütün qara fikirlərinin qarşısına bir sədd çəkmişdi.

O, heç cıncırını da çıxara bilmədi, içəridən qırıla-qırıla qaldı.

Biz artıq kirşəyə minib yola düşməyə hazırlaşırıdık ki, atları kirayə verən arabaçılar fikirlərini dəyişdilər və bildirdilər ki, onlar bizi növbəti dayanacağa beş rubla aparacaqlar. Artıq mübahisə etməkdən təngə gəlmişdim. Mən onların şərti ilə razılaşdım və ancaq pulu mənzil başına çatanda ödəyəcəyimi bildirdim. Mənim bu inamsızlığım onların vecinə də olmadı. Atları arabaya qoşdular, demək, dediyimə razı idilər. Sobanın qabağında bir küncə qısılib yatmış Timofeyi oyatdılar, onu arabaya mindirib dedilər ki, bundan belə o, həmişə qabaqda gedəcək.

Timofey buna etiraz etmədi, mənim fikrimcə, Timofeyin yalnız birçə nöqsanı vardısı, bu da onun çox tənbel olması idi.

Təxminən səhər saat dörd olardı, biz isə hələ on iki verst yol getməli idik.

Biz yollardakı təhlükələrə elə alışmışdıq ki, bu dəfə gedəcəyimiz yolun yaxşı, ya pis olduğunu soruşmadıq, əslinə qalsa, bunun əhəmiyyəti də yox idi.

Xoşbəxtlikdən, yol yaxşı idi.

Biz səhər saat yeddiyə yaxın stansiya – nəzarət məntəqəsinə gəlib çatdıq.
– At yoxdur!

Səhər tezdən saat yeddidə, yerdə qalınlığı bir metrə çatan qar ola, eşitdiyən cavab da bu – indi gör necə olarsan!

Mən izahatsız-zadsız stansiya nəzarətçisinə yol vəsiqəsi əvəzinə qır-mancımı göstərdim. Qoy məlumunuz olsun ki, Rusiyada yol nəzarətçiləri iki möhürlü sənədə məhəl qoymurlar, onlara qırmanc göstərmək daha təsirlidir.

Mən qəsdən Qoridə çamadanımı açıb knyaz Tumenin bağışladığı qamçını götürdüm; o bu qamçı ilə boğazından yapışan ac canavarı bircə zərbə ilə vurub öldürmüşdü. Mən Rusiyaya səyahət edən oxucularıma məsləhət görürəm ki, bu qamçının forması ilə maraqlansalar, mənə müraciət etsinlər, mən məmnuniyyətlə bu silahın sirrini onlara açaram.

Bundan sonra sanki atlar bir andaca yerin dibindən çıxdılar.

Səhər saat altıda biz artıq Surami kəndindəydik.

– At lazımdır!

– Yoxdur.

– Sevimli dostum, – Moyne mənə dedi, – boynunuza ordendən-zaddan bir şey asın, yoxsa biz heç vaxt mənzil başına çata bilməyəcəyik.

Neyləməli, bu, acı bir həqiqət idi.

Qamçını saxladığım çamadanı açdığım kimi, başqa bir çamadanı da açıb pencəyimin düymə yerindən III Karl ordenini asdım və tələbimi yenidən təkrarladım.

– Bu saat, general! – nəzarət məntəqəsinin rəisi dedi.

Ancaq bədbəxtlikdən, bu dəfə də kirşə yox idi.

Mən damın üstündə bir kirşə gördüm, ancaq nəzarət məntəqəsinin rəisi əminliklə cavab verdi ki, əgər o, bir işə yarasaydı, damın üstündə nə gəzirdi?..

Bir saat sonra Surami kəndi arxada qalmışdı. Bu kənd də Qori kimi möhtəşəm, lakin dağılmış qəsrlə şöhrət qazanmışdı.

Buradan yalnız bir kirşə keçməyə cəsarət etmişdi; yəqin bu, Kutaisiyə teleqram aparın və mənim kürkümü verdiyim zabit imiş. Həmin adam bizdən bir gün qabaq səhər tezdən yola düşmüşdü. Gecə səhərə qədər yağın qar onun kirşəsinin izini tamamilə örtmüşdü; ancaq atla gedənlərin izləri açıq-aydın görünürdü. Biz elə bu izlərlə dağa çıxmağa başladıq.

Mənə Surami aşırımının çətinliklərindən danışmışdılar.* Lakin Surami aşırımını keçmək mənə nəinki çətin, hətta bir az əyləncəli görünürdü; bura olduqca gözəl, azacıq maili, heç yerində uçurumu, dərəsi, yarğanı olmayan, dörd verstlik rahat bir yol idi.

* Surami aşırımının hündürlüyü 1926 metrdir. Hal-hazırda Surami aşırımının sahəsindəki tuneldən 949 metr uzunluğunda dəmiryol xətt keçir.

Çox da çətin olmayan bir saatlıq yoldan sonra biz dağın zirvəsinə çatdıq; inana bilmirdim ki, bura qədər çıxma bilmişik.

– Deməli, – arabaçıya dedim, – təkcə aşağıya enməyimiz qalır, hə?

– Elədir ki, var, – o, mənə cavab verdi.

– Hə, bu da məşhur keçilməz Surami! Finonu təbrik etmək olar.

– Gözləyin, biz hələ yolu başa vurmamışıq, – Moyne mənə bildirdi.

– Bah! Buna bir bax, eşitmədin nə dedilər? Demədik ki, təkcə enməyimiz qalıb?!

– Bəli, ancaq enişlər fərqli olur axı!..

– Məsələn, Kurtir enişi var.

– Bundan başqa Cəhənnəm enişi də var.

– Oraya enmək asandır, Vergili bu haqda belə demişdir: “Facilis desensus Aver”.*

– Siz bilən yaxşıdır. Ancaq mənə elə gəlir ki, Fino düz deyir, Vergili isə yox.

– Baxarıq, elə dediyinizi deyirsiniz.

– Müsyö Mürreyi və onun altmış öküzünü yadınıza salın.

– Eh! Mənim əzizim, bu ingilislər də çox qərribə adamlardır, yəqin ona deyiblər ki, otuz öküzlə Suramini dörd saata keçmək olar, o da öküzlərin sayını ikiqat artırıb ki, keçidi iki saata başa vursun.

Onu da deyim ki, yolun ilk üç versti elə mən dediyim kimi, rahat idi, sonra isə yolun solunda kiçik bir yarğan göründü. Get-gedə eniş sərtləşib sürüşkən olmağa, yarğan isə dərinləşib dərəyə çevrilməyə başladı. Qabaqda ağacların başını görəndə adama elə gəlirdi ki, kirşəmiz düz onların üstü ilə gedir, sonra yol birdən sağa buruldu və artıq dərənin lap dibini görə bilirdik – bu, uçurum idi. Uçurumun dibində guruhagurla dağ çayı axırdı. Bu, Kvirili çayına tökülən kiçik çaylardan biri idi. Artıq aydın idi ki, biz bu gurlayan çaya enməyincə, bu eniş qurtaran deyildi, çaya isə hələ çox vardı. Bizim arabaçımız çox bacarıqlı idi, ancaq onun bir pis vərdişi bu idi ki, atları çox qamçılıyırdı, atlar isə hər dəfə cəld kənara sıçrayırdılar. Arabaçı mindiyi atı qulaqlarının arasından qamçı ilə vuranda, o, kənara sıçradı və arabaçı da, at da qurşağacan qara batdılar.

Həqiqətən, müsyö dö Qramon nə deyirsə desin, atları qamçılıyan arabaçıların da Allahı var, qarın içindən əvvəlcə arabaçının başı, sonra çiyinləri, daha sonra isə bütün bədəni göründü. O, atın cilovdan tutub özünə çəkdi, at cilovla bərabər ona tərəf gəldi; onlar uçurumun düz bir addımlığına yığılmışdılar.

– Niçəvo! Niçəvo! – o öz-özünə deyirdi.

O, atın üstünə qalxaraq: “Eybi yoxdur, eybi yoxdur!” – demək istəyirdi.

– Ona başa salın ki, – Qriqoriyə dedim, – bu, onun üçün “heç nə”, “eybi yoxdur” ola bilər, ancaq bizim üçün çox şeydir.

Görünür, mənim bu xəbərdarlığım bizim arabaçının vecinə deyildi; onun

* “Averninin rahat enişi”. Avern gölü (hal-hazırda Averno) İtaliyada Kum şəhərinin yaxınlığındadır. Vergiliyə görə, ölümlər səltənətinin girişi elə buradır.

özündən nisbətən az tərs olan atı isə bundan sonra aldığı qamçı zərbələrinə baxmayaraq, daha kənara dartınmır, daha sürətlə gedirdi.

Yolu belə sürətlə getməyimizin bir xeyri vardı ki, qar uçuqunu olsaydı, bizə çata bilməzdi. Təəccüblüsü bu idi ki, biz yolumuza davam etdikcə, elə bil yol acı bağırısaq kimi uzandıqca uzanır, sanki yerin altına girirdi. Tiflisdən bu tərəfə, demək olar ki, biz həmişə yuxarı qalxırıdık, Surami aşırımında isə bunun hamısının əvəzi çıxırdı.

Aşırımı enməyimiz iki saat çəkdi, bu iki saat ərzində biz ağacların başından savayı heç nə görmədik, nəhayət, dərənin təkində gurlayan dağ çayının səsini eşidə bildik, bu isə o demək idi ki, biz dərənin dibinə yaxınlaşırıq. Surami aşırımının başından bura qədər həmişə sağa-sola əyilərək sürüşən kirşə qabağa sıçrayır və hər dəfə az qalırdı ki, bizi on addım qabağa tullasın, indi isə artıq yerimizdə rahat otura bilirdik. Biz bir neçə dəqiqə çay boyunca eyni sürətlə hərəkət etdik.

Nəhayət, ürəyimiz yerinə gəldi. Elə bu an üç dəfə atəş səsi eşitdik; bu səslər top gülləsinin səslərinə oxşayırdı, dənizdə olsaydıq, deyərdim, yəqin qəzaya uğramış bir gəmi yardım istəyir.

Birdən önümüzə idman meydançasına bənzər geniş bir sahə göründü; etiraf edirəm ki, mən qəhqəhə çəkib güldüm. Görəsən, hansı cin-şeytan, yaxud cırdan belə yerdə idmanla məşğul olur? Sən demə, qalxdığımız tərənin arxasında bir kənd var imiş, bu, bizim gözü müzdən yayınmışdı. Mən “kənd” deyəndə, kənddəki evlərin qapılarını nəzərdə tuturam, evlər tamamilə qarın altında qalmışdı. Hər bir evin qapısının qabağındakı qarı təmizləyib kənara atmış, küçəyə dar bir cığır açmışdılar. Mənsə avamlığımdan buranı nəzarət məntəqəsi bilmişdim. Əslində, bu, nəzarət məntəqəsindən on beş verst aralıdakı Sippa kəndi idi.

Aşağı enərkən araba çox çətinliklərə “sinə gərməli” olmuşdu – o, iki dəfə aşmışdı. Mənə dedilər ki, yolun qalan hissəsi bundan da betər gündədir, belə olduqda arabaçılara tapşırdım ki, bizim arxamızda, özü də yavaş-yavaş gəlsinlər; eybi yox, bizə sabah, yəni bir gün sonra da gəlib çatsalar olar. Biz isə qabağa düşüb yolumuza davam etdik.

Külək qalxmış, qar yağmağa başlamışdı. Heç cür ağılım kəsmirdi ki, yolun qalan hissəsi keçdiyimiz yoldan necə pis ola bilərdi və əgər beləydisə, deməli, həmin yolla biz nəzarət məntəqəsinə gedib çıxma bilməyəcəkdik.

Biz yenidən yola düşdük. Dağın aşağısında guruhurla axan çay hər tərəfə səs salmışdı və onun yuxarısındakı yolla gedən yolçular sürətdə ona heç vaxt çata bilməzdilər; yol isə elə dar idi ki, kirşə ancaq sığışırdı. Belə bir yolda çayın düz yanı ilə getməyin eybi yox idi, ən pisi bu idi ki, onun hər tərəfindən asılı qalan qayalara baxanda adamın canına vəlvələ düşürdü; bu yol dərənin beli kimi gah qalxır, gah da enirdi. Bu da azmış kimi, dərənin dibi ilə guruhurla axan çaya qovuşmaq üçün bəzən qarın altı ilə gedən kiçik arxlar üstədən hamar

görünən dümdüz yolla getdiyimiz yerdə gözlənilmədən suya batmağımıza səbəb olurdu... Gecənin qaranlığında qalxan külək qarı sifətimizə çırpdığından yolu görə bilmirdik.

Kirşəmiz çayın üstündə hər an uçub tökülməyə hazır körpülərdən keçəndə qarın əmələ gətirdiyi xəndəyə düşür və atlar qeyri-adi güc sərf edərək kirşəni bu xəndəklərdən dartıb çıxarırdı. Kirşə yenə altı-yeddi fut hündürə qalxır, biz isə kirşəyə yüklənmiş əşyaların üstündə oturduğumuzdan kəndirbaz kimi müvazinətimizi saxlamalı olurduq.

Təpəni yarıya qədər qalxmışdıq ki, əsgərlərə rast gəldik. Onlarla arabaçılar öz aralarında bir neçə kəlmə danışandan sonra üzlərini bizə tərəf çevirib dedilər:

– Bax, bu əsgərlər deyirlər ki, daha o tərəfə keçmək mümkün deyildir.

– Nə üçün keçə bilmərik?

– Bayaq eşitdiyiniz səslər mina partlayışları imiş, güllə səsi deyilmiş.

– Nə üçün minaları partladırmisslar?

– Yolu genişləndirməkdən ötrü qayaları partladılar.

– Hə, deməli, yol nə qədər geniş olsa, təbii ki, getmək bir o qədər rahat olar.

– Bu sabah, yaxud birisi gün olacaqdır.

– Bəs nə üçün belə?

– Çünki yol hələ təmizlənməlidir.

– Belə çıxır ki, o hələ təmizlənməyib?

– Xeyr, işi davam etdirmək mümkün deyil, orada, dağın başında külək çox güclü əsir.

– Bəs siz nə fikirdəsiniz?

– Fikrimiz budur ki, geriyyə – kəndə qayıdaq, yol təmizlənənə qədər gözləyək.

Mən dayandığımız yerə göz gəzdirdim.

– Onlara deyin ki, mən razı, geri dönə bilərlərsə, qayıtsınlar.

Qriqori mənim sözlərimi arabaçılara çatdırdı, bu sözlərdə həqiqət vardı; yol o qədər dar, kənarları isə o qədər keçilməz idi ki, atlar arxaya dönə bilməzdilər.

– İndi gördünüz ki, irəli getməkdən başqa çarəmiz yoxdur? – Qriqoriyə dedim. – Haydı, “Poşol! Poşol!”.

Arabaçılar istər-istəməz yola davam etməyə məcbur oldular.

Biz elə yavaş-yavaş qalxırdıq ki, bizimlə eyni vaxtda Sippadan çıxan iki dağlı da gəlib bizə çatdılar və kirşələrimizin dalınca addımlamağa başladılar.

Aşırımın zirvəsində qar uçqunu yolu kəsmişdi. Burada hamar yol qurtarır, dərin dərəyə doğru eniş başlayırdı.

Gündüz vaxtı hava yaxşı olanda adam ayağını hara qoyduğunu görür, bilir və keçib gedir; ancaq gecə – belə amansız, quduz küləyin əsdiyi, qarı qamçı kimi adamın sifətinə çırpdığı bir vaxt adamın başı gicəllənirdi.

Görünür, bizim dalımızca gələn dağlılar da yol təmizləməyə gedirdilər, onların əlində kürək vardı.

– Bu qoçaqlardan soruşun görək, – Qriqoriyə dedim, – bizə keçməyə bir yol açarlarmı?

Qriqori mənim sualımı onlara çatdırdı, onlar razı oldular və elə həmin andaca işə girişdilər.

Mən barmaqlarımın ucuna qalxıb qabağa boylandım, uçurumun dərinliyi on metrə yaxın idi.

– Onlar hələ sabaha qədər buranı təmizləyib qurtara bilməyəcəklər, – Moyneyə dedim, – piyada gedək, beş at da həmişəki kimi boş kirşəni çəkib gətirər.

– Piyada gedək!

Biz küləyə tab gətirmək və diyirlənib uçuruma düşməmək üçün ağac köklərindən, kollardan yapışa-yapışa maneəni keçə bildik. Külək isə sanki mərc gəlmişdi ki, biz keçə bilmərik.

Əgər belə idisə, külək mərci uduzmuşdu, çünki biz artıq keçmişdik.

İndi növbə kirşənin idi. Dağlılar kirşəni uçurumun əksinə doğru çəkдилər və beləcə, kirşə də keçdi.

– Hələ neçə verst yol qalıb? – deyə arabaçılardan soruşdum.

– On verst.

– Əzizim Moyne, əgər istəyirsənsə kirşəyə min, mən isə bu on verst yolu piyada gedəcəyəm.

– Mən lap yorulub əldən düşmüşəm, – Moyne dedi.

– Elədirsə, kirşəyə qalxın, mənsə ayaqla gedirəm, bax, belə... arxayın olun, mən kirşədən tez, sürətli gedəcəyəm.

Moyne yenidən kirşənin üstünə qalxdı.

Elə yüz addım getməmişdi ki, mən onun çubuq kimi tullandığını gördüm. Sonra o, gözümə dəymədi. O, əlləri üstə artıq sizə danışdığım dağ çaylarından birinə düşmüşdü. Mən onun güldüyünü və eyni zamanda söyüş söydüyünü eşidib sakitləşdim.

– Hə, necədir, yenə qalxıb kirşənin üstündə oturacaqsan? – dedim.

– Xeyr, daha bəsimdir, – dedi, – piyada gedək.

Biz piyada getdik, ancaq hər addım atdıqca yarım metr qarın içinə girirdik. İki verst yol getdikdən sonra:

– Ah, vallah, əldən düşdüm, mən yuxarı qalxıram, – deyə Moyne dilə gəldi.

Mən Qriqorinin əlindən yapışdım, bir-birimizdən tuta-tuta irəliləməyə başladıq.

– Qriqorinin əlindən yapışın, – Moyneyə dedim, o iki dağlıdan birinin əlindən də mən tutaram, o birisi isə kirşədən göz-qulaq olar.

Təklif bəyənilmədi və biz tərpendik.

– Vergili haqqında nə fikirdəsiniz? – Moyne məndən soruşdu.

– Centiyin Rasin haqqında dediyindən savayı bir şey deyə bilmərəm, – yaramazın biridir! – söylədim.

– Oy! Oy! Bu nə deməkdir?

Bu həyəcanlı nida Moynenin səsi idi.

Biz ayaq saxladıq. Yolun böyük bir hissəsini sel basmış, böyük maneə yaratmışdı. Dağda açılmış bu böyük xəndəyin elə qorxunc görkəmi var idi ki, biz ayaq saxlayıb buranı keçib-keçməyəcəyimiz barədə düşünməyə başladıq. Xoşbəxtlikdən, dağlılar bu yeri yaxşı tanıyırmışlar, onlar bizə ürək-dirək verdilər və dağlılardan biri gözümüzün qabağında keçib o biri tərəfdə dayandı. Biz özümüz dizə qədər suya girərək keçdik. Kirşə də kanala oxşar, kənarları qayalıq, daşlıq olan bu yeri çox çətinliklə də olsa keçdi.

Yol yenə yoxuş idi və biz lap aşağıda axan çayla bir bərabərdə idik.

Hələ altı verst yolumuz qalmışdı.

Biz taqətdən düşmüşdük, ayaqlarımız elə donmuşdu ki, artıq onları hiss etmirdik, ancaq buna baxmayaraq, alnımızdan puçur-puçur tər axırdı.

Külək güclənir, qar daha da artırdı. Qarşdakı nəzarət məntəqəsinə mümkün qədər tez çatmaq lazım idi. Əgər bu dərənin dibində qar çovğunu bizi haqlasaydı, yəqin ki, sağ çıxma bilməz, elə buradaca tələf olacaqdıq.

Hamıdan qabaq mən yenidən kirşəyə oturmağı təklif etdim, təklif qəbul olundu. Kürklərimizə bürünüb yerimizi tutduq. İki nəfər dağlı isə kirşənin yanlarından tutaraq irəliləyirdilər; bununla biz onlara daha tez getməyə yardım edirdik, onlarsa kirşəni aşmaqdan qoruyurdular.

Gözlərimi yumub özümü taleyin ümidinə buraxmışdım, əgər mən ona lazım idimsə, qoy tale özü mənə yar olsun. Hərdənbir gözlərimi açır, ancaq qar örtüyündən savayı başqa şey görmürdüm, külək sanki gözlərimizin önündə bu örtüyü silkələyirdi, iki addımlığımızda isə çay nəərə çəkib gurlayırdı.

Nəhayət, mənə elə gəldi ki, haradasa işıq görürəm.

– Nəzarət məntəqəsinə çatırıq? – soruşdum.

– Xeyr, bu Molit kəndidir.

– Bəs, nəzarət məntəqəsi?..

– Hələ üç verst var.

Bu gecə gəldiyimiz yolla bərabər mənə nağıl kimi gəlirdi. Biz günortaya yola çıxmış, saat üçdə dağı aşıb keçmiş, düz beş saata aşağı enmiş və belə hesab etmişdik ki, saatda dörd mil yol gedirik; əslində isə, cəmi otuz verst, yəni ümumilikdə yeddi mil yarım yol getmişdik.

Biz işıq gələn yerə çatdıq, bura balaca bir mehmanxana idi. Həmin bu mehmanxanaya girdik, aclıq və yorğunluq bizi əldən salmışdı, bir sözlə, yarımcan idik; xoşbəxtlikdən, burada yeməyə çörək tapdıq, çörək nə çörək... qır-duz... inanın, başqa vaxt olsaydı, ona dilimizin ucunu da vurmazdıq, ancaq elə ac idik ki, bu çörək bizə bal kimi şirin gəldi və təbii ki, dağlılar da bizim ziyafətimizə qoşuldular. Susuzluğumuzu dörd-beş parç Minqrel çaxırı ilə yatırdıq və yenidən kirşəyə əyləşib qalan yolun yaxşı olub-olmadığını soruşduq.

– Əladır! – mehmanxananın sahibi cavab verdi.

Biz inamla yola düşdük.

Heç yüz addım getməmişdik ki, adamlarımızdan ikisi qarın, üçüncüsü isə suyun içindəydi.

Bu dəfə qərara gəldik ki, yolun qalanını piyada gedək; belə də etdik və çovğunda-qiyamətdə növbəti nəzarət məntəqəsinə çatdıq; əgər yolumuz bir verst də uzansaydı, yəqin ki, gəlib bura çıxma bilməyəcəkdik – bütün dağ sanki zəlzələdən silkələnirdi.

İki saat sonra Timofeydən bizə xəbər gəldi ki, araba heç dağı aşı bilməyib, sevimli əşyalarımızı və Timofeyi görmək istəyiriksə, ona kirşə və öküz göndərməliyik.

Mən əntiq varlıq kimi Timofeyə hörmət edir, onu dəyərləndirirdim, ancaq qiymətli əşyalarımıza daha çox canım yanırıdı; buna görə də Timofeyə xəbər göndərdim ki, narahat olmasın, günü sabah ona kömək göndərəcəyik.

LIV FƏSİL

MOLİT

Kirşədə olan əşyalarımızı gətirib nəzarət məntəqəsindəki otaqların birinə qoydular. Moyne və Qriqori elə yorulmuşdular ki, kürklərini salıb üstündə uzanmağa heyləri qalmamışdı. Onlar elə çamadanların üstünə çul kimi düşüb, oradaca yuxuya getdilər.

Mən yorğunluğa onlardan bir az babat sinə gərərək birtəhər yatağımı düzəldib yatdım.

Nəzarət məntəqəsinin binası möhkəm tikilməsinə baxmayaraq, küləyin gücündən bütün gecəni tir-tir titrədi, silkələndi, sanki külək onu bünövrəsindən qoparıb atmaq istəyirdi. Gecə iki dəfə yerimdən qalxıb qapıya çıxdım. Qar ara vermədən yağırı.

Nəhayət, dan yeri ağarmağa başladı, əgər buna ağarmaq demək olardısısa...

Mən diribaş kazakların birindən xahiş edərək, bir rubla bir gün əvvəl şam etdiyimiz kəndə getməyə və oradan Sippaya göndərmək üçün at, ya da öküz kirayələməyə razı saldım. Adətən, kazaklar bir rublun xətrinə əllərindən gələni edib tapşırıqı tez yerinə yetirməyə çalışırlar, bu dəfə də kazak işə həvəslə girişdi, ancaq nədənsə, bir saat sonra geri qayıtdı. Sən demə, külək elə güclü əsirmiş ki, o, heç gedə bilməyib.

Saat üçdə Qriqori ata mindi. Qasırğa bir az səngimişdi. O, kəndə gedib kəndxuda ilə danışdı, o isə imkan olan kimi kirşə və öküzləri göndərəcəyinə söz verdi.

Biz bu vədə ümid edərək gözlədik və bir gün belə keçdi.

Saat dördə yaxın kirşə ilə bir Kutaisi imeretlisi gəlib çıxdı. Bu yerlərdə nə qədər kasıb zadəgan olsa da, mütləq yanında iki nökeri olurdu.

Mən boynuna ağ örtük salmış bu adam kimi yaraşlıq çöhrəsi olan şəxsə nadir hallarda rast gəlmişəm. Onun əynində uzunqol gürcü libası, altında isə arxalıq vardı; belinə bağladığı türk kəmərinədən xəncər, qılınc və tapança asılmış, enlibalaq ləzgi şalvarını dizinə qədər olan uzunboğaz çəkmələrinin içinə salmışdı.

O, Qoridən gəlirdi və mənə iki xəbər gətirmişdi. Birinci xəbər bundan ibarət idi ki, nəzarət məntəqəsinin qasidi mənim açarlarımı Qoriyə qədər gətirmiş, lakin Lyakva çayını keçə bilməmişdir.

İkinci xəbər də bu idi ki, üç şinelinə və kürkünə bürünmüş Timofey isti tonqalın başında oturub hələ də atların və öküzlərin yolunu gözləyir. Onun yanında nə at var idi, nə də arabaçı; onu Suramidən gətirən arabaçı isə görəndə ki, Timofey guruhur yanan ocağın başında yerini rahatlayıb və ona heç məhəl qoymur, çıxıb getmiş, Timofeyinsə heç tükü də tərpənməmişdi. Mən qorxusundan çayı keçə bilməyən qasidin əhvalatını iki dəfə təkrar soruşdum, halbuki bu çayı vacib tapşırıq dalınca getməyən adi yolçular belə, çətinliklə də olsa,

sağ-salamat keçib gedirlər. Onda siz soruşa bilərsiniz ki, bəs onun apardığı məktubların aqibəti necə olacaq?

Əlbəttə, nə vaxt o, qorxusuna qalib gəlib çayı keçsə, məktublar da onda öz ünvanına çatacaq.

Bu dəfə yeməyimizi özümüzə götürmüşdük. Biz imeretlini də şam yeməyinə dəvət etdik, ancaq pəhriz günü olduğundan o, təklifimizi qəbul etmədi. Onun özünün iki duzlu balığı vardı. Həmin balıqlardan birini mənə təklif etdi və mən də onu böyük məmnuniyyətlə qəbul etdim – o, balığı mənə təmiz ürəklə təklif etmişdi.

Bir şeyə inanmaq mümkün deyil – bu da kasıblamış ağaların son dərəcə təmkinli olmasıdır. Siz yolboyu onlara – knyaz, yaxud zadəganlara rast gələ bilərsiniz; onları at belində, çiyində şahin, mandolinada çalaraq həzin səsle hansısa bir qəmli nəğməni zümzümə edən görərsiniz, belələrini təpədən-dırnağa qədər silahlanmış və zövqlə geyinmiş iki nökrər müşayiət edir. Bu nökrərdən birinin səbətində pəhriz günləri üçün nəzərdə tutulmuş iki-üç duzlu balıq, o birinin səbətində isə adi günlər üçün duzlu toyuq əti olur. Onlar nəzarət məntəqələrinin birində dayanır, çay sifariş edirlər – bu yerlərdə çaysız keçinmək olmaz, hər üçü əlləri ilə eyni qabdan adi günlərdə yarım toyuğu, pəhriz günlərində isə yarım balığı yeyir, hamısı eyni fincandan şərab içir və düz bir gün ağızlarına heç nə qoymurlar. Beləliklə, otuz-qırx mil yol gedib mənzil başına çatarlar, iki gün ərzində əlli qəpikdən artıq xərcləməzlər.

Bizim bu imeretlinin şahini yox idi, ancaq mandolinası vardı; axşam, şam yeməyindən sonra biz bu alətin səsini eşitdik, balığa görə təşəkkür etmək bəhanəsilə onun otağına getdik. İmeretli otağın bir küncündə türksayağı bardaş qurub oturmuşdu, iki nökrəri isə onun yanındaca uzanıb musiqiyə qulaq asırdılar.

Onu da deyim ki, mən ömrümdə heç vaxt belə şairanə, gözəl səhnə görməmişəm.

Biz içəri girəndə o, yerindən durmaq istədi, ancaq biz onun çiyindən basıb oturduq; o, mandolinanı kənara qoymaq istədikdə, biz çalib-oxumasını xahiş elədik. O, istədiyimiz qədər çaldı və oxudu.

Oxuduğu bütün nəğmələr sadə, həzin və qəmgin idi, ancaq bu nəğmələri saatlarla yorulmadan dinləmək olardı. Bu nəğmələr sizə layla çalır, ancaq yatırtmır və ayıq halda sizi başqa bir aləmə aparır.

Mən bir şeyi deməyi unutdum ki, Sippadan bu yana biz artıq Gürcüstanda deyil, İmeretiyada idik. Doğrudur, İmeretiya da Gürcüstandır, ancaq əyalətlərin danışdığı fransız ədəbi dilindən necə fərqlənirsə, İmeretiya ləhcəsi də gürcü ədəbi dilindən bir o qədər seçilir. Vaxtilə İmeretiya Kolxidanın bir hissəsi imiş və onun tarixi gah romalılardan, gah iranlıların, əksər hallarda isə gürcülərin tarixi ilə birləşir. Bir vaxtlar İmeretiya Akbarlar çarlığının bir hissəsi kimi Gürcüstandan ayrı imiş, ancaq Gürcüstan çarları nəslinin irsi mülkiyyəti kimi qalır; bu, vaxtilə Qalliya hersoqluğunun İngiltərə taxtına məxsusluğuna oxşayır, ancaq 1240-cı ildə İmeretiya

öz müstəqilliyini elan etmiş, özünün ayrıca çarı olmuşdur, bu çarlardan sonuncusu 1819-cu ildə Trabzonda dünyasını dəyişən II Solomon idi.

Kolxidanın tərkibində İmeretiyadan başqa iki müstəqil knyazlıq da vardı: Quriel və Minqrel. Biz bunlardan birinin yanından ötəcək, ikincisindən isə keçib gedəcəyik.

Kolxida xalqının gözəlliyi barədə biz avropalıların heç bir təsəvvürü yoxdur; onların kişiləri xüsusilə yaraşıqlıdırlar: qədd-qamətli, boy-buxunlu, cəlbədici və şux yerişli olurlar, ən nimdaş nöqərləri də knyaza oxşayır.

Ancaq İmeretiyada tədricən papağı çalma əvəz edir. Hal-hazırda imeretlilər, quriyalılar və minqrellər rusdan çox türkə oxşayırlar.

Ancaq bununla belə, türklər onlara qarşı amansız müharibə aparırlar.

Elə gün olmaz ki, lazlar sərhədi keçib ya bir qadını, ya da bir uşağı oğurlayıb Trabzonda qul kimi satmasınlar. Bir neçə ay bundan əvvəl, onlar bütöv bir ailəni oğurlayırlar. Quriyalılar olduqca igid, döyüşkəndirlər; bu dəfə də bütün kənd ayağa qalxır, onların izinə düşüb təqib edirlər. Uşaqlar qışqırıb səs-küy salmasın deyə, oğrular onları qılıncdan keçirirlər, balaca bir qız uşağını isə boğurlar; bir başqa uşaq isə çox ciddi-cəhddən sonra arxasında bağlanmış qollarını açmağa müvəffəq olur, bunu görənlər həmin bu qızı çaya atırlar və o, suda boğulub ölür.

Bu yaxınlarda Batumun rəsmi konsulu, daha doğrusu, insan alverinin qarşısını almaq məqsədilə təyin olunmuş dövlət xadimi çoxdan oğurlanıb ayrı-ayrı adamlara satılmış ana ilə qızını əsirlikdən azad edir; onlar uzun ayrılıqdan sonra bir-birinə qovuşanda məlum olur ki, hər ikisi öz ana dillərini unudublar.

Öz ailələrində çox acınacaqlı vəziyyətdə yaşayan çərkəz qadınları tamamilə başqa cürdürlər, onlar satılmağı bir xoşbəxtlik sayırlar, gürcü, imeret, quriya və minqrel qadınları isə bu fikirdən dəhşətə gəlirlər, onlar əsir düşməmək üçün kişi kimi vuruşurlar, özlərini müdafiə edir və müqavimət göstərirlər. Əslində, onlar hamısı çox gözəl olduqlarına görə, demək olar ki, çox vaxt paşalara və zəngin türklərə satılırlar və öz gələcəklərini var-dövlətlə təmin edirlər.

İmeretli kişilər ya gürcü, ya da çərkəz kimi geyinirlər, yalnız başlarına ucuşuş gürcü papağı, yaxud yumru çərkəzi papağı əvəzinə, ya Lukanın – Luka bizim imeretlinin adıdır – başındakı çalmadan, ya da ki, ayıdöşəyi formasında təsək qoyurlar. Rəiyyət əhli başına hamısı qırmızı, yaxud yaşıl sapla naxışlanmış qara təsək, knyazlar, yaxud ali mənəblilər isə qızılı sapla naxışlanmış ağ, qırmızı, yaxud yaşıl təsək qoyurlar.

Belə təsəkdən məndə ikisi var: bunlardan birini mənə Minqrel hakiminin doqquz yaşlı oğlu, sevimli knyaz Niko, o birini isə knyaz Solomon İnqheradze bağışlamışdır.

Bu xalqlar hamısı döyüşkəndir, həmişə bütün təhlükələrə hazırdırlar; onlar üçün həyatın heç bir dəyəri yoxdur, başqa sözlə, bukinin bircə çağırışına bənddirlər, onun səsini eşidən kimi, dərhal hazır şəkildə, yəni silahlı, yaraq-

yasaqlı gəlib bir yerə yığışar, səbəbini belə bilmədən öz həyatlarını təhlükəyə qoymaqdan, ölümün qoynuna atılmaqdan çəkinməz, hətta tanımadıqları, nabələd adamlara da hücum edərlər.

Buki öküz buynuzundan hazırlanan böyük şeypurdur; çox səliqəli, yaraşıqlı işlənmiş bukinin harasından istəsən tuta bilərsən. Yeri gəlmişkən, deyim ki, mən bunlardan ikisini tapa bildim. Onların çıxardığı səsi bir mil məsafədən eşitmək olur.

Mən bütün gecəni Lukanın mandolina nəğməsini dinləməklə keçirdim, Moyne isə onun şəklini çəkdi.

Gecə çovğun sakitləşdi və göyün üzü açıldı. Havanın belə dəyişməsinə baxmayaraq, yenə də on beş dərəcə şaxta vardı və yol gediş-gəliş üçün az da olsa babat idi; səhəri gün rəisin söz verməsinə baxmayaraq, heç kəsin gəlmədiyini görəndə Qriqori ata mindi və Sippaya qədər getmək qərarına gəldi.

Bütün bunlar qiymətli vaxtın itirilməsi demək idi; gəmi yanvarın 21-də yola düşürdü, bu gün isə ayın 17-si idi, yanvarın 11-də yola çıxmağımıza baxmayaraq, hələ yolun yarısını getmişdik.

Bu altı gündə vur-tut otuz altı mil yol gəlmişdik, yəni günə beş mil düşürdü.

Qriqori günortaya yaxın qayıdıb gəldi; o, Sippaya getmiş, arabanı qapının ağzında, Timofeyi isə buxarının yanında böyrünü istiyə verdiyi yerdə görmüşdü.

O, üç rubla bir kirşə və dörd öküz kirayələmiş, Timofeyi şah tənbəli kimi gətirib gəlmişdi. Timofey Qriqorinin gəlişinə nə sevinmiş, nə də narazı qalmışdı; əgər onun dalınca heç kəs getməsəydi, beləcə böyrünü yerə verib özünü isitməklə məşğul olacaqdı.

Bu Timofey necə də sarsaq idi, mən Moynenin onun şəklini çəkmədiyinə çox təəssüf edirəm!

Timofey saat birdə gəlib çıxdı, indi bizim üç kirşəmiz vardı. Mən bundan istifadə etmək istədim; eyni zamanda sevimli imeretliyə xoş olsun deyə – nəzarətçi ona at verməkdən imtina etmişdi – nöqərləri ilə bərabər onu da özümüzlə aparmaq qərarına gəldim.

Nəzarətçi bizim niyyətimizi başa düşənə qədər səsinə çıxartmırdı, ancaq görəndə ki, Luka da bizimkilərə qoşulub gedir, bildirdi ki, kirşələr onsuz da həddindən artıq yüklənib, ona görə onlara əlavə adam minə bilməz.

Mən inadımdan əl çəkmirdim: biz buraya iki kirşə ilə gəlmişdik, indi isə əlavə üç arabamız vardı, Qriqori də özü ilə bir kirşə gətirmişdi və dünyanın hər bir ölkəsində, o cümlədən də İmeretiyada üç at üç adamı çəkib apara bilərdi... Buna görə də mən dediyimin üstündə durmuşdum.

Ancaq bədbəxtlik burasında idi ki, mən nəzarət məntəqəsinin rəisinə öz etirazımı nəzakət qaydaları çərçivəsində bildirdim; görünür, çox tərbiyəli olmaq da axmaq adətdir; bu adət üzündən mən bir neçə dəfə arabaçılarla dalaşmalı olmuşam; kobud adam qarşısındakının nəzakətlə, hörmətlə davranmağını həmişə qorxaqlıq kimi qəbul edir; Molitin məntəqə rəisi də işi bu yerə çatdırdı. O, əlini uzadıb, arabaçının əlindən yüyəni almaq istəyirdi ki, bir yumruqla yerə sərildi

və qarın içərisinə yuvarlandı, sonra dinməz-söyləməz ayağa qalxdı və öz otağına keçdi. Belə yumruq vurmağı mənə iyirmi il bundan əvvəl Lekur öyrətmişdi.

Mən özümdə heç bir günah görmədən tövləyə getdim, üç at gətirdim və kirşələrin hərəsinə bir at da əlavə etdim. Luka bu üç at üçün pul vermək istədi və bu niyyətlə də nəzarət məntəqəsi rəisinin yanına getdi. Luka onun qəzəbinin soyuduğunu görmüş və pulu vermişdi. O, qayıdıb gəldi və biz yola düşdük.

Mən hələ də özümə gələ bilməmişdim, yola düşərkən nəhs fikirləri özümdən kənar etmək istəyirdim; kirşə məni silkələdiyindən, onun dalınca piyada getməli olmuşdum.

Xoşbəxtlikdən, Luka yanımda idi, kəndirlə arabaya bağladığımız yüklərin üstündə uzanmışdı.

Mən kirşəyə çatıb onun üstünə qalxdım, bu dəfə ikimiz də yan-yana oturduq və yenidən yola düşdük.

Moyne ilə Qriqori qabaqda, Luka və mən isə onların arxasınca gedirdik, lap axırda isə Lukanın iki nökrəri və Timofey gəlirdilər.

Arabaçımız tez-tez arxaya çevrilib Timofeyin arabasına baxırdı, mən onun bu “marağının” səbəbini soruşduqda, dedilər ki, arxa kirşəni onun ilk dəfə at sürən kiçik qardaşı idarə edir.

Bu izah Timofey və onun iki nökrəri üçün təsəlliverici deyildi, belə ki, at sürməyi öyrənmək üçün seçilmiş vaxt çox əlverişsiz, yol isə çox narahat, təhlükəli idi, bunun üçün vaxt da az idi.

Ancaq tərsinə oldu: ürəyi qardaşının yanında qalan arabaçımız tez-tez geri çevrildiyindən müvazinəti itirdi; diqqətsizlik edərək kirşəni aşdı və hamımız yerə töküldük.

Buna baxmayaraq, arabaçının bu səhvi onun xeyirxah niyyətindən, qardaşına olan qayğısından irəli gəldiyindən, mən yalnız xəbərdarlıq etməklə kifayətləndim və özümün də onun bir qardaşı olduğumu bildirdim; əlbəttə, mən ona çox yaxın olmasam da, bizi sağ-salamat mənzil başına çatdırması üçün ona pul vermişdim, ən azından, o, mənim və özünün qayğısına qalmalı idi.

Arabaçı üzr istəyərək dedi ki, qardaşını çox istədiyindən geri çevrilib, qışqıraraq qabaqda çuxur olduğunu ona xəbər vermək istəmiş, özü isə ehtiyatlı olmağa macal tapmadığından müvazinətini itirmişdi.

Onun tədbirliliyinin nəticəsi göz qabağında idi: qardaşının arabası aşmamışdı, ancaq mən yerdə idim.

Biz yolumuza davam etdik. Bizim arabaçımız Dantenin “İlahi kome-diya”sında Şeytanın boynunu qırdığı məhkumlara oxşayırdı. Nəticədə bu məhkumların başı arxaya çevrilmişdi; ancaq Dante ömürlük əziyyətə məhkum edilmiş bu adamları arabaçı etmək fikrində deyildi.

Mən elə bu haqda fikirləşirdim ki, arabaçımız yenə bir çuxur gördü və qardaşına xəbər vermək üçün dübarə arxaya çevrildi və həmin anda da biz – Luka və mən altı fut hündürlüyündə qarın içinə yumbalandıq.

Yerimdən qalxdım, arabaçının yanına gedib atını saxladım, Qriqorini çağırıb sözlərimi bir-bir ona tərcümə etməsini xahiş etdim.

Mənim çox yığcam, ötkəm, bir neçə sözdən ibarət çox ciddi danışığım adamın yeddi qatından keçirdi:

– Bax, sənə son dəfə tapşırıram, bir də çevrilib arxaya baxsan, əlimdəki qırmancı sifətinə çırpacağam, – və bu dediklərimə şübhə yeri qoymamaq üçün əlimdəki qırmancı ona göstərdim.

O, böyük Allaha, bütün müqəddəslərə and içdi ki, əgər bundan sonra qarşısında bir xəndək, çuxur, hətta uçurum görsə, çevrilib arxaya baxmayacaq.

Lakin heç bir verst getməmişdik ki, arabaçı yenə arxaya baxdı, onun başını döndərməsi ilə Luka və mənim yerə sərilməyimiz bir oldu.

Doğrudur, heç yerim ağrımadısa da, qəzəblə yerdən qalxdım, artıq onun bizi ələ saldığını görəndə lap özümdən çıxdım və dediyim cəzanı həyata keçirdim, ancaq yenə də onun üzünə vurmaq əvəzinə, Sezar Farsalı vurduğu kimi, çiyinlərinə bir neçə qırmanc zərbəsi endirdim.

Sonra əmr etdim ki, kiçik qardaşın sürdüyü araba qabağa keçsin.

Belə olduqda “səhnə” dəyişdi, ancaq tamaşa yox, aktyorlar dəyişdi və biz tamaşa göstərmək əvəzinə seyrcilərə çevrildik. Timofey və iki nökrər hər addımbaşı kirşəqarışq aşmağa başladılar, onların belə “şairanə” yıxılmaları öz gözəlliyilə bizim üç dəfə yıxılmağımızı kölgədə qoydu.

Əgər bizim yıxılmağımız uşağın yıxılmağına oxşayırdısa, Timofeylə iki nökrərin yıxılması əməlli-başlı yıxılmaq idi. Elə vaxt olurdu ki, arabaçıların üçü də sanki sözləşibləmiş kimi elə edirdilər ki, biz də daxil olmaqla, bütün yeddi nəfər birdən yerə – qarın içinə yuvarlanırdıq.

Bu belə çox davam edə bilməzdi, ona görə yox ki, biz möhkəm əzilirdik, ona görə ki, bu “yıxılmalar” bizi yolumuzdan ələyirdi. Biz hər kirşədən bir atı açdıq Luka və onun iki nökrəri həmin atlara mindilər. Atların üstünə yəhər əvəzinə kürklərimizi saldıq.

Bundan sonra vəziyyət yaxşılaşdı, yalnız çayı keçərkən Moynenin ayağı böyük bir daşa ilişdi və ağzı üstə suya yıxıldı; Timofey isə düz uçuruma diyirləndi, ancaq xoşbəxtlikdən, bir ağacdən yapışmağa macal tapdı və beləliklə, biz növbəti nəzarət məntəqəsinə sağ-salamat çata bildik.

Axşam düşürdü, dağlar get-gedə kiçilir, adama elə gəlirdi ki, hər enişdən sonra düzənlik başlayacaq, ancaq enişdən sonra qarşımızda yeni bir dağ ucalır və biz növbəti enişdən sonra hamar yola, düzənliyə çatmağa ümid edirdik.

Bu minvalla bir saatdan çox yol getdik.

Nəhayət, gəlib çayın sahilinə çatdıq. Lakin çayda su az olduğundan, yəni çay dayaz olduğundan, kirşələrə ağırlıq olmasın deyə, biz kirşələrdən düşüb tək-tək keçməli olduq; o biri sahilə çatanda indiyə qədər rast gəlmədiyim füsunkar bir mənzərə ilə üzləşdim.

Bizim dayandığımız yerdə, çayın üstündə hündür bir dağ ucalırdı – biz bu dağın başına çıxmalı idik, onun lap zirvəsində isə qarın içində qədim bir qalanın xarabalıqları görünürdü.

Atla qabaqda gedən Lukanı səslədim və ondan bu xarabalıqlar haqqında bir şey bilib-bilmədiyini soruşdum.

O, cavab vermək əvəzinə gülməyə başladı. Bu mənim marağımı daha da artırdı; o tərəddüd edirdi, mən inadımdan əl çəkmirdim.

– Biz imeretlilər, – nəhayət, o dilləndi, – sadə adamlarıq. Buna görə sizin kimilərin bizi ələ salmağı ədalətsizlikdir. Sadəcə, atalarımız bizə nə deyibsə, öyrədibsə, biz də onu təkrar edirik.

– Yaxşı, atalarınız sizə nə deyib ki? – soruşdum.

– Əşi, onların dediyi nağıl kimi bir şeydir, heç inandırıcı deyil.

– Qoy nağıl olsun, danış görək bu nə nağıldır?

– Eşitmək istəyirsiniz?

– Xahiş edirəm.

– Yaxşı, elə isə, qulaq asın. Atalarımızın dediyinə görə, bu qala lap çoxdan, uzaq keçmişdə, heç kimin tanımadığı bir məmləkətdən gəlmiş Yason adlı bir nəfər tərəfindən tikilmişdir. Bu adam bizim yerlərə əslində qızıl dərinini – qızıl yunlu dərinini tapmaq üçün gəlmiş. Təbii ki, mən bunların heç birinə inanmıram, ancaq İmeretiya camaatından kimi dindirənsəniz, sizə bu yerin Yason qalasının xarabalıqları olduğunu söyləyəcək və bu əfsanəni danışacaq. Hə, necədir, – o, sözünə davam etdi, – bu qızıl yunlu dəri əhvalatı sizə gülməli görünür ki?

– Zərrə qədər də, bilirsiniz, mən bu dediyiniz əhvalatı lap uşaqlıqdan eşitmişəm.

Luka təəccüblə mənə baxdı.

– Bu əhvalatı sizə Fransada danışblar?

– Bu, bizim məktəb dərslərlərində vardır.

Bu sözdən sonra o, mənə şübhə ilə baxdı.

– Məni ələ salmırsınız ki? – soruşdu.

Mən ona əl uzatdım və o mənim sözlərimdə heç bir yalan olmadığını yəqin etdi.

– Bəs, yaxşı, bu Yason hara qədər gedib çıxıb? – ondan soruşdum.

– Elə bura qədər, onun səfəri bu qalada başa çatır. Sonra o, gəmiyə minib geri qayıtmağa, yoldaşları ilə bərabər bu yerlərdən uzaqlaşmağa məcbur olur. Əfsanəyə görə, o, yerli camaat tərəfindən qovulur, ancaq deyirlər, Yason çıxıb gedəndə qızıl yunlu dəri ilə bərabər çarın qızını da qaçıraraq aparır.

İndi bərə ilə o biri taya keçmək növbəsi mənim kirşəmə çatmışdı; mən xalqların sehrli xatirələrdə yaşada-yaşada bu günə qədər qoruduqları və Troya müharibələrindən otuz beş il əvvəl baş vermiş bu gözəl hekayə haqda düşünərək kirşə ilə çayın o biri tayına keçdim.

Biz Quranda adı çəkilən, ülgücdən də nazik qıl körpü kimi ensiz bir cığırda sürünə-sürünə dağa qalxdıq; iki dəfə az qaldı ki, mən bu cığırdan yumbalanıb böyürdəki qayalara çırpıla-çırpıla aşağı yıxılıam.

Bir saatdan sonra mən İmeretiyanın mərkəzi Kutaisiyə, qədim Kotisə, bəzilərinin dediyinə görə, vaxtilə Medeyanın vətəni olan qədim Eaya daxil olurdum.

LV FƏSİL

KUTAIŞI, KUTAYS, KOTİS, EA

Biz kitabımızın bir-iki səhifəsində fərziyyələr dəryasına baş vuraraq faciə rollarının məşhur aktrisası madam Ristorinin bizə ifa etdiyi müəmmalı kabusu bir anlığa da olsa xəyalımızda canlandırmağa çalışacağıq.

Müasir İmeretiyanın, və ya bütün qədim Kolxidanın paytaxtı Kutaisi, Kutays, bəzilərininsə Kotis adlandırdıqları şəhərin tarixi ta qədim dövrlərə gedib çıxır. D'Anvil qəti şəkildə bildirir ki, bu, Medeyanın vətəni qədim Eadır. Onun fikrincə, bu şəhərin əsası İsanın zühurundan min iki yüz il əvvəl, Roma imperiyasının təşəkkül tapmasından min beş yüz il əvvəl pelazkilər tərəfindən qoyulmuşdur.

Bu şəhərdə qədim tikililərinin qalıqlarını axtarmaq mənasızdır, çünki söhbət xristianlıqdan çox-çox əvvəl mövcud olmuş bir şəhərdən gedir.

Orta əsrlər dövründə yaranmış bu şəhər, çox güman ki, qədim şəhərin yerində, sıldırım bir dağın zirvəsində, Faros mayakından sağda salınmışdır.

Müasir şəhər isə çayın sol sahilindəki düzənlikdə salınmışdır; bura ticarət üçün çox əlverişli bir yerdir, lakin eyni zamanda, qızdırma xəstəliyinin də mənbəyidir. Əslində, şəhərdən çox, böyük bir kəndi xatırladan bu yer, ayrı-ayrı evlərin toplusudur; böyüklü-küçüklü bağlar nizamla tikilmiş evlərin belinə dolanan qurşağa oxşayır, buranın geniş küçələri, nəhəng meydanları vardır. Evlər başdan-ayağa gildən-möhrədən tikilmiş və çöl tərəfdən əhənglə ağardılmışdır. Knyazların, ağaların və dövlətliələrin evləri isə taxtadandır.

Kutaisinin hətta qüsurları da onu daha gözəl, daha mənzərəli şəhərə oxşadır; yayda bu şəhər kölgəli ağacları və çaylarına görə Nuxa ilə müqayisə oluna bilər.

Biz alman mehmanxanasına düşmüşdük, burada hər şey avropasayağı və rahat idi. Burada şam edib gecələdik.

Ertəsi gün səhər doqquzda canişinin adyutantı polkovnik Romanov gəldi. O, qubernatorun tapşırığı ilə gəlmişdi və nəyəsə ehtiyacımız olub-olmadığını öyrənmək istəyirdi.

Üzücü yol yorğunluğundan sonra, onun bizə köməyi o olardı ki, bundan sonra gedəcəyimiz Maran yolu barəsində ürəkaçan bir şey desin.

Ancaq polkovnik Romanovun söylədikləri o qədər də təsəlliverici deyildi; onun dediyinə görə, bundan o yana biz kirşə ilə yola davam edə bilməzdik. Artıq atla getmək lazım idi.

Yolun altı-yeddi versti kifayət qədər yaxşı idi; bundan sonra isə tamamilə bərhad vəziyyətdəydi və yaxşı olardı ki, biz qarşdakı çayın çınqıllı yatağı ilə yolumuza davam edəydik. Bu, on iki-on beş verstlik yeganə yol idi.

Mən Gelat kilsəsinə getmək arzusunda idim, çünki Parisdə bizi inandırmışdılar ki, Dərbənd qapılarından biri bu kilsədə saxlanılır. Bizim bu ziyarətimizə

polkovnik Romanov da qoşuldu; onun tövləsində istədiyimiz qədər at vardı və özü bizə bələdçilik edəcəyinə söz verdi. Biz bu təklifi etirazsız qəbul etdik.

Atlar yəhərlənib hazır olana qədər şəhərə baş çəkdik. Bazar şəhərin düz mərkəzində yerləşir. Şərqdə bazar bütün şəhərlərin döyünən ürəyidir, bura gediş-gəlişin və həyatın canlandığı yerdir.

Kutaisinin bazarı indiyə kimi gördüyüm bazarlardan ən kasıbı idi. Mən burada yalnız iki yaxşı şey tapdım: biri – Aleksandrın qızıl medalı, ikincisi isə – qartalın caynağında tutduğu bir cüt gümüş şamdan. Qalan hər şey Dərbənddə, Bakıda, Nuxada və Tiflisdə gördüklərimizlə müqayisədə çox aşağı keyfiyyətli məhsullar idi. Buna görə də Kutaisi bazarında almalı bir şey tapa bilmədik.

Yeri gəlmişkən, elə bu yerdə Qafqaza səyahət edənlər üçün pulla bağlı bir neçə kəlmə deyək.

Rusiyada dövriyyədəki qızıl və gümüş sikkələrin sayı azalırdı, onlar yalnız dövlət kassalarında olurdu. Əsasən kağız pullar işlənir ki, bunlar da bir, beş, on, iyirmi beş, əlli, yüz rublluq əsginaslardır. Rusiyada bu kağız pulları da xırdalamaq müşkül məsələdir; belə ki, harada kağız rublu çıxarıb əlli qəpik qalığını istəsən, dərhal bu cavabı eşidərsən: “Məndə nə qızıl, nə də gümüş pul var!”.

Ancaq knyaz Baryatinski Davıdovun köməyi ilə mənim üçün min rubla qədər kağız pul xırdalatmışdı. Kutaisiyə gələndə mənim hələ yüz əllidən üç yüzə qədər kağız pulum vardı. Rusiyadan kənarda bu pullar papilyotka* kimi istifadə etməkdən savayı heç nəyə yaramazdı; mənim sə saçlarım anadangəlmə qıvrım idi və papilyotkaya ehtiyacım yox idi. Buna görə də mən müsyö Romanovdan xahiş etdim ki, qubernatorun köməyi ilə əlimdəki pulun heç olmasa yarısını gümüş pula dəyişməyə kömək etsin.

Sövdələşmə başladı. Nəhayət, söz verdilər ki, biz qayıdanacan pul hazır olacaq.

Atlar hazır idi, yolların buz bağladığına məhəl qoymadan atlara mindik və dağa tərəf üz tutduq. Yolun təxminən yeddi verstini atların cilovundan tutub piyada getdik, qorxurduq ki, minsək, onların ayağı sürüşər. Yalnız kilsəyə çatan-
dan sonra ətrafımıza arxayınlıqla göz gəzdirməyə cürət etdik. Yağan qar ətrafa yeknəsəq görkəm versə də, mənzərə çox gözəl idi. Əgər səfərimiz yay aylarına təsadüf etsəydi, bu yerlərin mənzərəsi yadımızda qalan ən gözəl xatirələrdən biri olardı.

Bu monastır Bizans memarlığının ən gözəl nümunələrindən idi.

Kilsədə hər şey mütənasiblik simvolu idi. Zaman divarlardakı qədim naxışların demək olar ki, hamısını pozmuşdu. Onların əvəzinə Qafqazda bütün gözəl məbədlərin görünüşünü korlayan şəkillər çəkilmişdi.

Kilsənin ümumi görünüşü insanı kədərləndirir, içəri natəmiz, kasıbdır. Bu isə ölkənin müflis vəziyyətdə olmasından xəbər verir.

Ancaq gördüklərimizin heç də hamısı qanqaraldıcı deyildi. İkonatasda çox

* “Papilyotka” (rusca) – saç burmaq üçün işlədilən kağız lülələr.

dəyərli iki-üç şəkil qoyulmuşdu. Müqəddəs qapıların sol tərəfindəki ikonatasda Məryəm ananın şekli qoyulmuşdur. Gelatdakı Məryəm ana obrazı hələ qədimdən öz möcüzələri ilə məşhurdur. Bu barədə çox rəvayət söyləyirlər.

İsa peyğəmbərin ölümündən sonra onun həvariləri dinlərini yaymaq üçün dünyanı öz aralarında bölürlər, müqəddəs Andreyin payına Qafqaz düşür.

Bu vaxt müqəddəs Məryəm İsanın dəsmalını üzünə tutur və onun cizgiləri parçaya həkk olunur, bu parçanı isə müqəddəs Andreyə verir.

Apostol Borjomi və Axaltsix arasında yerləşən Aznaura gəlir. Burada hökmranlıq edən kraliçanın gözünün ağı-qarası bircə oğlu vəfat edibmiş. Müqəddəs Andrey Məryəm ananın təsvirini mərhuma toxundurur və o, dərhal dirilir.

Bu möcüzə hamının gözü qarşısında baş verir və müqəddəs Andrey böyük müvəffəqiyyətlə burada xristianlığı yaymağa başlayır. Bunu gören bütperəstlər təşvişə düşürlər və həvariyyə qarşı mübarizəyə başlayırlar. Nəhayət, bütperəstliklə xristianlıq arasında yaranan bu mübahisəni əsl Qafqaz üsulu ilə yoluna qoymağı qərara alırlar, yəni xristian və bütperəst müqəddəsləri arasında təkbətək yarış təşkil olunur.

Onları eyni çadıra salırlar: bir tərəfə müqəddəs Məryəmin şekli, digər tərəfə isə bütlər qoyulur və çadırdakılar – müqəddəs Andrey və bütperəst kahinlər bütün gecəni səhərə qədər ibadətlə keçirirlər.

Səhər açılanda hamı bütün bütlərin sınıb-dağıldığını görür, müqəddəs Məryəmin şekli isə necə qoyulmuşdusa eləcə də dururdu.

Bu qəribə hadisədən sonra hamı – kraliçə və onun bütün təbəələri həqiqi dini qəbul edirlər.

Sonralar islam dininin tərəfdarları ölkəyə hücum edəndə indiyə qədər xarabalıqları qalan Aznaur kilsəsi yandırılır, ancaq mömin xristianlardan biri müqəddəs təsviri torpağa basdırıb gizlədir. Əsrlərlə yerin altında qaldıqdan sonra onu tapıb yenidən Gelat kilsəsinə aparırlar.

Şəklın qeyri-adiliyi ondadır ki, indiyə qədər mövcud əfsanənin əksinə olaraq, burada müqəddəs Məryəmin gözləri qaradır. Əllərindən və sifətindən başqa şəklın əsas yerləri yunanlardakı kimi başdan-ayağa qiymətli qaş-daşlarla bəzədilmişdir. Bu, XV əsrin ən qiymətli xəzinələrindəndir.

Tayı-bərabəri olmayan bu şəkildən başqa, burada qiymətli ikonalar çoxdur. Bunlardan biri müqəddəs Georginin ikonasıdır, deyilənlərə görə, o, başdan-ayağa qızıldandır, ancaq hər halda, onun tarixi çox qədimdir.

Doğrusunu desək, bütün bu qiymətli xəzinələr zir-zibilin və çirka-bın içərisində insanın ürəyini ağrıdırdı. Lakin bütün bunlar hələ görəcəyimiz qiymətli şeylərin yanında heç nə idi.

Bizi keşiş cübbələrinin saxlanıldığı, kilsəyə bitişik tikiliyə apardılar. Buranın döşəməsi yunan dilində, yəqin ki, çox qiymətli əlyazmalarla döşənmişdi. Bizə keşişlərin paltarlarını gətirdilər. Ağzı möhkəm bağlanmış sandıq xalça-

ya bükülü idi, xalçanı götürüb sandığı açdılar, onun içərisindən başdan-ayağa qiymətli qaş-daşla, muncuqlarla bəzədilmiş, qədimi naxışları olan bir neçə qiymətli keşiş paltarları və İmeretiya çarlarının tacını çıxartdılar. Bu əşyalar qızıl və gümüş həvəskarlarının aqlını başından alardı!

Təsəvvür edin ki, adamın iynənin ucu ilə toxunmağa qiymadığı bütün bu daş-qaş, zinət əşyaları çox səliqə ilə cındır əskiyə bükülərək, kimə gəlmiş, necə gəlmiş göstərirdi və bütün bunlar zir-zibil içində olan nimdaş, uçulub-dağılmış məbəddə saxlanılırdı.

Bu, dəfələrlə təsvir etdiyim əsl Şərqi ənənəsi idi: zəngin, şairanə, çirkin bir mənşərə. Fanatizm, laqeydlilik – bütün Şərqi bundan ibarətdir. Təkcə Dərbəndin dəmir qapısını görməyim qalırdı – deyim ki, məni ən çox maraqlandıran da elə bu qapı idi.*

Məni bir küncə apardılar. Olduqca böyük, möhtəşəm qapı tayı bura necə gəlib çıxmışdı? Bunu heç cür aqlım kəsmir. Onu ölçmək üçün heç nəyim yox idi, ancaq mənə elə gəlmiş ki, onun hündürlüyü beş-altı, enisə iki metr yarım qədər olardı.

Mən bu qapı haqda ancaq onu deyə bilərəm ki, qapı palıd ağacından hazırlanmış, sonra ona dəmir üzlük çəkilib beş dəmir bəndlə bağlanmışdı. Aşağı hissədə dəmir çürüyüb, yeyildiyindən taxta açıq-aydın görünürdü.

Qapının o biri tayını türklər qənimət kimi aparmışdılar. Mən qapının üstündə ərəb əlifbası ilə yazılmış yazıları gördüm, ancaq bizim aramızda bu dildən və əlifbadan başı çıxan yox idi.

Vaxtımıza az qalırdı, hər necə olsa da, həmin gün yola düşməli idik. Ayın 21-də Potidə olmalı idik, buna isə cəmi iki günümüz vardı. Gelat kilsəsinə nəzirlərimizi verdik və Kutaisiyə qayıtdıq.

Müasir Kolxida haqqında bildiklərimizin hamısını danışdıq, indi isə Minqrel, İmeretiya və Quriyaya parçalanmış qədim Kolxida barədə bir neçə kəlmə deyək.

Onun əsrlərin keşməkeşinə sinə gərərək keçmişin kölgəli əks-sədası kimi bu günə qədər gəlib çıxan əsas şəhərləri belə adlanır: Lazieya, Pituiza, Dandari, Dioskuriyas, Arxeopolis, Ea, Fazis, Kita, Mexlesus, Madia, Surium.

Etimologiyaları çox da təhrif etmədən təxmini demək olar ki, Surami Suryama, Kutaisi isə Kitaya uyğun gəlir. Ancaq bunu biz deyirik, bəzi alimlərsə təkidlə sübut etməyə çalışırlar ki, Kutaisi qədim Eanın xarabalıqları üzərində inşa edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Ea Medeyanın vətəni olmuşdur.

Ancaq rodoslu Apollon bu alimlərin fikr ilə razılaşmır – bunun səbəbini isə sonra biləcəksiniz.

Arqonavtların səfəri hamıya məlumdur: əgər biz əsl tarixin əfsanə-anadan necə törədiyini sübut etmək istəməsəydik, bunu xatırlatmazdıq, ancaq indi tarixlə əfsanəni şüurlu şəkildə bir-birindən ayırmaq lazımdır.

* Söhbət Dərbənddə düzəldilmiş Gəncə qapılarından gedir.

Raul Roşet yunan koloniyaları barədə yazdığı tədqiqat əsərində Yasonun varlığına və arqonavtların səfərinə şübhə ilə yanaşır və bunların yalan olduğu qənaətinə gəlir.

Burada söhbət məntiqlə düşünərək əfsanəni həqiqi tarixdən ayırmaqdan gedir.

Anası Alkimetriya İolkos taxt-tacının həqiqi varisi olan Yasonu, və ya Diomedeyin dayısı Peliyasın təqibindən gizlədir; Diomed Xironun himayəsində böyüyür və ondan təbabət elmini öyrənir. Onun adı da, yəni Yason adı yunan dilində “iastias” – “müalicə etmək” sözündən götürülmüşdür; o, gələcəkdən xəbər verən kahindən məsləhət almaq üçün Sentavrı tərək edir; kahin ona maqnezিয়ənlər kimi geyinməyi məsləhət görür, yəni o, əyninə bəbir dərisi geyib, əlinə də iki nizə almalı və Peliyasın sarayına bu şəkildə getməli idi.

Yason qoca qarı cildinə girmiş Junonun çiyində Epiney çayını keçərkən, çarığının bir tayını itirir, lakin buna o qədər də əhəmiyyət vermir. Ancaq bu, onun düşməni üçün çox əhəmiyyətli idi, zira həmin kahin onun düşməninə demişdi ki, ayağında taykeş çarıqla onun sarayına gələn adama inanmasın.

Yason atasından ona qalan vərəşlik payını Peliyasdan tələb edir, Peliyas isə Yasonu qızıl yunlu dəri dalınca Kolxidaya göndərir. Ondan əvvəl Friksus və Helle də qızıl yunlu dəri dalınca getmişdilər... Bax, əfsanə bundan ibarətdir.

Yason gəmi düzəldir, özü ilə bir dəstə qətiyyətli adam götürüb Qara dənizə ticarət səfərinə çıxır və kolxidalıların Hippusda və Farosda – Mayakda qoyun dərilərinə yığıqları qızıl dənələrini almaq məqsədilə Faza tərəf qalxır – bax, həqiqət bundan ibarətdir.

Strabonun vaxtında bu səyahəti sübut edən abidələr Kolxidada salamat qalmışdı. Biz də bu əfsanənin xalqın yaddaşında necə kök salıb möhkəmləndiyini artıq demişik.

Strabonun vaxtında Kolxida düzənliyinin adı Arqo idi və hamı bunu Friksusun oğlu Arqusun adına bağlayır və onun həm də Lezkogeya və İdassa məbədlərinin əsasını qoyduğunu iddia edirdilər.

Ancaq arqonavtların səfərinin məqsədi daha böyük imiş – onlar Qara dənizdə soyğunçuluq və qarətlə məşğul olan dəniz quldurlarının kökünü kəsmək istəyirdilər. Məhz bu səbəbdən də Yasonun səyahəti nəinki romantik, hətta müqəddəs hesab olunur və bununla da şairlərin diqqətini cəlb edir. Məhz bu ittifaq qırx il sonra Troyanın alınması üçün həqiqi ittifaqın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Roma tarixçisi Tasit və Troq Pompey Yasonun Kolxidaya birinci səyahətini nəql etməklə kifayətlənmirlər, onlar Yasonun Kolxidaya ikinci dəfə də səfər etdiyini söyləyirlər; guya ikinci səyahət zamanı Yason zəbt etdiyi torpaqları öz tərəfdarları arasında bölüşdürmüş, Faz sahillərində və ölkənin içərilərində yunan koloniyaları salmışdır. Yason qalasının xarabalığı və dostumuz Lukanın sadələşməsi bizə danışıdığı əfsanə də bu deyilənləri təsdiqləyir.

Yeri gəlmişkən, bu gün eyni rəvayət Hellespont və Propontid* sahil-lərindəki Lemnosda da dillərdə dolaşır. Rəvayətə görə, kilsə əcnəbi səyyahların başçısı tərəfindən tikilmişdir: Dioskuri arqonavtlar arasında Kastorun və Pol-likusun da olduğunu açıq-aydın göstərir. Anadolu burnu bu gün də Yason bur-nu adlanır. Nəhayət, İberiyada, Ermənistanda və Midiya dövlətində Yasonun şərəfinə adlandırılan şəhərlər, məbədlər, müxtəlif abidələr olmuşdur və əgər onların bəzilərinin nişanələri, izləri itibəsə, bunun səbəbi o idi ki, Makedoniyalı İsgəndərin dostu yaltaq Parmenion qorxurdu ki, Qranik, Albel və Yusus fate-hinin şöhrəti arqonavtların şöhrəti qarşısında kölgədə qalar və məhz buna görə də uzun müddət yadellilərin qəlbində məskən salmış Yasona olan rəğbəti yox etmək məqsədilə onun adını daşıyan bütün abidələrin dağıdılmasını əmr etmişdi. Bu rəvayət səfər etdiyimiz torpaqlarda o qədər dərin kök salmışdır ki, Minqreldə, İmeretiyada və Quriyada bir çox adlı-sanlı zadəgan nəsiləri özünü bu məşhur qəhrəmanın, onun silahdaşlarının törəməsi sayır, onların adlarını daşıyır və yu-nanlara xas görünüşləri ilə bu məşhur nəslə məxsusluqlarını sübut edirlər.

Bundan başqa, Paris muzeyində Fokiyonun heykəlini yada salın: onun əynində mantiya vardır. Məgər gürcülərin arxalığı elə bu mantiyanın özü dey-ilmi? Məgər onun başlığı Aralıq dənizi və Arxipelaqa səfər edən matrosların formalarındakı başlığa uyğun gəlmirmi?

Tarixçilər bu əyalətdə kolxezlərdən, melanxtenlərdən, koraksitlərdən əlavə, (apsilyenlərin) misimanyenlərin və bir çox adı bizə hələ məlum olmayan başqa tayfaların da qarışıq şəkildə yaşadıklarını qeyd edirlər.

Bizim üçün qaranlıq qalan bu xalqların arasında Ptolomeyin “suano-kolx”, Strabon və Plininin “suanlar” kimi təsvir etdiyi tayfanı xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Bu üç tarixçinin dediyinə görə, suanetlər hələ arqonavtların dövründə Di-oskuryas şəhərindən yuxarıda, Kolxida dağlarında məskən salmışdılar. Bu xalq olduqca cəsur, ancaq həddindən artıq pinti imiş, buna görə də yunanlar onları öz gözəl dillərində “ptirofaqlar”, yəni “bityeyənlər” adlandırmışlar.

Bu xalq indiyə qədər də Ptolomeyin və Strabonun təsvir etdiyi kimi qalmışdır. Bəlkə də o vaxtkından da betər çirklidirlər.

Daha sonra onlar haqqında bir neçə gülməli əhvalat danışacağıq.

Qədim Kolxidanın bütün qadınları gözəldirlər; biz gürcü qadınlarından da gözəldir demək istədik, ancaq elə buradaca xatırladıq ki, axı Minqrel, İmeretiya və Quriya həmişə Gürcüstanın bir hissəsi olmuşdur!

Ancaq indi bu yerlərdə yoxsulluq, səfalət elə kök salıb ki, aman Allah! Burada səfalət o həddə çatmışdır ki, bir çoxlarının etirafına görə, Medeyanın** törəməsi olan ən namuslu qadın belə, qızıl sikkə görəndə öz ismətinə qoruya bilmir.

* Mərmərə dənizinin qədim adı.

** Söhbət “qızıl yunlu dəri” arxasınca Kolxidaya gələn Yasona qoşulub qaçan Medeyadan gedir.

Bu gün özlərini şnou adlandıran suan, yaxud suanetlər Qafqazda ən kasıb xalqdır; onların satmağa heç nələri yoxdur, kişilər öz arvad-uşaqlarını satırlar. Onların geyimi əl-ayaqlarına, bellərinə doladıqları cır-cındırdan başqa bir şey deyil, ancaq bununla belə, rastlaşdığımız bütün bu adamların hamısı hətta knyazların da qibtə edəcəyi nəcabətli ağa görkəminə malikdirlər.

Biz Kutaisiyə qayıdarkən çərkəzi geyimli bir cavan quriyalı gördük; onu müşayiət edən iki nökrənin başının lap ortasında üstü qızılı sapla işlənmiş sapand formalı qırmızı papaq vardı.

Biz onlara baxmaq üçün ayaq saxladıq. Yaraşlıq gəncin özünü təqdim etməyə ehtiyacı yox idi, sanki onun alnında – “Baxın, mən knyazam,” – sözləri yazılmışdı.

Mən Sankt-Peterburqda Minqrelin ruslar tərəfindən devrilən son çarçası knyaginya Dadiani ilə tanış olmaq şərəfinə nail oldum. Onun gözəlliyini təsəvvür etmək çox çətinidir. Knyaginyanın bir-birindən gözəl dörd uşağı vardı, onlar hamısı anaları ilə birlikdə antik gözəllik mücəssəməsi idilər.

Balaca knyaz Nikonun başında insanı valeh edən papağı görəkən ürəyimdən bir hiss keçdi ki, əgər ruslar onun anasını taxt-tacından salmasaydılar, indi yəqin ki, o, Minqrelin çarı olardı. Anası ona deyirdi:

– Niko, papağını çıxar, onu asanlıqla itirə bilərsən, axı sənin tacını da əlindən alıblar?!

Bunu eşidən gənc knyaz papağını çıxarıb mənə elə verdi ki, sanki onun əlindən taxt-tacını alırdılar, mən hələ də o uşağın papağını ən əziz bir yadigar kimi saxlayıram.

Biz düşdüyümüz alman mehmanxanasına qayıtdıq; rubllarımız gümüş pula dəyişdirilmişdi, mehmanxanaya olan borcumuz, yəni haqq-hesabımız ödənilmişdi, atlarımız hazır idi. Yeri gəlmişkən, deyək ki, şam yeməyinə və bir gecəlik müsafirliyimiz üçün altmış frank ödədik. Bu isə o demək idi ki, biz oğruların böyük yollardan çəkilib mehmanxana sahibi olduğu mədəni ölkədəydik.

Atlarımızı yükləyərkən çox böyük bir çətinliklə rastlaşdıq.

Mənim iki böyük sandığım vardı.

At nə qədər güclü olsa da, sandıqların ikisini də birdən apara bilməzdi, çünki onlar çox ağır idi. Əgər atın belinə biri qoyulsaydı, o, müvazinətini saxlaya bilməyəcəkdi.

Mehmanxananın həyətidə gözümə bir kirşə dəydi və mən sahibkardan xahiş etdim ki, ya onu mənə kirayəyə versin, ya da satsın. O heç birinə razı deyildi. Mən polkovnik Romanovu köməyə çağırdım, o isə təkidlə bildirdi ki, bu kirşə ilə mən Minqrelin pəlçığından keçə bilmərəm, ancaq mən artıq mehmanxana sahibini dörd rubla kirşəni mənə satmağa razı salmışdım.

Bütün bu ləngimələr Moynenin də səbrini tükətməmişdi; o, haqlı olaraq deyirdi ki, belə getsə, biz ayın 21-də Potiyə çatıb gəmiyə vaxtında minə bilməyəcəyik.

Mən özüm də bundan narahat idim, ancaq elə əngəllər var ki, onları aradan qaldırmağa vaxt lazımdır.

Yüklərimizi yerləşdirərkən yaranan əngəl də belələrimdən idi. Mən artıq gözləməyə səbri çatmayan Moyneyə dedim ki, Qriqorini və bələdçilərdən birini də götürüb qabaqda getsin; mənə polkovnik Romanovun verdiyi gürcü nökrələri şeyləri yerləşdirib gələcəyəm – bu gürcü az-maz fransızca danışırdı və bələdçilərlə anlaşmağıma yardım edəcəkdi.

Moyne və Qriqori yola düşdülər.

Kirşəni yükləməyə, polkovnik Romanovun məsləhətilə atın yəhərini qusar yəhərilə dəyişməyə bir saat vaxtım getdi.

Nəhayət, hər şeyin hazır olduğunu bildirdilər. Polkovniklə qucaqlaşib görüşdüm və kirşəyə mindim, öz atımı isə gürcüyə verib yola düşdüm.

LVI FƏSİL

KUTAİSİDƏN MARANA GEDƏN YOL

Heç iki verst getməmişdik ki, iki dəfə kirşədən aşdım. Əvvəlcədən belə qəzaların olacağını heç ağıma gətirməmişdim və bunların təkrar olunmaması üçün gürcü ilə yerimi dəyişib özüm ata mindim.

Əvvəlcə geniş düzənlikdən keçdik, yolun sağında və solunda uzanıb gedən xəndəklər bir az buzlamış su ilə dolu idi, bəzi yerlərdə qarın qalınlığı bir neçə futa çatırdı.

Bələdçilərimizin dediyinə görə, bu yol iyirmi verst ərazidə yerləşən meşəyə gedib çıxırdı. Ov həvəskarı olan son çarın dövründə bu meşə onun əyləncə yeri kimi çox ciddi qorunmuş; bu, Marlakki meşəsi adlanırdı.

Hazırda meşə bütün ovçuların üzünə açıqdır və deyilənlərə görə, orada hər cür ova rast gəlmək olar. Ancaq bu sözlər kirşəyə bərk-bərk bağlanmış ov tufənglərimi açıb götürməyimə kömək etmədi. Sukovayadan bu tərəfə, Ağsu da daxil olmaqla kəklikdən qırqovula qədər o qədər ov quşları görmüşdüm ki, artıq ov etməyə həvəsim qalmamışdı.

Biz çar Solomonun meşəsinə daxil olduq.

Bura qədər polkovnik Romanovun dediyi qanqaraldan əlamətlərin heç biri görünmürdü. Yol çox yaxşı olmasa da, gediş-gəlişə yarayırdı, məndən sonra kirşənin də yükü yüngülləşdiyindən daha rahat gedirdi.

Biz təxminən yeddi-səkkiz versti yenə də sağdan-soldan yarğan və xəndəklərlə dolu olan meşə yolu ilə getdik.

Çox çəkmədi ki, iti axan çaylar yolu kəsməyə başladı; bəziləri yolu çəpinə kəsərək qıraqdakı xəndəklərə tökülür, bəziləri isə yolun uzununu ilə axırdı. Mən düşündüm ki, yəqin elə polkovnikin dediyi çay budur, artıq kiçik qollara bölünmüşdür.

Kiçik çayların sayı yavaş-yavaş artırdı, xırda damarlar kimi yolun ortasında şah damara birləşir, yolu aşıb kənarlardakı yarğanlara tökülür, sahilləri meşəyə dirənən iki böyük çay kimi axırdı.

Hələlik bu, işimizə yarayırdı – yolun üstü ilə sürətlə axan su buz bağlamır, onu qardan və palçıqdan təmizləyir, kirşə bu yolda çox rahat sürüşür, atlar isə möhkəm ayaqları ilə torpaqda rahatca addımlayırdılar.

Bələdçilərin dilini bilmədiyimə görə onlardan heç nə soruşa bilmirdim; gürcü isə, görünür, mənimlə həmsöhbət olmaq istəmədiyindən, həmişə məndən aralı getməyə çalışır, suallarına elə dilucu cavab verirdi ki, soruşmağıma da peşman olurdum. Bunun nəticəsində tədricən mən özüm öz düşüncələrimlə yoldaş, daha doğrusu, həmsöhbət olub, fikir-xəyal içində atımı sürməyə başladım.

Addımbaşı bir hadisə bizi yolumuzdan edir, yubandırır; gah yüklərdən biri atın üstündən bu mənzərəli çaya düşür, çay isə get-gedə dərinləşir, yaxud da

enlənir və düşən əşyanı götürmək çətinləşirdi. Ya da kirşə ilişərək dayanır, bir-iki bələdçi kömək etməsə, dayandığı yerdən tərpdə bilmirdik.

Yenidən atı yükləyir, kirşəni çəkib ilişdiyi yerdən çıxarırdıq. Bütün bunlar vaxtımızın itməsinə səbəb olurdu. Kutaisidən növbəti nəzarət məntəqəsinə iyirmi dörd verst yol vardı, biz hələ heç on iki verst getməmişdik, saat isə artıq dörd idi.

Mən həmin gün Marana çatmağa nəinki ümid etmirdim, hətta qaş qaralmadan Qubinskaya məntəqəsinə çatmağı böyük xoşbəxtlik sayırdım.

Yüklü atların, kirşənin və mənim düz ortası ilə getdiyimiz çay getdikcə dərinləşir, sürətini azaldır, onun üstündəki buz qatı isə kirşənin ağırlığına tab gətirəcək qədər qalınlaşırdı. Bəzi yerlərdə isə qabaqdakı kirşə buz qatını qırır, mən suyun içi ilə getməli olurdu.

Əvvəlcə kirşənin dalınca getmək istədim, ancaq iki-üç dəfə atım büdrədi və mən fikrimdən daşınıb atımı suyun gur axan, buzlamağa imkan verməyən yerilə sürməyə başladım. Bu fikirlə iki-üç fut enində yolda xeyli məsafə qət etdim. Hərdənbir yamaclardan tökülən qar meşənin içindən keçən rahat yol əmələ gətirirdi və bu yol məni özünə cəlb edirdi, ancaq bura gediş-gəliş üçün bir az əlverişli olsa da, ağacların budaqları üz-gözümə çırpılırdı. Bu məni yenə də əvvəlki yolla suyun içi ilə getməyə məcbur edirdi ki, onun da əsas və çox vacib çatışmazlığı atın ayaqlarından sıçrayan suyun qıçlarını islatması idi.

Yol getdikcə çətinləşir, vaxt isə öz işində idi, axşam saat beş olardı, bir saatdan sonra qaranlıq düşəcəkdə.

Bəzən bələdçilər atdan enib yolun kənarındakı meşənin içi ilə piyada gəzirdilər, atları isə qabağa buraxırdılar ki, bu keçilməz meşədə budaqları aralayaraq onlara yol açsın.

Mənə gəldikdə isə, bədənimin aşağı hissəsi, demək olar ki, soyuqdan donmuş və keyləşmişdi; atımın getdiyi yolla böyük ümitsizliklə irəliləməli olurdu, hər dəfə buz atımın ayağının altında qırıldıqca, yazıq heyvan səksənərək ayağını tez həmin yerdən çəkirdi və başqa bir sürüşkən yerə qoyurdu, bu zaman isə ayaqlarının dördü də birdən sürüşür və o, tappılı ilə yerə sərilirdi. Belə hallarda mən ayaqlarımı aralayaraq atın qalxmasına kömək edir, yenidən müvazinətimi düzəldib yəhərdə yerimi rahatlayır və birtəhər yoluma davam edirdim. Əgər belə yığılmalardan birində ayağımı sındırısaydım, yəqin ki, hiss etməzdim.

Bu əzab-əziyyət bir saata qədər davam etdi.

Yamacda kirşənin olduqca rahat getdiyini və mənim atımınsa çox çətinliklə irəlilədiyini gördükdə kirşəyə minmək istədim, ancaq elə təzəcə atdan enməyə hazırlayırdım ki, kirşə aşdı və arabaçı düz çayın ortasına düşdü.

Beləcə axşam düşdü. Havanın qaralması işimizi daha da çətinləşdirdi; yol, daha doğrusu, yatağı ilə irəlilədiyimiz çay – artıq bunu mən özüm də hiss edirdim, – atımı haldan salmışdı. Yolun, daha doğrusu, çayın sağ tərəfindəki meşədə sıra ilə bir-birinin ardınca gedən yüklənmiş atlar yollarına davam edir,

sanki meşənin ortasında bir cığır tapmış və ya özlərinə yeni bir yol açmışdılar. Qərara gəldim ki, kirşəni öz taleyinin ümidinə tapşırıb bu karvana qoşulum və yoluma davam edim. Beləliklə, mən atımın başını çəkib sahilə çevirdim və çox çətinliklə meşəyə çatdım.

Həqiqətən, mən gördüm ki, meşədəki yol çayın ortasındakı yoldan daha rahatdır, ancaq get-gedə kirşədən uzaq düşdüyümü açıq-aydın görürdüm. Əslində, bunun elə bir qorxusu yox idi, çünki ağzına qədər yüklənmiş kirşə bir yolla məntəqəyə çatacaqdı, mənə qalan yüklərlə bərabər başqa yolla gələcəkdim.

Başım yola qarışdığından poçt arabaların zıncırov səslərinin getdikcə zəiflədiyinə çox da məhəl qoymurdum, nəhayət, az sonra zıncırov səsləri tamamilə eşidilməz oldu.

Təxminən yarım saat keçdi, yoldakı dəyişikliyə bir az sevindiyimdən sirsifətimə çırpılan ağac budaqları məni bir o qədər narahat etmirdi; odur ki, atımı sərbəst buraxmışdım; o öz xoşuna irəliləyir, mən də öz fikirlərimlə baş-başa qalmışdım.

Nəhayət, fransızca bilən gürcüdən növbəti nəzarət məntəqəsinə nə qədər qaldığımı soruşmaq qərarına gəldim.

Mənə cavab verən olmadı, sualımı təkrar etdimsə də, yenə cavab gəlmədi. İçimdə şübhə baş qaldırdı. Mən yaxınımdakı adama yaxınlaşıb diqqətlə üzünə baxdım, bu adam bizim bələdçilərimizdən deyildi, mən onu tanımadım.

Həmin adamın yedəyindən tutduğu atın üstündə yük vardı, ancaq onun apardığı yeşiklərdən, yaxud səbətlərdən heç birisi bizimkilərdən deyildi.

– Qubinskaya? – getdiyimiz yola işarə edərək ondan soruşdum.

Qubinskaya nəzarət məntəqəsinin adı idi və biz gecəni orada keçirəcəydik.

Həmin adam gülümsədi.

– Qubinskaya? – sualımı yenə təkrar etdim.

Belə olduqda, həmin adam “Qubinskaya” sözünü təkrar etdi və getdiyimiz yola tamamilə əks istiqaməti göstərdi.

Mən dərhal hər şeyi başa düşdüm və boynuma alım ki, bütün bədənimdən bir gizilti keçdi.

Belə çıxırdı ki, mən öz kirşəmdən ayrılaraq başqa bir karvana qoşulmuş və yolu azmışam.

Atımı saxladım və ətrafa qulaq verdim; bəlkə poçt atlarının zıncırov səsinə eşidəcəkdim?! Ancaq səslər uzaqlarda itib-batmışdı və hansı tərəfdə səsləndiyini yəqin ki, Allahdan başqa heç kim bilmirdi.

Ancaq yolun döngəsi ola bilərdi.

Mən çaşqınlıq içində bir anlığa donub yerimdəcə qaldım.

Vəziyyət ciddi idi: mən iyirmi verstlik məsafədə uzanıb gedən meşədə azmışdım, gedəcəyim yolu nişan verən heç bir işarə yox idi, əgər kiməsə rast gəlsəm də, mənə yolu göstərsə də, yerli dili başa düşmədiyimdən, yenə də hansı tərəfə gedəcəyimi müəyyənləşdirə bilməyəcəkdim, bundan əlavə, qabağıma çıxan hər bir şəxs xilaskar olduğu qədər də təhlükəli ola bilərdi.

Üstəlik orası da vardı ki, hamının belə vaxtda – axşam saat səkkizdə hətta öz evinin həndəvərində gəzərkən əlinə silah götürdüyü bir ölkədə mən silahsız idim, üstümdə xəncərdən savayı heç nə yox idi, bütün pulum isə yanımda idi.

Fransada Fontenbloda, yaxud Kompyen meşəsində belə vəziyyət təhlükəli olmasa da, ürəkaçan deyildi; ancaq İmeretiyada, Kutaisi ilə Maran arasındakı meşədə bu çox ciddi vəziyyət idi.

Artıq qəti qərara gəlmək lazım idi, atımın başını döndərüb müraciət etdiyim adamın mənə göstərdiyi istiqamətə doğru çapdım.

Cilovu çəkib atımı saxladım və düşündüm ki, qışqırsam, səsimi yoldaşlarım eşidərlər və bu fikirlə də gürcünü səslədim.

Cavab verən olmadı, gözlərimin qarşısında nəhəng ağ örtüyə bürünmüş meşə kəfənlənmiş ölüyə oxşayırdı, o da səsime hay vermirdi.

Qubinskayanın harada yerləşdiyini barədə heç bir təsəvvürüm yox idi.

Əgər yanımda silah və iyirmi-iyirmi beş güllə olsaydı, həm özümü müdafiə edərdim, həm də havaya güllə ataraq kömək istəyə bilərdim; kirşədəki adamlar, yaxud karvanla gedən bələdçilər mənə öz yanlarında görmədikdə, yəqin ki, itdiyimi başa düşər, atdığım güllələrin səsini eşidib səs gələn tərəfi müəyyənləşdirərək yanıma gələrdilər.

Mənimsə tufəngim yox idi.

Atımın başını tamamilə qeyri-müəyyən bir istiqamətə buraxdım, at istəyimə tabe oldu; onun getdiyini yolda heç bir iz-zad yox idi və mən yarım saat ümidimi Allaha bağlayıb hara gəldi getdim.

Mənə elə gəlirdi ki, lazım olan yerə yaxınlaşmaq əvəzinə, get-gedə ordan uzaqlaşırım.

Meşə isə elə sıxlaşırdı ki, bir azdan yolun tamam örtüləcəyini, bir addım belə gedə bilməyəcəyimi hiss edirdim.

Mən gəldiyim yerə geri qayıtmaq üçün cilovu çəkib atın başını döndərdim.

Adam belə vəziyyətdə özünü lap itirir.

Atın başını sağa tərəf yönəltdim, ancaq mənə elə gəlirdi ki, at müqavimət göstərirdi, mən bunu hiss etdim. Belə vəziyyətdə, yəni insan heç nə düşünmək iqtidarında olmadığı vaxtda atımın mənə itaət etməməsi düz yolda olmadığını göstərirdi.

Atımı saxlayıb fikirləşməyə başladım. Ağılıma belə bir fikir gəlirdi ki, bu at nəzarət məntəqəsinin atıdır, dəfələrlə Kutaisidən Qubinskayaya getmişdir və həmin yolu tanıyır. Qubinskayada o, vələmir payını yeyir və iki saat dincəlir. Əgər atımı özbaşına buraxsam, çox güman ki, özü gedib şam yeməyinə mənzilbaşına çatar.

Görünür, mən haqlı idim.

Cilovu əlimdən buraxdım.

At heç bir tərəddüd etmədən löhrəm yerləşlə yola düşdü; haraya və necə gedəcəyi barədə ona sərbəstlik verməkdə yanılmamışdım.

On beş dəqiqə sonra cərgə ilə düzülmüş ağacların arasında idim, deyəsən, bu, yol idi.

Bədbəxtlikdən, ətraf elə qaranlıq idi ki, qar hər tərəfi işıqlandırsa da, yolda nə at ayaqlarının, nə kirşənin izini seçmək mümkün idi.

Atdan düşdüm və onun cilovunu əlimdə bərk tutaraq aşağı əyildim. Göz işlədikcə düzənlik uzanıb gedirdi, odur ki, hər tərəfə diqqət yetirdim.

Qarın üstündə açıq-aydın iki iz gördüm: elə mənim getdiyim istiqamətdə bir az əvvəl keçmiş at ayağının izləri və kirşənin enli dəmirlərinin izi idi.

Görəsən, bu at və kirşə izləri mənim atlarımın və kirşəmin izi idimi?

Elə bunu götür-qoy edirdim ki, yüz addımlığımda ulama səsi eşitdim. Bu, canavarların səsi idi. Demək olar ki, elə həmin anda bir heyvan yolu keçdi, nəfəsini dərmək üçün bir qədər dayandı, ikinci dəfə uladı və yoxa çıxdı.

Həyatımda heç vaxt indiki qədər tufəngə ehtiyacım olmamışdı.

Yenidən atın üstünə qalxdım. Kaş indicə gördüyüm izlər mənim kirşəmin və yol yoldaşlarımla atlarının izləri olaydı; yəqin ki, elə belə idi, çünki bu saat İmeretiyada məndən savayı səyahət edən olmazdı; həm də ki, kirşə və at izləri hansı səmtə gedirdisə, mənim atım da elə o səmtə istiqamət götürmüşdü. Atımı özbaşına buraxmışdım, “qoy hara gedir, getsin,” deyər düşüncəyə düşmüşdüm, o da qarın üstünə düşmüş izləri tutub gedirdi.

Cilovu yenidən buraxdım və atım daha da inamla yenidən yola düşdü.

Mən ağacların altı ilə səssiz-səmirsiz gələn heyvanların – canavarların qaraltısını görürdüm: hərdənbir bu qaraltıların gözləri par-par parıldayırdı; bu, diqqətlə mənə baxan canavar gözləri idi.

Bu məni o qədər də qorxutmurdu, ancaq mənim atım çox narahat idi: o, başını gah sağa, gah sola çevirərək fınxırır, sonra isə addımlarını yeyinlədir. Heyvanın bu tələsməyi mənzil başına yetişməyimiz üçün yaxşı əlamət idi, görünür, nəzarət məntəqəsinə yaxınlaşırdıq.

Bundan əlavə, mən itlərin hümrəsini də eşidirdim, ancaq səslər çox uzaqdan gəlirdi. Sol tərəfdə bir tikili gördüm; bir anlığa qəlbimdə bir ümid qığılcımı parladı və zənn etdim ki, yəqin, bu, evdir. O, çəpərlə dövrələnmişdi, atımı həmin çəpərdən keçirib tikilinin ətrafına dolandım. Bu, içərisində ins-cins olmayan kiçik bir kilsə idi. Kilsə qapısı ilə üzbəüz kazak gözətçi postu da kimsəsiz idi; kilsə kimi bura da tərk edilmişdi. Mən atımı yenə çəpərdən keçirib getmək istədim, ancaq sən demə, çəpərin o biri tərəfində xəndək varmış, qar onun içini doldurduğundan görə bilməmişdim.

Atım bürədi və mən xəndəyə yığıldım.

Xoşbəxtlikdən, canavarlar kilsəyə çatanda çəkilib getmişdilər, əgər mən yolda yığılsaydım, sözsüz ki, onların əlindən qurtara bilməzdim.

Yenidən yəhərdə oturdum, atın cilovunu yenə boş buraxdım, o elə gəldiyimiz istiqamətdə yoluna davam etdi. Yüz addım getməmişdim ki, bir atlının mənə tərəf gəldiyini gördüm.

Yolun ortasına keçib dayandım, əlimi xəncərimə apardım – bundan başqa heç bir silahım yox idi və rus dilində hündürdən dedim:

– Kto idyot?*

– Brat, – həmin adam cavab verdi. Mən atımı xoş gəlib, səfa gətirən qar-daşıma tərəf sürdüm.

Bu əlində uzun nizə, başında qıllı papaq olan Don kazakı idi.

Moyne məntəqəyə çatmış, mənim üçün narahat olmuşdu və Don kazakını da göndərmişdi ki, məni tapsın.

Mən kazakın arxasınca yoluma davam etdim.

Yarım saat sonra nəzarət məntəqəsinin pəncərəsindən gur sobanın qa-bağında qızınan iki adamın kölgəsini seçdim, bunlar Moyne və Qriqori idi.

Məlum məsələdir ki, bu mənzərə bir saat bundan əvvəl məni qarabaqara izləyən canavarların əksinə, daha xoş və könülaçan idi.

Mən kazaka bir rubl verib tapşırdım ki, mənim həyatımı xilas edən və ağır imtahandan sağ-salamat çıxaran atıma ikiqat artıq yem versin.

Qoy bu mənim vəziyyətimə düşən bütün səyyahlar üçün örnək olsun.

Atları açılmış kirşə qarıda dayanmışdı, atlar və əşyalarımız isə məndən yalnız iki saat sonra gəlib çıxdı.

Arabaçılar mənim iki çərkəz tüfəngimi ya itirmişdilər, ya da oğurlamışdılar – bu sonuncu daha məntiqli idi – onlardan biri olduqca gözəldi, məşhur silah ustası Kərimin əl işi idi. Bu silahın qiyməti iki Qarabağ atına bərabər idi, onu döyüş zamanı ləzgilərin başçısından götürmüşdülər. Həmin döyüşdə general Slepsov da öldürülmüşdü.

Xoşbəxtlikdən, hələ iki tüfəngim qalırdı – bunlar Baqrationun və knyaz Tarxanovun verdiyi tüfənglər idi.

* Gələn kimdir?

LVII FƏSİL

XACƏLƏR

Gecəni Qubinskaya məntəqəsində keçirdik və səhər tezdən qədim Marana yollandıq.

Mənim üçün ehtiyat at olsa da, kirşədə getməyi qərara almışdım.

Dünən yolda atdan yıxılarkən ağacın budağından yapışan Moynenin əli cırılmışdı və hələ ki mən kirşədə getdiyimə görə, mənim atıma minməyi xahiş etdi – mən artıq qeyd etmişdim ki, atın belində polkovnik Romanovun bağışladığı əla qusar yəhəri vardı.

Hər şey çox rahat həll olundu, o, ayağını aşırıb yəhərə oturdu, mən kirşənin üstündə yerimi möhkəmlədim və bundan sonra biz yola düşdük.

Gecə şaxta olduğundan yollar möhkəm buz bağlamışdı, bu isə yolu kirşə üçün nə qədər asanlaşdırmışdısa, atlar üçün bir o qədər çətinləşdirmişdi.

Bir gün əvvəl karvanın axırında gəlməyim mənə dərs olduğundan, bu dəfə ən sürətli minikdə, qabaqda gedirdim.

Təxminən bir saat sonra başımı döndərüb arxaya baxanda uzaqda bir atın üstündə heç kəsin olmadığını gördüm. Dərhal kirşəni saxlatdım. Yol elə pis idi ki, hətta Başə də yəhərdən yıxılmayacağına əmin ola bilməzdi.

Bir atlı həmin atın arxasınca yorğa yerişlə gəlirdi; bu, Qriqori idi. Moyne atdan yıxılmışdı. Bir azdan onlar atla bərabər mənim yanıma çatdılar, arabaçıları atı saxladılar. At xəndəyə düşmüş və Moyneni üstündən tullamışdı – bir gün əvvəl həmin at eyni şeyi mənim də başıma gətirmişdi.

Xoşbəxtlikdən, bu dəfə əl atmağa budaq-zad olmasa da, o, sağ-salamat qurtarmışdı.

Mən yoluma davam edərək yoldaşlarımdan qabağa keçdim ki, onlar gələncən növbəti məntəqədə at hazırladım.

Gürcü bələdçimiz isə gəlib mənə çatmalı və dilmanlıq etməli idi.

Səhər saat ona qədər hər şey yaxşı gedirdi, ancaq ondan sonra bu yerlərin düzənliklərində gördüyümüz və başımıza gələn hadisə yenidən təkrar olunurdu; belə ki, başdan-ayağa hər tərəfin qarla örtülməsinə baxmayaraq, günəşin ilıq şüaları altında hava isinir, qar yavaş-yavaş əriməyə başlayır və mən palçıq dənizində üzürdüm.

Kim ki, Minqrel palçığını görməyib, deməli, heç nə görməyibdir. Bir anda hər yerim qapqara palçığa qərq oldu, dərhal gürcünü səslədim, onu kirşəyə qoşulmuş atlardan birinə mindirdim, özüm isə onun atına mindim. Təxminən bir saat ərzində yol sanki hərəkət eləyən bataqlığa çevrilmişdi; palçıq əvvəlcə atın dirnaqlarına, sonra ayağının yarısına, sonra dizindən yuxarı və nəhayət, sinəsinə qədər çatırdı. Bu bataqlıqda gedərkən demək olar ki, atlar və kirşə yarıya qədər palçıq olurdu; onları çəkib yolun kənarına çıxarana qədər canımız boğazımıza

yığılırdı. Bir dəfə ehtiyatsızlıq edib ətrafı diqqətlə gözdən keçirmək üçün atımı saxladım – bir də gördüm ki, atım durduğu yerdəcə sinəsinə qədər palçığa batıbdır.

Atımın üzəngiləri yerlə sürünürdü – əgər şırım aç-aça getdiyimiz duru və yırğalanan lehməni yer adlandırmaq mümkündürsə...

Ha çalışdımsa, atımı bu bataqlıqdan çıxarda bilmədim, başa düşdüm ki, nə qədər ki onun üstündəyəm, bir nəticə hasil olmayacaq. Mən atdan düşdüm, bizi buraxmaq istəməyən lehməyə dizlərimə qədər batdım və var-gücümlə vurduğum qamçı zərbələrinin köməyiylə atı birtəhər çıxartdım.

İndi növbə mənimdi, atın yalından bərk-bərk yapışıb və üç-dörd addım getdikdən sonra, nisbətən bərk bir yerdə dayandım və ayağımı həmin yerə dayayıb atın belinə qalxdım.

Bu minvalla dörd verst yol getdik.

Kazan şəhərində özümə uzunboğaz çəkmə almışdım. Nə qədər uzaqgörən olsaydım da, neçə-neçə nəzarət məntəqəsinə bölünən bir ölkədə belə bir yol olduğunu ağıma belə gətirə bilməzdim; bu çəkmələr ombalarım qədər qalxırdı və hətta düymə ilə xəncər asdığım kəmərimə bağlanırdı.

Nəzarət məntəqəsinə çatanda gördüm ki, çəkmələrimin içində üstündəkindən çox palçıq var. Ancaq axır ki, bu yolu da keçdik, düzünü desəm, iki-üç dəfə az qaldı tamamilə batam, yeri gəlmişkən, deyirlər, bu yerlərdə belə hadisələr adi hal sayılır.

Marana çatmağa bir mil qalmış qədimdə Hippius adlandırılan Ust-Sxenis-Skali çayına rast gəldik. Keçmişdə adamlar çox iti, yəni sürətlə axdığına görə Ust-Sxenis-Skali çayına Hippius, yəni “at çayı” deyirlərmiş.

Biz iki otağı olan mehmanxananın qapısında dayandıq. Bu otaqlardan balacası ərzaq dükanı idi və təxminən on kvadrat fut sahəsi vardı. Burada ən zəruri məhsullar topa ilə bir-birinin üstünə yığılmışdı: çörək, pendir, sala, şamlar, çaxır, yağ çəlləkləri necə gəldi qoyulmuşdu. Merkurinin bu məbədinə böyüyü doqquz yaşında olan iki oğlan uşağı nəzarət edirdi.

İkinci otaq isə həm mətbəx, həm yemək otağı, həm də qonaq zalı kimi istifadə olunurdu. Otağın ortasında tüstüsü tavandakı bacadan çıxan böyük bir soba yanırdı. Tüstü damın lap yuxarisından havaya yayılırdı; maili vəziyyətdə evin içərisinə qoyulmuş tirin üstündə yuxarı qalxmaq üçün pillələr düzəldilmişdi.

Mən elə buradaca yerimi rahatladım.

Bizə yumurta bişirdilər və kəsilib təmizlənmiş toyuğu da ağaca keçirib közün üstündə o tərəf-bu tərəfə çevirərək qızartmağa başladılar. Oğlanlardan biri mənim üstümdəki palçığı yerləyə və ya balığı təmizləyən sayaq qaşırırdı...

Əl-üzümü Hippiusun bulanıq suyu ilə yudum – izninizlə mən onu keçmişdəki kimi adlandıracağam – və açıq havada, günün altında qurutdum. Tiflisdən çıxandan buraya qədər bir dənə də olsun əl-üz dəsmalı tapa bilmirdik ki, üzümüzü qurulayaq.

Mənim dəsmal və məhrəbalarım vardı, ancaq onlar hamısı çamadanlarda idi, əgər xatırlayırsınızsa, çamadanların açarı Tiflisdə qalmışdı; onları gətirən nəzarət məntəqəsinin poçtalyonu iki gün yol gəlsəydi, Kutaisiyə çatardı; ancaq doqquz gün keçməsinə baxmayaraq, hələ də gəlib çıxmaq bilmirdi.

Moyne və yüklərimiz gəlib çıxanda yumurtalar yaxşı bişmiş, toyuq qıpqırmızı qızarmış, atlar isə hazır idi. Yeni Marana çatmağımıza cəmisi yeddi verst yol qalırdı.

Yolların yaxşı olacağı ümidi ilə qalxıb kirşənin üstündə yerimi tutdum. Saat yarım vaxt sərf etdiyimiz bu yeddi verstlik, sürüşkən palçıqlı, lehmə yolda kirşə dəryadakı qayıq kimi ləngər vuraraq gah sağa, gah sola əyilir, onun palçıqda saldıği iz birləşib itirdi.

Tezliklə biz Faza çatacaqdıq və gəmi ilə Potiyə, yəni Qara gənizə qədər gedə biləcəkdik.

Doğrudur, biz ora dənizin kükrəyib coşduğı, dalğalarının şaxə qalxdığı ən çılğın vaxtında gəlib çatacaqdıq; ancaq burası da vardı ki, lehmədə, palçıqda boğulmaqdan, suda boğulmaq yaxşıdır.

Məndə Yeni Maran məntəqəsinin rəisi knyaz Gigidzeyə bir məktub vardı. Onu da deyim ki, məntəqənin əhalisi skopsislər (xacələr) idilər.

Mən “Rusiyaya səyahət” kitabımda skopsislər haqqında danışmışam, onlar pravoslav xristian dininin yetmiş iki təriqətindən birinin nümayəndələridirlər.

Bu mövhumatçılar haqqında daha geniş və müfəssəl məlumat almaq istəyən oxucularıma həmin kitabda onların mənşəyi, əməlləri və məqsədləri haqda ətraflı yazılmış bir fəslə müraciət etməyi məsləhət görürəm. Burada isə onlarla bağlı ən vacib şeyi təkrar etməklə kifayətlənirik ki, bu bədbəxtlər ilk uşaqları dünyaya gəldikdən sonra özlərini axtaladırlar və bu ağırlı əməliyyatı cərrahiyyə yolu ilə öz arvadlarına tətbiq edib, onları da sonsuzlaşdırırlar.

Rusiya kimi ərazisi böyük, əhalisi isə nisbətən az olan bir ölkədə bu adət elə böyük günah, insanlığa qarşı elə bağışlanmaz qəbahət sayılır ki, rus çarları taxta çıxarkən imzaladıqları kütləvi əfv fərmanı skopsislərə şamil edilmir.

Səyahətim boyunca adətən pərakəndə halda yaşayan bu bədbəxtlərə rast gəlsəm də, indiyə qədər onların icma şəklində cəmləşdiklərinin şahidi olmamışdım; indi isə, bu kafirlərin birgə yaşadığı yerə gəlib, onları görmək mənə nəsib olmuşdu.

Dörd yüz nəfər kişilikdən kəsilmiş xacə bir yerə yığılmışdı.

Mənim kirşəmin dayandığını görən kimi onlardan beş-altısı qaçaraq; yox, səhv edirəm, xacələr heç vaxt qaçmaq iqtidarında olmurlar; yükləri boşaltmağa gəldilər; belələrində qazanc hərisliyi bədənlərindəki daimi əzginliklə ziddiyyət təşkil edir və işdə o qədər də bacarıqlı olmasalar da, çox canfəşanlıq edirlər; əyinlərinə bozumontul paltar geymiş, nazik, cır səslə, üzləri vaxtından əvvəl qırıqmış, piylənmiş, əzələsiz bu xəstə məxluqlara baxanda adamın qəlbi sızlayır. Bizim arabaçılardan birinin təkəlli götürüb çiyinə atdığı və gətirib dəhlizin

qabağına qoyduğu yeşiklərdən birini bu xacələrdən ikisi çox çətinliklə aparırdı.

Yüz kiloqrama yaxın çəkisi olan qırmızı yeşiyi isə xacələrdən altısı güclə daşıyırdı.

Onu da deyək ki, onların arasında bir nəfər də olsun qadın yox idi. Axtalanmış və nəsil artırmaq qabiliyyətindən məhrum edilmiş qadınlar ayrıca koloniyaya yaradırdılar.

Evlənəndən və ilk uşaqları dünyaya gələndən sonra axtalanmış bu adamların çoxu təbiətin ilk vəzifəsini yerinə yetirmək üçün xeyli cavan idilər.

Bunların arasında olan iyirmi yaşlı gəlinlər əlli yaşında qoca arvada oxşayırdılar; qarnı piy bağlamış kişilərin qırış-qırış olmuş sapsarı sifətində nümunə üçün bir dənə də tük yox idi.

Mən polkovnikdən onların xasiyyəti haqda soruşdum; bədbəxtlikdən, o, tabeliyində olan əhaliyə çox da fikir vermirdi və yeganə şikayəti onların sayının qətiyyənlə artmaması idi.

Polkovnik onu da əlavə etdi ki, bu kişilərdə qadınlara xas olan bütün çatışmazlıqlar, nöqsanlar mövcuddur; bir-biri ilə dalaşanda göz yaşı tökməklə və boş-boş hədələməklə kifayətlənirlər.

Onlar xəbərçi idilər və təsadüfən birinin cürəti çatıb o birini döysə, döyülən adam da ona eyni qayda ilə cavab vermək əvəzinə, ağılaya-ağılaya gedib başqalarına onu döyəndən şikayət edirdi.

Onlar olduqca xəsisdirlər, yaşadıkları nimdəş yerdə cüzi qazanc əldə etmələrinə baxmayaraq, onlardan bəzilərinin dörd, və ya beş min rubla qədər mirası olur. Onlar bu mirası dövlətin müdaxiləsi olmadan öz tayfalarının ümumi xeyrinə sərf olunmasını vəsiyyət edirlər.

Hökumət onları hər şeylə təmin edir. Onlar Rioni çayında qayıq saxlayırlar. Elə ki qış gəlir, çayın suyu azalır və buxarla işləyən kiçik gəmilərin bu çayda hərəkət etməsi mümkün olmur. Bu zaman onlar qayıqları işə salırlar. Polkovnik əvvəlcədən bizə tapşırırdı ki, nə qədər istəsələr də, onlara on altı rubldan artıq pul verməyə, çünki bu məbləğ ümumi qəbul olunmuş qiymətdir, buna qane olmaq isə onların borcudur.

Doğrudan da, onlar əvvəlcə bizdən iyirmi beş rubl istədilər, ancaq axırda bizim təklif etdiyimiz on altı rubla razı oldular. Ancaq biz heç cür onları həmin gün yola düşmək üçün dilə tuta bilmədik. Bu isə çox vacib idi, çünki artıq yanvarın 20-si idi. Polkovnik bizi inandırdı ki, gəmi yalnız ayın 22-də axşam yola düşəcəkdir.

Gəlişimizdən iki saat sonra polkovnik nahar hazırlatdı və bizimlə birlikdə nahar etməyə icazə istədi.

Nahar əsnasında xacələrlə bağlı axtarışlarımı yenidən davam etdirdim. Xacələr onlara verilən sualları çox asanlıqla başa düşsələr də, cavab vermək istəmirdilər; ancaq polkovnikin yanında susa da bilmirdilər, çünki polkovnik onların cavablarına hər dəfə nəsə əlavə edirdi.

Polkovnikin, və oradakı adamların dediyinə görə, tənəsül alətinin fəaliyyətinə son qoymaq əməliyyatı birbaşa həyata keçirilmir; əvvəlcə əsəb sistemində xırda şüuraltı əməliyyat aparılır – mən buna inanmıram və mümkün-süz sayıram – və istənilən nəticə əldə edilir.

Ağrıyan üzvün bədəndən ayrılmasından bir ay sonra xarakterik əlamətlər özünü büruzə verir, səsdə kişi səsinə xas xüsusiyyət yox olur, əl-qolda, sir-sifətdəki ət hamarlığını itirir və boşalır, nəhayət, cərrahi əməliyyatla kişilər kişilikdən, qadınlar isə analıqdan məhrum olurlar.

Polkovnikin də başına buna bənzər bir hadisə gəlmişdi.

O, siyasi səbəblərdən vətəndaşlıqdan məhrum edilir və onun arvadı dul qaldığına görə başqasına ərə gedir.

Polkovnik özü isə bir qoca qadınla evlənir, ancaq o, hələ qız imiş.

İmperator ümumi əfv elan edərkən xacələr müstəsna hal kimi bu əfvdən yararlanırlar.

Yemək vaxtı polkovniki çağırdılar; onun çıxmağı ilə qayıtmağı bir oldu. Bir nəfər imeretli knyaz Kutaisiyə tələsdiyi üçün mənim qayığımın istifadə etmək istəyirmiş və üstəlik yol xərcinin yarısını öz boynuna götürməyə razı imiş.

Cavab verdim ki, onun dediyi bu axırıncı şərt istisna olmaqla, mənim qayığım bütünlükdə onun ixtiyarındadır. O, təkid etməyə çalışdı, ancaq mən dediyimdən dönmədim və fikrimi dəyişmədim.

Həmin şəxs mənim təklifimlə razılaşandan sonra içəri daxil oldu və mənə öz təşəkkürünü bildirmək istədi.

Bu, iyirmi səkkiz-otuz yaşlarında, qar kimi ağappaq çərkəzi libas geyinmiş, əlində gözəl silahı, belində patrondaş sallanan qızılı dəməşqi kəməri var idi; çərkəzi paltarının altından çəhrayı atlasdan tikilmiş bir arxalıq, onun altından isə boğuc mirvari rəngli ikinci bir arxalıq geymişdi.

Ağ genbalaq şalvarı dizinə qədər olan çəkmələrinin içinə salınmışdı.

Onu özü kimi şıq geyinmiş bir nəfər nökrer müşayiət edirdi.

Knyaz danışdıqca Qriqori onun dediklərini mənə tərcümə edirdi. Knyaz Solomon İnqheradze adlı bu adam Potiyə gedirdi və bizi fransız gəmilərinin dayanacağı sayılan Trabzon limanına aparacaq gəminin sərnəşinlərindən birini – knyaz Baryatinskinin Potidən Tiflisə gedən qardaşını qarşılamağa tələsirdi.

Biz belə qərara gəldik ki, səhər tezdən yola düşək, ancaq öz adamlarını yaxşı tanıyan polkovnik bizi əvvəlcədən xəbərdar edib bildirdi ki, səhər saat səkkizdən tez yola düşməyə ümid etməyə.

Xacələrin qadınlarla daha bir oxşar cəhəti odur ki, qadınlar kimi onları da yataqdan – əgər onların üstünə uzandıqları taxta parçalarını yataq adlandırmaq olarsa – qaldırmaq olduqca çətinidir.

Knyaz bizimlə birlikdə qəhvə içdi və səhər saat beşdə yola düşə bilməyəcəyini bildiyindən çox mütəəssir halda getdi; knyaz Baryatinskinin qardaşı gəmidən düşərkən onu qarşılaya bilməmək knyazı çox məyus etmişdi.

Mən ondan bu narahatçılığın səbəbini soruşanda cavab verdi ki, o, general-leytenantın qardaşının Potidən Kutaisiyə gedən yolda keçəcəyi bir neçə kəndin sahibidir.

Mənə elə yemək yediyimiz otaqdaca yer saldılar, yəni oraya bir sırımış yorğan gətirdilər, mələfə isə yorğanın üstünə tikilmişdi.

Yemək dəstlərindən birini gizlətdim, mən artıq demişəm ki, Tiflisdən bura qədər xalis gümüş çəngəl-bıçağa rast gəlməmişdim, burada isə onlar göz qabağında idilər.

Təkcə su və bardağım çatışmırdı; suyu tapa bildim, bardaq isə müşkül məsələ idi.

Səhəri gün saat 6-da biz artıq qalxmışdıq, ancaq knyaz İnqheradzenin təkidinə baxmayaraq, saat 9-da yola düşə bildik.

Yola düşənə qədər mən ərzaq ehtiyatı götürmək istədim və bunu Qriqoriyə xatırlatdıqda, o, tənbəlliyindən – bunu xacələrə bağışlasam da, Qriqoriyə güzəştə getməmə – cavab verdi ki, yolumuzun üstündəki kəndlərdə istədiyimiz qədər ərzaq tapa bilərik. Rioni çayının qayalıq sahilindən qayığa minərkən az qalmışdı ki, yıxılıb boynumuzu qıraq.

Biz Maranın rəisi ilə sağollaşıb ayrıldıq və knyaz İnqheradze bizi nə qədər tələsdirdisə də, yenə də qayığa bir saat gec mindik.

İcazə verin Rioni çayını onun öz qədim adı ilə Faz, yəni Mayak adlandırırım.

Qayığa mindiyimiz yerdə Faz çayının eni təxminən Senanın Austerlis körpüsünün eni qədərdir, ancaq heç də ondan dərin deyil; ona görə qayıqları ensiz, dar və dayaz düzəldirlər.

Bundan əlavə, xacələrin nə üçün gecə vaxtı yol getməkdən imtina etmələrinə indi haqq qazandırdıq: hər yüz addımdan bir kökündən qopmuş ağac gövdələri qayığın yolunu kəsirdi. Bizim qayıqda üç xacə vardı; birisi sükanda idi, ikisi isə avar çəkirdi.

Hərdənbir onlar qayığın bu başından o biri başına cır səslə bir-birlərinə nəsə deyirdilər; ancaq bütün yolboyu onların yeknəsəq sükutu pozulmadı və dodaqaltı da olsa mahnı mızıldanmadılar.

Dante öz “Cəhənnəm”ində belə qayıqçıları tamamilə yaddan çıxarmışdır.

Bizim olduğumuz yerdən yarım verst aralıda Hippus – mən nə qədər onun müasir adını yazmağa cəhd edirəmsə, alınmır – gətirdiyi minlərlə buz parçası ilə bərabər Faza tökülürdü.

Həmin yerə qədər çayda bir dənə də olsun buz parçası gözə dəymirdi.

Bizə demişdilər ki, getdiyimiz yolboyu çoxlu su quşlarına rast gələcəyik. Doğrudan da, qarşımızda ördəklər dəstə ilə havaya qalxırdılar, ancaq hamısı güllə mənzilindən uzaqda idi. Biz xacələrdən bu barədə soruşduqda, onlar dedilər ki, yaşayış yerindən uzaqlaşdıqca, vəhşi quşlar da bizə bir o qədər yaxın olacaqlar.

Bunun əvəzində suyun ortasında görünən hər bir ağacın gövdəsində lovğa qarabatdaq quşu üzməyə hazır vəziyyətdə dayanır, bəzən həqiqətən də suya baş vurur və dimdiyində də bir balıqla yenidən görünürdü.

Biz hələ Volqada üzərkən qarabatdağın dadına baxmış və öz təcrübəmizdə əmin olmuşduq ki, onun ətinə diş batmır: bu səbəbdən də Fazdakı qarabatdaqları rahat buraxdıq.

Bizim xacələrin təxminləri özünü doğrultdu, yaşayış məskəmindən aralandıqca vəhşi ördəklər daha da yaxından uçurdu; elə ki aclığın ilk əlamətləri özünü göstərməyə başladı, biz onlardan bir neçəsinə güllə atdıq, lakin gülləmiz boşa çıxdı; əslində, suda ov etmək peşəkar ovçular üçün də imtahan kimidir, gərək nişan aldığın quşu aydın görəsən; nəhayət, biz məsafəni çox dəqiq ölçüb nişan aldığımız və bir neçə ördək ovladıq; yazıq knyaz hər ördəyin vurulmasını bir dayanacaq hesab edirdi. Bunun üçün də hər ovlanan ördəyə təəssüflə tamaşa edirdi.

O, çərkəzi paltarının cibindən hissə verilmiş nərə balığı çıxardı, onun nökrəri isə bağlamadan çörək götürdü və bizə dilucu təklif edəndən sonra – əlbəttə ki, biz belə bol naharın qabağında onların təklifini qəbul etmədik – onlar sanki pəhriz yeməklərinin daha da dadlı olduğunu göstərmək üçün əllərindəki təamı iştaha ilə dişlərinə çəkdilər və marçılı ilə yeməyə başladılar.

Cümə günü idi və bütün xristianlar qarabaşaq yarmasını məhz həmin günə saxlayırlar; əlbəttə, bu ümumi pəhriz üçün deyil, pəhrizə ciddi riayət olunduğunu sübut etmək xatirinə edilirdi.

Qara çörəyin və quruyub daşa dönmüş dördbucaq balıq tikələrinin üzərində əməliyyat aparan ağ dişləri və çəhrayı sifətləri görəndə adamda təəssüf hissi baş qaldırır.

Qızardılmış yağlı ördəkləri, yanında isə qayğanaq olan nahar süfrəmizi düşünəndə biz qəlbən onlara acıyırdıq, çünki pəhriz günündə onların yediyi daş kimi yeməklərdən uzaq idik. Lakin ağılımıza da gəlməzdi ki, qarşıda bizi bundan da betər bir pəhriz gözləyir.

Həqiqətən, artıq aclıq özünü büruzə verməyə başlayanda biz avarçılardan kəndə nə qədər qaldığını soruşduq.

– Hansı kəndə? – onlar soruşdular.

– Lənət şeytana, nahar edəcəyimiz kəndə.

Onlar bir-birlərinə baxdılar, mən onların güldüyünü deyə bilmərəm, xeyr, onlarla keçirdiyimiz iki gün ərzində xacələrdən heç birinin güldüyünü, dodağının qaçdığını görmədik, bu dəfə isə ağız-burunlarını büzdülər, bu isə onların gülüşü idi.

Sükandakı xacə dedi:

– Buralarda kənd-zad yoxdur.

– Necə! Buralarda kənd yoxdur?

– Yoxdur!

Moyne ilə mən bir-birimizə baxdıq və sonra baxışlarımız Qriqoriyə yönəldi.

O öz günahını başa düşüb qıpqırmızı qızardı.

- Hə, sözlünüz nədir, bəs deyirdiniz bütün yolboyu hər yan kənddir?
 - Mən elə bilirdim, – deyə Qriqori cavab verdi.
 - Necə? Dəqiq bilmədiyiniz şeyi nə üçün deyirdiniz?
- Qriqori cavab vermədi.

Mən daha onu danlamadım, çünki bu on səkkiz yaşlı gəncin mədəsi onu daha çox məzəmmətləyirdi. Ona dedim:

- Avarçəkən xacələrdən soruş gör, yeməyə bir şeyləri varmı?
- Qriqori sualımı onlara çatdırdı.
- Onlarda çörək var, – o cavab verdi.
 - Vəssalam?
 - Vəssalam.

– Qoy onlar bizə çörək versinlər, çörək olan yerdə adam acından ölməz. Görüm onların hamısı yolboyu kəndlərlə birlikdə lənətə gəlsinlər!

- Onlar deyirlər ki, çörəklər qaradır, – Qriqori cavab verdi.

– Bu, yaxşı olmadı... – cibimdən bıçağımı çəkib çıxararaq dedim, – ancaq ağ çörək olmayanda neyləyəsən, qara çörək yeyərik... Çörək! – xacələrə üzümü tutub dedim.

Onların cavabını başa düşmədim.

- Nə deyirlər? – Qriqoridən soruşdum.
- Deyirlər ki, çörək onların özlərinə lazımdır.
- Məlunlar!

Mən qırmancımı qaldırmaq istədim.

– Bir bu qalmışdı! – Moyne dedi, – güman edirəm ki, qadınları döyməzsəniz, elə deyilmi?

– Heç olmasa, onlardan öyrən görək nahar edəcəyimiz kəndə saat neçədə çatacağıq?

Sualım eynilə tərcümə olundu.

- Saat altıda, ya da ki, yeddidə... – onlar sakitcə cavab verdilər.

Hələ saat on bir idi.

LVIII FƏSİL

MARANDAN ŞEİNSKAYAYA GEDƏN YOL

Səhər yeməyinin əvvəlində bizə edilən təklifi qəbul etmək ümidi ilə knyaz İnqheradzenin üzünə baxdım. Əlacsızlıqdan ondan təklifini təkrar etməsini gözlədim. Lakin onların yeməyi artıq qurtarmışdı. Balıq sümüyünə qədər yeyilmişdi, çörəkdən isə bir tikə də qalmamışdı.

Yalnız ördəklərimiz qalırdı, onları isə çiy halda yeyə bilməzdik, qayığın sahibi isə qayıqda tonqal çatmağa heç vəchlə razı olmazdı.

Bir əlacımız qalırdı ki, qayığı güclə də olsa, saxlatdıraq və çayın sahilində ocaq qalayaq, ancaq knyazın yaraşlıq çöhrəsinin necə kədərlənəcəyini gözümüzün qabağına gətirəndə bu fikrimizdən daşındıq – dayansaq, onu yubandıracaqdıq.

Başqa çayda olsaydıq, heç olmasa, sudan içib, az da olsa, aclığımızı yatırırdıq, ancaq Fazın – Mayakın suyu sapsarıdır, ağıza vurmali deyil, ona baxanda ömürlük çay suyuna nifrət edirsən. Kürkümə bürünüb yatmağa çalışdım.

Moyne söz güləşdirir, mənasız, boş-boşuna ağızına gələni deyir və özünü tox kimi göstərirdi.

Ortada üç-dörd ördək vardı, onları qızartsaq, üç gün bəsimiz idi.

Bəzən gözümü aralayıb papağımın uzun tüklərinin arasından ətrafa nəzər salır və bu ətrafdakı mənzərənin özünəməxsus gözəlliklərini görürdüm.

Meşələr göz önündə getdikcə yüksəyə qalxır və sıxlaşır, nəhəng sarmaşıqlar ağacların gövdəsinə dolanaraq uzun xovlu məxmər kimi sallanır, sanki yaşıl divara oxşayırdı. Bütün bu mənzərənin arasında hərdənbir qurumuş nəhəng ağacların ağarmış budaqları skelet kimi havada yellənir və bu quru budaqların üstünə qonub səssiz-səmirsiz oturan iri qartalların qəmli fəryadı adamın ürəyini göynədirdi.

Gördüklərimizlə bağlı sorğu-suala tutduğumuz knyaz yayda bu meşələrin çox füsunkar, gözəl olduğunu söylədi. Ancaq onu da dedi ki, bu meşələrdə çoxlu gölməçə var. Ağacların sıxlığı günəş şüalarının düşməsinə imkan vermir və bu səbəbdən də həmin gölməçələr heç vaxt qurumur. Hər kolun dibində qara və yaşıl rəngli zəhərli ilanlar yatır. Burada marallar, cüyürlər, qabanlar sürü ilə dolaşırlar, lakin heç kim ürək eləyib bu meşəyə ova getmir, yoxsa qızdırma xəstəliyindən və ilanların sancmasından yaxa qurtarmaq müşkül məsələdir.

Fazın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun sahillərinin maili olmasıdır. Su sağ və sol sahili yuyub torpağı aparmış və sahil hər iki tərəfdən on beş fut hündürdə qalmışdı. Qışda sular donub, hər tərəf buz bağladığı vaxt çayda səyahət edənlər onun əsirinə çevrilirdilər.

Hər on beş dəqiqədən bir kəndə nə qədər qaldığını soruşur və xacələrdən altı verst, beş verst, dörd verst, üç verst cavabını alırdıq.

Nəhayət, saat yeddinin yarısına yaxın nahar edəcəyimiz kənd göründü. İcimdə bir narahatlıq baş qaldırdı; lal axan Fazın hər iki tərəfində divar kimi ucalan sahilə necə qalxacaqdıq?

Gözlərimi çaydan çəkmir, heç yerdə nə bir pilləkən, nə cığır, nə də əl tutmağa yer görə bilirdim. Burada belə yerləri çox görmüşdük və onu da bilirdik ki, təbiət insanlara şərait yaratmadıqda, insan çıxış yolu tapmağa, əziyyət çəkib təbiətin səhvini düzəltməyə bir o qədər də can atmır.

Həqiqətən də, hər il Potidən Marana gedən əlli nəfər səyahətçi, yaxud yolçu üçün yolu asanlaşdırmaq məqsədilə pillələr qazıb düzəltmək o qədər də az zəhmət tələb etmir. Əksinə, pillə olmasa, səyyahlar özləri birtəhər keçib gedəcək, yerli camaatı narahat etməyəcəkdilər. Doğrudan da, hər il buradan keçib-gedən əlli nəfər səyyaha yüz yumurtanı, yaxud əlli qoca toyuğu satmaq üçün bu yolu düzəltməyə dəyərmidi?! Bunun əvəzində iki yüz rubla gözəl bir qızı, yaxud min pyastra* yaraşlıq bir oğlanı satmaq daha sərfəlidir.

Bax, məhz buna görə də əminəm ki, bu yolun qeydinə qalan, onu düzəldən tapılmayacaq.

Bizim avarçılardan biri yerə tullandı və mindiyimiz qayığı iplə çəkib sahilə çıxardı. Knyaz İnqheradze və onun iki nökrəri əllərindəki xəncərlə qarşıda divar kimi ucalan dik sahilə var-güclərilə zərbə endirərək pillələr qazmağa başladılar. Sonra özləri ayaqlarını bu pillələrə dayayıb əllərini bizə uzatdılar, onların köməyiylə yoxuşun başına qalxdıq.

Çaydan əlli addım aralıda bir ev, daha doğrusu, bir tövlə vardı, qayıqçılar buranın qonaqlar üçün mehmanxana olduğunu dedilər.

Hər yerdə topuğa qədər qar vardı, ancaq bəzi yerlərdə günəş qarı əridərək palçıq gölməçəsi əmələ gətirmişdi.

Biz tövləyə tərəf gedib qapını açdıq. Gördüyümüz mənzərə həтта kalmıqı da diksindirərdi.

Tövlənin ortasında bir tonqal yanırıdı, üstüsü isə haradan özünə yer tapsa, oradan bayıra çıxırdı; bütün millətlərdən olan iyirmiye qədər adam bu odun ətrafına toplaşmışdı və cadugərə oxşayan bir qarı onlara qulluq edirdi; bu koma “Jil Blaz”dakı** kapitan Rolandın komasını xatırladırdı.

İtlər öz sahiblərinin yanında yatmışdılar, Türkiyə sərhədinə yaxınlaşdıqca həm canavara, həm də tülküyə oxşayan belə eybəcər itlərə çox rast gəlinir. Qamçı zərbələrindən kişnəyən, ayaqlarını yerə döyən, şıllaq atan atlar tövlənin divarı boyunca vurulmuş mıxlara bağlanmışdılar.

Belə bir insan və heyvan yığınında təkə donuz çatışmırdı; hamıya məlumdur ki, türklər şərabə nifrət hissində üstün gələrək, onu qəbul etmişlər, ancaq donuzlara qarşı bəslədikləri ikrah hissindən əl çəkib onu da qəbul etməyi hələ bacarmırlar.

* Piastr – bəzi ölkələrdə xırda pul vahidi.

** “Jil Blaz” V.Hüqonun dram əsəridir.

Dörd tərəfə göz gəzdirdik. Nə tonqalın ətrafında, nə divarların dibində boş yer yox idi.

Hər kəs öz işi ilə məşğul idi: biri bişirdiyi yarmanın üstünə yağ tökür, biri istiotsuz və duzsuz toyuğu qazançada qızardır, bir başqası isə köhnəlmiş balığı yeyirdi. Fransada belə balığı heç it də dilinə vurmaz.

Biz içəri girəndə acından ölürdük, ancaq beş dəqiqə sonra artıq tox idik.

Əvvəlcə Moyne ilə mən içəri girmişdik, knyaz isə öz nöqərlərilə bizdən sonra gəldi. Knyazı görəndə kimi tonqalın ətrafında dövrə vurub oturanlardan üçü cəld ayağa qalxdı. Bunlar knyazın xidmətçiləri idilər – dirəyə bağlanıb sahibini gözləyən atlar kimi onlar da burada ağalarını gözləyirdilər.

Knyaz nəşə dedi və onlardan ikisi çölə çıxdı, biz onların yerində oturduq, knyaz isə həmin adamlarla söhbətə başladı.

Knyaz ayaq üstə idi. Açıq-aydın görünürdü ki, bizim ləng tərənəməyimiz onu hövsələdən çıxarır. O, Potiyə çatmağa tələsirdi və knyaz Baryatinskinin qardaşını qarşılaya bilməyəcəyindən ehtiyat edirdi.

Biz onun nöqərlərinin yerində, sürüyüb tonqalın yaxınlığına çəkdiyimiz tirin üstündə oturduq; bu tir bizim üçün elə göydəndüşmə kimi bir şey idi.

Knyazın adamları torpağın üstündə bərdəş qurub oturdular.

Tiri Moyneyə tapşırıdım, papağımı yerimə qoyaraq – adətən, teatrda yer saxlamaq üçün belə edirlər, Qriqorini bir tərəfə çəkdim.

Ördəkləri yolub təmizləmək lazım idi; xatırladım ki, yol çantamızda yeddi-səkkiz ördək vardı, biz onları yolda gələrkən ovlamışdıq.

Bayıra çıxarkən Qriqori ardımızca gələn qoca qadına işarə ilə nəşə başa saldı; o, səkkiz dil bilməsinə baxmayaraq, bu qadınla işarələrlə danışmalı olurdu. Məsələn burasındadır ki, bu ucqar yerin camaatı başqalarının çətinliklə başa düşəcəyi naməlum yerli ləhcədə danışırdılar.

Ancaq həmin arvad söhbətin ördəklərin təmizlənməsindən getdiyini başa düşdü və işə girişdi. Bunun üçün ona iyirmi beş qəpik kifayət elədi.

Qriqori şiş əvəzinə üç şov çubuq kəsib gətirdi.

Mən qızardacağımız ördəklərin tüklərinin təmizlənməsinə tamaşa etdiyim bir vaxt sevincdən gözləri parlayan knyaz yanıma gəldi – o, at tapa bilmişdi və quru yolla uzağı üç-dörd saata Potidə olacaqdı.

Biz ona uğurlar dilədik və yüklərimiz çox olduğuna görə bizim də onun kimi yola düşməyimizə çox təəssüfləndik.

O, qayıdıb tövləyə girdi, oradakı adamlarına tapşırıdım ki, ona necə xidmət edirdilərsə, bizə də eləcə xidmət etsinlər. Biz qucaqlaşdıq ayrıldıq. Knyaz atının üstünə sıçradı və dörd nəfərin müşayiətilə yola düşdü; onlardan üçü piyada gedirdi.

Mən gözdən itənə qədər onun dalınca baxdım; çox da yaxşı olmayan bir ata minən şıq geyimli bu adam, elə özü kimi də şıq geyinmiş nöqərlərinin və ardınca piyada gələn, cır-cındır geyimli üç nəfərin arasında həqiqətən də knyaza oxşayırdı.

Ancaq onlar gözdən itən kimi bizim diqqətimiz daha vacib bir yerə yönəldi: demək olar ki, ördəklərin hamısı təmizlənib qurtarmışdı.

Hamı böyük intizarla Qriqorinin və çubuqların yolunu gözləyirdi.

Nəhayət, o, gəlib çıxdı.

Hər ördəyi ayrı çubuğa keçirdilər və bir oğlana verib, üstəlik də on qəpik verərək bərk-bərk tapşırdılar ki, ördəkləri qızarana qədər közüün üstündə çevirib fırlatsın, amma barmağının ucu ilə də olsa onlara toxunmasın.

Qriqori yerli camaatla birbaşa əlaqə yaratmaq məqsədilə rus dilini bilən bir minqrelli tapmışdı.

Bundan əlavə, knyazın xüsusi tapşırığından sonra özümüz də bizə olan hörmətin artdığını hiss edirdik.

Mən “şişlərə” taxılmış ördəklərin qızarmasına və yaxşı bişməsinə nəzarət etdiyim bir vaxtda çay tərəfdən səs-küy gəldiyini eşitdim, ancaq bu səs nə hədə idi, nə də qorxu ifadə edirdi. Bu daha çox ağıya oxşayırdı.

Moyne ilə mən qapıya tərəf götürüldük və biz bir minqrellinin dəfn mərasiminin şahidi olduq. Mərhumun cənazəsi son mənzilinə tapşırılmazdan qabaq tövlə ilə çayın arasındakı yerə qoyulmuşdu. Tabutu aparənlər nəfəslərini dərmək üçün onu qarın üstünə qoymuş, keşik də fürsətdən istifadə edərək ölənin ruhuna dualar oxuyurdu və bizim də eşitdiyimiz ağı səsi mərhumun dul qalmış arvadının ah-naləsi idi.

Bizim diqqətimizi cəlb edən tərədən-dırnağacan qara geyinmiş, sir-sifətini cırıq-cırıq etmiş bu qadının yanındakılardan uca boyu, pəhləvan cüssəsi ilə seçilməsi idi, o, hətta ən ucaboylulardan da bir baş hündür idi.

Biz ona yaxınlaşanda bunun səbəbini anladıq.

Ayağına uzunboğaz çəkmə geymiş kişilər qarda rahatca gəzirdilər, dul qadının ayağında isə adicə pəpiz varmış, evdən çıxanda onları qapının ağzına qoymuş və otuz santimetr hündürlüyü olan başmaq geymişdi.

Eynilə bu dul qadın kimi hündürboylu iki qız başqa bir dəstədə uzaqdan diqqəti cəlb edirdilər. Bunlar mərhumun qızları idilər.

Beş-altı nəfər belə başmaq geymiş qadın nədənsə dəstədən geridə qalmış, indi isə qabaqda gedən dəstəyə çatmaq üçün yeyin addımlarla irəliləyirdilər. Onların “taxta” ayaqları ilə qadın yerisinə oxşamayan yerisi, əyinlərindəki qırmızı, sarı və yaşıl paltoları bu yas mərasiminin adamlarından tamamilə fərqlənirdi. Bu təzad Moyneyə və mənə qəribə görünsə də, dəfn mərasiminin iştirakçılarında heç bir təəccüb doğurmurdu.

Dəfn dəstəsi yenidən hərəkətə gəldi, ancaq qohumların və dostların təkidilə mərhumun dul arvadını evə göndərmək qərara alındı; belə ki, o, cənazənin ardınca bir neçə addım atdıqdan sonra dayandı, huşunu itirərək yanındakıların qolları arasına düşdü və əllərini cənazəni aparən dəstəyə tərəf uzatdı, nəhayət, gəldiyi yolla da geriye qayıtdı.

Bir az aralıda mərhumun qızları da ayaq saxladılar və geriye qayıdan analarının dalına düşdülər.

Dul qadın və qızlar əks istiqamətdə gözdən itdilər.

Biz qayıdıb gəldik və ördəklərin necə qızarması ilə maraqlandıq.

Ördəklər daha tez qızarsın deyə, uşaqlar onların döşünü uzununa çərtmişdilər, beləcə, ətin bütün şirəsi və yağı axıb tökülmüşdü.

Beləliklə, bişirilmiş ördəklərin ətinin dadı-duzu getmiş, qızartmadan çox, Sezostrisin Minqrelə gətirdiyi çətənə liflərinə oxşayırdı, bununla belə, təmiz hava bizi o qədər acdırmışdı ki, bunlara elə-belə baxanda istər-istəməz adama dadlı görünür və dərhal dişinə çəkmək istəyirdin.

O biri üç ördəyi şişə keçirib közdə qızartmaq bir saat çəkəcəkdə, ancaq daha mədəmizin aclığa dözümlü qalmamışdı. Biz hərəməz bir ördəyi boşqaba qoyub acgözlüklə ötürdük. Moyne ilə Qriqori özlərindəki qara çörəklə, mən isə elə-belə, çörəksiz yedim – qara çörəkdən xoşum gəlmirdi.

Qarnımızı doyurandan sonra yaxşıca yatıb yuxulamaqdan başqa heç nə istəmirdik.

Ancaq yediyimiz ördəklərin sür-sümüyünü gəmirən itlərin, fınxıran, şıllaq atan atların və özünəməxsus üsulla şam yeməyini yeyən bit-birənin arasında yatmaq o qədər də asan məsələ deyildi.

Ola bilsin ki, mən bitlərdən danışarkən bizim ətimizlə qidalanmaq niyyətində olan “qonaqları” bir az çox şişirdirəm.

Bir anlığa fikrimdən çadırımızı aparıb çayın qırağında qurmaq keçdi və hətta çölə çıxdım ki, onun üçün yer seçim, ancaq yer elə yaş idi ki, pəlçığın içində yatmalı olacaqdıq.

Əslində, qayıqda da yatmaq olardı.

Ancaq bu iyərənc xacələrlə yan-yana yatmaqdan, atlar və itlərlə bir yerdə yatmaq daha xoş idi.

Bunu düşünərək, sirkdə vəhşi heyvanların önünə atılmış cəzalılar kimi cəsarətlə bəxtimi taleyin ümidinə tapşırıb qayıtdım.

Əgər işləyə bilsəydim, yəni oxuya bilsəydim, qeyd götürməyə imkanım olsaydı, o qədər də qüssələnməzdim.

Ancaq burada nə masa, nə qələm, nə də mürəkkəb vardı; içəri təkə tonqalın işığı düşürdü, bu işıqda isə heç qələmi də seçmək olmurdu.

Biz oturduğumuz tiri çəkib balıq kimi başımızın altına qoyduq, ayaqlarımızı tonqalın qırağına uzadıb başlıqlarımızı gözümüzün üstünə çəkib yatmağa çalışdıq.

Ancaq gözlərim tam yumulmamış bir neçə dəfə bir Axaltsix türkünün qızılı naxışlı qırmızı arxalığına zillənib qaldı.

İlahi, bu necə qırmızı idi! Mən gözlərimi yumanda, o, daha parlaq görünürdü. Kimsə deyib ki, şeypurun səsi başqa musiqi alətləri içərisində necə seçilirsə, qırmızı da başqa rənglərdən o qədər çox fərqlənir, bu fikir çox doğrudur.

Türkün qızılı naxışlı qırmızı arxalığı mənim gözlərimi deşirdi.

Yerimdən qalxıb örtüklərimdən birini ona təklif etdim; xoşbəxtlikdən, o

qəbul etdi, bu örtük boz rəngdə idi. O, mələfəni burnunun üstünə qədər çəkdi və gecənin qaranlığından seçilmədi.

Bu vaxt əlində bir toyuq tutmuş adam içəri daxil oldu.

Başqa yerdə heç kəsin əhəmiyyət vermədiyi bu səhnə Şeinskidə təntənəli və yaddaqalan idi: Mən Şeinskidə olduğumuzu deməyi unutmuşdum.

Toyuğun qaqqılısına bizdən başqa hamı başını qaldırdı, biz tox idik, ancaq yerdə qalan hamının ağılından toyuqla bağlı müxtəlif fikirlər keçirdi.

Knyaz gedəndən sonra burada ən hörmətli şəxs hesab olunan bu məxməri arxalıklı türk toyuğa ən baha qiymət qoydu, nəticədə, toyuq ona qismət oldu.

O, toyuğu götürdü, boynunu odun parçasının üstünə qoydu və xəncəri bircə dəfə çəkməklə başını bədəninədən ayırdı. Bir anlığa mənə elə gəldi ki, o, toyuğu vəhşi kimi – elə tükli-zadlı yeyəcək. Ancaq mən səhv edirdim: görünür, əvvəlcə o, toyuğu necə bişirəcəyini dəqiq bilmirdi, sonra onu qızartmaq niyyəti ilə tüklərini təmizləməyə başladı.

Ancaq toyuq o qədər arıq idi ki, yolmaq olmurdu; görünür, onun əlinə on ilin qartımış toyuğu keçmişdi.

O, bizim ördəkləri təmizləyən arvadı səslədi. Amma arvad yoxa çıxmışdı. Bədbəxti tövlədən qovmuşdular, odur ki, arvad bir topa küləsi başının altına qoyub, ayaqlarındakı həsir çəkmə ilə qarın üstündəcə bir tərəfdə uzanıb yatmışdı.

Bayırda on beş dərəcə şaxta var idi, amma yazıq arvad elə murdar bir vəziyyətdə, çirkin-pasın içindəydi ki, rus zabitinə təklif etdiyim kimi, kürkümü və papağımı ona təklif etməyə cürətim çatmadı.

Onu da deyim ki, kapitan Kupsi vədinə sadıq qalaraq kürkü və papağı elə tapşırduğım yerdə, yəni poçt nəzarət məntəqəsində qoymuşdu.

Həmin arvad toyuğu yolub təmizləməyə çalışdı, amma tüklərlə birlikdə toyuğun əti də qopurdu. Bunun təkə bir əlacı vardı: toyuğun dərisini dovşan kimi soymaq lazım idi, ancaq türk bu son “əlacın” tərəfdarı deyildi.

Onunla həmin arvad arasında danışmaq başladı. Sehrli nağıllardakı kimi, türk qadına öz işində uğurlar dilədi, ancaq türkün müvəffəqiyyəti haqda heç nə eşidilmədi.

Yatmaq barədə heç düşünmərdim də; axşam saat səkkizdə Qriqorinin vasitəçiliyi ilə söhbətə qoşuldum.

Səhər saat ikidən dördə qədər oyaq qalmaqdansa, axşam saat səkkizdən ona qədər oyaq qalmaq yaxşıdır. Mən ümumiyyətlə, heç yatmamaq qərarına gəlmişdim, bütün etdiyim cəhdlər də bundan ibarət idi ki, görüm bu işin axırı necə olacaqdır. Qriqoridən öyrəndim ki, türk və həmin qoca arvad qazan, yaxud sapılca axtarırlar. Onların hər ikisi də məndə var idi.

Qriqori mənim dediklərimi dərhal türkə çatdırdı və dedi ki, onun axtarıqlarının hər ikisi məndə var. O, qazanı seçdi.

Qazana su töküb tonqalın üstünə qoydular və su qaynayanda toyuğu onun içinə saldılar. Bir dəqiqə sonra toyuğu qazanın içindən çıxarıb tüklərini yolmağa cəhd etdilər.

Toyuğun tükkləri çox asanlıqla təmizlənirdi.

Tükkləri yolunduqdan sonra onu yenidən həmin qazana, elə həmin suyun içinə saldılar. Toyuq eyni toyuqdur, suyunu dəyişməyin nə mənası?

Türk işin sonundan arxayın olaraq dəsmalını qoca arvad verərək uzandı. Arvad toyuğun bişməsinə nəzarət etmək üçün qazanın yanından ayrılmaq istəmirdi.

Bir saatdan sonra arvad toyuğun ayaqlarından tutub çəkdi, bişib-bişmədiyini öyrənmək üçün ətindən bir çimdik qopardı və tamamilə əmin olduqdan sonra toyuğu türkün ona verdiyi dəsmala bükdü.

Çox güman ki, toyuq nahara saxlanılırdı. Bundan sonra qoca arvad çıxıb getdi. Mən bu işin axırını seyr etməyin mənasız olduğunu başa düşdüm və diqqətimi başqa bir epizoda yönəltdim: hamı şirin yuxuda idi və yatanlardan bəzilərinin xorultusu bu işin öhdəsindən uğurla gəldiklərini sübut edirdi.

LIX FƏSİL

FAZ ÇAYININ MƏNSƏBİ

Bu gecə səyahət dövründə keçirdiyim ən üzücü, ən cansıxıcı gecələrdən biri idi. Saatların, dəqiqələrin, saniyələrin, hətta gecənin də belə ləng keçməsinin səbəbini izah etmək mümkün deyildi.

Yuxum ərsə çəkilməmişdi, yorğunluq məni əldən salmışdı. Məndən başqa hamı şirin yuxuda idi.

Mən yerli camaata toxunmayan və yalnız nabeləd qonaqları dişləyən Meqavi taxtabitilərini xatırladım. Görəsən Minqrel bitləri də təzə gələnləri dişləyir? Əgər belədirsə, mənim kimi Moyne də bu yerlərə yad adam idi, bəs o hansı “ixtiyarla” belə şirin-şirin yatırdı?

Səhərin açılıb-açılmadığını öyrənmək üçün bəlkə də iyirmi dəfə gedib qapını açıb baxdım. Həmin qoca arvad elə qapının ağzında, küləşin üstündəcə daş kimi yıxılıb yatmış, şirin yuxuya getmişdi; bəlkə də heç hersoqinya öz pərqu yatağında belə rahat yata bilməzdi.

Nəhayət, saat dördə türk oyandı, saatını çəkib cibindən çıxartdı, vaxtı biləndən sonra yoldaşlarının üçünü də oyatdı.

Mənə gəldikdə isə, saata baxıb vaxtı təyin etməklə də özümə təskinlik verə bilmirdim, əgər yadınızdadırsa, Kalinonun “sayəsində” mən saatımı Ağsu aşırımının meşələrində itirmişdim.

Mən də Qriqorini oyadıb qayığa yolladım ki, oradakılara yola düşməyə hazırlaşmalarını tapşırınsın.

Onlar satılmaq üçün həftəlik heyvan bazarına gətirilən danalar kimi bir-birinin üstündə yatmışdılar; biri gözlərini açıb havaya baxdı və belə cavab verdi:

– Biz iki saatdan sonra – hava işıqlananda yola düşəcəyik, qaranlıqda Rio-ni çayı təhlükəlidir...

Xacələrin necə höcət olduqlarını çox yaxşı bildiyimdən, mübahisə etmədim. Hələ iki saat da gözləməli idik. Görünür, saat dörd Şeinskaya camaatının yuxudan oyandığı vaxtdır. Bu vaxt hər kəs yerində qurdalanaraq – “Qalxım-qalxmayım?” – deyərək tərəddüd edir, yerinin içində əsnəyir, donquldanır, qızarmış gözlərilə ətrafına baxır və az yatdığından key kimi öz-özünə deyir.

Bizim türk bardaş qurub oturdu; toyuq bükülən dəsmalı çıxarıb açdı. Onun adamlarından biri çörəyi doğrayıb beş-altı yerə böldü, axşamdan bişən toyuğu da çörək tikələrinin sayına görə parçaladı; hiss olunurdu ki, bu işlərdə onun böyük səriştəsi var.

Mən bu çörək tikələrindən birinin o birilərindən daha böyük olduğunu gördükdə təəccübləndim və qeyri-iradi bunun mənə xüsusi nəzakətin ifadəsi olduğunu fikrimdən keçirib səksəndim.

Mən yanılmırdım: türk əlini mənə tərəf uzatdı, xoş təbəssümlə öz na-

harından mənim payıma düşəni mənə təklif etdi. Bu vaxt Lukanın balığı yadıma düşdü və öz-özümə dedim: “Birindən balığı qəbul etmək, bir başqasından çörəklə toyuq ətini almamaq böyük ədəbsizlik deyilmi?”

Açıq-aşkar hamının gözü qabağında edilmiş təklifi qəbul etdim və bu şəkllə düşənəcən toyuğun tükünün yolunmasını, bişirilməsini, necə doğranıb parçalandığını, bir sözlə, hansı mərhələlərdən keçdiyini unutmağa çalışaraq əvvəlcə çörəkdən, sonra isə toyuğun ətindən dişləməyə başladım.

Avropalı vasvasılığımız üzündən birinci tikəni zorla uddum, ancaq düzünü desək, o biri tikələr çox rahatlıqla həzm-rabedən keçdi. Doğrudan da, özünü məğrurcasına “Allah bəndəsi” adlandıran insanın heyvani vəziyyətdən insanlığa doğru inkişafına daha çox əmək və vaxt sərf edilir, nəinki onu insandan heyvana döndərməyə. Ona görə də aclıq güc gəldiyindən, türkün təklif etdiyi qəlyanaltı mənə çox dadlı gəldi.

Axşam bir nəfər əlində toyuqla necə içəri girmişdisə, indi də əlində çaxırla dolu bardaq olan bir nəfər içəri daxil oldu. Həmin anda Molit stansiyasında içdiyim beş-altı stəkan yüngül Minqrel çaxırı yadıma düşdü. Mən də türkdən nümunə götürərək özüm üçün bir qədər çaxır xahiş etdim, içəridəkilərə yaxşılıq etmək məqsədilə, onlara şərab təklif etdim.

Bədbəxtlikdən, buradakıların yarısı türk idi, onlar çox nəzakətlə şərabdən imtina etdilər, qalanları isə təklifimi qəbul etdi.

Ömrümdə heç vaxt çaxır içməyən mən, yəni Düma, ikinci, üçüncü parçın da verilməsini xahiş etdim.

Əslində içib keflənməyi çox istəyirdim. Amma elə bil şərab yox, su içmişdim, qətiyyənlə keflənmirdim. Lakin az sonra kefim kökəldi.

Bu bir saat ərzində Axaltsixdə taxıl alveri ilə məşğul olan türkün adamları atlarını yəhərlədilər, tərədən dırnağa qədər silahlandılar.

Onlar bu yaraq-əsləhə ilə çox qorxunc görünürdülər.

Xüsusilə başçı... Onun belində xəncəri, qılıncı, qundağı fil sümüyü və sədəflə işlənmiş uzunlülə tüfəngi, bütün bunlardan əlavə, kürəyindən saat kəfgiri kimi asılmış ayparası, nə bilim, daha başqa bir silahı da vardı.

Fransada beləsinə gülərdilər. Ancaq bu yerlərdə – Minqreldə belə silahlar özünümüdafiə məqsədi daşıyır, ilk baxışda başdan-ayağa qorxunc görünən adama heç kim hücum etmək fikrinə düşməz. Hər halda, mən bu adama heç kəsin hücum etməyəcəyi qənaətində idim.

O, Potiyə gedirdi; öz aramızda belə razılaşıdıq ki, yenə görüşərik. Həmin adam üç nəfər müşayiətçisi ilə atın üstünə qalxdı və bir andaca uzaqlaşdı.

Bütün quşlar bir-birinin ardınca uçub gedirdi, təkcə hələ də yola düşməyə qərar verə bilməyən bayquşlar qalırdı.

Nəhayət, səhər açıldı. Cəsarətlənib şeytanın qıçını qırdıq və birtəhər qayığa mindik, Potiyə saat neçədə çatacağımızı bilmədiyimizdən özümüzə çaxır və çörək götürdük; yemək ehtiyatımızı təmin etdik.

Biz yaraşılıq knyazdan fərqli olaraq, narahatçılığımızı bürüzə vermirdik, lakin ürəyimiz heç rahat deyildi. Əslində, yanvarın 21-də səhər Potidə olmalı idik, bu gün isə ayın 22-si idi və yalnız günortadan sonra ora çata bildik. Bəlkə də heç Baryatinski hələ gəlib çıxmamışdı, amma gəmi çoxdan yola düşüb getmiş olardı.

Fransadan ötrü burnunun ucu göynəyən Moynenin dərdinin birə on qat artacağı gözümün qabağına gələndə başqa heç nəyi təsəvvür edə bilmirdim.

Həm Maranda, həm də Şeinskayada dəfələrlə bizə demişdilər ki, gəminin dəqiq vaxtında yola düşəcəyinə o qədər də bel bağlamayaq; bir də baxırsan ki, ayın 21-də gəminin gələcəyini elan edirlər, amma o, 22-də gəlir, 23-də isə yola düşür; ancaq Moyne iki ayağını bir başmağa dirəyib inad edirdi ki, bu dəfə gəmi elə elan olunan vaxtda gələcək və vaxtında da yola düşəcək. Etiraf edirəm ki, mən üzdə ona ürək-dirək verirdimsə də, ürəyimdə ona haqq qazandırır, ağıma yüz şey gətirirdim.

Xacələr sanki qəsdən bizi hövsələdən çıxartmaq məqsədilə əvvəlcədən səhər saat doqquzda, yəni özlərinin istədikləri vaxtda yola düşəcəklərini demişdilər və bizi ertəsi gün saat onda, uzağı on birdə Potidə olacağımıza inandırmışdılar; lakin indi deyirdilər ki, külək yoxdur və bu səbəbdən də çayı sürətlə keçmək mümkün deyil, odur ki, mənzil başına saat ikidən tez çatacağımıza söz verirlər.

Biz artıq onları yaxşı tanıyırdıq və bilirdik ki, onlarla çənə döyməyin xeyri yoxdur, onsuz da avarları öz bildikləri kimi – asta-asta çəkəcəkdilər, yəni bundan artıq sürətə can atmayacaqdılar.

Hə, bəs mən necə idim? Bütün gecəni yatmayan, səhərin dumanında canını qızdırmaq istəyən adamın halı necə olar?

Mən heç nəyə qarışmadım və beləcə Moynenin donquldanmağına, xacələrin avar çəkməyinə, Qriqorinin isə, gülləsi qurtarsa da, ördəklərə atəş açmağına baş qoşmadım.

Yaradılmışların içində ən yelbeyini hesab olunan bu lənətə gəlmiş quşlar sanki əlimizdən hay-küy salmaqdan başqa bir şey gəlmədiyini hiss etdiklərindən, bir gün bundan qabaq bizdən iki güllə məsafəsindən də aralı gəzdikləri halda, əksinə, indi qaçmır, düz yaxınımızda oynayır, gözümüzün qabağında bir-birilə vuruşur, sərəya düzülərək qayığımızı qabağa buraxır, keçib getməyimiz üçün yol açır, hər şeylə maraqlanmış kimi üzümüzə baxır və tünd qırmızı boyunlarını suyun üzündə bizə tərəf uzadırdılar. Hətta lələkləri qadınların və zabitlərin papaqlarının bəzəyi olan gözəl ağ vağlar da bizim təhlükəsiz olduğumuzu qəlbən duymuşdular və sahil boyunca qayığımızla eyni sürətlə böyrümüzə gedərək elə bil deyirdilər:

– Əgər istəsək, heç qanadlarımızı da açmadan Potiyə sizdən qabaq çatarıq.

Biz elə asta sürətlə gedirdik ki, adama elə gəlirdi ki, bu avarçı şeytanlar öz aralarında mərcələşərək qəsdən bizi gəmiyə gecikdirməyə çalışırlar.

Qayığımız elə füsunkar, valehedici gözəlliklərlə zəngin bir yerdən keçib

gedirdi ki, Moyne kimi bir rəssam ancaq qanı qara olduğuna görə buna biganə qalmışdı. Sol tərəfimizdə zirvəsi qarla dolu piyaləyə oxşayan gözəl, əzəmətli dağlar ucalırdı; bu dağlar günəşin ilk şüalarının şəfəqi altında zərif, çəhrayı rəngə çalır, adama elə gəlirdi ki, dünyanın ilk yaradılmışları elə bunlardır. Bundan əlavə, Fazın hər iki sahilində meşələr getdikcə sıxlaşır, oradan bütün növ vəhşi heyvanların səsləri eşidilirdi.

Ayrı vaxt olsaydı, Moyne fırçasını, qələmini əlindən yerə qoymaz, azı iyirmiyyə qədər şəklin eskizini çəkərdi.

Mənə gəldikdə isə, heç bir qeyd götürmür, diqqətlə ətrafa baxaraq yaddaşıma həkk etməyə çalışırdım.

Rioni çayının sahillərində tam sükut hökm sürürdü. Yaxşı olardı ki, bu çayı Faz adlandıraydılar və heç olmasa, qədim dövrün bircə şüası ilə ətraf nurlanardı, axı üç min il bundan əvvəl belə bir işıq parlamışdı.

Nəhayət, günəş çıxdı və biz günəşin ilıq şüaları altında canlanaraq qayıqda uzandıq, az da olsa, yaxamızı soyuqdan qurtardıq.

Bir qayığa rast gəldik; bu, Marandan yola düşəndən indiyə kimi gör-düyümüz ilk qayıq idi; o, Rioni çayı ilə üzüyuxarı qalxırdı və bizim yanımızdan keçdi. Biz onun içindəkilərdən Potiyə neçə verst yol qaldığını soruşduq.

– Otuz verst, – deyə onlar cavab verdilər.

Bu isə yeddi mil demək idi.

Biz saatda bir mil yol gedirdik, bu minvalla yeddi saat getməli idik. İndi isə səhər saat 7-nin yarısı idi. Deməli, biz günorta saat üçdən, yaxud dördəndən əvvəl Potiyə çata bilməyəcəkdik.

Ah! Mən indi necə də tarantasımın və istədiyim kimi sürətlə getməyəndə cəzalandıracağım arabaçıların həsrətini çəkirdim...

Bütün bunlara baxmayaraq, vaxt keçirdi, günəş artıq düz başımızın üstündə parlayır, gözümün önündəki mənzərəni – füsunkar dağları, insan ayağı dəyməyən meşələri işıqlandıraraq qərbə doğru yönəlirdi.

Mən Luaranın nahamar sahillərini arzulayırdım.

Çayın mənsəbi tədricən genişlənirdi və nəhayət, saat üçə yaxın geniş Fazın sahilindən başdan-ayağa qamışlarla örtülmüş bataqlığı gördük: dənizi görməsək də, bu, ona yaxınlaşdığımızı bildirirdi.

Biz gözlənilmədən sol tərəfə döndük və Fazın hər iki qolunu birləşdirmək üçün əlverişli bir şəraitdə yerləşən adanın böyründən keçərək kanala oxşayan bir axına tərəf istiqamət götürdük.

Mən belə gözəl kanal görməmişdim. Hətta qış vaxtı, hər tərəfi ağaclarla əhatələnmiş bu adanın yanından keçərkən budaqların bir-birinə dolaşdığını və kanaldan keçən qayıqların başının üstündə nənni kimi yırğalandığını görürsən.

Çox çəkmədi ki, biz durğun gölü xatırladan bir yerə çıxdıq və qarşımızda, bir verst aralıda bir gəminin dor ağaclarını gördük.

Sevincdən qışqırdıq – deməli, buxar gəmisi hələ yola düşməmişdi.

Ancaq biz əbəs yerə qabağa getdikcə dor ağaclarının aşağısında gəminin tüstü borularını görməyə çalışırdıq. Sonra ağılımıza gəldi ki, Poti liman şəhəridir, limanda isə elə bircə gəmi olmur ki?!

Həqiqətən də, çox çəkmədi ki, bu dor ağaclarının buxar gəmisinə deyil, iki yüz əlli-üç yüz tonluq yelkənli ticarət gəmisinə məxsus olduğunu yəqin etdik...

Ümidimi itirməmişdim: bilmirəm haradasa, bəlkə də Rodoslu Apollonda oxumuşdum ki, Faz çayının dayaz bir yeri var ki, böyük tutumlu gəmilər üçün keçilməz sədd hesab olunur, ola bilsin ki, bizim gedəcəyimiz gəmi həmin bu səddin o tərəfində qalıb və biz onu başqa səmtdən görə biləcəyik?!

Yeri gəlmişkən, “Arqonavtlar” poemasının müəllifi Fazın mənsəbini çox səhih, bütün dəqiqliylə təsvir edir:

“Nəhayət, arqonavtlar bu yerlərə bələd olan Arqusun köməyilə Pont Evk-sinin ən ucqar yerinə, Fazın mənsəbinə gəlib çıxdılar. Onlar yelkənləri yıxdılar, dor ağacını endirdilər və hamısını büküb gəminin içərisinə qoydular. Bundan sonra onlar çayın axarına – kanala daxil oldular; su ikiqat sürətlə çəkilən avarlara təslim olaraq köpüklənir, dalğalar isə gəmiyə yol verirdi. Sol tərəfdə Qafqaz və Ea sıra dağları görünürdü; sağda isə Marsın şərfinə adlanan çöl uzanıb gedirdi; qızıl yunlu qoyun dərisi oradakı palıd ağacının başından asılmışdı və bir əjdaha da gecə-gündüz oyaq qalıb onun keşiyini çəkirdi.

Bu vaxt Yason qızıl badəni əlinə götürür, onu saf şərabla doldurub çayın ortasında içki mərasimi təşkil edir, torpaqdan, bu ölkənin qoruyucu Allahlarından xahiş edir ki, ona rəhm etsinlər və sahilə gedib çıxması üçün əlverişli şərait yaratsınlar.

– Dostlar, – Ansey deyir, – biz indi Fazdayıq, Kolxidaya gəlib çatmışıq. Qoy indi hər birimiz belə bir vəziyyətdə yaxşı-yaxşı fikirləşsin, əgər biz Eanın qarşısında yolumuzu azmasaq, məqsədimizə nail olacağıq.

O danışarkən, Yason Arqusun məsləhəti ilə gəmini yaxınlıqdakı qamışlı bataqlığa doğru sürməyi əmr edir və elə buradaca lövbər salırlar; qəhrəmanlar gecəni gəmidə keçirirlər və səbirsizliklə dan yerinin ağarmağını, şəfəqin görünməyini gözləyirlər”.

Ea şəhəri və palıd ağacının başından asılmış qızıl yunlu dəridən başqa, bütün deyilənlər bu gün də olduğu kimi qalır. Qafqaz dağları öz əvvəlki yerində durur; geniş, palçıqlı Mars çölündə bu gün Poti şəhəri yerləşir, meşələr isə Yasonun vaxtında olduğu kimi hələ də çox sıxdır. Biz kanalı keçdik və Fazın mənsəbinə yaxınlaşanda arqonavtların öz gəmilərini gizlətdiyi qamışlı bataqlığı gördük.

Axı Kutaisi necə Ea şəhəri ola bilər, deyilənlərə görə, Ea şəhəri Fazın mənsəbində yerləşmiş və bu yerlərin tək sahibi imiş?!

Əziz oxucular, bunun mənə heç bir dəxli yoxdur, mən alim deyiləm, yaxşı olar ki, bu məsələni coğrafiyaşünas D’Anvillə özünüz araşdırasınız.

Nəyahət, bizim “kayuk” – Rionidə üzən qayıqlara belə deyirlər; sahilə yan

aldı. Qayıqçılarımızdan biri yerə düşdü, qayığı çəkdi və biz indiyə qədər həsrətini çəkdiyimiz Poti yarımadasında yerə düşdük və dizə qədər pəlçığa batdıq.

Təcili gəmi barədə məlumat aldığımız gəmi yanvarın 20-də gəlmiş və 21-də, yəni bir gün qabaq yenidən yola düşüb getmişdi; həmin vaxt biz yolda olmuşduq...

Beləliklə, Potini nə zaman tərk edəcəyimizi bir Allah bilirdi.

Təəssüflə başımı aşağı salıb on-on iki taxta evə – yəni şəhərə tərəf irəliləməyə başladım.

Moynenin üzünə baxmağa ürək etmirdim.

LX FƏSİL

II ALEKSANDRIN FƏRMANI İLƏ DƏNİZ LİMANI VƏ ŞƏHƏR STATUSU ALMIŞ POTİ

Əslində başını aşağı salıb getmək heç də pis şey deyil, başıaşağı gedəndə ayağının altına baxırsan.

Yasonun dövründə Mars çölünün necə olduğunu deyə bilmərəm; bu gün isə həmin yer palçıq gölündən, yəni bataqlıqdan başqa bir şey deyil; əgər orada yarım saat eyni yerdə dayanıb dursan, birdəfəlik batarsan.

Qabaqdakı çuxurun üstündən tullanıb keçmək üçün gözlərimi qaldırıqda çuxurun o biri tərəfində yaraşığı knyaz İnqheradzeni və yanındakı adamları gördüm.

Aman Allah, onun əynindəki ağappaq, gözəl çərkəzi paltarı nə gündəydi?! Palçıqdan başdan-ayağa ləkə-ləkə olmuşdu.

Artıq o, sehrlı nağıllardakı gözəl knyaz deyildi, xeyr, o, indi Xallı bəbirə oxşayırdı.

Onun əhvalı tamam pozulmuşdu. Knyaz Baryatinski gəmidə olmamışdı.

Yalnız bir şey ona təskinlik verirdi; məsələn burasında idi ki, əgər knyaz Baryatinski təyin olunmuş gündə gəlib çıxsaydı, indi yolda olardı. Bu elə belə də olmuşdu. O, Potiyə çatanda gəmi artıq yola düşmüşdü.

Mən ondan adamları ilə birlikdə yolu necə gəldiklərini və bura nə vaxt çatdıqlarını soruşdum. Onlar Potiyə axşam saat 11-də gəlib çatmışdılar; knyaz və nökrəri atla, onu müşayiət edən üç nəfər isə piyada.

– Deməli, siz bu üç adamınıza at tapa bilmədiniz? – ondan soruşdum.

– Atın olub-olmadığını bilmirəm, – o mənə cavabında bildirdi, – ancaq deyəsən varıydı, lakin onlar özləri atla gəlmək istəməzdilər.

– Bəs nə üçün onlar ata minmək istəmirlər? – soruşdum.

– Çünki piyada getmək onların xidməti borcudur, – o cavab verdi.

Bunun mənasını başa düşmədim, odur ki, “xidməti borc” sözünün nə demək olduğunu öyrənmək istədim.

Knyazların yanında özlərinin müəyyən sayda vassalları olur; onlar torpaq vergilərindən əlavə, şəxsi mükəlləfiyyətləri, borcları da yerinə yetirməlidirlər. Onlardan bəziləri knyazı piyada, bəziləri isə atla müşayiət etməlidir; bu, onların xidməti borclarıdır. Knyazın sol ayağına uzunboğaz çəkmə tikmək də belə vəzifələrdəndir. Bəziləri ağa, yəni knyaz yemək yeyəndə onun milçəklərini qovurlar. Bəziləri ağa yatanda onun ayaqlarını qaşıyırlar.

Dünyada heç kim, heç nə knyazı atla müşayiət edənləri piyada getməyə məcbur edə bilməz. Heç bir qüvvə onun sağ ayağına çəkmə tikənə sol ayaq üçün də çəkmə tikdirə bilməz. Heç bir hədə, yaxud cəza ilə milçəkqovanları ayaq qaşımağa, yaxud da əksinə məcbur etmək olmaz.

İndi qış olduğundan knyazın yanında milçəkqovan yox idi. Ancaq onun ayaqqaşyanı yanındaydı, çünki ayağı bütün fəsillərdə qaşıyırdılar.

Minqreldə və İmeretiyada faytonların hərəkəti üçün yollar olmadığından qadınlar da kişilər kimi at belində gəzərlər; uzaqdan onları əyinlərindəki uzun, genqol mantolardan tanımaq olur.

Sankt-Peterburqda görmək şərəfinə nail olduğum knyaginya Dadianinin mantosu qırmızı idi.

Knyazların məiyyəti – nökrələri, şahin gəzdirəni, atlı və piyada müşayiətçiləri olduğu kimi, knyaginyaların da belə məiyyəti vardır. Bir qayda olaraq onların yanında keşiş, iki qadın, piyada və atlı beş-altı nəfər silahlı nökrər olur. Lazım gələndə keşişlər də silaha əl atırlar.

O, ova çıxarkən adətən öz dəstəsinə knyaginyaları, bir sədəqəpaylayanı və iki xanımı da əlavə edir; bunlardan başqa, dəstəyə beş-altı nəfər atlı kişi, elə o qədər də piyada əlavə olunur.

Knyaginya Dadianini demək olar ki, həmişə on iki nəfər adlı-sanlı xanım müşayiət edirdi.

Onun iki iqamətgahı var idi – qış və yay iqamətgahı. Zuqdidi onun qış, Qordi isə yay iqamətgahı sayılırdı.

Minqrel təxminən yüz iyirmi min əhalisi olan otuz min ailəlik kiçik bir knyazlıqdır. Buraya hamının Dadianinin Svanetiyanı adlandırdığı Svanetiyanın bir hissəsini də əlavə etmək lazımdır.

Svanetiyanın o biri hissəsi isə müstəqil idi.

Nəhayət, Svanetiyanın üçüncü hissəsi isə Dadeşkeliani knyazlarının mülkü sayılır.

İki-üç il bundan əvvəl məhz bu knyazlardan biri Kutaisinin qubernatoru knyaz Qaqarini qətlə yetirmişdi. Qafqazın Elbrus dağına söykənən bu guşəsində ədavət bəzən vəhşilik dərəcəsinə çatır.

Dadeşkelianilərdən olan digər bir knyaz öz yaxın qohumundan, əmisi oğlundan intiqam almaq məqsədilə gecə vaxtı evinə od vurub yandırır. Evdə onun və düşmənin nənəsi yanıb kül olur. Səhəri gün evə od vuran başına-gözünə döyməyə başlayır – evdə yanan qadın onun da doğma nənəsi idi. Ancaq artıq gec idi, biçarə qadın tələf olmuşdu.

Svanətlər dağlarda yaşayırlar; ruslar onlardan milis dəstələri yaratmaq istəyirdilər, ancaq bütün svanet milislər düzənliyə enəndə müxtəlif xəstəlikdən ölürlər.

Svanətlər xristianlıq ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Ruslar onlardan çoxunu döndərib bəttist etmişlər və deyilənlərə görə, mərhum kraliça Tamara həmin bu bəttist kilsələrindən birində dəfn edilmişdir.

Valais əhalisində olduğu kimi, bunlarda da yod çatışmazlığından ağıldankəm olanlara və ur xəstəliyinə tutulanlara rast gəlmək olur.

Minqrel ilə Abxaziya arasında kiçik, müstəqil bir yer də vardır ki, burada

təxminən iki min ailə yaşayır. Bu yerə hamı Samurzakan deyir. Burada dəhşətli qan düşmənçiliyi hələ də olduğu kimi saxlanılır.

Bir neçə il əvvəl yaşlı bir knyaz cavan qızla evlənir; həmin bu knyazın əvvəlki arvaddan bir oğlu var imiş və bu oğlan onun yeni evləndiyi qızla eyni yaşda olarmış. Bu gənc Don Karlos* kimi öz analığına aşıq olur. Sən demə, qız da ona biganə deyilmiş.

Oğlu ilə cavan arvadı arasında olan macəradan şübhələnən qoca knyaz arvadını atası evinə geri qaytarır.

Belə təhqir qan düşmənçiliyinə səbəb olur. Bu hadisə iki-üç il əvvəl baş veribmiş. Həmin qoca knyaz, onun oğlu və arvadı hələ də sağdırlar. Ancaq bu hadisəyə görə hər iki ailədən otuz dörd nəfərə yaxın adam öldürülüb.

Biz svanetlərin daha bir adətindən danışmağı unutduq.

Onlarda elə ki ailədə kifayət qədər qız uşağı doğuldu, sonra dünyaya gələn “artıq” qız uşaqlarını gələcəkdə əlavə xərc və əziyyətdən xilas olmaq məqsədilə öldürürlər.

Minqrelın lap böyründə yarısı türklərə, yarısı da ruslara məxsus olan Quriya yerləşir; rus hissəsinin sakinləri hərbi forma geyinib, başlarına çalma qoyurlar. Bunlar Qafqazın tirollarıdır. Onlar qalın səslə qışqıra-qışqıra xorla mahnı oxuyur, çıxardıqları zəngülələr eynən isveçrəlilərin səsinə oxşayır.

Təbii ki, torpağın Türkiyəyə aid olan hissəsi ruslara aid olan hissəyə düşmən kəsilib: iş elə gətirib ki, ən yaxın qohumlar belə öz aralarında ədavət saxlayırlar.

Hamiya yaxşı məlumdur ki, bütün bunlar cəhalətin və mədəniyyətsizliyin nəticəsidir.

Rusiya ilə son müharibədən sonra maranlı siyasətçilər üçün yeni bir mübahisə mövzusu yaranmışdı, yüz yaşlı knyaz, yerli camaatın ağsaqqalı öz nitqində deyir:

– Biz bilirik ki, fransızlar yaxşı vuruşurlar, ancaq yelbeyindirilər, odur ki, biz çox asanlıqla onların axırına çıxa bilərik. İngilislər alverçidirlər, onlar üçün pul hər şeydir, biz onları pulla yerlərinə oturmağa, ağızlarını yuma bilərik. Avstriyalılara gəldikdə isə, onlar bir o qədər də qorxulu xalq deyillər, çünki doxsan yaşa çatmışam, indiyə qədər onlar haqqında bir kəlmə artıq-əskik söz eşitməmişəm.

Peterburqda gördüyüm Minqrel kraliçasının əri knyaz Dadianinin vaxtında ilin ən mötəbər bayramlarından sayılan Pasxa əsl feodal qaydası ilə keçirilirdi. Bu knyaz ölkənin bütün knyazlarını bayrama dəvət edər, onlar türklərdəki kimi çadırda üç gün bayram edərdilər. Qonaqlar çadırın mərkəzində oturardılar.

Zadəganlar, ağalar, ali mənəblilər dairəvi sıralarda oturardılar. Vassallar isə ali mənəb sahiblərinin, zadəganların ətrafında dövrə vurardılar. Ən axırda müxtəlif qəbildən olan kəndlilər öz yerlərini tutardılar.

* V.Hüqonun “Hernani” dramındakı obraza işarə olunur.

Kimliyindən, rütbəsindən asılı olmayaraq, hər kəs özü ilə çörək, şərab və ət gətirərdi.

Bu cür məclislər həm təmtəraqlı olur, həm də ucuz başa gəlirdi.

Burada gülüş, döyüş səhnələri, müxtəlif yarışlar, cıdır təşkil olunardı.

Hamı – bütün qadınlar və kişilər ən gözəl və təzə paltarlarını geyib dəstə-dəstə bayrama gələrdilər.

Dedik ki, əsasən qaragöz və sarışın, və ya mavigözlü və qarasaçlı olan minqrelli qadınlar bütün dünyanın ən gözəl varlıqlarıdır.

Bir az əvvəl biz Şeinskayada bir kasıbın dəfn mərasimi təsvir etmişdik.

Knyazların dəfn mərasimi isə dəbdəbəli olur.

Əgər mərhum əlində silahla döyüşərkən öldürülmüşsə, ölkənin görkəmli şəxsləri bu şərəfli ölümü təbrikə gəlirlər; mərhumun tabutu qarşısında dayanıb ona xoş sözlər söylədikdən sonra şərəfli ölüm münasibəti ilə bütün ailə üzvlərini təbrik edirlər.

Ağı və fəryad səsləri kəsilmək bilmir, knyaz və ali mənəbli ailələrin xanımlarından başqa dul qadınlar çox vaxt ömürlərinin axırına qədər qara geyib, matəm saxlayırlar.

Sonuncu knyaz Dadiani ölərkən, onun bütün qohum-qardaşları başsağlığına gəlirdilər. Guya kədərdən onların beli bükülmüş, taqətdən düşmüşdülər və qollarına girib gətirən adamların köməyi ilə gəzə bilirdilər. Yasa gələndə qışqırıb ağlamalı, sinəsinə döyməli, əynindəki paltarlarını cırmalı idi. Bir sözlə, əsl artistlik nümayiş etdirməli idi. Bu vaxt gülməli şeylər də baş verir.

Məsələn, mərhumun qonşusu, Abxaziya knyazlarından olan Mixail Şer-vaşidze mərhumun qatı düşmənlərindən olmasına baxmayaraq, ailəyə başsağlığı vermək, onların dərdinə şərik olduğunu bildirmək üçün yasa gəlir.

O, kilsəyə daxil olur – təbii ki, iki nəfər sağdan və soldan onun qollarından tutmuşdular, knyaz qışqırır, ağlayır, şivən qoparır.

Birdən kilsənin qabağında hay-küy qopur, sən demə, knyazın adamları nə vaxtsa minqrellilərdən oğurlanmış atlarla gəlmişdilər, sahibləri də öz atlarını tanıyıb geri qaytarmağı tələb edirdilər. Nəhayət, dul knyaginya işə qarışır və öz adamlarına təmkinli olmağı, susmağı əmr edir və ölkəyə üz vermiş bu boyda itkinin qarşısında şəxsi mübahisələri bir kənara qoymağı tapşırır.

Knyaz Andronikovun komandanlığı altında minqrellər və rusların türklərə qalib gəldiyi Çolok döyüşündən sonra qalib tərəf paşanın düşərgəsini qarət etmək məqsədilə hara gəldi soxulur; döyüşdə iştirak edən bir keşiş də qənimət əldə etmək fikrinə düşür və təsadüfən gedib xəzinədarın çadırına çıxır; çadırdə bir sandıq görür, sandığın üstündəki qıfılın açarı da yanındaymiş. Keşiş asanlıqla onu açır; sandıq ağzınacan qızılla dolu imiş.

Ancaq sandıq çox ağır imiş, buna görə müqəddəs atanın ona gücü çatmazdı, həm də onu görərdilər, keşişinsə qorxduğu elə bu idi. Odur ki, əl atıb sandıqdakı qızıllardan bacardıqı qədər götürür və ciblərini, qoynunu-qoltuğunu

qızılla doldurur. Əsgərlər gəlib çıxana qədər o, artıq iyirmi min franka qədər götürə bilmişdi.

Əsgərlərin gəldiyini gören keşiş qışqırır:

– Gəlin! Gəlin, mənim dostlarım! Baxın, istədiyiniz qədər qızıl götürün! Bu dünyanın var-dövlətində mənim gözüüm yoxdur!

O, sandığa elə nifrətlə baxır ki, sanki bu qızıllar onu qətiyyənlə maraqlandırmır.

Qızılla qarşı bu görünməmiş biganəlik əsgərlərin gözlərini yaşardır.

– Allah köməyin olsun! Baxın, əsl keşiş belə olar! – əsgərlər deyirlər.

Və təbii ki, rus əsgərləri kiməsə sevgi və hörmətlərini ifadə etmək məqsədilə onu qollarına alıb atıb-tuturlar. Bu dəfə də bir göz qırpımında keşişi qamarlayıb çadırın içində göyə atıb-tutmağa başlayırlar.

Ancaq bu vaxt əsgərlər gördükləri mənzərə qarşısında donub qalırlar: keşişin cibinə doldurduğu qızıllar yağış kimi əsgərlərin başına tökülməyə başlayır! Əvvəlcə əsgərlər elə zənn edirlər ki, bu bir möcüzədir, odur ki, keşişi daha ciddi-cəhdlə göyə atırlar, ancaq görəndə ki, keşişin qızıl yağışı qurtardı, məsələnin nə yerdə olduğunu anlayırlar.

İki yüz il bundan əvvəl Qafqaza və İrana səyahət edən Şardenin təsvir etdiyi XVII əsr Minqreli müasir Minqreldən çox az fərqlənirdi. O söyləyir ki, həmin vaxtlar iki yüz nəfərlik müşayiət dəstəsi ilə İstanbula gələn bir minqrelli Türkiyənin paytaxtında vacib dövlət işləri ilə məşğul olmuş. Bu şəxs ehtiyacı olduqda öz məiyyətini, yəni onu müşayiət edən nökrələri qul kimi satmış. Geri dönərkən onun iki yüz nökrəindən ikisi, ya da üçü qalmışdı.

Şarden onu da əlavə edir ki, bu zadəgan bir dəfə uşaq oyuncaqları satandan bir zurna alır və çox xoşuna gəldiyindənmi, ya alətin qeyri-adiliyinə görəmi, öz evinə qədər bütün yolu həmin zurnanı çala-çala gedir.

Cəngavər Qamba da 1817-1818-ci illərdə Qafqaza mənim kimi səyahət edir – onun bacısı hal-hazırda Minqreldə yaşayır və çox böyük nüfuz sahibi kimi tanınır. Qamba Potidən Bakıya, Bakıdan da Qızlara səyahət etmişdir, mən isə əksinə, 1858-1859-cu illərdə Qızlardan Bakıya, Bakıdan isə Potiyə gəlmişəm. Nə isə, o danışır ki, alman hoqqabazların göstərdikləri tamaşa Quriyadan olan bir knyazın çox xoşuna gəlir və böyük həvəslə onları seyr edir, bundan sonra o, almanlara hədiyyə olaraq bir neçə hektar torpaq sahəsi və on-on iki nəfər də qul bağışlayır və şərt kəsir ki, həftədə üç dəfə gəlib onun sarayında öz tamaşalarını göstərsinlər və bu əməlləri onun nökrələrinə də öyrətsinlər ki, onlar da kəndir üstündə rəqs etməyi bacarsınlar.

Hə, çənəm elə qızıxdı ki, əsas söhbətimin harada qaldığını unuttum.

Bəli, yadıma düşdü ki, biz bəyaz knyazın xallı bəbirə dönməyindən danışırıdık.

LXI FƏSİL

YAKOVUN MEHMANXANASI

Bir gün əvvəl Potiyə gələn knyaz özünə yer tapa bilməmişdi. O, baqqal və qəssab işləyən bir nəfərin evində otaq kirayələmişdi – mən bunun hansı küçədə olduğunu deyəmmərəm, çünki Potidə küçə, yaxud küçələr yoxdur. Baqqalın taxtadan tikilmiş evi Fazın sahilindən yüz addım aralıda yerləşirdi.

Biz dayandığımız yerdən dediyim evi görə bilirdik. Baqqal-qəssabın bir boş otağı da vardı; bu da mənə bəs idi, çünki işləmək istəyirdim, knyaz ilə Moyne eyni otaqda qala bilərdilər.

Qriqori isə birtəhər keçinəcəkdi, yəni harada gəldi orada yatacaqdı;

Hörümçək qurduğu torun küncündə dayanıb toruna düşəcək milçəyi pusduğu kimi, qədd-qamətli, yaraşlıq, cavan qəssab oğlan da qapısının ağzında oturub səyyahları pusurmuş.

O, bizim qayıqdan enib knyazla söhbət etdiyimizi görən kimi uzun şiş papağını əlinə alıb onun evinə düşməyimiz üçün knyazın bizi dilə tutmasına fikir vermiş.

Mən Qriqoriyə qəti şəkildə bildirdim ki, bu gözəl-göyçək, boylu-buxunlu cavan baqqalın evinə getməzdən əvvəl otaqların qiyməti barədə razılığa gəlsin. Şübhəsiz, mən belə otaqların mehmanxanadan pis olduğunu bilirdim, ancaq iş ondadır ki, belə yerdə qiymət də həmişə baha olur.

Qriqori cavab verdi ki, nəhaq yerə narahat oluram, heç bir gürcü bizim etibarımızdan sui-istifadə edə bilməz. Bir tərəfdən də xacələr geri qayıtmağa tələsdiklərindən bizi sandıqlarımızı yerləşdirmək üçün tələsdirirdilər. Sandıqları yerləşdirmək isə elə də asan iş deyildi, nə az, nə çox, düz on üç sandığımız vardı.

Beləliklə, biz knyaz Solomon İnqheradze ilə bərabər yeni sığınacağımıza tərəf yola düşdük. Onu da qeyd edim ki, mən ona şərəfli knyaz deyə müraciət etdiyim halda, Qriqori onu sadəcə Solomon deyə çağırırdı.

Yüksək təbəqə ilə aşağı təbəqə arasında müraciət qaydalarındakı rast gəldiyim bu sərbəstlik məni çox təəccübləndirirdi.

Yarışa hazırlaşmaq üçün bol sulu çaylara atılmış taxtaların üstündən keçən, ayrı-üyrü yollarla gedən atlar kimi biz də bu yüz addımlıq yolu getmək üçün dolanbac yolla ehtiyatla hərəkət edirdik.

Bu böyük gölməçənin hər tərəfində donuzlar oynaqlayırdı.

Potini donuzların cənnəti adlandırmaq olar.

Biz hər addımda onları təpik, ya da qamçı ilə vurub özümüzə uzaqlaşdırmalı olurduq; donuz isə xortuldaya-xortuldaya qaçır, sanki öz dilində deyirdi: “Sənin burada nə işin var? Bəyəm görmürsən ki, mən öz evimdəyəm?!”.

Doğrudan da, o, qulaqlarına qədər çirkabın içində – öz həqiqi məskənində idi. Nəhayət, biz qəssab Yakovun evinə gəlib çatdıq; o, əsl yəhudi idi.

Onun evi haqqında xüsusi danışmaq lazımdır. Əziz oxucu, əgər siz oranı mənim təsvir etdiyim şəkildə görsəniz, yaxud təsəvvür edə bilsəniz, içəri ayaq basmazsınız. Oranı tanıdığınız halda içəri girsəniz, deməli, siz ağılsızsınız.

Bu, taxta evdir, dörd, yaxud beş pilləni qalxıb içəriyə girirsən, bu pillələrdən yuxarıda küknar ağacından tikilmiş bir eyvan uzanıb gedir, eyvanın qırağında məhəccər yoxdur; yaqın ki, gələcəkdə eyvan artırılaraq bütün evin qabağını tutacaq.

Eyvanın ortasında bir qapı və onun da hər iki tərəfində pəncərə vardır. Bu “qapıdan” keçərkən ilk növbədə sol tərəfdə ərzaq dükanının, sağda isə yeməxananın yerləşdiyini görmək olar.

Ət şaqqalarının asıldığı dirək birinci hissəni ikincidən ayırır; ikinci hissədə, yəni sağ tərəfdə üst-üstə yığılmış qoz tayları tavana dəyir; bundan sonra dəhliz başlayır, kilidsiz-qıfılsız iki qapı bu dəhlizə açılır, kilid əvəzinə onları iplə, yaxud mismarla bağlamışlar.

Otaqlarda ev avadanlığı adına bir ədəd açılıb-yığılan çarpayı, bir çuqun soba, bir sınıq-salxaq masa və iki ədəd ağac kətildən başqa heç nə yoxdur.

Evin o biri tərəfində də eynilə belə bir balkon vardır; ev adamları həyat adlandırılan palçıqlı gölməçəyə baxan bu balkondan içəri girirlər.

Dediyim bu pilləkənin aşağısına qoyulmuş tir, bataqlığın üstündən salınmış körpünü xatırladır, o, evlə həm tövlə, həm də mətbəx kimi istifadə olunan anbarı birləşdirir. Burada müştərilərin atları saxlanılır və ev adamlarından biri bütün günü qoyun piyi əridir.

Bax, biz belə bir yerdə qalmalı, belə bir yerdə yaşamalısınız idik.

Mən sandıqlarımızın on üçünü də köşkün arxasına, tayların dalına yerləşdirdim və xacələrə razılaşdığımız məbləği – on altı rublu verdim, üstəlik, hərəsinə iki rubl artıq verdim.

Onlar məndən iyirmi dörd rubl istəyirdilər.

Xoşbəxtlikdən, sövdələşmə zamanı knyaz İncqheradze də orada olmuşdu və pulu verəndə də mən onu çağırıdım və o, mənə haqq qazandırdı və fırıldaqçıların ikisini də qovdu. Onlar ağlaya-ağlaya çıxıb getdilər.

İyrənc məxluqlar! Nə yaxşı ki, bu tayfa törəyib artmır!

Mən otağıma yerləşdim və üç gündən sonra gələcək gəmi haqqında düşünməyə başladım (deməli, biz uzaqbaşı bir həftə gözləməli olacaqdıq). Mən “Qafqaz səfəri”ni davam etməyə başladım. Qələmi, kağızı, mürəkkəbi ortaya qoydum.

Bundan sonra, Qriqorinin köməyiylə gənc Yakovu çağırıdım ki, bizə nə qulluq təklif edəcəyini bildirsin.

O gəldi, dodaqlarında təbəssüm vardı, ədalətlə danışmaq lazımdır, onun gözəl, ürəyəyatan təbəssümü vardı.

Mən ondan nahara nə təklif edə biləcəyini soruşdum.

– Ürəyiniz nə istəyirsə... – deyər cavab verdi.

Bu sözlərin mənası mənə yaxşı məlum idi. Potidə deyilən bu cümlə eynilə hər yerdəki mənanı verirdi və biz bunu dəfələrlə eşitmişdik. Bu o demək idi ki, evdə dirəkdən asılmış iylənmiş ət parçalarından savayı heç nə yoxdur. Bu ət qalıqlarından isə itlər üçün ləzzətli bozbaş hazırlamaq olardı.

– Bəlkə siz başqa ət istəyirsiniz? – Yakovun oğlu soruşdu.

– Əlbəttə, başqasını verin, – dedim.

– On dəqiqə sonra istədiyiniz hazır olar.

Həqiqətən, beş dəqiqə sonra həyətdən səs-küy eşidildi. Pəncərədən boylandım: iki adam, qıçlarını yerə dirəyib müqavimət göstərməyə çalışan bir qoçun buynuzlarından tutub çəkə-çəkə gətirirdilər.

Mən heyvanlar arasında qoçların üstünlük təşkil etdiyi bir yerdəydim; ancaq bu qoç Xrizomalon* deyildi. Doğrudur, yununun sıxlığına, buynuzlarının iriliyinə görə onunla həmyaşlı ola bilərdi.

Yaşına hörmət etmədən onun başını kəsdilər, dərisini soyub ətinə doğradılar və mənə tapıb ətin hansı yerini istədiyimi soruşdular.

Bax, bu, Yakovun və onun oğlunun vəd etdikləri ətdən tamamilə fərqlənirdi.

Bir az əvvəl diri şəkildə gördüyüm heyvanın ətindən iyrendiyimə baxmayaraq, qoçun can ətinə seçdim və kabab hazırlamaq üçün Qriqoriyə ağacdan “şiş” düzəltməyi tapşırıdım.

Bir azdan axşam saat altı olacaqdı və səhərdən bəri üç stəkan çaxırdan və bir tikə çörəkdən başqa dilimizə heç nə dəyməmişdi.

Tövləyə oxşayan mətbəxə baş çəkdim. Orada tanış türk tacirini gördüm, müşketi də yanında idi. O, şam edirdi, qabağında qızardılmış toyuq və çörək vardı. Mən kitabxanada qəzet oxumaq üçün növbəyə duran adam kimi ona müraciət etdim:

– Sizdən sonra “Konstitüonel”i oxumaq istəyirəm.

O, yediyi toyuğu yuxarı qaldıraraq sanki mənə deyirdi: “Bundan istəyirsiniz?”.

Mən də közün üstündə qızaran qoyun ətinə ona göstərdim, sanki ona cavab verirdim: “Ürəyinizdən keçirsə, buyura bilərsiniz”.

Biz gözlərimizlə bir-birimizə təşəkkür etdik.

On dəqiqədən sonra ocaq boş olacaqdı və mən də öz növbəmdə ondan istədiyim kimi istifadə edəcəkdim.

Ayaqüstü Moynenin otağına baş çəkdim və orada bizim bəyaz knyazla nökrinin yemək yediyini gördüm.

Yemək yeyərkən onları seyr etmək çox maraqlı idi.

Onların ikisinin də qabağında bir boşqab kabab vardı. Nə artıq boşqab, nə bıçaq, nə çəngəl – başqa heç nə yox idi.

* Qızıl yunlu qoç.

Onlar xoşladığı tikəni əllərilə götürür, yeyir, sür-sümüklərini isə tikələri götürdükləri boşqabın içinə qoyurdular.

Vaxt gəldi, ətli tikələrin hamısı yeyilib qurtardı. Bundan sonra onlar sür-sümüklərin böyür-başında qalmış ət qırıntılarını yenidən gəmirməyə başladılar.

Onlar sümükləri gəmirəndən sonra yenidən boşqaba tullayırdılar.

Nəhayət, ən axırda onlar sümükləri marçılı ilə bir-bir sorub yeməklərini başa çatdırdılar.

Gecə knyaz yalnız ayağındakı çəkmələri çıxarıb pal-paltarlı yerinə uzandı, nökrəri gəlib onun ayaqlarını qaşımağa başladı.

Yəqin mənə deyəcəksiniz ki, bunlar hamısı vəhşilik əlamətidir.

Qoy siz deyən olsun, ancaq bu vəhşilik ibtidai icma dövrünün ən yüksək keyfiyyətlərinin qalıqlarıdır. Bir vaxt gələr, mədəni tərəqqi bu insanları da öz ağışuna alar və qısa bir zamanda onların arasında özünə əbədi yer tapar.

O zaman bu adamlar qara frak geyib, ağ qalstuk taxacaqlar və başlarına dəyirmi şlyapa qoyacaqlar.

O zaman onların silahlarının qızılı bəzək-düzəyi və qəlblərindəki qızıl hərisliyi yox olacaq.

Knyaz ayaqlarını qaşıdırıb yuxuya getdiyi vaxt mən işləyirdim.

Bayaq söylədiyim kimi, mənim otağım çuqun soba ilə qızdırılırdı. İşin pis tərəfi elə bu idi. Sobanı yandıran kimi içəri elə isinirdi ki, qapı-pəncərəni açmağa məcbur olurdu. Elə həmin dəqiqə çöldən gələn soyuqdan donurdum. Ancaq ikisindən birini – soyuqdan donmağı və ya istidən nəfəsi kəsilib ölməyi seçmək lazım idi.

Mən Kazanda aldığı mis ləyənlərdən birini götürdüm, onu su ilə doldurub sobanın üstünə qoydum. Bu ağıllı fikir otağımın havasını elə tənziqlədi ki, nəfəs almaq daha asan oldu.

Nəhayət, mən də yerimə uzandım.

Ancaq yatağıma uzanan kimi bir şey məni narahat etməyə başladı ki, bu da ayaqlarımın altından gələn səslər idi.

Qeyd etdim ki, usta Yakovun evi arakəsmələrin üstündə tikilmişdi. Deməli, ayaqlarımın altında böyük zirzəmi vardı.

Evin döşəməsi deşik-deşik idi.

Bütün ətrafdakı donuzlar gəlib bu zirzəmiyə yığışmışdılar. Onların çıxardığı səslərdən müəyyən etmək olardı ki, aşağıda əsl toy-bayramdır.

Elə təzəcə uzanıb yatmaq istəyirdim ki, işləyərkən diqqətimi bir o qədər də yayındırmayan tappılı səsləri daha dözülməz hal aldı.

Bu donuzların xortultuları, cır qışqırtıları, biri-birini gəmirərkən çıxardıqları səslər və hərəkətlər idi; bunlar qətiyyəən ara vermir və getdikcə daha dəhşətlə güclənir, yenidən başlanırdı.

Hirsimdən qan beynimə vurdu; yorğunluq məni əldən salmışdı, ancaq yata bilmirdim.

Nəhayət, ağıma çox ağıllı bir fikir gəldi.

Sobanın üstündə istiliyi otuz dərəcəyə çatan su vardı, ayağımın altındakı döşəmə isə deşik-deşik idi.

Yerimdən qalxıb mis ləyəni götürdüm, taxtaların deşiyindən toy-bayram edən dişi və erkək donuzların harada olduqlarını dəqiq təyin etdim və taxtaların arasından qaynar suyu düz onların üstünə tökdüm – sanki onlar qaynar su ilə duş qəbul edirdilər.

Donuzlar tükürpədicə səslə qışqıraraq dəstə ilə həyəətə götürüldülər. Zirzəmidə bir donuz da qalmadı.

Nəticədə səslər kəsildi və mən də rahatca yatdım.

LXII FƏSİL

POTİ ƏYLƏNCƏLƏRİ

Sabahısı gün biz gəmilərin nə vaxt gələcəyi və yola düşəcəyi haqda gəmiçilik idarəsindən dəqiq məlumat öyrənməyə çalışdıq.

İdarənin müdiri ova getmişdi və axşam qayıdacaqdı.

Axşam biz müdirin yanına gəldik.

Bu dəfə də o, yorğun olduğuna görə yatmışdı.

Yalnız ertəsi gün biz onu tapa bildik. O, gəmilərin vaxtı ilə bağlı dəqiq cavab verə bilmirdi. Gəmi ya birisi gün, bəlkə də o birisi gün, bəlkə də bir həftə sonra gələcəkdi; ancaq ümumiyyətlə, gəmilər hər ayın 7-si ilə 21-i arasında gəlirdi.

İş orasındadır ki, Poti liman şəhəri olmasına baxmayaraq, hava pis olanda limanda gəmilərin dayanması üçün külək tutmayan yer olmadığından, buxar gəmiləri lövbər salıb dayana bilmir, yoluna davam edirdi, böyük gəmiləri müşayiət edən balaca qayıq isə dənizə çıxıb bilmirdi.

Hər halda, hava yaxşı da olsa, pis də olsa, böyük gəmi sahilə yan ala bilmir və sahildən iki verst aralı lövbər salıb dayanır.

Bu o deməkdi ki, biz Potidə ilişib qalmışdıq.

Bizi Trabzona aparacaq bir türk yük gəmisi tapa bilmək ümidi ilə limanın hər yerini ələk-vələk elədik. Gecə soyuq külək başlamışdı, gəmilər üçün əlverişli hava olduğundan, limanda nə qədər yük gəmisi vardısı, hamısı lövbərini qaldırmışdı.

Əslində, yük gəmilərinin təhlükəsizliyinə o qədər də etibar etmək olmazdı, ancaq biz Potidən getmək üçün hər şeyə hazır idik. Çox vaxt gəmi sahibləri sənişinlərin yağlı müştəri olduğunu görür, küləkdən istifadə edib – yanvarda Qara dənizdə küləkli günlər çox olur – Lazistan sahillərinə doğru üzürlər. Lazistanda isə insan alveri, qarətçilik, soyğunçuluqla məşğul olanlar çoxdur. Əvvəlcə gəmi sahibləri guya sahildəki quldurlara müqavimət göstərirlər, lakin adətən, bu, onunla nəticələnir ki, sənişinləri boşaldırlar, lazistanlılar isə onları əsir kimi satırlar, sonda əldə edilmiş qazanc gəmi kapitanı ilə yarıya bölünür.

Ancaq biz üçümüz də yaxşı silahlanmışdıq və Fazda bitmiş ərzaq ehtiyatımızı təzələyib bir türk gəmisi tapsaydıq, sahilə yan alana qədər hər şeyə nəzarət edə biləcəkdik. Ancaq bu barədə narahat olmağa dəyməzdi, çünki limanda bir dənə də olsun türk gəmisi yox idi.

Biz bir gün əvvəl kəsilmiş və Yakov ağanın ət dükənina yığılmış qoç ətini yeyib qurtarmışdıq.

Bu dəfə ayrı bir qoç gətirib kəsdilər, ətini doğrayıb axşamüstü bişirmək üçün hazırladılar.

Mən yeməyin növünün dəyişdirilməsinin mümkün olub-olmadığı ilə maraqlandım; bilmək istəyirdim, görək Potidə olduğumuz ilk gecə mənim yuxuma haram qatan donuzlardan birini yeyə bilərikmi?

Cavabında o qədər bəhanə eşitdim ki, axırda Qordi düyününü açma bilməyib qılıncla doğrayan Makedoniyalı İsgəndər kimi hərəkət etməli oldum.

Tüfəngimi götürüb güllə ilə doldurdum və hazır vəziyyətdə eyvanda dayandım.

Mən seçim qarşısında çətinlik çəkirdim: gözümün qabağında qara tükələri vəhşi qabanın tükələri kimi biz-biz olan, xoşbəxt halda palçıqda eşələnən otuzdan artıq donuz vardı.

Biz gəldiyimiz gündən bəri yağış ara verməmişdi. Torpaq lıq-lehmə olduğundan, palçıq gölməçələri daha da dərinləşirdi.

Mən otuz donuzun arasında ən çox xoşuma gələnini seçdim və knyaz İnqheradze ilə söhbət edə-edə tüfəngimi üzümə qaldırıb tətiiyi çəkdim.

Heyvan civildəyib yerə sərildi.

Bundan sonra mən sakitcə öz otağıma qayıtdım. Bu donuzun sahibi kim idisə, axırı gəlib çıxacaqdı və öz heyvanına qiymət qoyacaqdı, əgər onun qoyduğu qiymət münasib olsa, ödəyəcəkdim, yox, əgər baha olsa, iş məhkəməlik idi.

Doğrudan da, donuzun sahibi gəlib çıxdı və heyvanına dörd rubl qiymət qoydu. Mənim əvəzimə knyaz onunla sövdələşdi, axırda mübahisə üç rublla həll olundu.

Bu isə on iki frank edirdi, çəkisi otuz girvənkədən artıq olan bu donuzun ətinin hər girvənkəsi altı-yeddi livrə başa gəlirdi, bu qiymətlə razılaşmamaq olmazdı.

Yakovun evində yaxınlarından beş-altı nəfəri yaşayırdı. Şərqdə bu adətdir, həmin adamlardan kimi sobanı yandırır, kimi samovara od salır, kimi qəlyanları təmizləyir, kimisi də eləcə mürgü döyürdü, ancaq onların arasında biri diribaşlığına və cəldliyinə görə o birilərdən seçilirdi. Bu iyirmi iki-iyirmi üç yaşlarında, yaraşıqlı və möhkəm bədənli Vasili idi.

Mən donuzu soyub təmizləməyi ona tapşırıdım. Bu iş ona çətin gəlmədi. Həyətdən bir qədər küləş gətirib bir yerə yığıdı, heyvanı çox asanlıqla götürüb küləşin üstünə qoydu, sonra onun hər tərəfini küləşlə örtüdü və küləşə od vurdu.

Beləliklə, donuz ütüldü; o, heyvanın hər tərəfini xəncərlə qaşayıb tükədən təmizlədi, onun qarnını kəsib içalatını təmizlədi.

Donuzun qarnı tamamilə açılıb təmizləndi, yuyuldu, bir ayağından kəndirlə asıldı; Vasilinin hərəkətlərindən görünürdü ki, o, belə işlərdə səriştəlidir və hər işi yüz ölçüb, bir biçir.

Biz onun bütün hərəkətlərini maraqla izləyirdik, ancaq sən demə, donuzun tükünün ütülməsi, qarnının yarılməsindən sonra bizi daha maraqlı bir tamaşa gözləyirdi.

Haradasa təbil səsi eşidilirdi.

Potidə çox nadir hallarda əyləncə olur. Biz də bu tamaşanı əldən qaçır-mamaq üçün həyətdəki eyvandan küçədəki eyvana keçdik.

Bir nəfər cavan oğlan boynundan asdığı təbilini səsləndirərək Potinin

hər tinində; yox, Potidə nə tin, nə də küçə var; on-on beş taxta evin qarşısında dayanır, nəyisə elan edirdi, nağaranın səsinə evdən çıxan adamlar könülsüz halda onun oxuduğu elanı dinləyirdilər.

Elanın adamlar üçün tamamilə maraqsız olmasını demək olmazdı, xeyr, bu onlara böyük ümidlər verirdi.

Belə ki, İmperatorun fərmanı ilə 1859-cu il yanvarın birindən etibarən Potiyə şəhər statusu verilmişdi.

İki il bundan əvvəl əlahəzrət İmperator Potidə olmuşdu və o vaxtdan Poti liman elan edilmişdi. Potinin necə bir liman olduğu göz qabağındadır.

İki ildən sonra isə Potinin necə şəhər olacağını görmək olar.

Məni ən çox maraqlandıran bu mühüm xəbəri camaata çatdıran carçı idi. O, Potinin palçığının içində orda-burda görünən daşların, tirlərin, süni surətdə düzəldilmiş təpələrin üstü ilə gəzir və elanı oxumaq üçün münasib yer tapan kimi dayanıb öz vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Ancaq elə ki sözünü demək üçün ayaq saxlayırdı, durduğu yerdə yavaş-yavaş palçığa batır, tamamilə batana kimi vəzifəsini yerinə yetirirdi; əgər nağarası olmasaydı, o, boğazacan palçığa girərdi, ancaq nağara buna mane olurdu. İş bu yerə çatanda camaat yaxına gəlib onun əlindən yapışır, ya da ona ip, ağac atırdılar ki, yapışıb çıxsın... və nəhayət, onu düşdüyü yerdən dartıb çıxarırdılar. Bundan sonra o, yenidən yoluna düzəlir və daha uzaqlarda qışqırıb təzə xəbəri elan edirdi.

Bəli, artıq biz arxayınlaşmışdıq – deməli, Poti şəhər idi, hamı kimi biz də Potinin şəhər olması ilə bağlı şəhərdən tələb olunan hər şeyi ondan tələb edə bilərdik. Biz əvvəlcə üzüm sirkəsi və bitki yağı istədik...

Şəhərin üstündə saysız-hesabsız alabaxta uçuşur və qaratoyuqların nəğməsi eşidilirdi. Moynenin və Qriqorinin əlinə silah verib qayıqla adada ov etməyə yolladım.

Moynə bir əlinə albomunu, o biri əlinə tüfəngi götürdü, Qriqori ilə birlikdə yola düşdü.

Məndə Potinin şəhər statusu almasını təntənəli şəkildə bayram etmək, türk tacirlərimizə və knyaz İnqheradzeyə indiyə qədər Potidə görmədikləri bir nahar ziyafəti vermək kimi qərribə istək baş qaldırmışdı.

Bir gün əvvəl kəsilmiş qoyunun ətindən qalmışdı və mənim öldürdüyüm donuz ətinin də bir hissəsi mehmanxananın balkonundan asılmışdı.

Bundan əlavə, mən Qriqori ilə Moynenin ovladıqları on-on iki quşa da ümid edirdim; əgər axtarsaq, toyuq və yumurta da tapmaq olardı. Bütün bunlardan savayı, mətbəx ləvazimatlarımı axtararkən, hələ Moskvadan çıxanda hansısa xeyirxahın mənə iki-üç qutu konserv pay qoyduğu da gördüm, onlar indiyə kimi qalırdı.

Mən onları açdım. Birində içərisində şorbaya vurmaq üçün istifadə olunan tərəvəz tutması, o birisinin içində isə yaşıl türk lobyası vardı.

Əvvəlcədən yeməklərin siyahısını elan etmədim. Çünki əmin idim ki, Moyne və Qriqori də ona nəsə əlavə edib dəyişdirəcəklər; fikirləşdim ki, onlar bəlkə adada quşdan-zaddan vururlar. Əks halda, qızardılmış ov quşlarını qızardılmış donuz əti əvəz edəcəkdilər.

Həqiqətən də, iki saatdan sonra Moyne və Qriqori on iki qaratoyuq, iki ördək və üç çöl göyərçini ilə qayıdıb gəldilər.

Vasili də buraya iki beçə və on-on iki yumurta əlavə etdi.

Planım baş tuturdu, hər şeyimiz bol idi.

İndisə, əziz oxucularım, nə qədər ki, hələlik mənim “Bacarıqlı aşpaz” kitabım çapdan çıxmayıb, gəlin bir az biş-düşdən danışaq. Ancaq tezliklə mən həmin kitabı sizə təqdim edəcəyəm.

Bilmək olmaz, bəlkə günlərin birində sizin də yolunuz boş sahilə düşər və ya Rusiya İmperatorunun fərmanı ilə şəhər statusu alan səhraya düşərsiniz; yeri gəlmişkən, bunun nəyi pisdir ki, sadəcə, 1859-cu ildə Robinzon Kruzonun vəziyyətini başa düşərsiniz.

Bax, Potinin şəhər statusu alması münasibətilə bizim təşkil etdiyimiz təntənəli bayram süfrəsində yeməklərin siyahısı belədir:

Göyərçi şorbası,

Donuz əti ilə təzə kələm,

Çaxırda saxlanmış donuz ciyərindən yüksək keyfiyyətli kabab,

Qızardılmış kənd çolpaları,

İki ördək və iyirmi qaratoyuq,

Salatlar,

Qayğanaq, göy lobya.

Çərəz:

Qoz ləpəsi, çay, qəhvə, araq;

Minqrel, Kaxet, Quriya şərəbləri.

Etiraf edin ki, üç gün aclıq çəkən adam üçün belə süfrə əsl ziyafət demək idi.

İndi isə bu saydığım yeməklərdən bəzilərinin hazırlanma qaydasına keçək.

Əvvəlcə, mal əti olmadan bulyonu necə hazırlamaq haqqında düşünməyə başladım. Nəhayət, belə bir çıxış yolu tapdım – tufəngimi alıb bir alaqarğa vurdum. Əziz oxucu, məni qınamayın, qarğanın ətindən əla bulyon alınır. Bir qarğanın əti iki funt mal ətinə bərabərdir – ovçunun sözünə inanın; ancaq qarğanın tükünü yolmaq yox, dovşan kimi dərisi ilə birlikdə soyub çıxarmaq lazımdır.

Qarğanı və üç göyərçini qazana salıb, səngiməmiş odda bişirməyə başladım. Bulyon hazır olandan sonra bir kələm götürdüm, qazanın dibinə donuz ətinin tikələrini düzdüm, üstünə kələmi elə qoydum ki, hər tərəfdən on santimetr boş yer qalsın.

Sonra qaşığı Vasilinin əlinə verib, kələmin suyu çəkildikcə qarğa və göyərçinlərin suyundan onun üstünə tökməyi tapşırıdım.

Vasili bu işin öhdəsindən elə məharətlə gəldi ki, elə bil bütün ömrü boyu aşıpazlıq edib.

Nəhayət, bulyonun üstündən tərəvəz konservlərini əlavə etdim.

Bax, əziz oxucu, qeyri-adi şəraitdə ləzzətli şorbanı belə bişirirlər.

Moynə və Qriqori iki ördəklə, on iki qaratoyuqla və üç çöl göyərçini ilə ovdan qayıdanda iki saatdan artıq idi ki, qoyunun qabırğa hissəsi qazanda qaynayırdı.

Elə ki ətin suyu hazır oldu, mən bir baş kələm götürüb ət tikələrilə dolu qazançaya saldım; elə etdim ki, kələm bütünlüklə ət suyunun içinə düşdü və mis qazançanın ağzı on santimetr boş qaldı. Əvvəlcə bu boşluq ətin kəfi ilə doldu, Vasili çömçəni götürüb suyun üzündəki kəfi yığdı.

Bunun tamamilə əksinə olaraq, vaxt qaynayan ət suyunun içində kələm pıqhapıqla qaynamalı idi.

Vasili bütün ömrünü belə işdə keçirmişdi.

Siz artıq kababın hazırlanma qaydasını bilirsiniz, elə deyilmi?

Mən bu qaydanı daha da təkmilləşdirmişəm: can ətinə qoz yekəlikdə kəsməkdənsə, onu elə lay-lay saxlayır, tikələri uzununa şişə çəkir, üstünə eyni miqdarda narın istiot və duz səpdikdən sonra şişin bir tərəfini ocağa bağlayıram, digər tərəfini isə Vasilinin əlinə verirəm. Vasilinin o biri əlinə isə iti xəncər verirəm; tikələrin üstü qızardıqca Vasili bişən yerləri əlindəki xəncərlə iki-üç santimetr qalınlığında kəsib bir boşqaba tökür, yerinə yenə duz və istiot səpib yenidən közün üstünə qoyur, səliqə ilə onları vaxtında çevirir və bu əməliyyat axıra qədər beləcə davam etdirilirdi.

Qızardılıb yığılmış bu ətin üstünə doğranmış cəfəri və ərinmiş yağ əlavə etdikdən sonra onu bizim ləyaqətli qonaqlarımız böyük ləzzətlə yeyəcəkdilər. Bax, əla kababın hazırlanma qaydası belədir.

İndi də çaxıra qoyulmuş donuz böyrəklərinin hazırlanma qaydasına keçək. Məncə, çaxıra qoyulmuş qoyun böyrəyini necə hazırlamağı hamı bilir; biz isə qoyun və mal böyrəyi olmadığından, donuz böyrəyini bişiririk.

Çoxları bəlkə də bilmir ki, qoyun böyrəyinin kababı bütün heyvanların böyrək kababından dadlı olur, hələ onun üzərinə çaxır əlavə edəndə dadından doymaq olmur.

Bununla belə, əgər səyyah yemək hazırlamaq sahəsində o qədər də səriştəli deyilsə, biz öz dəyərli məsləhətlərimizlə ona bu barədə kömək edə bilərik; ən azından, əla çaxır və digər lazımı ədviyyələr olmadıqda, yeməli, süfrəyə qoyula biləcək yeməyi necə hazırlamağı öyrədirik.

Əvvəlcə kərə yağını yaxşıca dağ etmək lazımdır, sonra onun içinə bir ovuc doğranmış soğan tökülür. Bəziləri soğanı çox tökürlər. Soğan qızarana qədər böyrəklər beş franklıq boyda tikələrə bölünür; çiy böyrəyə mənim kimi əllə toxunmağı xoşlamayanlar onu unlaya bilərlər.

Unlanmış böyrək tikələri yağda qızardılmış soğan olan tavaya tökülüb tam bişənə qədər taxta qaşıqla qarışdırılır.

Sonra bir şüşə qırmızı çaxırın yarısını və ya üçdə ikisini; əgər doğranmış böyrəyin hamısına bəs edirsə, hətta bütün şüşəni boşaldırsınız, onu təxminən on dəqiqə gur odda qarışdırıb bişirirsiniz.

Beş dəqiqədən sonra ona duz və döyülmüş istiot vurulur, səkkizinci dəqiqədə əsl dadı qalsın deyə, böyrək iki dəqiqə də qaynadılmalıdır. Nəhayət, yeməyi süfrəyə verərkən onu odun üstündən götürüb yeddi-səkkiz qaşiq sous tökülmüş boşqaba qoyursunuz...

Sousun rəngi və qatılığı çalınmış şokolad kremi kimi olmalıdır.

İndi isə kənd çolpalarından asan və tez hazırlanan xörək növünə keçək.

Əgər kərə yağınız azdırsa, onda siz də bizim kimi ərənmiş donuz yağından istifadə edə bilərsiniz.

Müsəlman ölkələrindən başqa hər yerdə siz bu yağı asanlıqla tapa bilərsiniz. Ərənmiş donuz yağının qazanda, yaxud tavada ərədidib dağ edin.

Əgər siz çolpanı süfrəyə qızardılmış tikələr şəklində vermək istəyirsinizsə, onu doğrayın. Bu tikələri də böyrəklər kimi unlayıb ağ tənziyə bükün, sonra onları tavadakı yağın içinə atın, qıpqırmızı qızarana qədər saxlayın və ət hazır olana qədər bir baş sarımsağı və bir dəstə cəfərini xırda-xırda doğrayın.

Elə ki çolpa tikələri tamamilə bişib qızardı, onları dərin bir boşqaba yığın, üstünə duz və istiot vurun. Tikələri qızartdığınız qaba yarım stəkan zeytun yağı tökün, lazım gəlsə, bir az artıq tökə bilərsiniz; bu yağı doğradığımız sarımsaq və cəfəri ilə birlikdə qaynadın, üç saniyədən sonra onu boşqaba yığdığımız çolpa tikələrinin üstünə tökün və isti-isti süfrəyə verin.

Görürsünüzmü, bütün bu dediklərim çox asandır, bunlar yer üzünün cənnət təamlarıdır.

Lobyanı ingilissayağı hazırlamaqdan asan heç nə yoxdur. Əvvəlcə lobyanı tam hazır olanadək bol suda bişirin, sonra kəfgirlə, yaxud süzgecdən suyunu süzün, əgər bunlar yoxdursa, onu təmiz parçadan süzün, tez istiot, duz, doğranmış cəfəri ilə qarışdırılmış yağ olan qaba tökün. Lobyanın istiliyi yaği ərətməyə kifayət edəcək.

Qayğanağın hazırlanması bir az mürəkkəbdir, ancaq buna baxmayaraq, çox asandır.

On iki yumurtanın altısını ağını götürürsünüz, yəni çalırınsınız, altısını isə bir kənara qoyursunuz; qarışdırdığınız yumurtaların üzərinə bir xörək qaşığı su tökürsünüz, bu, yumurtaların daha çox şişməsi və yaxşı alınması üçün mütləq lazımdır. Sonra bunun üzərinə qaynadılmış böyrəyin suyunu əlavə edirsiniz, duz və bibər səpib hamısını yenə qarışdırırsınız. O vaxta qədər qarışdırırsınız ki, bibər və duz tamamilə böyrəyin suyuna qarışib onun canına çökür; nə soğan, nə cəfəri – heç nə əlavə etməyin, elə ki hər şey istədiyiniz kimi oldu, sapılcaya iri bir tikə yağ və o qalan altı yumurtanın hamısını qırıb əlavə edirsiniz; daha sonra yumurtalar tam hazır olana qədər yeməyi qarışdırırsınız.

Onu da nəzərə alın ki, hazırlanmış yemək boşqaba çəkilməyəndən şirəsinin çoxunu canına çəkir, bərkiyir və bu bərkimənin qarşısını almaq məqsədilə ona bir az maye – xörəyin öz suyundan, şirəsindən əlavə etmək lazımdır.

Hələ yağ! Siz mənə sual verə bilərsiniz – yağ istehsal olunmayan bir yerdə onu necə tapmaq olar?

Harada yağlı, yaxşı süd tapsanız, orada özünüz kərə yağını hazırlaya bilərsiniz. Bunun üçün böyük bir şüşə götürün, onu dördə üç hissəsinə qədər südlə doldurun, ağızını möhkəm bağlayın və sonra onu yarım saata qədər yaxşı-yaxşı çalxalayın, bundan sonra sizin hinduşka yumurtası boyda kərə yağınız olacaqdır.

Təzə yağ şüşədən çıxarmaq istəyirsinizsə, onu yenidən silkələyin, yağ şüşənin ağızına tərəf gələcək və asanlıqla töküləcəkdir. O ki qaldı çaya, yəqin ki, onu özünüz hazırlaya bilərsiniz, elə deyilmi?

Bəs qəhvə?

Qəhvə iki üsulla hazırlanır: fransızsayığı və türksayığı.

Fransızsayığı qəhvə hazırlamaq üçün on cür müxtəlif texniki vasitə lazımdır. Bunlardan ən yaxşısı, mənim fikrimcə, nənələrimizin əl süzğəcidir. Ancaq bəlkə də bu on texniki vasitə də sizə kifayət etməz və hətta nə qədər sadə olsa da, nənələrimizin əl süzğəci də əlimizin altında olmaya bilər.

Belə olduqda siz qəhvəni türk üsulu ilə hazırlaya bilərsiniz; mənə, bu daha sadə və ən yaxşı üsuldur: suyu çaydanda qaynadırsınız; bundan əvvəl bir neçə qaşığı qəhvə götürürsünüz və onu toz halına düşənə qədər həvəngdəstədə döyürsünüz; neçə qaşığı qəhvə götürmüşünüzsə, bir o qədər də şəkər, yaxud şəkər tozu əlavə edin, bundan sonra elə ki çaydanınız qaynadı və böyük qovucuqlar üzə çıxdı, qaynanmış qəhvəni fincanlara süzün. Bir neçə saniyə sonra qəhvənin xıltı öz-özünə fincanın dibinə çökəcək və siz şəffaf qəhvəni içə bilərsiniz.

Bu yerdə deməmək olmaz ki, knyaz İncəradze və türk taciri etiraf etdilər ki, onlar ömürlərində heç vaxt belə süfrə hazırlamamışdılar.

Moyne və Qriqoriyə gəldikdə isə, mənim mətbəx bacarığım olan yerdə onlara öyrənməyə bir şey qalmamışdı. Moyne üç-dörd dəfə Sankt-Peterburqda, Moskvada və Tiflisdə mənim köməkçim kimi çıxış edərək aşpazlıq sahəsində qələbə çaldığımı şahidi olmuşdu.

LXIII FƏSİL

OVDA

Ovçuluq azarına tutulmuş Moynenin könlünü almaq üçün, mən səhər ova getməyi, üçüncü gün isə balıq tutmağı təklif etdim. Knyaz İnqheradzenin Potidəki nüfuzu sayəsində yerlilərdən on iki ovçu da bizə qoşuldu.

Onların arasında knyazı müşayiət edən iki adam, onun nökrəri və ayaq-qaşyanı da vardı.

Poti küçələrinin palçığı gündən-günə bizim bəyaz knyazımızı daha alabula, çirkli knyaza çevirirdi. Əgər knyaz Baryatinski beş-on gün də yubansaydı, onun ağ çərkəzi paltarının rəngini seçmək mümkün olmayacaqdı.

Ov edəcəyimiz yer uzaqda deyildi, Fransada deyildiyi kimi, Fazın bir qolunu keçsəydik, meşəlikdə olacaqdıq.

Qalın meşə üç-dörd il bundan əvvəl tamamilə budanıb doğranmışdı və indi əsl quş ovunun məskəninə çevrilmişdi.

Biz iki qayığa mindik və on dəqiqə sonra meşənin kənarına çatdıq.

Qriqorinin köməyi ilə mən ovçulara ovu necə başa düşdüyümü izah etdim. Biz, yəni knyaz, Moyne, Qriqori və mən bir xətt boyunca dayandıq; knyazın sol tərəfində dayanan nökrərinə və Vasiliyə – get-gedə bu adamın ağıllı olması daha çox hiss olunurdu – göstəriş verdim və ov başlandı.

Biz bir saata iki dovşan, iki qırqovul və bir cüyür ovlamışdıq.

Onu da deyək ki, Kolxida qarınqulu avropalıların süfrəsini ən ləziz ov quşları və ən dadlı meyvə ilə bəzəmişdi.

Yason Avropaya qırqovulu, Lukul isə şaftalı və gilası gətirmişdi.

Kolxidada hələ də qırqovula rast gəlmək olur; ancaq bura qədər keçdiyim yollarda bir dənə də olsun şaftalı və gilas ağacına rast gəlməmişəm.

Böyük şəxsiyyətlərin hərəsinin bir şeyə meylli olur – qraf Vorontsov da hər şeydən əvvəl yaxşı bağban idi və Potidə gözəl bir bağ salmışdı. Deyilənlərə görə, bu bağda xüsusilə dadlı naringi ağacları yaxşı yetişmişdi, ancaq sonuncu rus-türk müharibəsində Quriya və Minqrelin bir hissəsini zəbt edən türklər həmin bağı altını üstünə çevirmişdilər.

O vaxtdan bəri bağı yenidən bərpa etmək heç kimin ağılına gəlməyib.

Knyaz Vorontsovun Gürcüstanda saldığı iyirmi altı-iyirmi səkkiz bağ hələ bu gün də durur.

Biz Yakovun mehmanxanasına qaliblər kimi qayıtdıq, nahara cüyür ətindən kotlet bişirdik, doğranmış dovşan ətindən qovurmamız və qızardılmış qırqovulumuz da vardı.

Knyaz və onun nökrəri təəccübdən özlərinə gələ bilmirdilər: onlar Yakovun evində on il yaşasaydılar, qoç ətindən başqa heç nə yeməyi xəyallarına gətirməyəcəkdilər.

Mən hər gün beş-altı saat işləyirdim və “Qafqaz səfəri”imi tamamlamağa çalışırdım. Artıq onun dördü üç hissəsi hazır idi.

Knyaz başa düşmürdü ki, mən əlimə qazan, abgərdən və tufəng aldığı kimi, qələmlə də işləmək qabiliyyətinə malik ola bilərəm; bu, onda xalqın mədəni tərəqqisi barədə geniş təsəvvür yaradırdı və bir adamın həm sənətkar, həm şair, həm ovçu və həm də aşpaz ola bilməsinə inandırırdı.

Mən hələ Potidə gölə rast gəlməmişdim, ancaq Fazın sol tərəfində böyük bir gölün olduğunu bilirdim.

Deyilənlərə görə, bu gölün yerində qədim yunan şəhəri Fazis yerləşmiş, zəlzələ zamanı bütün şəhər torpağın altında qalmış, yerində həmin göl əmələ gəlmişdir.

Dənizin, çayın və gölün əhatəsində olduğum bu yerdə təbii ki, mən təzə balıq yemək istəyirdim və gələn kimi ilk soruşduğum söz bu oldu:

– Göldə balıq var?

Mənə cavab verdilər ki, burada balıq-zad yoxdur.

Sonra mən bir az şübhə ilə buralarda balıqçı olub-olmadığımı soruşdum. Nə qədər təəccüblü olsa da, müsbət cavab aldım.

Əgər balıq yoxdursa, bəs balıqçı haradandır?

Əl çəkmədiyimi gördükdə bu məsələni mənə başa saldılar. Qarşı sahilə həm çayda, həm göldə, həm də dənizdə çoxlu balıq var, ancaq Potidə balıq yoxdur... Daha doğrusu, təzə balıq yoxdur...

Potinin əhalisi girvənkəsi üç-dörd su*olan duzlu balığı yeməyə adət etdiklərindən, təzə balığa ehtiyac duymurlar.

Təzə balığı avropalılar xoşlayırlar, asiyalıların isə bu barədə heç bir təsəvvürləri yoxdur; onlar əllərinə keçəni qarınlarına doldururlar, təki adətlərinə zidd olmasın.

Deməli, balıqçılar burada çoxlu balıq ovlayırlar, ancaq onları dərhal duzlayıb Rioni çayı ilə yuxarı qalxaraq Maranda və Kutaisidə satırlar.

Mən balıqçıları çağırıb onlarla belə razılaşdım ki, sabah onlar saati bir rubla ancaq mənim üçün balıq tutacaqlar. Elə ki toru atdılar, bir saat ərzində onların toruna düşən balıqdan istədiyim qədərini özümə götürəcəyəm, qalanı isə onlara qalacaq.

Onlar razılaşdılar və biz hamımız saat on birdə balıq ovuna getmək qərarına gəldik.

Mən gecə və səhər tezdən işləyəcəkdim.

Bizim gedəcəyimiz gəmi haqqında isə düşünməyə dəyməzdi, onun fevralın 1-dən (13-dən) tez gələcəyinə ümid yox idi.

Saat on birin yarısında biz Yakov ağanın evindən çıxıb Poti kəndində on beş dəqiqə dövrə vurandan sonra kanalın göllə və dənizlə birləşdiyi yerdə geniş bir əraziyə çatdıq.

* Fransada xırda dəmir pul vahidi.

Balıqçılar bizi burada gözləyirdilər; onlar iki qayığa minmişdilər, hər qayıqda ən aşağısı səkkiz-on nəfər adam vardı.

Üçüncü qayıq isə iki avarçəkənlə sahildə dayanmışdı; bu, bizim qayıq idi. Biz ona mindik və şərqrə tərəf üzməyə başladıq.

Get-gedə kanal genişlənirdi və bir azdan o, sahəsi üç lyö olan gölə çevrildi. Elə ki gölün içinə doğru bir verst irəlilədik, balıqçıların qayıqları dayandı və onlar nəhəng toru hazırlamağa başladılar.

Qayıqlardan biri yerindəcə dayandı, o birisi isə üzərək böyük bir dairə cızmağa başladı, onun içindəkilər isə toru suya atırdılar.

Sonra dairə qapandı. Bir saat sonra hər iki qayıqdakı balıqçılar toru çəkib yığmağa başladılar.

Ovumla kifayətlənməli idim, tordakı balıqların çəkisi əlli girvənkədən artıq idi.

Ancaq maraq üçün xahiş etdim ki, toru ikinci dəfə də atsınlar.

Yenidən iş başladıq.

Tora ikinci dəfə əvvəlkindən ikiqat artıq balıq düşmüşdü.

İki saat idi ki, balıq tuturduq; balıqçılara iki rubl verməliydim, bunun əvəzində isə onlardan, yüz-yüz əlli girvənkə təzə balıq alacaqdım.

Mən bir ədəd otuz girvənkəlik çəki balığı ilə, iki iri suf və hamının dabanbalığı adlandırdığı üç ədəd yastı balıqla kifayətləndim. Yerdə qalanları isə balıqçılara verdik. Balıqçılar ovdan çox razı qalmışdılar.

Bizim payımıza düşən balıqların qəlsəmələrinə bir ip keçirdilər, ucunu qayığın arxasına bağlayıb suya buraxdılar ki, balıqlar diri qalsın. Quruya çıxan kimi Vasili onların qəlsəmələrindən sallanan ipləri tutub balıqları dalına atdı: bu, lap onun yükü idi.

Balıqlar atılıb-düşərək can verdikcə, günəşin şüaları onların pulcuqlarda əks olunaraq qızılı və gümüşü rəngə çalırdı; bundan gözəl mənzərə təsəvvür etmək çətindir.

Yeməklərimizdəki rəngarənglik gündən-günə artırdı.

“Bəyaz” knyaz ömründə belə zəngin süfrə görməmişdi, hətta o bizə həmişəlik burada qalmağı təklif edirdi.

Onun adamları da böyük təəccüb içindəydilər; onlar süfrədəki təamdan mədələri tutana qədər doyunca yeyirdilər.

Biz süfrəmizdəki yeməklərdən türk tacirimizə göndərirdik. O, bizim göndərdiyimiz hər şeyi fərq qoymadan yeyirdi: çaxırda bişən balığı, donuz piyində bişən kələmi...

Vasili başda olmaqla, evin bütün sakinlərinə də süfrəmizin artıqlarından pay çatırdı. Əgər burada bir az da qalsaydıq, bütün Potini yedirəcəkdik.

Vasili ilə möhkəm dostlaşmışdım; bir gün Qriqorinin vasitəsilə mənimlə Fransaya getmək istəyib-istəmədiyini soruşdum.

O, sevincdən qışqırdı, dedi ki, bu, onun ən böyük arzusudur; lakin özü mənə deməyə ürək eləmir.

Qərara aldıq ki, mənimlə birlikdə Fransaya gedək. Təkcə bir şey mane olurdu – ona pasport lazım idi.

Vasili Qoridən idi, pasport almaq üçün gərək qayıdıb Qoriyə gedəydi: ora getmək üçün ən azı beş gün gərəkdi, bir o qədər də qayıdanbaşa lazım idi – bu da eləyirdi on gün. On günə qədər də biz yəqin ki, yola düşəcəkdik. O bu məsələni yoldaşlarından birinin pasportunu almaqla həll etmək niyyətində idi; belə bir pasport bizə Trabzona qədər lazım olacaqdı, Trabzonda biz bir fransız sərnəşin gəmisinə minəcəkdik, mənim pasportumda “bir nökrələ birlikdə” qeydi olduğundan, məsələ öz-özünə həll olunurdu.

Deməli, bizim yola düşməyimiz üçün çatışmayan tək şey gəmi idi.

Nəhayət, fevralın birində səhər bir buxar gəmisini gördündü və yarım saat sonra bizə xəbər verdilər ki, “Böyük hersoq Konstantin” gəmisini iki verst aralıda lövbər salmışdır və bu gəmi günortadan sonra saat üçdə yola düşəcək.

Bizi, yəni sərnəşinləri dənizdəki gəmiyə aparən kiçik çay gəmisini artıq tütülməyə başlamışdı, o, günorta yola düşəcəkdik.

Knyaz Baryatinski bu gəmi ilə də gəlməmişdi.

Bütün bunları bizə knyaz Solomon İncqheradze xəbər verirdi; o, hələ də gəlib çıxmayan knyazı qarşılamaq üçün qəşəng geyinib-keçinmişdi: ala-bula, ləkəli çərkəzinin əvəzinə, qızılı işləməli qara çərkəzi geymişdi. Geyiminin üstündən və kəməmindən asdığı silahlar ona xüsusi yaraşlıq verirdi.

Mən Qriqoriyə tapşırıdım ki, Yakova olan borcumuzu öyrənsin. On dəqiqə sonra o, qanıqara halda gəldi və haqq-hesab kağızını mənə təqdim etdi.

Bizim borcumuz səksən rubla çatmışdı. Bu isə üç yüz dörd frank edirdi, yəni bizim başımıza at təpmişdi ki, üç yüz dörd frank pul xərcləmişdik? Belə çıxırdı ki, günə qırx franka qədər xərcləmişdik?

Potidə qaldığımız səkkiz günün düz bir həftəsində biz öz yeməyimizi yemişdik. Altı gün biz ya meşədə etdiyimiz ovun, ya da ki, tutduğumuz balığın hesabına yaşamışdıq.

Belə çıxırdı ki, bizim təkcə mənzilimizin haqqı iyirmi dörd rubl edirdi.

Mənim otağımla – bunun necə otaq olduğunu siz bilirsiniz – yan otağın kirayə haqqı gündə iki rubl edirdi. Bu qiymət Luvr mehmanxanasındakından da dörd frank baha idi!

Bəyaz knyazla öz otağının kirayə haqqını hesablayan Moyne – bizim bəyaz knyazımız xallı knyaz olandan sonra indi dönüb olmuşdu qara knyaz – cəmi dörd frank ödədi.

Qalan şeylər də eyni baha qiymətlə hesablanmışdı – biz qırx franklıq çay, yüz franklıq çaxır içmişdik.

– Hə, gördün, – mən Qriqoriyə dedim, – dedim axı, haqq-hesabı qabaqcadan razılaşmaq lazımdır!

Biz pulu, yəni səksən rublu ödədik, daha doğrusu, mən ödədim. Tiflisdən Potiyə qədər min iki yüz frankdan artıq xərcləmişdik.

Knyaz İnqheradze bildirdi ki, biz gedən kimi, o da geri qayıdacaq, yəni fevralın yeddisinə kimi tək-tənha oturub knyaz Baryatinskinin Potiyə gəlişini gözləməyəcəkdi.

Vasilinin köməyi ilə bizim bütün yüklərimiz Yakovun mehmanxanasından daşınıb kiçik buxar gəmisinə yükləndi, oradan isə onları böyük gəmiyə aparacaqdılar. Yüklərimizin dalınca biz çıxdıq, bizdən sonra isə knyaz mehmanxananı tərک etdi.

Mən belə xoşsifət, yaraşlıq, gümrəh, diqqətli, şən, və suyuşirin adama nadir hallarda rast gəlmişəm. Onu bir daha görəcəyimi deyə bilmərəm, ancaq bütün ömrüm boyu xatırlayacağam.

Biz yüklərimizi daşıyan hərbəllərin haqqını verib rahat nəfəs aldıq. Deməli, bu axşam son dəfə Potidə əlimizi cibimizə salırdıq və artıq İmperator Aleksandrın təzə şəhərində hər şeyin çox bəha olduğunu bilirdik.

Nəhayət, bizim balaca gəmimiz hərəkətə gəldi; bu, yayda Rioni çayı daşarkən Marandan Potiyə və əksinə nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunan gəmi idi.

Yarım saatdan sonra biz artıq “Böyük knyaz Konstantin”in göyertəsində idik. Əvvəlcədən Trabzona qədər yolpulumuzu ödəmişdik; bu dəfə xərcimiz az çıxmışdı: bizim hərəmisə üç rubl və bir rubl da Vasili üçün.

Onun pasportu Trabzona qədər etibarlı olduğuna görə “Böyük knyaz Konstantin”ə minərkən heç bir çətinlik olmadı və biz gəminin arxasında yerimizi tutanda o, gedib qabaqda oturdu.

Gəminin kapitanı yanımıza gəldi; o, fransızca bir az danışa bilirdi. Bu, olduqca suyuşirin, cazibəli, iyirmi səkkiz-otuz yaşlarında boylu-buxunlu cavan bir oğlan idi, Sevastopol uğrunda döyüşdə sifətdən aldığı yaradan sonra gözlərini, daha doğrusu, kirpiklərini tez-tez qırmağa vərdis etmişdi. Ancaq elə adam var ki, ona hər şey yaraşır, kapitanın da gözünü belə tez-tez qırması onun baxışını daha da cazibədar edirdi.

Biz günortadan sonra, saat birin yarısında gəlib gəmiyə çatdıq və saat üçdə yola düşməliydik. Deməli, saat üçə qədər yüklərimizi rahatca gəminin göyertəsində yerləşdirər, üstəlik özümüz də rahatlına bilərdik; ya birisi gün gecə, ya da səhər tezdən Trabzonda olacaqdıq.

Gəmiyə gəldiyimiz bir saat olardı, mən gəminin salonunda kapitan köməkçisi ilə söhbət etdiyim vaxt xəbər verdilər ki, bir nəfər zabit və on iki nəfər rus əsgərin mindiyi bir qayıq elə indicə bizim gəmiyə yan alıb və zabit, ölkəni sənədsiz-pasportsuz tərک etmək istəyən Rusiya təbəəsi Vasilinin gəmidən düşməsini tələb edir.

Yazıq Vasiliyə paxıllığı tutan dostu onu satmışdı.

Rusiya qanunlarına qarşı çıxmaq mənasız idi, xüsusilə də rus gəmisinin

göyertəsində. Vasili heç bir etiraz etmədən təslim oldu. Ancaq gəmidən düşərkən onun dediyi sözlər məni yaman kövrəltdi.

– Dörd günə mənim pasportum olacaq və bir aydan sonra sizinlə Parisdə görüşərik!

Mən zabitdən xahiş edərək bu oğlana kömək etmək üçün icazə istədim. Mən səyahət üçün lazımı məbləği ona verməkdən ötrü hələ onu kifayət qədər tanımırdım. 500-600 frank pul onu yolundan da çıxara bilərdi, necə deyərlər, şərait adamı oğru edir. Onu özümlə aparmağa imkanım çatırdı. Lakin həmin pulu ona verə bilməzdim.

Hər şeydən əvvəl, mən ona polkovnik Romanova ünvanlanmış bir məktub yazıb verdim və o, həmin bu məktubun köməyilə pasport əldə edə biləcəkdə. Sonra isə aşağıdakı məzmununda başqa bir kağız da verdim:

“Potidə mənim yanıma xidmətə götürülmüş və pasportu olmadığından ölkəni tərk edə bilməyən gürcü Vasiliyə şəxsən zəmin olaraq onun müraciət etdiyi hər kəsdən, xüsusilə də fransız gəmilərinin kapitanlarından və konsulluğun rütbəli məmurlarından ona kömək etməyi xahiş edirəm. Bunun üçün sərf oluna- caq bütün xərcləri öz boynuma götürəcəyimə dair söz verirəm, həmin xərcləri şəxsi vekselimə köçürə bilərsiniz.

Paris şəhəri, Amsterdam küçəsi, ev №177

ünvanda yaşayan Aleksandr Düma.

Poti, 1 fevral (rus təqvimi ilə) –

13 fevral (fransız təqvimi ilə)”

Mən bu iki kağızı ona verib dedim:

– Get, əgər sən həqiqətən də düşündüyüm qədər fərasətlisənsə, bu kağız- larla Parisə gəlib çıxı bilərsən.

Vasili bəxtinə və bu kağızlara ümid edərək zabitə və əsgərlərə təslim oldu.

“Böyük hersoq Konstantin” lövbərini qaldıranda və biz Trabzona tərəf yola düşəndə onu aparən qayıq hələ suyun üzündə görünürdü.

Dediyim kimi, “Böyük hersoq Konstantin” gəmisini çox gözəl bir gəmi- dir, onun yaxşı bir kapitanı var və gəmi onun bir sözü ilə hərəkətə gəlir: bu gəmidə fransızdan çox holland təmizliyi, səliqə-sahmanı hiss olunur. Gəminin göyertəsində və arxa tərəfində kapitanın iki kayutu var: o, arxadakı kayutu mənə verdi ki, lazım olsa, orada işləyə bilim. Kayutda tər-təmiz yataq dəsti, çarpayının üstündə döşək də vardı – altı ay idi ki, mən belə səliqə-sahmandan məhrum olmuşdum. Mən kilsənin məhrabı qarşısında diz çöküb səcdə etdiyim kimi, bu çarpayının qabağında da diz çökmək istəyirdim.

İşləmək? Yox, başqa gecə də işləmək olar! Bu gecəni isə səhərəcən bu ağ yataqda keçirəcəyəm.

Əgər yemək vaxtını bildirən gəmi saati səslənməsəydi, elə o saat özümü çarpayının üstünə salacaqdım.

Mən göyertədəki yemək otağına gəldim.

Cəmisi beş, ya altı nəfər olmağımıza baxmayaraq, süfrədəki yemək iyirmi nəfərə çatardı. Təkcə naharın bol olması yox, xidmətin təmiz, səliqəli olması da çox xoşumuza gəldi.

Potinin şəhər statusu alması münasibətilə keçirdiyimiz ziyafətdə də süfrəmiz belə zəngin idi, ancaq biz orada belə təmizlik yarada bilməmişdik.

Qori şəhərindən çıxandan indiyə qədər, yəni Qriqorinin qaynının – yəni şəhərin bələdiyyə rəisinin evində yediyimiz nahardan sonra indiyə kimi heç bir süfrədə barmaqlarımızı yalamaq fürsəti əldə etməmişdik.

İtalyanların yarımallah kimi şəərəfləndirdiyi təmizlik, icazə ver, səni bir müqəddəs kimi vəsf edim! Bilmirəm nahar süfrəsinin bizə belə xoş gəlməsinin səbəbi süfrələrin, yoxsa dəsmalların ağılığı idi? Təkcə bunu bilirəm ki, “Böyük hersoq Konstantin”ində etdiyim nahar həyatımın ən yadda qalan naharlardan biri idi.

Nahardan sonra biz göyertəyə çıxdıq, mövsümə görə hava gözəl idi, gəmi elə yavaş-yavaş hərəkət edirdi ki, beş franklıq otaqlarda yatanlar da ayağa qalxmışdılar.

Sahilin görünüşü ecazkarı; Qafqaz sanki Qara dənizi köksünə çəkmək üçün iki nəhəng qolunu açmışdı: sanki bir əli Tamana, o birisi isə Bosfora qədər uzanmışdı.

Şərqi bütün axınları məhz bu iki qolun arasından keçib Asiyadan Avropa-ya gəlmişdir.

Bu iki nəhəng dağ silsiləsinin arasındakı ərazi tamamilə düzənlikdir, hər yer başdan-ayağa kimi meşə ilə örtülmüşdür.

Sahilboyu bir dənə də olsun ev gözə dəymirdi.

Biz Quriya və Lazistanın sahilləri boyu irəliləyirdik; son müqavilələrə görə, bu yerlər Rusiyaya birləşdirilmişdir və artıq çar II Aleksandr imperiyasının sərhədləri Müqəddəs Nikolay qalasına qədər uzanır; indiyə qədər heç vaxt bu sərhədlər Türkiyəyə bu qədər yaxın olmamışdır.

Batum indi Rusiyanın Qara dənizdəki ən cənub dəniz limanıdır.

Biz saat on ikidə Batumda dayanıb sənişin və yük götürməliydik; məhz bu səbəbdən də Trabzona otuz altı saata gedib çıxmışdıq, ancaq düz yolla getsəydik, on beş-on səkkiz saata ora çatmaq olardı.

Axşam düşdü və boz üfünün arxasında hər şey bir-birinə qarışıb görünməz oldu, artıq ətrafda heç bir şey gözə dəyməyəndə Qafqaz sıra dağlarının hər iki qolunun gümüşü rəngli zirvələri hələ də yerindəcə ilişib qalmış buludlar kimi parlayırdı.

Mən oyananda gəmi yerində dayanmışdı, biz Batum limanında idik.

Şəhərə, yəni Batum kəndinə ötəri nəzər salan Moyne onun şəklini çəkdi, mən isə bütün günü kapitan kayutunda işləməklə keçirdim.

Axşam saat səkkizdə gəmi yerindən tərpendi. Kapitan əminliklə bildirdi ki, dan ağaranda Trabzonu görəəcəyik.

Səhər tezdən mən göyertədə idim, yatağın yumşaqlığına, mələflərin

təmizliyinə baxmayaraq, nədənsə, daxili narahatlıq məni yatmağa qoymamışdı.

Məsələ burasında idi ki, adətən, fransız gəmiləri Trabzondan şənbə günləri yola düşür, rus gəmiləri isə Krım sahillərində hava şəraitinin pis olması üzündən bir gün yubanır və Trabzona yalnız bazar günü çatır.

Narahatlığımı başa düşən kapitan məni sakitləşdirməyə başladı.

O, dənizçi gözü ilə Trabzon limanında fransız gəmisinin dayandığını görmüşdü, hətta onun fikrincə, bu, “Süllü” gəmisi idi.

Kapitan yanılmırdı, həqiqətən, bir saat sonra biz “Süllü”nin yanından keçirdik və mən “Böyük hersoq Konstantin”in göyertəsindən qışqıraraq soruşdum:

– Saat neçədə yola düşürsünüz?

Növbətçi komandir köməkçisinin səsi eşidildi:

– Bu gecə saat dördə.

Gecə saat dördə, kapitanla vidalaşdıqdan sonra həddindən artıq ağır yükümüzü “Süllü”nin göyertəsinə yüklədik və Samsun, Sinop və İnebol limanlarında lövbər salıb azacıq dayandıqdan sonra İstanbula doğru hərəkət etdik.

LXIV FƏSİL

QUL BAZARI

Gün ərzində olub-keçənlər bunlar oldu:

“Sülli”nin göyərtəsinə qalxıb özümü təqdim edəndən sonra rəsmi olaraq gəminin saat neçədə yola düşəcəyini və Marselə qədər yerlərin qiymətini öyrənmək istədim.

Kapitanın köməkçisi məni o qədər yaxşı qəbul etmədi və bildirdi ki, belə məsələlərlə müdiriyyət məşğul olur və yaxşısı budur ki, bu məlumatları bilmək üçün sahilə gedim.

Mən Moyneyə tərəf çevrilərək dedim:

– Nədənsə hələlik bizim Fransa adlı gözəl ölkənin ərazisinə qədəm basdığımız hiss olunmur.

Ancaq mən haqsızlıq edirdim: belə ki, kapitanın köməkçisi məni rus generalı, Moyneni isə mənim adyutantım hesab etmişdi. Onun belə düşünməyinin səbəbi – “Böyük hersoq Konstantin” gəmisini tərk edərkən losmanla üç-dörd kəlmə italyanca danışib vidalaşmağım və Qriqoriyə gürcücə bir neçə söz deməyim olmuşdu.

Mən çevrilib getmək istəyəndə o:

– Bu ruslar necə də dilbiləndirlər ey! – dedi. – Hə, bu da onlardan biri, bax, fransızca əsl fransız kimi danışır.

Mən heç bir xoş söz eşitmədim və qanım qaraldı, tamamilə yad bir ölkədə olduqca maraqlı bir səyahət etmişdim və bu səyahətim ərzində yad millətlərin nümayəndələri tərəfindən səmimi qonaqpərvərliklə qarşılanmışdım; ancaq indi bir fransız kimi doğma vətənimin gəmisinə ayaq qoyarkən etinasızlıqla qarşılanırdım.

Ancaq “Sülli”nin kapitan köməkçisinin göstərişinə əməl etməkdən başqa çarəm yox idi; mən vəziyyətdən, imkandan istifadə edərək “Böyük hersoq Konstantin”in kapitanının məmnuniyyətlə mənim sərəncamıma verdiyi dördavarlı qayıqla sahilə çıxdım.

Beləliklə, Trabzonda olmaq mənim artıq başa çatdırdığım səfər planıma daxil olmasa da, mən bu şəhərə düşməli oldum.

Dənizdə yüngül ləpə vardı və bu səbəbdən də biz çox çətinliklə sahilə çıxdıq, bu vaxt iri bir dalğa bizi başdan-ayağa islatdı və limanaoxşar bir yerdə qayıqdan düşdük, əslində, qayığımızı elə həmin iri dalğa vurub həmin yerə atmışdı və xoşbəxtlikdən, su qayığa dolmamışdı. Dalğa bizi elə güclü itələmişdi ki, quruya çatanda hamımız əllərimizi açıb torpağı qucaqladıq.

Sahilə çıxanda hamımız islanmış, suyun içindəydik.

Üst-başımızı silkələyərək limandan şəhərə gedən dik yolu qalxdıq, Bakı və Dərbənd küçələrini xatırladan küçələrlə bir neçə döngəni keçəndən sonra poçt idarəsinə çatdıq.

Orada mənə gözəl insan – müsyö Bodui qəbul etdi; o mənə tək cə öz həmvətəni kimi deyil, həm də dostu kimi qarşıladı. O bizə əlindən gələn hörməti və qayğıni göstərdi, bütün dediklərimizi can-başla yerinə yetirdi və bundan başqa, “Süllü”nin birinci dərəcəli kapitanı Daqerə mənə təqdim etdi.

Köməkçisinin əksinə olaraq, kapitan mənə böyük hörmətlə qarşıladı. Daqerə mənə rus kapitanın qayığıni geri qaytarmağı təklif etdi və “Süllü”nin göyertəsinə özü aparacağına söz verdi.

– Yeri gəlmişkən, – o mənə dedi, – yol yoldaşlarınızı gördünüz mü?

– Kapitan, mən elə təzəcə sizin gəmiyə ayaq qoymuşdum ki... – deyə mən orada necə qəbul olunduğumu ona danışdım.

O, başını buladı:

– Burda nəşə anlaşılmazlıq olub, – o mənə dedi. – Doğrudur, əslən bretonlu olan Luka bir az kobud və sərt adamdır, lakin sizin kimi hörmətli şəxslə belə nəzakətsiz davranmasına inana bilmirəm. Eybi yox, bu məsələni “Süllü”də aydınlaşdırırıq.

– Kapitan, axı siz mənə yol yoldaşlarım haqda nəşə demək istəyirdiniz; onlarla tanış olmağa, görüşməyə səbrim çatmır.

– Siz Qafqazdan qayıdırsınız, eləmi?

– Bəli.

– Elədirsə, siz yeni adamlarla tanış olmayacaqsınız, ancaq tanışlığınızı davam etdirəcəksiniz.

– Çox yaxşı! Onda belə çıxır ki, sənişinlərin arasında gürcü, erməni... imeretlilər var.

– Xeyr, onlar üç yüz nəfərə yaxın xalis qabardındirlər...

– Onlar İstanbula gedirlər?

– Elədir ki, var.

– Deməli, köçkündürlər?

– Yox, onlar ticarət məqsədilə gedirlər.

Mən kapitana baxdım.

– Aman Allah! – o mənə dedi, – məgər bu yaramazların öz arvad-uşaqlarını bazarda satmağa apardıqları gün kimi aydın deyil?

Mən onun sözünü kəsdim:

– Kapitan, siz də bu iyrenc alverə vasitəçilik edirsiniz?

– Biz nə edə bilərik ki? Bu tülkülərin bütün sənədləri qaydasındadır, başlarında bir dənə artıq tük də yoxdur ki, yapışib yolasan. Hamının öz pasportu var. Arvadların hamısı elə xəyal edirlər ki, paşalara ərə gedəcəklər, yaxud əlahəzrətin hərəmxanasına düşəcəklər, özləri də elə sevinirlər ki! İlahi, sən özün kömək ol! Əgər onlar bizdən yardım istəsələr, onları öz himayəmizə götürə bilərik, ancaq onlar cıncırlarını da çıxarmırlar!

– Əgər belədirsə, onda siz haqlısınız, kapitan, mən elə vaxtında özümü çatdırmışam. Bəs, biz gəmiyə nə vaxt qayıdacağıq?

– Nə vaxt istəsəniz, – müsyö Bodui dedi, – alın, bu da sizin sənədləriniz.

Kapitan mənim “Sülli”nin göyertəsinə tələsdiyimi görcək, tez sənədləri yığışdırdı, “Qiyom Tel”dəki Duprez kimi sanki bütün yolların mənə açıq olduğunu bildirmiş kimi təzim etdi. Mən onun ardınca getdim.

Bir saat sonra, qasırğa dənizi çalxaladığı bir vaxtda biz “Sülli”yə yan aldıq.

Bu dəfə qəbul tamamilə fərqli idi və biz göyertəyə qalxan kimi Luka başda olmaqla, bütün heyətin üzü gülür, hamı sanki məni qucaqlamaq istəyirmiş kimi əllərini qabağa uzatmışdı.

İlk dəfə gəlişimdə olduqca kobud təsir bağışlayan kapitan köməkçisi, ikinci gəlişimdə əldən-ayaqdan gedirdi.

Onun mənə qarşı nifrətinin səbəbi məlum oldu; komandir Lukanın isə mənim fransızca əsl fransız kimi danışmağımla bağlı şübhələrinə son qoyuldu.

– Hə, bəs nə oldu? – ətrafıma boylanaraq kapitandan soruşdum.

– Nəyi deyirsiniz? – o məndən soruşdu.

– Bəs, sizin dediyiniz qabardinlər hanı?

– Göyertənin altındadırlar!

– Bəs oraya düşmək olar?

Müsyö Bodui saatını cibindən çıxarıb baxdı.

– Bu çətin məsələ deyil, – o dedi, – mənə elə gəlir ki, siz daha çox qabardin qadınları görmək arzusundasınız.

– Etiraf edirəm ki, indiyə qədər mən qabardin kişiləri daha çox görmüşəm.

– Lap yaxşı, indi də siz onların qadınları ilə tanış olarsınız!

– Bəs, onlar indi sıra ilə hara gedirlər?

– Jokris cücələrini hara aparırsa, ora!

– Bura bax ey!

Səsimi təzəcə kəsmişdim ki, gəminin göyertəsindəki, top gülləsi üçün açılmış deşikdən dəstənin başı göründü.

Dəstənin qabağında bir nəfər ahıl, ağ saqqallı Jokris gedir, onun ardınca isə göyertənin sağ tərəfi ilə hər yaşdan olan – on yaşından iyirmi yaşına qədər yetmiş-səksən nəfər “cücə” dəstə ilə irəliləyir, əllərində şüşə tutan matrosların qarşısında dayanır, yenidən qayıdıb gəldikləri yerə girirdilər, ancaq bu dəfə bir-birinin dalınca cücə kimi yox, qaz kimi gedirdilər.

– Könlünüz istəyirsə, çəkinməyin, – kapitan mənə müraciət etdi, – onsuz da hamısı satlıqdır.

– Vallah yox, – ona cavab verdim, – özgə vaxt olsa, onlara heç yaxın da durmaram. İndisə onların qaldığı yeri görmək istəyirəm.

– Həşəratlara qarşı toz dərmanınız varmı?

– Bəli, var, ancaq çamadanımdadır.

– Elə isə, çamadanınızı açın!

– Yox, bu uzun işdir!

– Onda, eləcə deşiyin arasından baxın.

Mən həmin deşikdən baxdım.

Qabardin kişilər və qadınlar ayrı-ayrı oturmuş, hamısı fikir-xəyal aləmindəydilər və onlar indicə gördüyüm ikinci gəzintidən başqa səhərdən bəri yerlərindən tərpənməmişdilər. Bütün bunların hamısı adamda son dərəcə ikrah hissi oyadırdı. Ən qəribəsi bu idi ki, bir-birinə düşmən olan iki tayfa eyni vaxtda və eyni məqsədlə gəlib “Süllü” gəmisinə çıxmışdılar.

Bu arada yemək saati yetişdi.

– Hazırsınız? – gəminin kapitanı baş mexanikdən soruşdu.

– Bəli, mənim kapitanım! – o birisi cavab verdi.

– Yaxşı, elə isə lövbəri qaldıraq və tam sürətlə hərəkət edək, onsuz da bir gün yubanmışıq və qarşıda hava pisləşə də bilər.

Həqiqətən, skripka köklənmişdi. Əziz oxucu, yəqin məndən soruşacaqsınız ki, bu nə skripkadır? Skripka – gəmi yırğalanarkən qab-qacağın, qaşığı və şüşələrin diyirlənilib masanın üstündən düşməməsi üçün kəndirdən düzəldilmiş bir vasitədir.

Biz kapitanın masasının arxasında üç nəfər idik: Moyne, Qriqori və mən.

Nəhayət, yalnız ikimiz: Moyne və mən qaldıq. Qriqori artıq öz yatağında idi.

Hələ sahildə dayanan gəminin azacıq yırğalanması Qriqorinin ürəyini bulandırmışdı.

Yemək zamanı gəmi yola düşdü.

Yeməkdən sonra biz böyük səs-küy, haray-qışqırıq səsləri eşitdik və elə həmin dəqiqə kapitanın növbətçi köməkçisi içəri girdi və həyəcanla həkim lazım olduğunu bildirdi.

Həkim yerindən qalxdı.

– Nə baş verib? – hamımız bir səslə soruşduq.

– İki dəstənin başçısı dalaşmış, – kapitanın köməkçisi marselli ləhcəsi ilə dedi, onun bu danışıq qulaqlarımızı oxşadı, bir ilə yaxın idi ki, biz yalnız rusca danışmışdıq, – onlardan biri bıçaqla o birinin sifətini yaralaymışdır.

– Yaxşı, – kapitan öz yerində yenidən oturaraq dilləndi, – onda bıçaqlayanın əllərini qandallayın.

Həkim kapitan köməkçisinin ardınca çıxdı; aşağıdan ayaq səsləri eşidildi, sanki yenə dalaşdılar; sonra araya sakitlik çökdü.

On dəqiqədən sonra həkim qayıdıb gəldi.

– Hə, de görək orada nə baş verib? – Kapitan Daqer soruşdu.

– Xəncər yarası çox ağırdır, – həkim cavab verdi, – yaralanan adamın sifətində qaşından çənəsinə qədər düz xətt boyunca şırım açılıb, sağ gözü də tən ortadan iki yerə bölünüb.

– O bu yaradan ölməz ki? – kapitan soruşdu.

– Yox, ancaq bundan belə korlar səltənətinin kralı ola bilər.

– Deməli, o, taygöz qalacaq, eləmi? – mən də öz növbəmdə dilləndim.

– Eh! O artıq taygözdür.

– Bəs, o zərbə vuran necə, – kapitan soruşdu, – əllərini qandalladınız, ya yox?

– Bəli, kapitan.

– Çox yaxşı.

Kapitan sözünü təzəcə bitirmişdi ki, “Sülli”nin dilmancı içəri daxil oldu.

– Kapitan, – o dedi, – qabardinlərin nümayəndə heyəti sizinlə danışmaq istəyir.

– Onlar məndən nə istəyirlər?

– Sözlərini yalnız sizə deyəcəklər.

– Buraxın gəlsinlər.

Heyət içəri daxil oldu: bu, dörd nəfər kişi idi; onlara qadınları gəzintiyə aparən həmin ahıl qoca başçılıq edirdi.

– Sözlünüzü deyın, – deyə kapitan yerindən qalxmadan dilləndi.

Qoca danışmağa başladı.

– O nə deyir? – qoca sözünü qurtaranda kapitan Daqer dilmancdan soruşdu.

– Kapitan, o deyir ki, siz qandalladığınız adamı azad etməlisiniz.

– Mən nə üçün onu azad etməliyəm?

– Ona görə ki, savaşıma dağlıların arasında baş verib, belə ki, bu işə fransız məhkəməsi qarışa bilməz və həm də əgər ortada günahkar varsa, onu özləri cəzalandıracaqlar.

– Onlara çatdırın ki, kapitan deyir, gəmiyə ayaq basdıqları andan Fransa qanunlarına tabedirlər, nə qədər ki bu gəminin kapitanı mənəm, bütün mübahisələr fransız qaydası ilə, özü də mənim bildiyim kimi, mənim tərəfimdən yoluna qoyulacaq.

– Ancaq kapitan... onlar istəyirlər ki...

– Gedin! Gedin! – kapitan dedi. – Bu insan tacirlərinə başa salın ki, yerlərinə qayıdıb səslərini kəssinlər, yoxsa başlarına elə oyun açaram ki, əlimdən qurtara bilməzlər!

Kapitan Daqer nadir hallarda and içərdi; ancaq elə ki and içdi, deməli, zarafatın yeri deyil.

Dilmanc nümayəndələri qabağa buraxaraq onların ardınca çıxdı.

Kapitan köməkçisi yemək otağına hövlnak daxil olanda biz qəhvə içirdik.

– Kapitan, – o dedi, – qabardinlər arasında qiyam başlayıbdır.

– Qiyam? – kapitan soruşdu. – Nə münasibətlə?

– Onlar həmvətənlərini azad etməyinizi tələb edirlər.

– Necə yəni, tələb edirlər? – kapitan hədələyici bir qəhqəhə ilə dedi.

– Əks halda, onlar deyirlər ki...

Köməkçi dayandı:

– Yoxsa nə?

– Hə, deyirlər ki, onlar sayca çoxdurlar və silahlıdırlar, istədiklərini öz xoşunuza verməsəniz, bunu zorla ala bilərlər.

– Göyərtədəki top yerlərinin hamısını bağlayın – deyə kapitan sakitcə cavab verdi, – və ora qazanxanadan isti su tökün!

Sonra yerinə oturaraq:

– Siz qəhvə ilə araq içmirsiniz, müsyö Düma? – o mənə dedi.

– Qətiyyə, kapitan.

– Bu heç yaxşı olmadı, siz özünüzü üçqat ləzzətdən məhrum edirsiniz: heç sözsüz ki, qəhvə ləzzətli şeydir, ancaq araq ilə qəhvənin qarışığı tamam başqadır, biz buna “qloriya” deyirik...

Kapitan öz “qloriya”sından bir qurtum aldı.

O, əlindəki fincanı nəlbəkisinə qoymaq istəyirdi ki, qışqır-bağır səsləri eşidildi.

– Kapitan, bu nə deməkdir? – soruşdum.

– Qabardinlərdir, maşinist onların üstünə qaynar su tökür.

Bu zaman dilmanc daxil oldu.

– Hə, bizim qiyamçıların halı necədir? – kapitan soruşdu.

– Kapitan, onlar heç bir şərtsiz tabe olurlar.

– Bu başqa məsələ. Su kranlarını bağlayın, ancaq deşikləri açmayın.

Su kranlarını bağladılar və hər şey qaydaya düşdü.

Gələn həftənin cümə axşamı biz Qızıl Buynuzda lövbər salacaqdıq.

Bizim Qafqaza səyahətimiz sözün həqiqi mənasında Potini tərək etdiyimiz gün başa çatmışdı, təkcə bu qabardinlərlə ayrılmaq qalırdı... bu isə yalnız İstanbulda həyata keçdi.

Günlərin bir günü aşpaz qadın səhər saat altıda təlaşla otağıma daxil olub məni oyatdı.

– Müsyö, – o mənə dedi, – aşağıda bir nəfər var, heç bir dil bilmir, elə təkcə “Müsyö Düma” kəlməsini təkrarlayır və zorla içəri girmək istəyir.

Pilləkənləri dörd-dörd endim, ürəyimə dammışdı ki, mənim yanıma gələn Vasili olacaq.

Yanılmamışdım. Bu qoçaq oğlan özü Kutaisidən Parisə gəlmişdi, iyirmi yeddi gün İstanbulda xəstə yatmış və bütün yolboyu cəmi altmış bir frank əlli santim pul xərcləmişdi. O, fransızca birçə kəlmə də bilmədən gəlib Parisdə məni tapmışdı.

Hörmətli oxucu, ümidvaram ki, indi siz də Vasilinin fərasətindən razı qalarsınız.

ŞƏRHLƏR

¹ Pont Evksin – Qara dənizin qədim adı. Qədim yunan dilində “qonaqpərvər, qonaqsevər dəniz” mənasında işlənib.

² Vergili – Publi Vergili Maron (e.ə. 70-19) – Qədim Roma ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi.

³ Hellespont – Müasir Dardanel boğazı.

⁴ Yəcuclar və Məcuclar – Qısaoyuqlu qorxunc tayfalar. Qurani-Kərimdə adı çəkilən bu tayfalar, Mahmud Kaşqarının “Divani lüğət it-Türk” abidəsində yer alır. Kitabda verilən xəritəyə əsasən “Çin səddi”ndən şimalda yaşamışlar.

⁵ Düma səhvə yol verir. Dünya tədqiqatçılarının göstərdiyi kimi, Qafqaz Albaniyası İranla Qafqazın xristianlar yaşayan ərazisi arasında – müasir Azərbaycan ərazisində yerləşirdi (Bax: Bardo Kidaqo. “Nostradamus” (ingiliscə), London, 1994, s.32; Con Houq. “Nostradamusun külliyyatı” (ingiliscə). Britaniya, 2001, s. 399)

⁶ Burada da səhvə yol verilib. Söhbət Gəncə qapılarından gedir. Gürcü çarı I Demetri 1139-cu ildə Gəncədə baş verən güclü zəlzələdən istifadə edərək namərdcəsinə şəhərə hücum etmiş, çoxlu hərbi qənimət, o cümlədən də, Gəncə qapılarını aparmışdı. Bu qapılar 1063-cü ildə İbrahim ibn Osman tərəfindən Dərbənddə düzəldilmişdi. Gəncə qapılarını olduğu kimi təsvir edən Düma yazır: “Qapının o biri tayını türklər qənimət kimi aparmışdılar (yazıçıya düz məlumat verməyiblər. Qapının 2-ci tayını monastırın təmiri zamanı dam örtüyü kimi istifadə ediblər – red.). Mən qapının üstündə ərəb əlifbası ilə yazılmış yazıları gördüm, ancaq bizim aramızda bu dildən və əlifbadan başı çıxan yox idi”.

⁷ Moyne-Jan Pyer (1819-1876) – tanınmış fransız rəssamı və memarı. Aleksandr Dümanın dostu. Yazıçı Moyneni Rusiya və Qafqazın mənzərələrini çəkmək üçün özü ilə gətirmişdi. Rəssamın soyadı fransızca “Moynet” yazılır. “Qafqaz” əsərinin ən yaxşı tədqiqatçısı Mixail Buyanov “Moynet” sözünün rus dilində 4 cür yazılışına və tələffüzünə təsadüf edildiyini göstərir: Moine, Mone, Muane və Moyne. Tədqiqatçı xüsusi vurğulayır ki, əsərin 1861-ci il rusca Tiflis çapında rəssamın soyadı Moyne kimi verilmişdir (Bax: A.Düma. Qafqaz (rusca). Tiflis, 1988, s. 7). Odur ki, biz də rəssamın soyadını Moyne kimi verməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

⁸ İndi Hacı Muradın qəbri Qax rayonu ərazisində, Tanqıt kəndi yaxınlığında, yolun kənarındakı meşədədir.

Sovet dövründə Şəki-Balakən şose yolunun 26-cı km.-də Hacı Muradın qəbrinin burada olduğunu göstərən lövhə vardı. Hacı Muradın ilk başdaşısı Azərbaycan Tarix Muzeyindədir. Başdaşında ərəb əlifbası ilə yazılıb: “Bu qəbir inam uğrunda şəhid olmuş xunzaxlı avar Hacı Muradındır”. Bəzi məlumatlara görə, Hacı Muradın nəvəsi 1914-cü ildə Azərbaycana gələrək, babasının qəbrinin yerini müəyyənləşdirmiş və həmin başdaşını qoydurmuşdur. Başqa bir məlumata görə, həmin başdaşını 1864-cü ildə Hacı Muradın oğlu Qulu qoydurmuşdur.

⁹ Qız qalası – Müdafə məqsədi ilə XII əsrdə tikilən bu qala orta əsr tarixi abidələri – Qız qalaları içərisində ən möhtəşəmidir. Azərbaycanda Bakıdan əlavə, Şamaxı, İsmayılı, Qəbələ, Şəki, Qazax rayonlarında, Naxçıvan və Qarabağda Qız qalaları vardır. Qız qalası “fəth edilməz”, “sarsılmaz” və s. mənalarını ifadə edir. Bakıdakı “Qız qalası” ilə bağlı yaranmış əfsanədə isə Qız qalası “bakirəlik” və “alınmazlıq” rəmzi kimi səciyyələnir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, atanın öz qızına aşiq olması məsələsi dəqiq açıqlanmadığından, əcnəbilər, o cümlədən də, A.Düma məsələnin məğzini, məntiqi

nəticəni başa düşməyib. Rəvayətə görə, xan aşıq olduğu qızın öz qızı olduğunu bilmirdi. O, qızın anasının hamilə olduğunu bilməmiş və onu boşayaraq saraydan kənarlaşdırmışdı. Ancaq qız həqiqəti bildiyindən, qala hazır olandan sonra özünü qalanın başından ataraq intihar etməsi də elə bununla əlaqədar idi.

¹⁰ Xasay xan Usmiyev. Əsərdə Xasay xan Xəzər xan kimi verilmişdir. Ola bilsin ki, yazıçı bunu bilərəkdən etmişdir. “Qafqaz səfəri”ndə A.Düma Xəzər dənizinə neçə-neçə səhifə həsr etmiş, ona məftunluğundan əsər boyu söz açmışdır. O, Xasay xana da dərin hörmət bəsləmiş, onun savadına, ziyalılığına, ləyaqətinə, ağılına heyran olmuşdu.

A.Dümanın Xasay xanı milliyyətə azərbaycanlı kimi göstərməsi maraqlıdır. Bəzi tədqiqatçılar onun ləzgi, avar və ya osetin olduğunu yazırlar. Başqaları isə onun milliyyətə qumuq olduğunu qeyd edirlər. Bu fikir həqiqətə daha uyğun gəlir. Məlumdur ki, Xasayyurd, Buynaksk və s. yerlərdə indinin özündə belə türkdilli xalq olan qumuqlar yaşayırlar. Xasay xan da burada anadan olmuşdur. M.Rəfilov və B.Məmmədova görə, Xasay xan qaraqaytaqdır. H.Zeynallı onun Tarku (Darki) aulundan, Babayev isə onun Dağıstanın Yaxsay kəndindən olduğunu qeyd edir. İki gün dalbadal Bakıda və bir dəfə Tiflisdə Qafqaz canişininin iqamətgahında yeni il şənliyi zamanı Xasay xanla görüşən A.Düma isə Xasay xanın milliyyətə tatar (azərbaycanlı – Q.P.) olduğunu və Andrey kəndində doğulduğunu göstərir. Düma indi də “Andrey” adlanan aula ilk gəlişini təsvir edərkən yazır: “Bu, bizim qədəm basdığımız ilk xalis azərbaycanlı kəndi idi. Kənd nədənsə Andrey adlı bir avropalının adını daşıyır. Sonralar Bakıda tanış olduğum milliyyətə tatar (azərbaycanlı – Q.P.) olan Xasay xan da bu kənddəndir”.

¹¹ A.Düma öz ağasının işgəncələrindən qaçaraq meşəyə sığınan qul Androklun orada bir şiri xilas etməsindən və bunun nəticəsində də şirlə qulun dostlaşmasından bəhs edən əhvalata işarə edir.

¹² Hirkaniya ölkəsi – Azərbaycanın və İranın Xəzər dənizi sahillərində yerləşən əraziləri. Ptolemey, Strabon və başqalarının əsərlərində Xəzər dənizi “Hirkan dənizi” kimi keçib. Marafıdır ki, Talış meşələri vaxtilə Hirkan meşələri kimi tanınıb. Latın və yunan dillərində Hirkanya – Azərbaycan və fars dillərində Gürgan kimi tanınan ərazilər elə indi də beləcə adlanır. Zirə və Şivəlan yaxınlığındakı ərazilər bura daxildir. Gürgan qəsəbəsi, “Gürgan yolu”, “Gürkan bağları” çox mətləblərdən söz açır.

¹³ 1582-ci ildən bir çox xalqlar, o cümlədən, fransızlar Roma papası XIII Qriqorinin islahatı ilə həyata keçirilən təqvimə keçsələr də, ruslar 1918-ci il fevralın 14-ə qədər hələ yeni eradan əvvəl 45-ci ildə Yuli Sezarın yaratdığı təqvimlə işləmişlər. Rus və fransız təqvimləri arasında fərq buna görədir. Noyabrın 11-i yeni təqvimlə noyabrın 23-nə düşür.

¹⁴ Şuanet barədə deyilənlər həqiqətdən uzaqdır. Şamilin Şuanet adlandırdığı kiçik arvadının adı Anna, soyadı Uluxanova olub. O, Mozdok yaxınlığında ləzgilərə əsir düşübmiş. Şeyx Şamilin müasiri, Tiflisdə çıxan “Zakavkazskiy vestnik” qəzetinin baş redaktoru, 1861-ci ildə Tiflisdə çap olunan “Qafqaz” əsərinin redaktoru və şərhçilərini yazan, milliyyətə gürcü olan N.Q.Berzenov (1831-1874) bu tarixi həqiqət barədə məlumat verir (Bax: A.Düma. Qafqaz (rusca). Tiflis, 1988, s. 134).

¹⁵ Udinlər və udin dili. Udin dili İber-Qafqaz dilləri ailəsinin ləzgi qrupuna daxil olan yazısız dillərdəndir. Bu qrupa ləzgi, tabasaran, buduq, qırz, xınalıq, aqul, saxur, rutul və udin dilləri aiddir. Sayı 6 minə yaxın olan udinlər indi əsasən Oğuzda və Qəbələ rayonunun Nic və Mirzəbəyli kəndlərində yaşayırlar. (Bax: Məhəbbət Paşayeva “Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr” Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2008.).

MÜNDƏRICAT

Əlamətdar hadisə	3
Qafqaz haqqında ümumi məlumat	8
I fəsil. QIZLAR	31
II fəsil. Qızlar şəhərinin bələdiyyə rəisinin evində ziyafət	38
III fəsil. Qavriloviçlər	45
IV fəsil. Rus zabitləri Qafqazda	53
V fəsil. Abreklər	61
VI fəsil. Xain	69
VII fəsil. Ruslar və dağlılar	78
VIII fəsil. Azərbaycanlı qulaqları və canavar quyruqları	89
IX fəsil. Başkəsənlər	95
X fəsil. Sırr	102
XI fəsil. Knyaz Əli	109
XII fəsil. Tatarlar və Monqollar	115
XIII fəsil. Nijni Novqorod süvariləri	119
XIV fəsil. Qum dağı	125
XV fəsil. Şamxal Tarkovskinin aulu	133
XVI fəsil. Ləzgilər	140
XVII fəsil. Kərəney	146
XVIII fəsil. Dərbənd	153
XIX fəsil. Olqa Nestersova	160
XX fəsil. Qafqazın nəhəng qala divarları	167
XXI fəsil. Şah Abbas karvansarası	175
XXII fəsil. Bakı	183
XXIII fəsil. Şəhər, bazarlar, məscid, su və od	192
XXIV fəsil. Pələnglər, bəbirlər, çaqqallar, ilanlar, böyələr, əqrəblər, ağcaqanadlar, çəyirtkələr	201
XXV fəsil. Şah Hüseyn	208
XXVI fəsil. Əlvida, Xəzər dənizi!	210
XXVII fəsil. Şamaxı	218
XXVIII fəsil. Şamil, arvadları və uşaqları	227
XXIX fəsil. Şamaxıdan Nuxaya gedən yol	234
XXX fəsil. Dövlət evi	239
XXXI fəsil. Knyaz Tarxanov	247
XXXII fəsil. Nuxa: küçələr, bazar, zərgərlər, sərraclər, ipəkçilik, Xan sarayı	256
XXXIII fəsil. Udinlər, qoç döyüşü, azərbaycanlıların rəqs və güləşi, Badridzenin məktubu	264
XXXIV fəsil. Vidalaşma	271
XXXV fəsil. Çariça Tamaranın qəsri	278
XXXVI fəsil. Tiflis: dar ağacından asılanlar barədə	287
XXXVII fəsil. Tiflis: hələ asılmayanlar barədə	291
XXXVIII fəsil. Teatr, bazarlar, yetim qız	297

XXXIX fəsil. Məktub	302
XL fəsil. İqtibaslar	312
XLI fəsil. İran hamamları	313
XLII fəsil. Knyaginya Çavçavadze	319
XLIII fəsil. Əsir qadınlar	327
XLIV fəsil. Knyaz İliko Orbeliani	334
XLV fəsil. Cəmaləddin	341
XLVI fəsil. Tiflis	350
XLVII fəsil. Gürcüstan və gürcülər	360
XLVIII fəsil. Tiflisdən Vladiqafqaza gedən yol	367
XLIX fəsil. Yeni ilin qarşılınması. Xaçı suya salma mərasimi	384
L fəsil. Araba, tarantas və kirşə	392
LI fəsil. Ördəklər çayı rahat üzüb keçdilər	399
LII fəsil. Timofey kimyəvi kibritdən istifadə üçün yeni üsul tapır	405
LIII fəsil. Surami	411
LIV fəsil. Molit	419
LV fəsil. Kutaisi, Kutays, Kotis, Ea	426
LVI fəsil. Kutaisidən Marana gedən yol	434
LVII fəsil. Xacələr	440
LVIII fəsil. Marandan Şeinskayaya gedən yol	448
LIX fəsil. Faz çayının mənşəbi	455
LX fəsil. II Aleksandrın fərmanı ilə dəniz limanı və şəhər statusu almış Poti	461
LXI fəsil. Yakovun mehmanxanası	466
LXII fəsil. Poti əyləncələri	471
LXIII fəsil. Ovda	478
LXIV fəsil. Qul bazarı	486
Şərhlər	492

Buraxılışa məsul: **Məzahir Sadıxov**
Texniki redaktor: **Rövşən Ağayev**
Kompüter tərtibatı və dizayn : **AyNur**
Kompüter operatoru: **Yuliya Əhmədova**
Korrektor: **Fatma Hüseynova**
İllüstrasiyaların tərtibatı: **Aleksandra Samuylova**

Çapa imzalanmışdır: 07.10.2010.
Formatı: 70x100 ¹/₁₆. Ofset çapı.
Fiziki ç.v.: 31+56 səh. illüstrasiya.
Sifariş: 321. Tirajı: 1000 nüsxə.

Kitab “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 374 75 62
Faks: (+99412) 370 18 49
www.eastwest.az